

Л. Шереметев

ДЕРЖАТВИДАВ

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ

М. ГОРЬКИЙ

Т О М 9

НОТАТКИ ІЗ ЩОДЕННИКА, СПОГАДИ,
ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТІ, НАРИСИ

1919—1936

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1953

М. ГОРЬКИЙ

1924—1926 гг.

**НОТАТКИ ІЗ ЩОДЕННИКА, СПОГАДИ,
ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТІ, НАРИСИ**

1919—1936

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Ця книжка складена з уривчастих заміток, які я писав, живучи в Олеїзі, коли Лев Миколайович жив у Гаспрі, спочатку — тяжко хворий, потім — здолавши хворобу. Я вважав ці замітки, недбало написані на різних клаптиках паперу, загубленими, але недавно знайшов частину з них. Потім сюди входить незакінчений лист, який я писав під враженням «втечі» Льва Миколайовича з Ясної Поляни і смерті його. Друкую листа, не виправляючи в ньому ні слова, таким, як він був написаний тоді. І не докінчую його, цього чомусь не можна зробити.

ЗАМІТКИ

I

Думка, яка помітно, частіше від інших точить його серце, — думка про бога. Інколи здається, що це і не думка, а напружений опір чомусь, що він почуває над собою. Він говорить про це менше, ніж хотів би, але думає — завжди. Навряд щоб це була ознака старості, передчуття смерті, ні, я думаю, це у нього від прекрасної людської гордості. І — трохи від образи, тому що, будучи Львом Толстим, кривдно підкорити свою волю якомусь стрептококу. Якщо б він був природознавцем, він, звичайно, створив би геніальні гіпотези, зробив би великі відкриття.

II

У нього дивні руки — некрасиві, вузлуваті від розширених вен і все-таки сповнені особливої виразності і творчої сили. Певно, такі руки були у Леонардо да-Вінчі.

Такими руками можна робити все. Інколи, розмовляючи, він ворушить пальцями, поступово стискає їх в кулак, потім раптом розтулить його і одночасно вимовить хороше, повної ваги слово. Він схожий на бога, не на Саваофа або олімпійця, а на такого собі російського бога, який «сидить на кленовім престолі під золотою липою» і хоча не дуже величний, але, може бути, хитріший за всіх інших богів.

III

До Сулержицького він ставиться з ніжністю жінки. Чехова любить по-батьківськи, в цій любові відчувається гордість творця, а Сулер викликає у нього саме ніжність, постійний інтерес і захоплення, яке, здається, ніколи не втомлює чарівника. Мабуть, у цьому почутті є щось трохи смішне, як любов старої діви до папуги, моськи, kota. Сулер — якась чарівно вільна птиця чужої, невідомої країни. Сотня таких людей, як він, могли б змінити і обличчя і душу якого-небудь провінціального міста. Обличчя його вони розбівають, а душу наповняють пристрастю до буйного, талановитого бешкетування. Любити Сулера легко і весело, і коли я бачу, як неухважно ставляться до нього жінки, вони дивують і злять мене. А втім, за цією неухважністю, можливо, вдало приховується обачність. Сулер — ненадійний. Що він зробить завтра? Можливо, кине бомбу, а може — піде в хор трактирних співаків. Енергії в ньому — на три віки. Вогню життя так багато, що він, здається, і пітніє іскрами, як перегріте залізо.

Але якось він дуже розсердився на Сулера, — схильний до анархізму Леопольд часто й гаряче говорив про свободу особистості, а Л. М. завжди в цих випадках кепкував з нього.

Пам'ятаю, Сулержицький дістав звідкись тоненьку брошурку князя Кропоткіна, запалився нею і цілий день розповідав усім про мудрість анархізму, нищівно філософствуючи.

— Ах, Льовушко, перестань, набрид, — з досадою сказав Л. М. — Торочиш, мов папуга, одне слово — свобода, свобода, а де, в чому його зміст? Адже, коли ти досягнеш свободи в твоєму розумінні, як ти уявляєш — що буде? У філософському розумінні — бездонна пустота, а в житті, на практиці — станеш ти ледарем, жебраком. Що тебе,

вільного в твоєму ж розумінні, зв'яже з життям, з людьми? Ось — птахи вільні, а все-таки гнізда в'ють. Ти ж і гнізда вити не станеш, задовольняючи статеве почуття твоє де попало, як пес. Подумай серйозно і побачиш — відчуєш, що в кінцевому розумінні і свобода — пустота, безмежжя.

Сердито насупився, помовчав хвилину і додав тихіше:

— Христос був вільний, Будда — теж, і обидва прийняли на себе гріхи миру, добровільно пішли в полон земного життя. І далі за це — ніхто не пішов, ніхто... А ти, а ми — ну, що там! Ми всі шукаємо свободи від обов'язків до ближнього, тоді як почування саме цих обов'язків зробило нас людьми, і не будь цих почувань — жили б ми, як звірі...

Посміхнувся:

— А тепер ми все-таки міркуємо, як треба жити краще. Толку від цього не багато, але вже й не мало. Ти ось сперечаєшся зі мною і сердишся так, що ніс у тебе синіє, а не б'єш мене, навіть не лаєш. Якщо ж ти справді почував би себе вільним, так уколошкав би мене — тільки і всього.

І, знову помовчавши, додав:

— Свобода — це коли все і всі згодні зі мною, але тоді я не існую, тому що всі ми відчуваємо себе тільки в сутичках, протиріччях.

IV

Гольденвейзер грав Шопена, що викликало у Льва Миколайовича такі думки:

— Якийсь маленький німецький царьок сказав: «Там, де хочуть мати рабів, треба як можна більше складати музики». — Це — правильна думка, правильне спостереження, — музика притупляє розум. Краще за всіх це розуміють католики, — наші попи, звичайно, не помиряться з Мендельсоном у церкві. Один тульський піп запевняв мене, що навіть Христос не був євреєм, хоча він син єврейського бога і мати у нього єврейка; це він визнавав, а все-таки говорить: «Не могло цього бути». Я питаю: «Але як же тоді?» Знизав плечима і сказав: «Сіє для мене тайна!»

V

«Інтелігент — це галицький князь Владимирко; він ще в 12 столітті говорив «предерзко»: «В наш час чудес не буває». З тої пори минуло шістсот років, і всі інтелігенти торочать один одному: «Немає чудес, немає чудес». А весь народ вірить в чудеса так само, як вірив в 12 столітті».

VI

— Меншість потребує бога, тому що все інше у неї є, а більшість тому — що нічого не має.

Я б сказав інакше: більшість вірить у бога від малодушності, і тільки небагато хто — від повноти душі*.

— Ви любите казки Андерсена? — спитав він задумливо.— Я не розумів їх, коли вони були надруковані в перекладах Марка Вовчка, а десять років тому взяв книжку, прочитав і раптом з такою ясністю відчув, що Андерсен був дуже самотній. Дуже. Я не знаю його життя; здається, він жив безпутно, багато подорожував, але це тільки підтверджує моє почуття,— він був самотній. Саме тому він звертався до дітей, хоч це помилково, ніби діти жаліють людину більш ніж дорослі. Діти нічого не жаліють, вони не вміють жаліти.

VII

Радив мені прочитати буддійський катехізіс. Про буддизм і Христа він говорить завжди сентиментально; про Христа особливо погано — ні ентузіазму, ні пафосу немає в словах його і ні єдиної іскри сердечного вогню. Думаю, що він вважає Христа наївним, достойним співчуття і хоч — інколи — любить, але — навряд чи любить. І мовби побоюється: прийди Христос до російського села — його дівчата засміють.

* Щоб запобігти кривотлумаченням, повинен сказати, що релігійну творчість я розглядаю як художню; життя Будди, Христа, Магомета — як фантастичні романи.

VIII

Сьогодні там був великий князь Микола Михайлович, людина, видимо, розумна. Тримається дуже скромно, малоречивий. У нього симпатичні очі і красива фігура. Спокійні жести. Л. М. ласкаво усміхався йому і говорив то по-французькому, то по-англійському. По-російському сказав:

— Карамзін писав для царя, Соловйов — довго і нудно, а Ключевський для своєї розваги. Хитрий: читаєш — ніби хвалить, а вникнеш — вилаяв.

Хтось нагадав про Забеліна.

— Дуже милий. Под'ячий такий. Лахмітник-любитель, збирає все, що треба й не треба. Їжу описує так, наче сам ніколи не їв доскочу. Але — дуже, дуже забавний.

IX

Він нагадує тих прочан з паличками, які все життя міряють землю, проходячи тисячі верст від монастиря до монастиря, від мощей до мощей, жахливо безпритульні й чужі всім і всьому. Світ — не для них, бог — теж. Вони моляться йому за звичкою, а в тайні душевній ненавидять його: навіщо ганяє по землі з краю в край, навіщо? Люди — пеньки, коріння, каміння по дорозі, — об них спотикаєшся і часом від них почуваєш біль. Можна обійтись і без них, але інколи приємно вразити людину своєю несхожістю на неї, показати свою незгоду з нею.

X

«Фрідріх Пруський дуже добре сказав: «Кожен повинен рятуватись à sa façon».* Він же говорив: «Думайте, як хочете, тільки слухайтесь». Але, помираючи, признався: «Я втомився управляти рабами». Так звані великі люди завжди страшенно суперечливі. Це їм прощається разом із всякою іншою дурістю. Хоча суперечливість — не дурість: дурень — упертий, але суперечити не вміє. Так —

* По-своєму (франц.) — Ред.

Фрідріх дивною був людиною, заслужив славу крашого государя у німців, а терпіти не міг їх, навіть Гете і Віланда не любив...»

XI

— Романтизм — це від страху глянути правді в вічі,— сказав він учора ввечері з приводу віршів Бальмонта. Сулер не погодився з ним і, шепелявлячи від збудження, дуже патетично прочитав ще вірші.

— Це, Льовушко, не вірші, а шарлатанство, а «ерундистика», як говорили в половині століття,— безглузде плетіння слів. Поезія — проста: коли Фет писав:

...не знаю сам, що буду
Співать, та пісня зріє,—

цим він передав справжнє, народне почуття поезії. Мужик теж не знає, що він співає,— ох, та-ой, та-ей — а виходить справжня пісня, прямо з душі, як у птиці. Ці ваші нові все вигадують. Є такі дурниці французькі «артикль де Парі», так ось це вони і є у твоїх віршомазів. Некрасов теж вигадував геть чисто всі свої віршики.

— А Беранже? — запитав Сулер.

— Беранже — це інше! Що ж спільного між нами і французами? Вони — хтиві; життя духу для них не таке важливе, як плоть. Для француза перш за все — жінка. Вони — зношений, потріпаний народ. Лікарі говорять, що всі сухотні — хтиві.

Сулер почав сперечатися з прямою, властивою йому, нерозбірливо викидаючи силу слів. Л. М. подивився на нього і сказав, усміхаючись широко:

— Ти сьогодні капризуєш, як панночка, якій пора заміж, а жениха нема...

XII

Хвороба ще підсушила його, випалила в ньому щось, він і внутрішньо став мовби легшим, прозорішим, життєприйнятливішим. Очі — ще гостріші, погляд — пронизуючий. Слухає уважно і мовби згадує забуте або впевнено чекає нового, незнаного ще. В Ясній він здавався мені людиною, якій усе відомо і більше нічого знати,— людиною вирішених питань.

XIII

Якби він був рибою, то плавав би, звичайно, тільки в океані, ніколи не запливаючи у внутрішні моря, а особливо — в прісні води рік. Тут навколо нього тулиться, шмигає якась плотва; те, що він говорить, не цікаво, не потрібно їй, а мовчання його не лякає її, не зачіпає. А мовчить він значуще й уміло, як справжній пустинник світу цього. Хоч і багато він говорить на свої обов'язкові теми, але чувається, що мовчить ще більше. Іншого — нікому не можна сказати. У нього, певно, є думки, яких він боїться.

XIV

Хтось надіслав йому чудовий варіант казки про Христового хрещеника. Він з насолодою читав казку Сулери, Чехову, — читав чудово! Особливо забавлявся тим, як чорти мучать поміщиків, і в цьому щось не сподобалось мені. Він не може бути нещирим, але якщо це щиро, тоді — ще гірше.

Потім він сказав:

— Ось як хороше вигадують мужики. Все просто, слів мало, а почуття — багато. Справжня мудрість — небагатослівна, як — господи помилуй.

А казочка — люта.

XV

Його інтерес до мене — етнографічний інтерес. Я, в його очах, особа племені, мало знайомого йому, і — тільки.

XVI

Читав йому своє оповідання «Бик»; він дуже сміявся і хвалив за те, що знаю «фокуси мови».

— Але розпоряджаєтесь ви словами невміло, — всі мужики говорять у вас дуже розумно. В житті вони говорять безглуздо, недоладно, — не одразу зрозумієш, що він хоче сказати. Це робиться навмисне, — під безглуздими словами у них завжди приховане бажання дати виговоритись іншому. Хороший мужик ніколи зразу не покаже свого

розуму, це йому не вигідно. Він знає, що до людини дурної підходять просто, без хитрості, а йому того й треба! Ви перед ним стоїте відкрито, він одразу ж і бачить всі ваші слабкі місця. Він недовірливий, він і жінці боїться сказати заповітну думку. А у вас — все нарозхрист, і в кожному оповіданні якийсь вселенський собор розумників. І всі афоризмами говорять, це теж не так, — афоризм російській мові не властивий.

— А приказки, прислів'я?

— Це — інше. Це не сьогодні зроблено.

— Проте ж ви самі часто говорите афоризмами.

— Ніколи! Потім ви прикрашуєте все: і людей і природу, особливо — людей! Так робив Лесков, письменник пишномовний, нісенітний, його вже давно не читають. Не піддавайтесь нікому, нікого не бійтесь, тоді буде добре...

XVII

В зошиті щоденника, який він дав мені читати, мене вразив дивний афоризм: «Бог є мое бажання».

Сьогодні, повернувши зошита, я спитав його, що це?

— Незакінчена думка, — сказав він, дивлячись на сторінку примруженими очима. — Мабуть, я хотів сказати: бог є мое бажання пізнати його... Ні, не те... — Засміявся і, згорнувши зошита трубкою, сунув його в широку кишеню своєї кофти. З богом у нього дуже непевні стосунки, але інколи вони нагадують мені стосунки «двох ведмедів в одному барлозі».

XVIII

Про науку.

— Наука — злиток золота, приготований шарлатаном-алхіміком. Ви хочете спростити її, зробити зрозумілою всьому народові, — значить: начеканити силу фальшивої монети. Коли народові стане зрозумілою справжня цінність цієї монети — не подякує він нам.

XIX

Гуляли в Юсуповському парку. Він чудово розповідав про нрави московської аристократії. Дебела, руська жінка працювала на клумбі, зігнувшись під прямим кутом,

оголивши слонові ноги, потрушуючи десятифунтовими грудьми. Він уважно подивився на неї.

— Ось такими каріатидами і підтримувалась уся ця розкіш і безглуздя. Не тільки працею мужиків і жінок, не тільки оброком, а в прямому розумінні кров'ю народу. Якби дворянство час від часу не парувалось з такими ось кіньми, воно вже давно б вимерло. Так витрачати сили, як витрачала їх молодь мого часу, не можна безкарно. Та переказившись, багато хто оженився на дворових дівках і давав хороший приплід. Так що й тут рятувала мужицька сила. Вона скрізь на місці. І треба, щоб завжди половина роду витрачала свою силу на себе, а друга половина розчинялася в густій селянській крові і її теж трохи розчиняла. Це корисно.

XX

Про жінок він говорить охоче і багато, як французький романіст, але завжди з тією грубістю руського мужика, яка — раніше — неприємно пригнічувала мене. Сьогодні в Мигдалевому гаю він запитав у Чехова:

— Ви дуже розпутничали в юності?

А. П. ніяково усміхнувся і, посмикуюючи борідку, сказав щось невиразне, а Л. М., дивлячись у море, признався:

— Я був невтомний...

Він вимовив це скрушно, вживши в кінці фрази солоне мужицьке слово. Тут я вперше помітив, що він вимовив це слово так просто, мовби не знає гідного, щоб замінити його. І всі подібні слова, виходячи з його волохатих уст, звучать просто, звичайно, втрачаючи десь свою солдатську грубість і бруд. Пригадується моя перша зустріч з ним, його розмова про «Вареньку Олесову», «Двадцять шість і одна». З звичайної точки зору мова його була ланцюгом «непристойних» слів. Я був збентежений цим і навіть ображений; мені здалося, що він не вважає мене здатним зрозуміти іншу мову. Тепер розумію, що ображатися було безглуздо.

XXI

Він сидів на кам'яній лавці під кипарисами, сухорлявий, маленький, сірий і все-таки схожий на Саваофа, який трохи втомився і розважається, намагаючись підсвистувати

зяблику. Пташка співала в гущавині темної зелені, він дивився туди, примруживши гострі очі і, по-дитячому — трубою — склавши губи, підсвистував невміло.

— Як розігралась пташинка! Витинае! Це — яка?

Я розповів про зяблика і про почуття ревнощів, характерне для цієї пташки.

— На все життя одна пісня, а — ревнивий. У людини сотні пісень у душі, але її засуджують за ревнощі — чи справедливо це? — задумливо і ніби сам себе запитав він. — Є такі хвилини, коли чоловік говорить жінці більше того, що їй належить знати про нього. Він сказав — і забув, а вона пам'ятає. Можливо, ревнощі — від страху принизити душу, від боязні бути приниженим і смішним? Не та баба небезпечна, яка держить за..., а котра — за душу.

Коли я сказав, що в цьому почувається суперечність з «Крейцеровою сонатою», він розпустив по всій своїй бороді сяяння усмішки і відповів:

— Я не зяблик.

Увечері, гуляючи, він несподівано мовив:

— Людина переживає землетруси, епідемії, жахи хвороб і всілякі муки душі, але на всі часи для неї найтяжчою трагедією була, є і буде — трагедія спальні.

Говорячи це, він посміхався урочисто, — у нього з'являється інколи така широка, спокійна усмішка людини, яка переборола щось дуже трудне, або яку давно гриз гострий біль, і раптом — нема його. Кожна думка впивається в душу її, мов кліщ; людина або одразу відриває її, або ж дає їй напитись крові вволю, і, визрівши, вона непомітно відпадає сама.

Захоплено розповідаючи про стоїцизм, він раптом нахмурився, поцмокав губами і суворо сказав:

— «Стеганое», а не «стежаное»; є дієслова «стегать» і «стяжать», а дієслова «стежать» нема...

Ця фраза явно не мала ніякого відношення до філософії стоїків. Помітивши моє здивування, він поспішно мовив, кивнувши головою на двері сусідньої кімнати:

— Вони там говорять: «стежаное одеяло».

І продовжував:

— А солодкий базікало Ренан...

Нерідко він говорив мені:

— Ви добре розповідаєте — своїми словами, міцно, не книжно.

Але майже завжди помічав недбалість мови і говорив напівголосно, мов для себе:

— Подібно, а поряд — абсолютно, коли можна сказати — досконально!

Інколи ж докоряв:

— Хлипкий суб'єкт — хіба можна ставити поряд такі несхожі по духу слова? Недобре...

Його чутливість до форм мови здавалась мені — часом — хворобливо гострою; одного разу він сказав:

— У якогось письменника я зустрів в одній фразі кішку і кишку — огидно! Мене мало не занудило.

Інколи він міркував:

— «Подождем» і «под дождем» — який зв'язок?

А одного разу, прийшовши з парку, сказав:

— Зараз садівник говорить: насилу «столковался». Правда ж — дивно? Куються якорі, а не столи. Як же зв'язані ці дієслова — «ковать» і «толковать»? Не люблю філологів — вони схоласти, але перед ними важлива робота по мові. Ми говоримо словами, яких не розуміємо. Ось, наприклад, як утворились дієслова «просить» і «бросить»?

Частіше за все він говорив про мову Достоевського:

— Він писав потворно і навіть навмисне некрасиво, — я певен, що навмисне, з кокетства. Він форсив; в «Ідіоті» у нього написано: «В наглom приставаии и афишевании знакомства». Я думаю, він навмисне перекрутив слово «афишировать», тому що воно чуже, західне. Але у нього можна знайти й непростимі промахи: ідіот говорить: «Осел — добра і корисна людина», але ніхто не сміється, хоча ці слова неминуче повинні викликати сміх чи яке-небудь зауваження. Він говорить це при трьох сестрах, а вони любили висміювати його. Особливо Аглая. Цю книгу вважають поганою, але головне, що в ній погано, це те, що князь Мишкін — епілептик. Будь він здоровим — його сердечна наївність, його чистота дуже зворушували б нас. Але для того, щоб змалювати його здоровим, у Достоевського не вистачило хоробрості. Та й не любив він здорових людей. Він був певний, що коли сам він хворий — весь світ хворий...

Читав Сулеру і мені варіант сцени падіння «Отця Сергія» — безжалісна сцена. Сулер надув губи і схвильовано засовався.

— Ти чого? Не подобається? — спитав Л. М.

— Занадто вже жорстоко, ніби у Достоевського. Ця гнила дівиця, і груди в неї, як млинці, і все. Чому він не согрішив з жінкою красивою, здоровою?

— Це був би гріх без виправдання, а так — можна виправдатись жалем до дівиці — хто її захоче, таку?

— Не розумію я цього...

— Ти багато чого не розумієш, Льовушко, ти не хитрий...

Прийшла дружина Андрія Львовича, розмова урвалась, а коли вона і Сулер пішли до флігеля, Л. М. сказав мені:

— Леопольд — найчистіша людина, яку я знаю. Він теж так: якщо зробить погане, то — з жалю до когонебудь.

XXII

Найбільше він говорить про бога, про мужика і про жінку. Про літературу — рідко й скупо, так ніби література чужа йому справа. До жінки він, на мій погляд, ставиться непримиренно вороже і любить карати її, — якщо вона не Кіті і не Наташа Ростова, тобто істота недостатньо обмежена. Це — ворожість чоловіка, котрий не встиг вичерпати стільки щастя, скільки міг, або ворожість духу проти «принизливих поривів плоті»? Але це — ворожість, і — холодна, як у «Анні Кареніній». Про «принизливі пориви плоті» він добре говорив у неділю, розмовляючи з Чеховим та Єлпатьєвським з приводу «Сповіді» Руссо. Сулер записав його слова, а потім, готуючи кофе, спалив записку на спиртівці. А минулого разу він спалив міркування Л. М. про Ібсена і загубив записку про символізм весільних звичаїв, а Л. М. говорив про них дуже язичеські речі, збігаючись де в чому з В. В. Розановим.

XXIII

Вранці були штундисти з Феодосії, і сьогодні цілий день він з захопленням говорить про мужиків.

За сніданком:

— Прийшли вони, — обидва такі міцні, кремезні; один каже: «Ось, прийшли незвані», а другий — «бог дасть —

підемо не драні». І залився дитячим сміхом, так і труситься весь.

Після сніданку, на терасі:

— Незабаром ми зовсім перестанемо розуміти мову народу; ми ось говоримо: «теорія прогресу», «роль особи в історії», «еволюція науки», «дизентерія», а мужик скаже: «шила в мішку не сховаєш», і всі теорії, історії, еволюції стають жалюгідними, смішними, тому що незрозумілі їй не потрібні народіві. Але мужик сильніший за нас, він живучіший, і з нами може трапитись, мабуть, те саме, що трапилось із плем'ям атцурів, про котре якомусь ученому сказали: «Всі атцури перемерли, але тут є папуга, який знає кілька слів їхньої мови».

XXIV

«Тілом жінка щиріша за чоловіка, а думки у неї — брехливіші. Але коли вона бреше — вона не вірить собі, а Руссо брехав — і вірив».

XXV

«Достоевський написав про одного з своїх божевільних персонажів, що він живе, помщаючись собі й іншим за те, що послужив тому, в що не вірив. Це він сам про себе написав, тобто це ж він міг би сказати про самого себе».

XXVI

— Деякі церковні слова на диво темні — який, наприклад, зміст у словах «господня земля и исполненія ея». Це — не від священного писання, а якийсь популярно-науковий матеріалізм.

— У вас десь витлумачено ці слова, — сказав Сулер.

— Мало що в мене витлумачено... «Товк-то есть та не втовчений весь».

І посміхнувся хитренько.

XXVII

Він любить ставити важкі й підступні запитання:

— Що ви думаєте про себе?

— Ви любите вашу дружину?

— Як, по-вашому, син мій Лев — талановитий?

— Вам подобається Софія Андріївна?

Брехати перед ним — не можна.

Одного разу він запитав:

— Ви любите мене, О. М.?

Це — пустування богатиря: в такі ігри грав у юності своїй Васька Буслаєв, новгородський бешкетник. «Випробовує» він, все пробує щось, так наче битися збирається. Це цікаво, одначе — не дуже до душі мені. Він — чорт, а я ще дитина, і не чіпати б йому мене.

XXVIII

Можливо, мужик для нього просто — поганий запах, він завжди почуває його і мимоволі повинен говорити про нього.

Вчора увечері я розповів йому про свою битву з генеральшею Корне, він реготав до сліз, до болю в грудях, охкав і все покрикував тоненько:

— Лопатою! По... Лопатою, га? По самій, по... І — широка лопата?

Потім, перепочивши, сказав серйозно:

— Ви ще великодушно вдарили, інший би — по голові стукнув за це. Дуже великодушно. Ви розуміли, що вона хотіла вас?

— Не пам'ятаю; не думаю, щоб розумів...

— Ну, якже! Це ясно. Звичайно, так.

— Не тим жив тоді...

— Чим не живи — все одно! Ви не дуже бабник, як видно. Інший би зробив на цьому кар'єру, став домовласником і спився б украй разом з нею.

Помовчавши:

— Смішний ви. Не ображайтесь, — дуже смішний! І дуже дивно, що ви все-таки добрий, маючи право бути злим. Так, ви могли б бути злим. Ви міцний, це добре...

І, ще помовчавши, додав задумливо:

— Розуму вашого я не збагну — дуже заплутаний розум, а от серце у вас розумне... так, серце розумне!

Примітка. Живучи в Казані, я найнявся за двірника й садівника до генеральші Корне. Це була французенка, вдова генерала, молода жінка, товста, на малесеньких ніжках дівчинки-підлітка; у неї були напрочуд красиві очі, неспокійні, завжди жадібно відкриті. Я думаю, що до заміжжя вона була перекупкою або куховаркою, можливо, навіть «дівчинкою для радості». Зранку вона напивалась і виходила на подвір'я або в сад у самій сорочці, в оранжовому халаті поверх неї, в червоних татарських туфлях з сап'яну, а на голові грива густого волосся. Недбало зачесане, воно спадало їй на рум'яні щоки і плечі. Молода відьма. Вона ходила по саду, наспівуючи французькі пісеньки, дивилась, як я працюю, і час від часу, підходячи до віконця кухні, просила:

— Полің, давайте мені що-небудь.

«Що-небудь» — завжди було одним і тим самим — склянкою вина з льодом...

На нижньому поверсі її будинку жили сиротами три панночки-княжни Д.-Г., їх батько, інтендант-генерал, кудись виїхав, мати померла. Генеральша Корне незлюбила панночок і намагалась вижити їх з квартири, чинячи їм різні капості. По-російському вона говорила погано, проте лаялась добірно, як добрий ломовий візник. Мені дуже не подобалось її ставлення до безневинних панночок, — вони були такі сумні, перелякані чимось, беззахисні. Одного разу близько полудня дві з них гуляли по саду, раптом прийшла генеральша, п'яна, як завжди, і почала кричати на них, виганяючи з саду. Вони мовчки пішли, але генеральша стала на хвіртці, заткнувши її собою, як пробкою, і почала говорити їм ті серйозні російські слова, від яких навіть коні здригаються. Я попросив її перестати лаятись і пропустити панночок, вона закричала:

— Я снай тібе! Ті — ім лязіт вікно, коли ніч...

Я розсердився, взяв її за плечі й відвів од хвіртки, але вона вирвалась, повернулась до мене обличчям і, швидко розгорнувши халат, піднявши сорочку, загорлала:

— Я луччі ці крис!

Тоді я остаточно розсердився, повернув її потилицею до себе і вдарив лопатою нижче спини, так що вона вискочила з хвіртки і побігла по двору, сказавши тричі з великим здивуванням:

— О! О! О!

Після цього, взявши паспорт у її наперсниці Поліни, баби теж п'яної, але вельми лукавої,— взяв під пахву вузлик майна мого і пішов з двору, а генеральша, стоячи біля вікна з червоною хусткою у руці, кричала мені:

— Я не клич поліс — нішого — слюхай! Іди ще назаді... Не треба боясь...

XXIX

Я запитав його:

— Ви згодні з Познишевим, коли він говорить, що лікарі погубили й гублять тисячі і сотні тисяч людей?

— А вам дуже цікаво знати це?

— Дуже.

— Так я не скажу!

І посміхнувся, граючи великими пальцями своїх рук.

Пригадується,— в одному з його оповідань є таке порівняння сільського коновала з доктором медицини:

«Слова «гільчак», «почечуй», «пускати кров» хіба не ті ж нерви, ревматизми, організми і так далі?»

Це сказано після Дженнера, Берінга, Пастера. От бешкетник!

XXX

Як дивно, що він любить грати в карти. Грає серйозно, гарячкуючи. І руки в нього стають такі нервові, коли він бере карти, ніби він живих пташок тримає в пальцях, а не мертві шматки картону.

XXXI

— Діккенс дуже розумно сказав: «Нам дане життя з неодмінною умовою хоробро захищати його до останньої хвилини». Взагалі ж це був письменник сентиментальний, балакучий і не дуже розумний.

Проте він умів побудувати роман, як ніхто, і вже, звичайно, краще від Бальзака. Хтось сказав: «Багато хто одержимий пристрасстю писати книги, але рідко хто соромиться їх потім». Бальзак не соромився, і Діккенс теж, а обидва написали немало поганого. А все ж таки Бальзак — геній, тобто те саме, що не можна назвати інакше, — геній...

Хтось приніс книжку Льва Тихомирова «Чому я перестав бути революціонером», — Лев Миколайович взяв її з столу і сказав, помахуючи книжкою в повітрі:

— Тут все добре сказано про політичні вбивства, про те, що ця система боротьби не має в собі ясної ідеї. Такою ідеєю, говорить, приходячи до розуму, вбивця, може бути тільки анархічне всевладдя особи й презирство до суспільства, людства. Це правильна думка, але анархічне всевладдя — описка, треба було сказати — монархічне. Хороша, правильна ідея, на ній спіткнуться всі терористи, я говорю про чесних. Хто по натурі своїй любить убивати — він не спіткнеться. Йому ні на чому спіткнутись. Але він просто вбивця, а в терористи потрапив випадково...

XXXII

Інколи він буває самовдоволеній і нетерпимий, як заволзький сектант-начотчик, і це жахливе в ньому, такому звучному дзвоні світу цього. Вчора він сказав мені:

— Я більш за вас мужик і краще почуваю по-мужицьки.

О, господи! Не треба йому хвалитися цим, не треба!

XXXIII

Прочитав йому сцени з п'єси «На дні»; він вислухав уважно, потім запитав:

— Для чого ви пишете це?

Я пояснив як умів.

— Скрізь у вас помітний півнячий наскок на все. І ще — ви все хочете зафарбувати всі пази і тріщини своєю фарбою. Пам'ятаєте, у Андерсена сказано: «Позолота зі-

треться, свиняча шкіра зостанеться», а у нас мужики говорять: «Все минеться, тільки правда зостанеться». Краще не замазувати, а то після вам же погано буде. Потім мова надто жвава, з фокусами, це не годиться. Треба писати простіше, народ говорить просто, навіть ніби — безладно, а — хороше. Мужик не запитав: «чому третина більша чверті, коли завжди чотири більше трьох», як запитувала одна вчена панночка. Фокусів — не треба.

Він говорив невдоволено, видно, йому дуже не сподобалось те, що я прочитав. Помовчавши, дивлячись мимо мене, похмуро сказав:

— Старик у вас — несимпатичний, у доброту його не віриш. Актор — нічого, хороший. Ви «Плоди просвіти» знаєте? У мене там кухар схожий на вашого актора. П'єси писати трудно. Проститутка теж удалася, такі повинні бути. Ви бачили таких?

— Бачив.

— Так, це помітно. Правда дасть себе знати скрізь. Ви надто багато говорите від себе, тому — у вас нема характерів, і всі люди — на один манір. Жінок ви, певне, не розумієте, вони у вас не вдаються, жодна. Не пам'ятаєш їх...

Прийшла дружина А. Л. і запросила до чаю; він встав і пішов так швидко, ніби зрадів кінчити розмову.

XXXIV

— Який найстрашніший сон бачили ви?

Я рідко бачу і погано пам'ятаю сни, але два сновидіння залишились у пам'яті, певно, на все життя.

Одного разу я бачив якесь золотушне, гниленьке небо, зеленувато-жовтого кольору, зорі в ньому були круглі, плоскі, без променів, без блиску, подібні до болячок на шкірі хирлявого. Між ними по гнилому небу ковзала, не поспішаючи, червонувата блискавиця, дуже схожа на змію, і коли вона торкалась зірки — зірка, одразу набрякаючи, ставала кулею і лопалась беззвучно, залишаючи на своєму місці темненьку пляму — ніби димок, — вона швидко зникала в гнійному, ріденькому небі. Так, одна за одною, полопались, загинули всі зірки, небо стало темніше, страшніше, потім — заклубилося, закипіло і, розриваючись на шматки, стало падати на голову мені рі-

деньким холодцем, а в проривах між шматками з'являлась глянсувата чорнота дахового заліза. Л. М. сказав:

— Ну, це у вас від ученої книжки, прочитали що-небудь з астрономії, ось і кошмар. А другий сон?

Другий сон: сніжна рівнина, гладенька, як аркуш паперу, ніде ні горба, ні дерева, ні куща, тільки, ледь видимі, витикаються з-під снігу рідкі лозини. По снігу мертвої пустині від горизонту до горизонту стелеться жовтою смугою ледве намічена дорога, а по дорозі повільно ступають сірі валяні чоботи — порожні.

Він звів мохнаті брови лісовика, уважно подивився на мене, подумав.

— Це — страшно! Ви справді бачили це, не вигадали? Тут теж є щось книжне.

І раптом мовби розсердився, заговорив невдоволено, суворо, постукуючи пальцем по коліну.

— Адже ви непитущий? І не схоже, щоб ви пили багато коли-небудь. А в цих снах все-таки є щось п'яне: Був німецький письменник Гофман, у нього ломберні столи по вулицях бігали, і все в цьому роді, так він був п'яниця,— «калаголік», як говорять грамотні кучери. Порожні чоботи йдуть — це справді страшно! Навіть, якщо ви й вигадали,— дуже добре! Страшно!

Несподівано усміхнувся на всю бороду, так, що навіть вилиці засяяли.

— Таж уявіть-но: раптом по Тверській біжить ломберний стіл, такий собі — з вигнутими ніжками, дошки у нього пристукують і крейда з них сиплеться, навіть ще цифри на зеленому сукні видно,— це на ньому акцизні чиновники три доби не перестаючи в вінт грали, він не витримав більше і втік.

Посміявся і, мабуть, помітив, що я трохи був засмучений його недовір'ям до мене:

— Ви ображаєтесь, що сни ваші здались мені книжними? Не ображайтесь, я знаю, що іншого разу таке непомітно вигадеш, що не можна прийняти, ніяк не можна, і здається, ніби приснилося, а зовсім не сам вигадав. Один старик-поміщик розповідає, що він у сні йшов лісом, ви-йшов у степ і бачить: в степу два горби, і раптом вони перетворились на жіночі цицьки, а між ними піднімається чорне обличчя, замість очей на ньому два місяці, як більма, сам він стоїть вже між ногами жінки, а перед

ним — глибокий чорний яр і — всмоктує його. Він після цього сивіти почав, руки почали труситися, і поїхав за кордон до лікаря Кнейпа лікуватись водою. Цей повинен був бачити щось таке — він був розпусник.

Поплескав мене по плечу.

— А ви не п'яниця і не розпусник — як же це у вас такі сни?

— Не знаю.

— Нічого ми про себе не знаємо!

Він зітхнув, примружився, подумав і додав тихіше:

— Нічого не знаємо!

Сьогодні увечері, на прогулянці, він взяв мене під руку, говорячи:

— Чоботи ж ідуть — моторошно, га? Зовсім порожні — туп, туп,— а сніжок поскрипує! Так, добре! А все-таки ви дуже книжний, дуже! Не сердьтеся, тільки це погано і буде заважати вам.

Навряд чи я книжник більший за нього, а ось він здався мені на цей раз жорстоким раціоналістом, незважаючи на всі його застереження.

XXXV

Іноколи здається: він тільки що прийшов звідкись здалеку, де люди інакше думають, почувають, інакше ставляться один до одного, навіть — не так рухаються й іншою мовою говорять. Він сидить у кутку, втомлений, сірий, ніби закурений пилом іншої землі, і уважно дивиться на всіх очима чужого і німого.

Вчора, перед обідом, він з'явився у вітальню саме таким, далеко зайшлим, сів на диван і, помовчавши з хвилину, раптом сказав, похитуючись, потираючи коліна долонями, зморщивши обличчя:

— Це ще не все, ні — не все.

Один з присутніх, завжди дурний і спокійний, мов утиг, запитав його:

— Це ви про що?

Він пильно глянув на нього, нахилився нижче, заглядаючи на терасу, де сиділи лікар Нікітін, Єлпат'євський, я, і спитав:

— Ви про що говорите?

— Про Плева.

— Про Плева... Плева...— задумливо, з паузою повторив він, так ніби вперше чуючи це ім'я, потім стрепенувся, як птах, і сказав, злегка усміхаючись:

— У мене сьогодні зранку в голові дурниця; хтось сказав мені, що він прочитав на кладовищі такий напис:

Іван Єгор'їв тут під каменем спочив,
Шкіряник ремеслом, він шкіри все мочив,
Трудився праведно, був добрим, але от
Помер і залишив жоні своїй завод.
Він був ще не старий, робив ще б до пуття,
Та бог його прибрав для райського життя
Впочі проти суботи страсного тижня...

і ще щось таке...

Замовк, потім, похитуючи головою, слабо усміхаючись, додав:

— В людській глупоті — коли вона не зла — є дуже зворушливе, навіть миле... Завжди е...

Покликали обідати.

XXXVI

— Я не люблю п'яних, але знаю людей, які, напідпитку, стають цікавими, набувають не властивої їм, тверезим, дотепності, краси думки, влучності і багатства слів. Тоді я готовий благословляти вино.

Сулер розповідав: він ішов із Львом Миколайовичем по Тверській. Толстой здалеку помітив двох кірасирів. Сяючи проти сонця міддю зброї, подзвонюючи шпорами, вони йшли в ногу, наче зрослись обидва, обличчя їх теж сяяли самовдоволенням сили і молодості.

Толстой почав судити їх:

— Яка велична глупота! Зовсім тварини, яких дресирували палицею...

Та коли кірасири порівнялися з ним, він зупинився і, проводжаючи їх лагідним поглядом, з захопленням сказав:

— До чого красиві! Римляни древні, га, Льовушко? Силища, краса,— ах, боже мій! Як це хороше, коли людина красива, як хороше!

XXXVII

Жаркого дня він обігнав мене на нижній дорозі; він їхав верхи в напрямку до Лівадії; під ним була маленька татарська спокійна конячина. Сірий, лахматий, у легенькому білому повстяному капелюсі грибом, він був схожий на гнома.

Придержавши коня, він заговорив зі мною; я пішов поруч, біля стремена, і між іншим сказав, що одержав листа від В. Г. Короленка. Толстой сердито труснув бородою:

— Він у бога вірує?

— Не знаю.

— Головного не знаєте. Він — вірить, тільки соромиться зізнатись у цьому перед атеїстами.

Говорив буркотливо, капризно, сердито примруживши очі. Було ясно, що я заважаю йому, але, коли я хотів піти, він зупинив мене:

— Куди ж ви? Я їду повільно.

І знову забурчав:

— Андреев ваш — теж атеїстів соромиться, а теж у бога вірить, і бог йому — страшний.

На межі маєтку великого князя О. М. Романова, стоячи тісно один біля одного, на дорозі розмовляли трое Романових: хазяїн Ай-Тодора, Георгій і ще один, — здається, Петро Миколайович з Дюльбера, — всі браві, рослі люди. Дорога була загороджена однокінною дрожкою, поперек неї стояв верховий кінь; Льву Миколайовичу не можна було проїхати. Він втупивсь очима в Романових суворим, вимогливим поглядом. Але вони, ще раніш, відвернулись від нього. Верховий кінь потупцював на місці й відійшов трохи вбік, пропускаючи конячину Толстого.

Проїхавши хвилини з дві мовчки, він сказав:

— Впізнали, дурні.

І ще через хвилину:

— Кінь зрозумів, що треба уступитися з дороги Толстому.

XXXVIII

«Бережіть себе перш за все — для себе, тоді й людям багато залишиться».

XXXIX

«Що значить — знати? Ось, я знаю, що я — Толстой, письменник, у мене — дружина, діти, сиве волосся, не-красиве обличчя, борода,— все це пишуть у паспортах. А про душу в паспортах не пишуть, про душу я знаю одне: душа хоче близькості до бога. А що таке — бог? Те, часткою чого є моя душа. От і все. Хто навчився міркувати, тому важко вірувати, а жити в бозі можна тільки вірою. Тертуліан сказав: «Думка є зло».

XI

Незважаючи на одноманітність проповіді своєї,— безмежно різноманітна ця казкова людина.

Сьогодні, в парку, розмовляючи з муллою Гаспри, він тримавсь, як довірливий простака-мужичок, для якого прийшов час подумати про кінець днів. Маленький і ніби навмисне ще більш зіщулений, він поруч з міцним, солідним татариним здавався старичком, душа якого вперше задумалась над смыслом буття і боїться її запитань, що виникли в ній. Здивовано піднімав мохнаті брови і, лякливо блимаючи гостренькими очищами, погасив їх нестерпний, проникливий вогник. Його читаючий погляд непорушно вп'явся в широке обличчя мулли, і зіниці втратили гостроту, що бентежить людей. Він задавав муллі «дитячі» запитання про смысл життя, душу і бога, з незвичайною вправністю підмінючи вірші Корана віршами евангелія і пророків. По суті — він грав, роблячи це з дивовижною майстерністю, доступною тільки великому артистові і мудрецеві.

А кілька днів тому, говорячи з Танеевим і Сулером про музику, він захоплювався її красою, мов дитина, і було видно, що йому подобається своє захоплення,— точніше: своя здатність захоплюватись. Говорив, що про музику за всіх краще й глибше писав Шопенгауер, розповів, водночас, смішний анекдот про Фета і назвав музику «німою молитвою душі».

— Як же — німа? — запитав Сулер.

— Тому що — без слів. У звукові більше душі, ніж у думці. Думка — це гаманець, у ньому п'ятаки, а звук нічим не загиджений, внутрішньо чистий.

З явною насолодою він говорив милими, дитячими словами, раптом згадавши краші, найніжніші з них. І, несподівано, посміхаючись у бороду, сказав м'яко, мов ласку:

— Всі музиканти — безглузді люди, а чим талановитіший музикант, тим обмеженіший. Дивно, що майже всі вони релігійні.

ХЛІ

Чехову, по телефону.

— Сьогодні у мене такий хороший день, так радісно душі, що мені хочеться, щоб і вам було радісно. Особливо — вам! Ви дуже хороший, дуже!

ХЛІІ

Він не слухає і — не вірить, коли говорять не те, що треба. По суті — він не питає, а допитує. Як збирач рідкостей, він бере тільки те, що не може порушити гармонію його колекції.

ХЛІІІ

Розбираючи пошту.

— Галасують, пишуть, а — помру, і — через рік — будуть питати: Толстой? Ах, це граф, який пробував шити чоботи і з ним щось трапилось,— так, цей?

ХЛІV

Кілька разів я бачив на його обличчі, в його погляді, хитреньку і вдоволену посмішку людини, яка, несподівано для себе, знайшла щось сховане нею. Він сховав щось і — забув: де сховав? Довгі дні жив у таємній тривозі, все думаючи: куди ж заткнув я це, необхідне мені? І — боявся, що люди помітять його тривогу, його втрату, помітять і — зроблять йому щось неприємне, недобре. Раптом — згадав, знайшов. Весь виповнився радістю і, вже не стараючись приховати її, дивиться на всіх хитренько, ніби говорячи:

«Нічого ви зі мною не зробите».

Але про те — що знайшов і де — мовчить.

Дивуватися з нього — ніколи не втомлюєшся, але все-таки трудно бачити його часто, і я б не міг жити з ним в одному домі, не кажу вже — в одній кімнаті. Це — як у пустині, де все спалено сонцем, а саме сонце теж догорає, загрожуючи безмежною темною ніччю.

Л И С Т

Тільки що відправив листа Вам — прийшли телеграми про «втечу Толстого». І ось, — ще не роз'єднаний думками з Вами, — знову пишу.

Певно, все, що мені хочеться сказати з приводу цієї новини, скажеться заплутано, може, навіть різко і зло, — ви вже вибачте мені, — я почуваю себе так, ніби мене взяли за горло і душать.

Він багато разів і подовгу розмовляв зі мною; коли жив у Криму, в Гаспрі, я часто бував у нього, він теж охоче навідувався до мене, я уважно і любовно читав його книги, — мені здається, я маю право говорити про нього те, що думаю, хай це буде зухвало й далеко розійдеться з загальним ставленням до нього. Не гірше за інших відомо мені, що немає людини більш достойної імені генія, більш складної, суперечливої й у всьому прекрасної, так, так, у всьому. Прекрасної в якомусь особливому розумінні, широкому, невловимому словами; в ньому є щось, що завжди викликало в мене бажання кричати всім і кожному: дивіться, яка надзвичайна людина живе на землі! Бо він, так би мовити, всеосяжно і перш за все людина, — людина людства.

Але мене завжди відштовхувало від нього це вперте, деспотичне прагнення обернути життя графа Льва Миколайовича Толстого на «житіє іже во святих отця нашого блаженного болярина Льва». Ви знаєте — він давно вже збирався «постраждати»; він висловлював Євгенію Соловйову, Сулеру жаль, що це не вдалось йому, — але він хотів постраждати не просто, не з природного бажання перевірити пружність своєї волі, а з явним і — повторю — деспотичним наміром посилити тягар свого вчення, зробити проповідь свою невідпорною, освятити її в очах людей стражданням своїм і примусити їх прийняти її, ви

розумієте—примусити! Бо він знає, що проповідь ця не досить переконлива; в його щоденнику Ви — з часом — прочитаєте хороші зразки скептицизму, зверненого ним на свою проповідь і особу. Він знає, що «мученики і страдники рідко не бувають деспотами і насильниками»,— він усе знає! І все-таки говорить: «Постраждай я за свої думки, вони б справляли інше враження». Це завжди відкидало мене вбік від нього, бо я не можу не почувати тут спроби насильства надо мною, бажання оволодіти моїм сумлінням, засліпити його блиском праведної крові, надіти мені на шию ярмо догмату.

Він завжди дуже розхвалював безсмертя по той бік життя, але більше воно йому подобається — по цей бік. Письменник національний в найправдивішому значенні цього поняття, він втілив у величезній душі своїй всі вади нації, всі каліцтва, завдані нам катуваннями історії нашої... В ньому — все національне, і вся проповідь його — реакція минулого, атавізм, якого ми вже почали були збуватися, переборювати.

Згадайте його листа «Інтелігенція, держава, народ», написаного в 905 році,— яка це образлива і злорадна річ! В ній так і звучить сектантське: «Ага, не послухали мене!» Я написав йому тоді відповідь, основану на його ж словах мені, що він «давню втратив право говорити про російський народ і від його особи», бо я свідок того, як він не хотів слухати й зрозуміти народ, який приходив до нього розмовляти по душі. Лист мій був різкий, і я не відіслав його.

Ось він тепер робить свій, мабуть, останній стрибок, щоб надати своїм думкам найвищого значення. Як Василій Буслаєв, він взагалі любив стрибати, але завжди — в бік утвердження святості своєї і пошуків німбу. Це — інквізиторське, хоча вчення його й виправдане старою історією Росії і особистими муками генія. Святість досягається через милування гріхами, через підкорення волі до життя...

У Льва Миколайовича є багато такого, що інколи викликало в мене почуття, близьке ненависті до нього, і звалювалось на душу гнітючим тягарем. Його особистість, що надмірно розрослася — явище дивовижне, майже потворне, є в ньому щось від Святогора-богатиря, котрого земля не тримає. Так, він великий! Я глибоко впевнений, що окрім всього, про що він говорить, є багато такого, про

що він завжди мовчить,— навіть і в щоденнику своєму,— мовчить і, мабуть, ніколи нікому не скаже. Це «щось» лише інколи й натяками проривалося в його розмовах, натяками ж воно зустрічається в двох зошитах щоденника, які він давав читати мені і Л. О. Сулержицькому; мені воно здається чимось схожим на «заперечення всіх тверджень» — дуже глибоким і злим нігілізмом, який виріс на ґрунті безконечного, нічим непереборного відчаю і самотності, певно, ніким до цієї людини не відчutoї з такою страшною ясністю. Він часто мені здавався людиною непохитно — в глибині душі своєї — байдужою до людей, він є настільки вищим, могутнішим за них, що вони всі здаються йому схожими на мошок, а суєта їх — смішною і жалюгідною. Він надто далеко відійшов від них в якусь пустиню і там, з найбільшим напруженням всіх сил духу свого, самотно вдивлявся в «найголовніше» — у смерть.

Все життя він боявся і ненавидів її, все життя біля його душі тріпотів «арзамаський жах», чи йому ж, Толстому, помирати? Весь світ, вся земля дивиться на нього; з Китаю, Індії, Америки — звідусіль до нього простягнуті живі, тремтливі нитки, його душа — для всіх і — назавжди! Чому б природі не зробити винятку з закону свого і не дати одному з людей фізичне безсмертя, — чому? Він, звичайно, надто розсудливий і розумний для того, щоб вірити в чудо, але, з другого боку, — він бешкетун, випробувач і, як молодий рекрут, шалено буйствує від страху й відчаю перед невідомою казармою. Пам'ятаю — в Гаспрі, після одужання, прочитавши книжку Льва Шестова «Добро і зло в ученні Ніцше і графа Толстого», він сказав у відповідь на зауваження А. П. Чехова, що «книжка ця не подобається йому»:

— А мені здалася забавною. Форсисто написана, а — нічого, цікаво. Адже я люблю циніків, якщо вони щирі. Ось він говорить: «Істина — не потрібна», і — справді: навіть йому істина? Все одно — помре.

І, видно, помітивши, що слова його не зрозумілі, додав, гостро посміхаючись:

— Якщо людина навчилася думати, — про що б вона не думала, — вона завжди думає про свою смерть. Так всі філософи. А — які ж істини, якщо буде смерть?

Далі він почав говорити, що істина єдина для всіх — любов до бога, але на цю тему говорив холодно і втом-

лено. А після сніданку, на терасі, знову взяв книжку і, знайшовши місце, де автор пише: «Толстой, Достоевський, Ніцше не могли жити без відповіді на свої питання, і для них усяка відповідь була кращою, аніж нічого»,— засміявся і сказав:

— Ось який сміливий парикмахер, так прямо й пише, що я обдурив себе, значить — і інших обдурив. Та це ж ясно виходить...

Сулер запитав:

— А чому — парикмахер?

— Так,— задумливо відповів він,— спало на думку, модний він, шикарний — і пригадався парикмахер з Москви на весіллі в дядька-мужика на селі. Найкращі манери, і лянсьє танцює, від того й презирливо ставиться до всіх.

Цю розмову я викладаю майже дослівно, вона дуже пам'ятна мені й навіть була записана мною, як багато чого іншого, що вражало мене. Я і Сулержицький записували багато, але Сулер загубив свої записи по дорозі до мене в Арзамас,— він взагалі був недбалий і хоч по-жіночому любив Льва Миколайовича, але ставився до нього якому дивно, так ніби звисока трохи. Я теж ткнув кудись мої записки й не можу знайти, вони у когось в Росії. Я дуже уважно приглядався до Толстого, тому що шукав, досі шукаю і до смерті буду шукати людину живої, справжньої віри. І ще тому, що одного разу А. П. Чехов, говорячи про некультурність нашу, поскаржився:

— Ось за Гете кожне слово записувалось, а думки Толстого губляться в повітрі. Це, батеньку, нестерпно поросійськи. Після візьмуться за розум, почнуть писати спогади і — набрешуть.

Але — далі, з приводу Шестова:

— Не можна, каже, жити, дивлячись на страшні привиди, він-бо звідки знає, можна чи не можна? Таж якби він знав, бачив би привиди,— дурниць не писав би, а зайнявся б серйозним, чим усе життя займався Будда.

Зауважили, що Шестов — єврей.

— Ну, навряд,— недовірливо сказав Л. М.— Ні, він не схожий на єврея; невіруючих євреїв — не буває, навіть хоч одного... немає!

Іноді здавалось, що старий цей чаклун грає із смертю, кокетує з нею і намагається якимось обдурити її: я тебе не боюся, я тебе люблю, я жду тебе. А сам гостренькими

очицями зазирає: а яка ти? А що за тобою, там далі? Зовсім ти знищиш мене, чи щось залишиться жити?

Дивне враження справляли його слова: «Мені добре, мені страшенно добре, мені занадто добре». І — слідом за цим одразу ж: «Постраждати б». Постраждати — це теж його правда; ні не секунду не сумніваюсь, що він, напівхворий ще, був би широко радий потрапити у в'язницю, на заслання, взагалі — прийняти вінець мученицький. Мучеництво, мабуть, може трохи виправдати, чи що, смерть, зробити її більш зрозумілою, прийнятною, — з зовнішнього, з формального боку. Але — ніколи йому не було добре, ніколи й ніде, я певний: ні «в книгах премудрості», ні «на хребті коня», ні «на грудях жінки» він не зазнав повністю насолоди «земного раю». Він надто розсудливий для цього і надто знає життя, людей. Ось іще його слова.

«Халіф Абдурахман мав у житті чотирнадцять щасливих днів, а я, мабуть, не мав стільки. І все від того, що ніколи не жив — не вмю жити — для себе, для душі, а живу напоказ, для людей».

А. П. Чехов сказав мені, йдучи від нього: «Не вірю я, що він не був щасливий». А я — вірю. Не був. Але — неправда, що він жив «напоказ». Так, він віддавав людям, як жебракам, зайве своє; йому подобалось примушувати їх, взагалі — «примушувати» читати, гуляти, їсти тільки овочі, любити мужика і вірити в непогрішність розумово-релігійних домислів Льва Толстого. Треба ткнути людям що-небудь, що або задовольнить або розважить їх, — і пішли б вони геть! Залишили б людину в звичній, болісній, а інколи й в затишній самотності перед бездонною ямою питання про «головне».

Всі російські проповідники, за винятком Аввакума і, можливо, Тихона Задонського, — люди холодні, бо віри живої й дійової не мали. Коли я писав Луку в «На дні», я хотів зобразити саме такого собі старичка: його цікавлять «всякі відповіді», але не люди; неминуче зустрічаючися з ними, він їх втішає, але тільки для того, щоб вони не заважали йому жити. І вся філософія, вся проповідь таких людей — милостиня, яку подають вони з прихованою бридливістю, і звучать під цією проповіддю слова теж убогі, жалісливі:

«Відчепіться! Любіть бога або ближнього і відчепіться! Проклинайте бога, любіть дальнього і — відчепіть-

ся! Залиште мене, бо я людина і от — приречений на смерть!»

На жаль, це так, надовго — так! І не могло, і не може бути інакше, бо — натерпілись люди, замучені, роз'єднані страшенно, і всі сковані самотністю, яка висмоктує душу. Якби Л. М. примирився з церквою — це не здивувало б мене нітрохи. Тут була б своя логіка: всі люди — однаково нікчемні, навіть якщо вони й єпископи. Власне — примирення тут і не було б, для нього особисто цей акт тільки логічний крок: «прощаю ненавидящих м'я». Християнський вчинок, а під ним прихована легенька, гостра посмішечка, її можна зрозуміти як відплату розумної людини — дурням.

Я все не те пишу, не так, не про те. У мене в душі собака виє, і мені ввижається якийсь лихо. Ось — прийшли газети, і вже ясно: у вас там починають «створювати легенду», — жили-були ледарі та гультаї, а нажили — святого. Ви подумайте, як це шкідливо для країни саме тепер, коли голови розчарованих людей опущені долу, душі більшості — порожні, а душі кращих — сповнені скорботи. Просяється голодні, змучені на легенду. Так хочеться вгамувати болі, заспокоїти муки! І будуть створювати саме те, що він хотів, але чого не потрібно, — життя блаженного і святого, він же тим великий і святий, що — людина він, — безумно і болісно красива людина, людина всього людства. Я тут суперечу собі в чомусь, але — це не важливо. Він — людина, що шукає бога не для себе, а для людей, щоб він її, людину, залишив в спокої пустині, вибраної нею. Він дав нам євангеліє, а щоб ми забули протиріччя во Христі, — спростив образ його, згладив в ньому войовниче начало і висунув покірливе «волі пославшого». Безперечно, що євангеліє Толстого легше прийнятне, бо воно більш «по недузі» російського народу. Треба ж було дати що-небудь цьому народові, бо він скаржиться, стогоном потрясає землю й відволікає від «головного». А «Війна і мир» і все інше цієї лінії — не умиротворить скорботу й відчай сірої російської землі.

Про «В. і М.» він сам говорив: «Без удаваної скромності — це як Іліада». М. І. Чайковський чув з його уст таку ж саму оцінку «Дитинства», «Отроцтва».

Зараз були журналісти з Неаполя, — один з них уже примчав з Рима. Просяють сказати їм, що я думаю про «втечу» Толстого, — так і говорять — «втеча». Я відмо-

вився розмовляти з ними. Ви розумієте, звичайно, що душа моя в тривозі лютій,—я не хочу бачити Толстого святим; хай буде грішником, близьким серцю наскрізь гріховного світу, назавжди близьким серцю кожного з нас. Пушкін і він — нсма нічого величнішого й дорожчого нам...

Помер Лев Толстой.

Одержано телеграму, і в ній звичайнісінькими словами сказано — помер.

Це вдарило в серце, заревів я від горя й туги, і ось тепер, у напівбожевільному якомусь стані, уявляю його собі, як знав, бачив,— нестерпно хочеться говорити про нього. Уявляю його в труні,— лежить, ніби гладенький камінь на дні струмка, і, певно, в бороді сивій тихо прихована його — всім чужа — обманлива посмішечка. І руки, нарешті, спокійно складені — відпрацювали урок свій каторжний.

Згадую його гострі очі,— вони бачили все наскрізь,— і рух пальців, які завжди ніби ліпили щось з повітря, його розмови, жарти, мужицькі улюблені слова і якийсь незвичайний голос його. І бачу, як багато життя охопила ця людина, яка вона, не по-людському, розумна і — страшна.

Бачив я його одного разу так, як, мабуть, ніхто не бачив: ішов до нього в Гаспру берегом моря і під маєтком Юсупова, на самому березі, серед каміння, помітив його маленьку, незграбну фігурку, в сірому, зім'ятому лахмітті й зіжмаканому капелюсі. Сидить, підперши вилиці руками,— між пальцями віє срібне волосся бороди,— і дивиться в далечінь, у море, а до ніг його слухняно підкочуються, ластяться зеленкуваті хвильки, так ніби розповідаючи щось про себе старому відуну. День був строкатий, по камінню повзали тіні хмар, і разом з камінням старик то світлішав, то темнішав. Каміння — величезне, в тріщинах, і обкидане пахучими водоростями,— напередодні був сильний прибій. І він теж здався мені древнім, ожилим каменем, який знає всі начала й цілі, думає про те — коли і який буде кінець каміння й трав земних, води морської і людини і всього світу, від каменю до сонця. А море — частина його душі, і все навколо — від нього, з нього. В задумливій нерухомості старого привиділось

щось віше, чародійське, заглиблене в тьму під ним, допитливо підняте вершиною в голубу порожнечу над землею, так ніби це він — його зосереджена воля — закликає й відштовхує хвилі, керує рухом хмар і тіней, які наче ворухать каміння, будять його. І раптом у якомусь хвилинному безумстві я відчув, що — можливо! — встане він, махне рукою, і море застигне, оскліє, а камені ворухнуться й закричать, і все навкруги оживе, зашумить, заговорить різними голосами, про себе, про нього, проти нього. Не змалювати словом, що відчув я тоді; було на душі й захопливо і моторошно, а потім усе злилося в щасливу думку:

«Не сирота я на землі, доки ця людина є на ній!»

Тоді я обережно, щоб галька під ногами не скрипіла, пішов назад, не бажаючи заважати його думам. А ось тепер — почуваю себе сиротою, пишу і плачу,— ніколи в житті не доводилось плакати так безутішно, і розпачливо, і гірко. Я не знаю, чи любив я його, та хіба це важливо — любов до нього чи ненависть? Він завжди збуджував у душі моїй відчуття і хвилювання великі, фантастичні; навіть непримне й вороже, викликане ним, набирало форм, які не пригнічували, а, мовби, розриваючи душу, розширювали її, робили чутливішою і місткішою. Хороший він був, коли, човгаючи підошвами, мовби владно згладжуючи нерівності шляху, раптом з'являвся звідкись із дверей, з кутка, йшов до вас дрібним, легким і швидким кроком людини, звиклої багато ходити по землі, і, засунувши великі пальці рук за пояс, на секунду зупинявся, швидко озираючись чіпким поглядом, який одразу помічав усе нове й зараз же висмоктував зміст усього.

— Здрастуйте!

Я завжди тлумачив це слово так «Здрастуйте,— задоволення для мене, а для вас толку не багато в цьому, але все-таки — здрастуйте!»

Вийде він — маленький. І всі одразу стануть менші за нього. Мужичька борода, грубі, але незвичайні руки, простенький одяг і весь цей зовнішній, зручний демократизм обдурював багатьох, і часто доводилось бачити, як росіяни, звикши зустрічати людину «по одежі» — древня, холопська звичка! — починали випромінювати ту «пахучу» пряמודушність, яка точніше іменується амікошонством.

«Ах, рідний ти наш! Ось який ти! Нарешті сподобився я лицезріти найбільшого сина землі рідної моєї. Здрастуй вічно і прийми уклін мій!»

Це — московсько-руське, просте й задушевне, а ось іще руське, «вільнодумне»:

«Лев Миколайович! Будучи не згоден з вашими релігійно-філософськими поглядами, але глибоко шануючи в особі вашій великого художника...»

І раптом з-під мужицької бороди, з-під демократичної, пом'ятої блузи піднімається старий руський барин, пишний аристократ,— тоді у людей прямодушних, освічених та інших одразу синіють носи від нестерпного холоду. Приемно було бачити цю істоту чистої крові, приемно спостерігати благородство і грацію жести, горду стриманість мови, чути витончену влучність убивчого слова. Барина в ньому було саме стільки, скільки потрібно для холопів. І коли вони викликали в Толстому барина, він з'являвся легко, вільно і душив їх так, що вони тільки щулились та попискували.

Довелось мені з одним із «прямодушних» руських людей — москвичем—повертатися з Ясної Поляни в Москву, так він довго віддихатись не міг, все усміхався жалібно й розгублено твердив:

— Н-ну,— парня! От суворий... ху!

І, між іншим, вигукнув з явним жалем:

— А я ж думав — він і справді анархіст. Всі твердять — анархіст, анархіст, я й повірив...

Цей чоловік був багатий, крупний фабрикант, він мав великий живіт, жирне обличчя м'ясного кольору,— для чого йому було потрібно, щоб Толстой був анархістом? Одна з «глибоких таємниць» руської душі.

Якщо Л. М. хотів подобатись, він досягав цього легше від жінки, розумної й красивої. Сидять у нього різні люди: великий князь Микола Михайлович, маляр Ілля, соціал-демократ з Ялти, штундист Пацук, якийсь музикант, німець, управитель графині Клейнміхель, поет Булгаков, і всі дивляться на нього однаково залюбленими очима. Він викладає їм вчення Лао-тце, а мені здається, що він якась незвичайна людина-оркестр, що має здібність грати одразу на кількох інструментах — на мідній трубі, на барабані, гармонії й флейті. Я дивився на нього, як усі. А ось хотів би подивитись ще раз і — не побачу більше ніколи.

Приходили журналісти, стверджують, що в Римі одержано телеграму, яка «спростовує чутку про смерть Льва Толстого». Метушились, базікали, багатослівно виявляючи співчуття Росії.

Російські газети не залишають місця для сумнівів.

Сказати неправду йому неможливо було навіть із жалю, він і небезпечно хворий не збуджував його. Це пошлість — жаліти людей таких, як він. Їх слід берегти, леліяти, а не обсипати словесним пилом якихось затертих, бездушних слів.

Він питав:

— Не подобаюсь я вам?

Треба було говорити: «Так, не подобається».

— Не любите ви мене? — «Так, сьогодні я вас не люблю».

В запитаннях він був нещадний, у відповідях — стриманий, як і належить мудрому.

Напрочуд красиво розповідав про минуле і найкраще про Тургенева. Про Фета — з добродушною посмішкою і завжди що-небудь смішне; про Некрасова — холодно, скептично, але про всіх письменників так, ніби це були діти його, а він, батько, знає всі вади їх і — нате! — підкреслює погане перш ніж хороше. І щоразу, коли він говорить про будь-кого погано, мені здавалось, що це він слухачам милостинню подає на бідність їх; слухати міркування його було ніяково, під гостренькою усмішечкою мимоволі опускались очі — і нічого не залишалось у пам'яті.

Одного разу він із запалом доводив, що Г. І. Успенський писав тульською мовою і ніякого таланту в нього не було. І він же при мені говорив А. П. Чехову:

— Ось — письменник! Він силою ширості своєї Достоевського нагадує, тільки Достоевський політикантствував і кокетував, а цей — простіший, ширіший. Якби він у бога вірив, з нього вийшов би сектант який-небудь.

— А як же ви говорили — тульський письменник і — таланту нема?

Сховав очі під кошлаті брови і відповів:

— Він писав погано. Що у нього за мова? Більше розділових знаків, ніж слів. Талант — це любов. Хто любить, той і талановитий. Дивіться на закоханих, — усі талановиті!

Про Достоєвського він говорив неохоче, натужно, щось обходячи, щось переборюючи.

— Йому б познайомитися з ученням Конфуція або буддистів, це заспокоїло б його. Це — головне, що треба знати всім і кожному. Він був людиною буйної плоті,— розсердиться — на лисині у нього гулі вискакують і вухами ворухить. Почував багато чого, а думав — погано, він у цих, у фур'єристів, учився думати, у Буташевича та інших. Потім — ненавидів їх усе життя. В крові у нього було щось єврейське. Надумливий, самолюбний, важкий і нещасний. Дивно, що його так багато читають, не розумію — чому! Адже важко й марно, тому що всі ці Ідіоти, Підлітки, Раскольникови і все — не таке було, все простіше, зрозуміліше. А ось Лєскова даремно не читають, справжній письменник,— ви читали його?

— Так. Дуже люблю, особливо — мову.

— Мову він знав чудесно, до фокусів. Дивно, що ви його любите, ви якийсь не руський, у вас не руські думки,— нічого, не ображає, що я так говорю? Я — старий і, можливо, теперішню літературу уже не можу зрозуміти, але мені все здається, що вона — не руська. Почали писати якісь особливі вірші,— я не знаю, чому це вірші й для кого. Треба вчитись віршів у Пушкіна, Тютчева, Шеншина. Ось ви,— він звернувся до Чехова,— ви росіянин! Так, дуже, дуже, росіянин.

І, ласкаво усміхаючись, обійняв А. П. за плече, а той засоромився й почав баском говорити щось про свою дачу, про татарів.

Чехова він любив і завжди, дивлячись на нього, мовби гладив обличчя А. П. поглядом своїм, майже ніжним у цю хвилину. Одного разу А. П. йшов по доріжці парку з Олександрою Львівною, а Толстой, ще хворий в ту пору, сидючи в кріслі на терасі, весь якимось потягнувся вслід їм, говорячи напівголосно:

— Ох, яка мила, прекрасна людина: скромний, тихий, мов дівчина! І ходить, як дівчина. Просто — чудесний!

Якось увечері, в сутінках, примружуючись, ворухачи бровами, він читав варіант тієї сцени з «Отця Сергія», де розповідається, як жінка йде спокушати пустинника, прочитав до кінця, підняв голову і, закривши очі, чітко вимовив:

— Хороше написав старий, хороше!

Вийшло це у нього дивовижно просто, захоплення

красою було таке щире, що я повік не забуду захвату, пережитого мною тоді,— захвату, якого я не міг, не вмів висловити, але й подолати його мені коштувало величезного зусилля. Навіть серце зупинилось, а потім все навкруги стало живлюще свіжим і новим.

Треба було бачити, як він говорить, щоб зрозуміти особливу, неказанну красу його мови, ніби неправильної, багатой на повторення одних і тих самих слів, насиченої сільською простотою. Сила слів його була не тільки в інтонації, не в трепеті обличчя, а в грі й блиску очей, найбільш красномовних, які я бачив будь коли. У Л. М. була тисяча очей в одній парі.

Сулер, Чехов, Сергій Львович і ще хтось, сидючи в парку, говорили про жінок, він довго слухав безмовно і раптом сказав:

— А я про бабів скажу правду, коли однією ногою в могилі буду,— скажу, стрибну в труну, віком прикриюсь — візьми лиш мене тоді! — І його погляд спалахнув так пустотливо-моторошно, що всі замовкли на хвилину.

В ньому, як я думаю, жило зухвале й допитливе бешкетництво Васьки Буслаєва й частина впертої душі протопопа Аввакума, а десь зверху чи збоку крився чаадаєвський скептицизм. Проповідувало й терзало душу художника Аввакумове начало, відкидав Шекспіра й Данте — бешкетник новгородський, а чаадаєвське посміхалось над цими забавами душі та — до речі — і над муками її.

А науку і державність вражала древня руська людина, доведена до пасивного анархізму безплідністю безлічі зусиль своїх збудувати життя більш людяно.

— Це — дивно! Проте, рису Буслаєва збагнув у Толстому силою якоїсь таємничої інтуїції Олаф Гульбрансон, карикатурист «Сімпліссімуса»; вдивіться в його малюнок, скільки в ньому влучної схожості з справжнім Львом Толстим і скільки на цьому обличчі з затаєними, схованими очима сміливого розуму, для якого немає святинь недоторканих і який не вірить «ні в чох, ні в сон, ні в пташиний грай».

Стоїть передо мною цей старий чарівник, всім чужий,— він самотньо об'їхав усі пустині мислі в пошуках всеосяжної правди й не знайшов її для себе,— дивлюсь я на нього, і — хоч велика скорбота втрати, але гордість тим, що я бачив цю людину, полегшує біль і горе.

Дивно було бачити Л. М. серед «толстовців»; стоїть

велична дзвіниця, і дзвін її невпинно гуде на весь світ, а навкруги бігають маленькі, обережні собачки, скавучать під дзвін і недовіркою, скося поглядають одна на одну — хто краще підвив? Мені завжди здавалось, що і яснополянський будинок і палац графині Паніної ці люди наскрізь просичували духом лицемір'я, боягузтва, дрібного гендлярства і чекання спадщини. В «толстовцях» є щось спільне з тими прочанами, які, мандруючи по глухих кутках Росії, носять з собою собачі кістки, видаючи їх за частки мошів, і торгують «египетською тьмою» і «слізками» богородиці. Пам'ятаю, як один з таких апостолів в Ясній Поляні відмовлявся їсти яйця, щоб не образити курей, а на станції Тула апетитно їв м'ясо й говорив:

— Перебільшує старичок!

Майже всі вони люблять зітхати, цілуватись, у всіх пітні руки без кісток і фальшиві очі. В той же час це практичні люди, вони дуже спритно влаштовують свої земні справи.

Л. М., звичайно, добре розумів справжню ціну «толстовців», розумів це і Сулержицький, якого він ніжно любив і про якого говорив завжди з юнацьким запалом, із захопленням. Якось у Ясній хтось красномовно розповідав про те, як йому добре жити, якою стала чистою душа його, прийнявши вчення Толстого. Л. М. нахилився до мене й сказав тихенько:

— Все бреше, шельма, це він для того, щоб зробити мені приємне...

Багато хто намагався робити йому приємне, але я не спостерігав, щоб робили це добре й уміло. Він майже ніколи не говорив зі мною на звичайні свої теми — про всепрощення, любов до ближнього, про євангеліє і буддизм, очевидно, зразу зрозумівши, що все це було б «не для коня корм». Я глибоко цинив це.

Коли він хотів, то ставав якось особливо красиво делікатним, чуйним і м'яким, мова його була чарівно проста, витончена, а інколи слухати його було важко й неприємно. Мені завжди не подобались його міркування про жінок,— у цьому він був надмірно «простонародний», і щось удаване звучало в його словах, щось нещире, а в той же час — дуже особисте. Так ніби його одного разу образили і він не може ні забути, ні простити. У вечір першого мого знайомства з ним він повів мене до себе в кабінет,— це було в Хамовниках,— посадив проти себе

й почав говорити про «Вареньку Олесову», про «Двадцять шість і одна». Я був пригнічений його тоном, навіть розгубився — так оголено й різко говорив він, доводячи, що здоровій дівчині не властива сором'язливість.

— Якщо дівці минуло п'ятнадцять років і вона здорова, їй хочеться, щоб її обнімали, мацали. Розум її боїться ще невідомого, незрозумілого йому — це й називають: цнотливість, сором'язливість. Але плоть її вже знає, що незрозуміле — є неминуче, законне й вимагає виконання закону, всупереч розумові. У вас же ця Варенька Олесова написана здоровою, а почуває хирляво, — це неправда!

Потім він почав говорити про дівчину з «Двадцяти шести», вимовляючи одне за одним «непристойні» слова з простою, яка мені здалась цинізмом і навіть дещо образила мене. Згодом я зрозумів, що він вживав «відлучені» слова тільки тому, що вважав їх більш точними й влучними, але тоді мені було неприємно слухати його мову. Я не заперечував йому; раптом він став уважний, лагідний і почав розпитувати мене, як я жив, учився, що читав.

— Кажуть — ви дуже начитаний, — правда? Що, Короленко — музикант?

— Здається, ні. Не знаю.

— Не знаєте? Вам подобаються його оповідання?

— Так, дуже.

— Це — по контрасту. Він — лірик, а у вас немає цього. Ви читали Вельтмана?

— Так.

— Правда ж — хороший письменник, жвавий, точний, без перебільшень. Він інколи кращий за Гоголя. Він знав Бальзака. А Гоголь наслідував Марлінського.

Коли я сказав, що Гоголь, певно, підпадав під вплив Гофмана, Стерна і, можливо, Діккенса, — він, поглянувши на мене, запитав:

— Ви це прочитали де-небудь? Ні? Це не так. Гоголь навряд чи знав Діккенса. А ви справді багато читали, — глядіть, це шкідливо! Кольцов погубив себе цим.

Проводжаючи, він обійняв мене, поцілував і сказав:

— Ви — справжній мужик! Вам буде трудно серед письменників, але ви нічого не бійтесь, говоріть завжди так, як почуваете, вийде грубо — нічого! Розумні люди зрозуміють.

Ця перша зустріч викликала в мене враження двоїсте: я був радий і гордився тим, що бачив Толстого, але його розмова зі мною дещо нагадувала екзамен, і ніби я бачив не автора «Козаків», «Холстоміра», «Війни», а пана, який, зглянувшись на мене, вважав за потрібне говорити зі мною в якомусь «народному стилі», мовою майдану й вулиці, а це розбивало моє уявлення про нього, — уявлення, з яким я зжився і воно було дорогим мені.

Вдруге я бачив його в Ясній. Був осінній похмурий день, сів дощ, а він, надівши важке драпове пальто і високі шкіряні ботики — справжні мокроступи, — повів мене гуляти в березовий гай. Молодо стрибає через рови, калюжі, струшує краплі дощу з гілок на голову собі й чудесно розповідає, як Шеншин пояснював йому Шопенгауера в цьому гаю. І лагідною рукою гладить вогукуваті атласні стовбури беріз.

— Недавно прочитав десь вірші:

Гриби зійшли, та міцно пахне
Грибною сирістю в ярах...

— Дуже добре, дуже вірно!

Раптом під ноги нам підкотився заєць. Л. М. підстрибнув, найжачився весь, обличчя спалахнуло рум'янцем і, таким собі старим звіробоем, як гукне. А потім — поглянув на мене з неповторною посмішечкою й засміявся розумним, людським смішком. На диво хороший був у цю хвилину!

Іншого разу, там же в парку, він дивився на коршуна, — коршун ширяв над оборою, зробить коло й зупиниться в повітрі, ледь погойдуючись на крилах, вагаючись: бити, чи ще рано? Л. М. витягся весь, прикрив очі долонею і трепетно шепоче:

— Розбійник на курей цілиться наших. Ось — ось... ось зараз... ох, боїться! Кучер там, чи що? Треба покликати кучера...

І — покликав. Коли він крикнув, коршун злякався, шугнув угору, шарахнув убік, — зник. Л. М. зітхнув і сказав з явним докором собі:

— Не треба б кричати, він би й так утік...

Одного разу, розповідаючи йому про Тифліс, я згадав ім'я В. В. Флеровського-Берві.

— Ви знали його? — збуджено запитав Л. М. — Розкажіть, який він.

Я почав розповідати про те, як Флеровський — високий, довгобородий, худий, з величезними очима, — надівши довгий парусиновий хітон, прив'язавши до пояса вузлик рису, вареного в червоному вині, озброєний великим полотняним зонтом, блукав зі мною гірськими стежками Закавказзя, як одного разу на вузькій стежці зустрівся нам буйвол і ми обачно ретирувались від нього, загрожуючи недобрій тварині розкритим зонтом, задкуючи й рискуючи звалитись у прірву. Раптом я помітив на очах Л. М. сльози, це збентежило мене, я замовк.

— Це нічого, говоріть, говоріть! Це у мене від радості слухати про хорошу людину. Який цікавий! Мені він таким і уявлявся, особливим. Серед письменників-радикалів він — найбільш зрілий, найбільш розумний, у нього в «Азбуці» дуже добре доведено, що вся наша цивілізація — варварська, а культура — справа мирних племен, справа слабких, а не сильних, і боротьба за існування — брехлива вигадка, якою хочуть виправдати зло. Ви, звичайно, не згодні з цим? А ось Доде — згоден, пам'ятаєте, який у нього Поль Астьє?

— А як же погодити з теорією Флеровського хоч би роль норманнів у історії Європи?

— Норманни — це інше!

Якщо він не хотів відповідати, то завжди говорив: «Це інше».

Мені завжди здавалось — і думаю, я не помиляюсь — Л. М. не дуже любив говорити про літературу, але живо цікавився особою літератора. Питання: «знаєте ви його? який він? де народився?» — я чув дуже часто. І майже завжди його висловлювання відкривали людину з якогось особливого боку.

З приводу В. Г. Короленка він сказав задумливо:

— Не великорус, тому повинен бачити наше життя вірніше й краще, ніж бачимо ми самі.

Про Чехова, якого ласкаво й ніжно любив:

— Йому заважає медицина, не будь він лікарем, — писав би ще краще.

Про когось із молодих:

— Удає з себе англійця, що найгірше удається москвичу.

Мені він не раз говорив:

— Ви — вигадник. Всі ці ваші Кувалди — вигадані. Я зауважив, що Кувалда — жива людина.

— Розкажіть, де ви його бачили.

Його дуже розсмішила сцена в камері казанського мирового судді Колонтаєва, де я вперше побачив чоловіка, описаного мною під ім'ям Кувалди.

— Біла кість! — говорив він, сміючись і витираючи сльози. — Так, так — біла кість! Але — який милий, який забавний! А розповідаєте ви краще, ніж пишете. Ні, ви — романтик, вигадник, вже признайтесь!

Я сказав, що, можливо, всі письменники трохи вигадують, зображуючи людей такими, якими хотіли б бачити їх у житті; сказав також, що люблю людей активних, які жадають протиставитись злу в житті всіма способами, навіть і насильством.

— А насильство — головне зло! — вигукнув він, взявши мене під руку. — Як же ви вийдете з цього протиріччя, вигаднику? Ось у вас «Мій супутник» — це не вигадано, це добре, тому що не вигадано. А коли ви думаєте — у вас рицарі родяться, всі Амадіси та Зігфріди...

Я зауважив, що доки ми будемо жити в тісному оточенні людиноподібних і немінучих «супутників» наших — все будеється нами на хисткому ґрунті, у ворожому середовищі.

Він посміхнувся й легенько штовхнув мене ліктем.

— Звідси можна зробити дуже, дуже небезпечні висновки! Ви — сумнівний соціаліст. Ви — романтик, а романтики повинні бути монархістами, такими вони й були завжди.

— А Гюґо?

— Це — інше, Гюґо. Не люблю його — крикун.

Він нерідко запитував мене, що я читаю, і завжди дорікав мені за поганий — на його погляд — добір книг.

— Гіббон — це гірше за Костомарова, треба читати Момсена, — дуже набридливий, зате — солідно все.

Довідавшись, що перша книга, прочитана мною, — «Брати Земгано», він навіть обурився.

— Ось бачите — нісенітний роман. Це вас і зіпсувало. У французів три письменники: Стендаль, Бальзак, Флобер, ну ще — Мопассан, але Чехов — кращий за нього. А Гонкури — самі клоуни, вони тільки прикидались серйозними. Вивчали життя з книжок, написаних такими ж вигадниками, як самі вони, і думали, що це серйозна справа, а це нікому не потрібно.

Я не згодився з його оцінкою, і це трохи роздратувало

Л. М.,— він важко зносив заперечення, і часом його міркування набирали дивного, капризного характеру.

— Ніякого виродження немає,— говорив він,— це вигадав італієць Ломброзо, а за ним, мов папуга, кричить єврей Нордау. Італія — країна шарлатанів, авантюристів,— там народжуються тільки Аретіно, Казанова, Калюстро і всі такі.

— А Гарібальді?

— Це — політика, це — інше!

На цілий ряд фактів, взятих з історії купецьких сімей в Росії, він відповів:

— Це неправда, це тільки в розумних книжках пишуть...

Я розповів йому історію трьох поколінь знайомої мені купецької сім'ї,— історію, де закон виродження діяв особливо безжалісно; тоді він почав збуджено смикати мене за рукав, умовляючи:

— Ось це — правда! Це я знаю, в Тулі є дві таких сім'ї. І це треба написати. Коротко написати великий роман, розумієте? Неодмінно!

І очі його виблискували жадібно.

— Але ж рицарі будуть, Л. М.!

— Облиште! Це дуже серйозно. Той, хто йде в монахи молитись за всю сім'ю,— це чудесно! Це — справжнє: ви — грішні, а я піду відмолювати гріхи ваші. І другий — нудьгуючий, користолюбець-будівник,— теж правда! І що він п'є, і звір, розпусник, і любить усіх, а — раптом — убив,— ох, це добре! Ось це треба написати, а серед злодіїв і жебраків не треба шукати героїв, не треба! Герої — брехня, вигадка, є просто люди, люди і — більш нічого.

Він дуже часто вказував на перебільшення, які допускав я в оповіданнях, але одного разу, говорячи про другу частину «Мертвих душ», сказав, усміхаючись добродушно:

— Всі ми — страх які вигадники. Ось і я теж, інколи пишеш, і раптом — зробиться жаль кого-небудь, візьмеш і додаси йому рису яка краща, а іншому — зменшиш, щоб ті, хто поряд з ним, не дуже вже чорні стали.

І одразу ж суворим тоном непохитного судді:

— Ось тому я й кажу, що мистецтво — брехня, обман і сваволя й шкідливе людям. Пишеш не про те, що є справжнє життя, яке воно є, а про те, що ти думаєш про життя, ти сам. Кому ж корисно знати, як я бачу цю

башту чи море, татарина,— чому цікаво це, для чого потрібно?

Інколи думки й почуття його здавались мені примхливо й навіть ніби нарочито зламаними, але частіше він вражав і перемагав людей саме суворою прямою думкою, ніби Іов, безстрашний співзапитальник жорстокого бога.

Розповідав він:

— Іду я,— якось, у кінці травня, Київським шосе; земля—рай, все радіє, небо безхмарне, птахи співають, бджоли гудуть, сонце таке миле, і все навкруги — святкове, людяне, розкішне. Був я зворушений до сліз і теж почував себе бджолою, якій дано всі кращі квіти землі, і бога почував близько, до душі. Раптом бачу: обік дороги, під кущами, лежать прочанин і прочанка, соваються один на одному, обоє сірі, брудні, старенькі,— возяться, як черви, і сопуть, бурмотять, а сонце без жалю освітлює їхні голі, сині ноги, дряблі тіла. Так і вдарило мене в душу. Господи — ти,— творець краси: як тобі не соромно? Дуже погано стало мені...

— Так, ось бачите, що буває. Природа — її богомілі вважали ділом диявола — жорстоко й надто глумливо мучить людину: силу відбере, а бажання залишить. Це — для всіх людей живої душі. Тільки людині дано зазнати всього сорому й жаху такої муки,— в плоть даної їй. Ми носимо це в собі як неминуче покарання, а — за який гріх?

Коли він розповідав це, очі його дивно мінялись — були то по-дитячому жалібні, то сухо і суворо яскраві. А губи тремтіли, і вуса наїжувались. Розповівши, він витяг хусточку з кишені блузи й міцно витер обличчя, хоча воно було сухе. Потім розправив бороду крючкуватими пальцями мужицької міцної руки і повторив тихенько:

— Так,— за який гріх?

Одного разу я йшов з ним нижньою дорогою від Дюльбера до Ай-Тодора. Він, ступаючи легко, мов юнак, говорив трохи нервовіше, ніж завжди:

— Плоть повинна бути покірним псом духу, куди пошле її дух, туди вона й біжить, а ми — як живем? Мечеться, буйствує плоть, а дух слідує за нею безпорадно й жалюгідно.

Він міцно потер груди проти серця, підвів брови і, пригадуючи, продовжував:

— В Москві, біля Сухаревої, у глухому провулку, бачив я, восени, п'яну бабу; лежала вона біля самої панелі.

З двору витікав брудний струмок, прямо під потилицю і спину бабі, лежить вона в цій холодній підливі, бурмоче, вовтузиться, хлюпає тілом по мокрому, а встати не може.

Його пересмикнуло, він заплющив очі, труснув головою й запропонував тихенько:

— Сядьмо тут... Це — найбільш жахливе, найбільш противне — п'яна баба. Я хотів допомогти їй встати і — не міг, погидував; вся вона була така слизька, рідка, торкнися до неї — місяць руки не відмиєш, — жах! А на тумбі сидів світленький, сіроокий хлопчик, по щоках у нього сльози течуть, він шморгає носом і тягне безнадійно, втомлено:

— Ма-ам... та ма-амко ж. Встань же...

Вона поворушить руками, хрюкне, підніме голову й знову — ляп потилицею в грязюку.

Замовк, потім, оглядаючись навкруги, повторив неспокоїно, майже пошепки:

— Так, так, — жах! Ви багато бачили п'яних жінок? Багато? — ох, боже мій! Ви — не пишіть про це, не треба!

— Чому?

Заглянув у вічі мені і, усміхаючись, повторив:

— Чому?

Потім роздумливо й повільно сказав:

— Не знаю. Це я — так... соромно писати про гидоту. Ну — а чому не писати? Ні, — треба писати все, про все...

На очах у нього з'явилися сльози. Він витер їх і — все усміхаючись — подивився на хусточку, а сльози знову течуть по зморшках.

— Плачу, — сказав він. — Я — старий, у мене до серця підкочується, коли я згадаю що-небудь жахливе.

І, легенько штовхаючи мене ліктем:

— Ось і ви, — проживете життя, а все зостанеться, як було, — тоді і ви заплачете, та ще гірш за мене, — «струмливіше», кажуть баби... А писати все треба, про все, інакше світленький хлопчик образиться, дорікне, — неправда, не вся правда, скаже. Він — строгий до правди!

Раптом стрепенувся весь і добрим голосом запропонував:

— Ну, розкажіть що-небудь, ви добре розповідаєте. Що-небудь про маленького, про себе. Не віриться, що ви теж були маленьким, такий ви — дивний. Так ніби й народилися дорослим. У думках у вас багато дитячого, не-

зрілого, а — знаєте ви про життя досить багато; більше не треба. Ну, розповідайте...

І зручно приліг під сосною, на її оголеному корінні, спостерігаючи, як мурашки метушаться й возяться в сірій хвої.

Серед природи півдня, незвично для жителя півночі різноманітної, серед самовдоволено пишної, хвастовито розгнuzданої рослинності, він, Лев Толстой — навіть саме ім'я розкриває внутрішню силу його! — маленька людина, вся сплетена з якогось дуже міцного, глибокого земного коріння, вся така вузлувата, — серед, я кажу, хвастовитої природи Криму він був одночасно на місці й не на місці. Якась дуже древня людина і мовби хазяїн усього округу, — господар і творець, прибулий після столітньої відсутності в своє, ним створене, господарство. Багато чого забуто ним, багато що нове для нього, все — таке як треба, але — не зовсім таке, і треба одразу — знайти — що не таке, чому не таке.

Він ходить дорогами й стежками швидкою, поспішливою ходою вмілого дослідника землі і гострими очима, від яких не приховується жоден камінь і жодна думка, дивиться, вимірює, мацає, порівнює. І розкидає навколо себе живі зерна невтомної думки.

Він говорить Сулеру:

— Ти, Льовушко, нічого не читаєш, це недобре, тому що самовпевнено, а ось Горький читає багато, це теж недобре, — це від недовір'я до себе. Я — багато пишу, і це недобре, тому що — від старечого самолюбства, від бажання, щоб усі думали по-моєму. Звичайно, — я думаю добре для себе, а Горький думає, що для нього недобре це, а ти — нічого не думаєш, просто: кліпаєш очима, видивляєшся — у що б вчепитися. І вчепишся не в своє діло, — це вже бувало з тобою. Вчепишся, подержишся, а коли воно само почне відвалюватись від тебе, ти й удержувати не станеш. У Чехова є прекрасне оповідання «Душечка», — ти майже схожий на неї.

— Чим? — запитав Сулер, сміючись.

— Любити — любиш, а вибрати — не вмієш і згайнуєшся увесь на дрібниці.

— І всі так?

— Всі? — повторив Л. М. — Ні, не всі.

І несподівано запитав мене, — ніби вдарив:

— Ви чому не віруєте в бога?

— Віри немає, Л. М.

— Це — неправда. Ви по натурі віруючий, і без бога вам не можна. Це ви скоро відчуєте. А не віруєте ви з упертості, від образи: не так створено світ, як вам треба. Не вірують також через соромливість; це буває з юнаками: обожнюють жінку, а показати цього не хочуть, бояться — не зрозуміє, та й хоробрості нема. Для віри — як і для любові — потрібна хоробрість, сміливість. Треба сказати собі — вірую, — і все буде добре, все з'явиться тьким, як вам треба, само себе пояснить вам і привабить вас. Ось ви багато що любите, а віра — це і є посиленна любов, треба полюбити ще більше — тоді любов перетвориться на віру. Якщо люблять жінку — то найкращу на землі, — неодмінно і кожен любить найкращу, а це вже — віра. Невіруючий не може любити. Він закохується сьогодні в одну, через рік — в іншу. Душа таких людей — волоцюга, вона живе безплідно, це — недобре. Ви народились віруючим, і нічого ламати себе. Ось ви говорите — краса? А що ж таке краса? Найвище й найдосконаліше — бог.

Раніше він майже ніколи не говорив зі мною на цю тему, і її важливість, несподіваність якимось зім'яла, зборолала мене. Я мовчав. Він, сидячи на дивані, підібгавши під себе ноги, випустив у бороду переможну усмішечку й сказав, насваряючись пальцем:

— Від цього — не відмовчитесь, ні!

А я, не віруючий у бога, дивлюсь на нього чомусь дуже обережно, трохи боязко, дивлюсь і думаю:

«Ця людина — богоподібна!»

НОТАТКИ ІЗ ЩОДЕННИКА. СПОГАДИ

ГОРОДОК

...Сиджу за містом, на лисих пагорбах, де-не-де вкритих дерном; навколо ледве помітні могили, розтопані ратицями худоби, розвіяні вітром. Сиджу біля стіни іграшково маленького цегляного ящика, вкритого залізним дахом,— здалека він нагадує каплицю, але зблизька більше схожий на конуру собаки. За його дверима, окованими залізом, зберігаються кайдани, канчуки, батоги і ще якесь знаряддя тортур,— ними мучили людей, закопаних тут на пагорбах. Їх залишено на спомин місту — не бунтуй!

Але городяни вже забули: чиїх людей тут перебито? Одні кажуть: це козаки Степана Разіна; інші твердять: це мордва і чуваші Омеляна Пугача.

І тільки завжди п'яний старий жебрак Затінщиков хвалькувато говорить:

— Ми при обох бунтували...

З перодючого, горбкуватого поля будинки міста, сірі, придавлені до землі, здаються купами сміття; там і тут вони заросли аж по дахи густою, запиленою зеленню. В купах сірого мотлоху стримить десяток дзвіниць і пожежна каланча, блищать проти сонця білі стіни церков,— це викликає враження чистеньких полотняних латок на брудному лахмітті.

Сьогодні свято. До полудня городяни стояли в церквах, до другої години їли й пили, тепер вони відпочивають. Місто мовчить, не чути навіть плачу дітей.

День нестерпно жаркий. Сіро-синє небо виливає на землю невидимий, розтоплений свинець. У небі є щось непроникне й похмуре; сліпучо біле сонце наче розтеклось по небесах, розтало. Жалюгідні, рудуваті билінки на могилах нерухомі й сухі. Земля потріскує, лушиться на сонці, мов сушена риба. Ліворуч від горбів, за невидимою рікою, над голими полями струмить марево, в ньому хитається, тоне вухата дзвіниця зарічної слободи, — сто років тому слобода ця належала знаменитій Салтичисі, яка прославилася своє ім'я вишуканим катуванням кріпосних рабів.

А місто — накрите хмарою якогось мутного, жовтуватого пилу. Можливо, це — дихання сплячих людей.

Дивні люди живуть у цьому місті. Власник повстаного заводу, чоловік солідний, не дурний, четвертий рік читає Карамзіна «Історію Держави Російської», дійшов уже до дев'ятого тома.

— Великий твір! — говорить він, поважно погладжуючи шкіряну оправу книги. — Царська книга. Зразу розумієш — мастак писав. Зимового вечора почнеш читати і — всі справи житейські забудеш. Приємно. Велика втіха людині — книга! Якщо вона з висоти розуму написана...

Одного разу, граючись пишною бородою своєю, він запропонував мені з люб'язною посмішечкою:

— Хочете цікавеньке подивитись? У мене, на задвірках, лікар живе, а до нього, на побачення, пані одна, — не наша, приїжджа — ходить. Я з горища в слухове вікно дивлюсь, як вони бавляться; віконце в них наполовину завішене, і крізь верхню шибку дуже добре видно забави їхні. Я навіть бінокль у татарина, принагідно, купив та інколи приятелів запрошую для розваги. Дуже цікаве розпутство...

Парикмахер Балясін називає себе «градським цирульником». Він — довгий, тонкий, ходить розвівши плечі і гордо випинаючи груди. У нього голова вужа — маленька, з жовтими очима, погляд ласкаво-недовірливий. Місто вважає його за розумного чоловіка і лікується в Балясіна з більшою охотою, як у земського лікаря.

— У нас єство просте, а лікарі — для освічених людей,— говорять городяни.

Парикмахер ставить банки, пускає кров, недавно зрізав пацієнтові мозоля, і пацієнт умер від зараження крові. Хтось пожартував:

— Старанний; йому кажуть: зріж мозоля, а він всю людину зрізав з землі...

Балясіна переслідує думка про нетривалість буття.

— Я гадаю — брешуть учені,— каже він.— Невідома їм точність ходів сонця. Я ось дивлюсь, коли сонечко заходить, і думаю: а що як раптом не зійде воно завтра? Не зійде — і шабаш! Зачепиться за що-небудь,— за комету, скажімо,— ось і живи в ночі. А то — просто зупиниться по той бік землі, тут нам і кришка довічної тьми. На мою думку — в сонця теж є свій характер. Доведеться нам тоді, для життя, ліси палити, багаття розкладати.

Посміхаючись, мружачи очі, він говорить далі:

— Чу-удове небо в нас буде тоді: зірки є, а — ні сонця, ні місяця! Замість місяця буде чорна кулька стирчати, якщо правда, що місяць у сонця світло позичає. Як хочеш, так і живи — нічого не видно. Для злодіїв — зручно, а для всіх інших станів — дуже неприємно, га?

Якось, підстригаючи мені волосся, він сказав:

— До всього люди звикли, нічим їх не злякаєш, ні пожежами, нічим. В інших місцях — поводи бувають, землетруси — у нас нічого! Холери — і то не було, а навколо всюди — холера. Людині ж хочеться незвичайного чого-небудь, страшного. Страх для душі, мов лазня для тіла, дуже здорово...

Одноокий орендар міської купальні — він же «картузник», робить картузи з старих штанів — чоловік, якого місто не любить, боїться. Зустрічаючи його на вулицях, городяни сторожко відступаються й вовками дивляться йому вслід, а дехто прямо йде на картузника, нахиливши голову, наче збираючись ударити його. Тоді картузник дає дорогу і сам дивиться в потилицю зухвалій людині, примруживши око, посміхаючись.

— За що вас не люблять? — питаю я.

— Я — безпощадний,— хвалькувато каже він.— У мене такий навик, що я як тільки хто неправильно діє,— зараз же його до мирового тягну!

Білок його ока запалений, пронизаний сіткою кривавих жилок, і в цій сітці гордо поблискує рудувата, кругла зіниця. Картузник кремезний, довгорукий, ноги в нього — колесом. Схожий на павука.

— Справді — мене не поважають, тому як я права знаю,— розповідає він, скручуючи цигарку з махорки.— Чужий горобець у мій огорог залетить — прошу до мирового! Я за півня чотири місяці судився. Навіть сам суддя сказав мені: «Ти, каже, даремно людиною родився, характером ти — гедзь!» Навіть били мене за мою безпощадність, але бити мене — не вигідно. Бити мене — все одно, що залізо розпечене — лише руки попечеш. Після биття я таке починаю...

Він пронизливо свиснув. Він справді кляузник, місцевий суддя завалений його скаргами і проханнями. З поліцією картузник живе в дружбі; кажуть, він любить писати доноси і веде якусь книгу, куди вписує всякі прогрішення родян.

— Навіщо ви робите це?

Він відповідає:

— Бо поважаю мої права!

Лисий, товстий Пушкарьов, слюсар і мідяник, — вільнодумець, атеїст. Стискаючи дряблі, дивно вигнуті губи, кольору дощових черв'яків, він говорить сиплим басом:

— Бог — це вигадка. Над нами нічого немає, саме тільки сине повітря. І всі наші думки — від синього повітря. Синьо живемо, синьо думаємо, — ось де загадка. Вся суть життя мого, вашого — дуже проста: були і згнили.

Він — письменний, багато прочитав романів, особливо добре пам'ятає один: «Кривава рука».

— Там французький архерей збунтувався і обложив військом місто Ларошел. А проти нього діяв капітан Лакузон, — що робив, сучий син! Навіть слинка тече, коли читаєш. Шпагою орудував він — без промаху, ткне, і — готувий покійник! Чудовий воїн...

Пушкарьов розповів мені:

— Сиджу я, ось так само, ввечері, свято, читаю. Раптом з'являється земський обліковець, — статистик по-їхньому. «Хочу, каже, познайомитися з вами». — «Ну, що ж, кажу, познайомтеся». А сам — боком сиджу до

нього. Він і те, і се,— вдаю з себе дурня, мукаю і все дивлюсь убік, у стінку. «Чув я, каже, що ви в бога не вірите?» Ну, тут я на нього й накинувся: «Це — як так? — кажу.— Хіба це допускається? А церкви нащо, попи, ченці, га? А що, як я в поліцію заявлю про те, що ви мене до невір'я схиляете?» Злякався він: «Пробачте, каже, я думав...» — «Ото ж бо, кажу, думаете ви про те, чого не треба. Мені оці ваші думки ні до чого». Викотився він од мене, мов м'ячик. Потім, незабаром, застрілився. Не люблю я цих земських,— фальшивий народ. Висмоктують мужика, тим і живуть. Нікуди дівати вчених цих, ну, влаштували їм земство. Рахуйте! Вони рахують. Людині все одно, що робити, тільки платні їй більше давай...

А годинникар Корцов, на прізвисько Лягава Блоха, маленький, волохатий чоловічок з довгими руками,— патріот і любитель краси.

— Ніде немає таких зірок, як наші, російські! — каже він, дивлячись у небо круглими очима, плоскими, мов гудзики.— І картопля російська — перша на смак по всій землі. Або, скажімо, гармонії — кращих за російські немає! Замки. Та — мало чим можемо носа втерти Америкам цим.

Він складає пісні і, випивши, сам співає їх. Вірші його, наче навмисне, надумано безглузді, але пісня, яку він співає частіш за інші, така:

Сиза пташечка, синичка,
Спів заводить край вікна.
Там знесе мале яечко
Післязавтрього вона.
Вкраду я оте яечко,
Покладу в гніздо сові.
Хай що буде, те і буде
Мойй бідній г'олові.

Ах, чому ночами сниться,
Ніби череп мій клює
Та сова, нічная птиця,
Що сама в лісах живе?

Корцов співає цю пісню на молодецький, веселий мотив. А череп у нього акуратно круглий, зовсім голий, тільки від вуха до вуха на потилиці висить рудувата бахрєма кучерявого волосся.

Він любить захоплюватись красою природи, хоч околиці міста пустинні, розпухли неродючими горбами, покраяні ярами, злиденно некрасиві. Але годинникар, стоячи на березі мутної, пахучої ріки, отруєної повстяними заводами, вигукує з ширим почуттям ліричного захоплення.

— Ех, краса ж! Шир, гладінь! Іди куди хочеш. До смерті люблю я оцю красу нашу!

Двір його дому брудний, густо заріс кропивою і реп'яхами, закиданий уламками дерева, заліза, посеред двору гние широкий диван, з його сидіння стирчать жмутки волосся. У кімнатах багато пилу, незатишно, все зсунуто з місця, до ланцюжків стінного годинника причеплено, замість гирі, шматок свинцевої труби. Десять у кутку стогне й бурчить хвора дружина, а по двору мовчки сновігає сестра її, стара діва, жовта, худа, з вишкіреними зубами, на ногах у неї опорки чоловічих чобіт, пелена підіткнута до колін і оголює литки ніг у синіх вузлах вен.

Корцов винайшов замок, який заряджається трьома рушничними патронами і стріляє, якщо в нього всунути ключ. Замок важить дванадцять фунтів і має вигляд довгастого ящика. По-моєму, він повинен стріляти в небеса, а не в того, хто наважиться відіткнути його.

— Ні, просто в пику попаде! — запевняє винахідник.

Його люблять як дивака. А можливо, городянам подобається, що він нещасливо грає в карти, всі обігрують його. Йому подобається шмагати дітей, кажуть, що сина свого він забив до смерті, але це не заважає знайомим запрошувати Корцова як майстра справи для езекуцій над хлопчиками, які спустошують сади й городи.

Не поспішаючи, заклавши руки за спину, ходить по місту Яків Лесников, високий, худий, з довгою й вузькою бородою та великим, похмурим носом. Нечесаний, брудний, він одягнений у якийсь балахон, подібний до чернечої ряс, на чубі його напівсивого і жорсткого волосся стирчить студентський картуз. Великі водянисті очі напружено витріщені, наче цього чоловіка змагає сон, а спати йому не можна. Позіхаючи, він дивиться вдалину через голови людей і питає зустрічних:

— Ну — як?

Відповіді, очевидно, не цікавлять його, та вони, певне, знайомі йому:

— Так собі. Нічого. Живемо.

Він славиться як женолюб і великий розпусник. Корцов, не без гордості, говорив мені:

— Він навіть з іспанкою жив! Ну, а тепер, звичайно, і мордовками не гребує...

Кажуть, що Лесников — «незаконний» син знатної особи — архієрея чи губернатора. У нього є кілька десятин городньої землі і лугів, він здає землю цю в оренду слобожанам і самотньо живе на квартирі в мого сусіда, хворого чиновника казначейства.

Якось увечері він валявся в саду, на траві, під липою, пив пиво з льодом і ричав, позіхав. До нього підійшов домохазяїн, худенький, кислувато-люб'язний чоловічок в окулярах.

— Що, Яшо?

— Нудно, — сказав Лесников. — Оце думаю, — чим би зайнятися?

— Пізно тобі займатися справами...

— Мабуть — пізно.

— Старуватий.

— Авжеж.

Помовчали. Потім Лесников повагом промовив:

— Дуже нудно. В бога, чи що, повірити?

Чиновник — схвалив:

— Це не погано. Все-таки — до церкви ходитимеш...

А Лесников, з виттям позіхнувши, сказав:

— Ото-ож...

Зимін, торговець галантерейним крамом, хитрий мужик, церковний староста, сказав мені:

— З розуму страждають люди, він усій нашій плутанині головний призвідець. Простоти немає у нас, втратили простоту. Серце у нас — чесне, а розум — шахрай!..

Сиджу, ковтаючи розпечене повітря, згадую мову, жести, обличчя цих людей, дивлюсь на місто, окутане гарячою, опаловою каламуттю. Навіщо потрібне місто це і люди, що населяють його?

Тут Лев Толстой вперше відчув жах життя — «арзамаський», мордовський жах, але — невже тільки для цього жило і живе місто з часів Івана Грозного?

Я думаю, що немає країни, де люди говорили б так багато, думали так безладно, безпутно, як говорять і думають вони в Росії, а особливо — в повітовій.

Арзамаські думки випадкові й схожі на замучених хлопчиками, напівобскубаних птахів, які іноді, від страху, залітають у темні кімнати, щоб на смерть розбитися об непроникний обман прозорих, як повітря, шибок вікна. Безплідні «сині» думки.

Підглядаю я за цими людьми, і мені здається, що, насамперед, вони живуть безглуздо, а потім уже — і через це — брудно, нудно, озлоблено й злочинно. Талановиті люди, але — люди для анекдотів.

З ріки лине шум і плескіт води, — прибігли хлоп'ята купатись. Але їх мало в місті, більшість пішла в ліс, у поле і яри, де прохолода. В садах підіймається голубий димок, це прокинулись господині і розпалюють самовари, готуючись до вечірнього чаю.

Пронизливо верещить тонкий голос дівчинки:

— Ой, ма-амочко, ой, рідная, ой, не бий мене по животуку...

І — наче в землю пішов цей зойк.

Спека дедалі важчає. Сонце наче спинилося. Земля дихає сухим, курним жаром. Здається, що небо стало ще більш непроникним, — дуже неприємна і навіть тривожна ця тьмяна непроникність небес. Можна думати, що не те небо, як всюди, а — особливе, тутешнє, плоске, затверділе, створене важким диханням людей дивного міста. Мріє сиза далечінь, набираючи кольорів скла, що вигоріло на сонці, і, немов стаючи щільнішою, вона наближається до міста прозорою, але непроникною стіною.

Чорненькими цятками безглуздо мелькають мухи, це знову нагадує про непроникність скла.

А важка, гаряча тиша — дедалі густіша, важча.

В тиші співуче звучить напівсонний, розніжений голос жінки:

— Таісіє — одягаїсся?

І такий самий голос, але нижчий, томно відповідає:

— Одягаюся.

Мовчанка. І — знову:

— Таісіє, ти — голубе?

— Я — голубе-е...

ПОЖЕЖИ

Темної ночі в лютому вийшов я на Ошарську площу — бачу: з дахового вікна якогось будинку висунувся пишаний, лисячий хвіст вогню і майорить у повітрі, рябому від безлічі лапятих сніжинок,— вони падали на землю знехотя, повільно.

Збудливо красивий був огонь. Неначе у вікно, під дах будинку, скочив із теплуватої, вологої п'тьми червоний звір, зігнувся і гризе щось; було чути сухий тріск, так тріщать на зубах пташині кістки.

Дивився я на ці лисячі хитрощі вогню й думав: «Треба стукати у вікна будинків, будити людей, кричати — пожежа!» Та кричати й рухатись не хотілося; я стояв, зачаровано спостерігаючи швидке зростання полум'я, а на гребені даху вже миготіло півняче пір'я, горішні гілки дерев саду золотисто порожевіли, і на площі стало світліше.

«Треба будити людей»,— підказував я сам собі і мовчки дивився, аж поки не примітив постать чоловіка посеред площі; чоловік притулився до незграбної чавунної колони фонтана і, для ока, був майже невіддільний від неї. Я підійшов до нього. Це — Лукич, нічний сторож, лагідний старик.

— Ти чого ж? Свисти, буди людей!

Не одриваючи очей від вогню, він сонним чи п'яним голосом відповів:

— Зараз...

Я знав, що він не п'є, але бачив у очах його п'яну усмішку задоволення, і мене не здивувало, коли він, напівголосно, захлинаючись словами, почав бурмотіти:

— Ти дивись, як хитрує, га? Адже що робить, дивись-но ти! Так і жере, так і жере, ну — сила! А недавнечко ж невеличкий вогник висунувся біля димаря, як долото, не більше, і почав довбати, і пішов козирияти. До чого ж це цікаво, пожежа, ох, господи...

Він всунув у рота собі свисток і, хитаючись на ногах, сповнив безлюдну площу різучим вуха свистом, замахав кистю руки — квапливо затріскотіла тріскачка. Але очі його невідривно дивилися вгору — там, над дахом, кружляли червоні й білі сніжинки, збивався шапкою чорний, важкий дим.

Лукич бурчав, усміхаючись у бороду:

— Ач ти, розбійник... Ну, давай будити людей... Давай, чи що...

Ми бігали по площі, стукали у вікна і двері, закликаючи:

— Поже-ежа!

Я почував, що дію енергійно, одначе — неширо, а Лукнич, постукавши у вікно, відбігав на середину площі і, задерши голову, кричав з одвертою радістю:

— Поже-ежа, ге-ей!

...Велике очарування чудесної сили вогню. Я багато спостерігав, з яким самозабуттям піддаються люди красі злої гри цієї сили, і сам не вільний від впливу її. Розпалити вогнище — для мене завжди насолода, і я ладен цілу добу так само ненаситно дивитись на вогонь, як можу добу, не стомлюючись, слухати музику.

Пожежа на Суєтинському спуску в Нижньому; горять будинки над вузькою щілиною яру; яр, розрізавши глинясту гору, стрімко спускається з горішньої частини міста в долишню, до Волги. Пожежна команда не могла, через умови місцевості, підїхати близько до пожежі, машини і бочки води стоять на спуску, вниз, шланги протягнуті вгору по зрізу яру, а зверху падають униз головешки, котяться вогненні колоди. Густий натовп глядачів стоїть на другому боці спуску, звідти пожежу чудово видно, але кілька десятків людей спустилося вниз, де їх сердито лають пожежники і де, падаючи по схилу, колоди легко можуть переламати їм ноги.

Щоб бачити, як вогонь жере старе дерево ветхих будинків, люди повинні незручно задирати голови вгору, на обличчя їм сиплеться попіл, шкіру кусають і жалять іскри. Це не бентежить людей, вони ухають, регочуть, репетують, відбігаючи від колоди, що котиться попід ноги їм, рачкують по стрімкому зрізу протилежного пожежі боку яру і знову, чорними клубками, стрибають униз. Ця гра особливо захоплює солідного чоловіка в франтівському пальті, в панамі на голові та в начищених до блиску черевиках. У нього — кругле, випещене обличчя, великі вуса, в руці — палиця із золотим набалдашником, він тримає її за нижній кінець, розмахує нею, як булавою, і, відбігаючи від колоди, що падає згори, репетує басом:

— Ур-ра!

Глядачі підохочують його вигуками, над його головою кружляє, виблискуючи, золота головка палиці, на крисах панамі — чорні плями погаслих жаринок, чорною змією розвівається під його підборіддям розв'язаний галстук. Але чоловік цей нічого не бачить і, здається, не чує, в нього мета хороброго хлопчиська: почекаати, поки палаюча колода підкотиться аж до ніг людей і відстрибнути від неї останнім. Це завжди вдається йому, він дуже легкий, незважаючи на високий зріст і огрядне тіло. От-от колода вдарить його, але — спритний стрибок назад, і небезпека минула:

— Ур-ра!

Він навіть кілька разів стрибав уперед, через колоду, і за це якісь дами, в натовпі глядачів нагорі, аплодували йому. Їх багато нагорі, строкато одягнених жінок, деякі стоять, розкривши парасольки, захищаючись від червоного дощу іскор.

Я подумав: мабуть, цей чоловік закоханий і показує дамі своїй спритність і безстрашність, — достоїнства мужчини.

— Ур-рра-а! — кричить він. Панама його з'їхала на потилицю, обличчя почервоніло, а круг шиї все розвівається чорна стрічка галстука.

Приголомшливо ухнувши, заглушивши криком жадібний тріск вогню, пожежники вирвали гаками кілька колод зразу, і колоди, ще димуючи, виблискуючи золотом жару, незграбно підстрибуючи, покотилися схилом яру. Що нижче, то швидшим ставав їхній важкий рух, ось, змахуючи краями, перевертаючись одна через одну, вони б'ють по камінню бруківки.

— Ур-ра-а, — дико кричить чоловік у панамі і, змахнувши палицею, перестрибує через колоду, а кінець другої ліниво б'є його по ногах, — чоловік, підвівши руки, поринає в землю, і зараз же палаючий кінець третьої, величезної головешки тичеться в бік йому, як голова вогненної змії.

Натовп глядачів гучно ахнув, трое пожежників швидко відсмикнули грайливого чоловіка за ноги, підняли і понесли його кудись, а серед палаючих колод, на камінні бруківки, лишилась панама, поворушилася, поїжилася і раптом весело спалахнула оранжовим вогнем, уся зразу....

У 96 році в Нижньому-Новгороді горів «Дім працелюбності»; у нижньому поверсі його спалахнуло клоччя, вогонь швидко розпik залізні сходи на другий поверх і захопив там старух-робітниць. Всі вони, здається більше двадцяти, були задушені смолистим димом і згоріли.

Я застав уже кінець пожежі; провалився дах, у величезному, цегляному ящику з залізними ґратами на вікнах буйно кипів і пирхав огонь, вивергаючи дуже густий, жирний дим. Крізь розпечене залізо ґратів на вікнах дим вихоплювався якимись особливо важкими чорними клубками і невисоко здіймаючись над пожарищем, сідав на покрівлі, чадним туманом спускався у вулиці.

Поруч зі мною стояв чоловік з недоброю славою, домовласник Капітон Сисоев, міцний здоров'як, незважаючи на його п'ятдесят років і розпусне, п'яне життя.

На голеному, вилицюватому обличчі глибоко в кістлявих ямах сховані вузькі, неспокійні очиці. Одягнений він незграбно, недбало, все на ньому мовби з чужих плечей, десь дуже неприємний і, видимо, знає про це,— він дивиться на людей задирливо, з підкресленим нахабством.

А на пожежу дивився поглядом людини, для якої все життя і все в ньому — тільки видовище. Говорив цинічно про «засмажених» бабусь і про те, що добре було б усіх бабусь спалити. Але щось непокоїло його, він шохвилини совав руку в кишеню пальта, висмикував її звідти, дивно змахував нею і знову ховав, скоса позираючи на людей. Потім у пальцях його з'явився маленький згорток паперу, акуратно перев'язаний чорною ниткою, він кілька разів підкинув його на долоні і раптом спритно кинув у вогонь, через вулицю.

— Що це кинули ви?

— Прикмета у мене є одна,— відповів він, підморгнувши мені, дуже задоволений, широко посміхаючись.

— Яка?

— Е ні, не скажу!

Тижнів через два я зустрів його у адвоката Венського, гуляки, циніка, але дуже освіченої людини; господар добре випив і заснув на дивані, а я, згадавши про пожежу, умовив Сисоева розповісти мені про його «прикмету». Сьорбаючи бенедиктин, розведений з коньяком, — пійло, від якого вуха Сисоева спухли і забарвились у ліловий колір,— він почав розповідати в жартівливому тоні, але скоро я помітив, що цей тон не дуже вдається йому.

— Я кинув у вогонь нігті мої, обстрижені нігті,— смішно? Я з дев'ятнадцяти років зберігаю обстрижені нігті мої, збираю їх до пожежі, а на пожежі кидаю у вогонь. Загорну в папірець разом з ними три, чотири мідних п'ятаки і кину. Навіщо? Звідси й починається нісенітниця...

— Коли мені було дев'ятнадцять років, був я затурканий невдачами, закоханий у недосяжну жінку, чоботи в мене порвалися, грошей — не було, заплатити університету за право навчання — нічим, а тому застряв я в песимізмі й вирішив отруїтись. Добув ціан-калі, пішов на Страсний бульвар, у мене там, за монастирем, улюблена лавка була, сиджу і думаю: «Прощай, Москва, прощай, життя, чорт би вас забрав!» І раптом бачу: сидить поруч мене отака товста старуха, чорна, з бровами, що зрослися, жахлива пика! Витрищила на мене очі і — мовчить, гнітить.

— «Чого вам треба?»

— «Дай-но мені ліву руку, студенте», — так, знаєте, владно вимагає, грубо...

Розповідач подивився на господаря, що хропів, оглянув кімнату — особливо уважно її темні кутки — і став далі говорити тихше, не роблячи зусиль зберегти штучно веселий тон.

— Простяг я їй руку і — слово честі — відчув на шкірі важкість погляду її опуклих очей. Довго вона дивилась на долоню мою і нарешті каже:

— «Засуджений ти жити» — так і сказала: «засуджений!» — «Засуджений ти жити довго і легко, добре».

— Я кажу їй: — «Не вірю в ці штучки — пророкування, чарівництво...»

— А вона:

— «Тому, каже, і сумно живеш, тому й погано тобі. А ти спробуй, повір...»

— Запитую, посміхаючись:

— «Як же це можна — спробувати вірити?»

— «А от, каже, обстрижи собі нігті і кинь їх у чужий вогонь, але — дивись, — у чужий!»

— «Що значить — чужий вогонь?»

— «Ну, каже, як цього не зрозуміти? Вогнище горить на вулиці в морозний день, пожежа, або сидиш у гостях, а там піч топиться...»

— Чи тому, що вмирати мені, власне, не хотілось, — адже всі ми вмираємо з нужди навіть і тоді, коли нам здається, що це вирішили ми вільно, — або ж тому, що

баба ця вселила мені якусь невиразну надію, але самогубство я відклав на час. Прийшов додому, обстриг нігті, загорнув у папірець, ану спробую чаклунства?

— Не минуло й тижня, як ранком спалахнула пожежа на Бронній, напроти будинку, де я жив. Прив'язав я до нігтів моїх старий цвях і шпурнув їх у вогонь. «Ну, думаю, готово! Жертву принесено,— що у відповідь дадуть мені боги?» Був у мене знайомий математик, він знаменито грав на більярді й бив мене, як сліпого. Пропоную йому, щоб спробувати силу чарівництва: «Зіграємо?» Зневажливо питає: «Скільки очків дати вперед?» — «Нічого, ні нуля». Можете собі уявити, що зі мною було, коли я обіграв його! Пам'ятаю — ноги тремтіли від радощів і наче мене живою водою окропило. «Стривай, думаю, в чому річ? Збіг?»

— Іду до моєї недосяжної дами,— а що як і в неї виграю? Виграв, і з такою надзвичайною легкістю, що це злякало мене, егеж — і так, що я навіть сон утратив. Ще один збіг? Живу між двох вогнів: між коханням, першим, жадібним і — страхом. Ночами бачу цю бабу: стоїть де-небудь у кутку і вимогливо дивиться на мене важким поглядом, мовчки ворухить бровами. Сказав коханій своїй, а вона була, як і всі актриси,— а погані особливо,— забобонна, розхвилювалася страшенно, ахає і умовляє: обстригай нігті, стеж за пожежами! Я обстригаю і обрізки зберігаю, ні на хвилину не забуваючи, що все це дурниця, і що, може, вся штука в тому, що, коли людина втратила віру в себе, їй необхідно запастися вірою в яку-небудь темну нісенітницю. Але міркування це не гасить тривоги моєї. Назбирав я обрізків нігтів чимало, кинув у вогонь, і — знову чортовиння: з'являється до мене лисенький чоловічок з портфелем. «У вас, каже, в Нижньому-Новгороді померла двоюрідна тітка, дівиця, і ви єдиний спадкоємець її». Ніколи нічого не чув я про тітку і взагалі на родичів був бідний, так само, як вони — на гроші. Та й було їх усього двоє: дід з боку матері, в богадільні, та якийсь багатодітний дядько, тюремний інспектор, якого я ніколи не бачив. Запитую лисенького: «Ви не диявол будете?» Образився: «Ні, каже, я приватний повірений і тітці вашій давній друг». — «А може, кажу, вас старуха прислала?» — «Авжеж, каже, звичайно, старуха, їй п'ятдесят сім років було».

Дивлюсь на нього майже з ненавистю і попереджаю:

«Платити мені за послуги ваші — нічим». — «Заплатите, коли я введу вас у володіння майном». Надзвичайно мерзенний дідок, настирливий такий, бундючний і явно ставився з презирством до мене. Привіз він мене сюди, і опинився я в домовласниках. Чомусь мені здавалося, що одержу я дерев'яний будинок на три вікна, п'ятсот карбованців грошима і корову, але виявилось: два будинки, магазини, склади, квартиранти й інше. Багато. Але почуваю я себе негаразд, керує мною якась чужа, таємнича воля, і росте у мене отаке особливе ставлення до Його Сіятельства — вогню: ставлення дикуна до істоти, що має силу обрадувати і знищити. «Ні, думаю, чорт мене забери, цього я не хочу, ні!» І почав перетворювати багатства мої на дим і попіл: завертівся, як пес на ланцюзі, загуляв. А нігтики обстригаю, зберігаю і на пожежах кидаю в «чужий вогонь». Не можу точно сказати вам, навіть робив це і чи вірив я в чаклунство, але бабище забути не міг і не забув до цього дня, хоч, сподіваюсь, вона давно вже померла. Охопила мене отака жажлива цікавість — в чому річ? Університет покинув, живу скандально, відчуваю в собі тривожну відвагу, всякими способами випробовую терпіння поліції, силу здоров'я, прихильність долі. І все сходить мені з рук благополучно. Але разом з цим здається мені: от хтось прийде і скаже: «Прошу!» Хто прийде, куди поведе — не знаю, але — чекаю. Почав читати Сведенборга, Якова Беме, Дю-Преля — дурниці. Явна нісенітниця, навіть образливо. А вночі прокинувся і — чекаю. Чого? Взагалі. Адже коли одне чортовиння можливе, чому ж не бути іншому, ще гіршому або ще кращому? Зовсім нічого не роблю для підтримання удач і дивуюсь: чому я не божеволію? Багатий холостяга, жінки люблять, у карти граю до огиди вдало. І навіть серед друзів — жодного негідника, жодного шахрая, всі п'янюги, але — порядні люди. Так жив я до сорока років, а в ці роки кожен мужчина повинен пережити якусь кризу, — ніби це обов'язкова повинність. Чекаю кризи.

— У Києві, на контрактах, посварився я з якимось горористим поляком, він мене викликав на дуель. Ага, ось вона, криза! Напередодні дуелі пожежа на Подолі, зайнялися якісь єврейські халупи. Поїхав я на пожежу, кинув нігті у вогонь і в думці вимагаю, щоб завтра вбили мене або тяжко поранили принаймні. Але ввечері того ж дня мій поляк їхав верхи, а кінь злякався чогось, скинув

поляка, він переламав собі праву руку і розбив голову. Повідомляє мене про це секундант його, я питаю: «Як це трапилось?» — «Старуха якась кинулась під коня». Старуха? Старуха, чорт вас забери? Збіг, дияволи?

— Тут, перший і єдиний раз у житті, я відчув припадок якоїсь шаленої істерії, і мене послали в Саксонію, в гори, в санаторій. Там я розповів усе це професорові. «О,— каже німець,— це дуже цікавий випадок». І визначив цей випадок, як комаху, по-латині. Потім він поливав мене водою, ганяв по горах місяців зо два, толку з цих прогулянок не вийшло. Почуваю себе погано і скучаю за пожежами. Розумієте? Скучаю. За «чужим вогнем». І — збираю обстрижені нігті. Сам в душі посміхаюся: адже ж — нісенітниця все це, негідь і пакость. А будинки я вже заставив, гроші в мене кінчаються. «Ану, що тепер буде?» — думаю. Мандрую. Нюрнберг, Аугсбург — нудно. Сидячи у вестибюлі готелю, кинув нігті в камін. Через день, лежу в ліжку, вночі стукають у двері: телеграма, один з трьох моїх білетів внутрішньої позики виграв п'ятдесят тисяч, а другий — тисячу. Пам'ятаю, сидів я в ліжку, озирався і лаяв когось дикими словами. Страшно було мені, як ніколи, так по-дурному, по-баб'ячому страшно.

— Ну, всю цю нісенітну мороку довго розповідати, та й одноманітна вона. Тридцять чотири роки живу я в ній. Слово честі — я робив усе для того, щоб розоритися, скрутити собі голову, але, як бачите, благополучний. Кінець кінцем я стомився від цього і махнув рукою: що буде, те й буде!

Йому, видимо, тяжко стало, вилицювате обличчя ображено й сердито надулося, вузенькі, зіркі очиці потьмяніли.

— І все ще кидаєте нігті у вогонь? — запитав я.

— Ну, а чим же мені жити, чого чекати? Адже повинно ж скінчитися оце ідіотське чортovinня? Чи — ні? Може, я і не помру ніколи?

Він посміхнувся і заплющив очі. Потім, закуривши сигару, дивлячись на кінець її, сказав неголосно:

— Хімія — це хімія, але все-таки у вогні приховано, крім того, що ми знаємо, щось, чого нам не зрозуміти. І ховається вогонь надзвичайно вміло. Так — ніхто не ховається. Шматочок пресованого бавовнику або кілька краплин пікринової кислоти, кілька гран гримучої ртуті, а тимчасом...

Він цмокнув язиком і замовк.

— Мені здається,— сказав я,— що все це дуже вдало пояснено вами в словах: коли немає віри в свої сили, треба вірити в що-небудь поза собою. От ви й повірили...

Він ствердно хитнув головою, але, очевидно, не зрозумів або не чув моїх слів, бо запитав, нахмурившись:

— Адже ж безглуздо це? Навіщо йому потрібні мої нігті?

Років через два він помер на вулиці від «паралічу серця», як сказали мені.

Священик Золотницький за якісь еретичні думки тридцять років просидів у монастирській тюрмі, здається — в Суздалі, в суворому одиночному ув'язненні, в кам'яній ямі. У повільному бігу одинадцяти тисяч днів і ночей єдиною втіхою в'язня христоролюбивої церкви і єдиним співрозмовником його був вогонь: еретикові дозволяли самосильно палити грубку його в'язниці.

В перші роки століття Золотницького випустили на волю, бо він не тільки забув своє еретичтво, а й взагалі думка його не діяла, майже згаснувши. Висушений довголітнім ув'язненням, він мало чим нагадував жителя поверхні землі, ходив по ній низько схиливши голову і так, наче він іде весь час униз, спускається в яму, шукає, куди б сховати кволе, жалібне тіло своє. Мутні очі його безперервно сльозилися, голова тремтіла, і безладна мова була незрозуміла. Волосся бороди вже не сиве, а «впрозелень»; зеленуватий, гнилий відтінок волосся був добре помітний навіть на темних щоках зім'ятого, старечого обличчя. Недоумкуватий, він, видимо, боявся людей, але через боязкість перед ними приховував це. Коли з ним починали розмову, він піднімав сухеньку, дитячу руку так, наче чекав удару в очі і сподівався захистити їх цією слабкою, тремтячою рукою. Був він тихий, говорив мало і завжди півголосом, боязко шелестячими звуками.

Він вийшов з тюрми вогнепоклонником і жвавівшав тільки тоді, коли йому дозволяли розпалити дрова в грубці і сидіти перед нею. Сідаючи на низенькому ослінчику, він любовно запалював дрова, хрестив їх і бурчав, трясучи головою, всі слова, які збереглися в пам'яті його:

— Суший... Вічний вогонь. Іже везде сий. Попаляяй грішні...

Тикав палаючі поліна коротенькою кочергою, хитався, наче готуючись сунути у вогонь голову свою; повітря втягало в грубу зелене, тонке волосся його бороди.

— Всесильний є. Ні на кого ж не подібний. Лик твій хай сяє во віки віків, І біжать... Тако хай біжать... Від лица вогню... Яко дим від лица вогню... Тобі хвала, тобі слава, купино...

Його оточували жалісливі люди, щиро дивуючись і з того, як можна замучити людину, і з того, яка все-таки живуча й витривала людина.

Великий був жах Золотницького, коли він побачив електричну лампочку, коли перед ним таємниче спалахнув білий, безкровний вогонь, замкнений у скло.

Старик, придивившись, замахав руками і жалібно став бурмотіти:

— І його — ох! — і його... Навіщо ви його? Адже не диявол! Ох,— навіщо?

Довго не могли заспокоїти старого в'язня; з його мутних очей текли маленькі сльозинки, весь він тремтів і, гірко зітхаючи, умовляв присутніх:

— Ой, раби божі...— навіщо? Промінчик сонячний у полон ввергнули... Ох, люди! Ох, побійтеся гніву вогненного...

І тремтячою сухенькою рукою він обережно торкався людей, схлипував:

— Ой, пустіть його...

...Мій патрон О. І. Ланін, увійшовши до кабінету, сказав роздратовано і стомлено:

— Був у тюрмі, в підзахисного, він, як виявилось, такий милий, тихий хлопець, але — обвинувачується в чотирьох підпалах. Обвинувальний акт складений переконливо, свідчення свідків тяжкі. А він, мабуть, заляканий, очманів, мовчить. Чорт знає, як я захищатиму його...

Через якийсь час, сидячи за столом і працюючи, патрон, глянувши на стелю, сердито повторив:

— Мабуть, хлопець невинуватий...

О. І. Ланін був досвідчений і щасливий оборонець, він красиво й переконливо говорив на суді; раніш я не помічав, щоб доля підзахисного особливо хвилювала його.

Другого дня я пішов у суд. Справа про підпал слухалась першою. На лаві підсудних сидів хлопець років двадцяти, у важкій шапці рудуватого, кучерявого волосся.

Дуже біле «тюремне» обличчя, широко розкриті сіроголубі очі, золотисті, ледве позначені вусики і під ними яскравочервоні губи. Сірий халат прикро спотворює хлопця, його хочеться бачити в малиновій сорочці, плісових шароварах, у чоботях «з набором», з гармонією чи балалайкою в руках. Коли головуєчий В. В. Бер або обвинувач звертаються до підсудного з запитаннями, він швидко схоплюється і, загортаючись в халат, відповідає дуже тихо.

— Голосніше,— кажуть йому.

Він відкашлюється, але говорить так само тихо. Це сердить суддів, сердить присяжних. У залі нудно і задушно, метелик б'ється в шибку вікна, і цей м'який звук збільшує нудьгу.

— Отже, ви не признаєтесь?

Перед суддями довгий, одноокий старик, обличчя в нього залізне, від вух з підборіддя висить пряме сиве волосся. На запитання, чим він займається, старик глухо, могольно відповідає:

— Христа ради живу...

Потім, схиливши голову набік, він гуде:

— Йшов я з міста, дуже запізнившись, сонечко давно сіло, і підходжу до їхнього села, і от світиться трошки в темряві, та раптом — як спалахне...

Обвинувачений сидить, міцно тримаючись за край лави, і, відкривши трохи рот, уважно слухає. Погляд його дивний, ясні очі зосереджено дивляться не в обличчя свідка, а на підлогу, під ноги його.

— Я — бігти, а він — чеше...

— Хто?

— Вогонь, пожежа...

Обвинувачений хитнувся вперед і запитав несподівано голосно, з явним відтінком презирства, насмішки:

— Це коли ж було?

— Сам знаєш коли,— відповів старець, не глянувши на нього, а хлопець підвівся, суворо нахмуривши брови і кажучи до суду:

— Бреше він; з дороги, що з міста, не видно того кутка, де загорілося...

У нього вчепився обвинувач, гостроносенький товариш прокурора; верескливо він став кусати хлопця запитаннями, але той знову відповідав тихо, неохоче, і це ще більше настроїло суд проти нього. Так само невиразно,

неохоче обвинувачений відповідав і на запитання оборонця.

— Кажіть далі, свідок,— мовив Бер.

— Біжу, а він плиг через тин просто на мене.

Хлопець посміхнувся і щось промимрив, човгаючи по підлозі ногами у важких «котах» арештанта.

Старця змінив огрядний мужик, швидко й доладно, веселим тенорком він заговорив:

— Давно у нас догадка була на нього, хоч він і тихий, і не курить, ну, помітили ми одначе: любить бавитись вогнем... Іду я з нічного, хмарно було, коли це біля сусіда на току я-ак фукне, неначе з димаря викинуло...

Обвинувачений штовхнув ліктем солдата тюремної команди, скочив на ноги і виразно, з обуренням майже закричав:

— Та — брешеш ти! З димаря — ех! Що ти знаєш? Адже ж не зразу буває — фукнуло, спалахнуло! Сліпі. Спочатку — черв'ячки, червоні черв'ячки поповзуть в усі боки по соломі, а потім — набухнуть вони, зіб'ються, скопляться клубками, от тоді вже й спалахне вогонь. А у вас — зразу...

Обличчя його почервоніло, він струшував головою і поблискував очима, дуже схвильований, говорячи повчально і з великою силою. Судді, присяжні, публіка — всі завмерли, слухаючи, О. І. Ланін, підвівшись, обернувся до підзахисного і здивовано дивився на нього. А він, розводячи руки кругами і все ширше, все вище підіймаючи їх, захоплено розповідав:

— Та — ось так, та — ось так і почне забирати, колишетесь, як полотно на вітрі. В цей час у нього повадка пташина, тут уже його не схопиш, ні! А спочатку — черв'яки повзуть, від них і народжується вогонь, від оцих червоних черв'ячків, від них — уся біда! Їх і треба встежити. От їх і треба переловити та — в колодязі. Переловити їх — можна! Треба поробити сита, залізні, густі, як для пшеничного борошна, ситами й ловити, та — в болото, в ріки, в колодязі! От і не буде пожеж. Адже сказано: «Прогавиш вогонь — не погасиш». А — вони, все одно як сліпі, брешуть...

Ловець вогню важко гепнув на лаву, труснув головою, приводячи до ладу розкуйовджені кучері, потім висякався і гучно зітхнув.

Судове слідство покотилося, немов у яму. Підсудний признався в п'ятьох підпалах, але заклопотано пояснив:

— Швидкі вони дуже, черв'ячки, не встережеш їх...

В. В. Бер нудно сказав звичайну фразу:

— З огляду на те, що підсудний повністю визнав...

Оборонець порушив клопотання про психіатричну експертизу, судді пошепталися й відмовили йому. Обвинувач сказав коротку промову. Ланін говорив багато, красномовно, присяжні пішли і через сім хвилин вирішили:

— Винен...

Задумливо вислухавши суворий вирок, засуджений, на пропозицію О. І. Ланіна оскаржити ухвалу суду, сказав байдуже, наче все це не стосувалось його:

— Ну, що ж, поскаржитесь, можна...

Солдат, вкладаючи шаблю у піхви, щось шепнув хлопцеві, хлопець, різким рухом загорнувши халат, відповів голосно:

— Я ж кажу: як сліпі...

У 93 чи 94 році за Волгою, напроти Нижнього-Новгорода, горів ліс,— вогонь охопив сотні десятин. Гіркий, опаловий дим стояв над містом, у диму висіло оранжове сонце, без променів, жалюгідне, моторошне; особливо неприємно було бачити, як тьмяне відображення общипаного сонця коливається в каламутній воді Волги, наче нехотя опускаючись на брудне дно її.

Луки за Волгою забарвились в бурій колір, у місті теж усі барви поблякли. У димній, чадній імлі все звучало глухіше, у садах менше стало бджіл, метеликів, і навіть невгамовно жваві горобці стали тихше цвірінкати, повільніше літати.

Тяжко було дивитись, як за Волгою знижується знебарвлене сонце, ввійодячи в землю, а розкішних фарб вечірньої заграви — немає. Ночами з міста видно: над чорною стіною далекого лісу ворушить зубчастим хребтом вогненний дракон, повзе над землею і дихає в небо чорними хмарами, нагадуючи Змія Горинича стародавніх казок.

Дим наповнював вулиці, просочувався в кімнати будинків, місто перетворилося в коптильню людей. Лаючись, кашляючи, люди вечорами виходили на крутий берег ріки, на Укіс і, дивлячись на пожежу, їли морозиво, пили

лимонад, пиво, переконаючи одне одного, що це мужики підпалили ліс. Хтось похмуро сказав:

— Перша репетиція п'єси «Загибель землі».

Знайомий піп, дивлячись у далечінь червоними очима п'яниці, бурмотів:

— Апокаліпсична штучка... а поки що випити треба...

Жарти здавались недоречними, дуже дратували, і все, що говорилось у ці мутні, задушливі дні, якимось особливо їдко розкривало убозтво і нудьгу повсякденного життя.

Піхотний офіцер, мрійник, що писав «Ботаніку у віршах для дівчиць середнього віку», запропонував мені їхати з ним на пожежу,— там працювала частина солдатів його роти. Ми поїхали задушливої ночі на парі обозних коней, порон перевіз нас у село Бор, і ситі коні, сердито форкаючи, побігли по піщаній дорозі у чадну імлу. Нерухомо огорнувши тихі поля, вона сповивала далечінь сірим серпанком, крізь неї повільно пробивався нудний світанок, і чим ближче під'їжджали ми до лісу, тим більше голубішав дим, гірко дряпаючи горло, виїдаючи очі.

Солдат на козлах голосно чхав, а офіцер, протираючи пенсне, покашлюючи, хвастав красою своїх віршів, відважно римуючи геліотроп і гроб.

Троє мужиків з лопатами і сокирами дали нам дорогу, піхотний поет гукнув їм:

— Де працює військова частина?

— Не знаємо...

Солдат, придержавши коней, запитав:

— Де тут солдати?

Мужик у червоній сорочці показав сокирою ліворуч від дороги:

— А онде...

Через кілька хвилин ми підкотили до переліску, в густих хашах ялинника й сосняка порались люди в білих сорочках, підбіг фельдфебель і, козиряючи, відрубав, що все благополучно, тільки чуваш облікся трохи. Потім він «насмівся доповісти», що, на його думку, працювати тут марна річ:

— Місце загибле, вогонь іде горою, півкільцем, спалить клинець оцей, а далі йому їсти нічого, сам погасне...

І, вказавши довгою рукою праворуч, попередив:

— А там — торфовище, сухе болітце, там вогонь низом повзе сюди. Люди турбуються...

Офіцер теж занепокоївся, видимо, не знаючи, як треба розпорядитись, але тут з лісу ведмедем виломився великий, бородатий мужик, з палицею в руці, з мідною бляхою на грудях, скинув шапку, обсіпану попелом, і завмер, дивлячись на офіцера німим поглядом синіх очей.

— Староста?

— Так точно.

— Ну, що?

— Горить.

— Треба боротися з вогнем,— порадив офіцер.— Ліс — наше багатство. Авжеж... Ліс, це, брат, не просто дерева, а — суспільство розумних істот, як, наприклад, ваше село...

— У нас — сільце...

По землі, під ногами в мене, темною мереживною смугою повзли мурашки, випереджаючи жука-гноювика, він поспіхом котив свою кульку. Я пішов подивитися, звідки переселяється мурашник. Дивний хрускіт коливався навколо, хтось невидимий ішов поряд зі мною, приминаючи траву, шелестячи хвою. І в русі гілок було щось не виправдане, незрозуміле.

Позад мене опинився староста, скаржачись:

— Трею добу гуляю. Начальство будете? А-а, подивитись бажано? Це — нічого! Ходімо, я вас на горбок проведу, недалеко тут, з нього добре видно...

Над піщаним горбом схилялися десятки два могутніх сосен, крони їхні, наче келихи, були налиті опаловою каламуттю. Перед горбом, у котловані, розкидано стирчали миршаві ялинки, берези з тонкими стовбурами, срібляста осика тремтіла полохливо; далі дерева з'єднувалися все щільніше, і поміж ними височіли сосни, вкриті по бронзових стовбурах зеленуватим окисом лишайв.

Біля коренів дерев бігали, неначе білки, змахуючи червоними хвостами, веселі вогні, курився голубий димок. Було добре видно, як вогонь, граючись, вилазить по корі стовбурів, звивається навколо їх, ховається кудись, а слідом за ним повзуть золоті мурашки, і зеленуваті лишай стають сірими, потім чорніють. Ось знову звідкись вибіг вогонь, гризе поруділу траву, дрібний чагарник і — ховається. І раптом поміж корінням крутиться, метушиться ціла юрба червоних моторних звірків.

Спираючись руками на палицю, староста бурчить:

— Наші там... урятуй боже...

Людей не видно, але крізь тріск, шурхіт і віддалене глухе виття долинали з лісу дрібні удари сокир, глухе ухкання і важкий, скрипучий шум падіння дерев. Темненьким клубочком підкотилась під ноги мені польова миша, білим м'ячем мелькнуло по болоту зайчєня.

А щебету птаства не чути, хоч ліси Заволжя багаті на співучих птахів. І — ні бджіл, ні джмелів, ні ос у важкому повітрі, в синюватій, п'янкій, гарячій імлі. Було сумно бачити, як зелене мертво сіріє або вкривається рудою іржею і часто, не спалахнувши вогнем, листя осики сиплеться на землю попелястими метеликами, жалібно оголюючи тонкі гілки. Але іноді листя, висушене спекою, раптом все спалахне і обсипається сотнями жовтих і червоних метеликів. Я бачив, як нижні лапи розкішних ялин там, далеко, швидко втрачають оксамитний, темнозелений лиск, рудіють, іржавіють і, зразу озолотившись, бризкають в усі боки густим дощем червонуватих іскор, схожих на коми. Ось іскри з легким, веселим тріскотінням дружно звилися вгору, обсипавши всю піраміду ялинки, звилися, зникли, а дерево стало чорним, і лише де-не-де на кінцях голих гілок миготять маленькі, жовті квіти вогнів. Ось іще так само швидко розцвіла і загинула ялина, ще і ще... Щось пролунало, тріснувши, мов гниле яйце, і по болоту, звиваючись, поповзли в усі боки червоно-жовті змії, підводячи з трави гострі голівки, жалячи стовбури дерев. Швидко жовкло дрібне березове листя, коли по білому стовбуру, по смолистих стружках кори гнучко вповзав огонь, гілки курилися синім димом, напрочуд красиво кучерявилися, тихенько посвистуючи, його тонкі струмочки. І в тихому свисті горіння, здавалося, звучать початки якихось пісень, дивних і глибоких.

Непереможно вабило вперед, ближче й ближче до вогню. Староста ахав і теж непомітно спускався з горба, помахуючи палицею, вигукуючи.

— А, господи, чудеса твої... ах ти, господи!

Гул в лісі раптом замовк, його змінило тривожне вовче виття:

— У-у-у...

— Побігли,— сказав староста, прислухаючись, хмуричись.

І — справді: ліворуч від нас, далеко, між деревами замиготіли постаті людей; їх неначе викидало з лісу, так швидко вискакували вони. А праворуч, на болоті, з'яви-

лись два солдати, в чоботях, сірих від попелу, в сорочках без пасків; вони вели короткононого мужика, тримаючи його попід руки, як п'яного. Мужик пирхав і плювався, кроплячи скуйовджену бороду й розірвану сорочку свою бризками крові; ніс і губи в нього були розбиті, а нерухомі, наче сліпі, очі посміхалися безпорадною дитячою усмішкою.

— Куди це ви його? — суворо запитав староста.

Солдат-татарин, добродушно посміхаючись, відповів:

— Підпал робив, вогонь тягнув місце на місцях!

Його товариш сердито додав:

— Підпалював, ми бачили! Роздмухував.

— Ну-у, бачили, якже-е! Закурював я...

— Нам за вами наказано наглядати, а він запалив гілку і підкладає...

— Ну-у, я-акже-е! Запалив! До чобота причепилась...

Солдат ударив мужика по потилиці.

— Ні, стривай, ти не бий,— поважно сказав староста.— Цей — наш мужик. Цей мужик, я тобі скажу,— не при розумі...

— Садови його на ланцюг...

Сердито, але неохоче засперечались, а по болоту кружляли вогні, зустрічаючи мужиків, що бігли з лісу. Чоловік сім, важко підстрибуючи, прямували до нас, ось вони підбігли і звалились на пісок біля горба, кашляючи, хриплячи, лаючись.

— Мало не захопило...

— Птахів скільки загинуло...

Побачивши злих, змучених мужиків, солдати стали миролюбнішими і, залишивши побитого ними, пішли крізь теплий дим,— він ставав синішим і все більш їдким. По болоту метушливо бігали вогники, оточуючи стовбури дерев, блякло і скручувалося, жовкнути, листя вільхи і беріз, ворушились лишай на стовбурах сосен, перетворюючись на щось живе, схоже на бджіл.

На горбі стало жарко, важко дихати, мужики, перепочивши, один за одним ішли в гущину, вище на горб; староста понуро докоряв побитому:

— Завжди у тебе скандал, Микито. Ні пожежа, ні хресний хід, ніщо тобі не нудно...

Мужик мовчав, колупаючи чорним пальцем передні зуби.

— І справді, на ланцюг тебе садовити треба...

Вийнявши палець з рота, мужик добре витер його подолом сорочки. Він повертав голову, нерухомі очі його нишпорили по болоті, стежачи за струминками диму. Все болото курилося, всюди з чорної землі виникали голубі й сірі кучері диму. І скрізь, слідом за ними, з торфу гострим пагорком вискакував вогонь, коливався, вклонявся, зникав, на місці його з'являлась червонувато-золота пляма, і в усі боки від неї тяглись тонкі червоні нитки, самі собою зв'язувалися у вузли нових вогнів.

Раптом біля підніжжя горба спалахнув неопалимою купиною куц ялівцю, староста, змахнувши палицею, позадкував.

— Ач як... Іти треба звідсіль...

І важко ступаючи по піску поміж сосен, він бурчав:

— Ходжу ось, а — чого ходжу? Що може зробити людина супроти такого вогню? А своя робота стоїть! Може, не менше тисячі людей отак ось час гайнують...

Спустилися по зарослях чагарника в улоговину, на дні її тьмяно блищав ручай, дим тут осів густіше, і навіть ручай здавався густим струменем диму. Злетіла з трави куріпка і каменем упала в кущі, швидко проповз маленький вужик, а за ним до ручая скотився клубочком їжак.

— Дожене,— сказав Микита і биком, нахиливши голову, поліз крізь кущі.

— Ти, дивись, не дурій,— гукнув йому староста і, збоку обережно поглянувши на мене, заговорив:

— Не при розумі трошки він. Три рази горів, ну, і тее... Солдати, звичайно, хвастають, підпалами він не займається, ну, все-таки розум схибнувся, до бешкетування тягне...

Дим виїдав очі, вони заливалися сльозами, дуже лоскотало в носі, і було трудно дихати. Староста голосно чхнув, стурбовано оглянувся, помахаючи палицею.

— Скажи на милість, куди його метнуло.

Попереду нас ялівцем в улоговину горобиними стрибками спускались вогники, наче зграя червоногрудих снігурів, у траві спритно миготіли гостренькі крильця, кивали й ховалися мовчазно пташині голівки.

— Микито? — гукнув староста й прислухався. Було чути сухий хрускіт, застережливе шипіння і тихенький свист. Десь, дуже далеко, гомоніли люди.

— Пес,— сказав староста.— Не згорів би. Йому вогонь — як п'яниці вино. Де пожежа — він перший біжить

стрімголов. Прибійть, витріщить очі і стоїть, як все одно цвяхами прибитий до землі. Ні допомогти людям, нічого, стоїть і стоїть, посміхається. Били часом його за це. Проженуть з одного місця, він на іншому приклеїться. Полонив вогонь...

Оглядаючись назад, я бачив, що вогні, спускаючись все нижче, квапляться поспіти слідом за нами, а вода ручая, де-не-де почервонівши, світиться золотом.

— Мики-ито-о?

Назустріч нам, лісом, біг хтось, староста зупинився, протираючи очі в сльозах, з-за дерев вискочив хлопець без сорочки, вона була накручена на голові його чалмою.

— Куди женеш?

Дуже рухаючи ребрами, відмахуючи рукою назад, хлопець задихався, бурмотів:

— Там усі розбіглись... горою пішло... не ходіть туди. Зразу захопило... Ух, злякався я, господи...

— Ну, куди ж тут іти? — сам себе запитав староста. — Гайда-но прямо, чи що! Не знаємо ми цього лісу, даремно зігнали нас сюди. Блукай тут, а — який толк? Тільки одним живеш, як би від начальства сховатися.

Він говорив усе лютіше.

— Життя! Чи утопленик, чи покійника, жертву вбивства, знайдуть десь, на дорозі, чи ліс горить, — на всякий цей випадок потрібен мужик. А в нього — своє діло! Він чого вимагає? Одного: дайте йому спокій життя. Більш — нічого... Микито-о? Чорти б тебе взяли...

Пройшовши з версту обрідним, молодим сосняком, ми вилізли на галявину, на ній сиділо й лежало півсотні мужиків, кілька бабів принесли на коромислах відра квасу, хліб. Побачивши старосту, люди хором заголосили:

— Довго ми тут дим ковтати будемо? Робота в нас...

Синюваті димки повзали в траві, гладили заступи, сокири. Зверху дощем сипався дрібний, сірий попіл, невидимий в опаловій імлі, від нього посіріли бороди мужиків, посіріла трава й широко розпростерті лапи сосен вкрилися наче прядивом. Це була певна ознака, що пожежа йде горою.

— Забирайтеся звідсіля! — командував староста. — Ідіть у поле...

Мужики важко підвелися і, покрикуючи один на одного, на бабів, пішли просікою в безкраю сіру діру.

Аж до ночі бродив я з ними в лісі й полі, навколо нас

войовничо гарцювали на ситих конях двоє урядників, безглуздо переганяючи натовп з місця на місце. Один з них, чорненький, моторний, розмахуючи нагаєм, гукав: — Дияволи, а коли б ваше горіло...

Ввечері я лежав у полі на сухій, гарячій землі,— дивився, як над лісом набухає, коливається темночервона заграва і Лісовик кадить густим димом, приносячи комусь багату жертву. По верховіттю дерев лазили, перебігали червоні звірки, шугали в дим яскраві, ширококрилі птахи, і всюди химерно, чарівно грав огонь, огонь.

А вночі ліс набрав невимовно моторошного, казкового вигляду: синя стіна його виросла вище, і в глибині її, поміж чорних стовбурів, шалено заметушилися, застрибали червоні, волохаті звірі. Вони припадали до землі, до коріння і, обіймаючи стовбури, спритними мавпами лізли вгору, змагалися один з одним, ламаючи сучки, свистіли, гуділи, ухкали, і ліс хрустів, немов тисячі собак гризли кістки.

Безконечно різноманітно шикувались фігури вогню поміж чорними стовбурами, і був невтомний танок цих фігур. Ось, незграбно підстрибуючи, перекидаючись, викочується на узлісся великий, рудий ведмідь і, гублячи жмути вогненної шерсті, лізе, наче за медом, по стовбуру вгору, а досягши крони, обіймає гілля її волохатими обіймами багрових лап, гоїдається на них, обсіпаючи хвоєю дощем золотих іскор; ось звір легко перекинувся на сусіднє дерево, а там, де він був, на чорних, голих гілках засвітилася сила-силенна голубих свічок, по сучках біжать пурпурні миші, і при яскравому русі їхньому добре видно, як забавно куряться сині димки і як по корі стовбура повзуть, угору і вниз, сотні вогненних мурашок.

Іноді вогонь виповзав з лісу повільно, крадькома, наче кішка на полюванні за птахом, і, раптом піднявши гостру морду, озирався — що схопити? Або зненацька з'являвся, виблискуючи, полум'яний ведмідь-вівсяник і повз по землі на животі, широко розкидаючи лапи, загрибаючи траву в червону, величезну пашу.

Вибігав з лісу натовп маленьких чоловічків у жовтих ковпаках, а вдалині, в диму, за ними, йшов хтось високий, як щоглова сосна, димний, темний,— ішов, розмахуючи червоною короговою, і свистів. Стрибками, мов заєць, мчить кудись із лісу червоний клубок, увесь у вогненних голках, як їжак, а позад нього махає в повітрі димний

хвіст. І по всіх стовбурах на узліссі повзають вогненні черв'яки, золоті мурашки, літають, сліпуче виблискуючи, червоні жуки.

Повітря дедалі задушливіше й пекучіше, дим — густіший, гіркіший, земля гарячіша, сохнуть очі, вії стали гарячими, і ворухиться волосся брів. Сил немає лежати в оцій палючій, їдкій задусі, а піти не хочеться: коли оце побачиш таке розкішне свято вогню? З лісу, горбато звиваючись, виповзає величезна змія, ховається в траві, хитаючи гострою довбешкою, і раптом зникає, немовби зариваючись у землю.

Я зіщулююся, підгинаю ноги, чекаючи, що змія зараз з'явиться десь близько, це вона мене шукає. І моторошна свідомість небезпеки п'янить, мучить ще гостріше, ніж спека, дим.

...Хмари на заході грубо забарвлені синім і рудим. У перлистому небі, над волохатою ватагою ялитника, повис розталій, майже прозорий уламок місяця. Ялитник розбрівся по болоту, дійшов до обрію і збився в темну купу, — там йому погрожує червоним кам'яним пальцем димар фабрики.

Опівдні пройшов рясний дощ, а потім, аж до вечора, землю сушило палюче сонце; тепер земля мокра, повітря вологе, задушливе.

Болото спухло нудьгою; нудьга теж волога, спітніла.

Фельдшер Саша Винокуров ходить ведмедем, на чотирьох лапах, по горбу, засіяному житом, ставить тенета на перепелів, а я лежу під кушем калини й думаю вголос:

— Добре б почати життя знову, років з п'ятнадцяти...

Продовжуючи розмову, Саша говорить жирним шепотом:

— Існуюча обстановка життя — нікому не подобається.

Він скотився з пагорба під куш до мене, витер забруднені гряззю долоні об халяви чобіт і оглядає «вабики» — перепелині дудки. По лобі його, на лисину, здимаються хвилясті зморшки, очі округлилися, немов у риби.

Він — інтересний. Син судового чиновника, він, «не в силах підняти тягар гімназичної науки і гнаний варварством батька», утік з дому, років зо два мандрував по тюрмах і етапах, як безіменний бродяга, потім «змучений до втрати пам'яті навіть про те, чого не можна забути», повернувся до батька, «був сунутий як мертва миша в

мурашину купу», вільноопреділяючимся в піхотний полк і потрапив до школи військових фельдшерів. Відслуживши належний строк у солдатах, сім років плавав на пароплавах «Добровільного флоту» і —

— Пив усесвітні алкогольні напої, не тому, що п'яниця, а — треба чим-небудь заявити людям про оригінальність характеру! Пив у такій кількості, що на мене приходили дивитись навіть англійці. Стоять істуканами, знизують плечима, посміхаються, їм — втішно: оце — споживач! Є для кого джин та віскі робити. Один навіть натякнув мені: «А ви, каже, не пробували ванну приймати з віскі?» А втім, англійці — хороший народ, тільки мова в них гірша за китайську...

— Непомітно для себе опинився я в Персії, одружений з покоївкою англійського купця; дуже мила жінка, але — виявилася п'яницею, а може бути, що я її spoїв. Через два роки вона померла від холери, а я перебрався у найогидніше місто в світі, у Баку, потім — сюди, в оцей жабник. Теж — місто, хай його роздере на тонкі смужки.

— Саю,— прошу я,— розкажіть, як ви мандрували до Китаю?

— Мандрують звичайно: сідають на пароплав, решта — діло капітанове,— каже він, розбираючи дудки.— А капітани — всі п'янюги, лайливці й забіяки, такий закон їхньої природи. Дайте цигарочку!

Запалив цигарку, понюхав однією ніздрею струмок диму.

— Тютюнець — легковійний, пур ля дам*.

Винокурову понад п'ятдесят, але це чоловік міцний. Його солдатське, дерев'яне обличчя освітлюють ясні очі; погляд їх спокійний,— погляд людини, яка багато бачила, одвикла дивуватись, далека від тривоги. Дивиться він якось через людей, повз них, ставиться до них зневажливо, трошки по-панському. Він не зайнятий медициною.

— Догадався, що медицина — наука сліпа.

У нього в місті — «Кефірний заклад і торгівля болгарською сироваткою з доставкою додому за способом І. Мечникова».

— Розкажіть що-небудь,— наполягаю я.

— Дивуюся з вашої ненаситності! І куди ви складаєте всю цю порохню слів людських? Що ж розказати?

* Дамський (спотвор.).— Ред.

— Що бачили.

— Н-ну-у! Це — на рік. Бачив я все, що належить, всі перешкоди. Чому — перешкоди? А — як це назвати? Відчалить пароплав від пристані, перехрестись, ну, везіть куди призначено. І плывеш день, ніч, день, ніч; навколо — порожнеча моря і небес, а я людина спокійна, мені це подобається. Одначе — гудок, значить: приїхали кудись. Зупинка ця й здається перешкодою. Наче — йшов уночі і раптом наскочив на паркан.

— Н-ну, зараз же на палубі починається істерична метушня цих незрівнянних пасажирів. Пасажири — зовсім особливий тип народу, найбезглуздіший тип. Людина в морі, на палубі судна, набирає смішної дитячості, не кажучи про те, що майже всіх принизливо нудить. І взагалі — в морі помічаєш, що людина — ще більша дрібниця, ніж на суходолі, — в цьому я бачу повчальну особливість морських мандрівок. А на закінчення просто скажу: на поверхні землі й води немає нічого гіршого від пасажирів.

— Для гультя — скрізь нудно, а на морях нудьга особливо в'їдлива, пасажирів ж, по натурі своїй, усі — гультяї. Від нудьги вони навіть самі себе втрачають до того, що, незважаючи на високий чин, орден, багатство та інші відзнаки, поведуться з кочегаром як з рівним собі; я особисто спостерігав такий випадок. Як собаки на вівсянку, кидаються вони до бортів тішитись місцевістю чужих берегів. Будь ласка, втішайся, але — не метушись! Однак у них негайно починається тупіт ніг і суперечності. «Ах, дивіться, ах, погляньте». А між іншим — і дивитися ні на що: все звичайнісіньке — земля, будівлі, люди менші за мишей. І завжди, в цю годину, відбувається яка-небудь нещаслива випадковість: в Олександрії проклятуца покоївка розбила в мене драхмову склянку ацидум карбонікум, звичайно запах у всьому першому класі, помічник капітана обрушив на мене такі слова, що якась дама, в роздратуванні почуттів, подала скаргу капітанові, але, помилково, теж на мене. Або, наприклад: прищипнуло дівчинці палець амбулаторними дверима, а татусь її тиче мені палицею у селезінку, бо він дипломат. І все щось таке подібне: несподіване і дурне.

— Коротко кажучи — на цій земноводній кулі я не бачив нічого незвичайного; скрізь однаково ображають і словом і дією; особливо старанно на азіатській півкулі,

але на інших те ж саме. Дві півкулі, кажете? Я вважаю це помилкою умогляду: якщо, глянувши на справу суворо практично, різати цю кулю нашу по лінії першого-ліпшого градуса від полюсів, то ми обов'язково будемо мати стільки півкуль, скільки маємо градусів, а можна і більше. Дайте цигарочку!

Закуривши, примружившись, він сказав:

— Курити не слід було б, перепел диму не любить.—
І продовжував спокійно, півголосом:

— Зрідка бувають випадковості цікаві, та для спокою душі краще, щоб їх не було. Наприклад: у Китайському морі,— є й таке, хоч від інших морів нічим не відрізняється,— так от: пливемо ми цим самозваним морем у Гонконг з великим запізненням, і вночі, в кромішній тьмі, помітила вахта незвичайний вогонь. Я, молодший помічник капітана, боцман і буфетник грали в преферанс, раптом чуємо:

— Пожежа на морі...

— Звичайно — пішли дивитись, навіть не догравши пульку. Коли люди перебувають у довгому плаванні, то будь-які дрібниці збуджують їх інтерес, навіть на дельфінів дивляться з задоволенням, хоч неїстівна риба ця схожа на свиню, в чому й полягає весь комізм події. Отже — спостерігаю: звичайна, задушлива ніч, жарко, мов у лазні, небеса покриті чорною повстю і такі ж волохаті, як це море. Звісна річ — кромішня тьма, далеко від нас яскраво палає невеличке вогнище і так, знаєте, ввіткнулося гостряками вогнів і в небо і в море, наїжилося, як їжак, але — завбільшки як баран. Тріпотить і дужчає. Не так і цікаво, до того ж мені в картах щастило.

— У людей, як я помітив, є отака ідолська пристрасть до вогню. Ви теж знаєте, що високоурочисті царські дні, іменини, весілля та інші мотивчики людських свят — крім похорон — супроводяться ілюмінаціями, грою з вогнем. Також і богослужіння, але тут уже й похорони треба приєднати. Хлопчаки навіть і літом люблять палити вогнища, за що треба хлопчаків без пощади шмагати, щоб уникнути згубних лісових пожеж. Загалом скажу, що пожежа — видовище, любе кожному, і всі люди стрімголов летять на вогонь, як метелики нічні. Бідному приємно, коли багатий горить, і у всякої видющої людини є свій потяг до вогню, це відомо.

— Пасажири вискочили на палубу і, втішаючись ви-

довищем, злегка сперечаються: що горить? Ніби їм невідома очевидність — у морі можуть горіти тільки судна різних назв; серед таких просторих вод усі інші людські будови неможливі, як це зрозуміло навіть і глухонімій дитині. Дивно, що пасажери не розуміють простого: велика кількість зайвих слів не може сприяти розвіянню нудоти життя.

— Ну-у, я скромно слухаю жваву розмову зацікавлених видовищем, і — раптом жіночий вигук:

— «Але ж там повинні бути люди!»

— Я навіть посміхнувся: яка легковажність! Само собою зрозуміло, що жодне судно не може вийти в море без людей, а вона тільки зараз догадалась про це. І знову кричить:

— «Їх треба врятувати!»

— Почалася суперечка: одні погоджуються — треба, інші, діловитіші, вказують, що ми і без цього пливемо з запізненням. Але дама, як виявилось, була жінкою настирливою і жвавою, — потім я дізнався, що вона їхала з Карса в Японію, до сестри, яка була замужем при посольстві, а також з причини туберкульозу легенів, — так, кажу, виявилась вона дуже настирливою, — вимагає врятувати загибаючих людей і підмовляє пасажирів послати депутацію до капітана просити його про допомогу палаючому судну. Їй серйозно заперечують, що, можливо, судно китайське і люди на ньому — теж китайці, але це аж ніяк не заспокоїло її, навпаки: істеричним вереском вона довела якихось трьох до того, що вони подались просити капітана і, хоч він посилався на спізнення, довели йому, що немовби є морський закон про подання допомоги при нещастях, і навіть пригрозили скласти протокол.

— На повне торжество забіяки, капітан змінив курс, і потьопали ми по кошлатому морю, по купинах хвиль, у кромішню тьму, на вогонь цей. Команда, сердячись, трудиться, готуючись спустити шлюпки; підпливли ми близько, бачимо: горить поганеньке китайське суденце з двома щоглами, біля нього пірнають два човники з людьми, верещать люди, виють, а на палаючому судні, на носі його, стоїть високий, тонкий чоловік; стоїть і стоїть. Вогонь палає цілком серйозно, корма вже вся у вогні, щогли — як свічки, навіть на кубрику полоще полум'я, а чоловічок цей наче вартовий — нерухомий. Видно його дуже прозоро.

— Наша команда прийняла людей з човна,— було їх сім чоловік, з другого човна троє, від передчасного страху, кинулися у воду, всі потонули. Врятовані сказали, що на судні лишився хазяїн їхній і бажає загинути разом з майном. Матроси наші дуже кликали його: «Стрибай, чорт, у воду!» Та — не арканом же його тягти? Затримуватись через його впертість ніколи було, капітан пронизливо свистить. У ті самі хвилини, коли вогонь охопив носову частину судна, бачив я дуже виразно, як цей азіат застрибав, раптом увесь спалахнув вогнем, схопився за голову руками і пірнув у вогнище, неначе в ковбаню.

— Але суть події, звичайно, не в поведінці китайця, народ цей зовсім байдужий до себе через свою численність і тісноту населення; вони навіть до того дійшли, що при особливо помітному надлишку людей жеребок кидають: кому помирати? І, хто витягне жеребок, помирають цілком чесно. Коли ж у них в сім'ї народиться друга дівчинка, то її шпурляють у ріку; більше одної дівчини на сім'ю не терплять вони.

— Та суть, кажу, не в них, а в поведінці сухотної цієї дами, кричить вона капітанові, чому він не звелів погасити вогонь на судні? Він їй доводить:

— «Пані, я не пожежник!»

— А вона кричить:

— «Але ж загинула людина!»

— Їй пояснюють, що це дуже звичайний випадок навіть і на суходолі, а вона — своє:

— «Чи знаєте ви, що таке людина?»

— Звичайно,— всі глузливо посміхаються.

— А вона, як собачка кімнатна, стрибає на всіх і верещить:

— «Людина, людина...»

— Глядачі, ображаючись, відходять від неї, тут вона до борта і плакати..Підійшов до неї один сановник, так би мовити — вельможа,— забув я ім'я його! — і поважно запропонував заспокоїтись:

— «Зроблено,— сказав,— все, що можливо було зробити...»

— Але вона з ним обійшлася неввічливо. Тоді я кажу їй цілком шанобливо:

— «Пані, дозвольте запропонувати вам валер'янових крапель...»

— Вона, не дивлячись на мене, шепоче:

— «О, ідіоти...»

— Признаюся, що, незважаючи на мою скромність, це образило мене. Та все ж як тільки можна делікатніше кажу:

— «Пані, скандал, викликаний благородством вашого серця, обурює й моє...»

— Але й делікатність мою відкинула вона,— кричить рвучко прямо в ніс мені:

— «Ідіть геть...»

— Ну, тут я відійшов, великодушно залишивши перед нею чарку з ефірно-валер'яновими краплями. Став осторонь, слухаю, як вона сякається, хлипає. Стою і відчуваю: є щось дуже прикре для мене в цих сльозах за невідомим китайцем. Не може ж бути, щоб вона завжди широко плакала за всіма загиблими на її очах з різних причин. У Сінгапурі сотні індійців з голоду здихали,— ніхто з наших пасажирів сліз не проливав. Припустімо, це — чужий народ, однак на моїх очах десятки наших, російських, матросів, портових робітників та інших людей шматувало, ламало, давило при цілковитій байдужості пасажирів, якщо не вважати на страх і здригання нервів, від незвички бачити багато крові.

— Думав я, думав з приводу цього випадку з жінкою, неприємно багато думав, та так нічого й не вирішив...

Винокуров посмикав свої вуса, прислухався, потім сердито сказав:

— Підозрюю в цьому вчинку марність.

Ніч. У мутносиньому небі тьмяні зорі. Уламок місяця кудись зник. Низенька, убога ялина, недалеко від нас, потемнівши, стала схожа на ченця.

Саша Винокуров пропонує йти у сторожку лісника і там почекати до світанку, коли прокинуться перепели. Йдемо. Важко ступаючи по мокрій траві, він виразно говорить:

— Коли дуже гаряче — не розбереш: чи солоне?

А. М. ШМІТ

По Великій Покровці, парадній вулиці Нижнього-Новгорода, темним клубком, мишиним бігом котиться Анна Миколаївна Шміт, репортерша «Нижегородського листка». Візники кажуть один одному:

— Шмітиха біжить скандали шукати.

І ласкаво пропонують:

— Мамашо,— підвезти за гривеничок?

Вона торгується, чомусь завжди дає сім копійок. Везуть її і за сім,— візники і взагалі всі «прости» люди вважають Анну Шміт за «недоумкувату», блаженну; звать «мамашею», хоч вона, здається, «діва», вони люблять услужити їй навіть — іноді — на шкоду своїм інтересам.

Зранку, цілий день Анна Шміт бігає по різних міських установах, збираючи «хроніку», набридає розпитами «діячам» міста, а вони відмахуються від неї, як від бджоли або оси. Це часом змушує її вживати заходів, які вона іменує «американськими»: одного разу вона умовила сторожа замкнути її у шафу і, сидячи там, записала розмову земців-консерваторів,— подвиг даремний, бо відомості, здобуті нею, не могли бути надруковані з умов цензури.

Дивлячись на неї, трудно було повірити, що ця лагідна, добре вихована людина здатна на такі смішні подвиги шпигунства.

Вона — маленька, лагідна, тиха, на її обличчі, дуже зім'ятому старістю, ясно і ласкаво посміхаються сапфірові оченята, забавно здригається гостренький пташиний ніс. Руки в неї темні, наче качині лапи, в тонких пальцях завжди нервово ворухиться невеличкий олівець,— шостий палець. Вона — мерзлякувата, зимою надягає три й чотири шерстяні спідниці, кутається в дві шалі, це надає її фігурці кулястої форми качана капусти.

Прибігши до редакції, вона, де-небудь у куточку, спускає дві, три спідниці, показуючи до колін ноги в товстих панчохах селянської вовни, скидає шалі і, пригладивши волосся, сідає за довгий стіл, посеред великої кімнати, усіяної порваним папером і старими газетами, просяклого жирним запахом друкарської фарби.

Довго і мовчки пише чітким, дрібним почерком і раптом, наче її невидимо штовхнули, здригнувшись, швидким рухом підводить голову, озирається, ніби вперше й випадково знайшла себе в цій кімнаті. Її очі суворо синіють, зім'яте обличчя різко змінюється, на ньому виступають вилиці,— видимо, вона міцно стиснула зуби. Так, озираючи всіх і все потемнілим поглядом, вона сидить нерухомо хвилину, дві. Здавалося, що в ці хвилини Анна Шміт переборює припадок гострого презирства до всього,

що гомоніло й метушилось навколо неї, а один із співробітників О. О. Яровицький шепотів мені:

— Анюту заплеснула хвиля інобуття...

Численні спідниці Анни Шміт дуже пошарпані, черевки в латках, кофточки заправні до дірок і невміло заштопані. Її мати, хвора старуха років вісімдесяти, могла їсти тільки курячий бульйон, для неї треба було купувати щодня курку, це коштувало шістдесят-вісімдесят копійок, тобто — тридцять-сорок рядків, а друкувала Шміт, у середньому, не більше шістдесяти рядків.

Коли говорила про матір, вона ставала схожа на дівчинку-підлітка, яка любить матір і вважає її за найвищий авторитет у всіх питаннях життя. Було дивно й зворушливо чути з вуст старухи лагідне, дитяче слово — мама.

Мені говорили, що ця мама по-старечому егоїстична й дратівлива; якщо курка була твердою або набридла їй, стара тупотіла ногами на дочку і кидала в неї ложками, виделками, хлібом. До мене Анна Шміт ставилась дуже уважно, але, не помічаючи в ній нічого цікавого, я ухилився від її трохі настирливих запитань,— вони майже завжди торкалися інтимних сторін життя. Звичайно ж вона говорила мало і майже завжди про «справи» міста, газети. У безбарвній мові її я не міг вловити жодного оригінального, влучного слова, яке назавжди вп'ялося б у пам'ять, а я був дуже ласий до таких слів,— вони, мов промінчики сонця, освітлюючи темряву душі ближнього, раптом покажуть якусь несподівану частину її і тим причастять тебе духу людини.

Убогість зовнішнього вигляду Анни Шміт безнадійно підкреслювалась убозством її міркувань про політику міста й держави, і це давало право всім у редакції ставитись до неї так само, як ставились візники,— вважати її за «блаженну», недоумка.

Тим більше нищівно здивований був я, коли священник Ф., талановитий організатор прилюдних дискусій з численними сектантами нижегородського краю, сказав мені, неприязно зморщивши свій ніс:

— Дуже хитра старушка ця ваша Шміт! Дуже вмілий ловець людей. Шкідлива істота.

Не вірячи щирості здивування мого, іронічно посміхаючись, він говорив у відповідь на мої запитання:

— Нібито не обізнані? Важкувато припустити це при наявності добре відомої мені цікавості вашої щодо людей...

Він хворів на якусь невигойну хворобу, його аскетично кістляве, христоподібне обличчя було обтягнуте темною шкірою, очі гарячково виблискували, він часто облизував губи бурим язиком і нервозно ламав довгі пальці, так що вони хрускотіли. У суперечках з «еретиками» він був ехидний, спритно користувався засобами еристики і вмів роздратовувати супротивників так, що вони необачно-стями своїми завжди полегшували йому словесні перемоги. Мені дуже подобалося спостерігати його фокуси, але здавалося, що цей чоловік з обличчям великомученика не любить ні бога, ні віри, ні людей, життя остогидло йому, він ходить на дискусії, як ходив би в трактир грати на більярді,— він нагадував мені актора, який читає роль правовірного єврея у п'єсі «Уріель Акоста». Похрускуючи пальцями, він випитував мене:

— І того мовби не знаєте, що оця Шміт листується з філософом Володимиром Соловйовим, якого справедливо звинувачують у ухилі до ересі католицької?

Я сказав:

— Це так само несподівано для мене, як коли б раптом виявилось, що ви, отче Олександрє, не священник, а пожежник.

На превелике здивування моє священник зареготав і, крізь сміх, став ловити мене:

— От ви й проговорились! Ох, поганий дипломат ви! Значить з учнем її, пожежником Симаковим,— знайомі?

Після настійних і навіть сердитих заяв моїх, що я не знаю пожежника, священник, не приховуючи недовіря свого, ліниво розповів мені, що Анна Шміт організувала релігійний гурток, що може розвинути у секту, в гуртку цьому — візники, майстрові, якийсь тюремний наглядач і пожежник.

— Народ наш любить словесність і прихильний до казок. Пожежник цей безпопівцем був, а тепер Шмітишин полум'яний адепт. Але, з природи своєї дурень, він найбалакучіший з прозелітів нової секти, і, якщо ви бажаєте ознайомитись, як марнослів'я старухи цієї вкладається в мозку простачків, ви з ним познайомтесь. Він буває на дискусіях у мене, ричить безглуздо...

Лука Симаков, рядовий гренадерського полку — товстий чоловік з чорними, щіткою, вусами та синім, гла-

денько поголеним черепом. Щоки в нього теж сині, а товста нижня губа—кольору сирій яловичини. Ліве, темне око менше за праве й тривожно забігає до скроні, і особливо далеко в ті хвилини, коли Лука хвилюється і жорсткою долонею, завбільшки з невелику лопату, міцно тре череп свій, тре так, що чути тріск волосся. А праве око його, велике, опукле, майже нерухоме, тьмяне і облямоване дуже довгими віями, нагадує якусь комаху.

У темненькому трактирі, налігши грудьми на стіл, він глухим голосом повчав мене:

— По-твоему — як треба Христа розуміти?

Луку не треба було випитувати, слова лилися з рота, як струмок з тріщини в камені. Він говорив з тим буйним натиском віруючого, який виключає можливість заперечень.

— Христос — це легість!

«Легістю» зветься тонка віршовка, з грузилом на кінці, її матроси пароплавів кидають на пристань, причалюючи до неї.

— Не те-е! — з досадою сказав Лука. — Легість — легкість, зрозумів? Христос — легкість, з ним жити легко. Щодо чалення — це підхоже, — причалюй через Христа до істинної віри. Тільки — ти зрозумій! — Христос не ество і не істота, він просто одне слово...

— Логос?

Симаков здивовано скрикнув:

— О-от!

І ще посунувся до мене, запитуючи:

— Звідки знаєш? Хто навчив? Мамаша? Яка старушка?! — вже пошепки говорив далі він. — Адже — така собі, наче старчиха. Ми — гарно вбираємося, хвастаємо, а вона, святість, непомітна. І в мусі сховано премудрість...

— А слово це ти нікому не кажи, — попередив він мене. — Особливо, щоб попи не почули, — попам воно отрута. Якщо вони почують це слово — тобі буде погано!

Потім він повідомив мене, як про велику таємницю, що Христос — живий, живе в Москві, на Арбаті.

— Це все вигадали попи, наче він на хресті помер, а після воскрес, вознісся, ні, — він на землі, біля людей. Слово — не вб'єш! Ану, вбий — ага? От я тобі кажу слово — так, а ти його вбий! Зрозумів?

Годин зо дві слухав я темну мову пожежника; відходячи, він поблажливо обіцяв:

— Ти почекай, я тебе звезду з самою мамашею! Вона тебе навчить.

Про мое знайомство з пожежником Шміт довідалась раніш, ніж я встиг сказати їй. Неспокійно постукуючи олівцем по нігтях, вона питала:

— Що говорив вам цей простак божий?

Довідавшись, що Лука розповів мені про Христа, який живе в Москві, на Арбаті, вона ще тривожніше стала стукати олівцем по нігтях, кажучи:

— Він — не зовсім розумний, він кілька разів дуже чадів на пожежах, це дуже відбилось на ньому.

Очі її потемніли, і щось суворе світилося в них, вона щільно стулила губи, і маленьке личко її з прикрістю зморщилось.

— Якщо ви серйозно цікавитесь цими питаннями,— можна поговорити, я вільна на трійцю...

І зараз же спитала, посміхаючись:

— Та — ви ж із цікавості, з нудьги, еге ж?

Я сказав, що мені жити — не нудно і що бажання знати, як думають люди, я б не назвав простою цікавістю.

— Звичайно — ні, звичайно! — тихенько вигукнула Шміт, і раптом півголосом, складно, мовою звичного промовця, швидко крутячи олівець темними пальцями мумії, вона заговорила про те, як люди далекі один одному, як мало в них бажання і вміння проникнути в потаємність душі ближнього.

— В каламутному потоці життя ми плаваємо німі, як риби. «Мир світові твоєму даруй», молимося ми, але ж мир — гармонія душ, їхній всесвітній зв'язок, а — як зв'язатися з німою, незбагненою?

Її покликали в контору, і, йдучи туди, вона ласкаво попросила:

— А з Луки ви не смійтеся, це безумець Христа, такими створюється справжня віра.

На трійцю, ввечері, вона прийшла до мене одягнена по-святковому: в коричневій спідниці, з латкою на подолі,— шматок спідниці був, очевидно, вирваний цвяхом чи зубами собаки; синю сарпінкову кофточку прикрашав на грудях голубий бант, а на ногах блищали нові калоші,

хоч погода стояла суха й жарка. Виявилось, що Шміт віддала черевики лагодити, але швець не встиг зробити це, і от вона гуляє в калошах.

Ми пили чай з вишисвим варенням і сушками,— я знав, що це улюблені ласощі Анни Миколаївни. А опівночі я довідався, що старенька забавна репортерша повітової газети Анна Шміт — втілення одної з жон-мироносиць, здається — Марії Магдаліни, яка, в свою чергу, була втіленням Софії, Вічної Премудрості. На відстані від Марії Магдаліни до Анни Шміт Вічна Премудрість втілювалася, звісно, не один раз, одним з її втілень була Катерина Сієньська, другим — Лизавета Тюрінгенська, був і ще ряд втілень, вже не пам'ятаю імен їхніх.

Коли Анна Шміт почала говорити, мені було трохи незручно слухати її,— все, що казала вона, ніяк не поєднувалося з щоденною куркою, гумовими калошами і всім іншим у зовнішності втілення Вічної Премудрості. Я сидів, схиливши голову, намагаючись не бачити, як це втілення, розламуючи сушки, підчеплюючи їхніми рижками липкі ягоди варення, обсмоктує їх тонкими губами; смішно було слухати, як сушки хрустять на зубах.

Але — передо мною сиділа незнайома мені людина, вона говорила дуже складно, прикрашала мову свою цитатами з творінь отців церкви, говорила про гностиків, про Василіда та Енойя; голос її звучав повчально і владно, сині зіниці очей розширилися і сяяли так само ново для мене, як новими були багато думок і слів. Поступово все буденне і смішне в цій людині зникло, стало невидимим, і я добре пам'ятаю радісне й горде здивування, з яким спостерігав, як з-під зовнішньої сіренької оболонки виникають, вибиваються вогні мислення про зло життя, протиріччя плоті і духу, як упевнено й твердо звучать стародавні слова шукачів довершеної мудрості, непохитної істини. Про Анну Шміт нагадував тільки олівець, що безупинно і все швидше вертівся в її сухеньких, темних пальцях мумії. Вона мовби трохи захмеліла, малюючи олівцем у повітрі капризний візерунок шляхів думки, вона підстрибувала на стільці і, посміхаючись, з радістю говорила:

— Ви уявіть собі безвихідний жах Диявола...

На підборідді Анни Шміт блищала рубінова крапелька варення.

Піднявши праву руку над головою, вона сказала:

— І Христос — живий є!

Я довідався, що Христос це — Володимир Соловйов, він же — Логос; Христос безперервно втілюється в ту чи іншу людину і вічно — серед людей. Але втілення Софії не підпадають діянню руйнівних впливів суєтного світу цього з тією легкістю, як втілення Логоса, особливо ворожі Дияволіві.

— Чиста духовність Логоса не зазнає спотворення, але людина, що втілює в собі Логос, часто затемнює її чорною мудрістю Сатани.

Вона вийняла з кишені спідниці шкіряний пакуночок, а з нього обережно дістала кілька листів:

— Це листи Соловйова, — ось, послухайте, як трудно йому...

Багатозначно підкреслюючи окремі слова, вона прочитала кілька уривків; я нічого не зрозумів у них, але в одному Соловйов цитував слова Фрідріха Великого, сказані ним на полі якоїсь битви солдатам своїм, які втікали від ворога:

«Негідники! Хіба ви хочете жити вічно?»

Слова ці нагадали мені чотиривірш Соловйова:

В гаю — болото,
В болоті — мох;
Родивсь у плоті,
А потім — здох.

Згадав я і епітафію його:

Лежить тут кілька літ
В могилі Соловйов.
Він спершу був піт,
А потім — філософ!
Мандрівнику! Навчись із прикладу такого,
Яка страшна любов й корисна віра в бога.

Я запитав у Шміт: що думає вона про ці жарти?

Вона відкинулася на спинку стільця, її гострий носик почервонів, зіниці стали зовсім синіми, і в голосі її мені почувся гнів:

— Хто сказав вам, що це його, що це він написав? Ні, ні, це наклеп! Це жарти його товаришів...

Але незабаром сіренька старушка, схожа на самку горбця, говорила про людину гучної слави, про філософа, найдотепнішого діалектика й талановитого поета, тоном матері, стурбованої поведінкою сина.

— Ви знаєте,— навіть самого Христа Диявол спокушав славою земною.

Ці слова вона сказала, ніби втішаючи когось, і так запитливо, майже благаюче подивилась на мене, що я визнав за потрібне відгукнутися їй:

— О, так...

— Він надто прагне до людей, тому що добрий. Але людина тільки тоді сильна проти спокус, коли вміє в усіх оточеннях залишатися сама собою. Христос прагнув до людей після того, як укріпив дух свій у пустині, а Соловйов іде до них передчасно...

Вона іменувала Соловйова кришталевим сосудом Логоса, святим Граалем, найвеличнішим сином віку і — дитиною, яка, плутаючись у темних хащах гріха, часом забуває наречену, сестру і матір свою — Софію, Одвічну Мудрість...

— Розумієте? Наречену і матір...

Іноді мені здавалося, що в словах Аїни Шміт чую я образу закоханої жінки, навіть сентиментальність старої діви, але це мелькало в її мові бліденькими іскрами, зразу ж змінюючись на поблажливе ставлення до Соловйова, як людини, що нею треба керувати на шляхах життя.

Знизивши голос, вона розповідала як таємницю:

— Його спокушають люди, але ще наполегливіше — чорти. Він знає це. В одному листі він пише, що чорти зазирають у вікна до нього, а один навіть сховався в чобіт і всю ніч сидів там, дражнився, гомонів...

Про чортів вона говорила так само просто, як говорять про реальне: тарганів, комарів.

— І ще — слава; слава робить людину актором,— пам'ятно сказала вона.— Якщо на людину пильно дивляться, вона починає ховатися у всіляких вигадках, вона хоче бути такою, яка приємніша людям. Ви знаєте це?

Я, на жаль, це знав. І дедалі з більшим зусиллям вірив вухам і очам своїм, спостерігаючи, які правильні думки горять у душі цієї непомітної людини. Вона знов заговорила про пустиню, про велике значення самоспоглядання та самотності й говорила на цю тему так багато, що, пам'ятаю, в мене майнула думка: чи не занадто самотня ця людина, і чи не тому вона така відверта зі мною? Як маленька пташка, відбившись від зграї, вона летить над морем до далекого, вночі, вогню, до маяка на неви-

димий і невідомий берег. Цей маяк — Володимир Соловйов, і це все, чим освітлене й осмислене її тихе, самотнє життя серед людей здорового глузду.

— Хіба Христос не зазнав людського страху перед долею? — раптом запитала вона і зараз же, заплющивши очі, почала читати співуче, як псалом, чиїсь вірші:

Душа у плоть з небес зійшла,
Та люба їй земля була,
Душа зростається з землею
І, наче втомлена бджола,
Отруту п'є земного зла.

Вірші були довгі, Анна Шміт читала їх тихо, для себе, і тільки два останні рядки вимовила голосно, з урочистою погрозою, розплющивши вологі очі й високо змахнувши олівцем:

І дзвони вічності повік
Душі померлої не збудять.

Пізно запівніч я пішов проваджати її. По вулицях нишпорив вітер, здіймаючи куряву, і шелестів берізками; берізки були прив'язані до тумб, а деякі вже валялись на землі. Бродили п'яні, десь несамовито заверещала жінка, з-під воріт вистрибнуло чорне кошеня, Шміт гидливо відштовхнула його ногою:

— Мов чортик.

До нас причепився п'яний листоноша, безглуздо розповідаючи про якусь кривду, заподіяну йому, він стукав кулаком у груди свої і питав, схлипуючи:

— Хіба я йому — ворог?

— Ходімо швидше, — сказала Шміт і, швидко ступаючи, теж поскаржилась:

— Хіба це — свято? Хіба так треба святкувати?

Після цього, зустрічаючи в редакції Анну Шміт, я став відчувати непереможну ніяковість; я не міг ставитись до неї, як ставився раніш, не міг говорити про дурниці лівниво плинучих буднів. Вона ж, видимо, інакше витлумачивши мою стриманість, стала говорити зі мною сухо й неохоче. Її сапфірові очі дивились повз мене на карту Росії, засиджену мухами так, начеб на всю російську землю випав чорний град.

Мені дуже хотілось познайомитися з учнями Шміт, але вона сказала:

— Навряд чи це цікаво для вас, прості люди, дуже прості...

А Лука Симаков, потираючи череп, тривожно поводячи косим оком, повідомив мене:

— Не сподобався ти мамаші, не веліла вона мені говорити з тобою.

Але хвилин через дві, притискаючи мене важким тілом своїм у куток казарменої клітки, де він жив, пожежник шепотів:

— Христос ховається від попів, попи його заарештувати хочуть, вони йому вороги, звичайно! А Христос сховався біля Москви, на станції Петушки. Скоро все буде відомо цареві, і вдвох вони неправду розіб'ють за три доби! Каюк попам! Винищення!

У безглузвих словах Луки чулося сліпе озлоблення сектанта і страх перед чимось, чого він не міг висловити; невигошний, темний страх цей виблискував у його лівому оці, що весь час забігало до скроні. З двох, трьох розмов з ним я виніс враження майже моторошне: Христос здавався пожежникові мстивою й похмурою істотою, вона вороже придивляється до життя людей звідкись з темного кутка і чекає хвилини, щоб вистрибнути звідти.

— Церкви зруйнувати хоче,— шепотів мені пожежник.— Він з того й почав,— пам'ятаєш, в Єрусалимі? О-от...

Все-таки він познайомив мене з одною ученицею Анни Шміт, кравчихою-одиначкою Палашею, дівцею років тридцяти. Коротконога, сутула, без шиї, з плоским обличчям і гостренькими скляними оченятами, вона була фальшиво лагідна на словах і, видимо, дуже недовірлива до людей. Жила вона в глухому провулку над яром, в її двох кімнатах безупинно гули чорні, великі мухи, дзвінко стукаючись у тьмяні шибки. На підвіконні нерухомо сидів жирний кіт, дуже рідкісний—трьох шерстей: рудої, білої й чорної; мене дуже здивувало ставлення kota до мух: вони сідали на голову йому, повзали по спині,— кіт нерухомо дивився у вікно і ні разу не струснув шерстю, щоб зігнати мух.

Співуче, словами, неприродно і наче навмисне спотвореними, Палаша говорила, спритно пришиваючи гудзики до пістрявої батистової кофточки:

— Життя наше, любенький мій пане, зовсім безбожне і таке грішне, що навіть — жах! А Христос невидимо навколо ходить, уболіває, журиться: ох ви, людіє безщасне! І нащо розділив я душеньку свою проміж вас? На зневагу, на глум...

Потім вона читала вірші з апокрифа «Сон богородиці», а скінчивши неприємно сумовите читання, сказала мені:

— Справжнє ім'ячко богоматері — не Марія, а Єнохія, родом же вона від пророка Єноха, який був не єврей, а грек.

Коли я запитав її, чи знає вона Анну Миколаївну Шміт, Палаша, схиливши голову, перекушуючи нитку, відповіла запитанням:

— Шміт? Не росіянка, значить.

— Але ж ви знаєте її!

— А — кому це відомо? — запитала Палаша, почухуючи мізинцем свій широкий ніс і заклопотано розглядаючи кофточку.— Якщо це вам Симаков сказав,—ви йому віри ні в чому не йміть, він людина попсована, вроді божевільного.

А Симаков говорив мені про Палашу:

— Це, брат, дівиця мудра, вона мовби крило в мамаші, вона та ще одна людина високо підносять її над людьми...

Я не зумів збагнути, як і що сприйняла кравчиха від Анни Шміт; чим наполегливіше розпитував я про це, тим багатослівніше й фальшивіше Палаша говорила про Симакова, про підступи Диявола.

— Кидає нас злий дух, як хлопчисько каміння з гори, котимось ми, вертимось, б'ємо один одного, і не бачити нам порятунку...

Пригладжуючи долонями рудувате волосся, і без того гладенько, туго наклеєне на череп, Палаша дивилася скляними оченятами на мене, і погляд її говорив:

«Нічого ти в мене не випитаєш!»

Заходив я до неї ще разів зо два, вона приймала мене ласкаво, охоче і навіть любострасно розповідала мені життя великомучениць, я слухав і дивився на kota.

— І шмагали її лиходії римляни по білому тілу, по атласних грудях розпеченим прутом залізним, і лилась, кипіла її кривця,—вспівувала Палаша.

Мухи гули. Кіт байдужий, нерухомиий, у кімнаті тхне кислою помадою...

Незабаром, захворівши, я поїхав до Криму і з того часу не зустрічав більше Анну Шміт, нижегородське втілення Софії Премудрості.

ЧУЖІ ЛЮДИ

У журналі «Врач» надруковано кореспонденцію з Владивостока:

Тут серед босяків помер лікар А. П. Рюмінський. Коли нещасний захворів, його відвезли були до міської лікарні, але там його не прийняли через несплату грошей за давніший час, і А. П. довелося помирати в участку. Босяки влаштували теплі проводи небіжчиківі, причому один з них сказав таку прощальну промову: «Ти жив поміж нас, залишений і забутий своїми... Те горе життя і ті пороки, які ми носили й ділили разом, були нашим спільним нещастям. І от ми тут... зібралися провести тебе в бажану для всіх нас могилу...»

Я двічі зустрічав цю людину: у 91 році біля Майкопа, на Лабі, а потім, років через десять, у Ялті. На шосе, над Лабою, компанія ростовських босяків «била щербінку». Я набрів на них увечері, коли вони, закінчивши роботу, готувалися пити чай. Огородний бродяга з довгою сивою бородою заклопотано приладжував чайник над маленьким вогнищем; збоку, під кущами, лежало троє його товаришів і сидів на купі буличника хтось у чесучевому костюмі, в широкому солом'яному брилі та білих туфлях. Він тримав у пальцях цигарку, відсікав змахами тоненької палички сірий димок тютюну і, не дивлячись на людей, запитував їх:

— То — як же, га?

На синюватій воді швидкої Лаби коливались кумачезі відблиски вечірньої заграви; рудий, голений степ дихав спекою, за рікою виблискували, мов купи парчі, величезні скирти соломи, в туманній далечині здіймались до неба лілові гори, і десь далеко квапливо торохтіла молотарка.

Чоловік з опухлим обличчям хворого на водянку грубувато сказав:

— Ви, пане, киньте замилювати очі мені, я сам фельдшер...

— Он як?

— Авжеж. Отак, бач...

— Он як? — повторив пан, помахуючи паличкою,

відсікаючи дим. І, глянувши на мене дивними очима, запитав:

— А ви хто, молодий чоловіче?..

— Молодий чоловік,— відповів я; босяки схвальнo глянули на мене.

Опуклі очі «пана» дуже яскраві і, усміхаючись глузливою посмішкою, наче присмоктувались до обличчя мого. Цей сухий, хапаючий погляд викликав у мене неприємне лоскітне відчуття і назавжди залишився в пам'яті моїй. Тонке, випещене, чисто виголене обличчя чоловіка було пихате. Коли один з босяків, ліниво перевертаючись з боку на бік, торкнувся його ніг, чоловік швидко відсмикнув маленькі ноги свої і пересторожливо підняв паличку білою, красивою рукою. На пальці його золотий перстень з великим опалом, «каменем нещастя», в райдужній грі опала було щось спільне з блиском очей пихатого чоловіка. Лінивеньким, але дратуючим, задириливим баритоном він усе ще випитував людей: хто вони? Відповідали йому неохоче, грубо, але це не бентежило його, він переводив міцно охоплюючий погляд з одного обличчя на інше і настирливо говорив:

— А що ж буде, коли всі почнуть жити так само безвідповідально, як ви?

— Мені яке діло? — сердито пробурмотів фельдшер, а бородатий, біля вогнища, запитав хрипким голосом:

— Ви — кому відповідаєте?

І переможно додав:

— То ж бо й воно!

З чудесною швидкістю, непомітно, степ оповила південна ніч, на потемнілому небі спалахнув густий посів зірок, на ріці заколиваввся чорний оксамит, заблискали золоті іскри. В урочисто траурній тиші стало чомусь дужче чути гіркий запах диму.

Люди, діставши з саков хліб і смачне сало, почали їсти, а пан, ляскаючи паличкою по своїх туплях, все ще питав:

— Але що ж буде, коли порвати всі зв'язки з життям?

Сивий похмуро відповів:

— Нічого й не буде.

Десь за рікою сумовито скрипіла гарба, посвистували ховрашки. Вогнище згасало, червоненькі іскри стрибали в повітря, безшумно відкочувались набік круглі жаринки згорілих гілок.

— Аркадію Петровичу! — долинув здалеку дзвінкий жіночий голос. Чоловік з перснем спритно підвівся на ноги, збив пил з брюк ударами палички і, сказавши: «До побачення!» — пішов берегом ріки в темряву. Його провели мовчки.

— Хто це? — запитав я.

— А чорт його знає...

— Тут у козаків живе, на дачі, чи що...

— Назвався — лікарем.

Відповідали навмисне голосно, явно бажаючи, щоб чоловік почув, як говорять про нього. Тоненький, рудий босяк з виразками на обличчі простягся на землі горілиць і сказав:

— До зірки — не доплюнеш.

І фельдшер сердито пробурчав:

— До Туреччини треба пробиратись, браття. Хороший народ турки. Набридло мені тут...

Одного разу, не зустрівши Д. Н. Маміна-Сибіряка в міському саду Ялти, в звичайному місці наших побачень, я пішов до нього в пансіон і, ввійшовши в кімнату Маміна, зразу наткнувся на опуклі очі. Яскравий блиск їх зараз же нагадав мені вечір на Лабі, босяків і лікаря в чесучі.

— Ось, знайомтесь, — сказав Дмитро Наркисович, махнувши на гостя короткою, товстою рукою, — цікава міазма!

Гість підвів голову і знову опустил її, впершись підборіддям у кінець стола; так — голова його здавалась одрізаною. Сидів він зігнувшись, далеко відсунувши стілець, руки його були заховані під столом. З обох боків лисого черепа рогато й задержувато стирчали вихори сивого волосся, відкриваючи маленькі вуха. Мочки вух оформлені різко, наче спухли. На голеному обличчі воївничо настовбурчилися сиві вуса. На ньому синя сорочка, відірваний комір її не застебнутий, оголює частину брудної шиї й мускулисте праве плече. Сидить він так, наче приготувався стрибнути через стіл, а під столом стирчать його босі ноги в татарських пантофлях. Пильно придивляючись до мене, він говорить знайомим, лінивеньким баритоном:

— Є такий грибок, по-латині його називають:

меруліус лакріманс,— плачучий; він має дивовижну здатність вбирати вологу повітря. Дерево, заражене ним, гниє надзвичайно швидко. Досить, щоб одна балка збудованого вами будинку була заражена цим грибок, і — весь будинок починає гнити.

Підвівши голову, лікар почав повільно дудлити пиво зі склянки, ворущачи гострим кадиком; кадик і щоки його були вкриті темною густою шерстю.

Мамін, вже сильно напідпитку, уважно слухав, вирячивши свої величезні, круглі очі. Під його вірменським носом диміла улюблена коротенька люлька, він похитував головою і сопів, втиснувши кругле, огрядне тіло своє у плетене крісло.

— Все бреше, міазма,— сказав він, коли гість почав пити, а гість, спорожнивши склянку, знову наповнив її і, облизуючи намоклі в піні вуса, говорив далі:

— Так от: російська література — щось дуже схоже на цей грибок; вона всмоктує всю вогкість життя, бруд, мерзоту і неминуче заражає гниттям здорове тіло, коли воно зіткнеться з нею.

— Га? — запитав Мамін, штовхнувши мене ліктем.— Ач як?

— Література — таке ж хвороботворне гнильне начало, як і цей плачучий грибок,— спокійно й наполегливо повторив гість.

Мамін почав тяжко ляяти злого критика і, схопивши порожню пляшку, застукав нею по столу. Побоюючись, як би він не стукнув по лисому черепу гостя, я запропонував йому піти гуляти, але гість підвівся і безцеремонно — здається штучно — позіхнув.

— Це я піду гуляти,— сказав він, посміхаючись, і пішов, ступаючи легко, швидко, як звиклий пішохід.

Дмитро Наркісович розповів мені, що людина ця причепилась до нього в порту, зацікавила його своїм лихослів'ям і другий день дратує, всіляко ганьблячи літературу.

— Присмоктався, як п'явка. Відігнати — духу невістачає, все-таки він інтелігентний падлюка. Лікар Аркадій Рюмінський, прізвище від «рюмки», напевно. Розумна бестія, зла! П'є, як верблюд, а не п'яніє. Вчора я з ним цілий вечір пив, він розповідав мені, що прийшов сюди побачитися з дружиною, а дружина в нього мовби відома актриса...

Мамін назвав ім'я гучне в ті роки.

— Справді, вона тут, але, мабуть, ця міазма бреше!

І, люто поводячи очима, він почав знущатися з мене:

— Це — ваш товар, ваш герой, дуже хороший! Брехло. Всі невдахи брехуни. Песимізм — брехня тому, що песимізм — філософія невдах...

...Днів через два, пізно вночі, гуляючи на горбі Дарсан, я знову зустрів лікаря: він сидів на землі, широко розкинувши ноги, перед ним стояла пляшка вина і на аркуші папери лежала закуска — хліб, ковбаса, огірки.

Я скинув капелюх. Підвівши голову, він придивився до мене й привітав жестом, вигукнувши жваво:

— Ага, пізнав! Хочете бути в компанії? Сідайте.

І, коли я сів, він, подаючи пляшку, зміряв мене впертим поглядом.

— З шийки, склянки немає. Дивна річ: наче я вже зустрічав вас у дитинстві моему?

— У дитинстві — ні.

— Ну, да, я років на двадцять старший від вас. Але — дитинством я називаю час років до тридцяти; весь той час, який я прожив в умовах так званого культурного життя.

Панський баритон його звучав весело, слова зіскакували з язика легко. Міцна, полотняна сорочка солдата, турецькі шаровари й чоботи на ногах свідчили, що людина ця добре заробила.

Я нагадав йому, де бачив його вперше; він уважно вислухав мене, колупаючи в зубах билинкою, потім знайомо вигукнув:

— Он як? Чим же ви займаєтесь? Літератор? Чи ба! Ось як! Ваше ім'я? Не знаю, не чув. А втім, я взагалі нічого не знаю про сучасну літературу і не хочу знати. Мою думку про неї ви чули в цього, у Сибіряка — він, до речі, дивно схожий на краба! Література, — особливо російська, — гнилизна, отруйне діло для людей взагалі, маніакальне для вас, письменників, списувачів, вигадників.

У цьому тоні, але дуже добродушно і з явним задоволенням він говорив довго, я ж слухав його терпляче, не перебиваючи.

— Не заперечуєте? — спитав він.

— Ні.

— Згодні?

— Ні, звичайно.

— Ага! Заперечувати мені — нижче вашої гідності, так?

— Теж ні. Але — нижче гідності літератури.

— Он як? Це — добре...

Закинувши голову, заплющивши очі, він присмоктався до шийки пляшки, випив і, крякнувши, повторив:

— Це — добре. Чую голос людини церкви. Ось так, коли для коваля церква — кузня, для матроса — його судно, для хіміка — лабораторія, тільки так і можна жити, нікому не заважаючи своєю злістю, примхами, звичками. Жити добре — значить жити напівсліпим, нічого не бачачи й не бажаючи, крім того, що подобається. Це — майже щастя, затишний куточок, куди людина ввіткнулася носом, отака маленька, напівтемна комірчина. Шато-бріан—читали «Записки з могили»?—говорить: «Щастя—безлюдний острів, населений створіннями моєї уяви».

Він говорив, як людина, щойно звільнена з камери одиночного ув'язнення, наче бажаючи впевнитись: чи не забув він слова?

У місті, десь близько, звучав рояль, по набережній цокали підкови коней, чорна порожнеча висіла над містом, вдалині повзав золотий жук — вогонь судна, нагадуючи про широчінь моря. Чоловік дивився в далечінь, і очі його нагадували мені опал персня, що хвастовито блищав увечері, на березі Лаби.

— Щастя — це коли людина гарно вигадала себе й любить вигадку про себе,— неголосно говорив він, і спалахувала цигарка, освітлюючи тонкий, прямий ніс, щітку вусів і темне підборіддя.

— Любити себе доступно й свині, собаці, кожній тварині, це — інстинкт. Людина повинна любити тільки те, що вона сама створила для себе.

Я запитав:

— А що любите ви?

— Мое завтра,— швидко відповів він,— тільки мое завтра! Я маю щастя не знати, яке воно буде. Ви — знаєте це: прокинувшись, ви будете писати або робити щось інше, обов'язкове для вас, потім побачите товстого рака Маміна або ще якихось знайомих; ви, мабуть, носите ваш костюм уже не перший місяць. А я не знаю, що буду завтра їсти, що робитиму, з якими людьми дозволю собі говорити. Ви, звичайно, думаете, що перед вами алкогольік, безпутна, знехтувана всіма людина? Ви помиляєтесь,

якщо так. Я терпіти не можу горілки, п'ю тільки вино, зрідка — пиво, і я не знехтуваний, а — я знехтував сам.

Піднесеність його промови не дозволяла сумніватися в щирості людини. Я попросив, чи не розповість він, що спонукало його відкинути звичайні умови життя інтелегентної людини? Лягнувши мене долонею по коліну, він жартівливо вигукнув:

— Хочете запастись матеріальцем?

Потім охоче і трошки хвастовито, любуючись своєю мовою, як адвокат, він почав оповідання про себе, — оповідання, в якому, напевно, було не менше правди, ніж у всякій іншій автобіографії.

— Свідоме життя моє я почав з помилки: з захоплення природознавчими науками, біологією, фізіологією — науками про людину. Природно, що це захоплення штовхнуло мене на медичний факультет. З першого ж курсу, препаруючи трупи, я задумався про нікчемність людини, відчув чийсь злу іронію наді мною, і в мене почала розвиватися бридливість до людей і огида до себе, людини, яка зобов'язана бути трупом. Мені треба було кинути це брудне діло, але — я впертий і захотів перемогти себе. Ви намагались перемагати себе? Це так само неможливо, як, відрізавши свою голову, замінити її головою ближнього, це неможливо не тільки тому, що ближній навряд чи погодиться на такий обмін.

Йому сподобався жарт, він соковито засміявся, потім, заплющивши очі, глибоко вдихнув солоний свіжий вітер.

— Добре пахне море... Отже, я задумався: що таке і де — душа, розум і так далі. Скоро мені стало ясно, що розум, навіки напівсліпа собака Сатани, залежить він функцій організму, а світ особливо огидний, коли в мене ниють зуби, болить голова або печінка. Мислення — функціональне, тільки уява незалежна. Це непогано розумів один англійський єпископ, але — не думайте, що я ідеаліст або який-небудь інший «іст». Люто ворогую з усякою філософією, хоча — хоча, звичайно, розумію, що філософія — невігойна хвороба мозку. Коротко кажучи, я — людина, яка відмовилася сприймати дурниці серйозно, обдурюючи себе й інших. Те, що іменується культурою, вся зовнішня і внутрішня мішура, що втягає все глибше й далі хаотичну марність... а втім, ви, мабуть, поклонник культури? Я не хотів би завдавати вам прикрасі...

— Завдавайте,— і дозволив йому і попросив я.— Мені так хочеться зрозуміти, що за людина ви?

— Он як? Ну, що ж...

Сотнею влучно сказаних слів цей чоловік зруйнував культуру в пил і прах. Він зробив це з веселою лютістю, подібною до лютості гімназиста, який, закінчивши вчитися, знищує підручник. Свіжість ночі, стискаючи, зменшувала лікаря; засунувши руки в рукава сорочки, він скоцюрбився і, тоненький, гнучкий, став схожий на підлітка. Внизу, далеко, в п'ятьмі, повис розтріпаний жмут вогнів, він плив на північ, звідки п'ятьма дихала вологістю. У вікнах будинків міста, здригаючись, зникали жовті плями, і здавалося, що будинки, один за одним, швидко падають у чорноту моря.

— Я був красивий, спритний, умів говорити забавно, і мене дуже любили жінки. З одною з них, актрисою, я оженився, коли мені було тридцять років; оженився через упертість, вона любила мене менше, ніж інші. В той час я вже відчував, що все це — театрики, концертики, розмовочки про літературу, ахи та охи з питань політики — не для мене. Після того, як побачиш чоловік двадцять, тридцять, а то й сотню людей, яких невідомо навіть гризуть і вбивають найболісніші хвороби,— Чайковський, Островський, Достоевський та інші подібні нагадували мені байдужісіньку і огидну старуху Букіну, сиділку в лікарні; вона мала гидку звичку втішати хворих і помираючих, солодко розповідаючи їм про страхіття пекла. Я почував себе в культурі чимось подібним до прикажчика в магазині модних речей: особисто мені ці речі не потрібні, а доводилось возитися з ними, навіть користуватися ними й хвалити — з увічливості. Життя єсть бійка; ввічливість же — той фіговий листок, яким можна прикрити скотиняче й звірине в людині. У мене хороша талія, я не любив підтяжок, брюки і без них сиділи добре, а дружина вимагала, щоб я носив підтяжки,— всі носять! І — уявіть! — на цьому ґрунті — підтяжки, галстуки, книги — ми з дружиною драматично сварились. Я думаю, що вона часто влаштовувала мені сцени з професійних спонукань, для практики. Вона часто говорила мені: «О, Аркадію, нігілізм не в моді!» Вона — не дурна жінка, і навіть говорила, писала — талановита.

Лікар засміявся,— не дуже весело, як здалось мені. Потім, звиваючись на землі, сказав:

— Здається, буде дощ, чорт його візьми!

Вийняв з кишені брюк повстаний кримський капелюх і туго натягнув його на свій лисий череп.

— Розповідати — довго. І — нудно. Мораль — проста: якщо я засуджений на смерть, я маю право жити, як хочу. Людські закони зовсім не потрібні мені, якщо стихійний закон загального винищення обов'язковий і для мене. Ви мене зустріли там, на Кубані, саме в ті дні, коли я догадувався про це. Але, звичайно, ідея прийшла постфактум, як говорили римляни, кращі люди світу, бо всякий сентименталізм, гуманізм та інше таке було органічно, рішуче вороже їм. Ідеї завжди з'являються після фактів, їх викликає наша дурна звичка виправдуватися, пояснювати. Навіщо виправдуватися? Не знаю. Отак. По суті, я відійшов, тому що захотів, а пояснення з'явилося потім. Потворно багато в житті нашому обов'язків, відповідальностей та інших комедій. Не хочу комедії, сказав я сам собі і — розпрощався з культурою. Від того дня минуло — років десять. Я прожив їх дуже цікаво, цілком незалежно і сподіваюсь так само прожити ще років десять. Ну-с, спасибі за компанію і — до побачення в кращому світі!

— Це — в якому?

— О, звичайно — тут, на землі, але в тому, де я живу. Сподіваюся, що ви зіп'єтесь і це поверне вас на правильний шлях — геть від дрібниць, геть!

Він швидко пішов униз, в напрямі Мордвиновського парку, і вслід йому скляними бусами посипався дощ, зашурхотіла трава... Днів зо два шукав я його в кофейнях базару, в нічліжках, у порту, але не знайшов. Хотілося ще раз послухати його мову.

Мамін-Сибіряк написав оповідання про зустріч босяка-лікаря з його дружиною, відомою актрисою. Не пам'ятаю, як названо це оповідання. Босяка зображено в ньому нещасненьким п'яницею і він не схожий на людину, якою лікар Рюмінський захотів здатись мені.

Людей такого типу, — людей, які, за їх словами, свідомо відійшли від «нормального» життя — мабуть, є немало на Русі. Ось ще замітка «Нового времени» про людину, видимо, подібну до лікаря Рюмінського.

Оригінальний бродяга

Під час одної з облав, улаштованих чинами поліції, затримано, — за повідомленням «Варшавського кур'єра», — оригінального бродягу, якогось Г., чоловіка вже літнього, років 50. Всі документи його виявилися в порядку, і він не міг тільки вказати свого місця проживання. За наведеними довідками, Г. — заможна людина, що любить сильні відчуття. Цікавлячись життям бродяг і бездомних, він, після смерті дружини, віддав дочку в один з пансіонів, а сам почав мандрівне життя професійних бродяг, ночуючи в печах цегельних заводів і т. п. Тільки зимою, під час великих морозів, Г. повертається у Варшаву і переживає морози в одному з готелів. Захоплений разом з юрбою бродяг, Г. обіцяв змінити спосіб життя, — «хоч, — додав він, — ручитися за це не можу».

В дев'яностих роках я збирав замітки на цю тему й зібрав їх десятків зо три, але в 905 році пакунок, у якому вони зберігались, відібраний у мене при обшуку, був загублений в Петербурзькому жандармському управлінні. Особисто я зустрів таких людей теж чимало. Особливо пам'ятний мені Башка, людина, яку я бачив на будівництві залізниці Беслан — Петровськ.

У тісній гірській щілині, серед метушливого натовпу робітників, він зразу привернув мою увагу: він сидів на сонячному боці ущелини, в купі висадженого динамітом каменю, а біля ніг його свердлили, розбивали й возили каміння строкаті, гомінливі люди. Вважаючи, що цей чоловік — «начальство», я пробрався до нього й запитав: чи немає роботи? Тоненьким, свердлячим вухо голосом він відповів:

— Я не ідіот, я не працюю.

Вже не вперше чув я слова такого тону, вони не здивували мене.

— Що ж ви робите тут?

— Бачиш — сиджу, курю, — сказав він, вищиривши зуби.

У широкій розлітайці, в котелку з одірваними крисами, він нагадував кажана. Його маленькі гострі вуха стирчали насторожено. В нього великий жаб'ячий рот; коли він посміхнувся, нижня губа дрябло опустилась, відкривши щільну лінію дрібних зубів. Це зробило посмішку холодною й злою. Очі його — незвичайні: у вузькому золотавому кільці білків миготять темні, круглі зіниці нічного птаха. Обличчя — голе, як у пастора, ніздрі довгого, тонкого носа потворно сплющені. В довгих пальцях музиканта

він тримав товсту цигарку, швидким рухом стромляв її в рот, глибоко втягував дим і кашляв.

— Вам шкодить курити.

Він відповів дуже швидко:

— А тобі — говорити, відразу видно, що дурень...

— Спасибі.

— Носи на здоров'я.

І, помовчавши хвилину, скося подивившись на мене, він порадив трохи лагідніше:

— Іди собі, тут роботи нема!

В небесах над ущелиною заклопотано вовтузився вітер, зганяючи хмари, наче отару овець. На сонячному боці ущелини хитались руді, осінні кущі, скидаючи мертве листя. Десь близько підривали камінь, гучний грім перекочувався по горах; вищали колеса тачок, розмірено стукотів молот, заганяючи в гірську породу сталні «голки», висвердлюючи глибокі діри для зарядів.

— Жерти хочеш? — спитав горбань. — Зараз за свистять на обід. Скільки вас вештається по землі, — забурчав він, сплюнувши.

Пронизливий свисток розітнув повітря, — наче металева струна хльоснула по ущелині, заглушивши всі звуки.

— Іди, — сказав горбань.

Швидко розкидаючи по камінню свої руки, ноги, спритно чіпляючись ними, він, наче мавпа, безшумно й потворно скотився вниз. Обідали сидячи на каменях і тачках круг казанів, їли кулешик з проса з баранячим салом, гарячий і дуже солоний. Біля нашого казана шість чоловік, крім мене. Горбань поводився як власть імуший; покуштувавши кулешик, він зморщив голе своє обличчя і, насваряючись ложкою на старика в дамському брилику, закричав сердито:

— Знову пересолив, падлюка!

П'ятеро людей заричали, здоровенний чорний мужик запропонував:

— Відлупцювати його треба...

— Кашу варити можеш? — запитав мене горбань. — Не брешеш? Гляди ж! Ось цього спробуємо, — розпорядився він, і всі погодилися з ним.

Після обіду горбань пішов у барак, а старик кашовар, добродушний і червононосий, показуючи мені, де лежить сало, просо, хліб і сіль, півголосом говорить:

— Ти не дивись, що він горбатий, — він — пан,

поміщик, предводитель дворянства був, еге-е! Голова! Він у нас мовби староста, еге-е! Всі рахунки-розрахунки веде, ух строгий! Він — особливий, еге-е...

Через годину в ущелині знову загуркотіла робота, забігали люди, а я став мити в струмку казани й ложки, запалив вогнище, повісив над ним чайники з водою, потім заходився чистити картоплю.

— Був кухарем? — пролунав тонкий голос горбаня; він підійшов нечутно, став позаду і уважно дивися, як я орудую ножем. Коли він стояв, його схожість із кажаном збільшувалась.

— У поліції не служив? — запитав він і зараз же сам собі відповів:

— А втім — молодий.

Змахнувши крилами розлітайки, наче нетопир, він стрибнув на камінь, на другий, швидко виліз на гору і сів там, густо димлячи цигаркою.

Мое вариво сподобалось, робітники похвалили мене й розбрелися по ущелині, трое почали грати в карти, чоловік п'ять стали митися в гірському холодному струмку; десь, серед каміння й кущів, заспівали козацьку пісню. В цій групі було двадцять три чоловіки, рахуючи мене і горбаня, всі вони звертались до нього на «ти», але з повагою і навіть мовби з острахом.

Він мовчки сів на камінь біля вогнища, розгрібаючи жаринки довгою палицею, біля нього, поволі, зібралось чоловік десять; чорний мужик, наче величезний собака, простягся біля його ніг, худенький, безбарвний хлопець прохально сказав:

— Та — не вовтузьтеся! Тихше...

Горбань заговорив, ні на кого не дивлячись, значуще й дзвінко:

— Значить: є долі, піддоленьки і талан...

Я здивовано глянув на нього; помітивши це, він суворо запитав:

— Ну?

Всі втупились очима в мене, чогось чекаючи; дивились — неприязно. Помовчавши, щільніше вкутавши плечі, горбань продовжував:

— Долі — це наче ангели-хранителі, тільки їх приставляє до людини Сатана.

— А — душа? — тихенько спитав хтось.

— А душа — птах, якого ловить Сатана, — от!

Говорив він дурниці, але — страшні. Він, видимо, знав статтю Потебні «Про долю і споріднені з нею істоти», але серйозний зміст наукової статті в нього змішався з казками й темними вигадками. До того ж він швидко втратив простоту мови й заговорив літературно, майже вишуканою мовою.

— З початку днів своїх людство оточене таємничими силами, зрозуміти їх воно не може, боротися з ними — не вміє. Стародавні греки...

Його гострий, напружено дзвінкий голосок, незрозумілі сполучення слів і, мабуть, моторошнуватий зовнішній вигляд його — все це впливало на людей гнітюче: вони слухають мовчки й дивляться в обличчя учителя, як віруючі — на ікону. Пташині очі горбаня мерехтять напружено, дрябла губа його ворухиться і наче пухне, стаючи все товстішою, важчою. І мені здається, що в його страшних вигадках є щось, чому він сам вірить і чого боїться. Обличчя його вмивають червонуваті відблиски вогнища, а воно стає дедалі темнішим і похмурішим.

Над ущелиною нерухомо повисли сірі хмари; в при-смерку полум'я вогнища густішає, стає червонішим, камені ростуть, звужуючи глибоку щілину гори. За спиною в мене повзе, хлюпає струмок і щось шарудить, наче їжак іде в сухій траві.

Коли стало зовсім темно, робітники, озираючись, пішли в барак, хтось із жалем, неголосно сказав:

— Ось вона, наука ця...

Йому — ще тихше — відповіли:

— До чортів дійшла...

Горбань лишився біля вогнища, шпортаючи палицею жар. Коли кінець палиці загорявся, він, піднявши її, тримав у повітрі, як факел, і дивився совиними очима на жовті пір'їни вогню. Пір'їни, відриваючись, летіли в повітря, тоді він швидко вертів палицею, і в повітрі, над головою його, з'являвся червоний німб. Голова його, в котелку без крис, нагадувала чавунну гирю, увіткнуту дужкою в широкі плечі горбаня.

Два дні спостерігав я, намагаючись зрозуміти: що це за людина? Він теж приглядався до мене підозріливо й пильно, але не розмовляв зі мною і на питання мої відповідав грубо. Після вечері, біля вогнища, він розповідав людям щось страхітливе:

— Тіло людини побудоване, як пемза, чи губка, чи:

хліб, воно ніздрювате, розумієте? І по всіх ніздрах його тече кров. Кров — рідина, в якій плавають мільйони невидимих для ока пилинок, але пилинки ці живі, як мошки, тільки — дрібніші від мошок.

І, підвищивши голос майже до вищання, він сказав: — Ось у ці пилинки і вселяються чорти!

Я добре бачив, що його оповідання лякають людей. Мені хотілося сперечатися з ним, та, коли я ставив йому запитання, він не відповідав мені, а слухачі, штовхаючи мене ногами й ліктями, бурчали:

— Мовчи!

Якщо осколок каменю розсікав людині шкіру на обличчі або на нозі, горбань таємничим шепотом заговорював кров. У одного хлопця здувся величезний флюс, горбань пішов на гору, зібрав там якогось коріння, трав, зварив його в чайнику, зробив з бурої, гарячої кашки припарку і, тричі перехрестивши хлопця, сказав щось смішне про камінь Алатир і про те, як Алілуйя сиділа на ньому.

— Ну, іди!

Я не помітив, щоб він посміхнувся, хоч він має досить підстав сміятися з людей. Його обличчя завжди було недовірно надуте, вуха насторожені. Зранку він вилазив на сонячний бік ущелини і чорним птахом сидів там у камінні, покурюючи, спостерігаючи возню людей внизу. Люди іноді кликали його!

— Башка!

Він швидко скочувався звідти, і мене завжди дивувала спритність, з якою він чіплявся руками й ногами за камені, спотворені динамітом. Він примиряв сварки, розмовляв з десятником, і його тонкий голосок не тонує у гуркоті роботи.

Десятник, огрядна людина з дерев'яним обличчям солдата, слухав його з пошаною.

— Хто цей чоловік? — запитав я в десятника, коли він розкурював люльку біля вогнища.

Оглянувшись, він відповів обережно:

— Пес його знає. Чаклун, чи що. Перевертень якийсь...

Все-таки мені пощастило поговорити з горбанем. Коли він, прочитавши чергову лекцію про чортів і мікробів, про хвороби й злочини, залишився біля вогнища, я спитав його:

— Навіщо ви говорите їм усе це?

Він глянув на мене, зморщивши перенісся, від чого ніс став іще гостріший, і палаючою палицею хотів ткнути в ногу мені. Відсунувши ногу, я показав йому кулак. Тоді він упевнено пообіцяв мені:

— Завтра тебе відлупцюють.

— За що?

— Відлупцюють.

Дивні очі його сердито блиснули, дрябла губа відвисла, оголивши зуби; він сказав:

— У-у, пи-и-ка!

— Ні, серйозно! Адже не вірите ж ви в цю нісенітницю?

Він довго мовчав, колупаючи палицею жар, розмахуючи нею над головою своєю, і знову над нею миготів, вертівся червоний німб.

— У чортів? — несподівано спитав він. — Чому ж не вірити в чортів?

Голосок горбання звучав ласкаво, але фальшиво, і дивився він на мене недобре.

«Звелить побити», — подумав я.

А він, так само ласкаво, почав питати: хто я, де вчився, куди йду? І, видимо, непомітно для себе, змінив тон, у словах його я відчув панську поблажливість, смішну зневажливість «вищого» до «нижчого». А коли я знову спитав його про віру в чортів, він, посміхаючись, заговорив:

— Адже ти віриш у що-небудь? У бога? В чудеса?

І — підморгнувши:

— Може — в прогрес, га?

Вогонь рум'янив його жовте обличчя, і над верхньою губою виблискували сріблясті голочки ріденьких, коротко підстрижених вусів.

— Семінарист? Сієш у народі «розумне, добре, вічне»? Так?

Хитнув головою, додавши:

— Дурило! Я зразу зрозумів, що ти за птах, я знаю ці ваші штуки...

Але, говорячи, він з підозрінням озирався, і щось неспокійне з'явилося в ньому.

На золоті жарин корчилились лілові язички, цвіли голубі квіти. У темряві над вогнищем виник ясний дзвін, ми сиділи під його куполом, звідусіль на нього тиснула волога

пільма, він тремтів. Важка тиша осінньої ночі сповнювала повітря, пошматоване каміння здавалось згустком пільми.

— Підклади дров.

Я кинув на жар оберемок сучків, дзвін сповнився густим димом, стало ще темніше й тісніше, потім крізь сучки з тріском поповзли жовті змії, звилися в клубок і, яскраво спалахнувши, розсунули межі пільми. І в той же час пролунав голос горбаня, перші слова його прозвучали неясно, зникли, не збагнуті мною. Він говорив тихо, мовби засинаючи.

— Так, так, чорти — не жарти... Така ж дійсність, як люди, таргани, мікроби. Чорти бувають різних форм і розмірів...

— Ви — серйозно?

Він не відповів, тільки хитнув головою, наче стукнувши лобом у щось невидиме, беззвучне, але тверде, і, дивлячись у вогонь, тихенько говорив далі:

— Є, наприклад, чорти лілові; вони безформні, подібні до слизняків, рухаються повільно, як слимаки, і напівпрозорі. Коли їх багато, їхня драглиста маса схожа на хмару. Їх страшенно багато. Вони зайняті розповсюдженням нудьги. Від них тхне кислим і на душі стає хмуро, ліниво. Всі бажання людини ворожі їм, геть усі...

«Жартує?» — подумав я. Але якщо він жартував, то — чудово, як вправний артист. Очі його мерехтіли моторошнувато, кістляве обличчя загострилося. Він відгортав жарини кінцем палиці й легкими ударами розбивав їх, перетворюючи на пучки іскор.

— Чорти голландські — маленькі істоти кольору вохри, круглі, як м'ячі, і лисняться. Голівки в них зморщені, як зерно перцю, лапки довгі, тонкі, мов нитки, пальці з'єднані перетинкою і на кінці кожного червоний крючок. Вони підказують дивно: завдяки їм людина може сказати губернаторові — «дурень!», звалтувати свою дочку, закурити цигарку в церкві, так-так! Це — чорти не усвідомленого буйства...

— Чорти клітчасті — хаос різноманітно кривих ліній; вони гарячково і безперервно рухаються в повітрі, створюючи дивні узорі, відносини, зв'язки, які зараз же самі руйнують. Вони страшенно втомлюють зір. Це схоже на заграву. Їхнє призначення — перетинати шляхи людини, куди б вона не йшла... куди б не йшла...

— Драпові чорти нагадують формою своєю цвяхи з роздвоєним вістрям. Вони в чорних шляпках, обличчя в них зеленкуваті й випромінюють димне, фосфоричне світло. Вони пересуваються стрибками, нагадуючи хід шахового коня. В мозку людини вони запалюють сині вогні безумства. Це — друзі п'яниць.

Горбань говорив дедалі тихше і так, пеначе завчав урок. Жадібно слухаючи, я не розумів — що це: балаканина дурисвіта чи марення божевільного?

— Страшні чорти передзвінні. Вони — крилаті, це єдино крилаті серед легіонів чортів. Вони тягнуть до розпусти і навіть зовні нагадують жіночий орган. Вони мелькають, як ластівки, і, проймаючи людину, опалюють її любовстрастям. Живуть вони, мабуть, на дзвіницях, тому що особливо люто переслідують людину під час передзвону.

— Але найстрашніші чорти місячних ночей. Це — пuzziрі. У кожній точці окружності кожного з них безугавно виникає, зникає, одне і те ж саме обличчя, прозоро голубувате, дуже сумне, із знаками запитання на місці брів і круглими очима без зіниць. Вони пересуваються тільки по вертикалі, вгору і вниз, вгору і вниз, і підказують людині настирливу думку про її вічну самотність. Вони підказують: «На землі, серед людей, я живу тільки ще в передчутті самотності. Цілковита самотність настане для мене після смерті, коли мій дух полине в безмежність всесвіту і там назавжди, нерухомо прикутий до одної точки її, нічого, крім порожнечі, не бачачи, буде навіки засуджений дивитися в самого себе, згадуючи своє земне життя до найменших дрібниць. Тисячоліття — тільки це одне: завжди жити спогадами про сумне безглуздя земного життя. І — нерухомість. Порожнеча...»

Він тримав палицю у вогнищі непорушно, і зубаті вогники тихенько підкрадалися по ній до його руки. Коли шкірі руки стало гаряче, горбань, здригнувшись, змахнув палицею, зігнав з неї вогні, зіскріб вуглинки обгорілого кінця палиці об каміння, — вона густо димилася. Потім він знову почав димуючою палицею відгортати жар з вогнища і розбивати жарини, бризкаючи іскрами. Замовк.

Минула хвилина, дві. Було дуже дивно. Я спитав:

— Ви серйозно вірите...

Він не дав мені скінчити, крикнувши дзвінко:

— Забирайся геть!

І погрозив мені димуючою палицею:

— Завтра відлупцюють тебе!

Цього мені не хотілося, але я був певен, що це цілком можливо. І, коли горбань подався в барак, спати,—я рушив по дорозі до Владикавказа.

ЗНАХАРКА

...На призьбі старої хати сухенький старик Мокеев, без сорочки, гріє зношену шкіру свою проти яскравого червненого сонця, лагодить волок крюкуватими пальцями. Під шкірою старика жалібно стирчать скоби ключиць, обережно рухаються кістки ребер.

День — розкішний; чесно працює сонце, чудово пахне квітуча липа, в жаркому повітрі — тиха музика: гудуть бджоли; в дні косовиці вони працюють неначе особливо завзято.

— Перехожий один казав,— сипить Мокеев,— мовляв, людське життя — благо, і виходить так, що не самі пани, а всяка людина, хоч би й мужик, теж — благородіє. А ми кажемо: благий, так це буде безглуздий, буйний — недобрый, виходить. У нас усе — по-своєму...

Він уже з півгодини вправляється в словесності, і його сипле ворукання добре зливається з тихим гулом бджіл, з цвірінканням горобців, з піснями невидимих жайворонків. Із-за річки долинає дзенькання кіс, шаркання мантичок, але всі ці звуки не заважають чути спокійну тишу синього, запашного й чистого, дуже високого неба. Все навколо по-руськомому просте й чудесне.

— Князі б то, Голіцини б то, звісно,— князі; тут як хоч брикайся, воно так і буде — князі. Я й спочатку казав мужикам — киньте, хіба князів пересудиш? А Іваниха нацькувала їх, мужиків. Здорова будь, Іванихо!

Нечутно підійшовши, з нами порівнялась кремезна баба в темному сарафані, в синій хустці на потворно великій голові, з палицею в одній руці, з цупкою ликовою корзиною — в другій; корзина повна пахучих трав, коріння. Насилу підвівши важку голову, баба глухо й сердито відповіла:

— Здрастуй, базікало...

Її грубе, чоловіче обличчя, вилицювате й темне, прикрашене сивими вусами, покреслене густою сіткою дрібних зморщок, щоки її обвисли, як у собаки. Коров'ячі очі

мутні, червоні жилки на білках роблять погляд її похмурим. Пальці лівої руки безперестану ворушаться, я чую сухий шурхіт їхньої шкіри. Показавши на мене палицею, вона спитала:

— Це хто?

Мокеєв став багатослівно пояснювати, що я приїхав від адвоката, в справі села з князями Голіциними, що в неділю буде громадський сход,— не дослухавши його, баба обережно схилила голову і торкнулась палицею до мого коліна.

— Зайди до мене.

— Куди?

— Скажуть. Через годинку...

І пішла геть, на диво легко для її віку і важкого, незграбного тіла.

З тією гордістю, з якою старики в селах розповідають про своє, незвичайне, Мокеєв розповів мені, що Іваниха — знахарка, відома всьому повітові.

— Ти тільки не думай, що відьма,— ні, це в неї від бога! Її і в Пензю возили, дівицю лікувати безногу, так вона безногу цю зразу — заміж! І пішла дівчина, пішла, братіку мій. «Дурні,— каже батькам її,— дітей, каже, родите, а — для чого, не знаєте». А батьки — багатючі фабриканти. Тварину, людину, навіть гуску, курку — вона всіх лікує, їй все одно. В Нижній викликали: обмер там чийсь хлопчик і лежить, тижнів зо два лежав, хоч у землю закопуй. А вона йому десь голкою вколола, так він до стелі підскочив, хлопчисько той, їй за те — двадцять п'ять карбованців та шерстяне плаття — одержуй!

— У нас вона — перша людина, її на сході поважають, слухають, навіть становий боїться. Вона йому три зуби висмикнула з коренями, так корені ті по верхку були, і з крючками на кінцях. Ніхто не міг висмикнути їх, а вона — все може. Вона — безстрашного життя і всім тайностям владики. Погляне на тебе та як спитає, враз: «Ти що думаєш?» Так ти їй тут, в душу твою, як двері відчиниш: на, дивись!

Мокеєв почав говорити з хвалькуватою гордістю, але швидко, знизивши сиплий, старечий голосок, він розповідав уже з острахом. Крюкуваті пальці його, заплутавшись у нитях волоку, перестали працювати, безсило лягли на гострі коліна.

Я дізнався, що Іваниха — дочка нехрещеного морд-

вина, мисливця на ведмедів і чаклуна, вбитого в час мордовського руху сорокових років.

— Батько ж її самому Кузьці, мордовському богові *, бунтареві, приятелем був...

Після смерті батька Іваниха лишилась підлітком-сиротою, її охрестили, коли вона була вже дорослою дівцею, і незабаром після цього з нею одружився лісник. Три роки вона бездітно прожила з ним, а на четвертий, навесні, лісника роздер ведмідь. Іваниху залишили в лісовій сторожці, і вона почала бити ведмедів,— ліси Сергача славилися великою кількістю цього звіра, і до сімдесятих років XIX століття мужики «сергачі» були найкращими дресирувальниками і «поводирями» ведмедів на всю Росію. Вбивала Іваниха звіра «по-мордовському»: обкладала праву руку лубками, обмотувала її, до плеча, сирим ремнем, в кисть брала ніж, а в ліву руку — коротку, схожу на сапу, сокиру. Коли звір ішов на неї, роззявивши пащу, вона била його сапою по лапах і, сунувши ніжик в пащу, розпорювала горло ведмедеві.

— Отак тільки мордва била ведмедів, це вимагає сили звірячої. Сімнадцятий звір все-таки ребро їй вибив, а тридцять якийсь шию скрутив їй трохи,— бачив ти, як погано вона шиєю владає? Від цього. До сорокового звіра вона не дійшла, побоялася, сороковий ведмідь — строковий, вирішальний для мисливця. Мало хто від нього йде живим. Це всьому світові відомо,— сороковому ведмедеві вказано строк життя мисливця.

— У мене, років з двадцять тому, жив один індій, знаменитий мисливець, із столиці приїхав, так у нього рушниці були і двостволки, і всякі, і рогатини, і ножики страшенні, а сороковий аж ніяк не посоромився, обідрав йому вуха і бороду, разом із щогою.

— Чому — індій? Так уже народився, чин у нього — граф, а родом він індій, такий народ є за Каспійським морем. Там їх багато живе; волосся синювате і п'яниці. Персіяни? Ні, це інший народ, ці нам підвладні, ніби полонені наші, як татара або — чуваша, мордва, а індій — вільний народ, люди самобутнього царя. Їм, індіям, належить мати золотий зуб у роті, щоб відрізнятись від інших людей. Народ — поважний, басовитий. Дівчат індій

* У п'ятдесятих роках XIX століття мордвин Кузьма намагався розвинути культурно-національний рух серед мордви — мокші і ерзі,— що населяє Нижегородську губернію.

цей перепсував у нас за зиму, весну штук п'ять, не менше. Після повезли його лікувати. Без бороди у них не можна жити, соромно, тим вони й схожі на нас, а в усьому іншому — народ свого звичаю. Звали його як? А звали його — Федір Карлич. Хо-ороший пап...

Мокеєв говорив, непаче з гори їхав покрученою дорогою, і, напевно, скінчив би мову не раніш ночі, та мені здалося, година минула, і я спитав: де живе Іваниха?

— А о-он-де-е, хатинка акуратна на відшибі. Такого діла люди завжди осторонь живуть...

Коли я підійшов до чистенької хати Іванихи, у відчинених воротах стояв віз свіжоскошеної трави, вісь воза зачепила за вереву, білоголовий підліток натужувався подати назад булану коняку, але безуспішно. Іваниха, стоячи на ганку, мила руки під глиняним рукомийником, сердито покрикуючи:

— Випряжи! Випряжи, кажу...

Хлопчина мовчки бив коняку по морді і шипів. Баба зійшла з ганку, швидко випрягла коняку, трохи підняла голоблі, нахилилася, впираючись у землю чавунними ногами, виштовхнула віз на аршин за ворота, спритно повернулася, впряглася в голоблі і легко вкотила віз у двір, сказавши:

— Неслух. Дурень.

— Так у тебе — сила, — ображено обізвався хлопчина, відводячи коняку під повітку.

— Мені — сьомий десяток. Куди годитесь, пестуни?

Побачивши мене, допитливо зміряла мене поглядом і запитала:

— Прощу, до хати...

Вечірнє сонце пильно дивилось у відчинені вікна хати, на чисто вимитій підлозі качались пухнасті кошенята, аромат сухої трави сповнював світлу кімнату, в передньому кутку фиркав парою чистенький самовар. Біля печі, на полицях, блищали пляшки, скляні банки, бляшані коробки з-під сардин. Під полатями висіли жмутки трав: звіробій, буквиця, ведмежа капуста — некрасива рослина вологих місць, — корінці бодяги, болиголова і якісь сучки в маленьких в'язках.

По-купецькому тримаючи блюдечко на розчепіренних пальцях, Іваниха питала:

— Що в місті говорять? Чи землі мужикам дадуть-таки? Дивіться — сердяться мужики. Сказав би ти

Голіциним, — чого вони? Дев'ять років судяться безсоромно, а толку ні собі, ні людям. Вимотують мужиків. Неначе волю дали, а де вона, воля? Повісили мужиків над землею, товчуться вони, як мошка, ото і вся воля.

Її темне обличчя з ганчір'яними щоками гнітюче повторне. Криваві очі дивляться в блюдечко, на верхній губі ворущаться мокрі, світлі вуса, на шиї, під лівим вухом, волосата бородавка. Іваниха гризе цукор, цмокає, і ніщо, крім високо спухлих грудей, не нагадує в ній жінку.

Я обережно випитую її, як вона біла ведмедів, вона відповідає неохоче і мовби навмисне поглиблюючи глухий, буркотливий голос.

— Дужа була. Мене, в ті часи, тільки два мужики могли подужати в усій окрузі. Крім чоловіка. Та й чоловіка я поборола б, тільки — не можна: чоловік. Жартуючи, я його й борола, а всерйоз — не можна, не сміла цього. Тут у нас мужик лісовий, міцний.

Спітнівши, вона скинула хустку з голови, і в жорсткій гриві її волосся відкрилися товсті, сиві пасма. Витерла хусткою карбоване зморшками обличчя і обкутала нею надламану шию. Долоні рук її були місткі, мов ковші, пальці ж безперервно ворушилились, мовби розбираючи, розплутуючи міток прядива. Це було неприємно бачити. І вся Іваниха якось нелюдськи важка.

Про сорокового ведмедя вона сказала:

— Ведмідь-звір — богові служить, Кереметь на ведмедях у небі їздить, сонце возить. Сонце ж велике, завбільшки як добрий став, важке, все з чистого золота. Люди теж богові потрібні. Бджола служить людині, людина — богові. Кереметь сказав: «Бий ведмедя, поки я терплю, поб'єш багато — сонце встане, пам'ятай! Тоді пошлю на тебе сильного, він тебе вб'є». Людина погодилась: людині худоби шкода. Меду шкода, вівса. Ведмідь багато псує.

Почувавши кінцем ножа шкіру на голові, вона плюнула на долоню і, пригладивши слиною скуйовджене волосся, втупила в обличчя мені свій мутний, гнітючий погляд. Ніс у неї широкий, ніздрі вивернуті, як у верблюда.

— От тобі, молодому, треба знати: баба є така, як сороковий ведмідь. З трьома любишся — нічого, і з дев'ятьма — нічого, а стане на шляху твоєму четверта, або там сьома, і — кінець тобі. Приворожить, прив'яже, крім неї немає в тебе світу, будеш жити, як сліпий. Це — тала-

нова баба, її Кереметь як кару посилає. Богові — дітей треба, людей. А коли сама тільки гола гра, без дітей, цього він не любить. Не треба цього йому...

— Ви до церкви ходите? — спитав я. Вона мовби здивувалась, відповідаючи похмуро:

— Ми ходимо. Чому не ходити? В нас церква хороша, князями будована. І піп хороший, розумний. Його бджола любить. Ми тут тихо живемо, добре. Ліс навкруги.

Кошенята позлазили їй на коліна, вона згребла величезною долонею своєю двох, підняла звірків до обличчя, спитала:

— Ну, що?

І, наливши молока в своє блюдо, тут же, на столі, сунула їм блюдечко,— цього не зробила б проста баба.

— Хлебчїть. А третїй де? Братїк?

Братїк гриз мїй чобїт, я підняв кошеня і поставив його на стїл.

— Це ось розумні звірі, вони нікому не вірять,— сказала Іваниха.— І пам'ять у них міцна: побий його, він це пам'ятає. Через п'ять років згадає, коли й не чекаєш. А в людей пам'ять слабка: не пам'ятають вони, хто їх б'є...

Дуже завечорїло, вже пригнали череду, по вулиці йшли мужики, пливли повз вікна коси, відбиваючи червонувате світло вечірньої заграви, у вікна заглядали баби.

— Ну, треба мені сходити в вулицю,— сказала Іваниха.— Ти чого зупинився у Мокеєва? Ця сім'я нещаслива. Ти в другий раз у мене зупинись. Я заїжджих люблю.

І, проводжаючи мене за ворота, гукнула якїсь бабі:

— Мар, ногу перев'язала?

— Ой, матїнко, ніколи...

— Дурна. Не займай уже, я сама...

Після вечері Мокеєв, покликавши на ріку ставити верші, дорогою розповїв мені, що Іваниха ще недавно, років десять тому, навчала хлопців техніки кохання.

— П'ятак брала або фунт бубликів, вона бублики любить з анїсом. Спочатку — сміялися з неї, після—звикли. А вона лаялась. «Дурні»,— кричить. Це в неї перше діло, дурнем лаяти. «За кїнми, кричить, стежите, за коровами стежите, худобу — жалїєте, а дївчат не жалїєте?» Це вона, мабуть, добре кричала. Хлопці — ведмеді, діла цього в собак, у худоби очима вчаться, а одружаться і почнуть

дівчат по-дурному ламати, нічого не вміють. Інший з першого разу дружину зіпсує, а потім б'є — не солодка, не охоча...

Світив місяць, у повітрі стояв густий, вологий запах свіжоскошеної трави. Старик зачепився за оголений корінь дерева, вилаявся круто, потім згадав бога і, шкандибаючи, перескочив до іншого оповідання.

— Її бояться, Іваниху. Шанують. Вона, брат, ух яка. Прямо скажу...

Подумавши, він сказав:

— Корисна. Хотіли її з лісу, з сторожки вигнати, чиновник приїхав,— жене й жене. «Нема, каже, ні моди такої, ні закону, щоб ліс стерегла баба. Ніколи, каже, не було цього». Йому доповідають: «Та вона хоч і баба, а страшніша за лісовика». Не вірить. Так вона сама пішла на нього, як на ведмедя, обгорнула шкірою руку, ніж узяла, все, як треба. Тут він злякався: «Ну тебе, каже, до дідька! В Сибір би, каже, треба тебе, чорта!» Так вона її лишилась сторожихою, а після сама пішла з лісу, на її місце кум Яків став, його тієї ж зими, п'яного, вовки зжерли. Край у нас хороший, тихий край,— закінчив старик, трохи несподівано, а все ж із повним переконанням.

Ласкаво, обережно виходила з лісу ніч, оповиваючи луки й поля теплими тінями, тиша завмерла над синьою, лівнівенькою річкою, і круг місяця, як бджоли над квітником, виблискували зорі...

...Місяців через три, в святковий день, мені знову довелося бути в Березянці. Я зупинився в Іванихи, зібрав мужиків, розповів їм, наскільки за цей час просунулась їхня справа, і осіннього вечора, сидячи з бабою за чаєм, слухав її розмови. Вона розповідала про події літа, про пожежу, що знищила, на щастя, тільки три хати, про те, хто на що хворів, хто кого побив, про людей, що об'їлися грибів, про дівчину, яка чогось перелякалася в лісі і збожеволіла.

— Сидить на печі, в темному куточку, й співає вдень і вночі: «Мамочко, тікаймо, рідная, тікаймо!»

Потім, ворущачи пальцями, запитала суворо:

— А про землю не вирішили там, у вас?

І коли я відповів: ні ще,— вона, недовірливо глянувши на мене, порадила:

— Ти не приховуй. Дивись, уболівають мужики за землею...

За вікном вітер трусив дерева, хльостав у шибки дощем, гув у димарі, село задушливо оповила осіння, руська нудьга, та нудьга, тужливіша від якої тільки безнадійна, смертельна хвороба.

Мені хотілося спитати знахарку про Кереметя: який це бог? І коли вона, скінчивши пити чай, перемивши й прибравши посуд, сіла до столу плести панчошу, я обережно почав випитувати.

Неприємно підібравши товсті губи, швидко ворущачи пальцями, поблискуючи сталлю спиць, вона відповідала неохоче, верблюжачі ніздрі її з'їжилися і темний ніс став гостріший.

— Я не піп, бога не знаю,— говорила вона.

— А Кереметь — добрий бог?

— Бог — не кінь, по зубах не пізнаєш. Не заглянеш йому в зуби...

Вона довго відповідала так, сердито й стримано, але мені пощастило якимись словами дійняти її, і, роздувши ніздрі, показавши зеленуваті зуби вівці, ще швидше перебираючи спиці, вона забурчала роздратовано:

— Чого ти стукотиш, як бондар,— бог, бог? Людину не можна віддавати богові, як дівку старикові, не можна силою тягти до бога. Не сім'я буде. Правди не буде.

З подивом я помітив, що старуха буде мову свою наче не по-російському, хоч взагалі вона говорила соковито й до ладу. Різким рухом вона смикнула хустку на голові, лоб її став вищим, а з-під кошлатих брів значливо втупилися в мене інші очі — ясніші, менші. І все зім'яте обличчя її теж стало менше, твердіше.

— Ваш бог — віру любить, Кереметь — правду,— говорила вона.— Правда вища за віру. Кереметь знає: бог з людиною в дружбі — буде правда! Людська душа — його душа, він її чортові не дасть. Ваш бог, Христос, нічого не хоче, тільки віри хоче. Кереметь — людину хоче, він знає: бог з людиною — правда, а сам бог — це неправда. Він бережливий. Звіра, рибу, бджоли — це він дає людині. Землю дає. Він людині пастух. Не піп пастух, бог пастух. А у вас — піп. Христос говорить: вір, а Кереметь: роби правду! Зробиш — друг мій будеш. За гроші правду не зробиш. Попи — гроші люблять. Вони Христа з Кереметем стравили, як собак, одного на одного, б'ються обидва, сердяться, ваш — на нас, наш — на вас.

Вона перестала плести панчошу, кинувши на стіл шерсть і спиці, і, шльопаючи губами, говорила глухо, похмуро:

— Мордва не люди стали, кому вірити — не знають. І ви — не люди. Кереметь сердитий на вас, заважає жити, обидва заважають, один — вам, другий — нам. Злі обидва. Бог людиною годується, а людина стала теж злою, гіркою стала...

Посвітлілі очі старухи блищали докірливо й сердито, вона ставала все менше схожою на руську, щось владне звучало в її словах. Повільно розгинаючи зламану шию, вона мовби збиралась ударити мене головою, і це було так неприємно, що я випростався на стільці. І все частіше зустрічалися в її мові слова чужі мені, мордовські слова. Мій порух, видимо, трохи заспокоїв її, вона схопила панчошу зі столу, і знову швидко замиготіли спиці. Помовчавши, вона заговорила тихше:

— Бог злий, людина зла, піп гірше від усіх злих. Людей треба розділити чесно: тих — цьому богові, цих — тому. Тоді боги житимуть дружньо. В кожного своя черета. Добрі господарі ворожнечею не живуть. Ви кажете: «Бог правду бачить, та не скоро скаже» — чому не скоро? Знаєш — зараз скажи! Кереметь знає: правда краща за віру. Він говорив, а коли його цькувати почали — замовк. Образився, — живіть без мене. Це погано нам. Це чортові — добре...

До мене прийшли мокрі мужики; відпирхуючись, витираючи долонями бороди, вони посідали на ослоні й почали обережну розмову про місто, про землю, намацуючи: чи немає яких ознак, що жити стане легше? Не намацали.

А коли вони, важко зітхаючи, пішли, Іваниха попросила мене:

— Ти не розповідай у місті, як мужики говорили. Губернаторові не кажи, будь ласка...

Спати вона лягла на печі, а я — на полатях, у задушливому запаху сушених трав.

Серед ночі мене розбудило вищання вітру в димарі й важкий, булькаючий шепіт. Обережно глянувши з полатей униз, я побачив, що Іваниха, стоячи на колінах, молилася. Згори вона здавалась безформною купою чогось сірого, вугластого, схожого на камінь. Її незвичайний, глухий голос дивно булькотів, здавалося — це дуже кипить

вода або полощуть горло. Потім з цього кипіння виникли дивні сполучення слів.

— Ая-яй, Христос, ая-яй... Соромно, Христос... Ілля сердиться, ти сердишся, Кереметь теж. Ти — сильний, за тобою йде багато людей. Тобі треба бути добрим. Хто буде добрий до людей, коли бог злий? А-я-яй, Христос! Ти слухай мене, слухай, я багато знаю! Баби твої мучаться, мужики мучаться, навіщо? Е-ех...

Не хрестячись, вона розмахувала руками, то простягаючи їх до темних плям ікон, то притискаючи до стегон, чи біла долонями по грудях. І все шепотіла, глухо, але гаряче докоряючи, захлинаючись словами:

— Кереметья попи твої женуть, ох! Як можна? Кереметь — хіба гірший від тебе? Е-е, погано, Христос! Бог бога гонить — чого вчить людей? Ох, ти, Христос, недобрий бог, задрісний ти, злий, не людський ти бог, ні! Важко людям з тобою. Що робиш? Іван — навіщо помер молодий? Мишко, — одне дитя, такий світлий Мишко, — нащо? Корова Гусевих загинула, ай-ай-ай! Не шкода тобі своїх, га? Чужих ти вже не пожалієш, ні! Ой, погано. Кому служиш, Христос? Яким людям служиш, га? Ось я, баба, людині служу, твоїм допомагаю, і татарам, і чувашам, мені все одно, бачиш? А ти — кому? Піп твій говорить: ти — для всіх, а ти й своїх не любиш, ні. Соромно тобі, ох, не так треба. Я правду кажу: гей, соромно тобі! Дивись на твої люди — хороші люди, а як живуть? Е, — Христос! Ти знаєш: бог живе добре, коли слухає людей, люди — коли бога слухають. Ти слухай мене, я кажу не погано, я правду кажу, ти розумій: богові треба знати правду краще за людей, а я, людина, старуха, знаю правду краще, раніш за тебе знаю, е-ех, ти, Христос...

Так вона докоряла Христові довго; дуже страшно гудів її глухий голос, кипучі слова, булькаючи в горлі її, звучали то жалібно, то гірко й гнівно.

Тонкими батогами періщив дощ по солом'яній покрівлі, тонко й сердито вищав вітер, приглушуючи сердечну скаргу людини.

...На світанку я поїхав з села й повіз у пам'яті моїй одну з кращих розмов людини з богом, може, найкращу з усіх, які довелось чути мені.

«Е, Христос...»

Ермолай Маков, старик, торговець «древностями»,— чоловік довгий, худий і прямий, як верстовий стовп. Ходив він по землі, як солдат на параді, дивився на все величезними очима бика, в сірувато-синьому, мутному виблиску їх було щось сумне і тупе. Він здався мені дурним, у цьому особливо переконувала мене примхлива і капризна риса його характеру: принесе продавати чорнильницю под'ячого, жалуваний ківш цілувальника або старовинну монету, вперто торгується, продасть і раптом могильним голосом скаже:

— Ні, не хочу.

— Чому?

— Охоти нема.

— Навіщо ж ти цілу годину базікав по-дурному?

Він мовчки всуне річ у бездонну кишеню своєї піддъовки, тяжко зітхне і йде собі, не попрощавшись, неначе дуже ображений. Але через день, а іноді — через годину, несподівано з'являється, кладе річ на стіл:

— Бери.

— А чому ж ти минулого разу не продав?

— Охоти не було.

Він був не жадібний до грошей, багато давав старцям, а до себе ставився недбало: ходив зимою й літом у благенській, на ваті, піддъовці, в теплому зім'ятому картузі, в порваних чоботях. Жив— бездомно, переходячи з маєтку до маєтку з Нижнього в Муром, з Мурома в Суздаль, Ростов, Ярославль, і знову з'являвся в Нижньому, завжди зупиняючись у брудненьких «Номерах» Бубнова; їх населяли торговці канарками, шулери, сищики і всілякі шукачі щастя; вони шукали його, лежачи на продавлених диванах, у хмарах тютюнового диму. Серед цього людського сміття Маков користувався особливою увагою, як «ходовий» чоловік і хороший оповідач; розповідав же він завжди про те, як руйнуються — «хизнуть» — старі «дворянські гнізда». Говорив він про це з глухою, сумовитою злобою, особливо густо й настирливо підкреслюючи легковажність поміщиків.

— Кулі ганяють. Дуже люблять вони кулі ганяти дерев'яними молотками,— гра така. І самі як ці кулі стали,— зовсім безглуздо качаються туди-сюди по землі.

Одного разу, туманної ночі восени, я знайшов Макова

на пароплаві, по дорозі в Казань. Ледве ворущачи колесами, пароплав сліпо та обережно сповзав, крізь туман, за течією; в сірій воді й сірому тумані розпливались, танули його вогні, глухо і безперервно ревів гудок; було тоскно, як у важкому сні. Маков сидів на кормі, самотньо, неначе ховаючись від когось. Ми розговорилися, і ось що він розповів:

— Двадцять третій рік живу я в непозбутному страху, і немає мені порятунку від нього. А страх мій, пане, особливий: вселена в плоть мою чужа душа. Було мені, пане, тридцять років, і водився я з одною бабою, не інакше як — відьмою. Чоловік у неї — приятель мій — був добра людина, а — хвора, помирав. І тієї ночі, коли помер він, а я — спав, жіночка ця окаянна вийняла з мене мою душу, а його душеньку замкнула в мою плоть. Йї було вигідно це, чоловік-бо за мене ласкавіший був до неї, триклятої. Помер він, і — зразу стало мені помітно: не той я чоловік. Бабу цю, просто скажу, не любив я, просто — балувався з нею, а тут бачу: тягнеться до цієї баби душа моя. Як же це? Неприємна жінка мені, а відірвatisь від неї — не можу. Всі мої відмітні якості димом зникли, нудить мене невідома туга, став я боязким з нею і бачу: сірувате все навкруг, як попелом обпилено, а баба ця — лице вогню! Грається зі мною, зализуючи мене в гріх, ночами. Тут і зрозумів я: підмінила вона душу мені, чужою душею живу. А — моя, справжня моя, богом дана мені, — де ж? Перелякався я...

Тривожно гудів гудок, глухий гул його впирався в туман, пароплав, неначе затиснутий, повертав корму, буркотіла й плескалась вода під нею, темна й жирна, як смола. Старик, притулившись до борту, пересував ноги в пудових чоботях, безглуздо нишпорив руками навколо себе й тихенько говорив:

— Злякався я, пішов на горинце, зробив зашморг, прив'язав до крокви, — угледіла мене праля, загаласувала — вийняли із зашморгу. І після того опинилась біля мене неподобна істота: шестиногий павук, завбільшки з невеликого цапа, бородатий, рогатий, з жіночими цицьками, з трьома очима, двоє очей — у голові, а третє — між грудьми, вниз, у землю дивиться, на мої сліди. І хоч куди йду, він невідступно за мною перебирається, волохатий, на шести ногах, наче тінь місячна, і нікому його не видно, крім мене, — ось він тут, а ти його не бачиш, ось він!

Простягнувши руку ліворуч від себе, Маков погладив щось у повітрі, на висоті десяти вершків од палуби; потім, витираючи руку об коліно, сказав:

— Мокрий.

— Що ж ти, так двадцять років і живеш з павуком? — спитав я.

— Двадцять три. Ти думаєш — безумний я? Адже ось, сторожа моя, ось він прихилився, павук цей...

— А з лікарями не говорив ти про нього?

— Та що вже, пане, що тут лікар може? Адже це не нарив, ніжиком не відріжеш, мікстуркою не витравиш, мазями не затреш. Лікар його не бачить, павука оцього.

— Розмовляє з тобою павук?

Маков здивовано глянув на мене й запитав:

— Смієшся, чи що? Як же павук розмовляти може? Мені його для страху дано, щоб я собою не розпоряджався, не занапастив би чужої душі. Адже душа в мені чужа, мовби — крадена. Років з десятків тому надумав я втопитись, — кицувся з баржі у воду, а він, павук, учепився лапами за борт та і в мене, я й повиснув за бортом. Ну, прикинувся я, начебто ненароком за борт упав. Потім матроси кажуть: піддьовка вдержала мене, зачепилася за щось. А — ось вона, піддьовка яка підчепила мене...

Старик знову погладив, помацав рукою вологе повітря.

Я мовчав, не знаючи, що сказати людині, яка живе бік у бік з таким дивним створінням уяви своєї, живе, а — не зовсім божевільна.

— Давно я хотів побалакати з тобою про цей випадок, — говорив він тихо й прохально. — Ти говориш про все сміливо, вірю я тобі. Скажи мені, зроби ласку, як, по-твоєму: від бога павук цей охорона мені чи від диявола?

— Не знаю.

— Подумав би ти... Я вважаю — від бога, це він охороняє, береже чужу душу в мені. Ангела приставити не захотів, не достойний я ангела. А от павук — це розумніше. Страшний, головне. Довго не міг я звикнути до нього.

Скинувши картуза, Маков перехрестився і сказав тихенько, із запалом:

— Великий і благодійний бог наш, пан і отець розуму, пастир душ наших.

...Через кілька місяців світлої ночі, я зустрів Макова

на одній з глухих вулиць Нижнього-Новгорода, він ішов по тротуару, поближче до парканів, мовби даючи дорогу комусь.

— Що — живий павук?

Старик посміхнувся, нахилившись повів рукою в повітрі й ласкаво сказав:

— А — ось він...

Через три роки я довідався, що в 905 році Макова пограбували і вбили десь біля Балахни.

МОГИЛЬЩИК

Коли я подарував кладовищенському сторожеві Бодрягіну гармонію, якої йому давно хотілось, він — одноокий, волохатий — міцно притулив праву свою руку до серця і, сяючи радощами, заплущивши своє одиноке, миле — а часом моторшне — око, сказав:

— Ех-х...

Задихнувся від збудження, захитав плішовою головою і одним духом промовив:

— Помрете ви, Лексію Максимовичу, ну, вже я за вами догляну!

Він брав з собою гармонію навіть тоді, коли копав могили і, стомлюючись від роботи, грав любовно й тихенько польку. Він іноді називав її з французьким «прононсом» — «Трен-блан», а іноді «Дрянъ-бранъ». Це була єдина п'еса, яку він умів грати.

Трапилося, що він заграв у той час, коли недалеко від нього священник правив панахиду. Скінчивши правити, він покликав Бодрягіна і почав лаяти його:

— Покійних ображаєш, тварюко!

Бодрягін скаржився мені:

— Звісно, це я недобре зробив, а все-таки: як він може знати — що покійнику образливо?

Він був певен, що пекла — немає; душі хороших людей відлітають після смерті тіла в «пречистий» рай, а душі грішників, лишаючись у тілі, живуть у могилах до часу, поки тіло не зогніє.

— Після того земля видихає душу на вітер і вітром розносить її в мертвий порох.

Коли закопали в могилу труп шестилітньої дівчинки Ніколаєвої, яку любив я, і всі розійшлися з кладовища, —

Костя Бодрягін, підрівнюючи глиняний горбок могили ударами лонати, втішав мене:

— Ти, друже, не горюй! Може, на тому світі іншими словами говорять, краще, як у нас, веселіше. А може, і не говорять нічого, а тільки на віловончелях грають.

Музику він любив до смішного й небезпечного самозабуття: почує вдалині звуки військового оркестру, шарманку або рояль і зараз же весь насторожить, витягне шию в напрямі звуку, заклавши руки за спину, замре, широко розплющивши своє темне око, пеначе слухаючи оком. Іноді це траплялося з ним на вулиці, двічі його збивали коні й багато разів били батогами візники, коли він, зачарований, стояв, не чуючи вигуків перестороги, не бачачи небезпеки.

Він поясняв:

— Почую музику і — немов на дно ріки пірну!

Він «лигався» з кладовищенською жебрачкою Сорокіною, п'яною бабою, старшою за нього років на п'ятнадцять, — йому було вже понад сорок.

— Навіщо вона тобі? — запитав я.

— А — хто її втішить? Нікому, oprіч мене. Я ж люблю втішати найбезутішніших. Свого горя в мене немає, от я чуже й перемагаю.

Ми розмовляли, стоячи під березою, в потоках несподівано линувшої червневої зливи.

Костя з насолодою шулився від ударів дощу по його черепу, голому, вугластому, і бурмотів:

— Мені приємно, коли мое слово сльозу висушує...

У нього, видимо, був рак шлунку, він видихав гнилий запах трупа, не міг їсти, блював, але працював бадьоро, ходив по кладовищу весело і помер за картами, граючи з другим сторожем у дурника.

М. О. БУТРОВ

...У 1901 році, випустивши мене з тюрми, начальство зжило до мене дуже смішний захід «попередження й запобігання злочинів» — домашній арешт. У кухню моєї квартири посадили поліцейського, в передпокій — другого, і я міг виходити на вулицю тільки в супроводі одного з них.

Кухонний страж допомагав куховарці носити дрова,

чистити овочі, мити посуд; страж передпокою відчиняв двері відвідувачам, роздягав їх, подавав калощі, а коли в мене нікого не було, він, заткнувши незграбною фігурою своєю двері в мою кімнату, питав баб'ячим голосом:

— Пане Горьков,— пробачте! — як же це? Кажуть: «небеса», «небесний» а — раптом: «бес основания»? Яке ж «основание»? Оснування гріхів наших?

Побите вісною обличчя солдата прикрашав тупий ніс, дряблий, як губка, під носом стирчали кущики чорної шерсті, раковина його лівого вуха була роздerta впоперек, ліве око косило, забігаючи до вуха.

— Люблю читати життя священномучеників,— говорив він тонким голосом і чомусь винуватим тоном.— Незвичайні слова там трапляються...

І соромливо запитував:

— А пробачте! — «непорочный» значить «не поротый»? Наприклад: непорочна діва?

Нашвидку пояснивши йому різницю між «поркой» і «пороком», я просив:

— Ви, будь ласка, не заважайте мені.

— Добре,— прихильно говорив він.— Нічого, пишть...

І через п'ять, десять хвилин знову звучав дратівливий голосок:

— А — пробачте мені...

Одного разу, годині о сьомій ранку, мене розбудили його слова:

— Спить іще, на світанку ліг...

Чийсь інший голос запитав:

— І вночі стережеш?

— А як же? Ночами вони й діють...

— Буди. Скажи — Зарубін прийшов.

Через чверть години передо мною сидів, кашляючи й задихаючись, старик Зарубін, важка голова його тряслася, він витирав бороду картою хусткою і, дивлячись в обличчя мені вицвілими очима, сипло говорив:

— Знайомитися з особою твоею прийшов. Хотів я в тюрму до тебе прийти,— прокурорчик не пустив.

— Навіщо це треба було вам?

Він хитромудро підморгнув мені:

— Треба їх турбувати, владик наших, воевод оцих! Вони думають — немає опору їм у ділах беззаконних. А я ось показую: брешете, є опір!

Озирнув кімнату прижмуреними, червоними очима кроля:

— Не багато одначе живеш, убого. А чутка йде — великі гроші дали тобі іноземці за книгу Гордеева, за ганьбу купецтва нашого. Ну, все-таки книга варта уваги; хоч і вигадка — а правда є! Читають її, погоджуються; правильно, кажуть, списав, народ ми — такий! Яків Башкиров хвастає: «Маякін — це я! З мене списано, ось дивіться, який я є розумний». Бугров навіть читав, Микола Олександрович. «Книжка, каже, для нас справді гірка!» Я ж немов від нього й прийшов: повага тобі! Не вірить він, що ти з простих, навіть мовби з босяків, хоче особисто подивитись на тебе. Одягайся, їдьмо до нього чай пити.

Іхати до Бугрова я відмовився, це дуже розгнівило старика, він важко підвівся із стільця, хитаючи тремтячою головою й бризкаючи слиною:

— Гордість твоя — дурна! Бугров не грішніший від таких, яким ти є. А що з дому виходити без поліцейського не дозволено тобі, так йому, Бугрову, наплювать густо на закони й заборони ваші.

І, не попрощавшись, старик пішов, сердито човгаючи ногами. Проводжачи його, поліцейський спитав:

— Незгода виявлена?

Зарубін крикнув на нього:

— А ти — мовчи!..

Мільйонер, крупний торговець хлібом, власник парових млинів, десятка пароплавів, флотилії барж, величезних лісів,— М. О. Бугров відігравав у Нижньому і губернії роль удільного князя.

Старообрядець «беспоповского согласия», він збудував у полі, за версту від Нижнього, велике кладовище, обнесене високою, цегляною огорожею, на кладовищі — церква і «скит»,— а сільських мужиків карали роком тюрми по 103 статті «Кодекса про карних злочинців» за те, що вони влаштовували в хатах у себе таємні «молельни». В селі Поповці Бугров збудував величезний будинок, богадільню для старообрядців,— було широко відомо, що в цій богадільні виховуються сектанти-«начотчики». Він відкрито підтримував таємні сектантські скити в лісах Керженця і на Іргізі і взагалі був не тільки діяльним захисником сектантства, а й міцним стовпом, на який спи-

ралося «древлее благочестя» Поволжя, Приуралля і навіть деякі частини Сибіру.

Голова державної церкви, пігіліст і цинік Костянтин Победоносцев, писав — здається, в 1901 році — доповідь цареві про ворожу, антицерковну діяльність Бугрова, та це не заважало мільйонерові уперто робити своє діло. Він говорив «ти» навіженому губернаторові Баранову, і я бачив, як він, у 96 році, на всеросійській виставці, по-дружньому плескав по животі Вітте і, тупаючи ногою, кричав на міністра двору Воронцова.

Був він щедрим філантропом: збудував у Нижньому добрий нічліжний дім, величезний, на 300 квартир, дім для вдів та сиріт, чудово обладнав у ньому школу, зробив міський водопровід, збудував і подарував місту будинок для міської думи, робив земству подарунки лісом для сільських шкіл і взагалі не жалів грошей на справи «благодіяння».

Дід мій розповідав мені, що батько Бугрова «розжився» на фабрикації фальшивих грошей, але дід про всіх крупних купців міста говорив як про фальшивомонетників, грабіжників та вбивць. Це не заважало йому ставитись до них з повагою і навіть захопленням. З його епічних оповідань можна було зробити такий висновок: якщо злочин не вдався — тоді це злочин, вартий покарання; якщо ж він уміло прихований — це удача, варта похвали.

Говорили, що Мельников-Печерський [в] «У лісах» під іменем Максима Потапова змалював батька Бугрова; я так багато чув поганого про людей, що мені було легше вірити Мельникову, а не дідові. Про Миколу Бугрова розповідали, що він удвічі збільшив мільйони батька на самарському голоді початку вісімдесятих років.

Широкі діла свої Бугров вів сам, одноосібно, тягаючи векселі й усякі папери в кишені піддъовки. Його вговорили завести контору, взяти бухгалтера; він найняв приміщення для контори, багато й солідно обладнав його, запросив з Москви бухгалтера, але ніяких справ і паперів конторі не передав, а на пропозицію бухгалтера скласти інвентар майна задумливо сказав, почухуючи вилицю:

— Це — велике діло! Майна в мене багато, рахувати його — довго!

Просидівши місяців зо три в порожній конторі без діла,

бухгалтер заявив, що він не хоче одержувати гроші дарма й просить відпустити його.

— Пробач, брат! — сказав Бугров. — Немає в мене часу про контору дбати, зайва вона морока мені. В мене контора вся тут.

І, посміхаючись, він лягнув себе долонею по кишені й по лобі.

Я часто зустрічав цього чоловіка на торгових вулицях міста: великий, огрядний, у довгому сюртуку, схожому на піддъовку, в ясно начишених чоботях і в суконному картузі, він ішов важкою ходою, засунувши руки в кишені, йшов зустріч людям, наче не бачачи їх, а вони давали дорогу йому не тільки з повагою, але майже з острахом. На його червонуватих вилицях безсило розрослася сіренька борідка мордвина, пряме, ріденьке волосся її, не приховуючи маленьких вух, з прирослими мочками, і зморшок на шиї, на щоках, витягувало тупе підборіддя, кумедно здовжуючи його. Обличчя — неясне, незакінчене, в ньому немає жодної риси, яка, різко б'ючи у вічі, назавжди залишалася б у пам'яті. Такі невловимі, наче навмисно стерті, безокі обличчя часто зустрічаються в людей верхнього й середнього Поволжя, — під нудною, невиразною машкарою ці люди вміло приховують свій хитрий розум, здоровий глузд і дивну, нічим непоясниму жорстокість.

Щоразу, зустрічаючи Бугрова, я відчував хвилююче, двоїсте почуття — напружена цікавість поєднувалась у ньому з інстинктивною ворожнечею. Майже завжди я примушував себе згадувати «добрі діла» цієї людини, і завжди з'являлася в мене думка:

«Дивно, що в одному й тому ж місті, на вузенькій смужці землі можуть зустрічатися люди такі чужі один одному, як чужі я і оцей «воротила».

Мене повідомили, що немовби, прочитавши мою книжку «Хома Гордеев», Бугров оцінив мене так:

— Це — шкідливий писака, книжка проти нашого стану написана. Таких — у Сибір засилати, найдалше, на самий край...

Але моя ворожнеча до Бугрова виникла за кілька років до цієї оцінки; її виховав ряд таких фактів: чоловік цей брав у бідняків-батьків дочку, жив з нею, поки вона не набридала йому, а потім віддавав її заміж за одного з сотень своїх службовців або робітників, даючи придане

в три, п'ять тисяч карбованців, і обов'язково будував молодим маленький, на трое вікон, будиночок, яскраво пофарбований, критий залізом. У Сеймі, де в Бугрова був величезний паровий млин, такі будиночки стирчали на всіх вулицях. Новенькі, затишні, з квітами й серпанковими завісками на вікнах, із зеленими або голубими віконницями, вони нахабно дражнили людей яскравістю своїх фарб і наче навмисно підкресленою одноманітністю форм. Певно, ці будиночки, збуджуючи уяву й пожадливість, дуже сприяли розвиткові торгівлі дівочим тілом.

Забава мільйонера була широко відома, — на околицях міста і по селах дівчата й хлопці співали сумовиту пісню:

Напевно, ти Бугрова любиш,
Бугрову серце віддала;
Бугрову вірна ти не будеш,
Мені ж — по гроб страждать дала!

З одною з таких «спробуваних дівичь» одружився мій знайомий машиніст, тридцятилітній удівець, мисливець на птахів і птахолов, автор дуже хорошого оповідання з життя пернатих хижаків, надрукованого, здається, в журналі «Природа й охота».

Хороша, чесна людина, він так пояснював мотиви одруження:

— Шкода дівчину, скривджена, а — гарна дівчина! Не приховаю: за нею чотири тисячі приданого і будиночок. Це — мене приваблює. Буду жити тихо, вчитись почну, писати...

Через кілька місяців він почав пиячити, а на масляній його побили в п'яній бійці і він незабаром помер. Незадовго перед цим він надіслав мені рукопис оповідання про хитрощі лисиці в її полюванні на лісових птахів, — пам'ятаю, оповідання починалось так:

«Яскраво і святково одягнений осінній ліс, а дихає він глибоким смутком і гнилизною».

До мене прийшла жінка, схвильована майже до безумства, і сказала: її близький друг захворів на далекому засланні, біля Полярного кола. Вона мусить негайно їхати до нього, потрібні гроші. Я знав, що мова йде про людину неабияку, але в мене не було крупної суми, потрібної на поїздку до нього.

Я пішов до чудакуватого багатія Митрофана Рукавишнікова; цей маленький, горбатий чоловічок жив,— як Дезессент, герой роману Гюйсманса,— вигаданим життям, вважаючи його дуже витонченим і красивим: він лягав спати ранком, вставав увечері, до нього вночі приходили друзі: директор гімназії, вчитель інституту благородних дівць, чиновник відомства уділів, вони цілу ніч пили, їли, грали в карти, а іноді, запрошуючи місцевих красунь «вільного життя», влаштовували маленькі оргії.

У півтемряві кабінету, тісно заставленого меблями з рогу техаських биків, у глибокому кріслі, сидів, укутавши ноги пледом, горбань з обличчям підлітка; злякано дивлячись на мене темними очима, він мовчки вислухав прохання позичити мені грошей і мовчки простяг мені двадцять п'ять карбованців. Мені потрібно було в сорок разів більше. Я мовчки пішов.

Днів зо три бігав я по місту, шукаючи грошей, і, випадково зустрівши Зарубіна, спитав: чи не допоможе він мені?

— А ти проси в Бугрова, цей дасть! Їдьмо до нього, він на біржі в цей час!

Поїхали. В гомінливій юрбі купецтва я зараз же побачив велику постать Бугрова, він стояв, притулившись спиною до стіни, його стискала юрба збуджених людей і навперебій кричала щось, а він зрідка, спокійно й ліниво говорив:

— Ні.

І слово це в його вустах нагадувало вигук «цить!», яким приборкують гавкання набридлих собак.

— Ось — самий цей Горький,— сказав Зарубін, безцеремонно розштовхавши купецтво.

З обличчя, зім'ятого старістю, на мене недовірливо й слизько глянули маленькі, стомлені оченята, повіка одного з них була паралізована й одвисла, оголюючи білок, розписаний червоними жилками, з куточка ока, від перенісся, безперервно збігала сльоза. Зіниці здались мені мутними, але раптом у них спалахнули зелененькі іскри, освітивши на секунду це мордовське обличчя розчуленою усмішкою. І, тиснучи руку мою пухлою, але міцною рукою, Бугров сказав:

— Честь місту нашому... Чайку попити чи не бажаєте зі мною?

У «Біржовій» гостиниці, де все перед ним схилилось до

землі і навіть канарки на вікнах шанобливо перестали співати,— Бугров міцно сів на стілець, спитавши офіціанта:

— Чайку, брат, даси?

Зарубіна зупинив якийсь огрядний червононосий чоловік з солдатськими вусами, старик кричав на нього:

— Поліції — боїшся, а совісті — не боїшся!

— Все воює язиком невгамовним старий наш,— сказав Бугров, зітхаючи, витер сльозу з обличчя синьою хусткою і, проткнувши мене гострими променями очей, запитав:

— Чув я, що самоуком дійшли ви до майстерності вашої, минаючи школи й гімназії? Так. Місту нашому приємно. І наче бідність велику зазнати довелося? І в нічліжному будинку моєму проживали?

Я сказав, що, хлопчиком іще, мені доводилося п'ятницями бувати у нього в дворі,— у цей день він, на «поминки» по батькові, давав жebraкам по два фунти пшеничного хліба і по срібному гривенику.

— Це нічого не доводить,— сказав він, ворущачи сіреним волоссям обрідкуватих брів.— За гривеником і не бідні люди приходили від зажерливості своєї. А от що в нічліжному жили ви,— це мені надто дивно. Тому що я звик думати: з цього дому, як із виру, нікуди немає шляхів.

— Людина — терпляча.

— Дуже правильно, але додаймо: коли знає, чого хоче.

Говорив він солідно, як і належало людині його становища, слова добирав обережно,— мабуть, обережність ця й робила його мову вигадливою, важкою. Зуби в нього дрібні, щільно складені в одну смужку жовтої кості. Нижня губа товста й вивернута, мов у негра.

— Звідки ж ви купецтво знаєте? — запитав він, а вислухавши мою відповідь, сказав:

— Не все в книзі вашій правильно, а багато що дуже суворо сказано, одначе Маякін — примітна особа! Зволили знати такого? Я круг себе подібного не бачив,— почувую: така людина повинна бути! Наскрізь росіянин і душею й розумом. Політичного розуму...

І, широко усміхаючись, він додав весело:

— Дуже повчально підказуєте ви купцеві, як йому жити і думати потрібно, ду-уже!

Підійшов Зарубін, сердито гепнувся на стілець і спитав чи то — мене, чи то — Бугрова:

— Дав грошей?

Питання його так збентежило мене, що я ледве не вилаявся і, мабуть, дуже почервонів. Помітивши моє збентеження, Бугров зараз же жартома спитав:

— Хто — кому?

Я в коротких словах пояснив мою потребу, але Зарубін втрутився, кажучи:

— Це він не для себе шукає грошей, він живе скудно...

— Для кого ж,— можна дізнатись? — звернувся до мене Бугров.

Я був роздратований, вигадувати не хотілося, і я сказав правду, чекаючи відмови.

Але мільйонер, почухуючи вилицю, змахуючи пальцем сльозу з щоки, уважно вислухав мене, вийняв бумажник і, рахуючи гроші, спитав:

— А — вистачить суми цієї? Шлях — далекий, і всякі випадки незручні можливі...

Подякувавши йому, я запропонував дати розписку,— він люб'язно посміхнувся:

— Хіба що з цікавості до почерку вашого візьму...

А подивившись на розписку, зауважив:

— Пишете неначе уставом, по-старообрядчеському, кожна буквочка — окремо стоїть. Дуже цікаво пишете!..

— По псалтирю вчився.

— Воно й видно. Може — візьмете розписочку назад?

Я відмовився і, поспішаючи передати гроші, пішов. Потискуючи мені руку з перебільшеною люб'язністю, Бугров сказав:

— Будемо знайомі! Іншим разом дозвольте коня прислати по вас,— ви далеко живете. Дуже прошу вас одвідати мене.

Через кілька днів, ранком близько восьмої години, він прислав по мене коня, і от я сиджу з ним у маленькій кімнатці, її вікно виходить у двір, забудований кам'яними складами, завалений якорями, залізним бруктом, ликом, рогожею, мішками борошна. На столі шумно кипить маленький самовар, стоїть блюдо гарячих калачів, ваза зернистої ікри і сахарниця з різноколірними кубиками фруктового — «пісного» цукру.

— Рафінаду — не вживаю,— посміхаючись, сказав

Бугров.— Не через те, що нібито рафінад собачою кров'ю миють і роблять з ним різні... мапулярії, чи що, зветься це, по-вченому?

— Маніпуляції?

— Схоже. Ні, пісний цукор — смачніший і зубам легше...

У кімнаті було порожньо, — два стільці, на яких сиділи ми, маленький базарний стіл і ще столик та стілець у кутку, біля вікна. Стіни обклеєні дешевими шпалерами, мутноглубого кольору, біля дверей у рамі за склом — розпис рейсів пасажирських пароплавів. Блищала недавно пофарбована руда підлога, все вилощене, до нудьги чисто, від цієї чистоти віяло холодом, і було в ній щось «нежиле». Повітря густо насичене церковним запахом ладану, лампадної оливи, в ньому крутиться велика синя муха й настирливо дзижчить. У кутку — ікона богоматері, в перловій оправі, на вінчику — три червоні камені, перед нею — лампада синього скла. Коливається сиротливо голубий вогник, і наче по іконі течуть крапельки поту чи сліз. Іноді муха сідає на ризу й повзає по ній чорною кулькою.

Бугров — у сюртуку тонкого сукна, сюртук довгий, наглухо, до горла, застебнутий, схожий на підрясник. Смакуючи запашний чай, Бугров запитує:

— Так, значить, доводилось вам у нічліжному домі жити?

Голос його звучить співчутливо, неначе мова йде про смертельну хворобу, яку я щасливо переніс.

— Важко повірити, — роздумливо витираючи сльозу на щоці, говорить далі він. — Босяк наш — осінній лист. І навіть менш того корисний, бо — лист осінній здобрює землю...

І, в тон дзижчанню мухи, розповідає:

— У нас тут, на березі, підрядчик є, артіль вантажників держить, Сумароков на прізвище; так він — знаменитої особи нащадок, за часів Катерини його дід велику значливість мав, а онук — особа зухвала, живе мов отаман розбійників, пиячить з робітниками своїми і приховує їхні крадіжки. От яка мінливість! А ви — навпаки. Важко зрозуміти, на якій вазі доля зважає людей... Візьміть ікриці ще!

Не поспішаючи жує калач, голосно цмокаючи, і ковзаючим поглядом мацає мене.

— Книг я не читаю, а ваші твори — прочитав, порадили. Дуже дивних людей зустрічали ви. Наприклад: у один бік іде Маякін, а в другий — «пройдисвіт» оцей, — як його?

— Промтов.

— Егеж. Одні, душі не шкодуючи, стараються для Росії, для всіх людей нашої держави, а інший — розколупує все життя похабним язиком, брудним шилом умиська свого. А ви й про те і про інше розповідаєте... не вмію висловити як, мовби про чужих вам, не руських людей, але наче й споріднено, га? Не зовсім розумію це...

Я запитав: чи він читав оповідання «Мій супутник»?

— Читав. Вельми цікаво.

Він одкинувся на спинку стільця, стираючи піт з обличчя великою хусткою з кольоровою каймою, потім — змахнув нею, як прапором.

— Ну, це, звичайно, людина дика, не росіянин. А цей, «пройдисвіт» — правда? Маякін же, кажете, не зовсім правда?

Хитаючи головою з жовто-сивим волоссям, щільно примасленим до черепа, він неголосно сказав:

— Є в цьому небезпека. Держава наша, кажуть, дім, який потребує ремонту, мовляв, перебудувати треба його! Егеж. Ну, а якою ж силою? Сила ж де, по-вашому? Як же всіх людей включити в це діло, коли одні вільно пасуться, як худоба на підніжному корму, і нічого більше не бажають? А як же Маякін? Господар як? Він, душі не шкодуючи, ділу державному жертвує всією силою і совістю, а другим — наплювать на нього, га?

Важлива ця розмова була перервана мухою — вона сліпо налетіла на слабкий вогник лампади, занила і, погасивши його, впала в оливу. Бугров підвівся, вийшов за двері й гукнув:

— Гей!

З'явилась миловида дівчина, одягнена, як черниця, в темне, вклонила нам, притуливши руки до живота, і, поклавши на стіл кілька телеграм, мовчки стала поправляти лампадку. Потім, з таким же поклоном, не підводячи очей, зникла, перебираючи пальцями шкіряні чотки, що висіли на поясі в неї.

— Справи наспіли, пробачте, — сказав Бугров, перебігаючи очима по квадратних папірцях телеграм. Витяг з

кишені недогризок олівця, зморщивши носа, зробив па паперах якісь знаки і педбало кинув їх на стіл, кажучи:

— Ходімо звідси...

Привів мене у великий зал з вікнами на берег Волги; на фарбованій підлозі лежали чисті половики, небіленого полотна, попід стінами стояли стільці. Біля одної з них — шкіряний диван. Нудно порожньо, і все той самий церковний, оливний запах. А в шибки безугавно стукотить буйний, залізний гуркіт трудового дня, на ріці свистять пароплави...

— Гарна картина? — спитав Бугров, показуючи на стіну, — там висіла копія Сурикова «Бояриня Морозова», а проти неї, на другій стіні, — прекрасне старе полотно — квіти, намальовані на диво тонко й благородно. Міцна пластинка внизу рами говорила, що це робота Рози Боньор.

— Вам ця більше подобається? — посміхаючись, запитав старик. — Я її в Парижі купив; іду вулицею, бачу — у вікні картина і на ній цифра — десять тисяч! Що таке? — думаю. Придивився — квіти і більш нічого. Майстерно; одначе ж і ціна. Адже три тисячі карбованців. Послав знайомого спитати: чому так дорого? Той сшгав — рідкість, каже. Знову пішов подивився. Ні, думаю, дзуськи! А ранком кажу приятелеві: «Піди-но, візьми її мені».

Він засміявся.

— Примха, звичайно. Але — так вона мені сподобалася — не можна залишити...

Все навколо блищало холодною нежилою чистотою, викликаючи думку про нудне, самотне життя.

— Ви мені вибачте, — треба на біржу йти, — сказав Бугров. — Не пощастило нам скінчити цікаву нашу розмову, дуже шкодую. Дозвольте потурбувати вас іншим разом... До побачення!

Він часто присилав по мене коня і я охоче їздив до нього пити вранішній чай з калачами, ікрою та «пісним» цукром. Мені подобалося слухати його обережно мацаючі розмови, стежити за цупким поглядом розумних очей, догадуватися — чим живе цей чоловік поза інтересами свого купецького діла і в чому, крім грошей, сила його впливу?

Мені здавалося, що він хоче щось витягти з мене, про щось випитати, та він, видимо, не вмів зробити це або неясно розумів, чого хоче.

Часто повертався до нудного питання:

— Як же це сталося, що ви, мандруючи шляхами небезпечними і навіть згубними, все-таки вийшли на шлях корисної праці?

Це дратувало мене. Я говорив йому про Слепушкіна, Сурикова, Кулібіна та інших російських самоуків.

— Скажіть, як багато! — знехотя дивувався він, задумливо почухуючи вилицю, безуспішно намагаючись примружити хворе око. І, примружуючи здорове, настирливо запитував:

— Адже в житті без основи, без прив'язки до діла, — велика спокуса повинна бути, як же це не спокусилась ви? В діло оце як вросли, га?

Але нарешті він все-таки схопив думку, яка турбувала його:

— Бачте, що цікаво: ось ми живемо сито й багато, а під нами водяться люди особливих властивостей, підкопують наше життя. Люди — злі, як ви розповідаєте про них у книжках ваших, люди — без жалю. Адже коли почне цих людей знизу горбом випирати, — покотиться все наше життя згори вниз...

Говорив він посміхаючись, але очі його, позеленівши, дивились на мене сухо й пронизливо. Усвідомлюючи марність моїх слів, я досить гостро сказав, що життя наскрізь несправедливе, а тому — нетривале, і що — рано чи пізно — люди змінять не тільки форми, а й підвалини своїх взаємин.

— Нетривале! — повторив він, немов не дочувши слова — несправедливе. — Це — так, нетривале. Ознаки нетривалості його вельми помітні стали.

І — замовк. Посидівши хвилину, дві, я став прощатись, переконаний, що знайомство наше припинилося й більше вже не буду я пити чай у Бугрова з гарячими калачами та зернистою ікрою. Він мовчки й сухо потис руку мені, але в передпокої несподівано заговорив, півголосом, напружено, дивлячись у куток, де густішала сутінь:

— Адже ж людина — страшна! Ой, страшна є людина! Іншим разом — опам'ятаєшся від метушні денної, і раптом — затрясється душа, безсловесно подумаєш — о, господи. Невже всі люди — чи багато хто з них — у таких же

хмарах темних живуть, як ти сам? І крутить їх вихор життя так само, як тебе? Страшно помислити, що на вулиці стрічна, чужа тобі людина проникає в душу твою й збентеження твоє зрозуміле їй...

Говорив він співуче, і дивно було мені слухати це визнання..

— Людина — мов зерно під жорном, і кожне зерно хоче уникнути долі своєї, — ось де воно, головше, навколо чого всі крутяться і створюють вихор життя...

Він замовк, посміхаючись, а я сказав перше, що спало на думку:

— З такими мислями — вам трудно жити!

Він цмокнув губами.

Незабаром він знову прислав по мене коня, і, розмовляючи з ним, я відчув, що йому нічого не треба від мене, а — просто — нудно чоловікові і він бавиться можливістю розмовляти з кимось іншого кола, інших думок. Поводився він зі мною дедалі менш церемонно і навіть почав говорити батьківським тоном. Знаючи, що я сидів у тюрмі, він зауважив:

— Це — даремно! Ваша справа — розповідати, а не розв'язувати...

— Що значить — розв'язувати?

— Те і значить: революція — розв'язка всіх вузлів, які законами зв'язані і людей скріплюють для діла. Чи ви — суддя, чи — підсудимий...

Коли я сказав йому про назріваючу неминучість конституції, він, широко усміхаючись, відповів:

— Таж при конституції ми, купецтво, вам, неспокійним, ще тугіше, ніж тепер, гайки підкрутимо.

Але про політику він розмовляв неохоче й зневажливо, тоном гравця в шахи про гру в шашки.

— Звичайно, — всяка шашка хоче в дамки пролізти, а всі інші шашки від цього програють. Діло — пустеньке. В шахах — там суть гри — мат королю!

Кілька разів він розмовляв з царем Миколою.

— Не горяча жаринка. Десяток слів скаже — сім не потрібні, а три — не його. Батько теж не великого розуму був, а все-таки, — мужик солідний, міцного запаху, хазяїн! А цей — ласкавий, очі баб'ячі...

Він додав соромітне слово і зітхнув, говорячи:

— Не по землі вони ходять, царі, не знають вони, як на вулиці живуть. Живуть, шпаки в шпаківнях, у пала-

цах своїх, але навіть тарганів клювати не вміють і — виходять з моди. Не страшні стали. А цар — до тої хвилини владики, поки страшний.

Говорив він недбалим тоном, лінивенькими словами, безуспішно намагаючись спіймати ложкою чайнку в склянці чаю.

Але раптом, відкинувши ложку, підвів брови, широко розплющив зелені болотяні очі.

— От над оцим подумати варто, пане Горький, — чим будемо жити, коли страх пропаде, га? Пропадає страх перед царем. Коли приїжджав до нас, у Нижній, батько Миколая, то городяни молебні правили, дякуючи богів за те, що царя побачити довелось. Егеж! А коли цей, у дев'яносто шостому, на виставку приїхав, то двірник мій Михайло, каже: «Не великий у нас царьок! І обличчям непоказний і зросту недостойного для такої великої держави. Іноземні-бо, дивлячись на нього, мабуть, думають: ну, яка там Росія, при такому непоказному цареві!» От як. А він, Михайло, в охороні царській був. І нікого тоді не порадував царів наїзд, — немовби всі одне подумали: «Ох, невеликий царьок у нас!»

Він глянув у куток на помираючий, сапфіровий вогник лампади, встав, підійшов до дверей і, прочинивши їх, гукнув:

— Лампаду поправте, гей!

Тихо, як завжди, увійшла, низько вклоняючись, темна дівиця, стала на стілець, поправляючи лампаду. Бугров дивився на її стрункі ноги в чорних панчохах і бурчав:

— Чого це у вас у цій горниці лампада завжди погано горить?

Дівиця зникла, попливла, наче клапоть чорної хмари.

— От і про бога — теж, — заговорив Бугров. — Навіть у нашому побуті, де бога люблять і бережуть більше, ніж у вас, никоніан, — навіть у нас, в лісах, похитнувся бог. Велич його наче скоротилася. Любовності немає до нього, і ніби забуттям оповивається. Відходить від людей. Фокуси всюди, фокусами заступають чудо життя, створеного ним. Ось послухайте випадок.

Вдумливо, міцними, важкими словами, він розповів:

У глухе лісове село, в Заволжі, вчитель привіз фонограф і в свято став показувати у школі його мужикам. Коли зі столу, з маленької дерев'яної скриньки, людський голос заспівав знайому всім пісню, мужики встали,

грізно насупившись, а старик, шанований усім селом, крикнув:

— Заткни його, туди твою мати!

Учитель зупинив апарат, тоді мужики, оглядівши скриньку й циліндр, вирішили:

— Спалити дияволову іграшку!

Але вчитель передбачливо запасся двома валиками церковного співу. Він насилу умовив мужиків послухати ще, і от скринька заспівала «Херувимську». Це вразило слухачів до жаху, старик же надів шапку й пішов, штовхаючи всіх, мов сліпий; за ним, як череда за пастухом, мовчки пішли й мужики.

— Старик цей,— суворо розповідав Бугров, дивлячись в обличчя мені примруженими очима,— прийшовши додому, сказав своїм: «Ну, край. Виряджайте мене, померти хочу». Надягнув смертну сорочку, ліг під образи і на восьмий день помер — уморив себе голодом. А в селі з того часу появились безшабашні якісь люди. Репетують, не зрозуміти — що, про кінець світу, антихриста, про чорта в скриньці. Багато хто пиячити почав.

Постукавши по столу пухлим пальцем, він продовжував з тривогою й гіркотою.

— Бог дав людині коня для праці, а тут по вулиці біжить вагон — хто його рухає? Невідомо. Я вчених запитував: «Це що значить — електрика?» — «Сила, кажуть, а яка — невідомо». Навіть — учені. А як же мужикові бачити це? Адже йому не скажеш, що бог вагони по вулицях ганяє. А що не від бога, то — від кого? Ото ж бо. А тут ще телефони і всяка всячина. У мене артільник — розумний хлопець, грамотій — ще й тепер до телефону підходячи, — хреститься, а поговоривши, руки милом мие — он як! Все — фокуси. Користь від них є, я — не проти цього, я тільки питаю: як зрозуміти це мужикові, лісовій ото людині? Звіра він тонко розуміє, рибу, птахів, бджолу, але — якщо дерев'яна скринька молитви співає, значить — навіщо церква, піп і все інше? Наче й не потрібна церква? І — де в цьому бог? Це він, чи що, ангела в скриньку посадовити звелів? Питання!

Відкусивши шматочок фруктового цукру, Бугров жадбно випив чай, витер вуса й продовжував, переконливо, тихо:

— Настав час небезпечний, великих тривог душі час. От ви кажете — революція, воскресіння всіх сил землі

Які ж сили ці, які, звідки вони? Народ цього не розуміє. Ви забігаєте вперед та вперед і все далі, а мужик відстає все більше. Ось про що подумай...

І раптом запропонував, майже весело:

— Їдьмо зі мною в Городець, розгуляємось?

Як земля, кожна людина оповита своєю атмосферою, невидимою оболочкою витікання людських енергій, невидимим димом горіння людської душі.

Бугрова оточувала атмосфера заклопотаної нудьги, але часом ця нудьга перетворювалась на повільний вихор темних тривог. Він блукав, крутився по своїх порожніх кімнатах, як полонений звір, давно приборканий втомою, зупинявся перед картиною Рози Боньор і, торкаючись тупим, жовтим пальцем до полотна, говорив задумливо:

— А на землі, в садах у нас наче й не буває таких забавних квітів. Гарні. Не бачив таких...

Здавалося, що він живе, як людина, очам якої набридло дивитись на світ і вони сліпнуть, але іноді все навколо нього освітлювалось новим світлом, і в такі хвилини старик був незабутньо цікавий.

— От ви кажете — Маякін — особа вигадана? А Яшка Башкиров доводить, що Маякін — це він, Башкиров. Бреше! Він — хитрий, але не такий розумний. Це я до того, що квіти можна вигадати, а людину — не можна! Сама себе вона може вигадати, і це буде — горе її. Ви ж вигадати не можете людину. Значить — схожих на Маякіна ви бачили. І якщо є, живуть люди, схожі на нього, — добре!

Він часто повертався до цієї теми.

— У театрах показують купців диваками, з насмішкою. Дурниці. Ви взяли Маякіна серйозно, як людину, варту уваги. За це вам — честь.

І коли-не-коли, запитував:

— То, значить, ви в нічліжному домі жили? До чого це не схоже на правду!

Одного разу він запитав:

— А що ви — різницю між людьми бачите? Приміром — різницю межі мною та матросом з баржі?

— Не велика, Миколо Олександровичу.

— От і мені теж здається: не велика для вас різниця між людьми. Чи так це? По-моєму, дуже тонко треба розрізняти, хто — який. Треба підказувати людині, що в ній

своє, що — чуже. А ви — як у присутств'ї по військовій повинності: годиться — не годиться! До чого ж годиться? До бійки?

Пристукуючи ребром долоні по столу, він сказав:

— Людина — для одного годиться — для праці! Любить, уміє працювати — годиться! Не вміє? Геть її! В цьому вся премудрість, з цим без усяких конституцій можна прожити.

— Дай-но мені ти владу, — говорив він, примруживши здорове око до тонкості ножового леза, — я весь народ розворушив би, ахнули б і німці і англійці! Я б хрести та ордени за працю давав — теслярам, машиністам, трудовим, чорним людям. Маєш успіх у своєму ділі — ось тобі пошана і слава! Змагайся далі. А що, у ході справи, на голову наступив комусь — це нічого! Не в пустині живемо, не штовхнувши — не пройдеши! Коли всю землю піднімемо та в роботу штовхнемо — тоді жити просторіше буде. Народ у нас хороший, з таким народом гори можна перевернути, Кавкази розорати. Тільки одне пам'ятати треба: адже ви сина вашого в позивну годину плоти його самі до розпусної баби не поведете — ні? Так і народ не можна зразу в суєту нашу довбешкою занурювати, — захлинеться він, задихнеться в їдкому диму нашому! Обережно треба. Для мужика розум немов розпусна баба — фокуси знає, а душу не втішає. У мужика сусідом лісовик живе, під п'ячку — домовик, а ми його, мужика, телефоном по довбещі. Візьміть до уваги ось що: важко зрозуміти, яке місце — правда, яке — вигадка? Коли вигадка здалеку йде, із старовини, — то вона теж силу правди має! Так що — мабуть, лісовик, домовик — більша правда, ніж телефон, фокус сього дня...

Підвівся, глянув у вікно і пробурчав:

— Які дурні!

Постукав кулаком по віконній рамі, а потім, докірливо хитаючи головою, насварився на когось пальцем... І, засунувши руки в кишені, стоячи біля вікна, запропонував:

— Хочете — розповім випадок, може, згодиться вам? Жила в Муромі дівця надзвичайно вродлива, аж біла в душу. Сирота, жила в дядька, а дядько — прикажчик на пристані, злодюжка, скнара, багатодітний і вдівець; племінниця в нього за няньку, за куховарку й за двірника. Було їй уже двадцять років, і, в силу її краси, сватались до неї навіть дуже грошовиті люди, ну — дядько не відда-

вав її, невидібно було йому дарової робітниці позбутися. Закохався в неї чинуша один — спився, загинув. Казали — піп намагався захоронити її, йому від цього теж нічого не прибуло, крім шкоди й горя. Була вона боголюбива, вся радість у неї — до церкви ходити та книги церковні читати. Любила квіти, — чудові квіти розвела і в горницях і в палісаднику. Скромна, тиха, як черниця, зворушливої приємності очі.

Помовчавши, почухавши вилицю, він чудно кліпнув здоровим оком і повторив:

— Про такі очі в казках говориться добре. І от побачив її хазяїн дядька, купець, старик дуже роспусного життя, побачив і — зараз же збожеволів, приголомшило його. Цілу зиму улещував — не піддається, навіть мовби не розуміє нічого. І ніякими грішми неможливо взяти її. Тоді він підстроїв так, щоб дядько послав її до Москви, в справах, а в Москві вговорив дівчицю їхати з ним у «Яр». І як приїхала вона в ідолське капище це, придивилась трошки, — зразу неначе голими побачила всіх і себе саму. Каже старикові: «Зрозуміла я, чого ви хочете, і на все згодна, дайте тільки хоч місяць ось так розкішно пожити». Той, звичайно, зрадів і пропонує їй усе, що завгодно, а зараз — їдьмо в лазню! «Зараз, каже вона, не можу я, завтра, каже, субота, піду до вечерні, до всеношної, а після — будь ласка». І от — минуло з того часу більше п'яти років, і тепер вона найдорожча розпусниця по Москві...

Він повільно відхитнувся від стіни, сів на стілець, задумливо й тихо говорячи:

— Звичайно, випадок не з рідких, якщо забути, яка дівчина була. Одначе — погляньте, яка сильна спокуса фокусів! Поеднайте випадок цей з тим, що раніш говорено, і подумайте: живе душа в полоні темному великої нудьги, і раптом їй покажуть таке... Ось він, рай! А це не рай, це — пил! І не на все життя, а — на годину! Повернутися ж від фокусів до домовика, до лісовика — охоти немає і немислимо. І поховано душу в земному пилу.

Він багато знав таких похоронів, всі вони були одноманітні, і розповідав він їх завжди нудно, завжди так, наче думав про інше, більш значне й глибоке. Дивився у вікна. Шибки їхні знадвору вкриті пилом, закурені димом пароплавів, крізь їхню каламуть видно темну воду Волги, заставленої пристанями, баржами. Скрізь на березі —

гори товарів, ящики, бочки, мішки, машини. Шиплять і свистять пароплави, у повітрі — хмари диму, на камінні набережній — хмари пилу, сміття, брязкіт і гуркіт заліза, галас людей, деренчать вози, без упину йде життя, гуде велика робота

А один з людей, які, створивши це метушливе, мурашине життя, з року в рік розширюють і поглиблюють його напруженість,— дивиться на свою роботу крізь брудну шибку байдужим поглядом чужої людини і задумливо повторює:

— Не зразу... не враз...

Про роботу він говорив багато, цікаво, і завжди в його розмовах про неї звучало щось церковне, сектантське. Мені здавалося, що до праці він ставився майже релігійно, з твердою вірою в її внутрішню силу, яка згодом зв'яже всіх людей в одне непоборне ціле, в єдину, розумну енергію,— мета її перетворити нашу брудну землю на райський сад.

Це збіглося з моїм ставленням до праці; для мене праця — ділянка, де уява моя безмежна, я вірю, що всі таємниці й трагедії нашого життя розв'яжуться тільки працею і тільки вона здійснить спокусливу мрію про рівність людей, про справедливе життя.

Але швидко я переконався, що Бугров не «фанатик діла», він говорить про працю догматично, як людина, якій необхідно з гідністю заповнити глибоку порожнечу свого життя, наситити ненаситну жадобу душевної нудьги. Він був занадто великий і здоровий для пияцтва, гри в карти, був уже старий для розпустити й усякого мотлоху, яким люди його стада заповнюють зіяння своєї душевної порожнечі.

Одного разу в вагоні, на шляху до Москви, до мене підійшов кондуктор і сказав, що Бугров просить мене до нього в купе. Мені треба було бачити його, я пішов.

Він сидів, розстебнувши сюртук, закинувши голову, і дивився в стелю на вентилятор.

— Здорові будьте! Сідайте. Ви щось писали мені про босяків, не пам'ятаю я...

Дмитрій Сироткін, власник пароплавства, старообрядець, здається «австрійської згоди», пізніше — єпископ, нижегородський міський голова, видавець журналу «Цер-

ковь», розумник і честолюбець, жвавий, широкий чоловік, запропонував мені влаштувати для безробітних денне пристановище — це було необхідно того ради, щоб захистити їх від експлуатації корчмарів. Зимом з нічліжного дома виганяли людей о шостій годині ранку, коли на вулицях ще темно і робити нічого, «босяки» і безробітні йшли в «шалмани» — брудні корчми, спокушались там чаєм, горілкою, напивали і надали за зиму карбованців на шістдесят. Весною, коли починалась робота на Оці та Волзі, корчмарі розпоряджались закупленою робочою силою, як їм було завгодно, видавлюючи зимові борги. Ми найняли приміщення, де люди могли сидіти в теплоті, давали їм порцію чаю за дві копійки, фунт хліба, організували маленьку бібліотеку, поставили піаніно і влаштовували в святкові дні концерти, літературні читання. Наше пристановище містилося в домі з колонами, його прозвали «Стовпи», воно з ранку до вечора було набите людьми, а «босяки» почували себе справжніми хазяями його, самі суворостежили за чистотою, порядком.

Звісно, все це коштувало чимало грошей, і я повинен був просити їх у Бугрова.

— Пустяковина все це, — сказав він зітхнувши. — На що здатний цей народ? Ледарі всі, негідники. Он вони навіть годинника не можуть завести в себе.

Я здивувався.

— Якого годинника?

— У нічліжному в них годинника немає, часу не знають. Зіпсувався годинник там...

— Так ви звеліть полагодити його або купіть новий.

Бугров розсердився, забурчав:

— Все я та я! А самі вони — не можуть?

Я сказав йому, що буде дуже дивно, якщо люди, в яких немає сорочок і часто невистачає копійки на хліб, будуть, здиhaючи з голоду, збирати гроші на купівлю стінного мозерівського годинника.

Це дуже розсмішило його, відкривши рота й заплющивши очі, він хвилин зо дві колихався, схлипуючи, ляскаючи руками по колінах, а заспокоївшись, весело заговорив:

— Ох, і дурницю я зморозив! Ну, знаєте, це зо мною буває — раптом бачу я себе бідним і стаю ошадливий, скупий. Інші з-поміж нашого брата фальшиво прибіднюються, знаючи, що бідному — легше, душа вільніша, з бід-

ного менше питають і люди і бог. У мене — не те: я цілком забуваю, що багатий, пароплави маю, млини, гроші, забуваю, що запрягла мене доля у великий віз. У душі я не скупий, грішми не знаджений, просять — даю.

Добре витер хусткою мокре око і далі говорив задумливо:

— А буває, хочеться мені в бідному трактирі посидіти і чаю з житнім хлібом попиту, так щоб і крихти всі були з'їдені. Це можна б зрозуміти, якби я коли бідності зазнав, але я народився багатим. Багатий, а — єсть бажання милостиню попросити, самому зрозуміти, як туго бідність живе. Цього фокуса я не розумію, і вам, мабуть, не зрозуміти. Отаке, чув я, тільки у вагітних жінок буває...

Відкинувшись на спинку дивана і заплющивши очі, він тихо бурмотів:

— Примхлива людина... дивна! От Гордій Чернов кинув усе своє багатство й діло на ходу, — в монастир утік, та ще на Афон, у самісіньку строгість. Кирилов, Стьопа, благочестиво й мудро жив, скромний і вчений, до шести десятків дожив, — загуляв, поставив себе на диби, як молодий гульвіса, на ганьбу й посміх людям віддав. «Все, каже, неправда, все — фальш і зло, багаті — звірі, бідні — дурні, цар — злодій, чесне життя — у відмові од себе!» Так. От — Зарубін теж. Сава Морозов, великого ума людина, Микола Мешков — перм'як, з вами, революціонерами, лигаються. Та — хіба мало! Немовби люди все життя блукали в темряві, чужими шляхами і раптом — бачать: ось вона де, пряма наша стежка. А — куди стежка ця веде одначе?

Він замовк, тяжко зітхнувши. За вікном, у місячному присмерку, швидко бігли дерева. Залізний гуркіт поїзда, роздираючи тишу ланів, гнав кудись темні хати сіл. Злякано котився і ховався в деревах місяць, раптово викочувався в поле, і повільно плив над ним стомлений.

Перехрестившись, Бугров сказав похмуро:

— У нас, у Росії, особлива совість, вона мов шалена. Злякалася, здуріла, втекла в ліси, яруги, в нетрі, там і сховалась. Іде людина своїм шляхом, а вона вистрибне звіром — хап її за душу. І — каюк! Усе життя — прахом, даремно. Погане, добре — все в одне вогнище...

Він знову перехрестився, зажмурившись. Я став прощатися з ним.

— Спасибі, що зайшли! От що — приходьте-но завтра, о першій годині, до Тестова в трактир, пообідаємо. Саву покличте — добре?

Коли Сава Морозов і я прийшли до Тестова, Бугров уже сидів в окремому кабінеті біля накритого столу, два офіціанти в білому, немов покійники в саванах, шанобливо й мовчки метушились, розставляючи тарілки із закускою. Бугров говорив одному з них, називаючи його на ім'я й по батькові:

— Даси мені вино оце рейнське — як його?

— Знаю!

— Здорова будь, Русь,— привітав він нас, а Морозов, тиснувши йому руку, говорив:

— Пухнеш ти, Бугров, все більше, скоро тобі помирати...

— Не затримаю...

— Відписав би мені мільйони свої...

— Треба подумати...

— Я б їм знайшов місце...

Згідливо хитнувши головою, Бугров сказав:

— Ти — знайдеш, честолюбце! Ану, сідайте!

Сава був настроений нервово й роздратовано; нахиливши над тарілкою розумне, татарське обличчя, він поспішно, роздрібною мовою, різкими словами почав переказувати оповідання якогось астраханського промисловця про те, як на Каспії знищують оселедці, закопуючи в пісок берегів мільйонні надлишки вилову.

— А з цього можна б приготувати чудовий добривний тук, риб'ячу луску перетворити на клей...

— Все ти знаєш,— зітхнувши, сказав Бугров.

— А ось такі, як ти, сидять ідолами на своїх мільйонах і нічого не хочуть знати про потреби землі, яка дозволяє їм ссати її. У нас хімічна промисловість не розвинута, працівників для цієї справи немає, нам необхідно влаштувати дослідний інститут хімії, спеціальні факультети хімії потрібні... А ви, дикуни...

— Ну, почав лаятись,— примирливо й ласкаво сказав Бугров.— Ти — їж, добріший будеш!..

— Їсти — навчились, а коли працювати почнемо?

Бугров покуштував вино, гучно цмокнув і заговорив, дивлячись у бокал:

— Ти дуже багато, Саво, вимагаєш від людей, вони від тебе менше хочуть. Не заважав би ти їм жити.

— Коли б їм не заважати, вони б і досі на чотирьох лапах ходили...

— Ніколи мені цього не зрозуміти! — з досадою вигукнув Бугров.— Подумали, знічс'я, люди: звідки людина? Вирішили: від мавпи! І — радіють!

З подивом і гіркотою він запитав:

— Невже ти віриш в оце глупство? Та — коли б це й правда була, то її треба приховати від людей.

Сава поглянув на нього примружившись і — не відповів.

— По-моєму, людину не тим треба дражнити, що вона була твариною, а тим, що була вона краща того, яка є...

Морозов осміхнувся, грубо відповідаючи:

— Що ж,—помолодіє старуха, коли ти нагадаєш їй, що вона дівкою була?

Іли нехотя, пили мало, важке роздратування Морозова впливало гнітюче. Коли принесли кофе, Бугров співчутливо спитав:

— Ти що, Саво? Чи погано живеш? На фабриці негаразд?

Круто повернувшись до нього, Морозов заговорив тоном старшого:

— У нас — скрізь негаразд: на фабриках, у млинах, а особливо — в головах!

І почав говорити про згубний для країни консерватизм аграріїв, про хижачтво банків, про те, що промисловці некультурні й не розуміють свого значення, про законність вимог робітників і неминучість революції.

— Розгориться вона передчасно, сил для неї — немає, і — буде нісенітниця!

— Не знаю, що буде,— задумливо сказав Бугров.— Жандарм нижгородський, генерал, дурник, теж недавно лякав мене. Мовляв, у Сормові, на Виксі і в мене на Сеймі — ворущаться робітники. Що ж, Саво Тимофійовичу, ти сам кажеш — що законно. Скажемо правду — робітник у нас погано живе, а — робітник хороший!

— Ну, не такий уже,— стомлено пробурчав Морозов.

— Ні,— такий! Народ у нас — хороший. З вогнем у душі. Його дешево не купиш, дрібницями не спокусиш. У нього, брат, є така дівоча мрія про хороше життя, про правду. Ти — не посміхайся,— дівоча! Я от іншим разом

у себе на дачі, на Сеймі, розмовляю з ними, вечорами, в свята. Запитаеш: «Що, хлопці, трудно жити?» — «Труднувато». — «Ну, а як, по-вашому, легше можна?» І я тобі скажу — дуже добре розуміють вони життя. Може, не своїм розумом, а — навчені, книжки в них з'явилися, листочки із Сормова... Ось Горький добре знає ці діла. Гроші беруть у мене на листочки. Я — даю...

— Не хвастай, — сказав Морозов.

— Анітрохи! — спокійно заперечив старик. — Проти мене це, але я — даю! Звичайно — копійки. Але, якщо й нікчемні цифри в цьому ділі помітні, — що було б, коли б ми з тобою всі капітали пустили в діло це?

— А от пусти-но...

— А що? Спокуса в цьому є. Це будуть пустощі, а в пустощах — завжди спокуса є.

І, постукуючи кулаком по коліну Морозова, нахилившись на стільці, наче для стрибка, він провадив далі:

— Звичайно — пустощі, коли людина відмовляється від себе самої, це я розумію! Але ж — відмовляються, думаючи, що тут — святість, праведність. Я таких знаю. І, можливо, навіть дурості деяких — заздрю. Ось Горький розповідав, що навіть князь один, Кропоткін, чи що... Ех, хіба не спокуса — скинути з себе хомут...

— Дурниці все це, Миколо Олександровичу, — сказав Сава.

Я уважно стежив за Бугровим. Він міг випити багато й не бував п'яним, а тут він випив тільки один бокал. Але обличчя його хворобливо розпалилося, болотні очиці, яскраво позеленівши, збуджено блищали. І, наче задихаючись, він говорив поспішно:

— Споконвіку людина відчувала, що життя — нетривале, здавна хороші люди тікали від нього. Ти сам знаєш — багатство не велика втіха, а більше — клопіт і полон. Всі ми — раби діла нашого. Я витрачаю душу, щоб нажити три тисячі в день, а робітник — тридцяти копійкам радий. Меле нас машина в порох, меле до смерті. Всі — працюють. На кого ж? Для чого? Ось що незрозуміле — на кого працюємо? Я — роботу люблю. А інший раз спаде на думку, як сірник у темряві ночі запалиш, — який же все-таки смисл у роботі? Ну — я багатий. Уклінно дякую! А — що іще? І на душі — відвратно...

Зітхнувши, він повторив іншим словом:

— Огідно.

Морозов підвівся, підійшов до вікна, говорячи з по-смішкою...

— Чув я ці розмови і від тебе і від інших...

— Святість, може, просто — слабість, та вона душі солодка...

Тяжка розмова обірвалась, обидва мовчали. Вона ви-кликкала в мене дивне відчуття: неначе в рот і в мозок мені патоки налили. У мене не було причин сумніватися в щирості Бугрова, але я не сподівався почути з його уст сказане ним. Так, він і до цього дня здавався мені людиною, життя якої позбавлене внутрішнього смислу, проходить нудно, темним шляхом, покірно підкоряючись зовнішнім поштовхам звичних турбот і відносин. Але все-таки я думав, що людська праця високо оцінена і усвідомлена удільним князем нижегородським.

Було так чудно знати, що людина ця живе працею багатьох тисяч людей, і в той же час чути, що ця праця — не потрібна їй, безглузда в її очах.

Мимоволі подумалось:

«Так жити і відчувати можуть либонь тільки руські люди...»

Одного разу я зустрів його в маленькому селі серед заволзьких лісів. Я йшов на Кітеж-озеро, зупинився в селі ночувати і довідався, що «ждуть Бугрова», — він їде кудись у скити.

Я сидів на призьбі хати, біля околиці; був вечір, вже пригнали череду, з двору доносився нудотний запах парного молока. В розпеченому небі заходу повільно плавилась темносиня хмара, нагадуючи формою своєю вирване з корінням дерево. В опаловому небі над селом плавали два шуліки, з лісу притікав густий запах хвої і грибів, передо мною навкруг берези гули жуки. Стомлені люди поволі порались на вулиці і в подвір'ях. Зачароване лісовою тишею, завмирало напівсонне, казкове життя невідомих людей.

Коли стемніло — у вулицю села в'їхала коляска, запряжена парою великих вороних коней, у колясці розкинувся Бугров, обкладений якимись пакунками, ящиками...

— Ви як тут? — запитав він мене.

І зараз же запропонував:

— Гайда зі мною! Гарних дівчат побачите. Тут, неда-

леко, скиток є, притулок для сиріт, рукоділля дівчата навчаються...

Кучер напоїв коней біля колодязя, і ми поїхали, супроводжувані мовчазними поклонами мужиків. Вклонялися в пояс, як у церкві перед образом глибоко шанованого святого. Старики й старухи бурмотіли:

— Милостивець... Кормитель... Дай тобі господи...

І мукання корів теж, здавалося, насичене вдячним зворушенням.

Проїхавши село жвавою риссю, коні обережно повернули в ліс і пішли темною, збитою дорогою, змішуючи запах свого поту з задушним запахом смоли і квітів.

— Хороші тут ліси, сухі, комарів нема,— говорив Бугров благодушно і обмахував обличчя хусткою.— Цікава людина ви, бач куди забрались! Багато чого буде у вас згадувати на старості літ,— ви й тепер за старика знаєте. А от наш брат одне знає: де, що та почому продається...

Він був настроений весело, жартував з кучером, розповідав мені про життя лісових сіл.

Виїхали на маленьку галявину, дві чорні стіни лісу зійшлися під кутом, і там, де зійшлись вони, на оксамитному тлі м'якої п'тьми причаїлась хата на п'ять вікон і поруч з нею двір, критий новим тесом. Вікна хати освітлював жирний, жовтий вогонь, наче всередині її жарко горіло вогнище. Біля воріт стояв великий, пелехатий мужик з довгою жердиною, схожою на спис, і все це нагадувало якусь казку. Захлинаючись, гавкали собаки, жіночий голос злякано кричав:

— Іване, вгамуй собак, а, господи!

— Заметушилась,— бурчав Бугров, зсунувши брови.— Панів пам'ятає! Багато ще страху перед панами живе в народі...

Судорожно згинаючись, часто хитаючи головою, біля воріт стояла маленька старушка, темна, як земля, вона, скрикуючи, хапала руку Бугрова:

— Батеньку... принесли ангели...

Ангели, відфоркуючись, били копитами по м'якій землі й бряжчали збруєю.

На ганок впливла огрядна жінка, одягнена в сарафан, і низько вклонилась, притуливши руки до грудей, за нею, посміхаючись і шелестячи ситцями, товпились дівчатка різних літ.

— Величайте, дурки! — густо гукнула жінка.

Дівчатка, стиснуті в щільний жмут, безладно за-співали:

Ясний місяць в небесах,— ясний!..

— Не треба,— сказав Бугров, махнувши рукою,— який раз говорю тобі, Євфіміє,— не треба цього! Здорові були, дівчиці!

Йому відповів хор веселих вигуків, і хвилиною скотився зі східців ганку до живота Бугрова десяток підлітків.

Жінка щось бурмотіла; він, гладячи голівки дітей, сказав:

— Ну, гаразд, гаразд! Тихше, миші! Гостинців привіз... Ну, ну. Задушите ви мене. Ось — знайомий мій, от він опише вас, пустощі ваші...

Легенько штовхаючи дітей уперед, він піднімався на ганок, а жінка вигукувала:

— Тихше, вам кажуть!

Раптом, якось неприродно змахнувши руками, зашипіла старуха, і зараз же діти заніміли, пішли в хату струнко, безшумно.

Велика горниця, куди ми увійшли, освітлювалась двома лампадами на стінах, третя, під червоним паперовим абажуром, стояла на довгому столі серед чайного посуду, тарілок з медом, суницями, коржиками. Нас зустріла на порозі висока, вродлива дівчиця, тримаючи в руках мідний таз з водою, друга, схожа на неї, як сестра, витягнувши руки, повісила на них довгий вишиваний рушник.

Жартуючи весело, Бугров вимив руки, витер мокрим рушником обличчя, поклав у таз дві золоті монети, підійшов до стіни, де стояло штук чотири п'яльців, причесав перед маленьким дзеркальцем волосся на голові, бороду і, дивлячись у куток, на вогонь лампади перед образами у великому кіюті з золотими «виногородами», закинувши голову, тричі побожно перехрестився.

— Ще здрастуйте!

Дівчатка відповіли йому жваво й голосно,— зараз же на порозі стала, здригаючись, старуха, потрясла зміїною головою, зникла, наче тінь.

— Ну, як, дівчата, Наталія бешкетує? — запитав Бугров, сідаючи до столу в передній почесний куток.

Діти горнулися до нього сміливо й невимушено. Всі вони були рум'яні, здорові, і майже всі миловиді. А та,

що подавала воду, різко вирізнялася стрункістю фігури й суворою красою засмаглого обличчя. Особливо гарні були її темні очі, окрилені густими бровами, вони неначе злітали вгору, сміливим змахом.

— Ось,— показуючи на неї пальцем, сказав мені Бугров,— це перша гріхородниця, нестерпно пустує! Я її в скити відправляю, в глушину лісову на Іргиз, там — ведмеді стадами ходять...

Але, зітхнувши, почухуючи вилицю, він задумливо провадив далі:

— Її до Москви б одвезти, вчити її треба, незвичайний голос у неї. А батько, лоцман, удівець, не погоджується: «Не дам, каже, чадо своє никоніанам на втіху...»

Величезний, волосатий мужик, важко тупаючи, надувши щоки, вніс начищений до блиску відровий самовар, грохонув його на стіл так, що весь посуд, здригнувшись, задеренчав, а мужик вражено витріщив очі, засунув руки в шапку рудого волосся і, мовби насильно, низько схилив голову.

Прийшла Євфімія, груди в неї випинались, як два кауни, вона наклала на них коробок з цукерками, притримуючи їх подвійним підборіддям; за нею три дівчинки несли тарілки з пряниками та горіхами.

Бугров, розглядаючи дівциць, став світлішим, молодшим, він стиха говорив мені:

— Он та, кирпатенька, голубі очі, особливо цікава! На обличчя наче — весела, а на диво богомільна й виняткова майстерниця. Воздух вона вишила шовками, ангела з пальмою — надзвичайно! Зворушливо й боголіпно. З ікони взяла, але — кольори свої...

Так він розповідав майже про всіх вихованок своїх, знаючи в кожній ту чи іншу цінну якість. Дівчатка поводитись вільно й бадьоро, було видно, що приїзд Бугрова — свято для них, а огрядна Євфімія не страшна їм. Вона, сидячи кінець столу, зосереджено й безупинно жувала пряники, цукерки, потім, тяжко зітхнувши, наливала чай і знову, мовчки, не поспішаючи, їла суниці з медом, розтерши їх на тарілці в кашу. Працювала вона, не звертаючи уваги на дівчат і гостей, видимо, нікого й нічого не чуючи, захоплена своїм ділом. Дівчатка гомоніли дедалі жвавіше, але щоразу, коли в дверях мелькала темна, спотворена судорогами старуха,— в просторій, лункій кімнаті ставало тихше, віяло холодом.

Після чаю красуня Наталія, взявши гуслі, заспівала:

Був у Христа младенця сад.

Співала вона неправильно, на церковний, смутний мотив, очевидно, не знаючи музики, написаної на ці слова. Вона надавала їм характеру похмурого, навіть мстивого, співала, дивлячись у куток, її летючі очі виблискували суворо. Але голос її, низький і обширний, був, достоту красивий, дивно багатий на відтінки. Забавно було бачити, як високі ноти примушують її підводитись на стільці, а низькі — опускати голову й ховати ноги під стілець. Гуслі були настроєні погано, але співачка, мабуть, не чула цього, смугляві руки її щипали струни різко й сильно.

Бугров слухав, сидячи нерухомо, трохи відкривши рот. Паралізована повіка звисла ще більше, і безперервною, вологою смужкою з ока текла сльоза. Дивився він у чорний квадрат вікна, воно впиралося в п'ятьму ночі, його, як і двоє інших, прикрашали вишивані рушники, вікна здавались кіотами, в яких встановлено закурені ікони. Якщо уважно й довго дивитися в цю чорноту, з неї виникають величезні обличчя без очей.

У кімнаті стало душно, рублені, чисто вискоблені стіни дихали запахом мила й клоччя, а над столом здіймався тонкий аромат меду, суниць, жирний запах здобного тіста. Дівчата примовкли, оп'янівши від багатой їжі, спів подруги заколисував їх, одна вже заснула, солодко хропучи, поклавши голову на плече подруги. Монументом сиділа Євфімія, щоки її блищали, мов змащені олією, і так само блищала жовта шкіра голих до ліктів, круглих рук.

А дівчина, вперто дивлячись у куток, смикала струни і все співала сердитим голосом сумні й ніжні слова:

Душі-дівиці перстень
Я в мор-ре уп-пустив...

— Ну,— спасибі! — раптом і якимось тривожно, надто голосно сказав Бугров.

На порозі захиталась старуха, прошипівши:

— Шпати!

— Ідіть, дівоньки, на добраніч! Євфіміє — роботи покажи!

Проводжаючи дітей, він цілував їх голови, а коли до

нього підійшла Наталія, сказав, поклавши долоню на голову їй:

— Добре співаєш... Все краще ти співаєш! Характер у тебе — поганий, а душа... Ну, іди з богом...

Вона посміхнулася, — здригнулись її брови, — і плавно, легко пішла до дверей, а старик, дивлячись услід їй, почував вилицю і якимось жалібно, по-дитячому ображено, сказав:

— Ач яка... та-ак...

Євфімія внесла оберемок акуратно складених ганчірок і розклала їх на п'яльці, на стіл під лампою.

— Погляньте-но, — запропонував Бугров, не одриваючи погляду від дверей.

Я став розглядати вишивки для подушок, пантофлів, сорочок, воздухи, рушники. Все це було зроблено дуже яскраво, тонко, повторюючи заставки й кінцівки книг стародруку, а іноді малюнки — премії до мила Брокера. Але одна вишивка здивувала мене силою й дивовижністю малюнка: на сірому шматку шовку була майстерно вишита квітка фіалки і великий чорний павук.

— Це одна покійниця вишила, — безглуздо й байдуже сказала Євфімія.

— Що це? — запитав Бугров, підходячи.

— Варина робота...

— А... Так, померла дівонька. Горбатенька була. Су хоти її з'їли. Чортів бачила, одного навіть вишила шерстями, спалили вишивку. Сирота. Батько безвісти загинув, потонув, чи що. Ну, Євфіміє, спати вкладай нас...

Спати ми лягли на галявині, під вікнами хати. Бугров — на возі, пишно набитому сіном, я — поклавши на траву товсту повсть. Роздягаючись, старик бурчав:

— Дурна Євфімія, а іншої, розумнішої — немає. Тут би справжню вчительшу треба, освічену, та — батьки, матері не згодні. Никоніанка буде, еретиця. Благочестя наше не в злагоді з розумом живе, прости господи! Та ще — старуха оця... не хоче вмерти. Всі строки пережила. Вредна старушка. Для страху дітям приставлена. А може, заради поганой слави моєї... Ех...

Він став на коліна і, дивлячись на зорі, ворущачи губами, почав побожно хреститися, широко розмахуючи рукою, щільно притискаючи пальці до лоба, грудей і плечей. Важко зітхав. Потім плюхнув на бік, вкутався ковдрою й крякнув:

— Добре. Циганом би пожити. А ви — не молитесь богу? Цього я не можу зрозуміти. А чого не розумію, того й немає для мене, отже, думається мені, є і у вас свій бог... Повинен бути! Інакше — спертись нема на що. Ну, спімо...

В непохитній тиші лісу гукнув сич, похмуро й марно. Ліс стояв щільною, чорною стіною, і здавалося, що це з нього виходить п'ятьма. Крізь вологу імлу, в темному, маленькому небі над нами тьмяно світився золотий посів зірок.

— Так,— заговорив Бугров,— от дівчата ці виростуть, будуть капусту квасити, огірки, гриби солити,— до чого їм рукоділля? Є в цьому якась образлива дурість. Багато дурості в житті нашому, га?

— Багато.

— То ж бо й є. А чули ви — про мене розповідають, мовби я до розпусти схилив багатьох дівчат?

— Чув.

— Вірите?

— Мабуть, це так...

— Не потаю гріха, бували такі випадки. В цьому ділі людина безтолковіша від скотини. І — жадібніша. Ви як думаете?

Я сказав, що, на мій погляд, у нас дивляться на відносини статей потворно. Статеве життя розглядається церквою як блуд, гріх. Образлива для жінки дозволяюча молитва на сороковий день після родів; образлива, але жінка не розуміє цього. І навів приклад: одного разу я чув, як моя знайома, розумниця і філантропка, докоряла чоловікові:

— Степане Тимофійовичу — бійся бога. Тільки що ти мені груди мацав, а тепер, не помивши рук, хрестишся...

— О, чи те ще буває! — похмуро сказав Бугров.— Жінок б'ють за те, що в середу і п'ятницю, в пісні дні, допускають чоловіків до себе. Гріх. У мене приятель кожного четверга й суботи нагаєм жінку шмагав за це — в гріх увела! А він — здоровенний мужик і спить з жінкою в одному ліжку,— як вона його не допустить? Так, так, безглузде наше життя...

Він замовк, і стало чути незрозумілі шерехи нічного життя,— тріскотіли, ламаючись, сухі гілки, шаруділа хвоя, і здавалося, хтось стримано зітхає. Неначе з усіх боків підкрадалось невидиме — живе.

— Спитє?
— Ні.
— Безглузде життя. Страшне плутаниною своєю, темний смисл його... А все-таки — хороше?
— Хороше.
— Дуже. Тільки от помирати треба.
Через хвилину, дві він додав тихенько:
— Скоро... Помирати...
І — замовк, певно заснув.
Вранці я попрощався з ним, ідучи на Кітеж-озеро і більше вже не зустрів М. О. Бугрова.
Він помер, здається, в десятому році і його урочисто, як і належало, поховали в своєму місті...

КАТ

Начальник нижньгородського охрального відділу Грешнер був поетом, його вірші друкувалися в консервативних журналах і, здається, в «Ниве» чи в «Родине».

Пам'ятаю кілька рядків:

Вилізає з-за комина туга,
З-за дверей вилізає, із ніш,
Та хоча вона душу калічить,
З нею все-таки жить веселіш.
Я без туги зовсім одинокий,
Як земля без людей і звірів...

В альбом одної дами він написав еротичний вірш:

Перед парадними дверима
Стоїть хлопчина літ семи.
Що в нім мені таке знайоме?
Та — це ж я сам. Ех, чорт візьми!

Далі починались уподібнення і алегорії ніякововимовні.

Грешнера застрілив дев'ятнадцятилітній юнак Олександр Никифоров, син відомого в свій час «толстовця» Льва Никифорова, людини дуже драматичної долі: в нього було чотири сини, і всі загинули один за одним. Старший, соціал-демократ, змучений тюрмами і засланням, помер від хвороби серця, один спалив себе, обливши гасом, один отруївся, а молодшого, Сашу, повісили за вбивство Грешнера. Він убив його вдень, на вулиці, майже біля дверей

охранного відділу; Греншер ішов під руку з дамою, Саша догнав його, крикнув:

— Ей, жандарм!

І коли Греншер обернувся на крик, Никифоров вистрілив у обличчя і в груди йому. Сашу зараз же спіймали і засудили на смерть, але ніхто з карних злочинців нижнегородської тюрми не погодився взяти на себе мерзенної справи ката. Тоді поліцейський пристав Пуаре, колишній кухар губернатора Баранова, хвалько і п'яниця — він називав себе рідним братом відомого карикатуриста Каран д'Аш'а — вговорив за двадцять п'ять карбованців птахолова Гришку Меркулова повісити Сашу.

Гришка був теж п'яний чоловік, років тридцяти п'яти, довгий, худий, жилавий, на його конячій щелепі росли кущики темної шерсті, з-під колючих брів мрійно дивились напівсонні очі. Повісивши Никифорова, він купив червоний шарф, обмотав ним свою довгу шию з величезним кадиком, перестав пити горілку і почав якось особливо солідно і гучно покашлювати. Приятелі питають його:

— Ти чого, Гришко, пишаєшся?

Він пояснив:

— Найнятий я для таємного діла на користь держави!

Та коли він проговорився комусь, що повісив людину, приятелі відсахнулись від нього і навіть побили Гришку. Тоді він звернувся до пристава охранного відділу Кевдіна з проханням дозволити йому носити червоний каптан і штани з червоними лампасами.

— Щоб цивільні люди розуміли, хто я, і боялись чіпати мене поганими руками, бо я — викорінювач лиходіїв.

Кевдін підмовив його ще на якісь убивства, Гришка їздив до Москви, там когось вішав і остаточно переконався в своїй значності. Але, повернувшись до Нижнього, він прийшов до лікаря Смирнова, окуліста і «чорносотенця», і поскаржився, що в нього, Гришки, на грудях під шкірою здувся «повітряний пузир» і тягне його вгору.

— Так сильно тягне, що я ледве держусь на землі й мушу хапатись за що-небудь, щоб не підстрибувати на сміх людям. Трапилось це після того, як я підвісив якогось лиходія, в грудях у мене тьохнуло й почало здуватися. А тепер так стало, що я навіть спати не можу, тягне

мене вночі до стелі — що хоч роби! Весь одяг, який є, я навалюю на себе, навіть цеглини кладу в рукава й кишень, щоб важче було, — не допомагає. Стіл накладав на груди й живіт, за ноги прив'язував себе до ліжка — все одно, тягне вгору. Уклінно прошу розрізати мені шкіру й випустити повітря це, а то я скоро зовсім не зможу ходити по землі.

Лікар порадив йому йти в психіатричну лікарню, але Гришка сердито відмовився.

— Це в мене грудне, а не головне...

Незабаром він, упавши з даху, переламав собі хребет, розбив голову і, помираючи, питав лікаря Нифонта Долгополова:

— Ховати мене будуть — з музикою?

А за кілька хвилин до смерті пробурмотів, зітхнувши:

— Ну, от, возношусь...

ВИПРОБУВАЧІ

У курорті Сестрорецьк був банщик Степан Прохоров, благообразний, міцний старик років шістдесяті. Чудно дивились на людей його опуклі, фарфорові очі, — блищало в них щось надто світле й жорстоке, але посміхались вони лагідно і навіть, можна сказати, милостиво. Здавалося, що у всіх людях він бачить щось варте жалю. Його ставлення до людей підказувало думку, що він вважає себе за наймудрішого серед них. Рухався він обережно, говорив тихо, наче всі круг нього спали, а він не хотів будити людей. Працював солідно, невтомно і охоче брав на себе роботу інших. Коли той чи той службовець курзалу просив його зробити що-небудь, Прохоров, взагалі не балакує, говорив похапцем і втішливо:

— Ну, ну, — зроблю я, брат, зроблю, не турбуйся!

І робив чуже діло доброзичливо, без хвастощів, наче милостиню подавав ледарям.

А тримався він остеронь від людей, самотньо; я майже не бачив, щоб у вільну годину старик дружньо розмовляв з ким-небудь із співробітників. А люди ставились до нього непевно, але, видно, вважали його за придуркуватого. Коли я питав про Прохорова: «Що це за людина?» — мені відповідали:

— Так собі людина, звичайна.

І тільки лакей, подумавши, сказав:

— Старик — гордий. Чистюля.

Я запросив Прохорова ввечері пити чай, у мою кімнату, величезну, як сарай, з двома венеціанськими вікнами в парк, з паровим опаленням; щовечора о дев'ятій годині труби опалення шипіли, бурчали, і, здавалося, хтось глухим шепотом питає в мене:

«Хочете риби?»

Старик прийшов одягнений франтом: у новій, з рожевого ситцю, сорочці, в сірому піджаку, в нових валянках; він акуратно розчесав широку, сиву бороду і намастив сіре волосся на голові якимсь жирним клеєм їдко-гіркого запаху. Поважно попиваючи чай з червоним вином і малиновим варенням, він неголосно, дуже складно й легко розповів мені:

— Правильно зволили помітити,— я людина добра. Однак — народився я і половину життя прожив, як усі, без уваги до людей, а добрим став після того, як втратив віру в пана бога. А це сталося зі мною від безперервних удач у житті. Удача переслідувала мене з дня народження; батько мій, слюсар у Мценську, так і говорив: «Степанко народився на щастя»,— бо в рік народження мого йому пощастило розжитися, відкрив свою майстерню. І в іграх я був щасливий і вчився граючись; не зазнав ніяких хвороб і неприємностей. Закінчив училище — зразу потрапив у багатий маєток, у контору, до хороших людей; хазяї любили мене, бариня казала мені: «Ти, Степане, маєш здібності, бережи себе». І це правда: здібностей у мене стільки, що я сам собі дивувався: звідки вони? Навіть коней лікував, не маючи ніякого поняття, на що вони хворі. Якого завгодно собаку навчав ходити на задніх лапах, і не биттям, а лише ласкою вчив. На жінок теж таланило: яка подобається, та і з'явиться, без затримки. Двадцяти шести років був я старшим конторником і, без помилки кажу, міг би стати управителем. Пан Маркевич, письменник книг, як оце ви, захоплювався: «Прохоров справжній росіянин, як Пурсам». Хто такий Пурсам — не знаю, але пан Маркевич був до людей суворий, і його похвала — не жарт! Дуже я пишався собою, і все йшло добре. Були в мене грошенята наскладані, збирався одружитись і вже наглядів приємно підходящу мені панночку, та раптом, непомітно для себе, відчув небезпечність життя. Загорілося у мене дуже цікаве питання: «Чому

мені в усьому щастить? Саме — мені?» Спалахнуло питання це, і навіть спати не можу. Бувало, стомишся за день, мов кінь на оранці, а — ляжеш спати і думаєш, розплющивши очі: «Чому мені щастить?» Звичайно — здібності в мене, богомільний я, не дурний, скромний, тверезий. Однак — бачу людей набагато кращих за мене, але їм не таланить фортуна. Це — цілком ясно. Думав, знаєте, думав: «Як же ти, господи, допускаєш таке? Живу, наче ягода в цукровім варенні, а проте хто ж мене з'їсть?» І все мені на думці одне це. Відчуваю, що в щасливому житті моему прихована якась хитрість, наче заманюють мене приємностями, — до чого манять? У думках питаю: «Куди, господи, ведеш?» Мовчить пан бог... Мовчить.

— Тоді вирішив я: дай-но спробую безчесно жити, що буде? І взяв з каси грошей чотириста двадцять карбованців, з таким розрахунком, що за крадіжку понад триста в окружному суді судять. Добре. Взяв. Звичайно — кинувся, управитель Пилип Карлович, добряча людина, питає: «Де?» — «Не знаю». А зроблено було так, що, крім мене, подумати ні на кого. Бачу: Пилип Карлович дуже збентежений і сумує. Ну, думаю, навіщо ж мучити хорошу людину? Кажу йому: «Гроші вкрав я». Не вірить, — «Жартуєш», кричить. Однак — повірив, доповів пані, та навіть злякалась: «Що з тобою, Степане?» — «Судить», кажу. Розсердилась вона, почервоніла, рве пальцями оборку кофти: «Судити, каже, я не стану, але ти так зухвало тримаєшся, що, сам згодься...» Я згодився і пішов від них, поїхав до Москви, а гроші повернув поштою, від чужого імені, не від свого...

Я запитав у старика:

— Навіщо ж ви це зробили? Постраждати захотілося?

Здивовано піднявши густі, колючі брови, він посміхнувся в бороду і витряс з неї усмішку ударами чисто вимитої долоні по кучерявому волоссю бороди.

— Ну, ні,—навіщо мені страждати? Я—любитель спокійного життя. Ні,—просто цікавість здолала мене: чому мені щастить? А можливо, обережність примусила: випробувати хотів — наскільки тривалі удачі мої? Взагалі ж — молодість, хе-х! Грається людина сама собою. Хоч, правда, тут не чиста гра, тобто не тільки чиста гра. Незвичайно жив: у пестоцах і ласці, ніби кімнатна собачка. Люди навкруг морщатся, охкають, а я — засу-

джений паном богом на спокійне життя до кінця днів, як видно. Всім людям — усякі випробування, а мені — нічого, наче я не достойний звичайного, людського. Ось і все, гадаю...

— Ну-ну, лежу в Москві, в гостиниці, в номері, думаю: «Іншого б за карбованець до суду віддали, а мені й за чотириста карбованців — нічого!» Навіть смішно стало: ось вона, псевдача! «Ні, думаю, стривай, Степане!» Придивляюсь до людей; гостиниця брудненька, люди в ній темні, картярі, актори, м'яті жіночки. А один видавав себе за кухаря, одначе виявився, по ремеслу, злодієм. Завів я з ним знайомство. «Як живете?» — питаю. «Та так, каже, коли — густо, а коли — пусто, коли — нема нічого». Розговорились. «Є, каже, в мене на прикметі одно дільце, але — потрібен добрий іструмент, а іструмент дорогий, грошей же в мене немає». «Ага, думаю, ось воно!» Питаю в нього: «Руйнування чужого життя не буде?» Він навіть образився: «Що ви, шипить, мені своя довбешка дуже дорога!» Н-ну, дав я йому грошей на іструмент і щоб, нагороду мені, взяв він мене з собою на грабунок. Поламав він, покомизився, одначе — взяв. Заняття його не сподобалось мені, наче ходили ми в гості, а господарів не застали дома. Відчинила нам двері чорнявенька дівиця, як видно — знайома його, він їй зараз же спритно зв'язав руки й ноги і почав колупати якусь шафу, колупає, а сам тихенько посвистує. Простота. Як прийшли, так і пішли, не зазнавши ніяких турбот. Чоловік той зараз же зник із Москви, а я живу сам, дурень дурнем. «Так? — думаю.— Знов удача?» І смішно мені, і злюсь я на все. В озлобленні на себе й на пана бога, який повинен був бачити все, що я роблю, пішов я в театр, сиджу на балконі, а через людину від мене сидить ця чорнявенька дівиця, дивиться на сцену і сльози хусточкою витирає. У перерві комедії підійшов я до неї. «Здається, знайомі?» — кажу. Але вона однак не відповідає. Нагадав я їй дещо. «Ах, каже, тихше, будь ласка». Питаю: «З якої печалі сльози ллете?» — «Принца, каже, жаль!» — це на сцені принц якийсь звивався. Після театру пішла вона зі мною в трактир, а з трактиру повів я її до себе в номер. І стали ми жити разом, мов коханці. Вона, вважаючи мене за справжнього злодія, питає: «Діла нема?» — «Діла в мене нема», кажу. «Добре, я тебе познайомлю з компанією». Познайомила. Виявилось, що хоч і злодії, однак — хлопці

хороші. Особливо — один, Костя Башмаков, дивне створіння обставин природи, наче дитина, така ясна, весела душа! Дуже я потоваришував з ним. І признаюсь йому: «Мені, власне, нічого не потрібно, я тільки з цікавості злодієм став». А він каже: «Я теж від жвавості душі, дуже, каже, багато хорошого на землі, і приємно жити. Мені, каже, іноді хочеться на вулиці крикнути: братці, ловіть мене, я є злодій!» Забавний чоловік, але незабаром, стрибнувши на ходу поїзда, зламав він собі руку, а потім захворів він на сухоти, поїхав у степ, кумис пити. Валандався я з цією компанією,— трое було їх,— чотирнадцять місяців, грабували ми по квартирах і в поїздах, і чекав я, що ось завтра трапиться незвичайне, страшне, проте все сходило з рук цілком благополучно. Голова компанії Михайло Петрович Борохов, дуже поважний чоловік і видатний розумник, якось каже: «Це нам з тієї пори фортуна повезла, як пристав до нас Степан». Схаменувся я від цих слів, повернувся від розсіяного життя до себе самого, задумався: «Що ж тепер? Людину вбити мені, чи що?» І нікчемна думка ця ввіткнулася в серце колючкою, ввіткнулась, сидить, нариває. Вночі сяду на ліжку, покладу руки на коліна, і думаю: «Як же це воно так, пане боже? Значить, вам усе одно, як я живу? Адже ось збираюсь я людину вбити, подібну мені, і дуже просто можу вбити. Як же це?» Мовчить пан бог...

Старик глибоко зітхнув і став намазувати ложкою варення на хліб.

— Горда ви людина,— сказав я.

Знову піднявши важкі, волохаті брови, він пильно подивився на мене фарфоровими очима, тепер вони здалися мені особливо пустими й колючо світлими.

— Ні, чого ж! — відказав він, старанно розправляючи бороду, щоб не вимазати її варенням.— Людині гордитись нема чим, як я гадаю.

І, акуратно кладучи в свій волосатий рог маленькі шматочки хліба, він говорив далі так само, півголосом, кажучи мовби про чужу людину, мало приємну йому:

— Отак-от, мовчить пан бог. А тут зразу й підсунувся мені спокусливий випадок. Залізли ми вночі на дачу, орудуєм,— раптом звідкись, у темряві, сонний голосок: «Дядю, це ти?» Товариш мій вискочив на балкон, а я придивився — бачу: двері, а за ними хтось возиться.

Трохи відчинив двері, а там, у куточку, на ліжку лежить хлопчисько років дванадцяти і голівку руками шкребе, довговолосий такий. І знову питає: «Дядя?» Дивлюсь я на нього, а в мене руки, ноги тремтять, серце завмирає. «Ось, думаю, випадок, ану, Степане, ану!». Та вчасно схаменувся: «Ні, думаю, на це я не піду, ні! Може, ти мене, пане боже, всіма удачами до цього гріха — до вбивства неповинного — і заманював? До цієї ями й вів, спокійною оце стежкою? Ні, н-ні...» І так ця догадка розсердила мене, що навіть не пам'ятаю, яким ходом я пішов звідти і опинився в лісі.

— Сиджу під деревом, поруч мене товариш цигарку курить, лається тихенько. Дощик кропить нас, по лісі — дзвінкий шепіт, а перед очима в мене, у темряві, хлопчисько цей напівсонний, беззахисний, цілком у моїх руках. Хвилинка, і — нема хлопчика! «Хе-х», — думаю...

— Це зовсім ошелешило мене, з цим я вже ніяк не міг погодитись і навіть сам себе беззахисним хлопчиком почуваю. Ви подумайте лишень пильно: ось ви сидите й не можете знати, що я за хвилину почну робити, і не знаю цього про вас. Раптом, — адже різне спадає на думку, — раптом — ви мене, а то — я вас... га? Дуже спокушає ця взаємна беззахисність. І — взагалі — хто керує нами? Ото ж бо...

— Ранком прийшов я в місто й просто до судового слідчого: «Звольте мене заарештувати, ваше благородіє, як я є злодій». Виявився він дуже хорошим паном, ласкавий, худорлявий такий, тільки дурнуватий, звичайно. «Чому ж, питає, зізнаєтесь ви, з товаришами посварилися, здобич не поділили?» — «У мене, кажу, товаришів не було, працював сам». І, зробивши дурницю, розповів йому докладно, ось як вам розповідаю, всю історію мого непорозуміння і як пап бог злобно грався зі мною.

Перебивши його мову, я спитав:

— Але чому ж, Степане Іллічу, бог, а не диявол?

Старик упевнено й спокійно пояснив:

— Диявола — нема, диявол — це вигадка хитрого розуму, це люди для виправдання мерзотності своєї вигадали, а також і на користь богів, щоб йому шкоди не завдати. Є тільки бог і людина — більше нічого. І все подібне до диявола, — приміром, Іуда, Каїн, цар Іван

Грозний, — це теж людські вигадки, це вигадано для того ради, щоб гріхи й капості багатьох навантажити на одну особу. Вже — повірте... Хе-х, заплутались ми, шахраї, і все вигадуємо що-небудь гірше за нас — диявола й усяке таке. Погані, мовляв, та — не дуже, є й гірші...

— Так, значить, слідчий. Картинки в нього на стінах повішено й навкруг домашній затишок освіченої людини. Обличчя — добре. Однак — добре обличчя нічого не значить, під цією вівіскою частенько дуже паскудним товаром торгують. Кажу я йому, а над головою в мене хтось на роялі барабанить, і так неприємно було чути оцю легковажність. «Хе-х, думаю, пане боже, як це у вас усе недобре заплутано!» Говорив я довго, слідчий слухав мене, як старушка попа в церкві, однак нічого не зрозумів. «Вас, каже, звичайно, треба судити, але я ручуся, що виправдають вас, якщо все мені сказане й суддям скажете. І попереду, каже, у вас не тюрма, а, по-моєму, монастир!» Прикро стало мені. «Нічого, кажу, ви не зрозуміли, і більше розмовляти не бажаю». Н-ну, відправив він мене в поліцію, а там причепились до мене сищики. «Ми кажуть, знаємо, що крадіжки, в яких ти зізнався, не сам ти зробив, скажи нам — де товариші? Потім — іди до нас на службу». Я, звичайно, відмовив їм у цьому, а вони мене — бити. Голодом морили. Тут я справді протерпів трохи. Потім — суд. Суд дуже не сподобався мені, говорити я з ним не побажав. Розсердились судді, кинули мене в тюрму. Сиджу в тюрмі, круг мене люди, подібні до звірів та черв'яків; вибрали вони мене за старосту. «Хе-х, думаю, погано все це, пане боже, дуже погано!» Думаю і бачу: як ти не живи, чоловічку, ніхто, крім тебе, життям не керує! Ну, про тюрму, як про бородавку, нічого доброго не скажеш. Вийшов з тюрми, подивився сюди, туди, поблукав по землі, почав працювати на чавунному заводі, — кинув. Жарко. До того ж, чавун, залізо і всякий метал не люблю я — від нього походить весь тягар життя, тягар, бруд і всяка іржа. Без металів людина була б простішою, жила б легше. Ліз я у всякі справи, навіть нужники чистив, — признатись, тягло мене на найбруднішу роботу. Потім — надумав: «Дай-но піду в банщики!» І ось уже сімнадцять років мию людей та й намагаюсь нічим не тривожити їх. У тривогах наших толку мало, нема в них толку, якщо серйозно подивитись! Живу без бога. Людей шкода, з причини закинутості їх, і жити мені — нуднувато...

Місяців за два до смерті своєї Л. М. Святухін розповів мені:

— З усіх убивць, які пройшли передо мною за тринадцять років, тільки ломовий візник Меркулов викликав у мене почуття страху перед людиною й за людину. Звичайно вбивця — безнадійно тупе створіння, напівлюдина, не здатна усвідомити свій злочин, або — хитренький капосник, вересклива лисиця, яка потрапила в пастку, або засмикана невдачами, зневірена, озлоблена людина. Та коли передо мною став Меркулов, я зразу ж відчув щось особливо моторошне й незвичайне.

Святухін заплющив очі, згадуючи:

— Великий широкоплечий мужик років сорока п'яти, худорляве благообразне обличчя, — такі обличчя називають іконописними. Довга, сива борода, кучеряве волосся теж сиве, із скронь — лисі залізники, а посеред лоба стирчить рогом отакий собі задириливий вихор, і, невідповідно, всупереч вихорові, з глибоких орбіт лагідно й жалібно дивляться на мене розумні сірі очі.

Тяжко видихнувши трупний запах, — слідчий помирав від рака шлунку, — Святухін нервово зморщив змучене, землисте обличчя.

— Мене особливо збентежив саме цей вираз жалю в його погляді, — звідки він? І моя байдужість чиновника зникла, давши місце дуже неспокійній цікавості, новій і неприємній для мене.

— На запитання мої він відповідав глухуватим голосом людини, яка не звикла, або не любить говорити багато, відповіді його були короткі, точні, було ясно, що Меркулов готовий дати одверте зізнання. Я сказав йому слова, яких не сказав би іншому, що перебуває під слідством:

— «Хороше обличчя у вас, Меркулов, не схожі ви на людиновбивцю».

— Тоді він, наче гість, узяв стілець, особливо міцно сів на нього, сперся долонями на коліна і зразу заговорив, наче — дурне порівняння — на волинці загравав, у волинки є така велика глухувата дудка, як фагот.

— «Ти думаєш, пане, якщо я вбив, так я — звір? Ні, я не звір, і якщо ти відчув це, так я тобі розкажу долю мою».

— І — розповів спокійно, приречено, так, як убивці не говорять про себе, — не виправдуючись, не намагаючись розжалобити.

Слідчий говорив дуже повільно і нерозбірливо, його шершаві губи, вкриті сірою якоюсь лускою, ледве ворухились, він часто облизував їх темним язиком, заплющуючи очі.

— Мені хочеться згадати його справжні слова. В них була особлива значність. Слова, що вражали... Цей його жалісливий погляд на мене теж пригнічував. Зрозумійте: не жалібний, а — жалісливий. Він — мене жалів. Хоч я тоді ще був здоровий...

— Вперше він убив за таких обставин: восени, ввечері віз од пристані цукровий пісок у мішках і помітив, що за возом іде чоловік, розпоров мішок, черпає цукор жменею і зсипає його в кишені собі, за пазуху, Меркулов кинувся на нього, вдарив по скроні — чоловік упав.

— «Ну, я його ще ногою штурхонував і поправляю розпоротий мішок, а чоловік той під ногами в мене, лежить обличчям догори, очі витріщені, рот розкритий. Стало мені страшно, присів навпочіпки, взяв його за голову, а вона, важенна, як гиря, перекочується у мене з долоні на долону, і очі його наче підморгують, а з носа кров тече, руки мої маже. Схопився я, кричу: «Ой, лишенько, вбив!»

— Відправили Меркулова в поліцію, потім — у тюрму.

— «Сиджу я в тюрмі, навколо — люди злочинні, а я наче крізь туман усе бачу і нічого не розумію, страшно мені, не спиться, і хліба їсти не можу, все думаю: «Як же це? Йшов чоловік вулицею, стукнув я його і — нема чоловіка! Що ж це таке? Душа це? Адже ж — не баран, не теля; він у бога вірує, гляди, і хоч, можливо, характер у нього інакший, але він такий же, як і я. А я ось переламав його життя, вбив, як скотину, все одно. Адже це так і мене можуть, — стукнуть, і — пропав я!» Від цих думок так страшно було мені, пане, що ночами чув я, як волосся на голові росте».

— Розповідаючи, Меркулов дуже пильно дивився на мене, але, хоч його світлі очі були нерухомі, мені здавалося, що я бачу в сіруватих зіницях його мерехтіння нічного страху. Руки він стулив долонями до купи, сунув їх між колінами і міцно стиснув. Покарали його за неумисне убивство легко, зарахували попереднє ув'язнення й відправили на покаяння в монастир.

— «Там, — розповідав Меркулов, — приставили до мене старенького ченця, для навчання мого, як треба жити; лагідний такий старичок, і про бога говорив він якнай-

краще. Хороший. Наче батьком мені був, усе — сину мій, сину мій. Слухаю я його, а коли-не-коли й питаю: «Добре, боги! А чому ж людина така нетривала? Ось, кажу, ти, отче Павле, бога любиш, і він тебе, мабуть любить, а я ось ударю тебе і вб'ю, як муху. Куди ж лагідна твоя душа тоді подінеться? Та й не в твоїй душі задача, а в моїй лихий думці: можу я вбити тебе кожної хвилини. Та й думка моя, кажу, зовсім не лиха, я навіть дуже ласкаво можу тебе вбити, навіть помолюся спочатку, а після — вб'ю! Ось ти мені що поясни». Ну, він не міг пояснити цього; він усе своє говорив: «Це в тобі диявол звіра будить! Він тебе тривожить». Я кажу: «Мені все одно, хто тривожить, а ти навчи, як мені бути, щоб не тривожило? Я, кажу, не звір, нічого звірячого немає в мені, а тільки душа моя за себе злякалась». — «Молися, каже, до знесилення!» Я — молюсь, висох навіть, скроні сивіти почали, а мені в той час було двадцять вісім літ строку життя. Молитва страху мого не може знищити, я, і молячись, думаю: «Як же це, господи? Ось — я можу за хвилину першу-ліпшу людину смерті віддати і мене хто завгодно може вбити, коли заманеться. Засну, а мене хто-небудь полосне ножиком по горлу, а то цеглиною, обухом по голові. Гирею. Та — хіба мало чим!» Від думок цих спати не можу, боюсь. Спав я спочатку з послухниками, вночі поворухнеться якийсь із них, — я скочу на ноги та й — кричу: «Хто вовтузиться? Лежіть смирно, так вашу мати!» Всі мене бояться, і я всіх боюсь. Поскаржилися на мене, тоді відправили мене на стайню, там, з кіньми, стало мені спокійніше, кінь — скотина бездушна. Ну, все-таки спав я впівока. Боязно».

— Відбувши епітимію, Меркулов знову взявся до роботи візника, жив він на горбах, за містом, жив тверезо, зосереджено.

— «Як уві сні живу, — говорив він. — Все мовчу, людей сторонюсь. Візники питають: «Ти що, Василю, похмуро живеш, чи не в монастир збираєшся?» Що мені монастир? І в монастирі — люди, а де люди, там і страх. Дивлюсь я на всіх, думаю: «Бережи вас господь! Нетривале ваше життя, немає вам від мене захисту, і мені від вас захисту теж немає». Збагни, барин, як мені було жити з таким тягарем на душі?»

Зітхнувши, Святухін поправив чорну шовкову шапочку на голому черепі, матовім, наче стара трухлява кістка.

— Ось тут, при цих словах, Меркулов посміхнувся, раптова недоречна посмішка так перекривила, спотворила його благообразне обличчя, що я в ту ж хвилину повірив: звичайно, він — звір. І, певно, вбивав людей саме з цією посмішкою. Мені стало недобре. А він говорить далі і вже наче з досадою:

— «Ходжу я між людьми, наче курка з яйцем, а яйце те гниле, і я про це знаю. Ось-ось трісне воно всередині в мені — що тоді буде зі мною? Не знаю що, не можу придумати, а зрозуміло мені: дуже страшне має бути».

— Я спитав у нього: чи думав він про самогубство?

— Помовчавши, ворущачи бровами, він сказав:

— «Не пригадую, наче — ні разу не думав».

— І теж спитав, дуже здивовано, здається — широко:

— «Як я не згадав про це? Дивна річ...»

— Ляснув долонею по коліну, глянув кудись у куток, бурчить, мовби ображено:

— «Бач... Значить — не хотів я душі волю дати. Дуже вже мучила мене цікавість її до людей, боягузтво її образливе. Забув себе. А вона приміряється: якщо ось цього вбити,— що буде? Егеж, приміряється все...»

— Через два роки Меркулов убив недоумкувату дівчицю Матрьошу, дочку городника. Він розповів мені про це вбивство неясно, мабуть, сам не міг зрозуміти мотивів убивства. За його словами виходило, що Матрьоша була блаженна:

— «Находило на неї затемнення розуму: раптом кине копати грядки чи полоти, і кудись іде, розплющивши очі, посміхаючись, наче хтось невидимо поманив її за собою. Натикається на дерева, паркани, на стіни, ніби наскрізь хоче пройти. Якось наступила на залізні граблі, проколола ногу, кров з ноги тече, а вона йде, нічого не відчуючи, не зморщилась навіть. Була вона дівчиця некрасива, товста, а — розпусна через дурість свою, сама до мужиків чіплялась, а вони, звичайно, користувалися з дурості її. До мене теж чіплялась, ну, мені було не до того. Спокушало мене в ній те, що нічого з нею не коїться: чи в яму ввалиться, чи з даху впаде — їй все ніщо. Інший би руку вивихнув, зламав собі якусь кістку, а вона — нічого. Наче не по землі ходить. Звісно, в синяках, у виразках вся, а — міцна незвичайно. Було схоже, що живе напівдурка ця при міцній охороні. Убив я її на людях, у неділю, сидів я на лавці біля воріт, а вона почала загравати зі мною

недобре, тут я її — поліном. Звалилась. Дивлюсь — мертва. Сів на землю біля неї й навіть заплакав. «Що це, господи? Яка слабкість, яка беззахисність!»

— Він довго, важкими словами, наче в маренні, говорив про беззахисність людини, і в очах його розпалювався похмурий страх. Сухе обличчя аскета потемніло, коли він сказав мені, крізь зуби:

— «Ти подумай, барин, адже ось я в цю хвилину саму раптом можу тебе вбити, га? Подумай-но? Хто мені заборонить? Де нам заборона? Адже нема заборони ніде, ні в чому нема...»

— Покарали його за вбивство дівичі трьома роками тюрми, він пояснив легкість покарання добрим захистом, але оборонця свого похмуро осудив:

— «Молодий такий, патлатий крикун. Кричав усе: «Хто може сказати погане про цю людину? Ніхто з свідків і слова не сказав. А вбита була безумна й розпутна». Захисники ці — баловство. Ти мене до гріха захисти, а коли я гріх зробив, убив,— захист мені непотрібен. Тримай мене, поки я стою, а коли побіг — не доженеш! Побіг, то вже буду бігти, поки не впаду, отак... Тюрма — теж баловство, неробство. Розпуста. З тюрми вийшов я, як сонний,— нічого не розумію. Ідуть люди, ідуть, працюють, будують будинки, а я одне думаю: «Кого завгодно можу вбити, і мене хто завгодно може вбити». Боязно мені. І наче руки в мене все ростуть, ростуть, зовсім чужі мені руки. Почав пити вино — не можу, нудить.

— «Випивши — плачу, піду, де темніше, і плачу: не людина я, а божевільний, і життя мені — нема. П'ю — не п'яний, а тверезий — гірше п'яного. Ричати почав, ричу на всіх, відстрашую людей, боюсь їх. Все здається мені: я — його або він — мене. І ходжу по землі, як муха по склу, трісне скло, і провалюсь я, полечу невідомо куди.

— «Хазяїна, Івана Кириловича, убив теж я з цієї причини, з цікавості. Був він чоловік веселий, добрий чоловік. І незвичайної сміливості. Коли у сусідів його пожежа була, так він, як безсмертний, старався, поліз просто в огонь, няньку вивів, потім знову поліз, по сундучок її,— плакала нянька за сундучком своїм.

— «Щасливий чоловік був Іван Кирилович, упокой його господи! Мучити я його, справді, мучив. Тих двох — одразу, а цього трохи помучив: хотілося зрозуміти, як він: злякається, чи ні? Ну, він був слабкий тілом і скоро

задихнувся. Прибігли люди на крик його, бити мене, в'язати. Я кажу їм:

— «Ви мені не руки, ви душу мені зв'язали б, дурні...»

— Скінчивши розповідати, Меркулов витер долонею слітніле обличчя й порадив спокійно:

— «Ви мене, ваше благородіє, судіть суворо, на смерть судіть, а то — що ж? Я з людьми і в каторзі жити не можу, образився я на душу мою, остогидла вона мені, і — боязно мені, знову почну мордувати її, а люди від того постраждають... Ви мене, барин, знищіть...»

Кліпнувши вмيراючими очима, слідчий сказав:

— Він сам знищив себе, повісився. Яюсь незвичайно — на кайданах, біс його знає як! Я не бачив, мені розповідав товариш прокурора, «Велика, сказав, сила волі потрібна була, щоб убити себе так болісно й незручно». Так і сказав — незручно.

Потім, заплющивши очі, Святухін пробурмотів:

— Мабуть, це я підказав Меркулову думку про самогубство... Ось, батеньку, простий російський мужик, а — зволите бачити? Отак...

УЧИТЕЛЬ ЧИСТОПИСАННЯ

...Прийшовши до О. О. Я.— не застав його дома.

— Втік кудись,— сказала його квартирна хазяйка, привітна старушка в рогових окулярах і з волосатою бородавкою на лівій вилиці. Запропонувавши мені відпочити, вона заговорила, лагідно посміхаючись:

— Дивлюсь я: бігом живете ви, теперішні молоді люди, наче вистрілили вами, як дробом з рушниці. Раніш — спокійніше жили і навіть хода в людей інакша була. І чоботи носилися довше, не тому, що шкіра була міцніша, а тому, що люди обережніше ходили по землі. Ось у кімнаті цій, до Яровицького, жив учитель чистописання; теж Олексієм Олексійовичем звали, прізвище — Кузьмін. Який на диво тихий чоловік був, навіть чудно згадати. Бувало, вранці прокинеться, чоботи почистить, штанці, сюртучок, умиється, одягнеться, і все тихенько, наче всі люди в місті сплять, а він боїться розбудити їх. Молиться, завжди читав: «Господи, владико живота могого». Потім вип'є склянку чаю, з'їсть яечко з хлібом і йде в інститут, а прийшовши додому, попоїсть, відпочине

й сяде картинки малювати чи рамочки робити. Оце ось усе його рукоділля.

Стіни маленької кімнати були щедро прикрашені малюнками олівцем у рамках з чорного багету; на картинках були верби та берези над могилами, над ставком, біля зруйнованого водяного млина,— всюди верби та берези. І лише на одній, більшого розміру, старанно була намальована вузька стежка, вона повзла вгору, її зміясто переплітало кореневище покривленої берези, із зламанною вершиною і безліччю сухих сучків. Дивлячись на неспівливі, сірі малюнки, старушка любовно говорила:

— Гуляти він ходив вечорами, в сутінках, і особливо любив гуляти, коли хмарно, дощ загрожує. Від цього він і захворів, застудився. Бувало, скажеш йому: «Чом ви такий недобрий час для гулянки вибираєте?» — «В такі, каже, вечори народу на вулицях менше, а я людина скромна й не охоча до зустрічей з людьми. І частенько, каже, люди примушують думати про них недобре, а я цього уникаю». Надягне шинельку, картуз із кокардою, зонтик візьме й тихенько йде якомога ближче до парканів; всім, кого зустріне, дорогу дає. Дуже добре, легко ходив він, наче й не по землі. Зворушливий чоловік — маленький, стрункий, світловолосий, ніс з горбинкою, обличчя чисто виголене й таке молоде, хоч було йому вже під сорок. Кашляв він завжди в хустку, щоб не шуміти. Бувало, дивлюсь я на нього, люблюся, думаю — от би всі люди такі були. Спитаєш: «А не нудно вам так жити?» — «Ні, каже, аніскільки не нудно, я живу душею, а душа нудьги не знає, нудьга — це тілесна напасть». І завжди він відповідав отак розумно, як старий дід. «Невже, питаю, і жіноча стать не цікавить вас, і про сім'ю не думаєте?» — «Ні, каже, я до цього не схильний, сім'я ж потребує турбот, та й здоров'я мое не дозволяє». Так, тихим мишеням, він і жив у мене років зо три, а потім поїхав на кумис, лікуватись, та там, у степах, і помер. Чекала я, що прийде хто-небудь по добро його, та, мабуть, не було в скритної людини цієї ні рідних, ні приятелів — ніхто не прийшов; так все й лишилось у мене: білизна, картинки оці та зошит з записами.

Я попросив показати мені зошит, старуха охоче дістала з комода товсту книгу в оправі з чорного коленкору; на клапті картону, приклеєного до обкладинки, готичним шрифтом значилось:

*Пожива духу.
Записки для пам'яті
О. О. Кміна
Літо від Р. Х.*

1889-г. Січень, 3.

На звороті — віньєтка, тонко зроблена пером: у рамці з листя дуба й клена — пеньок, а на ньому клубочком згорнулась змія, підвівши голову, висунувши жало. А на першій сторінці я прочитав слова, взяті, очевидно, як епіграф, старанно виписані дрібним, круглим почерком:

Незабаром виявилось, що християн багато, — так завжди буває, коли починають досліджувати якийсь злочин.

З ЛИСТА ПЛІНІЯ ІМПЕРАТОРУ ТРАЯНУ.

Далі в око впав крупний і якийсь урочистий почерк, прикрашений хвостиками й кучериками:

Я значно розумніший від Ап'ллона Корінського. Не кажучи про те, що він — п'яниця.

Майже на кожній сторінці мелькали малюнки, віньєтки, часто зустрічалось товсте жіноче обличчя з тупим носом і калмицькими очима. Записів було небагато, вони рідко коли займали одну, дві сторінки, частіш — кілька рядків, завжди виписаних старанно. Ніде жодної клякси, всюди відчувалася сувора викінченість, все здавалося любовно й акуратно списаним з чернеток.

Зацікавлений, я забрав «Поживу духу» тихого вчителя додому, і ось що знайшов у цій чорній книзі.

Так зване мистецтво живиться здебільшого зображенням і описами різного роду злочинів, і помічаю, що чим злочин підліший, тим більше читають книгу і тим знаменитіша картина, йому присвячена. Власне кажучи, інтерес до мистецтва є інтерес до злочинного. Звідси цілком ясна шкода від мистецтва для молоді.

Коропа треба фарширувати морквою, але цього ніхто не робить.

Князь Володимир Галицький їздив служити Угорському королеві і чотири роки служив йому; після чого, повернувшись у Галич, займався церковним будівництвом.

Всякий злочин вимагає природженого таланту, особливо ж людина бивства.

Ап Кор написав, щоб посміятися з мене, плюгавенькі віршики. На всякий випадок байдуже записую їх:

«Щоб душа була подібна гуміластику —
тобто більш піддатлива, гнучка,
Треба всім робити духовну гімнастику —
тобто — просто — «валяти дурака».

Успішне — тобто безкарне — вбивство має бути здійснене раптово.

Тихий чоловік записував прецікаві думки свої різноманітними почерками — ромбом, готичним, англійським, слов'янською в'яззю і всіляко, явно хизуючись своєю майстерністю. Але все, що стосувалось убивства, він писав тим самим дрібним, круглим почерком, яким був написаний уривок з листа Плінія Траянові. І можна було думати, що це вже його індивідуальний почерк. Чудово, ромбом, було намальовано:

Мислення є обов'язком кожної письменною людини.

Слов'янською, вибагливою в'яззю:

Я ніколи не дозволю собі забути кепкування з мене.

А круглий почерк говорив:

Раптовість не виключає попереднього й точного вивчення умов життя наміченої особи. Зокрема важливо — час і місце прогулянок. Години повернення з гімназії з уроків. Вночі з клубу.

Дві сторінки приділено докладному й сухому описові прогулянки в човнах по Волзі, потім косим почерком, буквами, переломленими посередині, накреслено:

У Пол. Петр. погана звичка чухати пальцем під лівим коліном. Вона любить сидіти закинувши ногу на ногу, від цього й свербить під коліном, мабуть застій крові. Він цього не помічає, дурень. Він взагалі дурний. І не добре, що вона часто питає: «Та що ви?» — це в неї виходить насмішкувато. Поліна — значить Пелагія, Пелагія — ім'я, власне, вульгарне, сільське.

І знову — круглий почерк:

Виїхати з міста й раптово повернутись. Сісти на візника, — це: дуже безглуздо говорять: сісти на візника, треба: найняти візника. По дорозі додому зіскочити з прольотки, так наче заболів живіт, забігти, вбити і їхати далі...

Далі — калмицьке обличчя жінки і потворно коротконогий чоловік з маленьким обличчям без очей; на місці Іх — знаки запитання. Дуже пишна борода.

Потім хитрим почерком под'ячого:

Він почав бувати, тобто ходити в гості до старої чортихи, поетеси Мисовської. У неї збираються місцеві революціонери.

І знову круглий почерк:

Раптовість дії — гарантія успіху. Візника найняти старого, по можливості, з поганим зором. Зіскочити — схопило за живіт. Прохідним двором іти просто на нього, але — не здоровкатись, щоб він розгубився. Поминути і, раптом повернувшись, ударити збоку в т. с. (наведено скорочену до двох букв латинську назву мускула). Швидко повернутись до візника, поправляючи костюм, грубо глузуючи з себе. Дома послати в аптеку по шлункові краплі. Коли все виявиться, поводитись зацікавлено, легковажно. Брати участь у торжестві похорону. Звичайно.

Більше записів на цю тему не було, останній же закінчувався віньєткою: могила без хреста, над нею сухе обламане дерево, навколо густий бур'ян, а в небі плаче калмицьке обличчя місяця.

Далі було ще чотири записи:

Прочитав у німецькому романі дурну фразу: професор питає свою наречену:

— Адель, чому ви завжди перебалакуєте все, що я вам кажу.

Сьогодні перед заходом сонця в саду чудово співав шпак, співав так, наче він оце вже востаннє співає.

Зустріч з людиною не завжди загрожує небезпекою, але все-таки треба бути дуже проникливим, вибираючи знайомих. Я ніколи більше не дозволю собі знайомитися з рудими.

Зубний біль добре відчуває лише той, у кого болять зуби, і тільки тоді, поки вони болять. Потім людина забуває, який нестерпний є зубний біль. Було б корисно, щоб зуби боліли хоч раз на місяць, але обов'язково в один і той же день, у всього населення земної кулі. За цієї умови люди, певно, навчились би розуміти один одного.

Цим закінчувалась книга тихого вчителя чистописання, озаглавлена ним «Пожива духу».

Московський студент Маньков, убивця своєї дружини, в останньому слові на суді захищався так:

— Вона вбита, і вона — мучениця, вона тепер, може бути, свята, в раю, а мені залишилося все життя нести важкий хрест гріха і каяття. За що ж іще карати мене, якщо я сам себе вже покарав? Ось я тепер їм яблучка, яечка, як раніш їв, а смаку вони колишнього, минулого вже не мають, і ніщо не радує мене — за що ж карати?

НЕВДАХА-ПИСЬМЕННИК

Вночі, в брудньому трактирі, в димній масі напівп'яних, веселих людей, чоловік, ще не старий, але дуже пом'ятий життям, розповів мені:

— Занапастив мене телеграфіст Малашин.

Нахилив голову в пом'ятій кепці жокея, подивився під стіл, пересунув хвору ногу свою, піднявши її руками, і затяжно, хрипко зітхнув:

— Телеграфіст Малашин, так. Благочинний наш іменував його неліпообразним отроком, дівиці — Малашею. Був він маленький, стрункий, рожеві щоки, карі очі, брови — темні, руки — жіночі; писаними красенями називають таких. Веселий, з усіма лагідний, він був дуже помітний, навіть, може, любимий у нашому містечку, де три тисячі п'ятсот жителів не поспішаючи виконували звичайнісінькі обов'язки людей. Двадцяти років з народження мого пройнявся я нудьгою життя до німоти душі; дуже вже дратувала й навіть лякала мене тиха суєта людей, незрозумілий мені був смисл цієї суєти, дивився я на все здивовано, і якимось, у пориві почуття, написав оповідання «Як люди живуть». Написав і надіслав рукопис до журналу «Нива». Чекав рішення долі тиждень, місяць, два і махнув рукою: ці штучки не для нашої внучки!

— А місяців через три, може, й більше, зустрічаю Малашина.

— «У мене, — каже, — для тебе листівка є».

Подав мені відкритого листа, а на ньому написано:

«Оповідання Ваше нудно написане, і його не можна визнати вдалим, але, здається, у Вас є здібності. Надішліть ще що-небудь».

— Не буду говорити, як я зрадив. Малашин люб'язно розповів, що листівка вже третій день у нього. «Випад-

ково, каже, захопив на пошті, щоб передати тобі, та все забував. Так ти, каже, оповідання пишеш, у графі Толсті цілиш?»

— Посміялись і розійшлись. Але в той самий день увечері, коли я йшов додому, диякон, сидючи біля вікна, крикнув мені:

— «Ей, ти, письменник! Я т-тебе!»

— І насварився кулаком. У радості моїй я не зважив дияконів жест. Знав я, що це людина фантастична: замолоду він тягся до опери, але далі регента в архієрейському хорі не пішов і в губернії не міг зробити кар'єри собі, бо мав нахил до свободи дій. Пив він і в п'яному вигляді, на парі бив лобом грецькі горіхи, міг розбити цілий фунт горіхів так, що шкіра на лобі в нього тріскалась. Носив у кишені залізну коробочку з дірочками, влітку — для жабенят, а взимку для мишей, і, вибравши зручну хвилину, пускав звіряток цих дамам за коміри. Жарти ці прощались йому за веселу його вдачу і за те, що він дуже добре знав риб'ячий характер, чудовий був риболов! Але сам рибу не їв, боячись подавитись кісткою, і спіймане дарував знайомим, що дуже збільшувало любов до нього.

— Так ось — зрадив я. Був я в той час юнаком скромним, характеру замисленого, собою некрасивий.

Він придавив губами ріденькі, вилянілі вуса, прищурив жовті білки нудних очей і тремтячою рукою почав обережно наливати чарку горілки. В двадцять років він був, очевидно, незграбним, кістлявим, сіре вихрасте волосся його було, мабуть, рудим, мутні очі — голубими. І — дуже багато ластовиння на обличчі. Тепер його дряблі щоки густо покреслені складним візерунком червоних жилок, сизий ніс п'яниці печально хнюпився на вуса. Горілка вже не збуджувала його. Він бурмотів натужно і мовби кризь сон.

— Відчув я себе красунем, значною фігурою. Ще б пак: маю здібності неабиякі! Душа моя заспівала жайворонком. Почав уперто писати. Ціліснічкі ночі писав, слова з пера струмком течуть. Радість! Помічаю, що городяни почали дивитися на мене особливо уважно. «Ага!» — думаю...

— Малашин запросив мене в гості до акцизного, а в того — дочка, жвава така баришня. Ну і ще всяка молодь, цікавляться мною, питають:

— «Пишете? Будь ласка — чаю! Внакладку!»

«Ого, думаю, внакладку навіть?!» Розмішував чай ложечкою, сьорбнув — що таке? Солоно. Так солоно, що навіть гірко. До огиди. Все-таки п'ю, від скромності моєї. І раптом усі, хором, зареготали, а Малашин пересміявся й каже:

— «Як же це? Письменник повинен уміти розпізнавати всі речі, а ти сіль від цукру не можеш відрізнити, як же це?»

— Я сконфузився, зів'яв. «Ех» — думаю...

— «Це, — кажу, — жарт, звичайно...»

— Вони ще більше регочуть. Потім почали умовляти мене, щоб я вірші читав, — я й вірші складати пробував. Малашин знав це. Умовляють:

— «Поети в гостях завжди вірші читають, і ви повинні».

Але тут пикатий син голови втрутився; сказав:

— «Хороші вірші пишуть лише військові».

— Баришні стали доводити йому, що він помиляється, а я непомітно вийшов. І з того вечора усім містом почали мене цькувати, мов чужу собаку. В першу ж неділю зустрів я диякона, йде з вудочками, топчучи землю, як дивовижний слон.

— «Стій, — кричить. — Пишеш, дурно? Я, — каже, — три роки в оперу готувався і взагалі не тобі рівня, а ти — хто? Муха ти! Такі, — каже, — мухи тільки засиджують дзеркало літератури, сволота...» — І так налаяв мене, що мені навіть образливо стало. «За що?» — думаю.

— Через деякий час тітка моя, — я сирота, у тітки жив: — «Що це кажуть про тебе, наче пишеш ти? Ки-нув би, тобі женитися час...»

— Намагався я пояснити їй, що в ділі цьому нічого ганебного немає, що навіть графи й князі пишуть і взагалі це заняття чисте, дворянське, але вона заплакала; голосить:

— «Господи, і хто, який лиходій навчив тебе цього?»

— А Малашин, зустрічаючи мене на вулиці, горлає:

— «Здрастуй, без чверті граф Толстой!»

— Склав дурненьку пісеньку, і, побачивши мене, молодь міста виспіває:

Всі пташки, канарейки
Співають про своє,
Хоча ніхто й копійки
За це їм не дає...

«Ех, думаю, попав жук під копито!»

— Так дражнять — на вулицю вийти не можна. Особливо — диякон, озлився, тільки й чекай — одлупцює.

«Я,— ричить,— три роки, а ти негідник...»

— Бувало, вночі, сиджу я над рікою, міркую:

«Що таке? За що?»

— Над рікою відлюдне місце було, мисок, а на ньому вільховий гай, так я заберуся туди і, дивлячись на ріку, відчуваю, ніби вода ця темна, омивши місто, крізь мою душу тече, залишаючи в ній осадок мутний і гіркий.

— Була у мене знайома дівчина, золотошвейка, залицявся я до неї з чистим серцем, і, здавалося, що я теж прийнятний для неї. Але й вона почала супитись, обережно питає в мене:

— «Правда, що ви мовби щось написали в газети про нас, про місто?»

— «Хто вам сказав?»

— Пом'ялась вона й розповіла:

— «Писання ваше у Малашина в руках, і він його всім читає, а з вас сміються і навіть хочуть бити, за те, що ви до графа Толстого перекинулись. Навіщо ви Малашину дали писання це?»

— Під мною земля заколивалася. «У-ю-юй»,— думаю. Там у мене й про акцизного і про диякона, про всіх без радості, говориться. Звичайно, нещасливого писання мого я Малашину не давав, він сам узяв рукопис на пошті. Тут кохана моя ще підлила мені гіркоти:

— «За те, що я гуляю з вами, подруги сміються з мене,— так що вже я й не знаю, як мені бути».

«Ех», думаю я.

— Іду до Малашина.

— «Віддай рукопис, будь ласка!»

— «Ну, навіщо він тобі,— каже,— якщо його забракували!»

— Не віддав. Подобався мені цей чоловік; помічаю я, що як непотрібні речі приємніші за корисні, так іноді нам приємна й шкідлива людина. І ще приклад: нема битюга дорожчого за скакового коня, хоч люди живуть працею, а не скачками.

— Настало різдво, запросив мене Малашин рядитись, вирядив чортом, у вивернутий кожух, наділи мені на голову козлячі роги, на обличчя — маску. Н-ну, танцювали ми і все інше, спітнів я і відчуваю: нестерпно

шипав мені обличчя. Пішов додому, а мене на вулиці обігнали трое ряжених і кричать:

— «Ой, чорт! Бий його!»

— Я — тікати. Звичайно, догнали. Побили мене не дуже, але обличчя горить — хоч кричи! Що таке? Ранком підповз я до дзеркала, а пика в мене несприродно багрова, ніс роздуло, очі запухли, сльозяться. Ну, думаю, покалічили! Вони маску ту зсередини змастили чимось їдким, і коли я спитнів, мазь ця почала мені шкіру рвати. Тижнів п'ять лікувався, думав — очі повилазять. Однак — нічого, пройшло.

Тоді я догадався: не можна мені лишатися в місті. І тихенько пішов собі. Гуляю з тої пори ось уже тринадцять років.

Він позіхнув і стомлено заплющив очі. Він здавався людиною років п'ятдесяти.

— З чого ви живете? — спитав я.

— Конюх, служу на перегонах. Даю матеріал про коней репортеріві одному.

І, посміхаючись поволі, доброю посмішкою, він сказав:

— До чого ж благородні тварини коні! Порівняти ні з чим коней. Тільки ось одна ногу розбила мені...

Зітхнувши, він тихо додав, наче рядок вірша прочитав:

— Коняка найлюбиміша моя...

ВЕТЕРИНАР

У масі народопоклонників, яких я зустрів на шляхах мого життя, особливо запам'ятався мені ветеринар Мілій Самійлович Петренко.

Високий, сутулий. Довге, до п'ят, вузьке пальто з парусини неприродно збільшує його зріст. Голене обличчя прикрашене пишними вусами, кінці їх картинно звисають на груди. З-під густих брів непохитно й суворо блищать світлі очі. Опуклий лоб глибоко зораний зморшками, на голові буйно стирчать цупкі віхтики сивого волосся, воно покрите вицвілою, широкополою шляпою, шляпа збита на потилицю, і це надає старому задирливого, боївого вигляду.

Я познайомився з ним у 903 році в Седлеці,

у М. О. Ромася, і Петренко захотів ознайомити мене з «працею його життя». Холостяк, він наймав кімнату в дерев'яному брудньому будиночку візника-єврея; проти вікон цієї сумної кімнати важно височіли червоні, дуже солідні стіни седлецької тюрми.

Розмахуючи руками, довгими як весла, ветеринар посадив мене до столу і заричав глибоким басом, вимовляючи кожне слово окремо:

— Сура. Пива. Дві.

Кинув шляпу в куток, на ліжко, дістав з маленького жовтого комода товстий зошит у клейонці і, гучно крикнувши, почав:

— Ось. Називається:

Кілька думок з питання про засвоюваність харчових речовин їдцями різних станів. Соціально-економічний нарис.

Частково — розповідаючи, іноді — читаючи, він на протязі добрих півтора годин знайомив мене зі своєю працею. Вона була основана на хімічному досліді екскрементів. Її висновки переконливо, довгими стовпчиками цифр твердили, що чим вище стоїть людина на східцях соціальної драбини, тим гірше вона перетравлює їжу, тим більшу кількість викидає її кишечник цінних речовин не засвоєними організмом. А найбільш злочинно поводяться в цьому розумінні чиновники і особливо — юристи: шлунок юриста перетравлює менше 50 процентів поглинутої ним їжі, решту ж викидає без користі для себе і явно на шкоду господарству держави.

— Сидяче життя! — переможно ричав Петренко. — Ненормальна діяльність жовчної залози. Всі чиновники — жовчні.

Ляскаючи по сторінках зошита широкою долонею, з кущиками сірого волосся на згинах пальців, ветеринар торжествував:

— Розрахунок такий: чотири фунти на день. Три пуди на місяць. Тридцять шість на рік. На їдця. Двадцять пудів зайвих. Беру середню тривалість життя кожного їдця мінімально — тридцять років. Хо!

І, понизивши голос до найглибшої октави, він з гнівом і жахом загудів:

— Привілейовані стани, о? Так звані. Марно знищують їжу, о! Кілька мільйонів пудів на рік. Грабунок, о!

Далі він незаперечно довів, що найідеальніше за своєю харчові речовини шлунок мужика, — у відходах мужицького кишечника неперетравленої їжі майже зовсім немає.

— Мужик засвоює все. Цілком. До пуля!

Встав зі стільця і, махаючи рукою над головою моєю, заперхав:

— Цифри! Мужицьке слово — дармоїди — має дуже глибокий науковий смисл. За мужика — цифри! Доведено цифрами. Хто може спростувати цифри? Правда завжди в цифрах. В корені точних наук — цифри!

Коли він вимовляв слово «цифри», його пишні вуса переможно роздувались. Він сів, вилив під вуса склянку пива, витер рота полою пальта і говорив далі, стукаючи по зошити міцним пальцем:

— Тут р-радикальне р-рішення пр-роблеми р-раціонального харчування населення Росії. Розумієте? Хо-хо! Ми можемо або скоротити працю мужика на п'ятдесят процентів, або годувати цілий світ. На вибір. Тому що: мужик випорожняється чесно. Він чесно перетравлює їжу, о! Мужик — первісна субстанція всякого соціального тіла, о! Він найсвятіше. Все — його плоть. Його кров, о!

Знову скочивши зі стільця, він двічі стукнув кулаком у стіну, в ту ж мить у напіввідчинені двері заглянуло три рудуваті голівки, три замурані личка. Одне з них тоненьким голосом щось спитало незрозумілими словами єврейської мови. Ветеринар витяг звідкись пом'ятого карбованця і, показавши дітям чотири пальці, скомандував:

— Чотири. Не бовтайте.

Підбіг кучерявий хлопчисько років семи, схопив папірець, смачно плюнув на нього і почав акуратно розправляти карбованця на долоні.

— Ша! — крикнув старик, але це не злякало дітей. Я спитав:

— Ви не читали статейки про ідеали й ідолів?

— Не пам'ятаю. Ні. Марксистська?

Очі його розширились, ніс почервонів, і над бровами з'явилися теж червоні плями.

— Маркса — не люблю. Марксистів — ненавиджу. Вороги народу. Єврейське вчення. Я — антисеміт. Юдофоб, о! Євреї — паразити. Як усі не хліборобські

народи. Християнство — єврейська пастка. Ніщє — має рацію. Христос — отрута. Знесилоє. Батьківщина людини — земля. Людина — це мужик, усе від мужика, все через мужика, о! Ось моя віра. Толстой плуває. Віра — це коли просто. Просто і ясно. Юзова — знаєє? Каб-ліца? Читали? О! Чесний мислитель. Я його знав. За-молоду. Мудра людина. Любив. Знав. Вірив.

Я спитав:

— Ви не пробували надрукувати ваші праці?

— Ні. Бідний. Посилав у журнали. Не беруть. Зрозуміло! Інтелігенція. Паразитивне утворення. Власне, в глибині розуму — ставиться до мужика вороже. Розглядає його як фізичну силу. Як знаряддя. І — тільки. Мріє його силою захопити владу, о! Шахраї!

Він ударив по столу кулаком, склянки, обурюючись, задзвеніли.

— Мужик відчуває це. Він не піде за інтелігенцією. У нього свій шлях. Свій розум. Все, що не він, — зайве. Він знає це, о!

Вбігли діти. Старший ніс дві пляшки, двоє других — по одній. Старик, посміхаючись, лагідно забурчав:

— Мотько! Я ж сказав: не бовтай пляшки!

І, погладивши руді кучері хлопчика, сунув у лапку його якісь монети, а коли той, заверещавши й підстрибуючи, побіг, ветеринар провів його якнайширшою посмішкою, кажучи:

— Люблю цих. Чесно перетравлюють їжу. Єврейські діти — милий народ, о!

— Ви ж юдофоб?

Він, усміхаючись, хитнув головою:

— Теоретично. Звичайно, євреї — ні к чорту! Страшно живуть. Але — якщо дати їм землі...

Навалився грудьми на стіл і, благально дивлячись на мене дуже світлими очима фанатика, попросив:

— Дайте землі! Всім. Усю. Більше — нічого. Землі! Все інше — додається. Життя почав мужик. До ідеала приведе його лише мужик, о! Міста — помилка. Історія — помилка. Треба все спочатку...

Різким рухом він схопив пляшку і, наливаючи в склянку тепле піняєє пиво, сказав спокійніше:

— Нічого! Мужик усе поправить...

Потім він знову заговорив про раціональне засвоєння їжі, довго розповідав мені про премудрості шлунків у

коней, у корів, особливо захоплювався шлунком вівці і закінчив промову свою густим, пристрасним вигуком:

— Духовна енергія — результат роботи шлунку і кишок! Тільки це. Ніщо інше, о!

А коли я йшов від нього, він сказав прощаючись:

— Треба чесно перестравлювати їжу! В цьому — все. Мужик довів це. Х-хо! І — як довів!..

ПАСТУХ

Тимофій Борцов, сільський — села Вишеньки — пастих, людина незвичайна: він трохи чаклун і віщун, він — «коновал», але лікує і людей, він же — «суддя в сімейних справах» і — як сам, посміхаючись, іменує себе — «солом'яних справ майстер»: чудово плете з соломи баульчики, коробочки, цигарнички і рамки, прикрашаючи їх кольоровими папірцями й фольгою.

Солідні мужики говорять про нього поважно:

— Це мужик круглого розуму, він для нас — міністр! Молодь боїться його і називає:

— Дядько Тим.

Взагалі село дуже поважає Борцова за розум, справедливість, за тверезе життя й достаток. На сходках він перша людина, але говорить завжди останнім, уважно вислухавши всіх крикунів.

Коли він був ще підпасичем, бик ударив його рогом у стегно, а замолоду рекрути перебили йому ребра, тому Борцов ходить дивно розгойдуючи своє міцне тіло, — наче йому хочеться лягти на землю правим боком і, припавши до землі вухом, підслухати щось у ній, а земля цього не хоче і відштовхує його.

Йому — років шістдесят, але він кряжистий, широкогрудий, міднолиций; густі білі зуби його всі цілі; в сивому волоссі стирчать руді пасма, — здається, що він не сивіє, а рудіє. Волосся його таке пишне й густе, що він не надіває шапку навіть узимку, в морози. Голос у нього дужий для підпасичів і худоби, а з людьми він розмовляє повагом і наче нарочито тихо, щоб люди уважніше слухали.

Але головне — він філософ. Часто буває в місті, продаючи свої солом'яні вироби, багато бачив, про все подумав.

З ранку до вечора він сидить у полі, десь на горбку під тінню самотньої берези, або на узліссі, грізно покрикує команду підпасичам і спритними шерстяними пальцями невтомно плете солому, — біля нього цілий сніп.

— А чому люди вроздріб живуть? — ставить він запитання і сам же відповідає:

— А це з причини грамоти. Розрізнились люди від того дня, як видумали оцю словесну грамоту, книжки всякі, закони, накази. Ось. Ти наказуєш, а я не можу зрозуміти тебе, я ж неписьменний! Приміром: ти скотинячий лікар, вертиринал по-вашому, я теж скотину розумію, а один одного ми не можемо зрозуміти, тому заважає грамота. Да.

Я слухаю і дивлюсь в його двоколірну, рудо-сиву бороду, в ній заплутався широкий ніс мавпи, з неї шилами стирчать, хитромудро поблискуючи, зелені, жаб'ячі очі. А рота — не видно. Коли Борцов говорить, помітно тільки, що в бороді його щось ворухиться і біло просвічує крізь волосся холодна смужка зубів.

— І стоїш ти супроти мене людиною чужої мови, наче німець. Так само й становий і всякий інший чин. Якщо ж він по-матірному лає, ну, це я зрозуміти можу, а як тільки грамотно заговорить, — тут проміж нас провалля! Я — по той бік, а він по цей, і один одного не чуємо. Або ж — піп. Хіба хто розуміє, що він у церкві кричить? У церкві, як уві сні, дуже жадано, ну, а зрозуміти не можна нічого. Теж і вчителі: дітлахів скучать та скуки вчать, роки-и! Це дуже корисно, що дітлахи підріши забувають грамоту, а то б і мужики один одного розуміти перестали. Бачиш? Головна шкода людям це від неї, від грамоти.

Я намагаюсь переконати його в протилежному, однак — безуспішно. Примруживши, сховавши хитренькі очиці, він слухав мову мою мовчки і надував губи так, що вуса мохнатим віхтем висувалися з бороди. Обличчя його ставало дурним, хитаючи впертою довбешкою, він говорив співчутливо:

— Ох ти, господи! Ну що тут робити? Не розумію! Самих слів твоїх не розумію, не тільки — думок. Ти дивись, які слова, га? Ти кажеш: наука, а я чую — павука і зараз же тебе самого павуком бачу, і наче ти мене, як муху, обплітаєш павутинкою. І ще ти кажеш, щоб усі були письменні. Так це ж безглуздя, на всіх грамоти не.

вистачить. Та й їжі не вистачить, що це ти! Ой-ой, до чого грамота доводить, ой-ой!

Звичайно, я розумів, що пастух глузує з мене, але я теж був упертий, мені хотілося перебороти впертість дядька Тима. Видно, це подобалось йому, він говорив зі мною дедалі ласкавіше і охочіше.

Але після одного його оповідання я відскочив від Борцова, як м'яч, відбитий палкою.

Сидів він увечері, після заходу сонця, на лавці біля воріт хати своєї, перед хатою; в темнозеленій маслянистій воді ставка кумкали жаби, над ними нили комарі. Борцов відбирав із снопа стібла соломи й лінивенько філософствував, повчаючи мене:

— Ну, гаразд; погодьмося: потрібна хороша людина. А — яка вона, якщо хороша? Скажімо так: людей-жителів не грабує, милостиню подає, хазяйнує старанно — оце й буде найкраща. Вона закони знає: чужого не займай, своє — бережи. Не все жери сам, дай шматок і псам; тепліше одягнися, тоді й на бога надійся — ось що вона знає. Це найпотрібніша її грамота. Такою людиною й тримається наша держава, покоритель усіх язиків. Оцей самий держалець землі цілий світ годує і до нього всяк народ іде: німець різний, француз і турка — всі до нього лізуть. Навіть, сам знаєш, завоювати хотіли скільки разів: озброяться як краще і просто на Москву лізуть нахабно. А він сидить смирно, жде. Так. Підкотяться вони, дванадцять язиків, а то й більше, тут він устане та я-ак бабахне! І всі наступателі ці пилом розсиплються, — більш нічого. І — ніякої про них пам'яті. Неначе — були, а — вже нема! І — з роками — все менше наступателів цих, а нас — усе більше, просто й дівати нікуди. От.

— За твоїми ж словами виходить, що хороша людина просто нещасна і навіть мовби недоумкувата. Яке її діло? Ніяких ділов за нею не видно. Яка від неї користь? Кричить без ума чого не треба, і за те її садять у тюрму, — ось як за твоїми словами пояснюється ця людина.

— Я таких знав, я безліч знаю всякої юрунди. Мені навіть сам його благородіє справник не раз, не два говорив: «Багато ти, Борцов, знаєш, розумна довбешка в тебе». Я, звісно, йому низенько вклоняюся, а про себе знаю: дурень він. Дружина в нього без ніг сім років, а він

сидить над нею, як ситий пес над падлом. І навіть помер в один рік з нею; казали, ніби з нудьги. Про нього теж була чутка: добра людина. А доброго в нього одне було: кінь. Я йому кров пускав. Мерин. Міцний в усіх статях, як вилитий.

— Найсмішніший з хороших цих був син поміщиці нашої Дубровіної, Ольги Миколаївни; розпутна баба була, чоловік покинув її, за кордон утік навіть. Гостроноса така, жвава. В окулярах ходила, окуляри на чорній нитці, а нитка за вухо прив'язана. «Я, каже, лікар». Лікувала декого. Йй, на пожежі, ногу переламали, стала тихшою після того.

А син її, Митя, дружком моїм був, хлопчаками живучи, разом пустували. Потім він зник учитись, і довгі роки не видно було його. Раптом — наче з болота вискочив; я тоді вже пастухом був, сиджу на узліссі, дудки вирізую, а він і біжить. «Упізнав ти мене?» — питає. Довгий, худий став, полисів і теж в окулярах, як мати. В руці палиця з кисейним капшуком, через плече, на ремені, бляшана коробка, ніжки тоненькі, — зовсім паяц! Метеликів ловить, жуків і трави збирає, мов чаклун. Говорить зі мною по-старому, як з хлопчиськом: пам'ятаєш, питає, пам'ятаєш? Бачу: дурнем вивчився Митя; мені й згадувать соромно, я вже на той час жонатий був. «Що, питаю, робиш, Митрію Павловичу?» — «Книжки, каже, пишу про комашине життя» — «Так, кажу. Заняття приємна».

— Придивився — бачу — добрий він, як п'яний, нічого йому не шкода. Почали мужики щипати його: той просить, цей тягне. Я — теж. Бриля випросив у нього, дуже хороший бриль був, я з нього й навчився крутити з соломи всякі дрібнички. Ну, звісно, по дружбі й гроші брав. Ножик теж випросив чудовий.

— Розуму він був мишачого, завчився до безтямності. Бувало, скаже: «Комар лихоманки розносить, бережись, каже. комара!» Я, звичайно, не сміюсь, а наче вірю, питаю: як так? Так він і почне плетінку плести, а, господи! Скаже тисячу слів, а глузду з пашиний ніс. А то заведе мову про мужиків: трудно жити мужикам. В цей час і проси в нього чого хочеш: трудно, то ти допоможи! Тут він хоч сто карбованців дасть, — жалісливий був, як баба. Дивлюсь я на нього, думаю: «Хоч ти вдвоє зрячий, а живеш ти зря. Чого тобі треба? Взу-

тий-одітий добре, їси — смачно, земельку в оренду здаеш, грошенята є, чого тобі ще, йолопе тесаний, ідоле мордовський?» І — зло в мене на нього.

— Ловить він комашину дрібноту, принохується до всього, а я його спроваджую де гірше, в болота, а в нас там поміж кушии колодязі глибоченні,— дивись добре! Бувало, не доглянуть підпасичі, забреде теля, а то й вівця, ну, і — поминай як звали! Засмоктує їх. Звичайно, і він потрапляв у такі місця, загрузне й репетує.

Пастух нахмури́в лоб і, роздираючи пальцями бороду, говорив далі тихше, з видимою досадою:

— Одного разу вліз він по шию, витягли його, зняв одяг, повісив на куці сушити. А я й кажу підпасичеві: «Миколко, піди сховай баринові штани». Хлопчиськові приємно попустувати, сховав він обоє штанів, а діло було надвечір, я вселів череду гнати додому, і довелось барину без штанів гуляти, день був святковий, всюди — баби, дівки — сміх! Ну, це вийшло для мене погано. Проговорився Миколка, що це я пожартував, дійшла вигадка моя до дружка, прибіг він до мене й давай заговорювати мене. Так багато говорив, що навіть пика почервоніла і ледве сльози не течуть у нього. «Я, каже, тобі і те й се, а ти мені — що, га?» Від того дня пропала наша дружба, перестав він знати мене, та, до речі, захворів незабаром, а по весні й помер у місті. Сухотний...

— Ну, от тобі й добра людина, а — чим він хороший? Куди його, для якого діла? Він мені — мов колючка в пальці. І чимало таких бачив я поміж панів. Сказано: поміж панів не звір, так скотина. Теля. Був учитель у нас, Петро Олександрович, так до того завчився, що почав хлопцям внушати: всьому горю причина — цар. Невідомо, чим його цар зобідив. А Федька Савин, теперішній волосний старшина, догадався та — до міста, та в поліцію,— Федьці золоту монету на сім з полтиником дали, а вчителя вночі жандарми повели. Та — хіба мало чого було!

— Знов кажу: письменні — безумного характеру люди, плутаники. Користі від них я не бачив ні зернини, а досади — багато. Ось і ти: людина здорова, ставишся до людей — просто, навіть дещо розуміти можеш. А все-таки є в тобі небезпечне і зрозуміти тебе не могу я. Чого тобі треба? Мені ось кисет потрібен для тютюну, шкіряний би. Ну, я знаю, попроси в тебе кисет, ти купиш і

даси. Так не ж від того, що в тебе грошва дешева,— у вас, письменних, вся ваша доброта від дешевої грошви, вона вам легко дається. А чого тобі треба, ти, гляди, й сам не знаєш. У мене ж усе ясно, як при свічці. Я, приміром, скажімо, прямою сошею йду, а ти путівцями навколо блукаєш.

Пастух заплющив очі, відкинув голову, вигнувши мохнатий кадик, і випустив з бороди дивні, рикаючі звуки, — це він сміявся. Потім, поколупавши очі пальцем, знову заговорив:

— Ось нещодавно ти непотребно сказав: земля крутиться. Це я і до тебе чув. Це тому вона крутиться, що у всіх вас довбешки від грамоти закрутилися. А ви кричите: ой, земля крутиться! Ох, крутиться! Земля — брешеш! — крутитись не сміє, цього людина не може терпіти.

Переможно блиснувши очима, Борцов подивився на червоний круг місяця в небесах, втупився у його відсвіт в маслянистій воді ставка.

— Тобі от невідомо — яка завтра погода буде, а я знаю: бути завтра поганій погоді! Який тому знак? Знов же ти цього не розумієш, а я тобі не скажу.

Скручуючи цигарку, він додав хвостовито:

— Пастух завжди погоду відчуває...

Цього вечора Борцов став неприємний мені, я втратив бажання бачити його, і кілька місяців ми не зустрічались.

Але раптом я дізнаюсь,— не пам'ятаю від кого,— що у пастуха є двоє племінників-сиріт і обидва вони вчать його коштом, один — у казанському ветеринарному інституті, другий — у Володимирі, в гімназії.

Зустрівши Борцова в магазині кустарних виробів, я дорікнув йому:

— Ти навіщо ж це, дядьку Тим, брехав мені? Грамоту заперечуєш, а сам племінників учиш, та ще де!

Він примружив жаб'ячі очиці і, ворущачи бородою, відповів:

— А — ким я зобов'язаний правду тобі говорити? До того ж за правду — б'ють!

Засміявся сміхом лісовика, погойдуючись на ногах, підморгуючи, тихенько, крізь сміх, говорячи:

— Племіннички мої — кривні мені, а ти — чужа людина, вроді перехожий жебрак. Я й роблю собі на ко-

ристь, як усяка людина з розумом. Мої нехай вчаться, а чужим — не треба. Зрозумів? Ну, ото ж то...

Поклав на плече моє важку лапу й милостиво, повчально додав:

— Сказано: свій своєму мимоволі брат. Ну, я й пікуюсь про своїх. Чи мені не хочеться панами своїх бацити? Ми, чуеш, з панів, тільки з самих низів. Нумо, закуriamo, блажен муж...

Закурили. Я схвально сказав:

— Ловко ти, дядьку Тим, обманював мене! Добрий ти актор.

Це не сподобалось йому, він забурчав:

— Знов нерозбірливе слово! Дивак, їй-богу! Що тобі — важче по-людському, по-руському те ж слово сказати: паяц... Навики у вас, грамотних, зовсім мавп'ячі...

ДОРА

Вісім чоловік туберкульозних, — а це найкапризніші люди: підвищиться температура тіла на дві, три десятих, і людина майже несамовита від страху, зневіри, злості.

Бацила туберкульозу має іронічну властивість: убиваючи, вона збуджує жадобу до життя; про це свідчить підвищений еротизм, супутний фтизису, і часто бадьора, передсмертна впевненість безнадійно хворих у тому, що вони видужують. Здається, патолог Штрюмпель назвав цей стан «надією фтизиків».

Вісім чоловік хворих, в одному з пансіонів Криму, обслуговувала покоївка Дора, людина невідомого племені; іноді вона видавала себе за естонку, іноді — за «корельку». Але говорила вона мовою тавричанки, то — з татарським акцентом, то — з вірменським.

Вона — здоровенна, товста, але легка на ногу, рухи її спритні й швидкі. В неї добре обличчя коняки, червоні губи розтягнуті жирною посмішкою, маслом цієї посмішки налиті й великі її очі, дивного бузкового кольору. Коли вона замислювалась, тупуваті ці очі тьмяніли, і погляд їх набирив свинцевої ваги.

Вона була безграмотна й дурна, особливо дурна тоді, коли їй хотілося схитрувати. Хворі так і звали її не дуже дотепно:

— Дура.

Але це не ображало товсту дівчину, не гасило її по-смішки, ставлення Дори до хворих було поблажливе, як ставлення матері до дітей. І коли сухотні чоловіки жадібно хапали сірими, спітнілими руками за її здорове, повне гарячої крові тіло, вона спокійно відводила червоною ручищею своєю ці пітні, кволі руки помираючих:

— Не лапайте, вам балувати шкідливо.

До неї наполегливо залицялися солідні люди: лавочники, підрядчики і суворий, міцний рибалка-вдівець, їх приваблювала її груба краса, сила, невтомність у праці, рівний характер, кожному хотілося взяти собі в роботу на все життя цю спокійну, лагідну людиноподібну істоту. Але її ставлення до чоловіків нагадувало про людину вільну, багату, яка добре знає, коли і як краще витратити свій капітал. Вона відмовляла женихам з тією ж дурною, але заспокійливою усмішкою, з якою вислухувала безконечні капризи хворих і відштовхувала від грудей своїх їх настирливі пестоці.

Їй було жарко навіть у ті дні, коли свистів північний вітер або туман огортав тьмяною вологістю пансіон, маленький будиночок на горі, і хворі, кутаючись у пледи, в пальто, прокидали погоду. Ночами, вклавши всіх нас спати, Дора кутала голову чорним платком з червоною трояндою в одному його різку, виходила на терасу і там, стоячи на колінах, дивлячись у небо, довго молилася, зітхаючи під моїм вікном.

— О, пресвята мати... Христе, боже наш! І ти, великий угоднику, Миколаю...

Нахилів до поезії, до лірики не помічалось у Дори. Вона не любила квітів, вважаючи, що від них багато сміття в кімнатах, а коли якось уночі попівна, що помирала від туберкульозу кишок, вихваляла красу неба й зірок, Дора знищила її захоплення трьома словами:

— Небо — мов ячня...

Приїхав дев'ятий хворий. З великим зусиллям, задихаючись, він зійшов сходами на терасу і, тримаючись за край поручнів, сказав Дорі:

— Ось який франт, — хороший?

Це було сказано і жалібно, і весело. Посміхаючись, він дивився на здоровенну дівчину, на бугри її могучих грудей.

— Ого, яка здорова, — хрипів він, швидко й часто ковтаючи повітря. — Ну, ви мене вилікуєте, так?..

— А — звичайно,— сказала Дора, по-вірменськи сковеркавши слово.

У нього було совице обличчя, з круглими котячими очима, загнутим донизу носом, з чорними вусиками, обличчя лихе й насмішкувате.

Від цього дня Дора мов зачаровано й дуже неvigідно для нас, хворих, змінилася: почала забувати наші прохання, кімнати прибирала поспіхом і недбало, у відповідь на скарги й дорікання сердито бурчала, і щось п'яне з'явилося в її конячих очах. Вона мовби оглухла, осліпла, і все заклопотано схиляла голову вбік, до тераси, де лежав, задихаючись і кашляючи, маленький студент Філіппов, схожий на сову. Кожної вільної хвилини вона бігла до нього, після заходу сонця ховалася в кімнаті студента, і тоді вже трудно було викликати її звідти.

А він — помирав. Дуже незвичайно помирав: посміхаючись, жартуючи, намагаючись насвистувати мотиви опереток, чому заважав його кашель. Було в ньому щось роблене: задирикувате, навіть цинічне, але зроблено це було майстерно.

— Як вам подобаються, колего, оці маленькі нісенітниці? — питає він мене, підморгуючи котячим оком.— Як подобається вам усе це: день, ніч, народження, любов, знання, смерть, га? Забавно, чи не правда? Не спа? — як запитують французи. Особливо забавно для людини двадцяти шести років від народження,— це я говорю про себе... Доро!

Десь чути було стук посуду чи гуркіт меблів, з'являлась Дора і, витріщивши очі, мовчки ждала, що накаже їй цей чоловік.

— Предобра слониho моя, принесіть-но мені винограду — живо! — командував він і говорив мені:

— Яка ж неосвічена й навіть тупа особа.

Він ненавидів усіх хворих і їдко висміював комічне в кожному. Його теж не любили. Зі мною він подружився, бо любив літературу, це дуже зближало нас.

— Література — краща з усіх вигадок людини,— говорив він, облизуючи губи сірим язиком.— І чим вона далі від життя — тим краща...

Мені здавалося, що він помирає не так від туберкульозу, як від якогось важкого удару по душі.

Помер він на шістдесят дев'ятий день свого життя в пансіоні і, помираючи, марив:

— Фімо — все життя... тільки тебе... тебе люблю... завжди, о, Фімочко...

Я сидів на ліжку біля ніг його, а Дора стояла в головах студента: схлипуючи, вона гладила широченною лапою своєю сухе волосся вмираючого. Під пахвою в неї був затиснутий якийсь згорток.

— Що говорить він? — спитала вона, неспокійно ви-
простуючись.— Що воно таке — Хвіма?

— Очевидно — дівчина або жінка, яку він любив, любить.

— Він? Цюю — Хвіму? —голосно й здивовано спитала Дора.— Ні, він же мене любить. Він же, як приїхав, так тут мене й полюбив...

Але, прислухавшись іше до марення студента Філіппова, вона високо підняла білясті брови, витерла фарту-
хом мокре обличчя своє, кинувши згорток на коліна мені, сказала:

— Це — смертне йому: штани, сорочка, черевики.

І тихенько вийшла.

Хвилин через двадцять студент Філіппов перестав марити. Він дуже серйозно подивився в чорний квадрат вікна на білій стіні, зітхнув, хотів — як мені здалося — шось сказати, але поперхнувся, і його маленьке, спалене до кісток тіло спокійно витягнулось.

Я пішов шукати Дору. Вона стояла на терасі, дивлячись униз, де небо і море, нерозрізними, були однаково темними. Вона повернула зустріч мені товсте обличчя своє, і я був здивований, побачивши, яке суворе це обличчя.

— Помер. Ідіть одягти його, Доро.

— Не хочу.

Дора стала човгати ногою, наче розтираючи пльовок.

— Не хочу,— повторила вона.— Навіть і бачити такого — не бажаю. Ви дивіться — який! Казав — мене любить, а сам...

— Але ж ви бачили, що він помирає...

— Ну, й що ж? А — звичайно, бачила— хіба ж я сліпа? Я на свої гроші навіть і смертне купила йому. Я зразу бачила, як він приїхав «Ох, подумала я... помирає!» Всі — помирають. А — навіщо обманював? «Я, каже, ніколи не любив дівчини». Ну на, ось тобі дівчина... Ти помирай, та не обманюй...

Говорила вона неголосно і мовби думаючи не про те,

що говорить. І раптом — схлипнула з таким болем, наче проковтнула повну чашу гарячої рідини і боляче обпеклась.

— Ходімо, Дорол

— Ідіть, одягайте його самі, якщо ви такий добрий.

А я — ні. Не хочу. Що він мені був — забава?

— Я не вмю одягати покійників...

— А мені що? Я ж йому чужа.

— Так — помер же він.

— Ну, так що? Не вмовляйте мене, не хочу я бачити такого. Не обманюй...

Так вона й не пішла одягти померлого, залишилась на терасі.

Споряджаючи студента Філіппова, я почув тихе, але потрясаюче виття. Вискочив на терасу.

Є в людини такі особливі кипучі, шалені сльози — цими сльозами й плакала Дора, стоячи на колінах, лунко стукаючись головою об поручні, плакала й вила, з вищанням вимовляючи безглузді, неприродні слова:

— Кривда ж ти моя... виродочок... дитинонька... Дитя незабутня...

ЛЮДИ НАОДИНЦІ САМІ З СОБОЮ

Сьогодні спостерігав, як маленька дама в кремових панчохах, блондинка, з недокінченим обличчям дівчинки, стоячи на Троїцькому мосту, тримаючись за поручні руками в сірених рукавичках і немов готуючись стрибнути в Неву, показувала місяцеві гострий, злий язичок свій. Стара, хитра лисиця небес — він прокрадався в небо крізь хмару брудного диму, був він дуже великий і червонолиций, наче п'яний. Дама дражнила його зовсім серйозно і навіть мстиво, — так здалося мені.

Дама воскресила в пам'яті моїй деякі «дивні» речі, вони здавна й завжди бентежили мене. Спостерігаючи, як поводить себе людина наодинці сама з собою, я бачу її «безумною» — не знаходячи іншого слова.

Вперше я помітив це, ще будучи підлітком: клоун Рондаль, англієць, проходячи порожнім коридором цирку мимо дзеркала, зняв циліндр і шанобливо вклонився своєму відображенню. В коридорі не було ні душі, я сидів у баку для води над головою Рондаля, він не міг

бачити мене, та й я не чув його кроків, я випадково висунув голову з бака саме в ту мить, коли клоун розкланювався сам з собою. Його вчинок викликав у мене темний, неприємний подив. Потім я збагнув: клоун — та ще англієць, — людина, ремесло чи майстерність якої — ексцентризм...

Але я бачив, як А. Чехов, сидячи в саду у себе, ловив капелюхом сонячний промінь і намагався — зовсім безуспішно — надіти його на голову разом із шляпою. І я бачив, що невдача дратує ловця сонячних променів, — обличчя його ставало дедалі сердитішим. Він кінчив тим, що, похмуро хлопнувши капелюхом по коліну, різким рухом насунув його собі на голову, роздратовано відпихнув ногою собаку Тузика, примружив очі, скося поглянув у небо й пішов до будинку. А побачивши мене на ганку, сказав посміхаючись:

— Здрастуйте! Ви читали у Бальмонта: «Сонце пахне травами»? Безглуздо. В Росії сонце пахне казанським милом, а тут — татарським потом...

Він же довго й старанно намагався засунути товстий червоний олівець у шийку малесенької аптекарської склянки. Це було явне намагання порушити певний закон фізики. Чехов віддавався цьому намаганням солідно, з упертою наполегливістю експериментатора.

Л. М. Толстой тихенько питає ящірку:

— Добре тобі, га?

Вона грілася на камені в кущах по дорозі в Дюльбер, а він стояв перед нею, засунувши за ремінь пояса пальці рук. І, обережно оглянувшись кругом, велика людина світу цього призналася ящірці:

— А мені — недобре.

Професор М. М. Тихвінський, хімік, сидячи у мене в їдальні, питає своє віддзеркалення в мідному підносі:

— Що, брат, живеш?

Віддзеркалення не відповіло. Він зітхнув глибоко і почав ретельно, долонею, стирати його, хмурачись, неприємно ворущачи носом, схожим на зародок хобота.

Мені розповідали, що одного разу хтось застав М. С. Лескова за такою роботою: сидячи біля стола, високо піднімаючи пушинку вати, він кидав її в фарфорову полоскальницю і, «преклоняючи вухо» над нею, слухав: чи дасть вата звук, падаючи на фарфор?

Отець Ф. Владимирський, поставивши перед собою чобіт, поважно говорив йому:

— Ну,— йди!

Питав:

— Не можеш?

І з гідністю, переконано робив висновок:

— Отож! Без мене — нікуди не підеш!

— Що ви робите, отче Федоре? — поцікавився я, увійшовши в кімнату:

Уважно подивившись на мене, він пояснив:

— А ось — чобіт! Стоптався. Тепер і взуття погано стали шити...

Я не раз спостерігав, як люди сміються і плачуть наодинці самі з собою. Один літератор, зовсім тверезий, та і взагалі мало питащий, плакав, насвистуючи мотив шарманки:

На дорогу йду я в самотині.

Свистів він погано, бо схлипував, як жінка, і в нього дрижали губи. З його очей повільно котились краплинки сліз, ховаючись у темному волоссі бороди й вусів. Плакав він у номері гостиниці, стоячи спиною до вікна, і широко розводив руками, роблячи плавальні рухи, але — не заради гімнастики, — розмахи рук були повільні, безсилі, неритмічні.

Але — це не дуже дивно: плач, сміх — виявлення зрозумілих настроїв, це — не бентежить. Не бентежать і самотні вночі молитви людей у полях, в лісі, в степу й на морі. Зовсім певне враження безумних викликають онаїсти, — це теж природно, майже завжди огидно, але іноді — дуже смішно. І — моторошно теж.

Курсистка — медичка, дуже неприємна панна, самовпевнена й хвальковита, начитавшись Ніцше до очманілості, грубо й наївно хизувалася атеїзмом, але — онаїрувала перед знімком з картини Крамського «Христос у пустелі».

— О, йди! — тихенько й млосно стогнала вона. — Милый, нещасний — йди ж, йди!

Потім вона вийшла заміж за багатого купця, народила йому двох хлопчиків і втекла від нього з цирковим борцем

Мій сусід по кімнаті в «Княжому дворі», поміщик з Воронежа, вночі, зовсім тверезий, напівроздягнений,

помилково увійшов до мене; я лежав на постелі, погасивши вогонь, кімната була сповнена місячним світлом, і крізь діру в завісці я бачив сухе обличчя, посмішку на ньому і чув тихий діалог людини з собою-таки:

— Хто це?

— Я.

— Це не ваш номер.

— Ох, пробачте!

— Прошу.

Він змовк, оглянув кімнату, поправив вуса, дивлячись у дзеркало, й тихенько заспівав.

— Не туди попав, пав, пав! Як же це я — а? а?

Після цього йому слід було вийти, але він узяв зі стола книгу, поставив її дашком — оправою догори — і, дивлячись на вулицю, на повний голос сказав, комусь дорікаючи:

— Світло, як удень, а день був темний, поганий,— ех! Влаштовано...

Але пішов він «навшпиньки», балансує руками, і* причинив двері за собою з великою обережністю, безшумно.

Коли дитина намагається зняти пальцями малюнок із сторінки книги — в цьому нема нічого дивного, однак дивно бачити, якщо цим зайнята вчена людина, професор, оглядаючись і прислухаючись: чи не йде хто?

Він, видно, був певен, що надрукований малюнок можна зняти з паперу й сховати його в кишеню жилета. Разів два він гадав, що це вдалось йому, — він брав щось із сторінки і двома пальцями, як монету, намагався засунути в кишеню, але, подивившись на пальці, хмурився, розглядав малюнок проти світла і знову починав старанно відколупувати надруковане, це все-таки не вдалось йому; пошпуривши книгу, він похапцем вийшов, сердито тупаючи.

Я дуже уважно проглянув усю книгу: технічний твір німецькою мовою, ілюстрований малюнками всяких електродвигунів і частин їх, у книзі не було жодного наклеєного малюнка, а відомо, що надруковане не можна зняти з паперу пальцями і покласти в кишеню. Мабуть, і професор знає це, хоч він не технік, а гуманіст.

Жінки частенько розмовляють самі з собою, розкладаючи пасьянси й «роблячи туалет», але я хвилин п'ять спостерігав, як інтелігентна жінка, ївши насамоті шоко-

ладні цукерки, говорила кожній з них, схопивши її щипчиками:

— А я тебе з'їм!

З'їсть і питає: кого?

— Що,— з'їла?

Потім — знову:

— А я тебе з'їм!

— Що — з'їла?

Робила вона це, сидячи в кріслі біля вікна, було це годині о п'ятій вечора, з вулиці в кімнату набивався п'яний гомін життя великого міста. Обличчя жінки було серйозне, сірувато-сині очі її зосереджено дивилися в коробку на колінах її.

В фойє театру вродлива дама-брюнетка, запізнившись у зал і поправляючи перед дзеркалом зачіску, суворо й досить голосно спитала когось:

— І — треба вмерти?

В фойє нікого вже не було, тільки я, бо теж запізнився увійти в зал, але вона не бачила мене, та й побачивши, сподіваюсь, не поставила б передо мною цього трохи недоречного запитання.

Багато спостерігав я таких «дивних» речей.

До того ж:

О. О Блок, стоячи на східцях у «Всемирной литературе», писав щось олівцем на полях книги і раптом, притулившись до поручнів, шанобливо дав дорогу комусь, незримому для мене. Я стояв нагорі, на площадці, і коли Блок, проводжаючи усміхненим поглядом того, хто пройшов угору по сходах, зустрівся з моїми, певно, здивованими очима, він упустив олівець, зігнувся, піднімаючи його, і спитав:

— Я спізнився?

З ЩОДЕННИКА

Вбивчо тоскні ночі фінської осені. В саду — злою відьмою шепоче дощ; він сипле третю ніч і, мабуть, не перестане завтра, не перестане до зими.

Поривчасто, мов величезний здихаючий собака, виевітер. Мокру тьму пронизують промені прожекторів;

голубі, холодні смуги примарного світла пронизують сірий бісер дощових крапель. Тоскно. І — люди ненависні. Написав щось подібне до вірша.

Хмар подертих череду мінливу
Гонить жовтий місяць в далину,
Певно, знову в ніч оцю жахливу
Я ні на хвилину не засну.
Гілка сósни в шибку стука важко,
Я лежу в постелі, сам не свій,
Б'ється мое серце, наче пташка,
Що потрапила до лап сові.

Думи якісь тяжко уперті
Кригою впали в серце мое.
Сósна, звівши лапи стерті,
В шибку, наче в бубон, б'є.
Гнучкі, волохаті змії —
Тіні тремтять на столі,
Лякливо витягають шиї,
Ховаються спритно в імлі.

Крізь шибки голубі вікна —
Дивлюсь у темну я пустиню,
Як водяник з річного дна
Крізь вод глибінь прозоро синю;
Гуде якийсь скорботний звук,
Тремтить земля в страшних тортурах,
Моєї туги злий павук

Тче в серці нить думок похмурих.
Місяця потворні зломи
Тонуть у бездонній чорній ямі.
В полі золотиста солома
Жовтими спалахує вогнями.

Морок у кімнату вповз мляво,
Від місяця зник умить.

Знаком запитання диявол
Передо мною стоїть.

Що, я, дияволе, тобі відповім?
Так, розум мій онімів.
Так, всю дурість людську в голові
Ти розпалити зумів!

От — озброєними скотами
Всюди наїжачилась земля
І цвіте кривавими квітками,
Злість твою, проклятий, звеселя!

Крики скажені, прокльони,
Ненависті зле лице,
Тих, що роблять трупи, мільйони —
Таж для тебе свято це?

Вікові руйнуючи труди важкі,
І палаци, і церкви, й дзвіниці,
Землю б'ють вогняні канчуки
Свинцю, заліза, криці.

Все, чим гордився розум,
Що пам для щастя дано,
Вихром кривавим зразу
Киуто в безвість па дно.
Всі шляхи до волі, до щастя
Ненавість перення.
Жвакає кривавою пацею
Смерть, як безумна свиня.
Як же потім ми жити будем?
Що цей жах нам усім принесе?
Що тепер від ненависті к людям
Душу мою спасе?

ПРО ВІЙНУ І РЕВОЛЮЦІЮ

Московський візник: шерстяна безока пика; кінь у нього — суміш верблюда й вівці. На голові у візника пом'ята, порвана шапка, синій каптан під пахвами теж порваний, з дірки валянка висунувся — дражнить — брудний шматок онучі. Можна думати, що людина ця прикрасила себе лахміттям навмисно, напоказ:

«Дивіться, який я бідний!»

Він сидить на передку боком, хреститься на всі церкви і лінивенько розповідає про дорсжнечу життя, не скаржиться, а просто розповідає силпуватим голосом.

Питаю в нього: що він думає про війну?

— Нам — що думати? Цар воює, йому й думати.

— Газети — читаєте?

— Ми — не читаючі. Іноді в чайній послухаеш: відступили, наступили. Газета — що? У нас у селі мужик один бреше багато, так його звать — Газета.

Він чухає пужалном під пахвою й питає:

— Б'є нас німець?

— Б'є.

— А в кого народу більше: у нас чи в нього?

— У нас.

Помахуючи батогом над кошлатим крупом коняки, він філософськи спокійно каже:

— От бачиш: у воді масло не тоне...

Парикмахер, бриючи зеленого митного чиновника, певнено каже:

— Звичайно, німці надають нам, вони нас завжди били...

Чиновник заперечує: ні, били й ми їх, наприклад — при імператриці Єлизаветі нами навіть Берлін був узятий.

— Не чув,— каже парикмахер.— Хоча сам — солдат, але про цей випадок — не чув!

І — догадується:

— Може, це для розради нашої вигадано, щоб дух підняти?

А минулого року, після оголошення війни, цей парикмахер розповідав мені, як він стояв навколішках перед Зимнім палацом і, обливаючись сльозами, співав «Боже царя храни».

— Душа співала в цей час великої радості...

В саду, проти Народного дому, група різних людей слухає жваву мову маленького солдатика. Голова його забинтована, світлі очиці натхненно блищать, він хапає людей руками, дбаючи, щоб його слухали уважно, і високом тенорком сіє слова:

— Фактично — ми, звичайно, сильніші, а у всьому іншому нам проти них не вистояти! Німець воює з розрахунком, він солдата обережно витрачає, а у нас — ура! І вали в казан всю крупу зразу...

Здоровий, міцний мужик, у драній піддъовці, говорить поважно й басовито:

— У нас, слава богу, людей навіть дівати нікуди; у нас інший розрахунок: зробити так, щоб просторіше жилося.

Сказав і смачно позіхнув. Хотілося б чути в його словах іронію, але — обличчя в нього кам'яне, очі спокійно-сонні. Сіренький пом'ятий чоловічок вторує йому:

— Справді! Для того й війна: або землю чужу захопити, або народу убавити.

А солдат говорить далі:

— До того ж зроблено помилку: віддали Польщу полякам, вони й розбіглись, ті — до них, ці — до нас, ну й плутаються: своєю свого неохота бити...

Здоровий мужик переконано й спокійно говорить:

— Примусять — будуть! Було б кому примусити, а бити — будуть. Народ битися любить...

І взагалі про цю мерзенну, ганебну бойню «обивателі» говорять як про подію зовсім чужу їм, говорять, як гля-

дачі, часто навіть із злорадством, але — я не розумію: куди, на кого спрямоване це злорадство? Зовсім непомітно, щоб критика «влади» посилювалася і негативне ставлення до неї зростало. Розвивається огидний, міщанський анархізм.

Співставляючи його з поглядами робітників, ясно бачиш, наскільки незмірно вище розвинене у останніх розуміння трагізму подій і навіть почуття «державності» або, точніше, людяності. Це помітно навіть у «неорганізованих», не кажучи вже про партійців, як, наприклад, П. О. Скороходов. Цими днями він міркував:

— Як клас — ми від воєнного погрому виграємо, і це, звичайно, головне. А все-таки душа — болить! Сором, що воюємо. І так жалко народ — сказати не можу. Адже подумайте, гинуть найздоровіші люди, а їм завтра працювати. Революція зажадає собі найздоровіших... Чи ви-стачить нас?

Добре розуміє значення культури:

— Це безглуздо — говорити, що культура буржуазна і мені шкідлива. Культура — наша, законна наша справа й спадщина. Ми самі розберемось, що зайве й шкідливе, самі й відкинемо. Спочатку треба подивитися, що чого варте. Крім нас, ніхто не сміє розпоряджатися. Недавно у нас, на Сампсонієвському, один милий друг години півтори культуру знищував, я думав: людина ця хоче довести мені, що личак кращий від чобота. Учителі теж! Вуха рвати треба таким...

Професор З., бактеріолог, розповів мені:

— Одного разу, в присутності генерала Б., я сказав, що добре б мати мавп для деяких моїх дослідів. Генерал серйозно спитав:

— «А — жиди непридатні? Тут у мене жиди є, шпіони, я їх все одно повішу, беріть жидів!»

— І не чекаючи моєї відповіді, він послав офіцера дізнатися: скільки є шпіонів, приречених на шибеницю? Я почав доводити його превосходительству, що для моїх дослідів люди не годяться, але він, не розуміючи мене, говорив, витріщивши очі:

— «Але ж люди все-таки розумніші за мавп; адже коли ви впорскнете людині яку-небудь отруту, вона вам скаже, що відчуває, а мавпа — не скаже!»

— Повернувся офіцер і доповів, що серед арештованих по підозрінню в шпіонажі немає жодного єврея, всі цигани й румуни.

— «І цигани непридатні? — спитав генерал. — Жаль!..»

Згадуючи про євреїв, почуваш себе зганьбленим.

Хоч особисто я, за все життя моє, мабуть, не зробив нічого поганого людям цієї напрочуд стійкої раси, а все-таки при зустрічі з євреєм зразу згадуєш про племінну спорідненість свою з бузувірською сектою антисемітів і про свою відповідальність за ідіотизм одноплемінників.

Я чесно і уважно прочитав купу книг, які намагаються обґрунтувати юдофобство. Це дуже важкий і навіть огидний обов'язок — читати книги, написані з напевно брудною метою: опорочити народ, цілий народ! Дивовижне завдання. В цих книгах я нічого не знайшов, крім моральної безграмотності, злого вищання, звірячого ричання і задрісного скреготу зубів. Так озброївшись, можна доводити, що слов'яни та й усі інші народи теж непоправно порочні.

А чи не тому ненавидять євреїв, що вони серед інших племен мішаної крові є племенем, яке — порівняно — найбільше зберегло чистоту лиця і духу? Чи не більше «Людини» в семіті, ніж в антисеміті?

Ганебній справі поширення антисемітизму в масах дуже сприяють вигадувачі й оповідачі «єврейських» анекдотів.

Дивно, що серед них нерідко зустрічаєш євреїв. Можливо, деякі з них хочуть показати, яким хорошим є печальний гумор єврейства... і цим сподіваються збудити симпатію до свого народу у ворогів його? Можливо, інші анекдотисти бажали б — показуючи єврея смішним — переконати ідіотів, що він зовсім «не страшний»? Але розуміється — серед них є виродки й негідники народу свого.

Таких «анекдотистів» було, мені здається, особливо багато в вісімдесятих роках. Особливо славився Вейнберг-Пушкін, говорили, що він брат П. І. Вейнберга —

«Гейне з Тамбова», чудового перекладача Генріха Гейне. Цей Вейнберг-Пушкін навіть видав книжку чи дві дуже безглузких і бездарних «Єврейських анекдотів» чи «Сцен з побуту євреїв». Мені подобалося слухати його оповідання,— оповідач він був умілий — я ходив у Панаївський сад в Казані, де Вейнберг виступав на відкритій естраді. В той час я був булочником.

Одного разу я пішов туди з маленьким студентом Грейманом, дуже милою людиною; він потім застрелився. Мене дуже смішили жартики Вейнберга, але раптом поруч зі мною я почув хрипіння, те саме, яке чути від людини, коли її душать, схопивши за горло. Я оглянувся — обличчя Греймана, освітлене місяцем і червоними ліхтарями естради, було неприродним: сіро-зелене, дивно витягнуте, воно все дрижало, здавалося, що й зуби дрижали,— рот юнака був одкритий, а очі вологі і, здавалося, набрякли кров'ю. Грейман хрипів:

— Сволот-та, о, с-сволота.....

І, витягнувши руку, піднімав свій маленький кулачок так повільно, наче це був двопудовий тягар.

Я перестав сміятися, а Грейман круто повернувся, нахилив голову й пішов собі, наче колючи рогами натовп глядачів. Я теж зараз же пішов, але не за ним, а вбік від нього і довго ходив по вулицях, бачачи перед собою викривлене обличчя катованої людини і добре зрозумівши, що я брав веселу участь у цьому катуванні.

Звісно, я не забув, що люди роблять безліч усякої гідоти одне одному, але антисемітизм все-таки я вважаю за наймерзеннішу з усіх.

Горить приміщення окружного суду.

Уже провалився дах, всередині стін хрипить вогонь, жовто-червона вата його лізе з вікон, кидаючи в чорне небо ночі паперовий попіл. Пожежу не гасять.

Шаленством вогню любуються чоловік тридцять глядачів. Чорними птахами вони стоять біля стародавніх музейних гармат гарматного заводу, сидять на довгих хоботах. У хоботах цих є щось безглузде й зацікавлююче; всі вони похило, косо витяглись у напрямі Державної думи, де кипить життя, куди звозять на автомобілях і ведуть заарештованих генералів, міністрів, куди темними купами квапливо йдуть і біжать люди.

Молодий голос дзвінко кричить:

— Товариші! Хто хліба шматок загубив?

Біля гармат ходить, як вартовий, високий, сутулий чоловік в баранячій, лахматій шапці, лице його закрите піднятим коміром кожуха. Зупинився, глухо питає когось:

— Що ж, значить вирішено судимість похерити? Покарання — скасовуються, чи що?

Йому не відповідають. Ніч холодна. Скорчені постаті жителів нерухомо, зачаровано дивляться на величезне багаття в камінні стін. Вогонь освітлює сірі обличчя, відбивається в неживих очах. Люди на гарматах якісь пом'яті, пошарпані, дивно непотрібні в цю ніч повороту Росії на новий, ще трудніший, героїчний шлях.

— Я кажу: злочинці ж як? Судів не буде, чи що?

Хтось відповідає стиха, насмішкувато:

— Не бійся, не скривдять тебе, засудять.

І ліниво тягнеться дивна розмова нічних, непотрібних людей:

— Судити — будуть.

— Хто це підпалив?

— Засуджені, звичайно. Злодії.

— Їм — вигода...

— Ось такі, як оцей...

Чоловік у лахматій шапці говорить строго і голосно:

— Я — не судимий, не злодій, а суду цьому сторож. Нікого немає, а я — тут!

Сплюнувши під ноги собі, він довго, старанно човгає по каменю панелі важкою, шкіряною галошею, розтираючи плювок, потім каже:

— Я сумніваюсь: якщо вирішено простити всіх, то це — рано. Спочатку знищити треба всю злочинність. Папір палити, будинки палити—дурниця! Злочинців викоренити треба спочатку, а то знову почнемо папери писати, суди, тюрми будувати. Я кажу: спочатку треба викоренити всю шкоду... Всю старинку.

Струснувши головою, він додав:

— Я ось піду, скажу їм, як треба...

Круто повернувся й пішов по Шпалерній, до Думи; люди проводили його невиразним насмішкуватим бурчанням, один з них засміявся й почав кашляти бухикаючими звуками.

Цей чоловік був першим, який рішуче висунув не з розуму, а, мабуть, з інстинкту свого лозунг:

— Треба все використати.

Тепер, улітку, розмови на цю тему звучать дедалі твердіше й частіше.

Вчора, після мітингу в Народному домі, бородатий солдат натхненно, заїкаючись і ковтаючи слова, говорив перед натовпом чоловіка з півсотні:

— Вони що кажуть? Вони знову те ж саме, через що гинемо. Ні, братця, дамо їм всього; нате, пийте, їжте, розмовляйте проміж себе, а нам, народові, не заважайте! Ми — самі. Ми, значить, поклали виполоти весь бур'ян ваш, ми бажаємо викорчувати всі пеньки, коріння — о-от! Чи не так?

Люди десятками голосів ствердили:

— Так. Правильно.

— Ото ж бо. Їм треба прямо сказати: відходь, панове, набік, не плутай, не заважай. Пий, їж, а нас — не займай. Вони кажуть: знову наступай, знову воюй. Ні-і, братця, ми вже наступили один одному на животи, н-ні! Чи не так?

Натовп майже одногolosно погодився:

— Так.

Заяви про необхідність докорінної — соціальної — революції лунають дедалі голосніше, ідуть від маси. В масі виникає воля до самодіяльності, до життя активного. Ця воля повинна організувати її, зробити політично зрячою.

«Вождем» не вірять. Цими днями в цирку «Модерн» молодий хлопець, мабуть шофер, спритно грав співзвучними словами «вожди» і «вожжи» — чоловіка з двісті слухали його і схвалювали сміхом.

І з кожним днем життя набуває дедалі серйознішого, суворішого характеру: всюди відчувається напруження його сил...

САДІВНИК

17-й рік, лютий.

Бризкаючи грязюкою на стіни будинків, на людей, по вулиці мчать з гуркотом і ревом автомобілі. Вони туго набиті солдатами, матросами і оцетинились стальними голками багнетів, наче величезні їжаки. Іноді

сухо лунають постріли. Революція. Російський народ метушиться, мечеться біля свободи, наче ловить, шукає її десь поза собою. В Олександрівському саду самотньо працює садівник, людина років п'ятдесяти; кремезний, незграбний, він спокійно змітає листя й сміття з стежок і клумб, згрібає підталий сніг. Його, видимо, аж ніяк не цікавить шалений рух навкруги, він мовби не чує реву гудків, криків, пісень, пострілів, не бачить червоних прапорів. Спостерігаючи його, я чекаю, коли він підведе голову, щоб подивитись на людей, які біжать повз нього, на грузовики, що виблискують штиками. Але, зігнувшись, він уперто працює, наче кріт, і, здається, такий же сліпий.

Березень.

На вулиці, по стежках саду, прямуючи до Народного дому, повагом сунуть сотні, тисячі сірих солдатів, деякі з них везуть за собою на вірвочках кулемети, наче залізних поросят. Це прийшов з Оранієнбаума якийсь незлічений кулеметний полк; кажуть, що людей в ньому понад десять тисяч. Їм нікуди подіти себе, вони зранку бродять по місту, шукають притулку. Обивателі бояться їх,— солдати зморилися, голодні й люті. Ось кілька чоловік посадили й полягали по краях великої круглої клумби, порозкидавши на ній кулемети, рушниці, речові мішки. Не поспішаючи, до них підходить з мітлою в руках садівник і сердито вмовляє:

— Ну, де розляглись? Тут — клумба, квіти посаджені будуть. Осліпли? Дитяче місце. Вставай, іди собі.

І сердиті, озброєні люди покірно сповзають з клумби.

Липень, 6-те.

Солдати, в металічних шоломах, викликані з фронту, оточують Петропавлівську кріпость; не поспішаючи, вони йдуть по торцях дороги, по саду, тягнуть кулемети, недбало несуть рушниці. Іноді той чи той добродушно покрикує обивателям:

— Розходься, зараз стріляти будуть!

Городянам хочеться подивитись бій, вони мовчки, скрадливою лисячою ходою, йдуть слідами солдатів, ховаються за деревами й витягають шиї, жадібно заглядаючи вперед.

В Олександрівському саду на куртинах цвітуть квіти, по стежках саду ходить садівник. Він у чистому фартусі,

в руках у нього лопата, він покрикує на глядачів і солдатів, як на баранів.

— Куди? Куди лізеш на траву? Немає вам місця по дорозі?

Бородатий, залізноголовий мужик у солдатській формі, тримаючи рушницю під пахвою, каже садівникові:

— Дивись, дядьку, застрелимо...

— Іди собі! Застрільник...

— Воюємо, брат...

— Ти воюй, а в мене своє діло.

— Це так. Покурити — немає?

Дістаючи з кишені кисет, садівник голосно бурчить:

— Ходите де не можна.

— Війна!

— Мало чого! Воювати — просто, а я тут — сам! Ти ось рушницю б почистив, заіржавіла рушниця...

Верещить свисток, солдат, не встигши закурити, біжить поміж деревами, а садівник, плюнувши вслід йому, кричить:

— Куди тебе чорти понесли? Нема тобі дороги?..

Осінь.

Садівник ходить по алеї з драбиною на плечі, з ножицями в руках, підстригає дерева. Він схуд, зіщулився, одяг на ньому висить, наче парус на щоглі в безвітряний день. Ножиці, перекусуючи голі віти, клацають голосно, сердито.

Дивлячись на нього, я подумав, що ні землетрус, ні всесвітній потоп не змогли б перешкодити цій людині робити своє діло. І коли б виявилось, що сурми архангелів, які проголошують кінець світу, в день страшного суду, недосить яскраво блищать, чоловік цей, мабуть, діловито й суворо дорікнув би архангелам:

«Сурми он почистили б...»

ЗАКОННИК

Вогким ранком березня в 17 році до мене прийшов чепурненький чоловічок років сорока, туго застебнутий у поношений, але чистий піджачок. Сів на стілець, витер хусткою обличчя і, відсапуючись, сказав, не без докору:

— Височенько зволите жити, для вільного народу важкувато лазити на п'ятий поверх!

Ручки в нього маленькі й темні, як пташині лапи, скляні очиці суворі, в них світиться щось вперте, недовірливе. На жовтому, кістлявому обличчі гострий і жовтий, наче в грака, ніс. Обережно внюхуючись, чоловічок оглянув мене, полиці книг і спитав:

— Справді — пан Пешехонов будете?

— Ні, я Пешков.

— А це не одно й те ж саме?

— Не зовсім.

Він зітхнув і, ще раз оглянувши мене, погодився:

— І несхоже: в того — борідка. Значить: я потрапив у непорозуміння.— Засмучено похитав головою:

— Отакі плутані дні!

Я сказав йому, що, мабуть, він знайде А. В. Пешехонова по Кам'яноостровському, в кінематографі «Еліт», де організується Комісаріат Петроградської сторони.

— У вас яка справа до нього, можна спитати?

Чоловік спочатку незалежно й голосно висякався, потім, взявши з стола книгу, подивився на корінець її і на решті відповів:

— З обов'язку вільного громадянина хочу запропонувати для розклеювання на парканах невеличкий за-кончик...

Почуваючи щось курйозне, я подікавився: який саме?

— А — ось!

Засунувши руку за пазуху, він витяг і подав мені аркуш паперу, складений вчетверо; крупними буквами старанно на папері було зображено:

«Обов'язкові постанови.»

Ці постанови мають за мету з огляду на загальне обурення найсуворіше охороняти свободу, для чого:

Не г а й н о:

Пунт 1. Заарештувати всіх осіб, які обговорюють події і свободу скопично. Продовжуючи жити старим звичаєм як пани.

Пунт 2. А саме: одну дружину власника публічного дому: в Новій Деревні в будинку Іакова Федорова Ганну Погосову на прізвисько Варнашку.

Пунт 3. і примітка. Названа Варнашка злобно фиркає на його Благородіє пана громадянина Пешехонова за відсутність у нього знаку влади і цивільний вигляд, а також з причини законної відмови їй присвоїти чужі бочки, хоч вони навіть і порожні.

Пунт 4. і продовження примітки. А також гудить борідку і взагалі зовнішність. І говорила: що Свобода як Невинна Дівчина коштує дорого. Її не можна хапати кожному.

Пунт 5. А тому: її в першу чергу незважаючи на відмовки.

Вірно: Укладач закону

Іаков Федоров».

Прочитавши закон, я попросив законодавця дозволити мені зняти копію з його праці.

Примружившись, він поцікавився:

— Для якого наміру?

— На пам'ять!

Він дбайливо згорнув аркуш, кажучи:

— А ви, коли його розклеють, з парканчика здеріть.

Але я почав просити його, і, подумавши, він милостиво дав мені папірець.

Поки я писав, він, приножуючись, розглядав титули книг на столі, зітхав, похитуючи головою, і бурчав:

— Багато тепер буде заборонено книг. Теж закончик треба. Обов'язково.

Скінчивши переписувати, я спитав його:

— Так, по-вашому, треба заарештувати всіх людей...

— Обов'язково, котрі скопично...

— Ви хочете сказати — скептично?

Але він суворо поправив мене:

— Скопці, значить — скопично. Спотворивши слово, правду не приховаєш. Скопці — це котрі не визнають мене членом життя.

Бачачи, що з ним трудно говорити, я спитав: яке його заняття?

— А — ось!

І чоловік погрозово потряс у повітрі законом.

— А до законодавства — яке?

Він встав зі стільця, поправив піджачок і сказав:

— Думав.

Потім, випроставшись, недовіжливо промовив:

— Значить,— пан Пешехонов не одне й те саме, що пан Горький? Письменник?

— Ні, не одне...

— Дуже важко зрозуміти це,— сказав він, задумливо примружившись.— Неначе дві особи, а виходить — три! Якщо ж рахувати — три, то буде дві. Хіба порушення закону арифметики не заборонено властями?

— Властей ще немає...

— Н-да... Так! І — з точки зору статуту про паспорти — по двох паспортах жити не дозволяється. Закон!

Незадоволено кивнувши головою, він пішов до дверей, але по дорозі зачепився за щось і, обернувшись, сказав:

— Пробачте, потрапив у непорозуміння. Затьмарений думами, хоч голова у мене світла, як відомо. Такий, знаєте, час...

За дверима, набиваючи на ноги галоші, він бурчав:

— Тут сам Бісмарк... Чи то — дві... чи то — три...

МОНАРХІСТ

У вісімдесятих роках по вулицях Нижнього-Новгорода ходив, з ящиком на грудях, гостроокий хлопець, волаючи негolosно, запитливо і якомсь особливо настирливо:

— Хрестики натільні, поминаннячка, шпилечки, булавки?

Часто зустрічаючи його, я помітив, що хлопець цей схильний до пустощів: вибравши якого-небудь перехожого, він невідступно йшов позаду нього, заходив збоку і настирливо виспівував:

— Хрестики натільні, поминаннячка?

Перехожий сердито відмахувався, іноді — лаявся, а торговець, обігнавши його, йшов уже назустріч і, улесливо заглядаючи в очі роздратованій людині, знову пропонував їй хрестики. Мені думалося, що цей хлопець шукає скандалу, хоче, щоб його штовхнули, вдарили, і чомусь я уявляв, що торгівля — діло не його душі і що, певно, він зайнятий ще чимось цікавішим, а можливо й небезпечнішим.

І я був трохи розчарований, коли хлопець цей поставив «ларьок» у заглибленні церковної стіни на людній Роджественській вулиці й став торгувати календарями й

«листівками» Ситіна, а через невеликий час ларьок його виріс у крамницю з вивіскою над нею:

«Книжкова торгівля В. Бреєва».

Потім з'явилась у Нижньому рожевенька книжечка «Житіє старця Федора Кузьмича». На обкладинці книжки цієї красувався портрет дуже високого, лисого старика з величезною бородою, а під ногами його надруковано:

Видання В. І. Бреєва.

Я дізнався, що книжка ця створилася за таких умов: у трактирі «Грачі» якийсь прочанин розповідав легенду про таємничого сибірського пустинника, Бреєв в ту ж мить запропонував «босякові» Терентьеву, колишньому вчителю, написати «за карбованець» житіє старця. Виявилось, що Терентьев децю вже чув про Федора Кузьмича, і йому вдалося скласти досить цікаве «житіє»; воно розійшлося в десятках тисяч примірників по всій Волзі й по Оці, і Бреєв добре заробив на ньому.

Коли вийшли перші книжки моїх оповідань, Бреєв з'явився до мене, скромно, але солідно одягнений в волохатенький синій піджачок, з важким срібним годинником у кишені жилета, з ланцюжком «фальшивого золота» на грудях і в нових рипучих чоботях. Від нього дуже тхнуло ваксою, духмяним милом, він смяв усмішками і натхненно, неголосно говорив:

— Дозвольте викласти мрію серця! Для прославлення старовинного нашого міста і бажаючи принести посильну користь історії держави, затіяв я видання творів невеликого розміру про знаменитих земляків наших, як-от: Козьму Мініна, патріарха Никона, Аввакума-протопопа, про Кулібіна, Мілія Балакірева, пана Боборикіна, про Добролюбова, звичайно, а також про Мельникова-Печерського та всі інші таланти землі Нижегородської. Подайте справі цій літературну допомогу...

Говорив він півголосом, наче «по секрету», складно, надумано і весь трепетав: совав ногами, розмахував старенькою хусткою, хапав мене за коліна і раптом, сунувши руки в кишені, бряжчав там чимось, мов міддю кінської збруї, потім витирав обличчя долонями, наче магометанин на молитві. Здавалося, що він хворіє нашкірною хворобою і все тіло в нього нестерпно свербить.

Було в ньому щось волохатеньке, смішне, але майже

приємне, отака собі російська, на все готова жвавість. Його вилицювате обличчя прикрашалось на підборідді нерішучим жмутиком безбарвного волосся, жмутик цей конфузливо загинався до шиї, наче бажаючи врости в кидик кінцями волосся. Волосини вусів стирчали колоче, мов вусики ячмінного колоса, так само щетинисто і напружено стирчали вони в бровах. Дивлячись на Бреєва, я подумав:

«Ось таких і звать «їжакова голова».

Дуже незвичайні були його очі,— круглі, голі, зеленуватого кольору, вони натхненно сяjali, випускаючи лоскітливі промінчики або, вірніше, пил дрібних іскор. Здавалося — ось зараз вони спалахнуть і на місці їх лишаться чорні ями.

Коли я відмовив йому в «літературній допомозі», він пронизливо висякався, зітхнув і заговорив далі, не гасячи натхнення:

— Тоді — дозвольте зробити іншу пропозицію, легшу для вас.

Встав і, наче вірші читаючи, промовив двома вдарами:

— Інтересність незвичайного вашого життя і новий її початок — чисті грошики! І якщо ви згодні написати вашу автоісторію за п'ятдесят карбованчиків, то я — ось він! — видавець вам!

Написати «автоісторію» я теж відмовився, але це не заважало Бреєву видати складену кимось дурну книжчину, щось подібне до моєї біографії. Видавцеві пригрозили судом, якщо він не знищить цю книжку.

— Повірте серцю земляка,— виправдувався Бреєв, смішно підстрибуючи,— не з жадоби до грошей — що є гроші? — а тільки з патріотичного вибуху почуттів наважився я обійти вашу скромність.

У 905 році мене повідомили, що В. І. Бреєва обрано на голову нижегородського відділу «Союзу руського народу» і він вельми енергійно бореться проти крамоли, зміцнюючи самодержавство.

Потім, здається в 910 році, Бреєв прислав мені на острів Капрі листа, в якому, оспівуючи доброту й великодушність царя Миколи, переконував мене покаятися в гріхах і просити дозволу повернутись до Росії. Лист був написаний дуже забавно і не розсердив мене. Я навіть відповів Бреєву, що за емігранта себе не вважаю, можу

повернутись до Росії коли схочу, не питаючи ніяких дозволів, і додав до цього характеристику самодержавства; відповідь моя була кимось надрукована в «Манчестер гардієн» під заголовком «Лист до монархіста».

В 14 році, повернувшись до Росії, я дізнався, що Бреев кудись виїхав з Нижнього, а в 17-му, в метушливий день травня, мене викликали до телефону, і я почув схвилюваний голос:

— Біля телефону — Бреев, Василь Іванович Бреев — пам'ятаєте? Мрійник нижегородський?

Через годину він крутився на стільці передо мною, бризкаючи у всі боки швидкими словами, такий же волохатенький і забавний, яким був двадцять років тому. Тільки їжаче волоссячко його стало м'якше, втратило свою колючість, він підстриг сконфужено вигнуту борідку і розтріпані вуси, лише брови його, як раніш, нагадували мені плавники молодого йоржа. І так само, як раніш, молодод, жваво сяяли зеленуваті очі, сіючи пил гостреньких іскор. Він був одягнений у якусь товсту матерію димного кольору, в галстусі його блищав брильянт, на пальці лівої руки — крупний рубін у золотому персні, а загалом це була та ж збуджена людина, що наче хворіла коростою.

Розмахуючи руками, він засував їх у кишені штанів, піджака, жилета, витягав звідти шматочки різних руд і приговорював, катаючи їх по столу:

— Золотоносний кварц! Вольфрам! Літографський камінь рідкісної якості! Невідомий метал, ніхто не може сказати — який саме! Все — моє! Зроблені заявки. Приїхав до вас як до земляка, — допоможіть реалізувати, бо ви ж у доброму знайомстві з новими правителями судиб наших!

Моя відмова допомогти йому в цій справі аж ніяк не охолодила його, він тільки трохи здивувався, зауваживши:

— Четвертий раз відмовляєте ви мені...

— Але ж я нічого не розумію в цій справі!

Він знизав плечима:

— А що ж розуміти в золоті? Його — просто — добувати треба, щоб життя наше озолотилось...

Примружив очі і, похитуючи головою, вів далі лірично:

— Якби ви знали, до чого неприродно багатий Сибір? Це навіть не земля, а — вим'я симентальської корови,

ій-богу! Доїть, будь ласка! А — доїти нікому. Не вміємо. Одні тільки там умілі доїльці — це англійці на Лені...

Я спитав: чи давно він живе в Сибіру?

— Три роки, три. Як тільки почалася безглузда ця війна, так я — туди. Сердечно бажаю розповісти вам незвичайну кар'єру мого життя, будучи впевнений, що вам, нижегородцю, приємно послухати історію великих успіхів земляка. Кому ж знати дивне життя руської людини, як не вам? Адже ви, крім того, що земляк, ви, так би мовити, законний регістратор польотів руської душі і самою долею вашою призначені до побудування словесних монументів нам, людям древнього міста, якому вся Росія завдячувала, триста років тому, порятунком від передчасної загибелі...

Виходячи, він запитав:

— Чув — і вас також запрошують у міністри? Ні? Дуже шкода! Нам нижегородцям втішно було б бачити міністром свою людину.

Допитливо подивившись на мене, він додав:

— Хоч би — по освіті?

Другого дня, ввечері, Бреев, сидячи в мене, схвилюваний, спітнілий, ощетинившись білобрисим волоссям, соваючи руками так, наче він тісто місив, розповідав:

— Злам життя мого почався в найобразливіші роки японської війни. До того часу жив я самою тільки любов'ю до нашого красеня міста, політика мені навіть і не снилась, бачив я інші сни, навіть наяву бачив їх. Мріяв: попрацюю, розбагатію і збудую в Нижньому-Новгороді прекрасний будинок на диво не тільки своїм людям, але навіть іноземцям. Щоб з Парижа і Лондона приїздили дивитись на будинок Бреева! Щоб надрукували в газетах: навіть у провінціальних містах Росії споруджуються такі будинки, яких у нас — немає!

Знизу, з вулиці, линув важкий гул, ревли гудки автомобілів, невичерпним сірим потоком ішли бородаті солдати, важке тупання стрясало землю, долинали чийсь крики — розхитувалась і розвалювалась російська держава.

— Я — не дурень, розмір сил своїх знаю. Але якщо я, Васютка Бреев, блоха землі російської, можу так одчайдушно відчувати образу цієї ганьби, щоб якийсь там

невідомий народ бив велику мою державу, матір геніальних людей,— якщо моєму маленькому серцю образа ця така нестерпно гірка, як же, думаю, іншим росіянам, крупнішим, розумнішим за мене? З цього й почалось озлоблення моє проти всієї інтелігенції, людей освічених, бо в них я знайшов тільки незрозумілу мені байдужість серця і розуму до судеб Росії. А озлоблення — джерело всякої політики, тобто я так розумію політику: вона є озлоблення.

— Міркую: як же це? Що народ наш, армії наші б'ють і вам того не жаль — це я можу зрозуміти: народу нікому не жаль, він навіть сам себе жаліти не вміє, я народ знаю! Ви мені пробачте, але я вважаю так, що взагалі ніякого народу немає, не існує народ, аж поки не збереш людей до купи та не крикнеш на них, не злякаєш їх, не накажеш їм. Народу, в якого був би один інтерес,— немає! Народ — це пісок, глина! І, щоб він годився для будівництва держави, його треба дуже багато м'яти і на вогні обпалювати.

— Так — народу не жаль вам? Добре, згоден. А — мрію теж не жаль? Людина живе мрією, і більше їй нічим жити. Кожен з нас має настійливе прагнення до найпрекраснішого, це і є та сама електрика, яка рухає людьми. Є мрія про чудову державу, краще якої ніде нема. У всіх людей є мрія, крім, звичайно, євреїв, які, втративши землю під собою, можуть мріяти тільки своєкорисливо. Євреєві мрія про прикрашання загального життя така ж недоступна, як циганові і всякій іншій кочуючій людині. Я знаю, що ви з цим не згодні, у вас відданість євреям, незрозуміла нікому,— пробачте, але я думаю, це викривлення душі, щось подібне до хвороби. Це я заглянув убік.

— Отже — 905 рік. Галасу на весь світ, всі роблять революцію, навіть і такі, які не вміють пришити гудзика до власних штанів. Всі бігають по вулицях женихами, але в деяких, навіть у багатьох — на душі похорон. І займається мрія: триста років тому місто Нижній-Новгород врятувало Росію від зруйнування — чи не час йому згадати подвиг свій? Що таке революція? Був у мене прикажчик Леонідка, не дурний хлопець, він теж записався в революціонери, кричить щодня на всіх вулицях. Питаю: «Ну, гаразд, Леонід, зробиш ти революцію, а потім що будеш робити?» — «Я, каже, як

тільки все скінчиться і ввійде в нове річище — грибами займусь, гриби розводити й маринувати буду, я, каже, такий спосіб знаю, що в мене кожен гриб сорок процентів урожаю дасть!» — «Дурень ти, кажу, хіба можна заради грибів лад держави руйнувати?» І так усюди: кого не спитаєш про наміри революцій, у всіх виявляється в підсумку що-небудь мізерне, щось подібне до грибів.

— Ну, ми, «чорна сотня», учинили вашому, пробачте, безумству достойний опір і навіть декого побили. Ви знаю, що деяких — даремно, як, наприклад, знайомого вашого, аптекаря Гейнце. Що робити? У бійці волосся не жаліють. Праведників поменшає — чортам любо.

— Здобувши перемогу над смутою, ми, звичайно, вельми зраділи і взялися до справи зміцнення життя. Підходили строки значні — 912, 13, століття й трьохсотліття визначних подій. Я почав готуватись...

— Одверто скажу вам, — за тим же і зійшлися, щоб говорити без ком, — одверто скажу: сміливістю листа вашого у відповідь на мій я навіть був захоплений: ось як нижегородці пишуть! Але погодитися з думками вашими — не міг, не можу й тепер, коли видима основа імперії розвалилась і цар у полоні своїх підданих. Подумати страшно, до чого легко звів нас з ума нещасний отой союз з французами, — ось й ми повалили трон!

— Еге, та погодитися з вами — не можу я. Я — народ знаю. Йому зовсім наплювать, хто там, на троні, сидить, хай хоч татарин чи киргиз, аби сидів і було за що вхопитися мрії. Народ живе мрією, народові треба мати величезну уяву, щоб помиритися зі своїм життям, а життя це дане йому на віки вічні...

Я перепинив мову Бреева, вказавши, що ось ми знову живемо в дні революції, — він скочив на ноги, обличчя його побуріло від збудження, він заговорив приглушеним голосом:

— Революція? Свобода? Годі вам! Завтра ж вискочить хто-небудь, крикне: «Цить! Я вам покажу, як треба жити!» І — підуть, і поведе, і дійдуть знову до своєї каторжної точки. Повірте мені, шановний земляче: істинно народна свобода — це тільки свобода уяви, життя для нього не благо і ніколи не буде благом, але завжди — нині і присно — чекання блага. Для народу потрібен герой, праведник, генерал Скобелев, Федір Кузьмич, Іван

Грозний, все одно — хто! І чим дальший, невиразніший, недоступніший герой, тим більш свободи уяви і легше жити. Треба, щоб хтось жив та був! Казка потрібна. Не бог у небесах, а ось на темній землі нашої був би хтось великого розуму і страшених сил. Щоб він усе міг. Захоче — і всі щасливі,— ось якого треба уявити!

— Отож доводити народові, ніби Романови — німці, марна справа. Хоч — мордва, я вам кажу, я знаю ж народ! Йому потрібне не багатовладдя, не аглицький парламент, він механіку, машину не любить, він тайну любить. Потрібна йому влада великої одиниці, хоч би ця одиниця й була круглим нулем, він сам наповнить нуль силою уяви своєї — так, так!

— Докажу про листа вашого: я все-таки зняв з нього копій з п'ять і декому з земляків сунув, а оригінал губернатору Хвостову відніс: «Ось, кажу, звольте бачити, що Горький пише!» Навіщо я зробив це? Треба ж було познайомити нижегородців з думками вашими, хоч думки й шкідливі. Адже я не на жарт патріот і хоч ви й одбились від своєї зраї, а все-таки — нашого лісу ягода. А губернаторові передав листа, щоб відвести від себе вину за розповсюджені копії.

— Дуже хотілось мені повернути вас на землю вітчизни до днів урочистого святкування великих строків нашої грізної держави — до 12-го, 13-го років!

Бреев затулив вуха долонями і, розгойдуючи голову, кліпаючи гострими очима, пробурмотів:

— Збиває думки мої це рахування назад: 13—12, а потім — 14, неправильне це пересунення цифр! Якби обрання Романових відбулося в 11 році, а розгром дванадесяти язик — як він був — в 12-му, так 14-го, можливо, і не було б...

Випустивши голову з рук, він зітхнув і знову понісся:

— Ми, віруючі у закон єдиновладдя, збирались святкувати подолання смуті й перемогу над Європою всесвітньо й громогласно з потрясаючою пишнотою і ніби з натяком: ось, мовляв, дивіться — Вітчизняна війна проти всієї Європи, здобуття Парижа, а — чому? Бо триста років тому Русь взята була щасливими руками Романових! Розумієте? Планик цей народився в моїй голові, і я навіть обважнів од різних міркувань, як вагітна жінка. Треба було так улаштувати, щоб сяяння свят затьмарило в пам'яті народу й гірку невдачу японської

війни, і ганебні безумства, розпочаті Мазепою цим, Гапошкою-попом, і взагалі всі зловісні випадки минулого, треба було показати сонячні дні історії нашої у всій їх сліпучій пишноті.

Він підскочив у кріслі, наче вколотий, і, впираючись долонями в ручки його, нахилився вперед. Зелена волога з'явилась на його очах, спітніле, червоне обличчя побуріло і розширилось, на щелепах здулись жовна і ніздрі роздулися. Він ворушив кадиком, мовби хотів проковтнути щось і — не міг. З хвилину він не міг опанувати хвилювання своє, потім стер сльози на щоках круглим жестом руки, криво посміхнувся і говорив далі так само палко, півголосом, майже шепотом:

— Раптом мені кажуть: «Василію Івановичу, наш дружній союз з Францією не дозволяє галасувати з приводу Вітчизняної війни, а то союзники образяться». Еге, так і сказали! Заперечую: «Дозвольте! Якщо моє розумне обличчя компаньйонові не подобається, то я повинен маску дурня надіти?» Так ми, кажу, дурну маску що давно вже носимо, і вельми праві ті, хто сміється, вказуючи, що коли самодержавний монарх танцює з республікою, то мабуть, у монарха в першого голова запаморочиться. Та вже й запаморочилась: ось — у нас парламенти шумить, і пан Мілюков у президенти пнеться.

— Ви, звичайно, знаєте, що франко-російський альянс цей «Союз російського народу» розумів як нещасливу помилку, як дружбу яструба з ведмедем: один — у небесах, другий — у лісах, і обидва один одному ні на що не потрібні. Ми справедливо думали, що для нас була б кориснішою дружба з німцями, дружба кам'яна, залізна, величезної незламності дружба!

— Одним словом: святкування повчальної Вітчизняної війни не вийшло, пограли де-не-де, на площах, «12-й рік», музику Чайковського, і на тому — заснули.

— Тим запекліше почав я готуватися до ювілейного торжества трьохсотліття Романових — царів. Покликав учнів Академії художеств: «Пиши, хлопці, картини з життя Нижнього-Новгорода у 613 році, розписуй гробницю Мініна, давай на всю силу душі!» Ну, вони справді постарались, чудові картини написали; я потім листівки надрукував з цих картин і розторгувався ними в десятках тисяч. Найняв баржу, влаштував на ній виставку картин і повіз її вгору по Волзі: дивись, народ, на які

діла ти був здатен! Народ ішов тисячами. Дивиться, мугикає... Ех, народ, народ... Чавунне плем'я.

Закинувши руки, схрестивши пальці на потилиці, Бреев підняв обличчя до стелі і, заплющивши очі, довго мовчав.

— Великі це дні були в житті моему, високо почував я себе. Все парадно, святково, по всіх містах волзьких дзвін церковний, музика, і наче все сірєньке життя наше раптом стало імператорською оперою. Високі дні...

Він узяв зі столу чайну ложку, уважно роздивився її і не поспішаючи, задумливо зігнув ложку круг пальця кільцем. Поклав її на стіл, зітхнув, обливав губи.

— Жив я тоді в оп'янінні всіх почуттів, і тут вразив мене оглушливий удар. Представили мене цареві Миколі, він вельми обласкав і навіть ось перстень подарував, з рубіном. Але, відомий власник цирків Аким Нікітін теж царським пернем хвастався мені...

— З царем у мене було, приміром, так: вірили б ви в якусь недостатню для вас людину, думали б ви, що в людині цій поєднані всі можливі достоїнства, вся сила, мудрість і святість Росії, що ця людина — духовний стрижень, що проймає все, вісь народного життя. І раптом, волею безодвітної долі, поставлені ви віч-на-віч з цією людиною, і раптом зі скорботою, зі страхом бачите, що це — не те! Не те, чим жили ви, не ваша мрія. І блиск навколо нього, і пишна зовнішність, а все — фольга! Так і я побачив перед собою не царя уяви моєї, не владику мрії і навіть не крупну людину, а — так собі чоловічка — на звичайних ногах. І мовби навіть не розумнішу за Василя Бреева, який, від юності своєї, сам собі вожатий. А тут — звичайнісіньке обличчя. Ну — лагідний, ну — привітний, і — все.

Бреев устав, ошетинився, змахнув рукою і промовив з тихою, страшною люттю:

— Р-російський цар повинен бути страшним, жорстоким! Навіть — виглядом страшний, не тільки характером. Або — казковий красунь, або такий же казковий виродок, а — російський цар повинен бути страшним і жорстоким...

Розтираючи горло, він підійшов до вікна, голосно відхаркнув і плюнув на вулицю, в невгамовний гамір її, потім глухо спитав:

— Портрет царя Івана Грозного роботи художника

Васнецова — бачили? Ото ж бо! Ось — цар для російського народу. Пам'ятаєте — око в нього, косить трошки. Це — царське око. Всевидюще око. Такий цар усе бачить і нікому не вірить. Сам! Самість у нього в кожному пальці. Перед ним зразу ж якось витягнешся і всього себе помацаєш — чи все на тобі застебнуто? Цар царства, владика владництва...

Бреев знову сів, сперся на стіл і говорив далі спокійніше:

— Далі розповідати майже вже нудно. Виявився я збитим з коня. Жив — як усі, шапку носив — як усі, а одного разу розплющив очі: голови ж у мене й нема!

— А тут грянув чотирнадцятий рік, вибухнула ця проклята війна. Ну, думаю, настав кінець Росії і треба забиратись куди-небудь у щілину поглибше, до кінця днів. Вирішив їхати в Сибір, звідки, через старця Федора Кузьмича, почалось мое благополуччя. Ми тоді, багато хто, думали, що німці заштурхають нас за Урал. Ми народ — знаємо! Терпіти він здатен, а чинити опір — ні. Крім того, потягла мене в Сибір і ще одна обставина: потрапила на очі мені одна дівчина, сибірячка, вчилася вона в Казані, де в мене будинок, книгарня, сім'я. Відомо, що любов років не лічить. Полюбили ми з нею одне одного, хоч мені за п'ятдесят, а їй — двадцять. Я й кажу своїм — дружині, дітям: «Працював я на вас усе життя, а тепер — досить! хочу сам жити. Беру п'ятдесят тисяч, а решта і тут і в Нижньому ваше! Живіть. Прощайте!» І — поїхав.

— У Сибіру, випадково, натрапив на людину, знайому з багатством землі, і — ось, узявся до рудної справи. Треба щось будувати, не звик я топтати землю без діла. Мрію мою — втратив. Русь бачу в заворушенні й безумстві, пробачте! Народу свого — не впізнаю. Звичайно — не вірю, що він довго буде колобродити й насіння лузати... Придавлять його до землі.

Бреев говорив неохоче і, мабуть, не про те, що думав. Зеленуваті очиці його мружились, мерехтіли, знову я бачив дрібні, гострі іскорки в потемнілих зіницях. Він одкривав рот, як риба, і хутко облизував язиком сухі темні губи. Раптом, наче поперхнувшись якимось словом, він змахнув рукою, припинив свою мову, встав і схопився руками за спинку крісла. Було ясно, що в нього несподівано виникла якась жагуче хвилююча думка. Він при-

мружив очі, гостре волосся брів його знайомо наїжилось і гремтіло. Сухо покашлюючи, він знову заговорив майже пошепки:

— Людина живе мрією, кажу я. Велику, кажу, треба мати уяву, щоб прийняти життя за благо, без усякої злоби, без суперечностей, а так, просто, як матеріал для обробки розумом. Людина ж і народ без мрії — сліпо-народжений... І — тому...

Він закашлявся, потер собі рукою груди, очі його все розгорялись.

— З цього нахилу людської душі треба вміти користуватись. Умійте розпалити перед людьми яку-небудь зрозумілу їм красу, і—вони за вами пішки по морю підуть! І все простять, забудуть усі гріхи й помилки. А — тому...

Схопивши обома руками мою руку, він міцно стиснув її.

— Адже ви — теж людина мрії! І ось тепер перед вами як-ке благородне завдання! Талант ваш за одну годину може виправити все...

Він наче марив, тремтів увесь і здавався божевільним. Мене не дуже здивувало, коли він, смикаючи мою руку, зашепотів на вухо мені:

— Спитаєте — як? Дуже просто. В народі ходить сказання: невідомий старець Федір Кузьмич — це Олександр Благословенний, Григорій Распутін — син російського царя від простої селянки, а цесаревич Олексій — син Распутіна, онук Олександра Благословенного, цесаревич народної крові! Розумієте? Спокута! Всі гріхи минулого, всі помилки омиті істинно російською, чисто народною кров'ю. Цар мужицької крові, га?

— Ну,— хай не так усе це, хай не так, але — повірте ж! — тут правди не потрібно, тут мрія потрібна, на голій правді держави не збудуєш, нема такої держави! І от, якби ви талантом вашим послужили великій справі воскресення мрії, істинно державної, справді російської...

Він підняв руки, наче підносячись, і з божевільною — чи дитячою? — посмішкою вигукнув хрилко, захлинаючись словами:

— І — подумайте! — а мені ж, Брееву, Васютці, Василеві Івановичу — як це? Почав я життя силою таємничого старця Феодора,— а Феодор же Філарет! — батько Михайла Романова! — і скінчив би я життя мое, піднісши ім'я його на висоту висот, га? Казка? Га?

Внизу, на вулиці, оглушливо шумів російський народ, руйнуючи, ламаючи тисячоліттям створену залізну клітку держави...

ПЕТЕРБУРЗЬКІ ТИПИ

У цю весну, з перших же її теплих днів, на вулиці Петербурга виповзли люди фантастичні, люди моторошні. Де і чим жили вони досі? Уявляєш, що в якійсь трущобі зруйновано величезний самотній будинок, там усі ці люди ховались від життя, ображені й знедолені ним. Настирливо думається: вони щось забули й згадують, тихо повзаючи по місту.

Вони обірвані, брудні, мабуть дуже голодні, але — не схожі на жебраків і не просять милостині. Мовчазні, вони ходять обережно, дивляться на звичайних городян з недовірливою цікавістю. Зупиняючись перед вітринами магазинів, вони розглядають речі очима людей, які хочуть догадатися або згадати: навіщо це потрібно? Автомобілі лякають їх, як лякали селянських баб і мужиків двадцять років тому.

Високий темнолиций старик з запалими очима, кривим носом і зеленкуватою бородою, ввічливо піднявши пожмакану шляпу, з діркою на денці, питає в перехожого, вказуючи довгою рукою вслід автомобілеві:

— Електрика? Ага... Дякую.

Ходить він випнувши груди, гордо піднявши голову, нікому не даючи дороги; дивиться на зустрічних відразливим поглядом примружених очей. Він — босий і, торкаючись ступнями каменю панелей, підгинає пальці, наче пробуючи міцність каменю.

Святково настроений, жвавий юнак спитав його:

— Ви — хто?

— Певно — людина.

— Росіянин?

— Усе життя.

— Військовий?

— Можливо.

І, оглянувши юнака, він сам питає:

— Робите революцію?

— Зробили!

— Ага...

Старик одвернувся й став розглядати вітрину букініста, взявши себе за бороду лівою рукою. Юнак, крутячись круг нього, спитав іще щось, але старик, не глянувши на нього, сказав спокійно, неголосно:

— Ідіть геть.

На Семіонівській вулиці, припавши до церковної огорожі, стоїть жінка років сорока; жовте обличчя її опухло, очей майже не видно, рот напіврозкритий, наче вона задихається. Її голі ноги всунуті у величезні черевики, на черевиках товста кора сухого бруду. Вона закутана в нанковий чоловічий халат, руки її складені на грудях, голову прикрашає бриль з пом'ятими листочками та одною ягодою вишні; ягід було ціле гроно, але зосталась лише одна, голі стеблини і якісь осколки, блискучі, мов скло. Зсунувши густі, красиво вигнуті брови, вона уважно дивиться, як люди втискують одне одного у вагони трамвая, як вони вистрибують, вивалюються з площадок вагонів і біжать на всі боки. Губи жінки тремтять, мовби вона рахує людей. А може, чекаючи когось, пригадує слова, які треба сказати при зустрічі. В червоних, вузеньких щілинах опухлих очей її світиться щось недобре, сухе й ріжуче. Вона гидливо сторониться хлопчиків і дівчаток, які торгують цигарками, разів два, три вона навіть відштовхувала їх рухами то ліктів, то стегна.

Її тихенько спитали:

— Може, ви потребуєте допомоги?

Змірявши того, хто запитав, сердитим поглядом, вона відповіла так само тихо:

— З чого ви це взяли?

— Пробачте.

Поруч неї стояла чистенька старушка в мереживній наколці, продаючи якісь прядив'яні та глиняні коржики. Жінка спитала її:

— Ви — дворянка?

— Купчиха.

— А... Скільки жителів у цьому місті?

— Не знаю. Багато.

— Страшенно багато!

— Ви — приїжджа?

— Я? Ні. Я тутешня.

Хитнулася і, кивнувши старушці смішною головою,

попростувала до цирку, човгаючи по каменю важкими черевиками; вони спадали з голих, брудних ніг її.

...Вона сидить на лавці в саду за цирком, поряд з нею, спираючись на палицю, важко дихає огрядна, гладка старуха з кам'яним обличчям, у круглих чорних окулярах, одягнена в рештки шуби, в клоччя шовку й сірого хутра.

Проходячи мимо, я чую хрипкий голос, різкі слова:

— Остання порядна людина в цьому місті померла дев'ятнадцять років тому...

А баба кричить, як глуха:

— Окружний суд згорів, ходила дивитися, самі стіни лишились. Згорів. Покарав бог...

Жінка у величезних черевиках каже на вухо їй:

— Мої — в тюрмі. Всі.

Мені почулося, що вона сміється.

Швидко, дрібними кроками ходить, майже бігає маленький дуже волосатий чоловічок з обличчям мавпи, з роздавленим носом. Темносині зіниці його очей неспокійно розширені, їх оточує тоненьке, опалове колечко білків. Парусинове пальто не по росту йому, поли обрізані нерівно і висять бахромою,— мовби собаки обірвали їх. На ногах у нього стоптані валянки. Він без шляпи, на голові стирчать сірі вихори, густа, дуже посвікла борода розтріпано росте з-під очей, під шелепами, з вух. Він бігає й тривожно бурмоче щось, розмахуючи руками, часто і міцно переплітаючи пальці їх.

На бульварі, біля Народного дому, він говорив солдатам:

— Зрозумійте,— вам особливо треба зрозуміти це! — людина щаслива лише тоді, коли пам'ятає, що вона — людина ненадовго, і мириться з цим...

Говорить він тихенько, тоненьким голоском, а з зовнішнього його вигляду ждеш, що він повинен би ричати. Він хитається на ногах, одна його рука притулена до серця, кистю іншої він диригує,— руки в нього теж волосаті, на пальцях темні кущики. Перед ним, на лаві, троє солдатів лузгають насіння, спльовуючи лушпиння в живіт і на ноги людини, четвертий солдат — з червоною ямою на щоці — курить і намагається вдунути струмок диму в рот і в ніс оратора.

— Стверджую: марна річ збуджувати в нас, людях, надії на краще, це навіть не по-людському і злочинно, це значить — підсмажувати людей на вогні...

Солдат заплював недокурок цигарки, ляснувши пальцем, підкинув його в повітря і, протягнувши ноги, спитав:

— Ким найнятий?

— Що? Я?

— Ти. Ким найнятий?

— Що значить найнятий?

— Те і значить. Буржуями найнятий, жидами?

Чоловік, розгублено посміхаючись, замовк, а один з трьох солдатів лїниво порадив допитувачеві:

— Штурхони його в пузо.

Другий сказав:

— У нього й пуза немає.

Чоловічок відступив на крок, засунув руки в кишені, потім вирвав їх звідти, міцно стиснув:

— Я говорю від себе. Я — не найнятий. Я теж думав і читав, вірив. Але тепер я знаю: людина — ненадовго, все руйнується, і вона...

Солдат з ямою на щоці крикнув люто:

— Брись!

Чоловічок побіг геть, збиваючи валянками пил, а солдат сказав товаришам:

— Лякає, сволота. Наче ми його не розуміємо. А ми — все розуміємо...

Увечері того ж дня чоловічок розбалакував, сидячи на лаві біля Троїцького моста:

— Зрозумійте: по суті, людина більшості, проста людина, та, яку ми вважаємо за дурня, вона й є справжній будівник життя. Більшість людей — дурні...

Його слухали: рябий кривоногий матрос, широкий і важкий міліціонер, товста жінка в синьому платті, троє сірих людей — мабуть, робітники, і юнак-єврей, зашитий у чорну шкіру. Юнак гарячкував; він ехидно питав:

— Може, і пролетаріат — дурень, га?

— Я говорю про людей, які хочуть дуже небагато і, насамперед, щоб їм не заважали жити, як вони вміють...

— Це — буржуї, еге ж?

— Стривайте, товаришу! — важко сказав матрос. — Хай говорить...

Оратор мотнув головою до матроса:

— Дякую вам.

— Нема за що.

— Людина дурна лише з нашої книжної точки зору, але сама вона цілком задоволена кількістю розуму, даного їй природою, і добре володіє ним...

— Правильно! — сказав матрос.— Дуй далі!

— Вона — людина ненадовго, знає про це і не бентежиться тим, що через деякий час їй треба буде лягти в могилу...

— Всі помremo, так! — повторив матрос, підморгнувши шкіряному юнакові, і широко посміхнувся, примусивши цим подумати, що він твердо переконаний в особистому безсмерті своєму.

А волосатий оратор говорив далі так само тихо, дуже дивним тоном, наче він просив, благав вірити йому:

— Вона не хоче неспокійного життя надіями, її задовольняє тихе життя, що тече повагом, під нічними зорями. Я тверджу: збуджувати нездійсненні мрії в людях, які взагалі — ненадовго, це значить: плутати їхню гру. Що може дати комунізм?

— Ага! — сказав матрос, вперся долонями в коліна, хитнувся вперед й звівся на ноги:

— Н-ну, ходімо!

— Куди? — спитала волосата людина, відступаючи.

— Я знаю куди. Товаришу, прошу і вас слідом за мною...

— Ах, киньте його,— презирливо сказав юнак, відмахуючись рукою.

— Прошу йти за мною! — повторив матрос тихше, але рябе обличчя його побуріло і очі суворо кліпнули.

— Я — не боюсь,— сказав волосатий, знизуючи плечима.

Баба, перехрестившись, пішла геть, міліціонер теж відійшов, колупаючи пальцем замок гвинтівки, а решта трое повставали на ноги так машинально, так одночасно, ніби у всіх трьох була одна воля.

Матрос і шкіряний юнак повели заарештованого до Петропавлівської кріпості, але двоє прохожих, догнавши їх на місточку, почали умовляти матроса відпустити філософа.

— Ні-і,— відказав матрос,— йому, пуделю собачому, треба показати, скільки недовго живе людина.

— Я — не боюсь,— тихо повторив пудель, дивлячись під ноги собі.— Але я дивуюся, як мало ви розумієте.

Він раптом круто повернувся й пішов назад, до площі.

— Дивіться — тікає! — здивовано й неголосно сказав матрос.— Йде! Ей, куди?

— Ах, залиште, товаришу, ви ж бачите — ненормальний...

Матрос свиснув услід волосатій людині і, посміхаючись, сказав:

— Чорт, зник, і — ніякого шуму! Хоробрий, собака, справді зовсім без розуму...

Біля Народного дому шниряє, мнеться поміж людьми гостроокий старичок в поруділому котелку, в довгому драповому пальті з коміром шаллю. Він зупиняється біля кожної групи і, схиливши голівку набік, колупаючи землю палкою з костяною головкою, уважно слухає: що говорять люди? У нього кругленьке, м'ячем, рожеве личко, круглі мерехтливі очі нічного птаха, під яструбиним носом сірі, колючі вуса, а на підборідді козячий віхтик світложовтого волосся,— швидкими рухами трьох пальців лівої руки він закручує його, засовує в рот і, пожувавши губами, видуває з рота:

— Пп!

Вкручується плечем у тісноту людей, ніби ховається серед них, і лунає його витинаючий голосок, швидкі, чіткі слова:

— Це я знаю, котрі стани нам особливо шкідливі і знищити треба дощенту, щоб навіть кісточки в пил...

Його дуже уважно слухають солдати, робітники, прислуга і «жінки для втіхи», слухають, дивлячись йому в рот і ніби всисаючи витівні слова. Говорячи, він тримає палицю свою поперек тулуба і швидко перебирає пальцями по ній, як по флейті.

— Перше: чиновники всіх чинів; самі знаєте, яка це кара і досада нам,— чиновники, що зліше від них? Суди, тюрми, канцелярії — все в їхніх руках. Ач як? У них, як у фокусників, кабінети різних таємниць. Їх у першу голову — знищити...

Якась руда дівчина, мабуть, покоївка, сердито спитала:

— А сам ти хто? Теж, мабуть, чиновник?

Він швидко і ображено відрікся:

— Ніколи я нічим не займався проти бідного народу, ніколи нічого не робив. Я — ворожбит, віщун, я майбутнє життя знаю...

Йому запропонували поворожити.

— Це — діло таємне, на людях не можна!

А на запитання: «Що з нами буде?» — він відповів, опустивши очі:

— Погано буде, якщо, почавши справу, відразу не закінчимо, погано! Зуби рвати треба з коренем. Чиновників — скосити. Також і вчену частину, і її, — не служи засліпленню розуму нашого, не видавай копійку за карбованець, авжеж! Ми, мовляв, учені, ви, мовляв, слухайте нас, ми вам закони напишемо! Написали, наклеїли всюди закон: «Не пийте сирої води!» Га? Ехе-хе-хе...

Він чи то сміявся, чи то зітхав, випускаючи з округленого рота оце запекле:

— Ехе-хе-е...

І, кривлячи личко, торжествуюче питав:

— А ми — як: п'ємо її, сиру, чи не п'ємо, га?

Публіка, посміюючись, відповідала в кілька голосів:

— П'ємо.

— Живі, га?

— Наче — живі.

— Ото ж бо! Ось вони, закони ці. Ось-ось! За це і — скосити...

І, переконаний, що він зробив своє діло, чоловік цей викручувався з натовпу, йшов геть, помахуючи палкою, а в новій групі знову витинав:

— Два, два стани особливо на болячку нам, на біль і скорботу...

Безперечно, він теж виліз з якогось темного кутка, куди його затиснуло життя і де він роки самотньо стирчав, корчився, накопичуючи злобу і помсту.

Збуджуючих ворожнечу проти інтелігенції, мабуть, не мало; мені здається, що найчастіш це двірники, лакеї, куховарки, взагалі — домашні слуги.

Після одного з мітингів у цирку «Модерн» червонолиця, товста жінка розповідала солдатам, «як живуть пани», розповідала дотепно і такими словами, що з десятих навіть трьох не напишеш. Солдати шалено реготали і плювались смачно, слухаючи, як діяв лікар, спеціа-

ліст у жіночих хворобах, як поводитись єврейка-дантистка і як «обробляв» своїх учениць актор.

— Бити цю сволоту, — суворо сказав чорний солдат з підв'язаною щелепою, — бити її до останнього коліна...

А в іншій групі кульгала людина років сорока, безволоса, як скопєць, кричала:

— Я все життя в копошії з кіньми, в гною, а вони в чудових квартирах на м'яких диванах з собачками граються. Ні, стій! Це я бажаю з собачками гратись, а ви — марш у конюшню, еге? Чому — не так? Чому, ну?

Страшно й нещадно говорила молода жінка, одноока, з обличчям, спаленим сірчаною кислотою:

— Дивіться в біблію — є там пани? Немає панів у біблїї! Царі є, судді, пророки, а панів — немає! І сам бог наказував бити племена, в яких пани були, поголовно все таке плем'я винищувати велів, з жінками й дітьми, і з рабами навіть. Бо від панів і слуги зіпсовані, і слуги вже — не люди, ні!

— Повісся, тітко, — порадили їй з натовпу.

Але вона, стискаючи руками круглі високі груди свої, кричала різко й дзвінко:

— Я одинадцять років у покоївках жила, і бачила я...

Вона бачила чимало такого, чого не знав Октав Мірбо, коли писав «Щоденник покоївки», і коли вона говорила про те, що бачила, її слухали без сміху, мовчазно, похмуро.

І тільки коли вона пішла, вся червона й спітніла від збудження, кирпатенький солдатик сказав, дивлячись услід їй:

— Не дарма бабі цій пику зіпсували...

ВІДПРАЦЬОВАНА ПАРА

...Шибки посиніли, костисте обличчя мого співбесідника стало темнішим, особливо густо лягли тіні в ямах під очима. Мені здалося, що розгублено блукаючий погляд його став зосередженішим, заглибився; нудні слова скарг зазвучали значиміше, роздратований і сиплий голос — м'якше. Безжально і, мабуть, до болі туго накручуючи на палець безбарвне волосся ріденької бороди, він говорив:

— Народ, який святкує свободу, я бачив уві сні, років

десять тому; тоді я сидів у Орловській тюрмі і ще свіжі були враження дев'ятсот п'ятого року. Ви знаєте, як позвірячому били людей у Орловській тюрмі. Так. Сон мій почався кошмаром: купка людей, і серед них Борисов, наборщик, мій учень, тикала, розмішувала палками чиясь розтерзане тіло. Я спитав у Борисова:

— «За що ви пошматували людину?»

— «Це — ворог!»

— «Але ж — людина?»

— «Що? — крикнув Борисов і замахнувся на мене палкою. — Бий його!»

— Але палиця випала з рук, він простягнув їх уперед і зашепотів з захватом, пританцьовуючи:

— «Дивіться — ось, ідуть, край, йдуть!»

— Ішли незліченні маси одухотворених людей, я бачив неприродний якийсь, зоряний блиск тисяч очей. Саме в цих очах відчув я найголовніше — воскрес народ! Розумієте? Воскрес, цілком змінився духовно. І я в ту ж мить зник у ньому, наче, спалахнувши, відразу згорів.

Гість мій постукав олівцем по краю стола, прислухався до сухих звуків і постукав ще.

— Тепер я бачу торжествуючий народ наяву, але почувую себе чужим серед нього. Він торжествує, але в ньому немає для мене того нового, що я бачив уві сні, і в чому зміст, — немає перевтілення. Він торжествує, я витратив кращі сили мої, щоб підготувати це торжество, і — залишився чужим йому. Дуже дивно...

Глянув у вікно, послухав; обережно, невпевнено дзвонили до всеношної, в Петропавловській кріпості клацав кулемет: солдати чи робітники вивчали техніку захисту свободи.

— Можливо я, як і багато інших, взагалі не вмію торжествувати. Енергія пішла на боротьбу, на бажання, здатність тішитися обладанням убита. Можливо, це просто безсилля. Але справа в тому, що я бачу багато злоби, помсти, і зовсім не бачу радості, тієї радості, яка перевтілює людину... І віри в перемогу — не бачу.

Він підвівся, озирнувся, сліпо кліпаючи, простяг руку і, потискуючи мою, сказав:

— Мені погано. Наче Колумб досяг, нарешті, берегів Америки, але Америка огидна йому.

Пішов.

...Тепер багато хто почував себе так, як цей. А він —

наче сторожовий пес під кінець днів собачого життя: від юності своєї гарчав і гавкав пес так чесно, з непохитною вірою в святість своєї справи, одержував, як нагороду за це, штурхани. Раптом — бачить: сторожити було мовби й нічого, нікому нічого не жаль. Навіщо ж він сидів усе життя в темній конурі «обов'язку», на цепу «обов'язків»? І — до безтями прикро старому, чесному собаці...

...Інший з людей цього типу сказав про революцію:

— Ми, як закохані романтики, обожнювали її, але прийшов хтось зухвалий і буйно згвалтував нашу кохану.

Сусідній вагон «буксує», вісь набридливо вищить:

— Рига-іго-іго, рига-рига-іго...

А колеса поїзда вистукують:

— По-пут-ник, по-пут-ник...

Попутник — чоловік такий безбарвний, що при яскравому сонці він, мабуть, невидимий. Він існає створений з туману і тіней, риси голодного обличчя його невиразні, очі прикриті важкими повіками, його ганчір'яні щоки й спілутана борідка здаються наскоро зваленими з прядива. Пом'ятий, сірий картуз підсилює цю схожість. Від нього тхне нафталіном. Підібгавши ноги, він сидить у куточку на дивані, чистить нігті сірником і простудженим голосом тихенько бурмоче:

— Істина — це судження, насичене почуттям віри.

— Всяке судження?

— Атож, усяке...

— Іго-іго-рига...

За вікном, в сутінку осіннього ранку, махають чорними вітами дерева, летить листя, іскри.

— У пророка Ієремії сказано: «Батьки їли кислий виноград, а в дітей оскома на зубах». Істина дітей наших — ось оця сама оскома. Ми живились кислим виноградом аналізу, а вони сприйняли за істину невір'я і заперечення.

Він укутав гострі коліна свої полою парусиного пильника і, уважно колупаючи сірником нігті, говорив далі:

— Перед тим, як піти в Червону Армію, син мій сказав мені: «Ви чесна людина, відкрийте очі й подивіться: адже в теорії всі основи життя вже зруйновані вашою ж, вашого покоління довголітньою і всебічною критикою,—

що ж, власне, ви захищаєте?» Син мій був нерозумний, він формував думки свої книжно і незграбно, але він був чесний хлопець. Він став більшовиком зразу після опублікування тезисів Леніна. Син мій був правий, тому що він вірував у силу заперечення і руйнування. Розумом і я погодився з більшовизмом, але серцем — не можу прийняти його. Так я і сказав слідчому Чеки, коли мене заарештували як контрреволюціонера. Слідчий — юнак, фронт і, очевидно, юрист, він допитував мене дуже спритно. Він знав, що син мій загинув на фронті Юденича, і ставився до мене досить доброзичливо, проте я відчував, що йому приємніше було б розстріляти мене. Коли я натякнув йому про суперечність мого серця з розумом, він задумливо сказав, вдаривши долонею по паперах: «Ми це знаємо з ваших листів до сина, але, звісно, це не поліпшує вашого становища». — «Розстріляєте?» — спитав я. Він відповів: «Це більш ніж можливо, якщо ви не захочете допомогти нам розібратися в цій нудній справі». Відповів без ніяковості, але з такою, наче вибачливою по-смішкою. Здається, я теж посміхався, мені сподобалось його ставлення до свого обов'язку. І ще більше він підкупив мене, сказавши так, знаєте, просто, як саме звичайне: «Можливо, для вас і краще — померти, чи не правда? Адже жити в такому розриві з самим собою, як ви живете, мабуть — тяжко?» Потім перепросив: «Пробачте за запитання, яке не стосується справи».

— Іго-рига-рига-іго, — вищить вісь.

Позіхаючи, шулячись, чоловік дивиться у вікно, цівки дощу течуть по шибці.

Я питаю:

— І все ж він звільнив вас?

— Як бачите. Ось — живий. Як бачите.

І, повернувши до мене прядив'яне обличчя своє, чоловік сказав з легкою насмішкою і викликом:

— Я допоміг йому розібратися в деяких питаннях слідства...

— По-пут-ник, по-пут-ник, — стукають на стиках колеса поїзда. Дужчає дощ, — вісь вищить ще пронизливіше.

— І-гуї-гуїгу-ігуї...

ПОБУТ

...В скляному небі люто виблискує сонце липневого полудня. Місто задихнулося в спеці, заніміло, мовчить, лише зрідка виникають неясні звуки, маячні слова.

Гнусавий фальцет задумливо тягне пісню:

Над сріблястою рікою
В золотім пісочку,
Я дівчини молоді
Все шукав слідочки...

Густий голос сердито питає:

— Куди вас, вдосвіта, ганяли?

— Розстрілювати.

— Багатьох?

— Трьох.

— Ревли?

— Навіщо?

— Без крику, значить?

— Вони — без капризу. У них теж своя дисципліна: натворив і — ставай до розрахунку.

— Пани?

— Наче — ні. Хрестились.

— Значить — простяки.

Хвилина мовчання, потім знову занув фальцет:

Ясний місяцю — вкажи...

— Ти — стріляв?

— А — як же...

Де вона гуля-ала...

Густий голос насмішкувато говорить:

— Про дівчаток ось співаєш, а сорочку латаєш сам. Бовдур...

— Почекай, буде і дівчина. Все буде...

Тихий вітре, розкажи,
Про що мір-ркувала.

...Колони залу прикрашені кумачем і ніжною зеленню березових гілок. Крізь узорі листя блищать золоті букви, складаючись у слова:

«Пролетарі... Хай живе...»

У відчинені вікна свіжо дихає весна, видно чорні дерева й зірки над ними.

В кутку залу чорна людина, вигнувши тонку шию, гатить довгими руками по клавішах рояля. По підлозі ковзають, звиваючись, матроси й робітники, обнявши барвистих дівчат, дуже човгаючи ногами, притупуючи. Чорт зна як шумно, шалено весело.

— Гранд-ром, чорти! — одчайдушно кричить велетень-юнак, у білих черевиках і синій сорочці, вихрастий, з шрамом на лобі й на щоці. — Стій, — не гранд-ром, а — як його? Хапайся за руки, крүгом мар-рш!

Починається верескливий хоровод, кружляє вихор різноколірних плям, стугонить підлога під ударами каблуків, тривожно подзвонює кришталь величезної люстри.

За колоною, під складками багряного прапора, примостилась, відтанцювавши, якась пара: гологрудий, широкоплечий матрос, рябий і рудий, з ним — кучерявенька панночка в голубому. Сіренькі очі її здивовано блищать, — мабуть, ще вперше так покірно згинається перед нею здоровенний такий звірюга, заглядаючи в фарфорове обличчя її добрими, круглими очима. Вона обмахується біленькою хусточкою і часто кліпає, їй, мабуть, і страшно і приємно.

— Ольго Степанівно, дозвольте знову зачепити ваше релігійне почуття...

— Ой, почекайте, жарко...

— Ні, все-таки! Добре: припустимо, це — бог! Але ж бог штука уявна, а я — реальний факт, проте наче не існуючий для вас.

— Зовсім — ні...

— Дозвольте! Хіба це мені не прикро? Предмет уяви заводить вас у пустоту невідомості і в безпорадність, а перед вами людина, готова хоч куди заради милої вашої душі...

— Р-рівняйсь по дамах! — грізно командує велетень, піднявши руку над головою. — Біжи по восьмеро круг колонів!

— Прошу, Ольго Степанівно...

Він підхоплює панночку так, що ноги її, одірвавшись від підлоги, мелькають у повітрі, і кидається з нею в барвистий, шумливий вихор танцю.

Потім вона, задихаючись, сидить на підвіконні, а він, стоячи перед нею, півголосом, дуже переконливо говорить:

— Звичайно, ми — люди нового характеру, народ прямий, одначе ж ми не звірі, не чорти...

— Хіба я кажу щось подібне? Нічого подібного...

— Дозвольте! Якщо ви обов'язково бажаєте вінчатися в церкві, то, звичайно, це дрібниці, одначе товариші можуть сміятися з мене...

— А ви не кажіть нікому...

— Нишком? Навіть і на цей вчинок проти атеїзму я готовий заради милої вашої душі; одначе, Ольго Степанівно, краще буде, якщо ми почнемо звикати до атеїзму, їй-богу! Жити треба, Ольго Степанівно, на свої кошти, без страху, і — взагалі досить боялись! Тепер нікого не треба бояться, крім самого себе. Ви — що, товаришу? Ви, власне, чого хочете? Може, оцього?

Повагом піднімається у повітрі кулак, завбільшки з півпудову гірю.

А посеред залу несамовито кричить головнокомандувач танців, велетен:

— Відступ від панночок на два кроки і уклін, — р-раз, два-а! Панночки вибирають кавалерів, кому котрий подобається, — без церемоній...

З ЛИСТА

З листа громадянина Ф. Попова:

«Тому що знаменитий Дарвін твердо встановив факт необхідності боротьби за існування й нічого не має проти знищення слабких, тобто не здатних до корисної праці людей, і беручи до уваги, що в древності й без Дарвіна знали це: стариків одвозили в яри на смерть від голоду, або, посадивши на дерева, струшували їх звідти, щоб вони розбилися, — то звідси ясно, що наука випередила нашу нудну мораль. Однак протестуючи проти нерозумної жорстокості, я пропоную таке: знищувати не здатних до соціально корисної праці засобами більш жалісливого характеру, приміром, обгодовувати їх чим-небудь смачним, шинкою чи солодкими пирогами з стрихніном, а дешевше — з миш'яком. Ці гуманні засоби полегшили б форми боротьби за існування, нині повсюдної. Це ж саме слід робити з ідіотами, сільськими дурниками, деякими калі-

ками і з невидужно хворими на щось подібне до сухот чи раку. Таке законодавство, звичайно, не сподобається нашій нюючій інтелігенції, але час уже рішуче перестати зважати на її реакційну ідеологію».

МИТЯ ПАВЛОВ

Десь у Єльці помер від тифу Митя Павлов, земляк мій, робітник з Сормова.

У 905 році, в дні Московського повстання, він привіз з Петербурга велику коробку капсулів гримучої ртуті і п'ятнадцять аршин бікфордського шнура, обмотавши його навколо грудей. Від поту шнур набубнявів чи дуже туго був обмотаний навколо ребер, але — увійшовши в кімнату до мене, Митя впав на підлогу, обличчя його поси-ніло, очі вилізли, як це буває у людей, які вмирають від асфіксії.

— Ви збожеволіли, Митю? Адже ви дорогою могли знепритомніти — розумієте, що тоді було б з вами?

Задиhaючись, він відповів винуvато:

— Пропав би шнур і капсулі теж...

М. М. Тихвінський, розтираючи груди його, теж буркотливо лаявся, а Митя, мружачись, питав:

— Скільки буде бомб? Розіб'ють нас? Пресня тримається?

Потім, лежачи на дивані, показавши очима на Тихвінського, який розглядав капсулі, спитав пошепки:

— Це він тут бомби робить? Професор? З робітників? Та — ну-у?

І раптом стурбовано спитав:

— А чи не висадить він вас?

Про себе ж, про ту небезпеку, якої він тільки що чудом уник, — ані слова.

О. О. БЛОК

...Іноді мені здається, що російська думка хвора на страх перед самою ж собою; прагнучи бути поза розумом, вона не любить розуму, боїться його.

Дуже хитрий змії В. В. Розанов болісно зітхає в «Самотньому»:

«О, мої сумні досвіди! І навіщо я побажав усе знати? Тепер уже я не помру спокійно, як сподівався».

У Л. Толстого в «Щоденнику юності» 51 р. 4. V суворо сказано:

«Свідомість — найбільше моральне зло, яке тільки може спіткати людину».

Так само говорить Достоевський:

«...занадто усвідомлювати — це хвороба, справжня, повна хвороба... Багато свідомості і навіть будь-яка свідомість — хвороба. Я обстоюю це».

Реаліст О. Ф. Писемський кричав у листі до Мельникова-Печерського:

«Чорт би забрав звичку мислити, що коросту душі!»

Л. Андреев говорив:

«У розумі є щось від шпигуна, від провокатора».

І — догадувався:

«Дуже ймовірно, що розум — замаскована, стара відьма, — совість».

Можна набрати у російських письменників кілька десятків таких афоризмів — всі вони різко свідчать про недовір'я до сили розуму. Це особливо характерно для людей країни, життя якої побудовано найменш розумно.

Цікаво, що і П. Ф. Ніколаєв, автор книги «Активний прогрес», людина, здавалося б, чужа цій лінії думки, писав мені в 906 році:

«Знання збільшує вимоги, вимоги збуджують невдоволеність, невдоволена людина — нещасна, ось чому вона й соціально цінна і симпатична особисто».

Зовсім незрозуміла і якась буддійська думка.

Проте, і Монтень сумно зітхав:

«Навіщо озброюємося ми марним знанням? О, яке солодке й м'яке узголів'я для обраних — незнання і простота серця».

Він пояснював довголіття дикунів їх незнанням наук і релігії, не знаючи, що все це — в зародку — є в них. Епікуреєць Монтень жив у епоху релігійних війн. Він був весело мудрий і вважав, що канібалізм дикунів не такий огидний, як тортури інквізиції.

Через триста років Лев Толстой сказав про нього:

«Монтень — пошлий».

Лев Толстой мислив церковно й за формою й за змістом. Не думаю, що догматизм був прийнятним йому, і на-

вряд чи процес думки давав Толстому ту насолоду, яку, безперечно, відчували такі філософи, як, наприклад, Шопенгауер, любуючись розвитком своєї думки. На мій погляд — для Льва Миколайовича мислення було проклятим обов'язком, і мені здається, що він завжди пам'ятав слова Тертуліана, — слова, якими виражено відчай фанатика, враженого сумнівом.

«Думка — це зло».

Чи не лежать — для догматиків — початки страху перед думкою і ненавистю до неї — в біблії, VI, 1-4?

«Азazel же навчив людей робити мечі і ножі... навчив їх різних мистецтв... пояснив рух зірок і місяця. І настало велике безбожжя і розпушта на землі, і викривилися шляхи людські»...

Все це пригадалось мені після вчорашньої, несподіваної розмови з О. Блоком. Я вийшов разом з ним із «Всемирной литературы», він спитав мене: що я думаю з приводу його «Загібелі гуманізму»?

Кілька днів тому він читав на цю тему щось схоже на доповідь, невеличку статтю. Стаття здалась мені неясною, але повною трагічних передчуттів. Блок, читаючи, нагадував дитину з казки, яка заблудилася в лісі: вона відчуває наближення потвор з темряви і белькоче зустріч їм якісь заклинання, чекаючи, що це злякає їх. Коли він перегортав рукопис, пальці його тремтіли. Я не зрозумів: печалить його факт падіння гуманізму чи радує? В прозі він не такий гнучкий і талановитий, як у віршах, але — це людина, що відчуває дуже глибоко і руйнівно. Загалом: людина «декадансу». Вірування Блока здаються мені неясними і для нього самого; слова не проникають у глибину думки, яка руйнує цю людину разом із усім тим, що він називає «руйнуванням гуманізму».

Деякі думки доповіді здались мені не досить продуманими, наприклад:

«Цивілізувати масу і неможливо і непотрібно». «Відкриття уступають місце винаходам».

XIX і XX століття саме тому такі дивовижно багаті на винаходи, що це епоха найчисленніших і найбільших відкриттів науки. Говорити ж про неможливість і непотрібність цивілізації для російського народу — це, очевидно,

«скіфство» — і це я розумію як поступку органічній антидержавності російської маси. І навіщо Блокові «скіфство»?

Як тільки міг обережно, я сказав йому про це. Говорити з ним — трудно: мені здається, що він зневажає всіх, кому чужий і незрозумілий його світ, а мені цей світ — незрозумілий. Останнім часом я двічі на тиждень сиджу поруч нього на редакційних зборах «Всемирной литературы» і частенько сперечаюсь, говорячи про недосконалість перекладів з точки зору духу російської мови. Це — не зближує. Як майже всі в редакції, він ставиться до роботи формально і байдуже.

Він сказав, що йому приємно бачити, як я звільняюсь «від інтелігентської звички вирішувати проблеми соціального буття».

— Я завжди відчував, що це у вас не справжнє. Уже в «Городку Окурові» помітно, що вас хвилюють «дитячі питання» — найглибші й найстрашніші!

Він — помиляється, але я не заперечував, хай думає так, якщо це приємно чи потрібно йому.

— Чому ви не пишете про ці питання? — настійливо допитувався він.

Я сказав, що питання про смисл буття, про смерть, про любов — питання строго особисті, інтимні, питання тільки для мене. Я не люблю виносити їх на вулицю, а якщо, інколи, мимоволі роблю це — завжди невміло, незграбно.

— Говорити про себе — тонке мистецтво, я не володію ним.

Зайшли в Літній сад, сіли на лаву. Очі Блока майже безумні. По блиску їхньому, по тремтінню його холодного, але змученого обличчя, я бачив, що він жадібно хоче говорити, питати. Розтираючи ногою сонячний узор на землі, він дорікав мені:

— Ви ховаєтесь. Ховаєте ваші думки про дух, про істину. Навіщо?

І, раніш ніж я встиг відповісти, він заговорив про російську інтелігенцію набридлими словами осуду, ці слова особливо недоречні тепер, після революції.

Я сказав, що, на мій погляд, негативне ставлення до інтелігенції є саме чисто «інтелігентське» ставлення. Його не міг виробити ні мужик, який знає інтелігента тільки в особі самовідданого земського лікаря або преподобного

сільського вчителя; його не міг виробити робітник, який завдячує інтелігентові своїм політичним вихованням. Це ставлення помилкове й шкідливе, не кажучи про те, що воно викреслює повагу інтелігенції до себе, до своєї історичної й культурної роботи. Завжди, нині і присно, наша інтелігенція відіграла, відіграє і ще відіграватиме роль ломового коня історії. Невпинною роботою своєю вона підняла пролетаріат на висоту революції, небувалої по широті й глибині задач, поставлених нею для негайного вирішення.

Він, здається, не слухав мене, понуро дивлячись у землю, та коли я замовк, він знову почав говорити про вагання інтелігенції в її ставленні до «більшовизму» і, між іншим, дуже правильно сказав:

— Викликавши з тьми дух руйнування, нечесно говорити: це зроблено не нами, а ось тими. Більшовизм — неминучий результат всієї роботи інтелігенції на кафедрах, у редакціях, у підпіллі...

З ним ласкаво привіталась миловидна дама, він поставився до неї сухо, майже зневажливо, вона відійшла, ніяково посміхаючись. Дивлячись услід їй, на маленькі, невпевнено крокуючі ноги, Блок спитав:

— Що думаєте ви про безсмертя, про можливість безсмертя?

Спитав наполегливо, очі його дивилися вперто. Я сказав, що, можливо, правий Ламенне: через те, що кількість матерії у всесвіті обмежена, слід допустити, що комбінації її повторюються в безконечності часу безконечну кількість разів. З цієї точки зору можливо, що через кілька мільйонів років, хмурого вечора петербурзької весни, Блок і Горький знову говоритимуть про безсмертя, сидячи на лаві в Літньому саду.

Він спитав:

— Це ви — несерйозно?

Його наполегливість і дивувала і трохи дратувала мене, хоч я відчував, що він питає не з простої цікавості, а наче з бажання погасити, заглушити якусь тривожну, важку думку.

— У мене немає причин вважати погляд Ламенне за менш серйозний, ніж усі інші погляди на це питання.

— Ну, а ви, ви особисто, як думаєте?

Він навіть тупнув ногою. До цього вечора він здався мені стриманим, неговірким.

— Особисто мені — більше подобається уявляти людину апаратом, який перетворює в собі так звану «мертву матерію» на психічну енергію і колись, в незмірно віддаленому майбутньому, перетворить увесь «світ» на чисту психіку.

— Не розумію, — пансіонізм, чи що?

— Ні. Бо нічого, крім думки, не буде, все зникне, перетворене на чисту думку; існуватиме лише вона, уособлюючи в собі все мислення людства від перших пробників до моменту останнього вибуху думки.

— Не розумію, — повторив Блок, хитнувши головою.

Я запропонував йому уявити світ як безперервний процес дисоціації матерії. Матерія, розпадаючись, постійно виділяє такі види енергії, як світло, електромагнітні хвилі, хвилі Герца і так далі, сюди ж, звичайно, відносяться явища радіоактивності. Думка — результат дисоціації атомів мозку, мозок створюється з елементів «мертвої», неорганічної матерії. У мозковій речовині людини ця матерія невинно перетворюється на психічну енергію. Я дозволяю собі думати, що колись уся «матерія», поглинута людиною, перетвориться мозком її на єдину енергію — психічну. Вона сама в собі знайде гармонію й замре в самоспогляданні — в спогляданні прихованих у ній, безконечно різноманітних творчих можливостей.

— Похмура фантазія, — сказав Блок і посміхнувся. — Приємно згадати, що закон збереження речовини проти неї.

— А меніприємно думати, що закони, створювані в лабораторіях, не завжди збігаються з невідомими нам законами всесвіту. Перекоаний, що, якби час від часу ми могли зважувати нашу планету, ми побачили б, що вага її послідовно зменшується.

— Все це — нудно, — сказав Блок, хитаючи головою. — Справа — простіша; справа в тому, що ми стали надто розумні для того, щоб вірити в бога, і недосить сильні, щоб вірити лише в себе. Як опора життя і віри, існують лише бог і я. Людство? Але — хіба можна вірити в розумність людства після цієї війни і напередодні неминучих, ще більш жорстоких воєн? Ні, ця ваша фантазія... страшно! Але я думаю, що ви несерйозно говорили.

Він зітхнув:

— Якби ми могли зовсім перестати думати хоч на десять років. Погасити цей манливий, болотний вогник, який вабить нас усе глибше в ніч світу, і прислухатись до світової гармонії серцем. Мозок, мозок... Це — ненадійний орган, він потворно великий, потворно розвинутий. Пухлина, як зоб...

Помовчав, дуже зіпів губи, потім сказав тихо:

— Зупинити б рух, хай припиниться час...

— Він припиниться, якщо надати всім видам руху однієї й тієї ж швидкості.

Блок поглянув на мене скося, піднявши брови, і швидко, неясно заговорив якимись маячними словами, я перестав розуміти його. Дивне враження: здавалося, що він зриває з себе поношене лахміття.

Несподівано встав, простяг руку й пішов до трамвая. Хода його на перший погляд здається твердою, але, придивившись, бачиш, що він нерішуче хитається на ногах. І хоч як би добре він був одягнений, — хочеш бачити його одягненим інакше, не так, як усі. Гумільов навіть у якомусь хутряному костюмі лопаря чи самоїда здається одягненим, як усі. А Блок потребує одягнень незвичайних.

Тільки що записав розмову з Блоком — прийшов матрос Балтфлоту В. «по книжки, які там цікавіші». Він дуже любить науку, где від неї розв'язання всієї «плутанини життя» і завжди говорить про неї з радістю й вірою. Сьогодні він, між іншим, повідомив надзвичайну новину:

— Знаєте, кажуть, буцім один вивчений американець зробив машинку чудової простоти: труба, колесо і ручка. Покрутиш ручку, і — все видно: аналіз, тригонометрія, критика і взагалі смисл усіх історій життя. Покаже машинка і — свистить!

— Мені ця машинка тим особливо подобається, що — свистить.

У ресторані «Пекар» панночка з Невського розповідала мені:

— Це у вас книжечка того Блока, відомого? Я його теж знала, а втім — лише один раз. Якось восени, дуже

пізно, і, знаєте, сльота, туман, уже на думському годиннику близько півночі, я страшенно втомилась і збиралася йти додому,— раптом, на розі Італійської, мене запросив пристойно одягнений, красивий такий, дуже горде обличчя, я навіть подумала: іноземець. Пішли пішки,— тут недалеко по Караванній, десять, кімнати для побачень. Іду я, розмовляю, а він—мовчить, і мені було неприємно навіть, незвично якимось, я не люблю неввічливих. Прийшли, я попросила чаю; подзвонив він, а слуга — не йде, тоді він сам пішов у коридор, а я так, знаєте, стомилася, змерзла і заснула, сидячи на дивані. Потім раптом прокинулась, бачу: він сидить напроти, тримає голову в руках, спершись на стіл, і дивиться на мене так суворо — жахливі очі! Але мені — від сорому — навіть не страшно було, тільки подумала: «Ох, боже мій, мабуть, музикант!» Він — кучерявий. «Ох, пробачте, кажу, я зараз роздягнуся».

А він посміхнувся ввічливо й відповідає: «Не треба, не турбуйтеся». Пересівши на диван до мене, посадив мене на коліна й каже, погладжуючи волосся: «Ну, подрімайте ще». І — уявіть же собі — я знову заснула, — скандал! Розумію, звичайно, що це недобре, але — не можу. Він так ніжно погойдує мене і так затишно з ним, розплющу очі, посміхнувся і він посміхнеться. Здається, я навіть і зовсім спала, коли він труснув мене обережно і сказав: «Ну, прощайте, мені треба йти». І кладе на стіл двадцять п'ять карбованців. «Слухайте, кажу, як же це?» Звичайно, дуже сконфузилася, прошу пробачення, — так смішно все це вийшло, незвичайно якимось. А він засміявся тихенько, потиснув мені руку і — навіть поцілував. Пішов, а коли я виходила, слуга каже: «Знаєш, хто з тобою був? Блок, поет — дивись!» І показав мені портрет в журналі, — бачу: так, це він самий. «Боже мій, думаю, як безглуздо вийшло».

І справді, на її кирпатому, задириливому обличчі, в лукавих очах бездомної собачки мелькнуло відбиття сердечної печалі і образи. Віддав панночці всі гроші, які були зі мною, і з того часу відчув Блока дуже зрозумілим і близьким.

Подобається мені його строге обличчя й голова флорентійця епохи Відродження.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Дивні бувають збіги поглядів: в 901 році, в Арзамасі, протоієрей Федір Владимирський міркував:

«Кожен народ має духовний зір,— зір цілей. Деякі мислителі іменують властивість цю «інстинктом нації», але, на мій погляд, інстинкт ставить запитання: «Як жити?» — а я говорю про невиразну тривогу розуму і духу, про питання: «для чого жити?» І ось: хоч у нас, росіян, зір цілей практичних не розвинений,— бо ми ще не досягли тієї висоти культури, з якої видно, куди історія людства велить нам іти, одначе я думаю, що саме нам судилося особливо мучитись над питанням: «для чого жити?» Поки що — ми живемо сліпо, навпомацки і крикливо, а все-таки ми вже люди з хвостиками, люди з плюсом».

Через п'ять років, у Бостоні, Вільямс Джемс, філософ-прагматист, говорить:

«Останні події в Росії дуже підняли інтерес до неї, але зробили її ще менше зрозумілою для мене. Коли я читаю російських авторів, передо мною постають люди дразливо цікаві, однак я не зважуся сказати, що розумію їх. У Європі, в Америці я бачу людей, які дещо зробили і, спираючись на те, що вони вже вміють, прагнуть збільшити кількість матеріально і духовно корисного. Люди вашої країни, навпаки, здаються мені істотами, для яких дійсність необов'язкова, незаконна, навіть ворожа. Я бачу, що російський розум напружено аналізує, шукає, бунтує. Але — я не бачу мети аналізу, не бачу — чого саме шукають під феноменами дійсності? Можна думати, що російська людина вважає себе покликаною знаходити, відкривати й фіксувати неприємне, негативне. Мене особливо здивували дві книги: «Воскресіння» Толстого й «Карамасови» Достоевського,— мені здається, що в них зображено людей з іншої планети, де все інакше й краще. Вони потрапили на землю випадково і роздратовані цим, навіть — ображені. В них є щось дитяче, наївне і почувається впертість чесного алхіміка, який вірить, що він здатен відкрити «причину всіх причин». Дуже цікавий народ, але, здається, ви працюєте марно, як машина на «холостому ході». А можливо, ви покликані здивувати світ чимось несподіваним».

Серед таких людей я прожив півстоліття.

Сподіваюся, що ця книга досить певно говорить про те, що я не соромився писати правду, коли хотів цього. Але, на мій погляд, правда не вся і не так потрібна людям, як про це думають. Коли я відчував, що та чи інша правда тільки жорстоко б'є по душі, а нічого не вчить, тільки принижує людину, а не пояснює мені її, я, зрозуміло, вважав за краще не писати про цю правду.

Адже є чимало правд, які треба забути. Ці правди породжені брехнею і мають усі властивості тієї найотруйнішої брехні, яка, спотворивши наше ставлення одного до одного, зробила життя брудним, безглуздим пеклом. Який смисл нагадувати про те, що повинно зникнути? Той, хто просто тільки фіксує і реєструє зло життя,— зайнятий поганим ремеслом.

Мені хотілось назвати цей збірник: «Книга про російських людей, якими вони були».

Але я подумав, що це звучало б дуже крикливо. І я не цілком певно відчуваю: чи хочеться мені, щоб ці люди стали іншими? Зовсім далекий від націоналізму, патріотизму та інших хвороб духовного зору, все-таки я бачу російський народ виключно, фантастично талановитим, своєрідним. Навіть дурні в Росії — дурні оригінально, на свій лад, а ледарі — безумовно геніальні. Я певен, що вигадливістю, несподіваністю зворотів, так би мовити — фігурністю думки й почуття, російський народ — найдякніший матеріал для художника.

Я думаю, що, коли цей чудовий народ відмучиться від усього, що зсередини тяжить над ним і плутає його, коли він почне працювати з повною свідомістю культурного і, так би мовити, релігійного, яке зв'яже цілий світ, значення праці,— він житиме казково героїчним життям і багато чого навчить цей і стомлений і знівиснілий від злочинів світ.

ДІЛО АРТАМОНОВИХ

I

Років через два після волі, під час обідні на спаса, парафіяни церкви Миколи на Тичку помітили «чужого», — ходив він у тісноті людей, невічливо поштовхуючи їх, і ставив багаті свічки перед образами, найбільш шанованими в місті Дрьомові. Чоловік могучий, з великою, колечками, бородою, що густо взялася просіддю, в густій шапці чорнуватого, по-циганськи кучерявого волосся, носяра здоровий, з-під бугристих, густих брів зухвало дивляться сірі, з голубим блиском, очі, і було примічено, що коли він опускав руки, широкі долоні його торкались колін.

До хреста він підійшов у ряду іменитих городян; це особливо не сподобалось їм, і, коли обідня відійшла, найповажніші люди Дрьомова спинились на паперті поділитися думками про чужого чоловіка. Одні казали — прасол, інші — бурмистер, а міський староста Овсій Баймаков, миролюбна людина поганого здоров'я, але доброго серця, сказав, тихенько покашлюючи:

— Уповательно — з дворових людей, егер або щось інше, причетне до панських забав.

А сукняр Помялов, на прізвисько Вдовий Тарган, метушливий сластолюбець, любитель лихих слів, чоловік рязбий і потворний, недобррозичливо вимовив:

— Бачили, — лапи-бо в нього які довгі? Он як іде, мовби це для нього на всіх дзвіницях дзвонять.

Широкоплечий носатий чоловік ішов по вулиці твер-

до, як по своїй землі; вдягнений був у синю піддбовку добротного сукна, в добрі юхтові чоботи, руки заклав у кишені, лікті щільно притиснув до боків. Доручивши проскурниці Ерданській дізнатися докладно, хто цей чоловік, городяни розійшлися, під гудіння дзвонів, на пироги, запрошені на вечірній чай до Помялова в малинник до нього.

По обіді інші дрьомовці бачили невідомого чоловіка за рікою, на «Корів'ячому язичку», на мисі, землі князів Ратських; ходив чоловік у куцах шелуги, міряючи пішаний мис рівними, широкими кроками, дивився з-під долоні на місто, на Оку і на петлисто заплутану притоку її, болотисту річку Ватаракшу. В Дрьомові живуть люди обережні, ніхто з них не зважився гукнути до нього, спитати: хто такий і що робить? Але все-таки послали будочника Машку Ступу, міського блазня й п'яницю; безстидно, привселюдно й не соромлячись жінок, Ступа скинув казенні штани, а пом'ятий ківер лишив на голові, через мулисту Ватаракшу перейшов убрид, надув своє п'яне черево, кумедною, гусячою ходою підійшов до чужого і, для сміливості, нарочито голосно спитав:

— Хто такий?

Не чути було, як відказав йому чужий, але Ступа зараз же повернувся до своїх людей і розповів:

— Спитав він мене: чого ж це ти такий бридкий? Очища в нього люті, схожий на розбійника.

Увечері, в малиннику Помялова, проскурниця Ерданська, зобаста жінка, уславлена ворожка й мудриця, витріщивши страшні очі, доповіла кращим людям:

— Звуть — Ілля, прізвище — Артамонов, сказав, що хоче жити в нас для свого діла, а яке діло — не допиталась я. Приїхав шляхом з Воргорода, тим же таки шляхом і відїхав о третій годині — на четверту.

Так нічого особливого й не дізнались про цю людину, і було це неприємно, ніби хтось постукав уночі у вікно і зник, без слів попередивши про грядуще лихо.

Минуло тижнів зо три, і вже майже затягло рубець у пам'яті городян, раптом Артамонов цей з'явився вчотирьох просто до Баймакова і сказав, як сокирою рубаючи:

— Оце тобі, Овсію Митричу, нові жителі під твою розумну руку. Будь ласка, допоможи мені укріпитись біля тебе на хороше життя.

Складно й коротко розповів, що він дворовий князів Ратських з курської їх вотчини над рікою Рать; був у князя Георгія прикажчиком, а, після волі, відійшов від нього, винагороджений добре, і вирішив своє діло ставити: фабрику полотна. Удовий, дітей звать: старшого — Петро, горбатого — Микита, а третій — Ольошка, небіж, але — всиновив його він, Ілля.

— Льону мужики наші мало сіють, — роздумливо сказав Баймаков.

— Примусимо сіяти більше.

Голос Артамонова був густий і грубий, говорив він, наче у великий барабан бив, а Баймаков усе своє життя ходив по землі обережно, говорив тихо, мов боячись розбудити когось страшного. Кліпаючи лагідними очима печального бузкового кольору, він дивився на хлопців Артамонова, що скам'яніло стояли коло дверей; всі вони були дуже різні: старший — схожий на батька, широкогрудий, брови зрослися, очі маленькі, ведмедячі, у Микити очі дівочі, великі й сині, як його сорочка, Олексій — кучерявий, рум'яний красунь, дивиться прямо й весело.

— В солдати одного? — спитав Баймаков.

— Ні, мені діти самому потрібні; квитанцію маю.

І, махнувши на дітей рукою, Артамонов наказав:

— А вийдіть лишень.

І коли вони помалу, один за одним, додержуючи старшинства, вийшли, він, поклавши на коліно Баймакову важку долоню, сказав:

— Овсію Митричу, я, заодно, і сватом до тебе: віддай дочку за старшого мого.

Баймаков навіть злякався, підскочив на лаві, замахав руками.

— Що ти, бог з тобою! Я тебе вперше бачу, хто ти є — не знаю, а ти — отакої! Дочка в мене одна, заміж їй рано, та й ти не бачив її, не знаєш — яка... Що ти?

Але Артамонов, посміхаючись у кучеряву бороду, сказав:

— Про мене — спитай справника, він князеві моему досить зобов'язаний, і йому від князя писано, щоб чинити мені допомогу в усіх ділах. Лихого — не почувеш, ось тобі порука — святі образи. Дочку твою я знаю, я тут, у тебе в місті, все знаю, чотири рази непримітно був, усе

випитав. Старший мій також тут бував і дочку твою бачив — не турбуйся!

Почуваючи себе так, пеначе на нього ведмідь навалився, Баймаков попросив гостя:

— Ти пожди...

— Недовго — можу, а довго ждати — час не жде, — суворо сказав наполегливий чоловік і гукнув у вікно, надвір:

— Ідть лиш, кланяйтесь господареві.

Коли вони, попрощавшись, пішли, Баймаков, злякано дивлячись на образи, тричі перехрестився, прошепотів:

— Господи — помилуй! Що за люди? Сохрани від біди!

Він поплентався, пристукуючи палицею, в садок, де під липою дружина й дочка варили варення. Огородна, вродлива дружина спитала:

— Що це за хлопці в дворі стояли, Митричу?

— Невідомо. А де Наталія?

— По цукор пішла до комори.

— По цукор, — похмуро повторив Баймаков, сідаючи на дернову лаву. — Цукор. Ні, це правду кажуть: від волі — великий клопіт буде людям.

Придивившись до нього, дружина спитала стурбовано:

— Ти — що? Знов занедужав?

— Душа в мене занила. Думається — чоловік цей прийшов замінити мене на землі.

Дружина почала втішати його.

— Ось годі-бо! Мало хіба тепер людей із сіл до міста йде.

— То ж то й є, що йдуть. Я тобі поки що нічого не скажу, дай — поміркую...

Через п'ять діб Баймаков зліг, а через дванадцять — помер, і його смерть поклала ще густішу тінь на Артамонова з дітьми. За час хвороби старости Артамонов двічі приходив до нього, вони довго розмовляли сам на сам; другого разу Баймаков покликав дружину і, стомлено склавши руки на грудях, сказав:

— От — з нею говори, а я вже, видно, в земних ділах не учасник. Дайте — відпочину.

— Ходімо зо мною, Уляно Іванівно, — наказав Артамонов, і, не дивлячись, чи йде господиня за ним, вийшов з кімнати.

— Іди, Уляно; уповательно — це доля, — стиха порадив староста дружині, бачачи, що вона не наважується йти за гостем. Вона була жінка розумна, з характером, не подумавши — нічого не робила, а тут сталося якось так, що за годину яку вона, повернувшись до чоловіка, сказала, змахуючи сльози порухом довгих, гарних вій:

— Що ж, Митричу, видно, й справді — доля; благослови дочку.

Увечері вона підвела до ліжка чоловікового пишно одягнену дочку, Артамонов штовхнув сина, парубок з дівчиною, не дивлячись одне на одного, взялися за руки, стали навколішки, схиливши голови, а Баймаков, задихаючись, накрив їх стародавньою, батьківською іконою в перлах:

— Во ім'я отця і сина... Господи, не помини ласкою чадо мое єдине!

І суворо сказав Артамонову:

— Пам'ятай,— на тобі одвіт богові за дочку мою!

Той уклонився йому, торкнувшись рукою підлоги.

— Знаю.

І, не мовивши й слова ласкавого майбутній невістці, майже не дивлячись на неї та сина, кивнув головою на двері:

— Ідть.

А коли поблагословлені пішли, він сів на ліжко до хворого, твердо кажучи:

— Не турбуйся, все буде гаразд. Я — тридцять сім років безкарно служив князям моїм, а людина — не бог, людина — не милостива, догодити їй важко. І тобі, свахо Уляно, добре буде, станеш замість матері хлопцям моїм, а їм накажу шанувати тебе.

Баймаков слухав, мовчки дивлячись в куток, на образи, і плакав, Уляна й собі схлипувала, а цей чоловік говорив з досадою:

— Ех, Овсію Митричу, рано ти відходиш, не зберіг себе. Мені б ти он як потрібний, дозарізу!

Він провів рукою поперек бороди, зітхнув шумно.

— Знаю я діла твої: чесний ти і розумний досить, пожити б тобі зі мною років з п'яток, закурили б ми діла, — ну — воля божа!

Уляна жалібно крикнула:

— Чого ти, вороне, крячеш, чого ти нас лякаєш? Може, ще...

Але Артамонов устав і поклонився в пояс Баймакову, як мертвому:

— Спасибі за довір'я. Прощайте, мені треба на Оку, там барка з хазяйством прибула.

Коли він пішов, Баймакова ображено заголосила:

— Мугир сільський, нареченій синовій словечка ласкавого не знайшов сказати!

Чоловік спинив її:

— Не скигли, не тривож мене.

І сказав, подумавши:

— Ти — держись його: ця людина, уповательно, краща від наших.

Баймакова з почестями ховало все місто, духовенство всіх п'яти церков. Артамонови йшли за труною слідом за дружиною й дочкою небіжчика; це не сподобалось городянам; горбань Микита, йдучи позад своїх, чув, як у натовпі бурчали:

— Не знати хто, а зразу на перше місце пнеться.

Поводячи круглими очима, кольору дубових жолудів, Помялов нашіптував:

— І Овсій, небіжчик, і Уляна — люди обережні, марию вони нічого не робили, виходить, тут є тайність, виходить, спокусив їх чимось шуліка цей, інакше вони з ним хіба породичались би?

— Та-ак, темне діло.

— Я й кажу — темне. Напевно — фальшиві гроші. Але ж яким праведником наче жив Баймаков, га?

Микита слухав, схиливши голову, і вигинав горб, ніби чекаючи удару. День був вітряний, вітер дув услід натовпу, і курява, збита сотнями ніг, димною хмарою пливла слідом за людьми, густо припудрюючи намащене волосся непокритих голів. Хтось сказав:

— Диви, як Артамонова нашою курявою наперчило, — посірів, циган...

На десятий день після похорону чоловіка Уляна Баймакова з дочкою пішла в монастир, а дім свій найняла Артамонову. Його й дітей неначе вихором крутило, з ранку до вечора вони мелькали у всіх перед очима, швидко ходячи по всіх вулицях, похапки хрестячись на церкви; батько був галасливий і невгамовний; старший син похмурий, мовчазний і, видимо, несміливий чи сором'язливий, красунь Ольшка — задириливий з парубками і зухвало підморгував до дівчат, а Микита на світанку

ніс гострий горб свій за річку, на «Коров'ячий язик», куди, наче галич, злітались теслярі, муляри, виводячи там довгу цегляну казарму і, на відшибі від неї, над Окою, двоповерховий великий будинок з дванадцятивершкових колод, — будинок, схожий на в'язницю. Вечорами жителі Дрьомова, зібравшись на березі Ватаракші, лузали гарбузове та соняшникове насіння, слухали хропіння й вищання пилок, човгання рубанків, замашне цюкання гострих сокир і насмішкувато згадували про марність побудови Вавилонської башти, а Помялов втішливо провіщав чужим людям всілякі злигодні:

— Весною вода підтопить неподобні будівлі ці. І — пожежа може бути: теслярі курять тютюн, а всюди — стружка.

Сухотний піп Василій вторив йому:

— На песце будують.

— Наженуть фабричних — пияцтво почнеться, крадіжки, розпуста.

Величезний, налитий жиром, роздутий на всі боки мельник і трактирник Лука Барський хрипким басом утішав:

— Людей більше — годуватись легше. Нічого, нехай працюють люди.

Дуже смішив городян Микита Артамонов; він вирубав і викорчував на великому квадраті кущі шелюги, цілі дні черпав масний мул Ватаракші, різав торф на болоті і, піднявши горб до неба, возив його тачкою, розкладаючи на піску чорними купками.

— Огорбд затіває, — догадались городяни. — От дурень! Хіба пісок угноїш?

Над захід сонця, коли Артамонови один за одним, батько попереду, перебродили через річку й на зеленувату воду її лягали їх тіні, Помялов показував:

— Дивіться, дивіться, — ач яка тінь у горбатого!

І всі бачили, що тінь Микити, який ішов третім, надзвичайно трепетна, і ніби важча за довгі тіні братів його. Якось після доброго дощу вода в річці прибула, і горбань, зачепившись за водорості чи оступившись в яму, зник під водою. Всі глядачі на березі радісно зареготали, тільки Ольгушка Орлова, тринадцятилітня дочка п'яниці годинникаря, крикнула жалібно:

— Ой, ой — потоне!

Ій дали потиличника:

— Не горлай по-пустому.

Олексій, ідучи останнім, пірнув, схопив брата, поставив на ноги, а коли вони, обидва мокрі, забруднені мулом, піднялись на берег, Олексій пішов просто на жителів, так що вони розступилися перед ним, і хтось боязко сказав:

— Ач, звірення...

— Не люблять нас,— мовив Петро; батько, ідучи, глянув в обличчя йому:

— Дай час — полюблять.

І вилаяв Микиту:

— Ти, одоробло! Дивись під ноги, не сміши людей. Нам не на сміх жити, барабан!

Жили Артамонови, ні з ким не знайомлячись, господарювала в них гладка бабуся, вся в чорному, вона запинала голову чорною хусткою так, що кінці її стирчали, як роги, говорила якоюсь м'ятою мовою, мало й незрозуміло, мовби не руська; від неї нічого не можна було дізнатись про Артамонових.

— Ченцями прикидаються, розбійники...

Дізнано було, що батько і старший син часто їздили по околицьніх селах, підмовляючи селян сіяти льон. Під час одної з таких поїздок на Іллю Артамонова напали збіглі солдати, він убив одного з них кістеном, двофунтовою гирею, прив'язаною до сиром'ятного ремня, другому проломив голову, третій утік. Справник похвалив Артамонова за це, а молодий священник з бідної Іллінської парафії наклав епітимію за вбивство — сорок ночей простояти в церкві на молитві.

Осінніми вечорами Микита читав батькові і братам житія святих, повчання отців церкви, але батько часто перебивав його:

— Висока премудрість ця, не досягнути її нашому розумові. Ми—люди чорноробочі, не нам про це думати, ми задля простого діла народилися. Небіжчик князь Юрій сім тисяч книг перечитав і до того в думки ці заглибився, що й віру в бога втратив. Всі землі об'їздив, у всіх королів прийнятий був,— знаменита людина! А збудував суконну фабрику — не пішло діло. І — хоч би що починав, не міг виправдати себе. Так усе життя й прожив на селянському хлібі.

Говорячи, він вимовляв слова виразно, замислювався, прислухаючись до них, і знову повчав дітей:

— Вам жити — трудно буде, ви самі собі закон і обо-

рона. Я-от жив не своєю волею, а — як велено. І бачу: не так треба, а виправити не можу, діло не моє, панське. Не тільки зробити по-своєму боявся, а навіть і думати не смів, щоб свого розуму не сплутати з панським. Чуеш, Петре?

— Чую.

— Отож. Розумій. Живе людина, а мовби нема її. Звичайно, і одвіт менший, не сам ходиш, тобою правлять. Без одвіту жити легше, та — пуття мало.

Іноді він говорив годину й дві, все питаючи: чи слухають діти? Сидить на печі, звівши ноги, розбираючи пальцями колечка борода і, не кваплячись, кує ланку за ланкою ретязі слів. У великій, чистій кухні тепла темрява, за вікном посвистує завірюха, шовково гладить шибки, або тріщить у синьому холоді мороз. Петро, сидячи біля стола перед лойовою свічкою, шарудить паперами, неголосно цокає кісточками рахівниці, Олексій допомагає йому, Микита майстерно плете кошики з лози.

— От — волю нам дав цар-государ. Це треба зрозуміти: з яким глуздом воля? Без глузду й вівцю з кошари не випустиш, а тут — весь народ, тисячі тисяч, випущено. Це значить: зрозумів цар — з панів небагато візьмеш, вони самі все проживають. Георгій, князь, ще до волі, сам здогадався, казав мені: підневільна праця — невігідна. От і виявлено нам довір'я для вільної праці. Тепер і солдат не двадцять п'ять років рушницю тягатиме, а — йди-но, працюй! Тепер кожен повинен показати себе, до чого здатний. Дворянству — кінець підписаний, тепер ви самі дворяни, — чуєте?

Уляна Баймакова прожила в монастирі майже три місяці, а коли повернулася додому, Артамонов другого ж дня спитав її:

— Скоро весілля справимо?

Вона обурилася, сердито блиснувши очима:

— Що ти, схаменись! Півроку не минуло, як помер батько, а ти... Чи гріха не знаєш?

Але Артамонов суворо спинив її:

— Гріха я тут, свахо, не бачу. Чи таке ще пани чинять, а бог терпить. У мене — скрута: Петрові хазяйка потрібна.

Потім він спитав: скільки в неї грошей? Вона відказала:

— Більше як п'ятсот не дам за дочкою!

— Даси й більше,— упевнено й байдуже сказав великий мужик, дивлячись їй в очі. Вони сиділи за столом одне проти одного, Артамонов — спершись на лікті, запустивши пальці обох рук у густу шерсть бороди, жінка, насупивши брови, сторожко випросталася. Їй було далеко за тридцять, але вона здавалася значно молодшою, на її ситому, рум'яному обличчі суворо світилися сіруваті розумні очі. Артамонов підвівся, випростався.

— Гарна ти, Уляно Іванівно.

— Ще що скажеш? — сердито й насмішкувато спитала вона.

— Нічого не скажу.

Він пішов неохоче, важко човгаючи ногами, а Баймакова, дивлячись услід йому і, до речі, сковзнувши поглядом по льоду дзеркала, шепнула з досадою:

— Біс бородатий. Причепився...

Почуваючи себе в небезпеці перед цим чоловіком, вона пішла нагору до дочки, але Наталії не було там; глянувши у вікно, вона побачила дочку надворі, коло воріт, біля неї стояв Петро. Баймакова швидко збігла сходами й, стоячи на ганку, гукнула:

— Наталіє,— додому!

Петро вклонився їй.

— Не годиться це, голубе, без матері розмовляти з дівцею, щоб надалі не було цього!

— Вона моя наречена,— нагадав Петро.

— Все одно; у нас свої звичаї,— сказала Баймакова, але спитала себе:

«Чого це я розсердилась? Молодим, та не милуватися. Негаразд. Неначе позаздрила дочці».

В кімнаті вона боляче смикнула дочку за косу, все-таки заборонивши їй розмовляти з женихом віч-на-віч.

— Хоч він і наречений тобі, та ще — чи то дощик, чи то сніг, чи то — буде, чи то — ні,— суворо сказала вона.

Темна тривога мутила її думки; за кілька днів вона пішла до Єрданської поворожити про майбутнє,— до ворожки, зобастої, гладкої, схожої на дзвін, все жіноцтво міста зносило свої гріхи, страхи й прикrostі.

— Тут ворожити нема про що,— сказала Єрданська,— я тобі, серденько, прямо скажу: ти за цю людину держися. У мене недурно очі на лоб лізуть,— я людей знаю, я їх наскрізь бачу, як мою колоду карт. Ти дивись,

який він удачливий, всі діла в нього йдуть як по маслу, наші мужики тільки злу слину пускають із заздрощів до нього. Ні, серденько, ти його не бійся, він не як лис живе, а як ведмідь.

— То ж бо, що як ведмідь,— погодилася вдова і, зітхнувши, розповіла ворожці:

— Боюсь; з першого разу, коли він посватав дочку,— злякалась. Раптом немов із хмари впав нікому невідомий і родичатись поліз. Хіба так буває? Пам'ятаю, говорить він, а я дивлюся в нахабні очища його і на всі слова такаю, з усім погоджуюсь, мовби він мене за горло взяв.

— Це значить: вірить він силі своїй,— пояснила премудра проскурниця.

Проте все це не заспокоїло Баймакову, хоч знахарка, випроводжаючи її із своєї темної кімнати, насиченої задушливим запахом лікарських трав, сказала прощаючись:

— Пам'ятай: дурним тільки в казках щастить...

Підозріло голосно вихваляла вона Артамонова, так голосно й багато, що здавалась підкупленою. А от велика, темна й суха, як солоний судак, Мотрьона Барська говорила інше:

— Все місто стогоном стогне, Уляно, про тебе; як це не боїшся ти оцих прийшлих? Ой, гляди! Недурно один парубок горбатий, не за малий гріх батьків потворою народився...

Трудно було вдові Баймаковій, і дедалі частіше біла вона дочку, сама почувуючи, що без причини злиться на неї. Вона намагалась якомога рідше бачити постояльців, а люди ці чимраз частіше ставали проти неї, затьмарюючи життя тривоگو.

Непомітно підкралася зима, зразу впала на місто гучними завірюхами, міцними морозами, завалила вулиці й будинки сахарними кучугурами снігу, наділа ватяні шапки на шпаківні й бані церков, закувала білим залізом річки та іржаву воду боліт; на льоду Оки почались кулачні бої городян із мужиками навколишніх сіл. Олексій щосвята виходив на бій і щоразу повертався додому злий і битий.

— Що, Ольшо? — питав Артамонов.— Видно, тут бійці спритніші за наших?

Розтираючи синці мідною монетою чи кусками криги, Олексій похмуро відмовчувався, поблискуючи яструбиними очима; але Петро одного разу сказав:

— Олексій б'ється добре, це його свої, міські, б'ють.

Ілля Артамонов, поклавши кулак на стіл, спитав:

— За що?

— Не люблять.

— Його?

— Всіх нас, заодно.

Батько вдарив кулаком по столу так, що свічка, вискочивши із свічника, погасла; в темряві почулося ричання:

— Що ти мені, наче дівка, все про любов говориш? Щоб не чув я цих слів!

Запалюючи свічку, Микита стиха сказав:

— Не треба б Ольоші ходити на бої.

— Це — щоб люди сміялися: злякався Артамонов! Ти — мовчи, паламарю! Сморчок.

Вилаявши всіх, Ілля через кілька днів, вечеряючи, сказав буркотливо-ласкаво:

— Вам би, хлопці, на ведмедів сходити, забава хороша! Я ходив бувало з князем Георгієм у рязанські ліси, на рогатину брали хазяїв, цікаво!

Запалившись, він розповів кілька випадків вдалого полювання і через тиждень пішов з Петром та Олексієм у ліс, вбив здоровенного ведмедя, старика. Потім пішли самі брати й підняли матку, вона подерла на Олексієві кожух, подряпала стегно, брати все-таки подолали її й принесли до міста двійко ведмежат, покинувши забитого звіра в лісі вовкам на вечерю.

— Ну, як твої Артамонови живуть? — питали в Баймакової городяни.

— Нічого, добре.

— Взимку свиня смирна, — зауважив Помялов.

Вдова, не вірячи собі, стала відчувати, що з якогось часу вороже ставлення до Артамонових ображає її, неприязнь до них обгортає і її холодом. Вона бачила, що Артамонови живуть тверезо, дружно, вперто роблять своє діло і нічого лихого не помітно за ними. Пильно стежачи за дочкою й Петром, вона переконалася, що мовчазний, кремезний парубок поводить себе, як на свій вік, надто серйозно, не старається притиснути Наталію в темному кутку, лоскотати її та нашіптувати у вухо соромні слова, як це роблять міські женихи. Її трохи непокоїло незрозуміле, сухе, але бережне і навіть мовби ревниве ставлення Петра до дочки.

«Неласкавий буде чоловіченько».

Але якось, ідучи сходами вниз, вона почула внизу, в снігах, доччин голос:

— Знов на ведмедя підете?

— Збираємося. А що?

— Небезпечно, Альошу ж зачепив звір.

— Сам винен — не гарячись. Значить — думаєте про мене?

— Я про вас нічого не сказала.

«Чи ти ба, шельма,— подумала мати, посміхаючись і зітхнувши.— А він — простак».

Ілля Артамонов дедалі настирливіше казав їй:

— Поспіши з весіллям, а то вони самі поспішать.

Вона бачила, що треба поспішити, дівчина погано спала ночами й не могла затаїти, що її мучить тілесна млість. На великдень вона знов одвезла її до монастиря, а через місяць, повернувшись додому, побачила, що за-недбаний сад її гарно прибраний, стежки виполоті, лишай з дерев знято, ягідник попідрізуваний і попідв'язуваний; і все було зроблено досвідченою рукою. Сходячи стежкою до ріки, вона помітила Микиту,— горбань лагодив тин, підмитий весняною водою. З-під полотняної, довгої, за коліна, сорочки жалібно стирчали кістки горба, майже ховаючи велику голову, в прямому, світлому волоссі; щоб волосся не падало на обличчя, Микита пов'язав його галузкою берези. Сірий серед соковитого зеленого листя, він скидався на старичка-пустинника, до самозабуття захопленого роботою; змахуючи срібною проти сонця сокирою, він вправно затісував кілок і тихенько наспівував, тонким голосом дівчини, щось церковне. За тином зеленкувато вилискувала шовкова вода, золоті відблиски сонця карасями грали в ній.

— Боже поможи,— несподівано для себе розчулено сказала жінка; блиснувши на неї лагідним світлом синіх очей, Микита ласкаво відказав:

— Спасибі.

— Це ти сад прибрав?

— Я.

— Добре прибрав. Любиш сади?

Стоячи навколішках, він коротко розповів, що на дев'ятім році князь барин віддав його в науку до садівника, а тепер йому дев'ятнадцять років.

«Горбатий, а ніби не злий»,— подумала жінка.

Увечері, коли вона з дочкою пила чай у себе нагорі, Микита став на порозі з пучком квітів у руці й з усмішкою на жовтуватому, некрасивому й невеселому обличчі.

— Будь ласка, прийміть букет.

— Навіщо це? — здивувалась Баймакова, підозріливо розглядаючи гарно підібрані квіти й трави. Микита пояснив їй, що в панів своїх він мусив щоранку приносити квіти княгині.

— Он як, — сказала Баймакова і, злегка зарум'янившись, гордо підвела голову: — Хіба я схожа на княгиню? Вона ж, мабуть, красуня?

— Та й ви теж.

Ще дужче зашарівшись, Баймакова подумала: «Чи не батько навчив його?»

— Ну, спасибі за шану, — сказала вона, але чай пити не запросила Микиту, а коли він пішов, подумала вголос:

— Гарні очі в нього; не батькові, а материні, мабуть. І зітхнула.

— Видно — судилося нам з ними жити.

Вона не дуже умовляла Артамонова почекати з весіллям до осені, коли мине рік з дня смерті її чоловіка, але рішуче заявила сватові:

— Тільки ти, любий Ілля Васильович, відступися від цього діла, дай мені справити все по-нашому, по-хорошому, по-старовинному. Це й тобі вигідно, зразу ввійдеш до найкращих наших людей, на оці станеш.

— Ну, — гордовито замукав Артамонов, — мене й без цього здалеку видно.

Ображена його чванливістю, вона сказала:

— Тебе тут не люблять.

— Ну, боятись стануть.

І, посміхаючись, знизав плечима:

— От і Петро все про любов співає. Чудні ви...

— Та й на мене пелюбов ця помітно падає.

— Ти, свахо, не турбуйся!

Артамонов підніс довгу лапу, стиснувши пальці в кулак, аж вони почервоніли.

— Я людей облямувати вмю, круг мене недовго поплигаєш. Я обійдуся й без любові...

Жінка промовчала, думаючи з моторошною тривою:

«От звір».

І ось у затишному домі її повно доччиних подруг,

дівчат з кращих родин міста; всі вони пишно вбрані в старовинні парчеві сарафани, з білими пузирями рукавів з серпанку й тонкого полотна, з проймами й мордовським вишиванням шовками, з мереживом над чохлами, в козлових та сап'янових черевиках, із стрічками в довгих дівочих косах. Молода, задихаючись у важкому, із срібної парчі сарафані з визолоченими ажурними гудзиками від коміра до подолу, — в шушуні з золотої парчі на плечах, у білих та голубих стрічках, сидить, мов крижана, на покуті і, витираючи мережаною хустинкою спітніле обличчя, дзвінко «тужить»:

По лугах, по зелених,
По квітках, та по блакитних,
Розлилася весняна вода,
Ой, холодна, каламутная...

Подруги голосно й дружно підхоплюють завмираючий стогін дівочої скарги:

Посилають мене, дівчину,
Посилають по водиченьку,
Мене босу, неозутую,
Мене голу, неодягнену...

Невидимий у натовпі дівчат, регоче й гукає Олексій:
— Це — смішна пісня! Всунули дівчину в парчу, як індичку в бляшане відро, а — кричите: гола, неодягнена!

Близько молодой сидить Микита, нова синя піддювка пстворно й смішно з'їхала з горба на потилицю, його сині очі широко розкриті й дивляться на Наталію так дивно, наче він боїться, що дівчина зараз розтане, зникне. На порозі стоїть, заповнюючи весь отвір, Мотрьона Барська і, поводячи очима, гуде глибоким басом:

— Не жалібно співаєте, дівиці!

Ступивши широким кроком коняки, вона суворо навчає, як треба співати по-старовинному, з яким трепетом треба готуватись до вінця.

— Сказано: «за чоловіком — як за муром», ото ж знайте: міцний мур — не проломиш, високий — не перескочиш.

Але дівчата не дуже слухають її, в кімнаті тісно, душно, штовхаючи старуху, вони біжать у двір, у садок; серед них, як бджола серед квітів, Олексій у шовковій зо-

лотистій сорочці, в плисових шароварах, галасливий і веселий, наче п'яний.

Ображено надувши товсті губи, витріщивши очі, високо підсмикнувши спереду поділ штофної спідниці, Барська, наче хмара густого диму, піднімається нагору, до Уляни, і пророко каже:

— Весела дочка в тебе, не за правилом це, не за звичаєм. Веселому початкові — сумний кінець!

Баймакова заклопотано риеється у великій, кований скрині, ставши навколішки перед нею; круг неї на підлозі, на ліжку розкидані, як у ярмарковій крамниці, шматки штофу, канаусу, московського кумачу, кашемірові шалі, стрічки, вишивані рушники, широкий промінь сонця лежить на яскравих тканинах, і вони барвисто горять, наче хмара при вечірній заграві.

— Не годиться це — жити женихові до вінця в домі молоді, треба було виїхати Артамоновим...

— Казала б раніше, пізно тепер говорити про це, — бурчить Уляна, схиляючись над скринєю, щоб сховати за сумчене обличчя, і чує басовитий голос:

— Про тебе була чутка, що ти — розумна, от я й мовчала. Думала — сама догадаєшся. Мені що? Мені — аби правда сказана була, люди не приймуть, господь зарахує.

Барська стоїть, як монумент, тримаючи голову нерухомо, мов чашу, по вінця сповнену мудрості; не діждавшись відповіді, вона вилазить за двері, а Уляна, стоячи навколішках, у барвистім пожарі тканин, шепоче сумно й з острахом:

— Господи — поможи! Не позбав розуму.

Знов шарудить біля дверей, вона похапцем засунула голову в скриню, щоб сховати сльози, Микита в двері:

— Наталія Овсіївна послала дізнатися, чи не треба вам допомогти в чому?

— Спасибі, любий...

— На кухні Ольгунька Орлова патокою облилася.

— Та що ти? Розумненьке дівчатко, — от би тобі наречена...

— Хто піде за мене...

А в саду під липою, біля круглого стола, сидять, п'ють брагу Ілля Артамонов, Гаврило Барський, хрещений батько молоді, Помялов і чинбар Житейкін, людина з порожніми очима, стельмах Воропонов; прихилившись до стовбура липи, стоїть Петро, темне волосся його щедро

намащене оливою і голова здається залізною, він шанобливо слухає розмову старших.

— Звичаї у вас інші,— задумливо каже батько, а Помялов вихваляється:

— Ми ж тут корінний народ. Велика Русь!

— І ми — не припряжні.

— Звичаї у нас стародавні...

— Мордви багато, чувашів...

З вереском і сміхом, штовхаючись, збігли в сад дівчата і, оточивши стіл яскравим вінком сарафанів, завели величання:

Ой, свату великому,
Та Іллі ото Васильовичу,
На шабель ступить — ногу зломить,
На другий ступить — другу зломить,
А на третьому — голову звернуть.

— От так чешуть! — вражено скрикнув Артамонов, звертаючись до сина,— Петро обережно посміхнувся, позираючи на дівчат і смикаючи себе за вухо.

— А ти — слухай! — радить Барський і регоче.

Того мало свату нашому
Та й викрадачу дівочому...

— Ще мало? — збуджено кричить Артамонов, видимо збентежений, постукуючи пальцями по столу.

А дівчата завзято співають:

Тебе б гуртом об борону,
Та з гори б тебе об каміннячко,
Та щоб ти нас не обдурював,
Не хвалив би, не нахвалював
Чужодальнії сторони,
Непривітнії слободи,—
Вони горем засіяні,
Та сльозами поливані...

— Ось воно до чого! — ображено скрикнув Артамонов.— Ні, я, дівчиці, не у гнів вам, свою сторону все-таки похвалю: у нас звичаї лагідніші, люди привітніші. У нас навіть приказку складено: «Свапа та Усожа в Сейм течуть; слава тобі, боже,— не в Оку!»

— Ти постривай, ти ще не знаєш нас,— чи то вихваляючись, чи то погрожуючи, сказав Барський.— Ну, обдаруй дівчиць!

- Скільки ж їм дати?
- Скільки душі не жаль.

А коли Артамонов дав дівчатам два срібні карбованці, Помялов сердито сказав:

— Широко даєш, хизуєшся!

— Ну й трудно догодити вам! — теж гнівно крикнув Ілля, Барський оглушливо зареготав, а Житейкін розсипав у повітрі смішок, дрібний і гострий.

Дівич-вечір закінчився на світанку, гості розійшлися, майже всі в домі поснули, Артамонов сидів у садку з Петром і Микитою, гладив бороду і говорив неголосно, оглядаючи сад, мацаючи очима блідорожеві хмари:

— Народ — терпкий. Нелюб'язний народ. Ти вже, Петрухо, виконуй усе, що теща порадить, хоч і баб'ячі дурниці, а — треба! Олексій пішов дівчат проводити? Дівкам він — прийнятний, а парубкам — ні. Лихим оком дивиться на нього синок Барського... п-да! Ти, Микито, ласкавіший будь, ти це вмєш. Послужи батькові замазкою, де я розколину зроблю, ти — заткни.

Зазирнувши одним оком у великий, дерев'яний дзбан, він провадив далі похмуро:

— Все вихлебтали; п'ють, як коні. Про що думаєш, Петре?

Перебираючи в руках шовковий пояс, подарунок нареченої, син тихо сказав:

- На селі — простіше, спокійніше жити.
- Ну... Куди простіше, коли день проспав...
- Зволікають вони з весіллям.
- Потерпи.

І от настав для Петра великий, трудний день. Петро сидить на покуті в світлиці, знаючи, що брови його суворо зведені, насуплені, почувуючи, що це недобре, не скрашує його в очах молодого, але розвести брів не може, вони наче міцною ниткою зшиті. Спідлоба позираючи на гостей, він стріпає волоссям, хміль сиплется на стіл і на фату Наталії, вона теж похнюпилася, стомлено прижмуривши очі, дуже бліда, злякана, як дитя, і тремтить від сорому.

— Гірко! — вдвадцятьте ревуть червоні, волосаті пики з вишкіреними зубами.

Петро повертається, як вовк, не згинаючи шиї, відгортає фату й сухими губами, носом тикається в щоку, почувуючи атласний холод її шкіри, боязкий дрозж плеча;

йому жаль Наталії і теж соромно, а тісне кільце підпилих людей горлає:

— Не вміє хлопець!

— У губи націляйся!

— Ех, я б от поцілував...

П'яний жіночий голос вищить:

— Я тобі поцілую!

— Гірко! — ричить Барський.

Зціпивши зуби, Петро прикладається до вологих губів дівчини, вони тремтять, і вся вона біла, наче тане, як хмарка на сонці. Вони обое голодні, їм з учорашнього дня не давали їсти. Від хвилювання, їдких пахощів хмільного й двох склянок шипучого цимлянського вина Петро почуває себе п'яним і боїться, щоб молода часом не помітила цього. Все навколо хитається, то зливаючись у барвисту купу, то розпливаючись на всі боки червоними пузирями неприємних пик. Син благально й сердито дивиться на батька, Ілля Артамонов, скуйовджений, запальний, кричить, дивлячись у рум'яне обличчя Баймакової:

— Свахо, цокнемось медком! Мед у тебе — в господиню солодкий...

Вона просягає круглу, білу руку, блищить проти сонця золотий браслет з самоцвітами, на високих грудях міниться струмінь перлин. Вона теж випила, в її сірих очах млосна усмішка, розтулені губи спокусливо ворущаться, цокнувшись, вона п'є і вклоняється сватові, а він, струшуючи патлатю головою, захоплено горлає:

— От повадка в тебе, свахо! Княжа повадка, бий мене сила божа!

Петро неясно розуміє, що батько негаразд поводиться; в п'яному реві гостей він чуйно розрізняє ехидні вигуки Помялова, басовиті докори Барської, тонкий смішок Житейкіна.

«Не весілля, а — суд», — думає він і чує:

— Погляньте, як він, біс, дивиться на Уляну, ой-ой!

— Бути ще весілля, тільки — без попів...

Ці слова на хвилину впливають у вуха йому, але він зразу забуває їх, коли коліно чи лікоть Наталії, торкнувшись до нього, викличе у всьому його тілі тривожну млість. Він намагається не дивитись на неї, тримає голову нерухомо, а з очима справитись не може, вони вперто косяться на неї.

— Чи скоро край цьому? — шепоче він, Наталія так само відповідає:

— Не знаю.

— Соромно...

— Так, — чує він і радіє, що молода відчуває однаково з ним.

Олексій — з дівчатами, вони бенкетують у садку; Микита сидить поруч з довготелесим попом, у попа мокра борода й жовті, мідні очі на рябому обличчі. З двору і з вулиці в одчинені вікна дивляться городяни, десятки голів ворухаться в синьому повітрі, шохвилини змінюючи одна одну; роззявлені роти шепочуть, сичать, кричать; вікна здаються мішками, з яких ці галасливі голови зараз покотяться в кімнату, як кавуни. Микита особливо примітив обличчя грабаря Тихона Вялова, вилицювате, в рудуватій густій шерсті та в червоних плямах. Безбарвні на перший погляд очі дивно мерехтіли, підморгуючи, але моргали зіниці, а вії — нерухомі. І нерухомі були тонкі, уперто ступлені губи невеличкою рота, ледве прикритого кучерявими вусами. А вуха негарно придавлені до черепа. Цей чоловік, налігши грудьми на підвіконня, не галасував, не лаявся, коли люди намагались відштовхнути його, він мовчки відтручував їх легкими рухами плечей та ліктів. Плечі в нього були круто круглі, шия ховалася в них, голова росла наче просто з грудей, він здавався теж горбатим, і в обличчі його Микита знайшов щось привабливе, добре.

Сліпий на одне око парубок несподівано й гучно вдарив у бубон, міцно провів пальцями по шкірі його, бубон занув, загув, хтось, свиснувши, розтягнув на коліні дворядну гармонію, і ту ж мить посеред кімнати закрутився, затупав кругленький, кучерявий дружко молодой, Степаша Барський, скрикуючи в такт музиці:

Ех, дівчата-супротивниці,
Витівниці, танцювальниці!
Таж у мене густо грошики дзвенять,
Виходьте напроти — будем танцювать!

Батько його випростався на весь свій величезний зріст і заgrimів:

— Стюпка! Не осором місто, покажи курятам!

Схопився Ілля Артамонов, мотнувши скуйовдженою, як помело, головою, обличчя його налилося кров'ю, ніс

був червоний, як жарина, він закричав в обличчя Барському:

— Ми тобі не курята, а куряни! І — ще хто кого перетанцює! Ольшо!

Увесь сяючи, наче лаком покритий, Олексій, посміхаючись, придивився до дрьомовського танцюриста й пішов, враз збліднувши, невловимо швидко, звискуючи по-дівочому.

— Примовки не знає! — крикнули дрьомовці, і зараз же розлігся несамовитий рев Артамонова:

— Ольшко — уб'ю!

Не спиняючись, чітко відбиваючи дрібушки, Олексій заклав два пальці в рот, оглушливо свиснув і дзвінко вимовив:

Ой, у пана, у Мокея
Було п'ятеро лакеїв,
А сьогодні пан Мокей
Сам такий же лакей!

— Натє! — переможно крикнув Артамонов.

— Ого! — багатозначно скрикнув піп і, піднявши палець, покрутив головою.

— Олексій перетанцює вашого, — сказав Петро Наталії, — вона несміливо відповіла:

— Легкий.

Батьки нацьковували дітей, як боецьких півнів; напівп'яні, вони стояли пліч-о-пліч; один — величезний, незграбний, наче мішок вівса, з його червоних вузеньких щілинок під бровами рясно текли сльози п'яного захвату; другий весь зіщулився, ніби готуючись стрибнути, ворухив довгими руками, погладжуючи стегна свої, очі його майже безтямні. Петро, бачачи, що борода батькова ворухиться на вилицях, міркує:

«Зубами скрегоче. Ударить кого-небудь зараз...»

— Бешкетливо танцює артамоновський! — чути трубний голос Мотрьони Барської. — Не фігурно танцює! Убого!

Ілля Артамонов регоче в темне, кругле, як сковорода, обличчя її, в ширський ніс, — Олексій перемиг, син Барських, заточуючись, іде до дверей, а Ілля, грубо смикнувши руку Баймакової, наказує:

— Ану лиш, свахо, виходь!

Збліднувши, розмахуючи вільною рукою, вона гнівно й розгублено відбивається:

— Що ти! Та чи ж годиться мені, що ти?

Гості принишкли, посміхаючись, Помялов презирнувся з Барською, масляно шиплять його слова:

— Ну, нічого! Потіш, Уляно, потанцюй! Бог простить...

— Гріх — на мене! — кричить Артамонов.

Він немов витверезився, спохмурнів і наче на бій пішов, ідучи піби не своєю волею. Баймакову штовхнули зустріч йому, п'яненко жінка поточилася, оступилася і, випроставшись, підвівши голову, пішла по колу, — Петро почув вражений шепіт:

— Ой, лишенько! Року нема ще, як чоловік у землі лежить, а вона й дочку видала, і сама танцює!

Не дивлячись на дружину, але розуміючи, що їй соромно за матір, він пробурмотів:

— Не слід би батькові танцювати.

— І матусі не слід би, — відповіла вона тихо й сумно, стоячи на лаві й дивлячись в тісне коло людей, через їх голови; похитнувшись, вона схопилася рукою за плече Петра.

— Тихше! — сказав він ласкаво, підтримавши її за лікоть.

У розчинені вікна, через голови глядачів, вливались відблиски вечірньої зорі, в червонуватому світлі цьому кружляли, як сліпі, мужчина й жінка. В саду, у дворі, на вулиці реготали, кричали, а в задушливій кімнаті ставало дедалі тихше. Туго напнута шкіра бубона бухала якимось темним звуком, верещала гармонія, в тісному колі парубків та дівчат все ще, як опечені, судорожно металося двоє; дівчата й хлопці дивилися на їх танець мовчки, серйозно, як на надзвичайно важливу справу, де хто з поважних людей пішов у двір, zostалися тільки посоловілі, нерухомо п'яні.

Артамонов, тупнувши, спинився:

— Ну, забила ти мене, Уляно Іванівно!

Жінка, здригнувшись, теж раптом стала, як перед стіною, і, вклонившись всім круговим поклоном, мовила:

— Не осудить.

Обмахуючись хусткою, вона зараз же пішла з кімнати, а на зміну їй вилізла Барська:

— Розводьте молодих! Ану, Петре, йди до мене; бояри, — ведіть його під руки!

Батько, відсторонивши бояр, поклав свої довгі важкі руки на плечі синові:

— Ну, йди, дай бог щастя! Обнімимось!

Він штовхнув його, бояри підхопили Петра під руки. Барська, ідучи попереду, бурмотіла, поплывуючи на всі боки:

— Тьху, тьху! Ні хвороби, ні недоленьки, ні заздрості, ні безчестячка, тьху! Вогонь, вода — в добрий час, не на біду, на щастя!

Коли Петро увійшов слідом за нею до Наталиної кімнати, де була приготована пишна постіль, старуха важко сіла серед кімнати на стілець.

— Слухай, та — не забудь! — урочисто казала вона. — Ось тобі два полтиники, поклади їх у чоботи, під п'ятку: прийде Наталія, стане навколішки, захоче з тебе чоботи скинути, — ти їй не давай...

— Навіщо це? — похмуро спитав Петро.

— Не твоє діло. Тричі — не даси, а вчетверте дозволь, і тут вона тебе тричі поцілує, а полтиники ти дай їй, скажи: дарую тобі, раба моя, доле моя! Пам'ятай! Ну, роздягнешся і ляж спиною до неї, а вона тебе проситиме: пусти ночувати! То ти мовчи, тільки за третім разом простягни їй руку, — зрозумів? Ну, потім...

Петро вражено глянув на темне, широке обличчя напутниці, роздуваючи ніздрі, облизуючи губи, вона витирала хусточкою гладке підборіддя, шию і владно, виразно вимовляла брутальні, безсоромні слова, повторивши на прощання:

— Крикові — не вір, сльозам — не вір. — Вона, похитуючись, вилізла з кімнати, залишивши після себе п'яний запах, а Петра охопив напад гніву, — зірвавши з ніг чоботи, він шпурнув їх під ліжку, швиденько роздягся й стрибнув у ліжку, як на коня, зціпивши зуби, боячись заплакати від якоїсь великої образи, що душила його.

— Чорти болотяні...

На пуховій постелі було душно; він зіскочив на підлогу, підійшов до вікна, відчинив раму, — з саду в обличчя йому хлинув п'яний гомін, регіт, дівочий вереск; у синюватому присмерку, між деревами, бродили чорні постаті людей. Мідним пальцем устромився в небо тонкий шпиль микольської дзвіниці, хреста на ньому не було, зняли золотити. За дахами будинків печально світилась Ока, кусок місяця танув над нею, далі чорними заметами лежали безкраї ліси. Пригадалась йому інша земля, — простора земля золотих ланів, він зітхнув; на сходах за-

тупали, захихотіли, він знову стрибнув у ліжку, відчинилися двері, шарудів шовк стрічок, рипіли черевики, хтось, схлипуючи, плакав; брязнула защіпка на дверях. Петро обережно підвів голову; в сутінках біля дверей стояла біла постать, мірно розмахуючи рукою, згинаючись майже до землі.

«Молиться. А я — не молився».

Але молитися — не хотілось.

— Наталіє Овсієвно, — тихенько озвався він, — ви не бійтесь. Я сам боюсь. Замучився.

Обома руками пригладжуючи волосся на голові, сіпаючи себе за вухо, він бурмотів:

— Нічого цього не треба, чоботи скидати і все. Дурниці. Мені серце болить, а вона вигадує. Не плачте.

Обережно, боком вона пройшла до вікна, тихенько сказала:

— Гуляють ще.

— Егеж.

Боячись чогось, не наважуючись підійти одне до одного, обоє стомлені, вони довго перекидалися непотрібними словами. На світанку зарипіли сходи, хтось почав шарудіти рукою по стіні. Наталія пішла до дверей.

— Барську не пускайте, — шепнув Петро.

— Це — матуся, — сказала Наталія, відчинивши двері; Петро сів на ліжку, спустивши ноги, невдоволений з себе, тоскно думаючи:

«Плохий я, несміливий, посміється з мене вона, діждуся...»

Двері відчинились, Наталія стиха сказала:

— Матуся кличе.

Вона прихилилася до груби, майже невидима на білих кахлях, а Петро вийшов за двері і там, у темряві, його зустрів ображений, зляканий, гарячий шепіт Баймакової:

— Що ж ти робиш, Петре Іллічу, що ти, — зганьбити хочеш мене й дочку мою? Адже ранок надходить, незабаром будити вас прийдуть, треба дівочу сорочку людям показати, щоб бачили: дочка моя — чесна!

Кажучи, вона однією рукою держала Петра за плече, а другою відштовхувала його, обурено питаючи:

— Що ж це? Снаги нема, охоти нема? Не лякай ти мене, не мовчи...

Петро глухо сказав:

— Шкода її. Боязко.

Він не бачив обличчя тещі, але йому почулося, що жінка коротко засміялася:

— Ні, ти йди, іди, роби своє чоловіче діло! Христофорові-мученикові помолись. Іди. Дай — поцілую...

Міцно обнявши його за шию, дихнувши теплим запахом вина, вона поцілувала його солодкими, липкими губами, він, не встигши відповісти на поцілунок, голосно цмокнув повітря. Увійшовши до світлиці, замкнувши за собою двері, він рішуче простяг руки, дівчина подалася вперед, увійшла в кільце його рук, кажучи тремтячим голосом:

— Випивши вона трошки...

Петро сподівався інших слів. Задкуючи до ліжка, він бурмотів:

— Не бійся. Я — некрасивий, а — добрий...

Пригортаючись до нього все тісніше, вона шепнула:

— Ніженьки не держать...

...Бенкетувати в Дрьомові любили: весілля розтяглося на п'ять діб; колобродили з ранку до півночі, юрбою ходили по вулицях з дому в дім, кружляючи в хмільному чаді. Особливо пишній і хвастовитий бенкет справили Барські, та Олексій побив їх сина за те, що той скривдив чимось підлітка Ольгу Орлову. Коли батько й мати Барські поскаржились Артамонову на Олексія, він здивувався:

— Де ж це видано, щоб парубки не билися?

Він щедро обдаровував дівчат стрічками й гостинцями, парубків — грішми, на смерть напував батьків і матерів, усіх обіймав, струшував:

— Ех люди! Живемо чи ні?

Поводився він буйно, пив багато, наче вогонь заливаючи всередині, пив не п'яніючи і помітно схуд за ці дні. Від Уляни Баймакової тримався осторонь, але діти його помітили, що він поглядає на неї вимогливо, гнівно. Він дуже хвастив силою своєю, змагався на палиці з гарнізонними солдатами, поборов пожежника й трьох мулярів, після цього підійшов до нього грабар Тихін Вялов і не запропонував, а зажадав:

— Тепер зі мною.

Артамонов, здивований його тоном, обвів поглядом кремезне тіло грабаря.

— А ти — хто такий: дужий чи хвастовитий?

— Не знаю,— серйозно відповів той.

Схопивши один одного за пояси, вони довго тупцювали на одному місці. Ілля дивився через плече Вялова на жінок, безсоромно підморгуючи їм. Він був вищий за грабаря, але товщий і трохи стрункіший від нього. Вялов, упираючись плечем у груди йому, намагався трохи підняти суперника й перекинути через себе. Ілля, розуміючи це, скрикував:

— Не хитрий ти, брат, не хитрий!

І раптом, ухнувши, сам перекинув Тихона через голову свою, з такою силою, що той, ударившись об землю, відбив собі ноги. Сидячи на траві, стираючи піт з обличчя, грабар зніяковіло мовив:

— Сильний.

— Бачимо,— відказали йому глузливо.

— Здоровий,— повторив Вялов.

Ілля простяг йому руку.

— Вставай!

Не прийнявши руки, грабар спробував підвестися, не міг і знову простяг ноги, дивлячись услід юрбі дивними, танучими очима. До нього підійшов Микита, співчутливо питаючи:

— Боляче? Допомогти?

Грабар посміхнувся.

— Кістки болять. Я — дужчий від батька твого, та не такий спритний. Ну, ходімо за ними, Микито Іллічу, простачку!

І по-дружньому взявши горбаня під руку, він пішов з ним за натовпом, притупуючи ногами і цим, мабуть, сподіваючись втишити біль.

Молоді, знеможені безсонними почамі і втомою, безвольно, на показ людям плавали вулицями серед барвистої, галасливої, підпилої юрби, пили, їли, ніяковіли, вислухуючи безсоромні жарти, з зусиллям намагались не дивитись одне на одного і, походжаючи під руку, сидячи завжди поруч, мовчали, як чужі. Це дуже подобалось Мотрьоні Барській, вона хвастовито питала Іллю та Уляну:

— Чи добре навчено сина? Отож! Ти диви, Уляно, як я тобі дочку вишколила! А — зять? Як павич ходить; я — не я, жінка — не моя!

Але, йдучи до себе спати, Петро й Наталія скидали

геть разом з одягом усе, нав'язане їм, покірно прийняте ними, і розмовляли про пережитий день:

— Ну, і п'ють же у вас,— дивувався Петро.

— А у вас — менше? — питала дружина.

— Хіба мужикам можна так пити!

— Не схожі ви на мужиків.

— Ми — дворові, це буде щось ніби дворяни.

Іноді вони, обнявшись, сідали біля вікна, дихаючи смачними запахами саду, і мовчали.

— Чого мовчиш? — тихенько питала дружина. Чоловік так само тихо відповідав:

— Не хочеться говорити звичайні слова.

Йому хотілося почути слова незвичайні, але Наталія не знала їх. Коли ж він розповідав їй про безмежну широчінь і простір золотих степів, вона питала:

— Ні лісів нема, нічого? Ой, як страшно, мабуть!

— Страхи — по лісах живуть,— скучнувато сказав Петро.— В степу — який же страх? Там — земля, та небо, та — я.

І от одного разу, коли вони сиділи біля вікна, мовчки милуючись зоряною ніччю, у саду, біля лазні, почувалась метушня, хтось біг, зачіпаючи й ламаючи пруття малиника, потім почувся неголосний, гнівний вигук:

— Чого ти, дияволе?

Наталія злякано схопилась.

— Це — матінка!

Петро висунувся з вікна, загородивши його своєю широкою спиною, він побачив, що батько, обнявши тещу, притискає її до стіни лазні, намагаючись звалити на землю, вона, часто змахуючи руками, б'є його по голові і, задихаючись, голосно шепоче:

— Пусти, закричу!

І не своїм голосом крикнула:

— Рідний — не займай! Зглянься...

Петро беззвучно зачинив вікно, схопив дружину, посадовив її на коліна собі.

— Не дивись.

Вона билася в руках його, скрикуючи:

— Що це, хто?

— Батько,— сказав Петро, міцно стиснувши її.— Не розумієш, чи що...

— Ой, як же це? — шепотіла вона з соромом і страхом; чоловік відніс її на ліжко, покірно кажучи:

— Ми батькам не судді.

Схопившись руками за голову, Наталія похитувалася, скигдила:

— Гріх же який!

— Не наш гріх, — сказав Петро і згадав слова батькові: «пани і не таке ще роблять?» — Це й краще: до тебе не полізе. Вони, старики, — прості; для них це «пташиний гріх» — з невісткою жирувати. Не плач.

Дружина крізь сльози казала:

— Ще коли танцювали, то я подумала... Якщо він — насильно, що ж тепер буде в нас?

Але, стомлена хвилюванням, вона скоро заснула не роздягаючись, а Петро відчинив вікно, оглянув сад, — там нікого не було, зітхав передсвітанковий вітер, дерева струшували запашну пітьму. Залишивши вікно відчиненим, він ліг поруч з дружиною, не заплющуючи очей, думаючи про те, що сталося. Добре б жити вдвох з Наталією на маленькому хуторі...

...Наталія прокинулася скоро, їй здалося, що її збудили жаль до матері та образа за неї. Боса, в самій сорочці, вона швидко зійшла вниз. Двері до матеріної кімнати, завжди замкнені на ніч, були прочинені, це ще дужче злякало жінку, але, глянувши в куток, де стояло материне ліжко, вона побачила під простиралом білу брилу й темне волосся, розкидане на подушці.

«Спить. Наплакалась, нагорювалася...»

Треба щось зробити, чимось потішити ображену матір. Вона пішла в сад; мокра, росяна трава холодно лоскотала ноги; щойно піднялося сонце з-за лісу, і косе проміння його сліпило очі. Проміння було ледь тепле. Зірвавши посріблений росою лист лопуха, Наталія приклала до щоки, потім до другої і, освіживши обличчя, почала збирати на лист кетяги порічок, незлобиво думаючи про свекра. Важкою рукою він поплескував її по спині і, посміхаючись, питав:

— Ну, що — живеш? Дихаєш? Ну — живи!

Інших слів для неї в нього, видимо, не було, а ласкаві шльопанці трохи ображали її: так пестять коней.

«Розбійник який», — подумала вона, примушуючи себе думати про свекра ворожо.

Співали зяблики, вільшанки, щебетали чижі, тихо, шовково шаруділо листя дерев, далеко край міста грав пастух, з берега Ватаракші, де росла фабрика, долинали

людські голоси, поволі пливучи в світлій тиші. Щось клацнуло; здригнувшись, Наталія підвела голову,— над нею, на сучку яблуні, висіла западня на пташок, чиж бився серед тонких прутів.

«Хто ж це ловить? Микита?»

Десь хруснув сухий сучок.

Коли вона повернулася в дім і зазирнула до материні кімнати, та, прокинувшись, лежала горілиць, здивовано звівши брови, закинувши руки за голову.

— Хто... чого ти? — тривожно спитала вона, підводячись на лікті.

— Нічого, ось — порічок до чаю назбирала тобі.

На столі біля ліжка стояв великий графин квасу, майже порожній, квас був розлитий на скатертину, пробка графина лежала на підлозі. Суворі, ясні материні очі оточені синюватою тінню, але не опухли від сліз, як сподівалась побачити це Наталія; очі немов теж потемнішали, заглибилися, і погляд їх, завжди трохи гордовитий, сьогодні здавався незнайомим, дивився здаля, неуважно.

— Комарі спати не дають, в коморі спатиму,— казала мати, кутаючи шию простиралом.— Геть покусали. А ти чого рано встала? Чого ходиш боса по росі? Поділ мокрий. Застудишся...

Говорила мати неласкаво й неохоче крізь якісь свої думи. Тривогу дочки поступово заміняла неприязна й гостра цікавість жінки.

— Я прокинулась — подумала про тебе... уві сні тебе бачила.

— Що подумала? — спитала мати, дивлячись на стелю.

— Ось — сама ти спиш, без мене...

Наталії здалося, що материні щоки зарум'янилися і що, коли вона, посміхаючись, сказала: «Я не боязка» — усмішка вийшла фальшивою.

— Ну, йди, любчик твій прокинувся, чуєш — тупає? — наказала мати, заплющивши очі.

Поволі піднімаючись сходами, Наталія думала гидливо й майже вороже: «Ночував він у неї, це він квас пив. Шия в неї в плямах, не комарі накусали, а націловано. Не скажу Петі про це. В коморі спати хоче. А — кричала...»

— Де була? — спитав Петро, пильно придивляючись до обличчя дружини,— вона опустила очі, почуваючи себе винною в чомусь.

— Порічки збирала, до матері зайшла.

— Ну, що ж вона?

— Нічого мовби...

— Так,— сказав Петро, смикнувши себе за вухо,— так!
І, посміхаючись, потираючи темпоруде підборіддя, зітхнув:

— Видно,— правду казала дурна Барська: крикові — не вір, сльозам — не вір.

Потім він суворо спитав:

— Микиту бачила?

— Ні.

— Як же — ні? Он він — птахів ловить у саду.

— Ой,— полохливо скрикнула Наталія,— а я отак, у самій сорочці, ходила!

— То ж бо й є...

— І коли він спить?

Петро, надягаючи чобіт, голосно крякнув, а дружина, скося глянувши на нього, посміхнулась, кажучи:

— Дарма що горбатий, а приемний... приемніший за Олексія...

Чоловік крякнув ще раз, але — тихше.

...Щодня, на сході сонця, коли пастух, збираючи череду, тужливо награвав на довгій берестяній дуді,— за річкою починався стукіт сокир, і обивателі, вигонячи на вулицю корів, усмішливо казали одне одному:

— Чуєте, зацюкали, ще й на світ не зазоріло...

— Зажерливість — спокоеві лютий ворог.

Іллі Артамонову іноді здавалося, що він уже переміг ліниву неприязнь міста; дрьомовці шанобливо скидали перед ним картузи, уважно слухали його оповідання про князів Ратських, але майже завжди той чи інший не без гордості зауважував:

— У нас пани простіші, бідніші, а — суворіші за ваших!

Вечорами, у свята, сидячи з густому, красивому саду трактиру Барського на березі Оки, він говорив багатіям, сильним людям Дрьомова:

— Від мого діла всім вам буде вигода.

— Дай боже,— відказував Помялов, посміхаючись коротенькою, собачою усмішкою, і не можна було зрозуміти: ласкаво лизне чи вкусить? Його зім'яте обличчя невдало сховане в конопляній борідці, сірий ніс недовірливо пригнується до всього, а жолудеві очі дивляться ехидно.

— Дай боже,— повторює він,— хоч і без тебе не погано жили, ну, може, й з тобою так само проживемо.

Артамонов хмуриться:

— Двозначно говориш, не по-дружньому.

Барський регоче, кричить:

— Він у нас — такий!

У Барського на місці обличчя скупю наляпані багрові шматки м'яса, його величезна голова, шия, щоки, руки — весь він густо обріс товстovolосою, ведмедячою шерстю, вух — не видно, непотрібні очі сховані в жирних подушечках.

— Вся моя сила в жир пішла,— каже він і регоче, широко роззявляючи пащу, повну тупих зубів.

До Артамонова придивляється дуже світлими очима стельмах Воропонов, він повчає сухеньким голосом:

— Діла робити — треба, але й про боже не слід забувати. Сказано: «Марфо, Марфо, печешися о многом, а едине на потребу суть».

Світлі й наче порожні очі його дивляться так, мовби Воропонов здогадується про щось і от зараз приголомшити незвичайним словом. Іноді він немовби й починає говорити щось:

— Звісно, і Христос хліба вкушав, так що Марфа...

— Ну-ну,— спиняв його чинбар Житейкін, церковний староста,— куди поїхав?

Воропонов замовкав, ворущачи сірими вухами, а Ілля питає чинбара:

— Ти моє діло розумієш?

— Це навіщо? — щиро дивувався Житейкін.— Діло — твоє, тобі його й розуміти, дивак! У тебе — твоє, у мене — моє.

Артамонов пив густе пиво й дивився крізь дерева на каламутну смугу Оки і лівіше, де в бік їй виповзала з ялинника, з боліт, як зелена змія, фігурно вигнута Ватаракша. Там, на мисі, на золотій парчі піску масляно світяться тріски й стружки, червоніє цегла, серед прим'ятих кущів шелуги витяглась довга, м'ясного кольору фабрика, схожа на труну без віка. Горить проти сонця амбар, критий матовим, ще непофарбованим залізом, і, ніби восковий, тане жовтий зруб двоповерхового будинку, піднявши в гаряче небо туго напнуті золоті крокви,— Олексій добре сказав, що будинок здалеку скидається на гуслі. Олексій живе там, відсторонений подалі від хлопців та дівниць міста;

трудно з ним, — задержуватий і запальний. Петро важчий від нього, в Петрові є щось мутне; ще не розуміє він, як багато може зробити смілива людина.

По обличчю Артамонова проходить тінь, він, посміхаючись, дивиться з-під густих брів на городян; це — дешевий народ, жадібність до діла в них неспівна, а справжнього завзяття — нема.

Ночами, коли місто мертво спить, Артамонов, як злодій, крадеться берегом річки, задвірками, в сад вдови Баймакової. В теплому повітрі гудуть комарі, і здається, ніби це вони розносять над землею смачний запах огірків, яблук, кропу. Місяць котиться серед сірих хмар, річку гладять тіні. Переступивши через тин у сад, Артамонов тихенько проходить на подвір'я, ось він у темній коморі, з кутка його зустрічає боязкий шепіт:

— Непомітно пройшов?

Скидаючи одяг, він сердито бурчить:

— Досада це мені — ховатися! Хлопчисько я, чи що?

— А не заводь полюбовницю.

— Я б не завів, та господь навів.

— Ой, що ти верзеш, еретику! Ми з тобою проти бога йдемо...

— Ну, гаразд! Це — потім. Ех, Уляно, люди тут у вас...

— А ти — годі, не нудьгуй, — шепоче жінка і довго, з палкою жагою, тішить його пестощами, а відпочивши, докладно розповідає про людей: кого треба боятися, хто розумний, хто безчесний, у кого зайві гроші є.

— Помялов з Воропоновим, знаючи, що тобі дров багато треба, хочуть ліси кругом скупити, притиснути тебе.

— Спізналися, князь ліси мені запродав.

Круг них, над ними непроникно чорна пільма, вони навіть очей один одного не бачать і розмовляють беззвучним шепотом. Пахне сіном, березовими віниками, з льоху піднімається вогкуватий, приємний холодок. Важка, наче із свинцю вилита, тиша облила містечко; іноді пробіжить пацюк, пропищать мишенята, та щогодини на дзвіниці в Миколи підбитий дзвін кидає в пільму сумовиті, болісно тремтячі звуки.

— Яка ти дорідна! — захоплюється Артамонов, погладжуючи гаряче й пишне тіло жінки. — Яка міцна! Чого ж ти родила мало?

— Крім Наталії — двоє було, кволенькі, померли.

— Значить — чоловік був слабкий.

— Не повіриш,— шепоче вона,— я ж до тебе й не знала, яка вона є любов. Молодиці, подруги бувало розповідають, а я — не вірю, думаю: брешуть із сорому! Адже, крім сорому, я й не знала нічого від чоловіка, як на плаху лягала на ліжку. Молюся богу: заснув би, не чіпав би! Хороший був чоловік, тихий, розумний, а талану на любов бог йому не дав...

Її оповідання й збуджує, й дивує Артамонова, міцно погладжуючи пишні груди її, він бурчить:

— Он як буває, а я й не знав, думав: усякий чоловік бабі солодкий.

Він почуває себе дужчим і розумнішим поряд з цією жінкою, вдень — завжди рівною, спокійною господинею, яку місто поважає за розум її та грамотність. Одного разу, зворушений її дівочими пестощами, він сказав:

— Я розумію, на що ти пішла. Даремно ми дітей поженили, треба було мені з тобою звінчатися...

— Діти в тебе — хороші, вони хоч й дізнаються про нас — не біда, а от якщо місто дізнається...

Вона здригнулася всім тілом.

— Ну, нічого,— шепнув Ілля.

Якось вона поцікавилася:

— А скажи: ось — чоловіка ти вбив, не сниться він тобі?

Байдуже почухуючи бороду, Ілля відказав:

— Ні, я міцно сплю, снів не бачу. Та й що має снитися? Я й не бачив, який він. Вдарили мене, я ледве на ногах устояв, тріснув когось кістеном по голові, потім — другого, а третій утік.

Зітхнувши, він ображено пробурчав:

— Наткнуться на тебе дурні, а ти за них відповідай богіві...

Кілька хвилин лежав мовчки.

— Задрімав?

— Ні.

— Иди, світати незабаром почне; на будову підеш? Ох, заморишся ти зо мною...

— Не бійся, па будні вистачило, вистачить і на свято,— похвалився Артамонов, одягаючись.

Він іде холодком, у перламутрових сутінках досвітку; ходить по своїй землі, засунувши руки за спину, під каптан; каптан піднявся як півнячий хвіст; Артамонов давить важкою ногою стружки, тріски, думає:

«Ольощі треба дати вигулятися, нехай з нього піна зійде. Трудний парубок, а — хороший».

Лягає на пісок або на купу стружок і швидко засинає. На зеленкуватому собі ласкаво загоряється світанок; от сонце хвастовито розгорнуло над землею павиний хвіст проміння і само, золоте, сплигло слідом за ним; прокинулись робітники і, бачачи розпростерте велике тіло, попереджають один одного:

— Тут!

Вилицюватий Тихон Вялов, тримаючи на плечі залізний заступ, дивиться на Артамонова мерехтливими очима так, ніби хоче переступити через нього і — не зважається.

Мурашина метушня людей, крики, стукотнява не будять здорового чоловіка, лежачи горілиць, він хропе, як тупа пилка,— грабар іде геть, озираючись, кліпаючи, як ударений по голові. З будинку вийшов Олексій у білій полотняній сорочці, в сиїх штанах, він легко, ніби лине в повітрі, іде купатися і обминає дядька обережно, наче боячись збудити його тихим скрипом стружок під ногами. Микита ще завидна поїхав у ліс; майже щодня він привозить звідти возів зо два перегною, звалюючи його на місці, розчищеному під сад, він уже насадив беріз, кленів, горобини, черемхи, а тепер копає в піску глибокі ями, засипаючи їх перегноем, мулом, глиною — це на плододі дерева. В свята йому допомагає працювати Тихон Вялов.

— Сади садити — діло безневинне,— каже він.

Смикаючи себе за вухо, ходить Петро Артамонов, поглядає на роботу. Соковито схропує пила, в'їдаючись у дерево, посвистують, човгаючи, рубанки, дзвінко рубають сокири, чути смаковиті ляпанці вапна, і схлипує точило, облизуючи лезо сокири. Теслярі, підіймаючи балку, співають «Дубинушку», молодий голос дзвінко виводить:

А Марію кум Захарій
Кулаком по пиці вдарив...

— Грубо співають,— сказав Петро грабареві Вялову,— той, стоячи по коліна в піску, відповів:

— Все одно що співати...

— Як це?

— У словах душі нема.

«Незрозумілий мужик»,— подумав Петро, відходячи від нього і згадуючи, що, коли батько запропонував

Вялову посаду наглядача за роботою, мужик цей відповів, дивлячись під ноги батькові:

— Ні, не придатний я на це, не вмію людьми розпоряджатися. Ти мене за двірника візьми...

Батько добре вилаяв його.

...Холодна, мокра прийшла осінь, сади вкрились іржею, чорні залізні ліси також проіржавіли рудими плямами; посвистував вогкий вітер, зганяючи в річку бліді, розтопані стружки. Щоранку до комори підїздили вози, навантажені льоном, запряжені кошлатими кіньми. Петро приймав товар, заклопотано стежачи, щоб ці бородаті, похмурі мужики не підсунули «пітного», змоченого для ваги водою, не продали б звичайний льон по ціні «довгунця». Важко було йому з мужиками; нетерплячий Олексій люто сварився з ними. Батько поїхав до Москви, слідом за ним вирядилась теща, немовби на прощу. Вечорами, за чаєм, за вечерею, Олексій сердито скаржився:

— Нудно тут жити, не люблю я тутешніх...

Цим він завжди дратував Петра.

— А сам хороший! Задираєш усіх. Хвастати любиш.

— Є чим, от і хвастаю.

Стріпуючи кучерями, він випростував плечі, випинав груди й, зухвало примруживши очі, дивився на братів, на невістку. Наталія уникала його, ніби боячись у ньому чогось, розмовляла з ним сухо.

По обіді, коли чоловік і Олексій подавалися знов на роботи, вона йшла до маленької, чернечої кімнати Микити і, з шитвом у руках, сідала біля вікна, в крісло, яке майстерно зробив для неї горбань з берези. Горбань, виконуючи роль конторника, з ранку до вечора писав, рахував, та коли з'являлась Наталія, він, кидаючи роботу, розповідав їй про те, як жили князі, які квіти росли в їх оранжереях. Його високий, дівочий голос звучав напружено й ласкаво, сині очі дивились у вікно, мимо обличчя жінки, а вона, схилившись над шитвом, мовчала так задумано, як мовчить людина на самоті з собою. Майже не дивлячись одне на одного, вони сиділи годину, дві, але часом Микита обережно і мовби мимоволі обгортав невістку ласкавим теплом синіх очей, і його великі, собачі вуха помітно рожевіли. Швидкий погляд його іноді примушував жінку теж поглянути на дівера й посміхнутись йому милостивою усмішкою — дивною усмішкою; іноді Микита почував у ній якийсь здогад про те,

що хвилює його, іноді ж усмішка ця здається йому і ображеною і образливою, він випувато опускає очі.

За вікном шарудить і хлюпає дощ, змиваючи збляклі барви літа, чути крик Олексія, рев ведмежати, нещодавно прикутого на ланцюг у закутку двору, баби-тіпальниці дрібно оббивають льон. Шумливо входить Олексій; мокрий, брудний, у шапці, збитий на потилицю, він все ж нагадує весняний день; посміюючись, він розповідає, що Тихон Вялов відтяв собі пальця сокирою.

— Ніби — ненароком, а справа ясна: солдатчини боїться. А я б охотою в солдати пішов, аби звідси геть.

І, хмурачись, він урчить, як ведмежа:

— Заїхали до дідька в болото...

Потім вимогливо простягає руку:

— Дай п'ятнадцять копійок, я до міста йду.

— Чого?

— Не твоє діло.

Рушаючи, він наспівує:

Біжить дівка по стежині,
Несе коржики хлопчині...

— Ох, дограється він до лихого! — каже Наталія. — Подруги мої з Ольгунькою Орловою часто бачать його, а їй тільки п'ятнадцятий рік пішов, матері — нема в неї, батько — п'яниця...

Микиті не подобається, як вона говорить це, в словах її він вчуває надмір печалі, тривоги і мовби заздрість.

Горбань мовчки дивиться у вікно, в мокрому повітрі хитаються лапи сосен, скидають з зелених голок ртутні краплі дощу. Це він посадив сосни; всі дерева круг дому посаджені його руками...

Входить Петро, похмурий і стомлений.

— Чай пити пора, Наталю.

— Рано ще.

— Пора, кажу! — кричить він, а коли жінка виходить, сідає на її місце і теж бурчить, скаржачись:

— Навалив батько на мої плечі всю цю машину... Кручусь колесом, а куди їду — не знаю. Коли в мене не так іде, як треба, — всипле він мені...

Микита лагідно і обережно каже йому про Олексія, про дівчицю Орлову, але брат відмахується рукою, видимо, не вслухавшись у його слова.

— Ніколи мені на дівчат любуватись! Я й дружину

тільки ночами крізь сон бачу, а вдень сліпий, як сич.
Дурниці в тебе на умі...

І, сіпаючи себе за вухо, він говорить обережно:

— Не наше б це діло, фабрика. Нам би краще податися в степи, купити там землю, хазяйнувати. Галасу було б менше, а користі — більше...

Ілля Артамонов повернувся додому веселий, помолоділий, він підстриг бороду, ще ширше розвернув плечі, очі його світилися яскравіше, і весь він став наче наново перекований плуг. Паном розкинувшись на дивані, він говорив:

— Діла наші повинні йти, як солдати. Роботи вам і дітям вашим, і онукам досить буде. На триста років. Вельми прикраситись господарство землі має від нас, Артамонових!

Помацав очима невістку й закричав:

— Пухнеш, Наталю? Народиш хлопчика — гарний подарунок зроблю.

Увечері, вкладаючись спати, Наталія сказала чоловікові:

— Гарний батенько, коли веселий.

Чоловік, скося глянувши на неї, неласкаво озвався:

— Ще б пак не гарний, подарунок обіцяв.

Але тижнів за два, за три Артамонов принишк, замислився; Наталія спитала Микиту:

— На що батенько сердиться?

— Не знаю. Його не зрозумієш.

Того ж вечора, за чаєм, Олексій зненацька сказав вразно й голосно:

— Батеньку,— віддай мене в солдати.

— К-куди? — запнувшись, спитав Ілля.

— Не хочу я жити тут...

— Ідїть геть! — наказав Артамонов дітям, та коли і Олексій пішов до дверей, він крикнув йому:

— Стій, Ольошко!

Він довго розглядав парубка, держачи руки за спиною, ворущачи бровами, потім сказав:

— А я думав: ось у мене орел!

— Не приживусь я тут.

— Брешеш. Місце твоє — тут. Мати твоя віддала тебе на мою волю,— іди!

Олексій ступнув, ніби зв'язаний, але дядько схопив його за плече:

— Не так би треба розмовляти з тобою,— зо мною батько кулаком розмовляв. Іди.

І, ще раз покликавши його, значущо додав:

— Тобі — великою людиною бути, зрозумів? Щоб надалі я від тебе ніякого скигління не чув...

Зоставшись на самоті, він довго стояв біля вікна, затиснувши бороду в кулаці, дивлячись, як падає на землю сірий мокрий сніг, а коли за вікном стало темно, як у льоху, пішов до міста. Ворота Баймакової були вже замкнені, він постукав у вікно, Уляна сама відімкнула йому, невдоволено спитавши:

— Чого ж це ти аж коли прийшов?

Не відповідаючи, не роздягаючись, він пройшов до кімнати, кинув шапку на підлогу, сів до стола, сперся на лікті, зашптивши пальці в бороду, і розповів про Олексія.

— Чужий: сестра моя з барином жирувала, воно й дається взнаки.

Жінка подивилася, чи щільно зачинено віконниці, погасила свічку,— в кутку, перед образами, блимала синя лампадка в срібній підставці.

— О жени його скоріш, от і зв'яжеш,— сказала вона.

— Егеж, так і треба. Тільки — це не все. В Петрові — запалу немає, от горе! Без запалу — ні породити, ні вбити. Робить, мов не своє, все ще на пана, все ще кріпак, волі не почуває,— розумієш? Про Микиту я не кажу: він убогий, у нього на думці тільки сади, квіти. Я сподівався — Олексій вгризеться в діло...

Баймакова заспокоювала його:

— Рано тривожиш себе. Зажди, закрутиться колесо швидше, підімне всіх — обімнуться.

Вони розмовляли до півночі, сидючи пліч-о-пліч у теплій тиші кімнати,— в кутку її коливалась мутна хмара синюватого світла, тремтіла квола квітка вогню. Скаржачись на брак у дітях ділового запалу, Артамонов не забував і про городян:

— Скуподушні люди.

— Тебе не люблять за те, що ти удачливий, за удачу ми, жінки, любимо, а вашому брату чужа удача — сіль в оці.

Уляна Баймакова вміла втішити й заспокоїти, а Ілля Артамонов тільки невдоволено крякнув, коли вона сказала йому:

— Я-от одного до смерті боюсь — понести від тебе...

— У Москві діла — вогнем горять! — провадив він далі, підводячись, пригорнувши жінку.— Ех, якби ти мужиком була...

— Прощай, рідний, іди!

Міцно поцілувавши її, він пішов.

...На масляну Єрданська привезла Олексія з міста на grindжолах обірваного, побитого, непритомного. Єрданська й Микита довго розтирали його тіло тертим хріном з горілкою, він тільки стогнав, не кажучи ні слова. Артамонов як звір метався по кімнаті, то засукував, то спускав рукава сорочки, скрегогучучи зубами, а коли Олексій очуняв, він загорлав на нього, розмахуючи кулаком:

— Хто тебе — кажи?

Розплющивши жалібно зле, запухле око, задихаючись, спльовуючи кров, Олексій теж захрипів:

— Добивай...

Злякана Наталія голосно заплакала,— свекор тупнув на неї, закричав:

— Цить! Геть!

Олексій хапав голову руками, наче відірвати її хотів, і стогнав.

Потім, розкинувши руки, впав на бік, завмер, роззявивши закривавлений, хрипучий рот; на столі біля постелі блимала свічка, по спотвореному тілу повзали тіні, здавалося, що Олексій дедалі дужче чорніє, пухне. В погах у нього мовчки й пригнічено стояли брати, батько ходив по кімнаті й питав когось:

— Невже — не виживе, га?

Але через вісім діб Олексій встав, волого покашлюючи, харкаючи кров'ю; він став часто ходити до лазні, парився, пив горілку з перцем; в очах його зайнявся темний, похмурий вогонь, це зробило їх ще кращими. Він не хотів сказати, хто побив його, але Єрданська дізналася, що бив Степан Барський, двоє пожежників та мордвин, двірник Воропонова. Коли Артамонов спитав Олексія: чи так це? — той відповів:

— Не знаю.

— Брешеш!

— Не бачив; вони мені ззаду каптан, чи що, на голову накинули.

— Приховуєш ти щось,— здогадувався Артамонов. Олексій поглянув в обличчя йому недобре палаючими очима й сказав:

— Я — одужаю.

— Іж більше! — порадив Артамонов і пробурчав у бороду собі: — За таке діло — червоного півня пустити б, підсмажити б їм лаші...

Він став ще уважніший, грубо ласкавий до Олексія і працював напоказ, не ховаючи своєї мети: захопити дітей запалом до праці.

— Все робіть, нічим не гребуйте! — повчав він і робив багато такого, чого міг би не робити, всюди виявляючи звирячу, пильну спритність, — вона дозволяла йому точно визначати, де опір силі упертіший та як легше подолати його.

Вагітність невістки неприродно затяглася, а коли Наталія, промучившись дві доби, на третю породила дівчинку, він засмучено сказав:

— Ну, це що...

— Дякуй богові за ласку, — суворо порадила Уляна, — сьогодні день Олени Ляньниці.

— Та ну?

Він схопив святці, глянув і по-дитячому зрадів:

— Веди до дочки!

Поклавши на груди невістці сережки з рубінами і п'ять червінців, він кричав:

— Маєш! Хоч і не хлопця породила, а — добре!

І питав Петра:

— Ну, що, риба-сом, радий? Я, коли ти народився, радий був!

Петро боязко дивився на безкровне, змучене, майже незнайоме обличчя дружини; її стомлені очі провалилися в чорні ями й дивилися звідти на людей і речі, мовби пригадуючи давно забуте; повільними рухами язика вона облизувала покусані губи.

— Чого вона мовчить? — спитав він тещу.

— Накричалась, — пояснила Уляна, виштовхуючи його з кімнати.

Дві доби, день і ніч, слухав він зойки дружини і спочатку жалів її, боявся, що вона помре, а потім, оглушений її криками, отупівши від метушні в домі, втомився і боятися і жаліти. Він намагався тільки зайти кудись далі, куди не доходило б виття дружини, але схватись від нього не вдалось, вереск звучав десь усередині голови його, збуджуючи незвичайні думки. І всюди, куди б він не йшов, він бачив Микиту з сокирою або за-

ступом в руках, горбань шось рубав, тесав, копав ями, біг кудись нечутним бігом крота, здавалось — він бігає по колу, тому й зустрічається скрізь.

— Не розродиться, мабуть,— сказав Петро братові,— горбань, загнавши лопату в пісок, спитав:

— Що повитуха каже?

— Втішає. Обіщає. Ти чого тремтиш?

— Зуби болять.

Увечері, в день пологів, сидячи на ганку будинку з Микитою і Тихоном, він розповів, задумливо посміхаючись:

— Теща поклала мені на руку дитину, а я з радості й ваги не відчував, мало під стелю не підкинув дочку. Важко збагнути: через таку ось крихту, а яка тяжка мука...

Чухаючи вилицю, Тихон Вялов сказав спокійно, як завжди говорив:

— Всі людські муки через крихту.

— Як це? — суворо спитав Микита; двірник, позіхнувши, байдуже відповів:

— Та — так якось...

З дому покликали ввечеряти.

Дитина вродилась велика, важка, але через п'ять місяців померла від чаду, мати теж мало не вмерла, вчадівши разом з нею.

— Ну, що ж! — втішав батько Петра на кладовищі.— Народить ще. А в нас тепер своя могила тут буде, значить — якір кинуте глибоко. З тобою — твоє, під тобою — твоє, на землі — твоє і під землею твоє,— ось що міцно ставить людину!

Петро кивнув головою, дивлячись на дружину; незграбно зігнувши спину, вона дивилась під ноги собі, на маленький горбок, по якому Микита зосереджено ляпав лопатою. Змахуючи пальцями сльози зі щік так судорожно швидко, немов боялася попекти пальці об свій розпухлий, червоний ніс, вона шепотіла:

— Господи, господи...

Поміж хрестами, читаючи написи, ходив, кружляв Олексій; він схуд і здавався старшим проти своїх років. Його немужицьке обличчя, обростаючи темним волоссям, здавалось опаленим та закуреним, зухвалі очі, заглибившись під чорні брови, дивилися на всіх неприязно, він говорив глухуватим голосом, згорда і мовби нарочито неввічливо, а коли його перепитували, верещав:

— Не розумієш?

І лаявся. В його ставленні до братів з'явилося щось негарне, глузливє. На Наталію він покрикував, як на наймичку, а коли Микита, з докором, сказав йому: «Даремно кривдиш Наташу!» — він відповів:

— Я людина хвора.

— Вона сумирна.

— Ну й нехай потерпить.

Про те, що він хворий, Олексій говорив часто і завжди майже з гордістю, наче хвороба була достойністю, що вирізняла його з-поміж людей.

Ідучи з кладовища поряд з дядьком, він сказав йому:

— Треба б нам свій цвинтар улаштувати, а то з оцими й мертвому лежати сором.

Артамонов посміхнувся.

— Влаштуємо. Все буде в нас: церква, кладовище, школу заведемо, лікарню,— чекай!

Коли йшли мостом через Ватаракну, на мосту, тримаючись за поруччя, стояв чоловік, що скидався на жebraка, в руденькому обшарпаному халаті, схожий на п'яницю-чиновника. На його дряблому обличчі, зарослому сивою, голеною щетиною, ворухилися волосаті губи, відкриваючи уламки чорних зубів, тьмяно світилися мокренські очиці. Артамонов одвернувся, сплюнув, але помітивши, що Олексій надзвичайно ласкаво кивнув головою жалюгідному чоловікові, спитав:

— Це що?

— Годинникар Орлов.

— І видно, що Орлов!

— Він — розумний,— уперто сказав Олексій.— Його — зацькували...

Артамонов глянув скося на племінника і змовчав.

Настало літо сухе й гаряче, за Окою горіли ліси, вдень над землею стояла опалова хмара їдкого диму, вночі лисий місяць був неприємно червоний, зорі, втрапивши в імлі проміння своє, стирчали, як головки мідних цвяхів, вода річки, відбиваючи мутне небо, здавалася потоком холодного й густого підземного диму.

Артамонови, повечерявши, задихаючись від жару, пили чай у саду, в півколі кленів; дерева добре поприймались, але пишні шапки їх мережаного листя в цю млисту ніч не могли дати тіні. Цвірчали цвіркуни, гули однорогі, залізні жуки, пищав самовар. Наталія, роз-

стебнувши верхні гудзики кофти, мовчки розливала чай, шкіра на грудях у неї була теплого кольору, як вершкове масло; горбань сидів, схиливши голову, стругаючи пруття для пташиних кліток, Петро смикав пальцями мочку вуха, тихенько кажучи:

— Людей дражнити — шкідливо, а батько дражнить.

Олексій, сухо покашлюючи, дивився в напрямку міста і наче ждав чогось, витягуючи шию.

У місті занів дзвін.

— На сполох? Пожежа? — спитав Олексій, приклавши долоню до лоба й схоплюючись.

— Чого ти? Дзвонар години вибиває.

Олексій підвівся й пішов собі, а Микита, помовчавши, сказав тихенько:

— Все пожежі йому ввижаються.

— Злостивий став,— обережно зауважила Наталія.— А скільки в ньому веселості було...

Поважно, як годиться старшому, Петро сказав з докором братові й дружині:

— Ви обоє по-дурному дивитесь на нього; йому ваші жалощі образливі. Ходімо спати, Наталю.

Пішли. Горбань, подивившись услід їм, і собі підвівся, пішов до альтанки, де спав на сні, сів на порозі її. Альтанка стояла на горбі, викладеному дерном, з неї, понад парканом, було видно темне стадо будинків міста, дзвіниці й пожежна каланча стерегли будишки. Наймичка прибирала посуд із столу, брязкали чашки. Попід парканом пройшли ткачі, один ніс волок, другий гуркотів залізом відра, третій кресав з кременя іскри, намагаючись запалити губку, закурити люльку. Загарчав собака, спокійний голос Тихона Вялова розітнув тишу:

— Хто йде?

Тиша була напнута над землею туго, наче шкіра барабана, навіть легенький хрускіт піску під ногами ткачів відбивала вона неприємно чітко. Микиті дуже подобалась беззвучність ночей. Чим повніша була вона, тим дужче зосереджував він всю силу уяви своєї круг Наталії, тим яскравіше свіtilись любі очі, завжди трохи злякані чи здивовані. І легко було вигадувати різні, щасливі для нього події: ось він знайшов багатющий скарб, віддав його Петрові, а Петро віддав йому Наталю. Або: ось напали розбійники, а він робить такі надзвичайні подвиги, що батько й брат самі віддавали йому

Наталію в нагороду за те, що він вчинив. Прийшла хвороба, по ній з усієї родини лишилися живі тільки двоє: він і Наталія, і тоді б він показав їй, що її щастя заховане в його душі.

Було вже після півночі, коли він помітив, що над стадом будинків міста, з нерухомих хмар садів, постає ще одна, поволі підносячись у темносіру каламуть неба; через хвилину вона, знизу, багрово освітілась, він зрозумів, що це пожежа, побіг до будинку і побачив: Олексій швидко лізе по драбині на дах комори.

— Пожежа! — гукнув Микита. — Брат відказав, вилазячи вище:

— Знаю. Ну?

— От, — ждав ти, — згадав горбань і, здивований, спинився серед двору.

— Ну, ждав! Так що? В таку сушу завжди пожежі бувають.

— Треба ткачів будити...

Але ткачів уже збудив Тихон, і один по одному вони бігли до річки, весело покрикуючи.

— Вилазь до мене, — запропонував Олексій, сидючи верхи на гребені даху; горбань покірно поліз, кажучи:

— Наташа часом не злякалась би.

— А ти не боїшся, що Петро наб'є тобі ще горба?

— За що? — тихо спитав Микита і почув:

— Не витріщайся на його жінку.

Горбань довго не міг відповісти ні слова, йому здавалося, що він зсувається з даху і зараз упаде, вдариться об землю.

— Що ти говориш? Подумав би, — пробурмотів він.

— Ну, добре, добре! Бачу я... Не бійся, — сказав Олексій весело, як давно вже не говорив; він дивився з-під долоні, як товсті язики вогню, хитаючись, хвилюють тишу, примушуючи її глухо густі, й жваво розповідав:

— Це — Барські горять. У них, у дворі, бочок із двадцять дьогтю. До сусідів вогонь не дійде, сади не дадуть.

«Тікати треба», — думав Микита, дивлячись у далечінь, в темряву, розірвану вогнем; там, у червонуватому повітрі, стояли дерева, виковані з заліза, по червонуватій землі метушливо бігли іграшково маленькі люди, було навіть видно, як вони тикають у вогонь тонкі, довгі багри.

— Добре горить, — похвалював Олексій.

«В монастир піду»,— думав горбань.

У дворі сонно й сердито бурчав Петро, на відповідь йому ліниво пливли слова Тихона Вялова, і, наче в рамі, у вікні будинку стояла, хрестячись, Наталія.

Микита сидів на даху, аж доки на пожарищі заблищала золотом купа жару навколо чорних колон димарів. Потім він зліз на землю, вийшов за ворота і зіткнувся з батьком, мокрим, вимазаним сажею, без картуза, в порваній піддъовці.

— Куди? — надзвичайно люто закричав батько, штовхнувши Микиту в двір, і, побачивши білу постать Олексія на даху, наказав ще лютіше:

— Ти чого там стовбичиш? Злізь. Тобі, дурневі, здоров'я берегти треба...

Микита пройшов у сад, сів там на лаві під вікном батькової кімнати і незабаром почув, як батько, дуже грюкнувши дверима, півголосом, але глухо спитав:

— Занапастити себе хочеш? А мене знеславити, га? Уб'ю...

Верескливо відказав Олексій:

— Сам ти мене папоумив.

— Мовчи! Дякуй богові, що той негідник без язика...

Микита підвівся і тихенько, але квапливо пішов у куток саду, до альтанки.

Вранці, за чаєм, батько розповідав:

— Підпал; підпалювач, виявилось, п'яниця той, годинникар. Побили його, мабуть — помре. Розорив його Барський, чи що, та й на сина його, Стьопку, був він сердитий. Діло темне.

Олексій спокійно пив молоко, а Микита, почувавочи, що в нього тремтять руки, засунув їх між коліна і міцно затис. Батько, помітивши його рух, спитав:

— Ти чого шулишся?

— Нездужається.

— Всім вам нездужається. А я от здоровий...

Сердито відіпхнувши недопиту склянку чаю, він пішов.

Діло Артамонова швидко обростало людьми; за дві версти від фабрики, на горбах, укритих вереском, серед негустого ялиника вишикувались маленькі, присадкуваті хатки, без дворів, без тинів, здалеку схожі на вулики. Для одиноких і нежонатих робітників Артамонов збудував над неглибоким яром, руслом висохлої річки,

ім'я якої забуто, довгий барак, з дахом на один схил, з трьома димарями на даху, з маленькими, щоб зберігалось тепло, вікнами; вікна надавали бараківі схожості із стайнею, і робітники назвали його «Жереб'ячий палац».

Ілля Артамонов ставав усе хвастовитіше галасливий, але пиhi багатія в нього не було, з робітниками поведився просто, гуляв у них на весіллях, хрестив дітей, любив у свята розмовляти із старими ткачами, вони навчили його порадити селянам сіяти льон на старопіллі та лісових випалинах,— це, як виявилось, було дуже добре. Старі ткачі хвалили податливого хазяїна, вбачаючи в ньому мужика, якому доля милостиво посміхається, вчили молодь:

— Дивіться, як діла крутити треба!

А Ілля Артамонов учив дітей:

— Мужики, робітники — розумніші від городян. У городян — плоть кволла, розумець потріпаній, міська людина пожадлива, а — не смілива. У неї все виходить дрібно, неміцно. Городяни ні в чому точної міри не знають, а мужик кріпко держить себе в межах правди, він не кидається туди-сюди. І правда в нього проста: бог, наприклад, хліб, цар. Він — увесь простий, мужик, за нього й тримайтесь. Ти, Петре, сухо з робітниками розмовляєш, і все про діло, це — не годиться, треба вміти й про дрібниці побалакати. Пожартувати треба; весела людина куди зрозуміліша.

— Жартувати я не вмю,— сказав Петро і, за звичкою, сіпнув себе за вухо.

— Вчися. Жарт — хвилинка, а заряджає на годину. Олексій теж не вміє з людьми, крикливий, причепливий.

— Шахраї вони й ледарі,— жваво відгукнувся Олексій.

Артамонов суворо крикнув:

— Багато ти знаєш про людей? — Але посміхнувся в бороду і, щоб не помітили усмішку, прикрив її рукою; він згадав, як сміливо й розумно сперечався Олексій з городянами про кладовище: дрьомовці не хотіли ховати на своєму погості робітників Артамонова. Довелось купити в Помялова велику ділянку вільхового гаю і влаштувати своє кладовище.

— Погост,— міркував Тихон Вялов, вирубуючи з Микитою тонкі, кволі дерева.— Не на своє місце слово ста-

вимо. Зветься — погост, а гостують тут віки вічні. Погости — це будинки, міста.

Микита бачив, що Вялов працює легко й спритно, виявляючи в праці більше розумності, ніж у своїх темних і завжди несподіваних словах. Так само, як батько, він у всякому ділі швидко знаходив точку найменшого опору, беріг силу і брав хитрощами. Але була виразно помітна й різниця: батько до всього брався з запалом, а Вялов робив мовби знехотя, з милості, як людина, яка знає, що вона здатна на краще. І говорив він так само: небагато, милостиво, багатозначно, з відтінком недбалості, натякаючи:

— Я й ще багато знаю; і не таке ще можу сказати.

І завжди в його словах вчувались Микиті якісь натяки, що збуджували в ньому досаду на цього чоловіка, острах перед ним і — гостру, тривожну цікавість до нього.

— Багато ти знаєш,— сказав він Вялову, той повагом відповів:

— На те живу. Я знаю — це не біда, я для себе знаю. Моє знання сховане в скупого в скрині, його нікому не видно, будь спокійний...

Непомітно було, щоб Тихон випитував людей про те, що вони думають, він тільки настирливо придивлявся до людини пташиними, мерехтливими очима і, неначе висмоктавши чужі думки, зненацька говорив про те, чого йому не треба знати. Часом Микиті хотілося, щоб Вялов відкусив собі язика, відтяв би його, як відрубав собі пальця,— він і пальця відрубав собі не так, як годилось би, не на правій руці, а на лівій, підмізинній. Батько, Петро і всі мали його за дурня, але Микиті він не здавався таким. У нього весь час росло змішане почуття цікавості до Тихона й страху перед цим вилицюватим, незрозумілим мужиком. Почуття страху особливо зміцніло після того, як Вялов, повертаючися з Микитою з лісу, раптом заговорив:

— А ти все сохнеш. Ти б, дивак, сказав їй, може — пожаліє, вона ніби добра.

Горбань спинився; в нього з переляку завмерло серце, скам'яніли ноги, він розгублено забурмотів:

— Про що сказати, кому?

Вялов, глянувши на нього, рушив далі, Микита схопив його за рукав сорочки, тоді Тихон зневажливо відвів його руку.

— Ну, чого прикидаєшся?

Скинувши з плеча на землю викопану в лісі березу, Микита озирнувся, йому захотілося вдарити Тихона по шершавому обличчю, хотілося, щоб він мовчав, а той, дивлячись у далечінь, мружачись, сказав спокійно, як щось звичайне:

— А коли вона й не добра, то прикинутись може на твій час. Молодиці — цікаві, кожній кортить іншого мужика скуштувати, дізнатися — чи є що солодше за цукор? Нашому ж братові — багато хіба треба? Раз, два, от і ситий і здоровий. А ти — сохнеш. Ти — спробуй, скажи, може, вона й згодиться.

Микиті почулося в його словах почуття дружнього жалю; це було нове, невідоме для нього, і гіркувато щипало в горлі, але в той же час здавалося, що Тихон роздягає, оголює його.

— Дурницю вигадав ти, — сказав він.

У місті дзвонили дзвони, закликаючи до пізньої обідні. Тихон струснув дерева на плечі своєму і пішов, постукуючи по землі заступом, говорячи так само спокійно:

— Ти мене не бійся. Я жалію тебе, ти людина приємна, цікава. Ви всі, Артамонови, страх які цікаві. Ти вдачею й не скидаєшся на горбатого, а горбатий же.

Переляк Микити розтанув у гарячому смутку, від нього йому мутилося в очах, він спотикався, як п'яний, хотілось лягти на землю й відпочити; він тихенько попросив:

— Ти мовчи про це.

— Я сказав: як у скрині замкнено.

— Забудь. Йй не проговорись.

— Я з нею не говорю... Нащо з нею говорити?

І аж до дому обидва йшли мовчки. Сині очі горбаня стали більші, кругліші й печальніші, він дивився мимо людей, поза плечі їм, він став ще мовчазніший та непомітніший. Але Наталія примітила щось:

— Ти чого сумний ходиш? — спитала вона, Микита відповів:

— Діла багато, — і швидко відійшов геть. Це образило жінку, вона не вперше відчувала, що дівер не такий ласкавий до неї, як перше. Йй жилося скучно. За чотири роки вона породила двох дівчаток і вже знову ходила непорожня.

— Що це ти все дівчат родиш, куди їх? — бурчав свекор, коли вона породила другу, і не подарував їй нічого, а Петрові скаржився:

— Мені онуків треба, а не зятів, хіба я для чужих людей діло затіяв?

Кожне слово свекрове примушувало жінку почувати себе винною; вона знала, що їй чоловік незадоволений з неї. Ночами, лежачи поруч нього, вона дивилась у вікно на далекі зорі і, погладжуючи живіт, у думці благала: «Господи,— синочка б...»

Та іноді їй хотілось крикнути чоловікові й свекрові: «Навмисне, назло вам дівчат родитиму!»

І хотілося зробити щось дивне, несподіване для всіх,— хороше, щоб усі люди стали ласкавішими до неї, або лихе, щоб усі вони злякалися. Але ні хорошого, ні поганого вона не могла вигадати.

Встаючи на світанку, вона йшла в кухню і разом з куховаркою готувала закуску до чаю, бігла нагору годувати дітей, потім напувала чаєм свекра, чоловіка, діверів, знов годувала дівчаток, потім шила, латала білизну на всіх, після обіду йшла з дітьми в сад і сиділа там до вечірнього чаю. В сад заглядали меткі шпильниці, підлесливо хвалили вроду дівчаток, Наталія посміхалась, але не вірила похвалам,— діти здавалися їй некрасивими.

Іноді поміж деревами мелькав Микита, єдина людина, що була ласкава до неї, але тепер, коли вона запрошувала його посидіти з нею, він винувато говорив:

— Пробач, часу нема в мене.

У неї непомітно склалася прикра думка: горбань був фальшиво ласкавий до неї; чоловік приставив його до неї за сторожа, щоб стежити за нею та Олексієм. Олексія вона боялася, бо він їй подобався; вона знала: зажадає би красунь-дівер, і вона не встояла б проти нього. Але він — не жадав, він навіть не помічав її; це було і образливо для жінки і збуджувало в ній ворожість до Олексія, зухвалого, спритного.

О п'ятій годині пили чай, о восьмій вечеряли, потім Наталія мила дітей, годувала, клала спати, довго молилася, стоячи навколішках, і лягала до чоловіка з надією зачати сина. Якщо чоловік хотів її, він бурчав, лежачи на ліжку:

— Годі-бо. Лягай.

Похапцем хрестячись, уриваючи молитву, вона йшла

до нього, покiрно лягала. Інколи, дуже рiдко, Петро жартував:

— Чого багато молнища? Всього собі не вимолиш, iншим нестане...

Вночі, розбуджена плачем дитини, погодувавши, заспокоївши її, вона підходила до вікна і довго дивилася в сад, на небо, без слів думаючи про себе, про матір, свекра, чоловіка, про все, що дав їй непомітно прожитий, не легкий день. Було дивно не чути звичних голосів, веселих або журливих пісень робітниць, різноманітного стукоту й шарудіння фабрики, її бджолиного дзижчання; цей безугавний, квапливий гул сповнював цілісінккий день, відгуки його плавали в кімнатах, шелестіли в листі дерев, горнулися до шибок; шарудіння роботи, примушуючи слухати його, заважало думати.

А в нічній тиші, в сонному мовчанні всього живого, пригадувалися моторошні оповідання Микити про жінок, полонених татарами, життя святих пустинниць та великомучениць, згадувалися й казки про щасливе, веселе життя, але найчастіше пам'ять підказувала прикре.

Свекор дивився на неї як на порожнє місце, і це ще було добре, але частенько, зустрічаючися з нею в снігах або в кімнаті віч-на-віч, він безсоромно мацав її гострим поглядом від грудей до колін і неприязно схропував.

Чоловік був сухий, холодний, вона почувала, що іноді він дивиться на неї так, наче вона заважає йому бачити щось iнше, заховане за її спиною. Часто, роздягшись, він не лягав, а довго сидів на краю ліжка, спираючись на перину однією рукою, а другою смикаючи себе за вухо або розтираючи бороду по щоці, наче в нього боліли зуби. Його некрасиве обличчя кривилось то жалібно, то сердито,— в такі хвилини Наталія не зважувалась лягти на ліжка. Говорив він мало, тільки про домашнє і лише коли-не-коли, дедалі рідше, згадував про селянське, про поміщицьке життя, незрозуміле Наталії. Взимку в свята, на рiздво й на масляну, він возив її кататись по місту; запрягали в сани здорового вороного жеребця, в нього були жовті, мідні очі, покреслені кривавими жилками, він сердито мотав головою й голосно пирхав,— Наталія боялась цього звіра, а Тихон Вялов ще дужче налякав її, сказавши:

— Дворянський кiнь, лютий на чужу владу.

Часто приходила мати; Наталія заздрила її вільному

життю, святковому блисківі її очей. Ця заздрість ставала ще гостріша й прикріша, коли жінка помічала, як молододжартує з матір'ю свекор, як самовдоволено він погладжує бороду, любуючись на свою сожительку, а вона походить, як пава, похитуючи стегнами, безсоромно хизуючись перед ним своєю красою. Місто давно знало про її стосунки із сватом і, суворо осудивши за це, відсахнулося від неї, статечні люди заборонили дочкам своїм, подругам Наталії, ходити до неї, до дочки порочної жінки, невістки чужого, темного мужика, жінки пихатого, похмурого чоловіка; маленькі радощі дівочого життя тепер здавалися Наталії великими й яскравими.

Прикро було бачити, що мати, така прямодушна раніше, тепер хитрує з людьми й фальшивить; вона, видимо, боїться Петра і, щоб він не помічав цього, говорить з ним підлесливо, захоплюється його діловитістю; боїться вона, мабуть, і насмішкуватих очей Олексія, ласкаво жартує з ним, перешіптується про щось і часто робить йому подарунки; в день іменин подарувала фарфоровий годинник з фігурками овець та жінкою, прикрашеною квітами; ця гарна, майстерно зроблена річ усіх здивувала.

— За борг у мене зостався годинник, всього за три карбованці, старовинний він, не ходить,— пояснила мати,— коли Альоша ожениться,— дім свій прикрасить...

«І я прикрасила б»,— подумалось Наталії.

Мати докладно розпитувала про господарство, пудно повчала:

— У будні серветок на стіл не давай, від вусів, від борід серветки одразу брудняться.

На Микиту, який раніш подобався їй, вона дивилася, стуляючи губи, говорила з ним, як з прикажчиком, якого підозрівають у чомусь нечесному, і попереджала дочку:

— Ти гляди, не дуже прихилийся до нього, горбаті — хитрі.

Не один раз Наталія хотіла поскаржитись матері на чоловіка за те, що він не вірить їй і наказав горбаневі стерегти її, але завжди щось заважало Наталії говорити про це.

Та найгірше, коли мати, теж занепокоєна тим, що Наталія не може народити хлопчика, розпитує її про нічні справи з чоловіком, розпитує безсоромно, одверто, її вологі очі, посміхаючись, мружаться, стихшений голос мур-

котить, цікавість її важко хвилює, і Наталія рада чути свекрове запитання:

— Свахо,— коня запрягти?

— Я б краще піпечки пройшлася.

— Гаразд; я тебе проведу.

Чоловік задумливо каже:

— Розумна людина теща; ловко вона батька держить. При ній він лагідніший до нас. Йй би свій будинок продати, та до нас перебраться.

«Не треба цього»,— хоче сказати Наталія, але — не сміє і ще дужче ображається на матір за те, що та любима й щаслива.

Сидячи біля вікна в сад або в саду з шитвом у руках, вона чує уривки розмови Тихона з Микитою, вони пораяються за ягідником біля лазні, і, крізь м'який шумок фабрики, просочуються спокійні слова двірника:

— Скука — від людей; скупчаться вони в купу й починається скука.

«Правильно!» — думає Наталія, але приємний голос Микити умовляє:

— Заговорюєшся ти. А — хороводи, ігри? Без людей — веселощів немає.

«І це правильно»,— дивуючись, погоджується жінка.

Вона бачить, що всі круг неї говорять упевнено, кожен щось добре знає, вона іменно бачить, як прості, тверді слова, щільно припасовані одне до одного, відгороджують кожній людині клопоть якоїсь міцної правди, люди й відрізняються словами одне від одного й прикрашають себе ними, побрязкуючи, граючи словами, як золотими й срібними ланцюжками своїх годинників. У неї нема таких слів, їй нема в що одягти свої думи, і, невловимі, каламутні, як осінній туман, вони тільки обтяжують її, вона тупішає від них, чимраз частіше думаючи з тугою й досадою:

«Дурна я, нічого не знаю, не розумію...»

— Медвідь, — значить, відає, де мед,— бурмоче Тихон в кущах малини.

«Так і є»,— думає Наталія і, здригнувшись, згадує, як Олексій убив її улюбленця: до тринадцяти місяців ведмідь бігав у дворі, ручний і ласкавий, як собака, залазив до кухні і, спинаючись на задні лапи, просив хліба, тихенько муркочучи, кліпаючи смішними очима. Він був увесь смішний, добрий і розумів доброту. Його всі

любили, Микита доглядав його, розчісуючи ковтуни густої, звальної шерсті, водив його купати в річку, і ведмідь так полюбив його, що коли Микита йшов куди-небудь, звір, підвівши морду, тривожно нюхав повітря, пирхаючи бігав по двору, ломився до контори, кімнати свого пестуна, не раз видавлював шибки у вікні, виламував раму. Наталія любила годувати його пшеничним хлібом з патокою, він сам навчився вмочати шматки хліба в миску патоки; радісно рикаючи, похитуючись на волохатих ногах, засовував хліб у рожеву зубасту пашу, обсмоктував липку, солодку лапу, його добродушні очиці щасливо сяяли, і він тикався головою в коліна Наталії, закликаючи її гратися з ним. З цим милим звіром можна було говорити, він уже щось розумів.

Але одного разу Олексій напоїв його горілкою, п'яний ведмідь танцював, перевертався, виліз на дах лазні і, розбираючи димар, став скочувати цеглини вниз; зібрався натовп робітників і реготав, дивлячись на нього. Від того дня майже щосвята Олексій, на розвагу людям, почав поїти ведмедя, і звір так звик пиячити, що ганявся за всіма робітниками, від котрих пахло горілкою, і не давав Олексієві пройти через двір без того, щоб не кинутись до нього. Його припнули на ланцюг, але він розвалив свою конуру і з ланцюгом на шиї, з колодою на другому кінці його, почав ходити по подвір'ї, вимахуючи лапами, мотаючи головою. Його хотіли спіймати, він подряпав ногу Тихонові, збив з ніг молодого робітника Морозова і вдарив Микиту, торохнувши його лапою по стегну. Тоді прибіг Олексій з рогатиною, він з розгону застромив її в черево звірові, Наталія бачила у вікно, як ведмідь осів на задні ноги й замахав лапами, він наче пробачення просив у людей, що люто кричали круг нього. Хтось догідливо дав до рук Олексієві гостру теслярську сокиру, підстрибуючи, гостробородий дівер вдарив його по лапі, по другій, ведмідь рикнув, спустився на порубані лапи, з них направо й наліво розтікалась кров, утворюючи на втоптаній землі густочервоні плями. Жалібно рикаючи, звір підставив голову під новий удар сокири, тоді Олексій, широко розкарячивши ноги, загнав сокиру в потилицю ведмедеві, як у поліно, ведмідь тикнувся мордою в кров свою, а сокира так глибоко зав'язла в кістках, що Олексій, спираючись ногою на волохату тушу, насилу вирвав сокиру з черепа. Жаль було ведмедя, але

ще більше жаль було знати, що безстрашний, меткий, веселий бешкетник дівер лигається з якимось нікчемним дівчиськом, а її, Наталію, не бачить.

Дівера всі хвалили за спритність, за хоробрість, свекор, ляскаючи його по плечу, кричав:

— А — кажеш — хворий? Ах, ти...

Микита втік з двору, а Наталія так плакала, що чоловік здивовано і з досадою спитав її:

— Ну, а якщо людину заб'ють при тобі, що ж ти тоді робитимеш?

І, як на маленьку, крикнув:

— Цить, дурна!

Їй здалося, що він хоче вдарити, і, стримуючи сльози, вона згадала першу ніч з ним, — який він був тоді сердечний, боязкий. Згадала, що він ще не бив її, як б'ють жінок усі чоловіки, і сказала, стримуючи ридання:

— Пробач, жаль дуже.

— Жаліти треба мене, а не ведмедя, — відповів він не голосно і вже ласкавіше.

Коли вона вперше поскаржилась матері на суворість чоловіка, та, пригадується, сказала їй:

— Мужик — бджола; ми для мужика — квіти, він з нас мед збирає, це треба розуміти, треба вчитися терпіти, любя. Мужики — усім володіють, у них клопоту більше, як у нас, вони он будують церкви, фабрики. Ти дивись, що ото свекор на голім місці набудував...

Ілля Артамонов все шаленіше квапився розвинути й зміцнити своє діло, він мовби передчував, що строк його — не великий. У травні, незадовго до Миколиного дня, прибув для другого корпусу фабрики паровий котел, його привезли баркою, що причалила до піщаного берега Оки там, де в неї ліниво втікала болотяна вода зленої Ватаракші. Передбачалася важка робота: котел треба було тягти сажнів півтора на піскуватому ґрунті. На Миколу Артамонов влаштував для робітників ситний, святковий обід з горілкою, брагою; столи накрили в дворі, жінки прикрасили його гіллям ялин, беріз, пучками перших квітів весни й самі прибрались барвисто, як квіти. Господар з родиною й небагатьма гостями сидів за столом посеред старих ткачів, солоно жартував з гострими на слово шпультницями, багато пив, уміло підохочував людей веселитися і, розгортаючи рукою посивілу бороду, гукав збуджено:

— Ех, хлопці! Хіба не живемо?

З нього, з його повадки любувалися, він почував це і ще дужче п'янів од радості бути таким, яким є. Він саяв і грав, як цей весняний, сонячний день, як уся земля, що, пишно прибрана юною зеленню трав та листя, парувала пахощами беріз та молодих сосен, які підняли в голубе небо свої золотаві свічки,— весна цього року була рання й жарка, вже розцвітала черемха й бузок. Все було по-святковому, все раділо; навіть люди цього дня теж ніби розквітли всім найкращим, що було в них.

Древній ткач Борис Морозов, маленький, кволий дідок, з восковим личком, затишно схованим у сивій, позеленілій бороді, білий весь і вимитий, як покійник, підвівся, спираючись на плече старшого сина, мужика років шістдесяти, і люто кричав, вимахуючи кістяною, без м'яса, рукою:

— Дивіться,— дев'яносто років мені, дев'яносто з гаком, отож! Солдат, Пугача бив, сам бунтував у Москві чумного року, та-ак! Бонапарта бив...

— А пестив кого? — кричав Артамонов у вухо йому,— ткач був глухий.

— Двох дружин, крім інших. Гляди: семеро хлопців, дві дочки, дев'ятнадцятеро онуків, п'ятеро правнуків,— от наткав! Ось вони, всі в тебе живуть, онде — сидять...

— Давай ще! — кричав Ілля.

— Будуть. Трьох царів та царицю пережив — отож! У скількох хазяїв жив, усі повмирали, а я — живий! Версти полотна наткав. Ти, Ілля Васильович, справжній, тобі довго жити. Ти — хазяїн, ти діло любиш і воно тебе. Людей не кривдиш. Ти — нашого дерева сук,— шквар! Тобі удача — законна дружина, а не полюбовниця: попестила, та й немає її. Жени на всю! Будь здоров, голубе, от що! Будь здоров, кажу...

Артамонов схопив його на руки, підняв, поцілував, розчулено вигукуючи:

— Спасибі, дитино! Я тебе управителем зроблю...

Люди галасували, реготали, а старий, п'янений ткач, високо піднесений над ними, тряс у повітрі руками кістяка і хихотів верескливо:

— У нього — все по-своєму, все не так...

Уляна Баймакова, не соромлячись, витирала на щоках сльози зворушення.

— Скільки радості,— мовила її дочка, вона, сякаючись, відповіла:

— Така-бо людина, на радість і створена господом...

— Вчіться, хлопці, як треба з людьми жити, — кричав Артамонов до дітей.— Дивись, Петруха!

Після обіду, прибравши столи, жінки завели пісень, чоловіки стали пробувати силу, тяглися на палиці, боролися; Артамонов, всюди поспіваючи, танцював, боровся; бенкетували до світанку, а з першим променем сонця чоловік із сімдесят робітників на чолі з господарем галасливою ватагою пішли, як на розбій, на Оку, з піснями, з посвистом, хмільні, несучи на плечах товсті котки, дубові важелі, вірьовки, за ними шкандибав по піску старенький ткач і бурмотів до Микити:

— Він свого доб'ється! Він? Я зна-аю...

Благополучно звантажили з баржі на берег червону тупу потвору, схожу на безголового бика; обплутали її вірьовками і, ухаючи, з риканням, дружно повезли на котках по дошках, покладених на пісок; котел похитувався, посуваючись уперед, і Микиті здавалося, що кругла, безглузда паща котла роззявилася здивовано перед веселою силою людей. Батько, хмільний, теж допомагав тягти котел, напружено погукуючи:

— Тихше, гей, тихше!

І, лясаючи долонею по червоному боці залізної потвори, примовляв:

— Пішов котел, пішов!

Менше, як півсотні сажнів лишилося до фабрики, коли котел похитнувся особливо круто і помалу з'їхав з переднього котка, ткнувшись у пісок тупою мордою,— Микита бачив, як його кругла паща дихнула в ноги батькові сірою курявою. Люди сердито обліпили важку туншу, намагаючись підсунути під неї коток, але вони вже зморились, а котел уперто влип у пісок і, не піддаючись зусиллям їх, наче заривався все глибше. Артамонов з важелем у руках метушився серед робітників, покрикуючи:

— Хлопці, берись дружніші! О-ух...

Котел знехотя поворушився і знову важко осів, а Микита побачив, що з натовпу робітників вийшов незнайомою ходою батько, обличчя в нього було теж незнайоме, йшов він, засунувши одну руку під бороду, тримаючи себе за горло, а другою мацав повітря, як це роблять сліпі; старий ткач, підстрибуючи слідом за ним, покрикував:

— Землі поїж, землі...

Микита підбіг до батька, той, гикнувши, плюнув кров'ю під ноги йому і сказав глухо:

— Кров.

Обличчя його посіріло, очі злякано кліпали, щелепи тремтіли і все його велике, розумне тіло злякано зіщулюлося.

— Забився? — спитав Микита, схопивши його за руку, — батько похитнувся на нього, штовхнув і відповів негласно:

— Мабуть, — жила лопнула...

— Землі поїж, кажу...

— Відчепись, — іди собі!

І, знову густо харкнувши кров'ю, Артамонов пробурмотів вражено:

— Тече. Де Уляна?

Горбань хотів бігти додому, але батько міцно тримав його за плече і, схиливши голову, човгав по піску ногами, наче прислухаючись до шарудіння й скрипу, ледве чутного в сердитому галасі робітників.

— Що таке? — спитав він і пішов до дому, ступаючи обережно, як по жердинці над глибокою річкою. Баймакова прощалася з дочкою, стоячи на ганку, Микита помітив, що коли вона глянула на батька, її вродливе обличчя дивно, наче колесо, все повернулося праворуч, потім ліворуч і зблякло.

— Льоду давайте, — закричала вона, коли батько, невірливо підігнувши ноги, сів на східець ганку, все частіше гикаючи та спльовуючи кров. Мов крізь сон, Микита почув голос Тихона:

— Лід — вода; водою крові не замінити...

— Землі пожувати треба...

— Тихоне, біжи до попа...

— Підіймайте, несіть, — командував Олексій; Микита підхопив батька під лікоть, але хтось наступив на палець ноги його так сильно, що він на хвилину осліп, а потім очі його почали бачити ще гостріше, запам'ятовуючи з хворобливою жадібністю все, що робили люди в тісноті батькової кімнати й на підвір'ї. По двору скакав Тихон на великому вороному коні, не можучи справитися з ним; кінь не йшов у ворота, стрибав, кружляв, мотаючи злою мордою, розганяючи людей, — його, мабуть, лякала пожежа, сліпучо розпалена на небі сонцем; ось він, нарешті, вискочив, по-

скавав, але перед червоною масою котла шарахнувся вбік, скинувши Тихона, і повернувся до двору, хропучи, змахуючи хвостом.

Хтось кричить:

— Хлоп'ята, бігом...

На підвіконні, покручуючи темну гостру борідку, сидить Олексій, його нехороше, не мужицьке обличчя загострилось і наче пилом припало, він дивиться, не моргаючи, через голови людей на постіль, там лежить батько, говорячи не своїм голосом:

— Значить — помилився. Воля божа. Хлопці — наказую. Уляна вам замість матері, чуєте? Ти, Улю, допоможи їм, Христа ради. Ех! Вишліть чужих з горниці...

— Мовчи ти,— протяжно й жалібно стогне Баймакова, засовуючи в рот йому грудочки льоду.— Нема тут чужих...

Батько ковтає лід і, перішуче зітхаючи, каже:

— Гріхові моему ви не судді, а вона невинна. Наталю, суворий я був до тебе, ну, нічого. Хлопчиків! Петрухо, Ольшо — дружно живіть. До людей ласкавіше. Люди — хороші. Добірні. Ти, Ольшо, женися на цій, на своїй... нічого!

— Батечку — не покидай нас,— просить Петро, стоячи навколішки, та Олексій штовхає його в спину, шепоче:

— Чого ти? Не вірю я...

Наталія рубає кухонним ножом лід у мідній мисці, хрусткі удари супроводить брязкіт міді та схлипування жінки. Микиті видно, як її сльози падають на лід. Жовтенький промінь сонця проник до кімнати, відбився в дзеркалі й безформною плямою тремтить на стіні, намагаючись стерти фігури червоних, довговусих китайців на синіх, як нічне небо, шпалерах.

Микита стоїть в ногах у батька, чекаючи, коли батько згадає про нього. Баймакова то розчісує гребінцем густе, кучеряве волосся Іллі, то витирає серветкою безперервну цівку крові в кутку його губів, краплі поту на лобі й на скронях, вона щось шепоче в його помутнілі очі, шепоче палко, як молитву, а він, поклавши одну руку на плече їй, другу на коліно, обважнілим язиком перевертав останні слова:

— Знаю. Спаси тебе Христос. Поховайте на своєму, на нашому кладовищі, не в місті. Не хочу там, нехай їм...

І з великим кипучим смутком він шепотів:

— Ех, помилився я, господи... Помилився...

— Прийшов високий, сутулий священик з Христовою борідкою та сумними очима.

— Зажди, панотче,— сказав Артамонов і знову звернувся до дітей:

— Хлопці — не діліться! Живіть дружно. Діло ворожечі не любить. Петро,— ти найстарший, на тобі одвіт за все, чуєш? Ідуть...

— Микита,— нагадала Баймакова.

— Микиту — любіть. Де він? Ідуть... Потім... І Наталія...

Він помер, зійшов кров'ю, після полудня, коли сонце ще ласкаво сяяло в зеніті. Він лежав, злегка підвівши голову, насупивши воскове обличчя, воно було заклопотане, і нещільно заплющені очі його ніби задумливо дивилися на широкі кисті рук, покірно згорнених на грудях.

Микиті здавалося, що всі в домі не так засмучені та налякані цією смертю, як здивовані нею. Цей тупий подив він почував у всіх, крім Баймакової, вона мовчки, без сліз, сиділа біля померлого, наче замерзла, глуха до всього, поклавши руки на коліна, невідривно дивлячися в кам'яне обличчя, прикрашене снігом бороди.

Петро витягся, говорив не в міру й не до речі голосно, входячи до кімнати, де лежав батько, і, поперемінно з Микитою, гладка черниця виспівувала скарги псалтиря; Петро запитливо зазиравав у батькове обличчя, хрестився і, хвилин зо дві, зо три постоявши, обережно йшов геть, потім його кремезна постать мелькала в саду, у дворі, і здавалося, що він щось шукає.

Олексій клопітливо метушився, влаштуовуючи похорон, ганяв коня до міста, повертався звідти, вбігав до кімнати, питав Уляну про порядок похорону, про поминки.

— Зажди,— казала вона, і Олексій зникав спітнілий, стомлений. Приходила Наталія, боязко й жалісливо пропонувала матері випити чаю, попоїсти; уважно вислухавши її, мати казала:

— Зажди.

Микита за життя батька не знав, чи любить його, він тільки боявся, хоч острах і не заважав йому любитися з натхненної праці чоловіка, що неласкавий був до нього і майже не помічав — чи живе горбатий син? Але тепер Микиті здавалося, що лише він один по-справжньому, глибоко любив батька, він почував себе налитим каламутною тугою, безжально й грубо скривдженим цією наглою

смертю сильної людини; через цю тугу й кривду йому навіть і дихати трудно було. Він сидів у кутку, на скрині, чекаючи своєї черги читати псалтир, у думках повторював знайомі слова псалмів і оглядався. Теплі сутінки сповняли кімнату, в них коливалися жовтенькі, живі квіти воскових свічок. По стінах фокусно ліпились довговусі китайці, несучи на коромислах цибики чаю, на кожній смузї шпалерів було вісімнадцять китайців по два в ряд, один ряд ішов до стелі, а інший сходив униз. На стіну падало масне світло місяця, в ньому китайці були жвавіші, швидше йшли і вгору, і вниз.

Раптом крізь однотонний потік слів псалтиря Микита почув неголосне настирливе питання:

— Та невже — помер? Господи?

Це спитала Уляна, і голос її пролунав так різоче болісно, що черниця, кинувши читати, відповіла вивчато:

— Помер, матінко, помер, з волі божої...

Стало зовсім нестерпно, Микита підвівся й шумно вийшов з кімнати, несучи з собою нехорошу, важку образу на черницю.

Біля воріт, на лаві, сидів Тихон; відламуючи пальцями від великої тріски дрібні трісочки, він втикав їх у пісок і ударами ноги загонив їх глибше, так, що їх ставало не видно. Микита сів поруч, мовчки дивлячись на його роботу; вона йому нагадувала страшнуватого міського дурника Антонущку: цей патлатий, темнолиций хлопець, з вивернутою в коліні ногою, з круглими очима пугача, писав палицею на піску кола, выводив у центрі їх якісь клітки з трісочок та прутиків, а збудувавши щось, зараз же руйнував свою будову ногою, затирав піском, порохом, і при цьому співав гугняво:

Христос воскрес, воскрес!
Кибитка загубив колесо.
Бутирма, бай, бай, бустарма,
Баю, баю, бай, Христос.

— От справа яка, га? — сказав Тихон і, лягнувши себе по шиї, вбив комара; витер долоню об коліно, подивився на місяць, що зачепився за сучок верби над річкою, потім зупинив очі свої на м'ясистій масі котла.

— Рано цього року комар народився, — спокійно говорив далі він. — Егеж, комар: от — живе, а...

Горбань, чогось боячись, не дав йому скінчити, сердито нагадавши:

— Та ти ж убив комара.

І поспішно пішов геть від двірника, а за кілька хвилин, не знаючи, куди подітися, знову з'явився в батьковій кімнаті, змінив черницю й почав читати. Вливаючи в слова псалмів журбу свою, він не чув, коли увійшла Наталія, і раптом за спиною в нього почувся тихий плескіт її голосу. Завжди, коли вона була близько до нього, він почував, що може сказати або зробити щось незвичайне, можливо, страшне, і навіть у цей час боявся, що мимоволі скаже щось. Схиливши голову, піднявши горб, він стишив зірваний голос, і тоді, рядом із словами дев'ятої кафізми, потекли схлипуючі слова двох голосів:

— Ось — хреста натільного зняла з нього, носитиму.

— Мамо, голубко, адже і я теж одна.

Микита знову підніс голос, щоб заглушити, не чути цього вологого шепоту, але все-таки прислухався до нього.

— Не стерпів господь гріха...

— В чужому гнізді, сама...

— «Камо гряду від лица твого і від гніву твого камо біжу?», — старанно виспівував Микита зойк страху, розпачу, а пам'ять підказувала йому сумне прислів'я: «Не люблячи жити — горе, а полюбиш — вдвоє», і він збентежено почував, що горе Наталії світить йому надією на щастя.

Вранці з міста приїхали дрожками Барський та міський голова Яків Житейкін, порожньоока людина, на прізвисько Недосмажений, кругленький і справді зроблений наче з сирого тіста; навідавши покійника, вони вклонились йому, і кожен з них зиркнув на потемніле обличчя боязко, недовірливо, вони, як видно, теж були вражені загибеллю Артамонова. Потім Житейкін кусаючим, їдким голосом сказав Петрові:

— Чутно, ніби хочете ви поховати батька на своєму кладовищі, так чи ні? Це, Петре Іллчу, нам, місту, образа буде, наче ви не бажаєте знатися з нами і в приязні жити не згодні, так, чи ні?

Скреготнувши зубами, Олексій шепнув братові:

— Жени їх геть!

— Кумо, — гудів Барський, наступаючи на Уляну. — Як же це? Образливо!

Житейкін допитував Петра:

— Це чи не піп Гліб нараяв вам? Ні, ви це скасуєте, батько ваш найперший фабрикант у повіті, зачинатель нового діла,—лице і окраса міста. Навіть справник дивується, питає: чи православні ви?

Він говорив без перерви, не помічаючи спроб Петра обірвати його мову, а коли Петро сказав, нарешті, що така воля батька, Житейкін зразу заспокоївся.

— Так чи ні — ховати ми приїдемо.

І всім стало ясно, що він не для того з'явився, про що говорив. Він подався в куток кімнати, де Барський, притиснувши Уляну до стіни, щось бурмотів їй, та перше, ніж Житейкін встиг підійти до них, Уляна крикнула:

— Дурень ти, куме, забирайся!

У неї тремтіли губи і брови, чванливо піднісши голову, вона сказала Петрові:

— Ці двоє та Помялов з Воропоновим просять мене умовити вас, братів, продати їм фабрику, гроші мені дають за допомогу...

— Забирайтеся... панове! — сказав Олексій, показуючи на двері.

Покашлюючи, посміхаючись, Житейкін направив Барського до дверей, штовхаючи його під лікоть, а Баймакова, сідаючи на скриню, заплакала, скаржачись:

— Пам'ять про людину хочуть стерти...

Олексій, дивлячись на обличчя Артамонова, сказав урочисто і зло:

— Гіршим буду, а таким, як ці — не стану жити! Краше довбешку собі розіб'ю.

— Знайшли час для торгу,— пробурчав Петро, і собі скося поглядаючи на батька.

Підійшовши до Микити, Наталія тихенько спитала його:

— А ти чого мовчиш?

Він був зворушений тим, що про нього згадали, він був радий, що згадала Наталія, і, не стримавши усмішку радості, він сказав теж тихо:

— Що ж я... Ми з тобою...

Але жінка задумливо відійшла від нього.

На похорон Іллі Артамонова з'явились майже всі кращі люди міста, приїхав справник, високий, худорлявий, з голим підборіддям і сивими баками, велично кульгаючи, він ішов по піску поруч з Петром і двічі сказав йому одні й ті ж слова:

— Нсбіжчик був чудово рекомендований мені його сіятельством князем Георгієм Ратським і цю рекомендацію цілком виправдав.

А незабаром заявив Петрові:

— Носити покійників на гору — важко!

Сказав і, боком вибравшись з натовпу, міцно стуливши голені губи, став під сосною в холодок, пропускаючи повз себе, як солдатів на параді, натовп городян та робітників.

День був яскравий, благодатно сяяло сонце, освітлюючи серед жирних плям жовтого та зеленого барвистий натовп людей; він помалу виповзав між двох піщаних горбів на третій, вже прикрашений не одним десятком хрестів, врізьблених у голубе небо та отіненних широкими лапами старої, кривої сосни. Пісок блискотів алмазними іскрами, хрустячи під ногами людей, над головами їх хвилювався густий спів попів, позад усіх ішов, спотикаючись та підстрибуючи, дурник Антонушка; круглими очима без брів він дивився під ноги собі, нагинався, хапаючи тоненькі сучки з дороги, засовував їх за пазуху і теж пронизливо співав:

Хирістос воскиресе, воскиресе,
Кибитка загубив колесо...

Благочестиві люди били його, забороняючи співати це, і тепер справник, насварившись на нього пальцем, крикнув:

— Цить, дурню...

У місті Антонушку не любили, він був мордвин або чуваш, і тому не можна було думати, що він юродивий Христа ради, але його боялися, вважаючи за провісника лиха, і коли, під час поминок, він з'явився у двір Артамонових і пішов поміж поминальних столів, вигукуючи безглузді слова: «Куятир, куятир, — чорт на дзвіницю, ай-ай, дощик буде, мокро буде, каямас чорненько плаче!» — деякі з догадливих людей перешепнулися:

— Ну, значить, Артамоновим щастя не буде.

Петро вловив цей шепіт. А за якийсь час він побачив, що Тихон Вялов притис дурня в кутку двора, і почув спокійні, але цікаві запитання двірника:

— Це що таке — каямас? Не знаєш? На. Забирайся геть! Ну, ну — іди...

...Швидко, як осінній каламутний потік з гори, сковзнув рік; нічого особливого не сталося, тільки Уляна Байма-

кова дуже посивіла, і на скронях у неї вирізьбилися печальні промінчики старості. Дуже помітно змінився Олексій, він став лагіднішим, ласкавішим, але zarazом у нього з'явилась неприємна квапливість, він якось підхльостував усіх веселими жартами, гострими словами, і надто непокоїло Петра його зухвале ставлення до діла, здавалося, що він грається з фабрикою так само, як грався з ведмедем, якого, згодом, сам же й забив. Була дивна його пристрасть до речей панського побуту; крім годинника, подарунка Баймакової, в кімнаті його завелися якісь непотрібні, але гарненькі штучки, на стіні висіла вишита бісером картина — дівочий хоровод. Олексій був ошадливий, нащо ж він витрачає гроші на дурниці? Він і одягтися став модно, дорого. Плекав свою темну гостреньку борідку, голив щоки і все більше втрачав просте, мужицьке. Петро почував у двоюрідному браті щось дуже чуже, незрозуміле, він непомітно, недовірливо придивлявся до нього, і недовір'я все зростало.

Петро ставився до діла обережно, сторожко, так само, як до людей. Він виробив собі неквапливу ходу і підкрадався до роботи, мружачи ведмедячі очі, мовби чекаючи, що те, до чого він підходить, може втекти від нього. Іноді, стомлюючись від турбот про діло, він почував себе в холодній хмарині якоїсь особливої, тривожної нудьги, і в ці години фабрика здавалась йому кам'яним, але живим звіром, звір припав, притиснувся до землі, кинувши на неї тіні, неначе крила, піднявши хвіст трубою, морда в нього тупа, страшна, вдень вікна світяться, як крижані зуби, зимовими вечорами вони залізні і до червоного розпечені від люті. І здається, що справжнє, приховане діло фабрики не в тому, щоб наткати версти полотна, а в чомусь іншому, ворожому Петрові Артамонову.

У роковини смерті батька, після папахиди на кладовищі, вся родина зібралася в світлій, гарній кімнаті Олексія, він, хвилюючись, сказав:

— Батько заповідав нам жити дружно; так і треба, — ми тут як у полоні.

Микита помітив, що Наталія, яка сиділа поруч нього, здригнулася, здивовано глянувши на дівера, а той говорив далі дуже лагідно:

— Та все-таки й при дружбі заважати одне одному ми не повинні. Діло — одне для всіх, а життя в кожного своє. Адже так?

— Ну? — обережно спитав Петро, дивлячись через голову брата.

— Ви всі знаєте, що я живу з дівцею Орловою, тепер хочу обвінчатися з нею. Пам'ятаєш, Микито, тільки вона одна й пожаліла, коли ти у воду впав?

Микита кивнув головою. Він сидів чи не вперше так близько від Наталії, і це було так хороше, що не хотілось рухатися, говорити й слухати, що говорять інші. І коли Наталія, чогось здригнувшись, злегка штовхнула його ліктем, він посміхнувся, дивлячись під стіл на її коліна.

— Мені вона — суджена, я так гадаю, — сказав Олексій. — З нею можна жити якось інакше. Вводити її в дім я не хочу, боюсь, — не уживетеся з нею.

Уляна Баймакова, підвівши опущені, важким смутком налиті очі, допомогла Олексієві.

— Я її добре знаю, надзвичайна рукодільниця. Грамотна. Батька, п'яницю, годувала змалку й сама себе. Тільки — з норовом; Наталія, мабуть, не уживеться з нею.

— Я з усіма вживаюся, — ображено зауважила Наталія, а чоловік, скоса глянувши на неї, сказав братові:

— Це справді твоє діло.

Олексій звернувся до Баймакової, запропонувавши їй продати йому будинок:

— Нашо він тобі?

Петро підтримав його:

— Тобі треба з нами жити.

— Ну, я піду, обрадую Ольгу, — сказав Олексій. Коли він пішов, Петро, штовхнувши Микиту в плече, спитав:

— Ти чого — дрімаєш? Про що задумався?

— Олексій добре робить...

— Ну? Побачимо. А по-вашому, матусю?

— Звісно, добре, що він з нею вінчається, а як жити-муть — хто знає? Вона — особлива. Наче дурненька.

— Спасибі за таку рідню, — посміхнувся Петро.

— Може, я і не те сказала, — говорила Уляна, наче дивлячись у темряву, де все сплутано коливається і не дається окові.

— Вона — хитра; речей у батька її багато було, так вона їх у мене ховала, щоб батько не пропив, і Ольоша тягав їх мені, ночами, а потім я ніби дарувала їх йому. Оце ось у нього все її речі, придане. Тут дорогі є. Не дуже я її люблю, все-таки — норовлива.

Стоячи спиною до тещі, Петро дивився у вікно, в садку

бурмотіли шпаки, перекривляючи все на світі, він згадав слова Тихона:

«Не люблю шпаків,— на чортів схожі». Дурний чоловік цей Тихон, тому й примітний, що занадто вже дурний.

Все так же тихо, знехотя і, видно, про щось інше думаючи, Баймакова розповідала, що мати Ольги Орлової, поміщиця, жінка розпутна, зійшлася з Орловим ще за життя чоловіка і років п'ять жила з ним.

— Він — майстер; меблі робив і годинники лагодив, фігури різав з дерева, в мене одна схована — жінка гола, Ольга вважає її за материн портрет. Пиячили вони обое. А коли чоловік помер — обвінчалися, і того ж року вона погонула, п'яна, коли купалася...

— Он як люди любляться,— раптом сказала Наталія. Недоречні ці слова примусили Уляну поглянути на дочку докірливо, Петро посміхнувся, зауваживши:

— Не про любов мова була, а про пияцтво.

Всі замовкли. Стежачи за Наталею, Микита бачив, що півість материна хвилює її, вона судорожно скубе пальцями торочки скатерті, просте, добре обличчя її, почервонівши, стало незнайомо сердитим.

Після вечері, сидячи в саду, в заростях бузку, під вікном Наталиної кімнати, Микита почув над головою своєю задумливі слова Петра:

— Спритний Олексій. Розумний.

І зараз же, краючи серце, пролунало виття Наталії:

— Всі ви — розумні. Тільки я — дурна. Добре сказав він: у полоні! Це я живу в полоні у вас...

Микита завмер від страху, від жалю, схопився обома руками за лаву, невідома йому сила підіймала його, штовхала кудись, а там, над ним, все голосніше звучав голос коханої жінки, збуджуючи в ньому палкі надії.

Наталія заплітала косу, коли чоловікові слова враз розпалили в ній злий вогонь. Вона притулилась до стіни, придавивши спиною руки, яким хотілось бити, рвати; захлинаючись словами, сухо схлипуючи, вона говорила, не слухаючи себе, не чуючи окриків враженого чоловіка, — говорила про те, що вона чужа в домі, нікому не любя, живе, як наймичка.

— Ти мене не любиш, ти не розмовляєш зі мною ні про що, навалишся на мене каменякою, та й годі! Чому ти не любиш мене, хіба я тобі не дружина? Чим я погана,

скажи! Дивись, як мати любила батька твого, бувало — серце моє з заздрості рветься...

— От і люби мене отак же,— запропонував Петро, сидючи на підвіконні й розглядаючи викривлене жінчине обличчя в сутінках, у кутку. Слова її він вважав безглуздими, але, вражений, почував законність її горя і розумів, що це — розумне горе. І найгірше в горі цьому було те, що воно загрожувало небезпекою тривалого неладу, новими турботами й тривогами, а турбот і без цього було досить.

Біла, в нічній сорочці, безрука постать жінки трепетала, струміла й ось-ось, здавалося, зникне. Наталія то шепотіла, то скрикувала, наче гойдаючись на гойдалці, злітаючи й падаючи.

— Ось, дивись, як Олексій любить свою... І його любити легко — він веселий, одягається як пан, а ти — що? Ходиш, ні з ким не ласкавий, ніколи не посмієшся. З Олексієм я б душа в душу жила, а я з ним слова мовити не сміла ніколи, ти до мене за сторожа горбаня твого приставив, навмисно, хитруна противного...

Микита підвівся і, схиливши голову, пригнічено пішов у гліб саду, відхиляючи руками гілля дерев, що хапало його за плечі.

Петро теж підвівся, підійшов до дружини, схопив її за волосся на маківці і, відхиливши голову, зазірнув у вічі:

— З Олексієм? — спитав він тихо, але густим голосом. Його так здивували слова жінки, що він не міг сердитись на неї, не хотів бити; він все виразніше усвідомлював, що дружина каже правду: нудно їй жити. Нудьгу він розумів. Але — треба ж було заспокоїти її, і, щоб досягти цього, він бив її потилицею об стіну, питаючи тихо:

— Ти — що сказала, дурна, га? З Олексієм?

— Пусти,— пусти — закричу...

Він узяв її другою рукою за горло, стиснув його, обличчя жінки зразу побагровіло, вона захрипіла.

— Паскуда,— сказав Петро, притиснувши її до стіни, і відійшов; вона теж відхитнулася від стіни й пройшла повз нього до колиски; давно вже пхикала дитина. Петрові здавалося, що дружина переступила через нього. Перед ним хиталася, совалася туди й сюди темносиня латка неба, скакали зірки. Збоку, майже поруч, сиділа дружина, її можна було вдарити в обличчя, розмахнувшись, не під-

водячись. Її обличчя було тупе, наче здерев'яніле, але по шоках повільно, ліниво текли сльози. Вона годувала дівчинку, дивлячись крізь скляну плівку сліз у куток, не помічаючи, що дитині незручно ссати її грудь, горизонтально відстовбурчений сосок вислизав з її губів, дитина, пхикаючи, цмокала повітря й крутила голівкою. Стріпнувшись, як після нічного кошмару, Петро сказав:

— Поправ грудь, не бачиш!

— Муха в домі,— пробурмотіла Наталія.— Муха без крил.

— Так і я ж — так само один; не двоє Петрів Артамонових живе.

Він невиразно відчув, що сказав не те, що хотілось сказати, і навіть сказав якусь неправду. А щоб заспокоїти дружину і відвести від себе небезпеку, треба було б сказати саме правду, дуже просту, незаперечно виразну, щоб дружина зразу зрозуміла її, підкорилась їй і не заважала йому дурними скаргами, слізьми, тим баб'ячим, чого в ній досі не було. Дивлячись, як вона недбало, незручно вмошце дочку, він говорив:

— У мене — діло! Фабрика — це не хліб сіяти, не картоплю садити. Це — задача. А в тебе що в довбешці?

Спочатку він говорив суворо й значущо, намагаючись наблизитися до цієї невловимої правди, але вона виперскувала, і голос його почав звучати майже жалібно.

— Фабрика, це — не просто,— повторив він, почувавши, що слова вичерпуються і говорити йому нема про що. Дружина мовчала, погойдуючи колиску, стоячи спиною до нього. Його виручив негучний, спокійний голос Тихона Вялова.

— Петро Ілліч, гей!

— Що тобі? — спитав він, підійшовши до вікна.

— Вийди до мене,— вимогливо сказав двірник.

— Нечема! — пробурчав Петро і з докором сказав дружині: — От бачиш? І вночі спокою немає, а ти тут розкисла...

Тихон без шапки, кліпаючи очима, зустрів його на ганку, оглянув двір, яскраво освітлений місяцем, і сказав тихенько:

— Я Микиту Ілліча зараз із зашморгу вийняв.

— Що таке? Звідки?

І, наче в землю провалюючись, Петро сів на східець ганку.

— Та ти не сідай, ходім до нього, він тебе хоче...

Не підводячись, Петро пошепки спитав:

— Чого ж це він? Га?

— Тепер уже опритомнів; я його водою відлив.
Ходім...

Підвівши хазяїна за лікоть, Тихон повів його в сад.

— Він у лазні пристроївся, в передбаннику, спустив зашморг з горища, з крокви, та й ото...

Петро прикипів до землі, повторивши:

— Що ж це? З журби за батьком, чи що?

Двірник і собі спинився:

— Він до того дійшов, що сорочки її цілувати став...

— Які сорочки, що ти?

Мацаючи босими ногами землю, Петро придивлявся до собаки двірника, вона з'явилася з кущів і запитливо дивилась на нього, помахуючи хвостом. Він боявся йти до брата, почувавши в собі порожнечу, не знаючи, що сказати Микиті.

— Ех, без очей живеє,— пробурчав двірник, Петро мовчав, чекаючи, що він ще скаже.

— Її сорочки, Наталії Овсіївни, вони тут висіли, сушились після прання.

— Нащо ж він... Стривай!

Петро штовхнув собаку ногою, уявивши коротеньку горбату постать брата, що цілує жіночу сорочку; це було і смішно і викликало в нього гидливий плювок. Але зараз же вдарив, приглушив пекучий здогад; схопивши двірника за плечі, він струснув ним, спитав крізь зуби:

— Цілувались? Бачив ти — ну?

— Я — все бачу. Наталія Овсіївна навіть і не знає нічого.

— Брешеш?

— Яка в мене причина брехати? Я від тебе нагороди не жду.

І, наче сокирою вирубуючи просвіт у темряві, Тихон небагатьма словами розповів хазяїнові про нещастя його брата. Петро розумів, що двірник каже правду, він сам давно вже неясно помічав її в поглядах синіх очей брата, в його послугах Наталії, в дрібних, але повсякчасних турботах про неї.

— Та-ак,— прошепотів він і подумав уголос: — Ніколи мені було зрозуміти це.

Потім, штовхнувши Тихона вперед, сказав:

— Ходім.

Він не хотів прийняти на себе перший погляд Микити і, увійшовши в низенькі двері лазні, ще не бачачи брата в темряві, спитав з-за спини Тихона тремтячим голосом:

— Що ж ти робиш, Микито?

Горбань не відповів. Його ледве видно було на лаві біля вікна, мутне світло падало на його живіт і ноги. Потім Петро роздивився, що Микита, спираючись горбом об стіну, сидить, схиливши голову, сорочка на ньому розідрана від коміра до подолу і, мокра, прилипла до його переднього горба, волосся на голові його теж мокре, а на вилиці — темна зірка і від неї, наче проміння, патьоки.

— Кров? Розбився? — пошепки спитав Петро.

— Ні, це я його злегенька вдарив, спохвату,— відповів Тихон безглуздо голосно і відступив набік.

Підійти до брата було страшно. Слухаючи свої слова, як чужі, Петро сів на себе за вухо, скаржився, дорікав:

— Сором. Проти бога, брате. Ех, ти...

— Знаю! — хрипко, теж не своїм голосом відповів Микита.— Не дотерпів. Ти мене відпусти. Я — в монастир піду. Чуєш? Всією душею прошу...

Кашлянувши зі свистом, він замовк.

Чимось розчулений, Петро знову почав тихо й ласкаво дорікати і, нарешті, сказав:

— А щодо Наталії, це, звичайно, чорт тебе попутав...

— Ой, Тихоне,— виючим голосом скрикнув Микита і болісно крякнув.— Та я ж прохав тебе, Тихоне, мовчи. Хоч їй не кажіть, Христа ради! Сміятиметься, образиться. Пожалійте все-таки мене. Адже я все життя богу служитиму за вас. Не кажіть! Ніколи не кажіть. Тихоне,— це все ти, ех, людина...

Він бурмотів, тримаючи голову неприродно прямо, не рухаючи нею, і це було теж страшно. Двірник сказав:

— Я б і мовчав, якби не ця пригода. Від мене вона нічого не дізнається...

Все дужче розчулюючись, сам збентежений цим, Петро твердо пообіцяв:

— Хрест порука — вона нічого не знатиме.

— Ну,— спасибі! А я — в монастир.

І Микита замовк, наче заснувши.

— Боляче тобі? — спитав брат; не діставши відповіді, він повторив:

— Шій — боляче?

— Нічого,— хрипко сказав Микита.— Ви — йдіть...

— Не йди звідси,— шепнув Петро двірникові, задку-ючи до дверей повз нього.

Та коли він вийшов у сад і глибоко вдихнув солодко теплі пахощі пітної землі, його розчулення зразу зникло перед натиском тривожних дум. Він ступав стежкою, обережно, щоб щєбінь під ногами не скрипів,— була потрібна велика тиша, інакше не розберешся в цих думках. Ворожі, вони лякали численністю своєю, здавалось, вони виникають не в ньому, а вдираються іззовні, з нічної темряви, мелькають у ньому, мов ті кажани. Вони так швидко зміняли одна одну, що Петро не встигав спіймати й замкнути їх у слова, вловлюючи тільки хитрі візерунки, петлі, вузли, що обплутували його, Наталію, Олексія, Микиту, Тихона, зв'язуючи всіх у заплутаний танок, що кружляв невловно швидко, а він — у центрі цього кола, сам. Словами він думав найпростіше:

«Треба, щоб теща швидше переїхала до нас, а Олексія — геть. Наталію приголубити слід. «Дивись, як любляться». Так це ж він не з любові, а через убозтво своє в зашморг поліз. Добре, що він іде в ченці, серед людей йому робити нема чого. Це — добре. Тихон—дурень, він мусив був раніше сказати мені».

Але це були не ті невловимі, безсловесні думи, що бентежили й лякали його, примушуючи боязко вдивлятися в густу й вологу темряву ночі. Вдалині, у фабричному селищі, звивався, ледь-ледь світячись, тоненький струмок невеселої пісні. Дзижчали комарі. Петро Артамонов відрізно відчував потребу якнайшвидше викоренити, заглушити тривогу. Він не помітив, як дійшов до кущів бузку, під вікном спальні своєї, він довго сидів, спираючись ліктями на коліна, стиснувши обличчя долонями, дивлячись на чорну землю, земля під ногами ворушилась і пузирилась, наче ось-ось мала запастися.

«Дивно, все-таки, як Микита подолав пісок. Піде в монастир — садівником буде там. Це йому добре».

Не помітивши, як підійшла дружина, він злякано схопився, коли перед ним, наче з землі, піднялась біла постань, але знайомий голос заспокоїв його трохи:

— Прости Христа ради, що кричала я...

— Ну, що ж,— бог простить, адже я й сам кричав,— великодушно сказав він, зрадівши, що дружина прийшла і тепер йому не треба шукати ті лагідні

слова, які заліпили б та замазали розколину сварки.

Він сів. Наталія нерішуче сіла поруч нього, треба було все-таки сказати їй щось втішливе, Петро сказав:

— Я розумію, що тобі нудно. Веселощі в нас у домі не живуть. Чого веселитися? Батько веселість у праці бачив. У нього так виходило: просто людей немає — всі працівники, крім старців та панів. Всі живуть для діла. За ділом людей не видно.

Говорив він обережно, побоюючись сказати щось зайве, і, слухаючи себе, вважав, що він говорить, як серйозна, ділова людина, справжній хазяїн. Але він почував, що всі ці слова якісь зовнішні, вони ковзають по думках, не розкриваючи їх, не в силі розгризти, і йому здавалося, що сидить він на краю ями, куди наступної хвилини може скинути його хтось, хто, стежачи за його мовою, нашіптує:

«Неправду кажеш».

Дуже вчасно дружина, поклавши голову на плече йому, шепнула:

— Адже ти мені — на все життя, як же ти не розумієш цього?

Він зараз же пригорнув її, притиснув до себе, слухаючи палкий шепіт:

— Це — гріх, не розуміти. Взяв дівчину, вона тобі дітей родить, а тебе ніби немає, — без душі ти до мене. Це гріх, Петю. Хто тобі ближчий від мене, хто тебе пожаліє при лихій годині?

Йому здалося, що дружина підняла його і, перекинувши в повітрі, приємно знесилила; поринаючи у освіжаючий холодок, він майже вдячно заговорив:

— Обіцяв я йому мовчати, — не можу!

І квапливо розповів їй усе, що чув від двірника про Микиту.

— Сорочки твої цілував, — у саду сушилися, — ось до чого очманів! Як же ти — не знала, не примічала за ним цього?

Плече дружини під рукою його дуже здригнулося.

— Жаліє? — подумав Петро, але вона поспішно, обурено відповіла:

— Ніколи, ніякої корисливості не примічала! Ах, по-тайний! Правда, що горбаті — хитрі.

«Гребує? Чи — прикидається?» — спитав себе Артамонов і нагадав дружині:

— Він був ласкавий до тебе...

— Ну, то й що? — визивно відповіла вона.— І Тулун — ласкавий.

— Ну, все ж... Тулун — собака.

— Так ти його за собаку й приставив до мене, щоб він стежив за мною, стеріг би мене від свекра, від Олексія,— я ж розумію! Ох, який він мені противний, який осоружний був...

Було ясно, що Наталія ображена, обурена, це відчувалося з трепету її шкіри, з судорожних порухів пальців, якими вона смикала її сіпала сорочку, але чоловікові здавалося, що обурення надмірне, і, не вірячи в нього, він завдав дружині останнього удару:

— Його Тихон із зашморгу вийняв. У лазні лежить.

Дружина зм'якла, осіла під його рукою, скрикнувши з явним страхом:

— Ні... Що ти? Господи...

«Значить — брехала», — вирішив Петро, але вона, хитнувши головою так, наче її вдарили по лобі, зашепотіла, злісно схлипуючи:

— Що ж це буде? Тільки-но смертю батечка прикрились трохи від суду людського, а тепер знову про нас почнуть говорити,— ой, господи, за що? Один брат — у зашморг лізе, інший невідомо з ким, з полюбовницею одружується,— що ж це? Ах, Микита Ілліч! Що ж це за безсоромність? Ну,— спасибі! Догодив, безжалісний...

Полегшено зітхнувши, чоловік міцно погладив плече дружини.

— Не бійся, ніхто ні про що не дізнається. Тихон — не скаже, він йому приятель, а від нас усім задоволений. Микита в ченці збирається...

— Коли?

— Не знаю.

— Ох, швидше б! Як я з ним тепер?

Помовчавши, Петро запропонував:

— Сходи до нього, поглянь...

Але, підскачівши, наче вколота, дружина майже закричала:

— Ой — не посилай, не піду! Не хочу, боюсь...

— Чого? — швидко спитав Петро.

— Вішальника. Не піду, що хоч роби... Боюсь.

— Ну — ходім спати! — сказав Артамонов, стаючи на тверді ноги.— На цей день досить помучились.

Поволі ступаючи поруч дружини, він відчував, що день цей подарував йому разом з лихом щось хороше і що він, Петро Артамонов, людина, якою до сьогодні не знав себе,— дуже розумна й хитра, він тільки що спритно обдурих когось, хто настирливо непокоїв його душу темними думками.

— Звичайно, ти мені найближча,— говорив він дружині.— Хто ближчий за тебе? Так і думай: найближча ти мені. Тоді — все буде гаразд...

На дванадцятий день після цієї ночі, вдосвіта, сипкою, піщаною стежкою, потемнілою від буйної роси, Микита Артамонов ішов з палицею в руці, з шкіряною торбою на горбі, йшов швидко, наче поспішаючи швидше втекти від спогадів про те, як рідня виряджала його: всі вони, не проспавшись, зібралися в обідній кімнаті, поряд з кухнею, сиділи поважно, говорили стримано, і було ясно, що ні в кого з них немає для нього жодного сердечного слова. Петро був ласкавий і майже веселий, як людина, що зробила вигідне діло, разів зо два він сказав:

— От у нас у сім'ї свій молитвеник за гріхи наші буде...

Наталія байдуже й надто уважно розливала чай, її маленькі, мишачі вуха помітно горіли й здавались пом'ятими, вона хмурилася й часто виходила з кімнати; мати її задумано мовчала і, слинячи палець, пригладжувала сиве волосся на скронях, тільки Олексій, незвично для нього, хвилювався, питає, пересмикуючи плечима:

— Як це ти зважився, Микито? Зненацька, га? Незрозуміло мені...

Поруч нього сиділа невеличка, гостроносенька дівиця Орлова і, підвівши темні брови, безцеремонно розглядала всіх очима, які не сподобались Микиті,— вони не по обличчю великі, не по-дівочому гострі й надто часто кліпали.

Важко було сидіти серед цих людей і боязко думалося:

«Що як Петро скаже всім? Швидше б відпустили...»

Петро почав прощатись перший, він підійшов, обняв і сказав тремтячим голосом, дуже гучно:

— Ну, брате рідний, прощай...

Баймакова спинила його:

— Що ти? Посидіти треба спершу, помовчати, потім, помолившись, прощатися.

Все це було зроблено швидко, знову підійшов Петро, кажучи:

— Прости нас. Пиши про вклад, зараз же вишлемо. На важкий послух не згоджуйся. Прощай. Молись за нас побільше.

Баймакова, перехрестивши його, тричі поцілувала в лоб і в щоки, вона чомусь заплакала; Олексій, міцно обнявши, зазирнув у вічі, кажучи:

— Ну — з богом. У кожного — своя стежка. Все-таки я не розумію, як це ти раптом зважився...

Наталія підійшла остання, але не підходячи близько, притиснувши руки до грудей своїх, низько вклонилася, тихо сказала:

— Прощай, Микита Ілліч...

Груди в неї все ще високі, дівочі, а вже годувала трьох дітей...

От і все. Та ще Орлова: вона ткнула цупку, як тріска, маленьку, гарячу руку, — зблизька обличчя її було ще неприємніше. Вона спитала безглуздо:

— Невже пострижетесть?

У дворі з ним прощалося десятків зо три старих ткачів, древній, глухий Борис Морозов кричав, мотаючи головою:

— Солдат та чернець — перші слуги громаді, он що!

Микита зайшов на кладовище, попрощатися з могилою батька, став навколішки перед нею і замислився, не молячись, — ось як обернулося життя! Коли за спиною в нього зійшло сонце і на омийтий рососою дерн могили лягла широка, незграбна тінь, схожа формою своєю на конуру злющого пса Тулуна, Микита, вклонившись до землі, сказав:

— Прости, батечку.

В сторожкій тиші ранку голос пролунав глухо й сипло; помовчавши, горбань повторив голосніше:

— Прости, батечку.

І — заплакав, гірко, по-жіночому схлипуючи, нестерпно жаль стало свого колишнього, ясного та дзвінкого голосу.

Потім, відійшовши від кладовища з версту, Микита раптом побачив двірника Тихона; з лопатою на плечі, з сокирою за поясом він стояв у кущах над дорогою, як вартовий.

— Пішов? — спитав він.

— Іду. Ти чого тут?

— Горобину викопати хочу, біля сторожки моєї посаджу, під вікном.

Постояли з хвилину, мовчки дивлячись один на одного, Тихон відвів танучі очі свої.

— Іди, я тебе проведу трохи.

Пішли мовчки. Перший заговорив Тихон.

— Роси які буйні. Це — шкідливі роси, на посуху, на недорід.

— Хай бог боронить.

Тихон Вялов мовив щось невиразне.

— Що? — спитав Микита, трохи зляканий, — він завжди чекав від цієї людини особливих слів, що дратують душу.

— Може — оборонить, кажу.

Але Микита був певен, що грабар сказав щось таке, чого не хоче повторити.

— Що ж ти, — не віриш, чи що, в ласку божу? — докірливо спитав він.

— Чому? — спокійно відповів Тихон. — Тепер — дощі потрібні. І на гриби роси ці шкідливі. А в доброго господаря все вчасно.

Зітхнувши, Микита похитав головою.

— Недобре якось думаєш ти, Тихоне...

— Ні, я думаю добре. Я не очима думаю.

Знову пройшли мовчки кроків з півсотні. Микита дивився під ноги, на широку тінь свою, Вялов у такт крокам стукав пальцем по дереву топорюща.

— Я прийду, Микита Ілліч, через годок, подивитись на тебе, — гаразд?

— Приходь. Цікавий ти.

— Це — правда.

Він скинув шапку, спинився:

— Ну, коли так, — прощай, Микита Ілліч! — І, почихуючи вилицю, він задумано додав:

— Подобаєшся ти мені, по душі. Ти — покірливого духу. Батько твій був розумного тіла, а ти — духовний, душевний...

Кинувши палицю на землю, струснувши горбом, щоб поправити торбу, Микита мовчки обняв його, а Тихон, міцно охопивши, відповів голосно, настійливо:

— Значить — прийду.

— Спасибі.

Там, де дорога круто завертала до соснового лісу,

Микита озирнувся,— Тихон, засунувши шапку під пахву, спираючись на лопату, стояв серед дороги, наче вирішивши не пропускати нікого по ній; віяв ранковий вітерець і ворушив волосся на його неприємній голові.

Здаля Тихон став чимсь схожий на дурника Антоношку. Думаючи про цю темну людину, Микита Артамонов прискорив ходу, а в пам'яті його настирливо зазвучало:

«Христос воскиресе, воскиресе,
Кибитка загубив колесо».

II

Тільки на дев'яти роковини смерті батька Артамонови скінчили будувати церкву і освятили її в ім'я Іллі Пророка. Будували сім років; винуватцем повільності цієї був Олексій.

— Бог — почекає, йому поспішати нема куди,— зухвало, негарно жартував він і двічі витратив цеглу для церкви, один раз — на третій корпус фабрики, вдруге — на лікарню.

Після освячення, відправивши панахиду над могилами батька та дітей своїх, Артамонови почекали, поки народ розійшовся з кладовища, і, делікатно не помітивши, що Уляна Баймакова залишилася в сімейній огряді на лаві під березами, пішли не поспішаючи додому; поспішати було нікуди, урочистий обід для духівництва, знайомих та службовців з робітниками призначено на третю годину.

День — сіренький; небо, по-осінньому, нахмурилося; схропував, як стомлений кінь, вогкий вітер, розхитуючи вершини ялинника, віщуючи дощ. На рудій смузі піщаної дороги похитувались темнуваті постаті людей, сповзаючи до фабрики; три корпуси її, розташовані по радіусу, вп'ялися в землю, як судорожно випростані червоні пальці.

Олексій, махнувши ціпком, сказав:

— Радів би небіжчик батько, бачачи, як ми орудуем!

— Зажурився б, коли царя вбили,— відповів, подумавши, Петро, не бажаючи підтакувати братові.

— Ну, журитися він не дуже любив. І жив не царевим розумом, своїм.

Глибше натягнувши картуза, Олексій спинився, глянув на жінок; його дружина, маленька, струнка, в простень-

кій, темній сукні, легко ступаючи по розім'ятому піску, витирала хусткою свої окуляри і була схожа на сільську вчительку поруч з огрядною Наталією, вдягнуеною в чорну шовкову тальму з стеклярусом на плечах та рукавах; темнолілова хустка гарно прикривала її пишне, рудувате волосся.

— Кращає все дружина в тебе.

Петро змовчав.

— А Микита знову не приїхав на роковини. Сердисься, чи що, на нас?

У вогкі дні в Олексія поболовали груди й нога; він ішов, кульгаючи, спираючись на ціпок. Йому хотілося згладити сумне враження панахиди та смуток сіренького дня; упертий у всьому, він хотів примусити брата розмовляти.

— Теща залишилась на могилі поплакати. Все ще пам'ятає. Хороша старуха. Я шеннув Тихонові, щоб він почекав і провів її; вона скаржиться на заднишку, ходити трудно, каже.

Артамонов старший неголосно й вимушено повторив:

— Трудно.

— Ти — дримаєш? Що — трудно?

— Тихонові розщот треба дати,— відповів Петро, дивлячись набік, на горби, сердито наїжені ялинами.

— За що? — здивовано спитав брат.— Мужик чесний, справний, не ледачий...

— Дурень,— додав Петро.

Підійшли жінки; Ольга приемним голосом, несподівано дужим для її маленького тіла, сказала чоловікові:

— Умовляю Наташу, щоб вона віддала Іллю в гімназію, а вона — боїться.

Вагітна Наталія ступала, як сита качка, перевалюючись з ноги на ногу; тоном старшої, поволі і в ніс, вона вимовляла:

— А по-моєму — гімназія мода шкідлива. Ось Олена такими словами листи пише, що й не зрозумієш.

— Вчити всіх, учити! — суворо заявив Олексій, скинувши картуз, витираючи спітнілий лоб та передчасну лисину; вона йшла від скронь на тім'я гострими кутами, дуже подовживши його обличчя.

Запитливо позираючи на чоловіка, Наталія сперечалась:

— Помялов слушно каже: від науки люди дичавіють.

— Так,— сказав Петро.

— От бачите! — задоволено скрикнула Наталія, але чоловік задумано додав:

— Треба вчити.

Брат і Ольга засміялися; Наталія сказала їм з докором:

— Що це ви? Забули? З панахиди йдете.

Взявши її під руки, вони пішли швидше, а Петро притишив ходу:

— Я почекаю матір.

Його прикро вразив неприємний чоловік Тихон Вялов. Перед панахидою, стоячи на кладовищі, розглядаючи фабрику вдалині, Петро сказав уголос, сам до себе, не хвастаючи, а просто кажучи про те, що бачив:

— Розрослося діло.

І зараз же почув за плечем своїм спокійний голос колишнього грабаря:

— Діло, як пліснява в льоху,— своєю силою росте.

Петро нічого не сказав йому, навіть не озирнувся, але виразне і образливе безглуздя слів двірника обурило його. Людина працює, дає шматок хліба не одній сотні людей, вдень і вночі думає про діло, не бачить, забуває себе в турботах про нього, і раптом якийсь темний дурень каже, що діло живе своєю силою, а не розумом хазяїна. І завжди чоловік цей бурмоче щось про душу, про гріх.

Артамонов сів край дороги на старому пеньку зрубаній сосни, посіпав себе за вухо й згадав, як одного разу він поскаржився Ользі:

«Про душу подумати нема коли».

Він почув дивне запитання:

— Хіба душа живе окремо від тебе?

У цих словах почувся йому баб'ячий жарт, але пташине обличчя Ольги було серйозне; темненькі очі її сяяли за скельцями окулярів ласкаво.

— Не розумію,— сказав він.

— А я не розумію, коли про душу говорять окремо від людини, наче про сироту-приймака.

— Не розумію,— повторив Петро і втратив бажання розмовляти з цією жінкою; надто чужа, мало зрозуміла йому, вона все ж подобалася своєю простотою, але викликала побоювання, що під видимою простотою її затаена хитрість.

А Тихон Вялов завжди не подобався йому. Неприємно було бачити це вилицювате, плямисте обличчя, чудні очі та прилиплі до черпа вуха, заховані в рудуватому волоссі, цю бороду, що росла туго, ходу Тихонову, не швидко, але жваву, і все його незграбне, кремезне тіло. Був неприємний і аж наче будив задрість його спокій; навіть акуратність у роботі дратувала. Працював Тихон, як машина, і майже ніколи не давав приводу докоряти йому чимось, але й це викликало досаду. І чим далі неприємніше було бачити, що людина ця, з кожним роком глибше вростаючи в господарство, видно, почуває себе конче потрібною спицею в колесі життя Артамонових. Дивно, що діти люблять його так само, як собаки й коні. Старий вовкодав Тулун, посаджений на ланцюг і розлючений цим, нікого, крім Тихона, не підпускав до себе, а старший син, капризний Ілля, слухався двірника краще, ніж батька та матір.

Щоб прибрати Вялова з очей, Артамонов пропонував йому місце церковного сторожа, лісника, — Тихон заперечливо мотав важкою головою:

— Не годен я на це. А коли набрид тобі, — відпочинь, відпусти мене на місяць, я до Микити Ілліча піду.

Саме так він і сказав: відпочинь. Це слово, безглузде й зухвале, разом з нагадуванням про брата, що притаївся десь за болотами, в бідному лісовому монастирі, викликало в Петра тривожну підозру: крім того, що Тихон розповів про Микиту, вийнявши його з зашморгу, він, певне, знає ще щось ганебне, він наче жде нових напастей, мерехтливі його очі вмовляють:

«Не чіпай мене, я тобі потрібен».

Він уже тричі ходив до монастиря; почепить за спину собі торбу і, з ціпком у руці, іде не поспішаючи; здавалося — він іде по землі з ласки до неї, та й усе він робить наче з ласки.

Повернувшись, Тихон відповідав на розпити про Микиту туго, невиразно; завжди думалося, що він каже не все, що знає.

— Здоровий. У пошані. За поклони, за гостинці дякувати велів.

— Що ж він каже? — допитувався Петро.

— А що ченцеві казати?

— Ну, все-таки? — нетерпляче допитував Олексій.

— Про бога. Погодою цікавиться, доңці, каже,

невчасно йдуть. На комара скаржитесь: комарів у них там чималенько. Про вас питає.

— Що?

— Турбується, жаліє.

— Нас? За що?

— За все. Ось — ви бігом живете, а він спинився, ну, й жаліє вас за турботи ваші.

Олексій реготав, скрикуючи:

— От дурниці!

Зіниці Тихонові танули, очі порожніли.

— Та я ж не знаю, як він думає, я кажу, що він говорив. Я — простий.

— Егеж, простий! — глузливо погоджувався Олексій. — Чисто як Антон-дурник.

Вітер подихнув на Петра Артамонова запашним теплом, і посвітлішало; з глибоченної голубої ями серед хмар визирнуло сонце. Петро поглянув на нього, засліп і ще дужче поринув у думи свої.

Було щось образливе в тому, що Микита, вклавши в монастир тисячу карбованців і виговоривши собі на все життя сто вісімдесят річно, зрікся своєї частини спадщини по батькові на користь братам.

— Що це за подарунки? — бурчав Петро, а Олексій — зрадів:

— А куди йому гроші? Дармоїдам, ченцям на жир? Ні, він добре вирішив. У нас — діло, діти.

Наталія навіть розчулилась.

— Все-таки не забув він провину свою перед нами! — задоволено сказала вона, зганяючи пальцем однуку слізю з рум'яної щоки. — От і придане Олені.

На душу Петрові вчинок брата ліг тінню, — про те, що Микита пішов у монастир, в місті говорили зло, неприємно для Артамонових.

З Олексієм Петро жив мирно, хоч бачив, що меткий брат взяв на себе найлегшу частину діла: він їздив на нижегородський ярмарок, разів зо два на рік бував у Москві і, повертаючись звідти, галасливо розповідав казки про те, як благоденствують столичні промисловці.

— Парадно живуть, не гірше від дворян.

— Паном жити — просто, — натякав Петро, але, не зрозумівши натяку, брат захоплювався:

— Домище згепеє купець, так це — собор! Діти освічені.

Хоч він дуже постарів, але до нього повернулась юнацька жвавість, і яструбині очі його блищали весело.

— Ти чого все хмуришся? — питав він брата і навіть повчав.— Діло робити треба жартуючи, діла нудьгу не люблять.

Петро помічав в ньому спільне з батьком, та Олексій ставав щодалі незрозумілішим для нього.

— Я людина хвора,— все ще нагадував він, але здоров'я не беріг, багато пив вина, азартно, ночами, грав у карти і, як видно, був нечистоплотний з жінками. Що в його житті головне? Наче — не сам він і не гніздо його. Будинок Баймакової давно потребував солідного ремонту, та Олексій не звертав на це уваги. Діти народжувались кволими і вмирали до п'яти років, жив тільки Мирон, неприємне, кістляве хлоп'я, старше від Іллі на три роки. І Олексій і дружина його заразилися смішною пожадливістю до непотрібних речей, кімнати в них тісно набиті різними панськими меблями, і обоє вони любили дарувати їх; Наталії подарували кумедну шафу, прикрашену фарфором, тещі — велике шкіряне крісло і чудове, карельської берези з бронзою, ліжко; Ольга майстерно вишивала бісером картини, але чоловік привозив їй, повертаючись після своїх подорожей по губернії, такі самі вишивки.

— Вигадуєш ти,— сказав Петро, одержавши б'ратів подарунок, монументальний стіл із безліччю шухлядок та вигадливою різьбою, та Олексій, ляскаючи по столу долонею, кричав:

— Співає! Таким штукам більше не бути, в Москві це зрозуміли!

— Ти б краще срібло купував, у дворян срібла багато...

— Зажди — все купимо! В Москві...

Якщо вірити Олексієві, то в Москві живуть люди не сповна розуму, вони зайняті не стільки справами, як усі, поголовно, намагаються жити по-панському, для чого скуповують у дворянства все, що можна купити, від садиб до чайних чашок.

Сидячи в гостях у брата, Петро завжди з образою і заздрістю počував себе затишніше ніж дома, і це було так само незрозуміло, як не розумів він, що подобається йому в Ользі? Поруч з Наталією вона здавалась покоївкою, але в неї не було дурного страху перед гасовими

лампами, і вона не вірила, що гас витоплюють студенти з жиру самогубців. Приємно слухати її м'який голос, і гарні в неї очі; окуляри не ховають їх ласкавого блиску, але про справи й про людей вона говорить досадно, пустотливо, звідкись здаля; це дивувало й дратувало.

— Що ж у тебе — винних немає, чи що? — глузливо питав Петро, вона відповідала:

— Винні є, та я судити не люблю.

Петро не вірив їй.

З чоловіком вона поводитись так, наче була старша і вважала себе розумнішою за нього. Олексій не ображався на це, звав її тіточкою і лише зрідка з легкою досадою казав:

— Покинь, тіточко, набридло! Я хвора людина, мене попестити — не завадить.

— Досить розпечений, годі вже!

Вона посміхалась чоловікові усмішкою, яку Петро хотів би бачити на обличчі своєї дружини. Наталія — зразкова дружина, добра господиня, вона чудово солила огірки, маринувала гриби, варила варення, слуги в домі працювали з точністю коліщат у механізмі годинника; Наталія невтомно любила чоловіка спокійною любов'ю, встояною, як вершки. Вона була ощадлива.

— Скільки тепер в нас у банку? — питала вона і непокоїлася: — Ти гляди, чи хороший банк, щоб не лопнув бува!

Коли вона брала в руки гроші, гарне обличчя її ставало строгим, малинові губи міцно стулялись, а в очах з'являлося щось масне та їдке. Лічачи різнобарвні, брудні папірці, вона торкалась до них пухлими пальцями так обережно, наче боялася, що гроші розлетяться з-під її рук, як мухи.

— Як ви — прибутки ділите з Олексієм? — питала вона в ліжку, наситивши Петра пестошами. — Не обраховує він тебе? Він — мастак! Вони з жінкою жаднучі. Так і хапають усе, так і хапають!

Вона почувала себе в оточенні шахраїв і говорила:

— Нікому, крім Тихона, не вірю.

— Значить, дурневі віриш, — стомлено бурмотів Петро.

— Дурний — та совісний.

Коли Петро вперше побував з нею на нижегородському ярмарку і, вражений велетенським розмахом все-російського торжища, спитав дружину:

— Ну що, як?

— Дуже гарно,— відповіла вона.— Всього багато і все дешевше, як у нас.

Далі вона заходилася перелічувати, що слід купити:

— Мила два пуди, свічок ящик, цукру мішок та рафінаду...

Сидячи в цирку, вона заплющувала очі, коли на арену виходили артисти.

— Ах, безсоромні, ах, голяки! Ой, чи годиться мені дивитись на них, чи гаразд це для дитини? Не водив би ти мене на страхіття це, може, я хлопчиком вагітна!

У такі хвилини Петро Артамонов почував, що його душить нудьга, зеленкувата й густа, як твань річки Ватаракші, в якій жила тільки одна риба — жирний, дурний лин.

Наталія все так само багато й діловито молилася, а помолившись і впавши в ліжку, старанно викликала чоловіка насолоджуватись її пишним тілом. Від шкіри її пахло хижкою, де зберігались банки солінь, маринадів, копченої риби, шинки. Петро нерідко і все частіше почував, що дружина старається надмірно, пестоші її спустошують його.

— Відчепися, стомився я,— казав він.

— Ну, спи з богом,— покірно говорила жінка і, швидко заснувши, здивовано зводила брови, посміхалася, наче дивлячись заплученими очима на щось дуже гарне й ніколи не бачене.

В ті години, коли Петро особливо виразно, з нудьгою відчував, що Наталія нежадана для нього, він примушував себе згадувати її в моторошний день народження першого сина. Нестерпно тяглася дев'ятнадцята година її страждань, коли теща, перелякана, в сльозах, привела його до кімнати, сповненої якоїсь особливої духоти. Звиваючись на зім'ятій постелі, вирячивши спотворені лютим болем очі, розпатлана, спітніла й несхожа на себе, дружина зустріла його звірячим виттям:

— Петю, прощай, помираю. Хлопчик буде... Петре, прости...

Губи її, розпухлі від укусів, майже не ворушилися, і слова йшли наче не з горла, а з опущеного до ніг живота, потворно роздутого, готового лопнути. Посиніле обличчя теж здулося; вона дихала, як стомлена собака, і так само висувала опухлий, зжований язик,

хапала волосся на голові, скубла його, рвала і все ричала, вила, переконуючи, перемагаючи когось, хто не хстів чи не міг поступитись їй:

— Х-хлопчика...

День був вітряний, за вікном тряслася й шуміла черемха, на шибках трепетали тіні, Петро побачив їх стрибки, почув шарудіння і, наче збожеволівши, гукнув:

— Вікно завісьте! Не бачите?

І від переляку втік, гнаний вищанням жінки:

— І-і-у-у...

А через півтори години теща, німа від щастя й утоми, знову привела його до ліжка дружини, Наталія зустріла його нестерпно сяючим поглядом великомучениці і кволим, п'яним язиком сказала:

— Хлопчик. Син.

Він нахилився, притулив щоку до плеча її, забурмотів:

— Ну, мати, цього я тобі не забуду довіку, так і знай! Ну, спасибі...

Вперше він назвав її матір'ю, вклавши в це слово свій страх і всю радість; вона, заплющивши очі, погладдила голову його важкою, знесилоною рукою.

— Богатир,— сказала ряба, носата акушерка, показуючи дитину з такою гордістю, наче вона сама народила її. Але Петро не бачив сина, йому все заслоняло мертве жінчине обличчя, з темними ямами на місці очей:

— Не помре?

— Н-ну,— голосно й весело сказала ряба акушерка,— якби від цього вмирали, тоді й акушерок не було б.

Тепер богатиреві йшов дев'ятий рік, хлопчик був високий, здоровий, на великолобому, кирпатому обличчі його серйозно світилися великі, густосині очі,— такі очі були в матері Олексія і такі ж самі в Микити. Через рік народився ще син, Яків, але вже з п'яти років лобатий Ілля став найпомітнішою людиною в домі. Всі його пестили, а він нікого не слухався і жив незалежно, з різючою сталістю потрапляючи в скрутні й небезпечні становища. Його пустощі майже завжди набирали трохи незвичайного характеру, і це викликало в батька почуття, близьке до гордості.

Одного разу Петро застав сина в сараї, хлопчик намагався приладнати до старого корита колесо тачки.

— Це що буде?

— Пароплав.

— Не поїде.

— У мене — поїде! — сказав син завзятим дідовим тоном. Петро не міг переконати його в марності праці, але, переконуючи, думав:

«Дідусева вдача».

Ілля був непохитний у досягненні своєї мети, та все ж йому не пощастило влаштувати пароплава з корита та двох коліс тачки. Тоді він намалював колеса вугіллям на боках корита, відтяг його до річки, пустив на воду і загруз у твані. Проте не злякався, а зараз же загукав до жінок, що прали сорочки:

— Гей, баби! Витягніть, а то потону...

Мати наказала порубати корито, а Іллю нашльопала, відтоді він став дивитись на неї такими ж невидючими очима, як дивився на дворічну сестричку Таню. Він був взагалі діловою людиною, завжди щось стругав, рубав, ламав, лагодив, і, спостерігаючи це, батько думав:

«Толк буде. Будівник».

Іноді Ілля цілі дні не помічав батька і раптом, з'являючись до контори, вилазив на коліна, наказував:

— Розкажи що-небудь.

— Ніколи мені.

— Мені теж ніколи.

Посміхаючись, батько відсовував набік папери.

— Ну, от: жили собі мужики...

— Про мужиків я все знаю; смішне розкажи.

Смішного батько не знав.

— Ти піди до бабусі.

— Вона сьогодні чхає.

— Ну — до матері.

— Вона мене мити почне.

Артамонов сміявся; син був єдиною істотою, що викликала в нього хороший легкий сміх.

— Тоді я піду до Тихона,— заявляв Ілля, намагаючись зіскочити з колін батька, але той затримував його.

— А що Тихон говорить?

— Усе.

— А що ж таки?

— Він усе знає, він у Балахні жив. Там баржі будують, човни...

Коли Ілля впав звідкись, розбивши собі обличчя, мати, лупцюючи його, кричала:

— Не лась по дахах, потворою будеш, горбатим!

Багровий від образи, син не заплакав, але пригрозив матері:

— Ще я тобі помру, коли битимеш!

Про цю загрозу вона сказала батькові, він посміхнувся:

— Ти не бий його, а посилай до мене.

Син прийшов, став біля одвірка, заклавши руки за спину; не почувачи нічого до нього, крім цікавості та схвильованої ніжності, Петро спитав:

— Ти чого це матері грубіяниш?

— Я не дурень,— сердито відказав син.

— Як же не дурень, коли грубіяниш?

— Таж вона — б'ється. Тихон сказав: тільки дурнів б'ють.

— Тихон? Тихон сам...

Але Петро чомусь остерігся назвати двірника дурнем; він ходив по кімнаті, придивляючись до людини біля дверей, не знаючи — що сказати?

— Ти ось теж брата Якова б'єш.

— Він — дурень. Йому — не боляче, він гладкий.

— Що ж: гладкий, так — треба бити?

— Він жаднючий.

Петро відчував, що не вміє вчити сина і що син розуміє це. Може, було б простіше й корисніше наскубти йому вуха, але не здіймалася рука над цією тривожно любою, вихрястою головою. Навіть і думати про кару незручно було під пильним, вижидальним поглядом рідних, синіх очей. І сонце заважало; завжди виходило якось так, що Ілля найзавзятіше пустував сонячними днями. Кажучи хлопчикові звичайні слова умовлянь, Петро пригадував час, коли він сам вислухував ці ж самі слова і вони не доходили до серця його, не залишалися в пам'яті, викликаючи саму нудоту та лиш ненадовго страх. А побої, навіть і заслужені, важко забути, це Петро Артамонов теж добре знав.

Другий син Яків, кругленький та рум'яний, був схожий обличчям на матір. Він багато і навіть ніби з приємністю плакав, а перш ніж пролити сльози, пихтів, надуваючи щоки, і тикав кулаками в очі свої. Він був боязкий, багато й жадібно їв і, обважнівши від їжі, або спав, або скаржився:

— Мамо, мені нудно!

Дочка Олена приїздила додому тільки влітку, вона була якась чужа панночка.

Семи років Ілля почав учитися грамоти в попа Гліба, але, дізнавшись, що син конторника Никонова вчиться не по псалтирю, а по книжці з картинками «Рідне слово», сказав батькові:

— Я не буду вчитись, у мене язик болить.

Треба було довго й ласкаво розпитувати його, поки він пояснив:

— Паша Никонов вчиться по-рідному, а я по-чужому.

Але іноді цей дуже жвавий хлопчик, запнувшись за щось, годинами самотньо сидів на горбі під сосною, кидаючи сухі шишки в каламутнозелену воду річки Вата-ракші.

«Нудиться»,— догадувався батько.

Він теж тижні й місяці жив приголомшений шумом діла, крутився, крутився і раптом потрапляв у густий туман невиразних дум, сліпо заплутувався в нудзі й не міг зрозуміти, що більше сліпить його: турботи про діло, чи нудьга від цих, по суті, одноманітних турбот? Часто в такі дні він натикався на людину й починав ненавидіти її за косий погляд, за невдале слово; так, цього сіренького дня, він майже ненавидів Тихона Вялова.

Вялов підходив, ведучи під руку тещу, оповідаючи:

— Ми, Вялови, велика сім'я...

— Чого ж ти із своїми не живеш? — спитав Петро, підходячи до Баймакової, взявши її під лікоть; Тихон замовк, відступивши набік; Артамонов настирливо й строго спитав знову. Тоді, звузивши безбарвні очі, двірник байдуже відповів:

— Та вже нема їх нікого, своїх, усіх перевели.

— Що значить — перевели? Хто перевів?

— Двох братів під Севастополь загнали, там вони й загинули. Старший до бунту встряв, коли мужики волею збунтувались; батько — теж причетний до бунту — з картоплею не погоджувався, коли картоплю силоміць примушували їсти; його хотіли сікти, а він побіг ховатися, провалився під лід, потонув. Потім було ще двоє в матері, від другого чоловіка, Вялова, рибалки, я та брат Сергій...

— А де брат? — спитала Уляна, кліпаючи опухлими від сліз очима.

— Його вбили.

— Розповідаєш ти, наче поминання читаєш,— сердито сказав Артамонов.

— Це Уляні Іванівні цікаво... Зажурилася вона трохи, ото ж я і...

Не скінчивши слів, він нахилився, підняв з дороги суху гілку й відкинув її геть. Хвилин зо дві йшли мовчки.

— А хто вбив брата? — раптом спитав Артамонов.

— Хто вбиває? Людина вбиває,— спокійно сказав Тихон, а Баймакова, зітхнувши, додала:

— Блискавка теж...

...Серед літа настали важкі дні, над землею, в жовтуватодимному небі стояла гнітюча, безжалісно гаряча тиша; скрізь горіли торфовища й ліси. Зненацька буйно вривався сухий, палючий вітер, люто шипів і посвистував, зривав посохле листя з дерев, торішню, руду хвою, здимав хмари піску, гнав його над землею разом із стружками, кострицею, курячим пір'ям; штовхав людей, намагаючись зірвати з них одяг, і ховався в лісах, ще буйніше роздмухуючи пожежі.

На фабриці було багато хворих; Артамонов чув, крізь дзичання веретен та шарудіння човників, сухий, надсадний кашель, бачив біля верстатів похмурі, сердиті обличчя, спостерігав в'ялі рухи; кількість виробітку зменшилася, якість краму помітно погіршала; дуже збільшилось число прогульних днів, мужики стали більше пити, в жінок хворіли діти. Веселий тесляр Серафим, дідок з рожевими обличчям дитини, тільки те й робив, що майстрував маленькі труни і частенько збивав з блідих ялинових дощок домовини для дорослих людей, що відробили своє.

— Гуляння треба влаштувати,— наполягав Олексій,— повеселити треба, підбадьорити людей!

Від'їжджаючи з дружиною на ярмарок, він ще раз порадив:

— Влаштуй гуляння — оживуть люди! Ти — вір: веселощі — від усіх бід рятунок!

— Потурбуйся,— наказав Петро дружині.— Якогога краще зроби, не поскупись.

Наталія невдоволено забурчала, він сердито спитав:

— Ну?

Заперечливо голосно висякавши носа краєм фартуха, дружина відповіла:

— Чую.

Гуляння розпочали молебнем. Дуже благоліпно правив піп Гліб; він став ще худіший та сухорлявіший; надтріснутий голос його, вимовляючи незвичайні слова, лунав жалібно, наче благаючи з останніх сил; сірі обличчя сухотних ткачів суворо спохмурніли, побожно здерев'яніли; багато жінок ридали. А коли піп підводив до димного неба печальні очі свої, люди, слідом за ним, і собі благально дивилися в дим на тьмяне, лисе сонце, думаючи, мабуть, що лагідний піп бачить у небі когось, хто знає і слухає його.

Після молебня молодиці винесли на вулицю селища столи, і вся робоча сила солідно сіла до дерев'яних мисок, по вінця повних жирної локшини з бараниною. Круг кожної миски сідали десять чоловік, на кожному столі стояло відро міцного, домашнього пива та четверть горілки; це швидко підбадьорило занепалих духом, стомлених людей. Тиша, що гарячою шапкою вкривала землю, захиталася, відсунулась на болота, до лісових пожеж, селище загуло веселими голосами, стукотом дерев'яних ложок, сміхом дітей, окриками жінок, гомоном молоді.

За ситим, щедрим обідом сиділи години зо три; потім, розвівши п'яних по домівках, молодь зібралась круг чистенького, акуратного тесляра Серафима. Його синя пістрьова сорочка й такі самі штани, багато разів прані, стали голубими; п'яненко рожеве личко з гострим носом захоплено сяяло; блищали, підморгуючи, жваві, нестаречі оченята. В цьому веселому труноробові було, відповідно до імені його, щось небесно-радісне, якийсь легкий трепет. Сидячи на ослоні, поклавши гуслі на гострі свої коліна, перебираючи струни темними пальцями, скарлюченими, мов коріння хрину, він завів співом сліпців-жебраків, нарочито тужливо та гугняво в ніс:

А ось і вам, люди, повість на забаву,
Та премудрості вашій на розгадку!

І, підморгнувши дівчатам, серед яких величаво стояла дочка його, шпульниця Зинаїда, грудаста, вродлива, з зухвалими очима, він завів ще вище й сумовитіше:

Та сидить наш Христос в світлім раї,
В запашній, небесній прохолоді,
Під липою високою, злотоцвітною,
На престолі сидить та на ликовім.
Роздає він срібло й золото,

Роздає він каміння коштовнее
Все багатим людям в нагороду,
За те, що вони, багаті оті,
Бідному люду добра зичать,
Бідну братію люблять,
Старців, убогих сито годують.

Він знов підморгнув дівчатам і враз перевів голосок на танцювальний лад, а донька його, по-циганському закинувши руки за голову, струшуючи грудьми, вискнула і пішла танцювати під дзвінку пісеньку батькову та струнний дзвін.

Хто срібло взяв як своє,
Тому ноги одіб'є!
А хто золото бере,—
Той від полум'я помре!
А яхонти і парча —
Ляжуть більмами в очах!..

Бренькіт гуслів і веселу гру пісні Серафима заглушив посвист парубків; потім заспівали танцювальної дівчата й молодиці:

З моря бистрії кораблики пливуть,
Подарупочки дівчаточкам везуть!

А Зинаїда, притупуючи, підспівувала верескливо:

Шле Пашка Марині
Рогож на свитини;
Шле Матрьощі Терешко
Дві березові сережки.

Ілля Артамонов сидів на штабелі тесу з Павлом Никоновим, худеньким хлопчиком, на довгій шиї якого неспокійно крутилася якась старенька, лисувата голова, а на сірому, нездоровому обличчі жадібно бігали сірі, боязкі оченята. Іллі дуже подобався голубий дідок, було приємно слухати гру гуслів та задиристий смішний голос Серафима, але раптом спалахнула, закрутилась ця молодиця в кумачевій кофті і все зруйнувала, викликавши буйний свист, безладну верескливу пісню. Ця жінка остаточно спротивіла йому, коли Никонов півголосом сказав:

— Зинаїдка — розпутка, з усіма живе. І з твоїм батьком теж, я сам бачив, як він її тискав.

— Нащо? — недогадливо спитав Ілля.

— Ну, знаєш!

Ілля опустил очі. Він знав, нащо тискають дівчат, і йому було досадно, що він спитав про це товариша.

— Брешеш,— сказав він гидливо й не слухаючи шепоту Никонова. Цей хлопчик, затурканий та полохливий, не подобався йому своєю в'ялістю та одноманітністю нудних оповідань про фабричних дівниць, але Никонов знався на голубах, а Ілля любив голубів і цинив приємність боронити слабосилого хлопчика від фабричної дівчороти. Крім того, Никонов умів добре оповідати про те, що він бачив, хоч бачив він тільки неприємне і говорив про все, як братик Яків,— мовби скаржачись на всіх людей.

Посидівши кілька хвилин мовчки, Ілля пішов додому. Там, у саду, пили чай у гарячому затінку дерев, сірих від куряви. Біля великого стола сиділи гості: тихий піп Гліб, механік Коптев, чорний та кучерявий, як циган, чисто вимитий конторник Никонов, обличчя в нього таке змите, аж трудно зрозуміти, яке воно. Був маленький вусатий ніс, була гуля на лобі, між носом та гулею розповзалась усмішка, закриваючи вузькі щілинки очей тремтливими зморшками шкіри.

Ілля сів поряд з батьком, не вірячи, щоб цей невеселий чоловік плутався з безсоромною шпульницею. Батько мовчки погладив плече його важкою рукою. Всі були розморені спекою, обливались потом, розмовляли знехотя, тільки дзвінкий голос Коптева звучав, як зимою, в кришталеву, морозну ніч.

— В селище підемо? — спитала мати.

— Так; піду одягнуся,— сказав батько, встав із-за столу й пішов до будинку; через хвилину Ілля побіг за ним, наздогнав його на ганку.

— Ти чого? — ласкаво спитав батько,— син і собі спитав, дивлячись в очі йому:

— Ти Зинаїду тискав чи не тискав?

Іллі здалося, що батько злякався; це не здивувало його, він вважав батька несміливою людиною, що всіх боїться, тому й мовчить. Він частенько почував, що батько і його боїться, ось — тепер боїться. І, щоб підбадьорити злякану людину, він сказав:

— Я — не вірю, я тільки питаю.

Батько штовхнув його в сідни і, заштовхавши по коридору до своєї кімнати, щільно зачинив за собою двері, а сам почав, сопучи, ходити з кутка в кутка, так ходив він, коли сердився.

— Іди сюди,— сказав Артамонов старший, зупинившись біля стола; молодший Артамонов підійшов.

— Ти що сказав?

— Це каже Павлушка, а я не вірю.

— Не віриш? Так.

Петро видув із себе гнів, пильно розглядаючи лобату голову сина, його серйозне, неласкаве обличчя. Він сіпав себе за вухо, міркуючи: добре це чи зле, що син не вірить безглуздій балаканині такого самого хлопчиська, як він, не вірить і, видно, втішає його цим невір'ям? Він не знаходив, що і як треба сказати синові, і йому аж ніяк не хотілось бити Іллю. Але треба ж було зробити щось, і він вирішив, що найпростіше й найзрозуміліше — бити. Тоді, важко піднявши не дуже слухняну руку, він запустив пальці в шорсткий синів чуб і, скубучи його, почав бурмотіти:

— Не слухай дурнів, не слухай!

І, відштовхнувши, наказав:

— Забирайся геть. Сиди в своїй горниці. І — сиди там. Еге.

Син пішов до дверей, схиливши голову набік, несучи її як чужу, а батько, дивлячись на нього, втішав себе: «Не плаче. Я його — не боляче».

Він спробував розсердитись:

— Чи ба! Не вірю! От я тобі й показав.

Але це не заглушувало почуття жалю до сина, образи за нього і невдоволення собою.

«Вперше побив,— думав він, неприязно розглядаючи свою червону, волосату руку.— А мене ж до десяти років, певно, сто разів били».

Але й це не заспокоювало. Глянувши у вікно на сонце, схоже на краплю жиру в каламутній воді, послушавши манливий гомін у селищі, Артамонов неохоче пішов дивитись на гулянку і дорогою тихенько сказав Никонову:

— Пасинок твій моєму Іллі дурниці наговорює...

— Я його виб'ю,— з цілковитою готовністю і мовби з задоволенням запропонував конторник.

— Ти йому прикороти язика,— додав Петро, скося зиркнувши на порожнє обличчя Никонова й полегшено думаючи:

«Он як просто».

Селище зустріло хазяїна галасливо й благодушно; ся-яли напівп'яні посмішки, голосно кричали лестощі; Серафим, притупуючи ногами в нових личаках, у білих ону-

чах, перев'язаних, по-мордовському, червоними оборами, крутився перед Артамоновим та співав осанну:

Ой, хто це іде?
А це — сам іде!
А кого ж він веде?
Та саму веде!

Сивобородий, довговолосий Іван Морозов, схожий на священника, басом говорив:

— Ми тобою задоволені. Ми — задоволені.

Другий старик, Мамаєв, кричав у захваті:

— В Артамонових піклування про людей — панське!

А Никонов казав Коптеву так, щоб усі чули:

— Вдячний народ, уміє цінити добродійників своїх!

— Мамо, мене штовхають! — скаржився Яків, вдягнений у сорочку з рожевого шовку, кулеподібний; мати держала його за руку, велично посміхаючись до жінок, і умовляла:

— Ти дивись, як дідусь танцює...

Голубий тесляр невтомно крутився, підскакував, співав примовками:

Вибивай, нога, гопак!
Вибивай пугаще!
Легше чобота личак,
Баба — дівки — краще!

Артамонов не вперше чув похвали собі, він мав усі підстави не вірити щирості цих похвал, а все-таки вони його розм'якшували; посміхаючись, він говорив:

— Ну, гаразд, спасибі! Нічого, живемо дружно.

І думав:

«Жаль, не бачить Ілля, як шанують батька».

У нього виникла потреба вчинити щось хороше, чимось потішити людей; подумавши, сіпнувши себе за вухо, він сказав:

— Дитячу лікарню треба вдвое розширити.

Широко змахнувши руками, Серафим відскочив од нього.

— Чули? Кричи — ура, хазяїнові!

Недружно, але голосно, люди рывкнули ура; зворушена, оточена жінками, Наталія мовила в ніс, співуче:

— Підіть-но, молодички, візьміть ще барил зо три пива, Тихон видасть, підіть!

Це ще дужче підсилило захоплення жінок; а Никонов, хитаючи головою, розчулено говорив:

— Архіерейська зустріч...

— Ма-ам,— мені жарко,— тягнув Яків.

Радощі ці трохи зім'яв, порушив чорнобородий, з величезними, як сливи, очима, кочегар Волков; він підскочив до Наталії, невміло повісивши через ліву руку тоненьку, замлілу від спеки дитину, з болячками на синюватій шкірі, підскочив і почав істерично кричати:

— Як бути? Жінка вмерла. Від спеки вмерла, ау! Ось — приріст лишився,— як бути?

З його безтямних очей текли якісь жовті сльози; відштовхуючи кочегара від Наталії, жінки говорили, наче перепрошуючи:

— Ти його не слухай, він, бач, не при розумі. Жінка в нього розпутна була. Сухотна. Та він і сам недужий.

— Візьміть дитину в нього,— сердито порадив Артамонов, і зараз же до розкислого тільця дитини простяглось кілька пар жіночих рук, але Волков круто вилаявся і втік.

Загалом, усе було добре, яскраво й весело, як і годиться бути святкові. Помічаючи обличчя нових робітників, Артамонов думав майже з гордістю:

«Більшає народу. От якби батько бачив...»

Раптом дружина пожаліла:

— Невчасно покарав ти Іллю, не бачив він любові до тебе.

Артамонов змовчав, поглянувши спідлоба на Зинаїду; вона йшла попереду десятка дівчат і співала неприємним, низьким голосом:

Ходить мимо,
Гляне мило,
Видно, хоче,
Ах, полюбить!

«Халда,— подумав він.— І пісня погана».

Вийняв годинника, подивився на нього й чомусь збрехав:

— Я піду додому, має бути депеша від Олексія.

Він пішов швидко, обмірковуючи на ходу, що треба сказати синові, придумав щось дуже строге й досить ласкаве, але, тихо відчинивши двері до кімнати Іллі, все забув. Син стояв навколішках, на стільці, спираючись лік-

тями на підвіконня, він дивився в багрово-димне небо; сутінки сповнювали маленьку кімнату рудою курявою; на стіні, у великій клітці, порпався дрізд: лагодячись спати, чистив свій жовтий дзьоб.

— Ну що, сидиш?

Ілля здригнувся, обернувся, не поспішаючи зліз із стільця.

— То ж бо й е! Слухаєш всякі дурниці.

Син стояв, схиливши голову, батько зрозумів, що він робить це навмисне, щоб нагадати про прочухана.

— Чого гнешся? Держи голову прямо.

Ілля підвів брови, але не глянув на батька. Дрізд почав стрибати по жердинках, неголосно посвистуючи.

«Сердитесь»,— подумав Артамонов, присівши на ліжко Іллі, тикаючи пальцем у подушку.— Дурниці слухати не треба.

Ілля спитав:

— А як же, коли кажуть?

Його серйозний, хороший голос порадував батька. Петро заговорив ласкавіше й сміливіше:

— Кажуть, а ти — не слухай! Ти — забувай! Скажуть при тобі капость, а ти — забудь.

— Ти забуваєш?

— Ну, а як же? Якби пам'ятав усе, що я чую, чим би я став?

Він говорив не поспішаючи, старанно добираючи простіші слова, чудово розумів, що всі вони не потрібні, і, швидко заплутавшись у темній мудрості простих слів, сказав, зітхнувши:

— Іди до мене.

Ілля підійшов обережно. Батько, затиснувши його боки коліньми, злегка натиснув долонею на широкий лоб і, почувавши, що син не хоче підвести голову, образився:

— Ти чого комизишся? Поглянь на мене.

Ілля подивився просто в очі, але це вийшло на гірше, бо він спитав:

— За що ти бив мене? Адже я сказав, що не вірю Павлушці.

Артамонов старший відповів не зразу. Він, дивуючись, бачив, що син якимось чудом став врівень з ним, сам піднісся до значності дорослого чи принизив дорослого до себе.

«Не по літах уразливий»,— побіжно подумав він і

підвівся, кажучи поспішно, намагаючись мершій помирити сина з собою.

— Я тебе — не боляче. Треба вчити. Мене батько бив ой-ой як! І мати. Конюх, прикажчик. Лакей-німець. Ще коли свій б'є — не така образа, а от чужий — це гірко. Рідна рука — легка!

Ходячи по кімнаті, шість кроків від дверей до вікна, він дуже поспішав скінчити цю розмову, майже боячись, що син спитає ще щось.

— Надивися, наслухаєшся ти тут чого не треба, — бурмотів він, не дивлячись на сина, що притулювся до спинки ліжка. — Вчити треба тебе. До губернії треба. Хочеш вчитися?

— Хочу.

— Ну, от..

Хотілось приголубити сина, але цьому щось заважало. І він не міг пригадати: чи голубили його батько й мати після того, як, бувало, скривдять?

— Ну, йди, гуляй. Та ти б не дружив ото з Пашкою.

— Його ніхто не любить.

— І нема за що, такого гнилого.

Зійшовши до себе, стоячи перед вікном, Артамонов замислився: негаразд у нього вийшло з сином.

«Розбалував я його. Не боїться він».

Від селища линув веселий шумок, вереск та співи дівиць, глухий гомін, скрегіт гармонії. Біля воріт виразно пролунали слова Тихона:

— Чого ж ти вдома, малий? Гулянка, а ти — вдома? Вчитися поїдеш? Це добре. «Невчений, як нероджений», от як кажуть. Ну, мені без тебе сумно буде, малий.

Артамонову захотілося крикнути:

«Брешеш, це мені буде сумно! Ач, лащиться до хазяйського сина, підла душа», — подумав він із злістю.

Вирядивши сина до міста, до брата попа Гліба, вчителя, що мав підготувати Іллю до гімназії, Петро справді відчув порожнечу в душі й нудьгу в домі. Стало так недобре, незвично, наче погасла в спальні лампада; до синюватого вогника її Петро так звик, що в безконечні ночі прокидався, якщо вогник чомусь погасав.

Перед від'їздом Ілля так бешкетував, наче навмисне хотів залишити по собі лиху пам'ять; нагрубівнив матері так, що вона розплакалась, випустив з кліток усіх птиць Якова, а дрозда, обіцяного йому, подарував Никонову.

— Ти чого ж це так бешкетуєш? — спитав батько, але Ілля, не відповівши, тільки голову схилив набік, і Артамонову здалося, що син дразнить його, знову нагадуючи про те, що він хотів забути. Дивно було відчувати, як багато місця в душі займає ця маленька людина.

«Невже батько теж отак пенокоївся за мене?»

Пам'ять упевнено відповідала, що він ніколи не почував у своєму батькові близької, любимої людини, а тільки суворого хазяїна, який куди уважніш ставився до Олексія, ніж до нього.

«Що ж, я добріший від батька?» — спитав себе Артамонов і вагався, не знаючи — добрий він чи злий? Думи заважали йому, раптово виникаючи в незручні години, нападаючи під час роботи. Діло шумно росло, дивилось на хазяїна сотнями очей, потребувало повсякчас напруженої уваги, але як тільки щось нагадувало про Іллю — ділові думи розривались, як гнила, перепріла основа, і потрібне було велике зусилля, щоб знову зв'язати їх тугими вузлами. Він намагався заповнити порожнечу, створену відсутністю Іллі, посиливши увагу до меншого сина, і з помхуною досадою переконувався, що Яків не тішить його.

— Тату, купи мені цапа,— просив Яків; він завжди чогось просив.

— Нащо цапа?

— Я верхи кататимусь.

— Погано вигидав. Це відьми на цапах їздять.

— А Оленка подарувала мені книжку з картинками, так там на цапові хлопчик гарний...

Батько думав:

«Ілля картинці не повірив би. Він би зразу причепився: розкажи про відьму».

Не подобалось йому, що Яків, сам роздражнивши фабричну дівтору, скаржився:

— Зобіжають.

Старший син теж заводіяка й бешкетник, але він ніколи ні на кого не скаржився, хоч частенько били його товариші в селищі, а цей боягузливий, лінивий, завжди щось смокче, жує. Іноді у вчинках Якова помічалось щось незрозуміле й наче недобре: за чаем мати, наливаючи йому молока, зачепила рукавом кофти склянку і, перевернувши її, ошпарилась гарячим.

— А я бачив, що розіллеш,— широко посміхаючись, похвалився Яків.

— Бачив, а — мовчав; це недобре, — зауважив батько. — Ось, мати ноги ошпарила.

Кліпаючи й сопучи, Яків продовжував мовчки жувати, а за кілька днів батько почув, що він каже до когось у дворі, захилинаючись словами:

— Я бачив, що він його бити хоче; іде, іде, підійшов, та заду я-ак дасть!

Виглянувши у вікно, Артамонов побачив, що син, вимахуючи кулаком, збуджено розмовляє з отим поганцем Павлушкою Никоновим. Він покликав Якова, заборонив йому дружити з Никоновим, хотів сказати щось повчальне, але, глянувши в бузкові білки з якимись дуже світлими зіницями, зітхнувши, відсторонив сина:

— Иди, пустоокий...

Обережно, як по слизькому, Яків пішов, притиснувши лікті до боків, простягнувши долоні, наче ніс на них щось незручне, важке.

«Незграбний. Дурнуватий», — вирішив батько.

У дочці, рослій, небалакучій, теж було щось нудне й спільне з Яковом. Вона любила лежати, читаючи книжки, за чаєм їла багато варення, а обідаючи, бридливо відщипувала двома пальчиками шматочки хліба, бовтала ложкою в тарілці, наче ловлячи в супі муху; міцно стискала туго налиті кров'ю, дуже червоні губи й часто тоном, що не личить дівчиську, говорила матері:

— Тепер так не роблять. Це вже вийшло з моди.

Коли батько сказав їй: «Ти чому ж, учена, не глянеш, як тобі на сорочки полотно тчуть?» — вона відповіла:

— Будь ласка.

Надягла святкову сукню, взяла парасольку, подарунок дядька Олексія, і, покійрно ступаючи за батьком, уважно стежила: не зачепитись би сукнею за щось. Кілька разів чхнула, а коли робітники бажали їй доброго здоров'я, вона, червоніючи, мовчки, без усмішки на обличчі, важно надутому, кивала їм головою. Батько розповідав їй про роботу та, незабаром помітивши, що вона дивиться не на верстати, а під ноги собі, замовк, відчувши себе ображеним байдужістю дочки до його клопітного діла. Вийшовши з ткацької у двір, він все-таки спитав:

— Ну, що?

— Курно дуже, — відповіла вона, оглядаючи свою сукню.

— Небагато бачила,—посміхнувся Петро й з досадою закричав:

— Та чого ти все поділ підіймаєш? Двір чистий, а поділ і так короткий.

Вона злякано відняла два пальчики, якими піддержувала спідницю, і мовила вшувато:

— Мастилом дуже тхне!

Його особливо дратували оці її два пальчики, і Артамонов бурчав:

— Гляди, двома пальцями небагато візьмеш!

У негожий день, коли вона читала, лежачи на канапі, батько, підсівши до неї, спитав, що вона читає?

— Про одного доктора.

— Так. Наука, значить.

Але зазирнувши в книгу, обурився:

— Чого ж ти брешеш? Це — вірші. Хіба науку віршами пишуть?

Хапливо й плутано вона розповіла якусь казку: бог дозволив сатані спокусити одного доктора, німця, і сатана підіслав до того доктора чорта. Сіпаючи себе за вухо, Артамонов сумлінно намагався зрозуміти смисл цієї казки, але було смішно й досадно чути, що дочка говорить повчальним тоном, це перешкоджало розуміти.

— Доктор — п'яниця був?

Він бачив, що його питання сконфузило Олену, і, вже не слухаючи її пояснень, сказав, сердячись:

— Плутанина якась. Байка. Доктори в чортів не вірять. Звідки в тебе книга?

— Механік дав.

Петро згадав, як іноді Олена задумано дивиться сірими очима кішки на щось перед себе, і визнав за потрібне попередити дочку:

— Коптев тобі не рівня, ти з ним не дуже хихикай.

Так, Олена і Яків були нудніші, сіріші від Ілли, чим далі він все краще бачив це. І не помітив, як поступово на місці любові до сина в нього зародилась ненависть до Павла Никонова. Зустрічаючи кволого хлопчика, він думав:

«Через отакого паршивця...»

Хлопчик був фізично огидний йому. Ходив Никонов зігнувши спину, його голова тривожно крутилася на тонкій шиї; навіть коли хлопчик біг, Артамонову здавалося, що він крадеться, як боягузливий злодій. Він багато

працював, чистив чоботи й одяг вітчимові, колов і носив дрова, воду, тягав з кухні відра помиїв, полоскав на річці пелюшки свого брата. Клопітливий, як горобець, брудненький, обшарпаний, він запобігливо посміхався до всіх якоюсь собачою посмішкою, а бачачи Артамонова, ще здаля вклонявся йому, згинаючи гусячу шию, схиляючи голову на груди. Артамонову майже приємно було бачити хлопчика під осіннім дощем або взимку, коли Павло колов дрова і грів, хукаючи, змерзлі пальці, стоячи, як гусак, на одній нозі, підгинаючи другу, з якої зсувався розтоптаний, драний чобіт. Він кашляв, хапаючись синіми лапками за груди, звиваючись, як штопор.

Дізнавшись, що хлопчик держить на горищі лазні дві пари голубів, Артамонов наказав Тихонові випустити птахів і стежити, щоб хлопчисько не лазив на горище.

— Упаде з даху, розіб'ється. Ач який він гнилий.

Якось увечері, увійшовши до контори, він побачив, що цей хлопчик вишкрібає з підлоги ножем та змиває мокрою ганчіркою розлите чорнило.

— Хто розлив?

— Батько.

— А не ти?

— Йй-богу — не я!

— А чого пика заплакана?

Стоячи навколішках, підставивши голову під стусана, Павло не відповів, тоді Артамонов, придавивши його поглядом, задоволено сказав:

— Так тобі й треба.

Але раптом, на хвилину прозрівши, він посміхнувся в бороду, відчув, яка дитиняча й смішна ця неприязнь до нікчемного хлоп'яти.

«Ото, чим бавлюся!» — поблажливо подумав він і кинув на підлогу важкий, мідний п'ятак.

— На, купи собі пряників!

Хлопчик так обережно простяг брудні кісточки своїх пальців до монети, наче боявся, що мідь опече.

— Б'є тебе вітчим?

— Еге.

— Ну, що ж? Всіх б'ють, — утішив Артамонов. А через кілька днів Яків поскаржився, що Павлушка чимось зобідив його, і Артамонов старший, не вірячи синові, вже тільки за звичкою порадив конторникові:

— Ти лупцюю пасинка.

— Я лупцюю,— шанобливо запевнив Никонов.

Влітку, коли Ілля приїхав на канікули, незвично одягнений, зовсім острижений та ще лобатіший,— Артамонов дужче незлюбив Павла, бачачи, що син уперто продовжує товаришувати з цим хирлявим голодранцем. Сам Ілля теж став неприємно ввічливий, казав батькові й матері «ви», ходив, заклавши руки в кишені, тримався в домі, як гість, дражнив брата, доводячи його до випадків слізливого розпачу, дратував чимось сестру так, що вона кидала на нього книжками, і взагалі поводивсь, як шпбеник.

— Я казала! — скаржилася Наталія чоловікові.— І всі кажуть: наука веде до зухвальства.

Артамонов мовчав, тривожно спостерігаючи сина: йому здавалося, що хоч Ілля бешкетує багато, але якось невесело, вдавано. На даху лазні знову з'явилися голуби, вони, вуркочучи, ходили по гребені, а Ілля й Павло, сидючи біля димаря, годинами жваво балакали про щось, якщо не ганяли голубів. Ще в перші дні по приїзді сина батько запропонував йому:

— Ну, розповідай, як живеш; я тобі багато розповідав, тепер твоя черга.

Ілля дуже стисло й квапливо розповів щось нецікаве про те, як хлопчики дражнять вчителів.

— А нашо дражнити?

— Набридають,— пояснив Ілля.

— Так. Це наче не гаразд. Учитись трудно?

— Ні, легко.

— Брешеш?

— Подивіться оцінки,— сказав Ілля, смикнувши плечем, а очі його пильно дивилися в сад, на небо. Батько спитав:

— Що ти там бачиш?

— Шуліка.

Артамонов старший зітхнув.

— Ну, біжи, гуляй. Нудно зі мною, видно.

Зоставшись на самоті, він згадав, що і йому в дитинстві майже завжди було нудно чи боязно, коли батько розмовляв з ним.

— Вчителів дражнить. Мені отаке й на думку не спадало, коли дяк учив мене ремінним канчуком. Для дітей життя мовби м'якше стало.

Перед від'їздом до міста Ілля попросив — це було його єдине прохання:

— Папашо, дозвольте Павлові держати голубів на горищі, в лазні...

Нічого не обіцяючи, батько сказав:

— Всіх, кому погано, не втішиш.

— Значить — можна, — вирішив син. — Я скажу йому — зрадіє.

Артамонов старший був ображений тим, що син, дбаючи про радощі якогось нікчемного хлопчиська, не подбав, не зумів внести трохи радості в життя батька. І по від'їзді сина він відчув себе одержимим ще більш настійливою неприязню до конторникового пасинка. Тепер стало так, що коли вдома, на фабриці або в місті Артамонова щось дратувало, — в центр усякого його роздратування самовільно вторгався обідралий, брудненький хлопчик і наче запрошував вішати на його німі кістки всі лихі думки, всі недобрі почуття. Оцею хлопчисько справді ріс, як пліснява, як вечірня тінь, і, мелькаючи злодійкуватим чортеням, усе частіше потрапляв на очі.

В ласкавий день бабиного літа Артамонов, стомлений і сердитий, вийшов у сад. Вечоріло; в зеленкуватому небі, чисто заметеному вітром, вимитому дощами, тануло, не гріючи, втомлене сонце осені. В кутку саду порався Тихон Вялов, згрібаючи граблями опале листя, печальне, м'яке шарудіння пливло по саду; за деревами бурчала фабрика, сірий дим ліниво бруднив прозорість повітря. Щоб не бачити двірника, не розмовляти з ним, хазяїн пройшов у протилежний куток саду, до лазні; двері до неї були не причинені.

«Цей — там».

Обережно зазирнувши в передбанник, він побачив у кутку його, в затінку, на лаві розпластану фігурку свого ворога, — схиливши голову, широко розсунувши ноги, він був зайнятий дитячим гріхом. Це на секунду обрадувало Артамонова, але зараз же він згадав про Якова, про Іллю і злякано, з огидою зашипів:

— Ти що робиш, паршивий?

Рука Павла, переставши тремтіти, зметнулась, він увесь дивно якимось відірвався від лави, роззявив рота, тихенько вереснув, зіщулився в грудку і кинувся під ноги дорослому, — Артамонов з насолодою вдарив його правою

ногою в груди й спинив; хлопчик хруснув, стиха мукнув, перевернувся набік.

Був момент, коли Артамонову здалося, що цим стусаном ноги він скинув з душі своєї якесь брудне лахміття, тягар, набридлий йому. Але наступної хвилини він, визирнувши в сад, прислухався, причинив двері, і, нахилившись, сказав неголосно:

— Ну, вставай, ходім!

Хлопчик лежав, відкинувши одну руку вперед, другу придавши коліном, одна нога його здавалась набагато коротшою від другої, він наче непомітно підлазив до Петра, і витягнена рука його була неприродно, страшно довга. Заточившись, Артамонов схопився рукою за одвірок, скинув картуза і підкладкою його витер раптово й рясно спітнілий лоб.

— Вставай, я нікому не скажу, — сказав він пошепки, вже розуміючи, що вбив хлопчика, бачачи, що з-під щоки його, притиснутої до підлоги, тягнеться, звиваючись, стрічка темненької крові.

«Убив», — у думці мовив Петро Немудре, коротське слово звучало оглушливо. Артамонов засунув картуз до кишені чумарки, перехрестився, тупо дивлячись на маленьке, жалібно скорчене тіло; злякано билась нехитра думка:

«Скажу, що ненароком. Дверима вдарив. Дверима. Двері — важкі».

Він повернувся й важко сів на лаву, — позад нього стояв Тихон з мітлою в руках, дивився порожніми очима на Никонова й роздумливо чухав кам'яну вилицю свою.

— От, — голосно почав Артамонов, тримаючись руками за край лави, але Тихон, хитнувши головою, перебив його:

— Кволе хлоп'я, незграбне. Скільки разів я умовляв його — не лазь!

— Шо? — зі страхом, але і з надією спитав Петро.

— Уб'єшся, кажу. І ти, Петро Ілліч, пророкував це, пам'ятаєш? Всяка охота вимагає спритності. Непритомний, чи що?

Присівши навпочіпки, двірник помацав руку Павла, шию, торкнувся пальцем до щоки, і, вигираючи палець об фартух, черкаючи ним, наче сірником, він сказав:

— Мабуть — зовсім упокоївся. Гниленький був, багато хіба треба?

Говорив Тихон спокійно, рухався поволі і весь був такий, як завжди, але хазяїн не вірив йому і чекав якихось грізних, осудливих слів. Але Тихон, глянувши на стелю, на квадрат, вирізаний у ній, послухавши вуркотіння голубів, знову заговорив спокійно й просто:

— Він по дверях лазив; одну ногу поставив на лаву, другу на клямку дверей, потім на верх їх, звідти схопитися руками за край і підтягнеться на руках. А рученята — без сили, от і зірвався, та, видно, на ріжок дверей серцем і попав.

— Я цього не бачив,— сказав Петро. Почуття самозбереження підказувало йому швиденькі здогадки:

«Бреше? Фальшивить? Капкан ставить мені, до рук узяти хоче? Чи й справді не догадався, дурний?»

Останнє було певніше. Тихон поведився безглуздо: хитнувши головою, наче вдаривши лобом когось, він зітхнув:

— Ех, смітинка! І нащо такі? Піду, скажу матері. Вітчим, мабуть, журитиметься не дуже, хлоп'я було зайве йому.

Артамонов дуже підозріливо прислухався до слів двірника, намагаючись уловити в них фальш, але Тихон говорив, як завжди, тоном людини, вільної від цікавості.

— Чуеш? — сказав він, поворушивши бровами, прислухаючись: десь на подвір'ї жінка сердито гукала:

— Пашко! Па-ашко...

Тихон погладив вилицю.

— От тобі й Пашка! Готуй сльози...

«Ні,— дурень»,— вирішив Артамонов і, витягши з кишені картуз, пішов у сад, уважно розглядаючи зламаний козирок.

Тижднів два, три він прожив, почувуючи, що в ньому ходить, розхитує його хвиля темного страху, загрожуючи щодня новою, невідомою бідою. Ось зараз відчиняться двері, влізе Тихон і скаже:

«Ну, я, звісно, знаю...»

Але зовні все йшло гаразд; всі поставились до смерті хлопчика діловито й просто, покірні звичці родити й ховати. Никонов пов'язав жовту шию свою новим, чорним галстуком, і на змитому обличчі його з'явилася скромна важність, наче він одержав нагороду, яку давно заслужив. Мати вбитого, висока, худа, з конячим обличчям, мовчки, без сліз, поспішала поховати сина,— так здава-

лось Артамонову; вона все поправляла серпанковий рюш на узголів'ї труни, пересувала вінчик на синьому лобі трупа, обережно вдавлювала пальцями новенькі, руді копійки, що прикривали очі йому, і якимось безглуздо швидко хрестилася. Петро примітив, що рука в неї так стамилася, що на панахиді мати двічі не могла піднести руку,— піднесе, а рука опускається, як зламана.

Так, з цього боку все обійшлося гаразд; Никонови навіть багатослівно й надокучливо дякували за допомогу на похорон, хоч Артамонов, боячись збудити надмірною щедрістю підозру Тихона, дав небагато. Йому все не вірилося, що двірник такий дурний, яким він показав себе там, у лазні. Ось уже вдруге лазня висуває цього чоловіка на перше місце, все глибше втискаючи його в Петрове життя. Це — дивно і моторошно. Артамонов навіть думав, що лазню треба підпалити або зламати, попиляти на дрова, до речі, вона вже стара й гниє. Треба збудувати іншу й на іншому місці.

Пильно стежачи за Тихоном, він бачив, що двірник живе все так само, якимось знехотя, з ласки й проти волі своєї; так само не балакучий; з робітниками грубий, як поліцейський, вони його не люблять; з жінками він особливо, гидливо грубий, тільки з Наталією говорить якимось інакше, наче вона не господиня, а родичка його, тітка чи старша сестра.

— Ти чого надто ласкава до Тихона? — не раз допитувався він, жінка відповідала:

— Дуже вже він прижився в нас.

Якби двірник мав друзів, ходив кудись,— можна було б думати, що він сектант; останніми роками з'явилось чимало всяких сектантів. Але приятелів у Тихона, крім Серафима-тесляра, не було, він охоче ходив до церкви, молився щиро, але завжди чомусь негарно роззявивши рота, наче готуючись закричати. Часом, глянувши в мерехтливі очі двірника, Артамонов хмурився, йому здавалося, що в цих порожніх очах затаєна загроза, він відчував бажання схопити мужика за комір, струснути:

«Ну, кажи!»

Але зіниці Тихона танули, розпливалися, і кам'яний спокій його вилицюватого обличчя гамував тривогу Петра. Коли був живий Антон-дурник, він частенько стовбичив у сторожці двірника або, вечорами, сидів з ним біля воріт на лаві, і Тихон допитував божевільного:

— Ти не патякай по-дурному, ти поміркуй і поясни: куютир — це хто?

— Каямас,— радісно звискував Антон і заводив:

Хирстос воскиресе, воскиресе...

— Стривай!

Кибитка загубив колесо...

— Чого ти добиваєшся? — спитав Артамонов з досадою, незрозумілою йому.

— Щоб слова нелюдські пояснив.

— Та це — дурневі слова!

— І в дурня свій розум повинен бути,— безглуздо сказав Тихон.

Взагалі розмовляти з ним не варто було. Якось безсонної виючої ночі Артамонов відчув, що несила йому носити мертвий тягар на душі, і, збудивши дружину, розповів їй пригоду з хлопчиком Никоновим. Наталія, мовчки, кліпаючи сонними очима, вислухала його й сказала, позіхнувши:

— А я забуваю сни.

Але враз — кинулася:

— Ох, боюся, щоб Яша не зайнявся цим!

— Чим? — здивовано спитав чоловік, а коли вона відчутно пояснила йому, чого боїться, він подумав, з досадою сіпаючи себе за вухо:

«Даремно говорив».

Цієї ночі під шарудіння й свист метелиці, він, разом з поглибленою свідомістю своєї самотності, вигадав щось таке, що освітлювало вбивство, пояснювало його: він убив зіпсутого хлопчика, небезпечного товариша Іллі, з великої любові своєї до сина, із страху за нього. Це вносило в темну ненависть до хлопчика Никонова зрозумілу причину, це давало якусь полегкість. Але хотілося цілком позбутись цього тягаря, звалити його на чиїсь інші плечі. Він запросив попа Гліба, бажаючи поговорити про гріх незвичайний не на сповіді, не під час каяття в звичайних гріхах.

Худющий, сутулий піп прийшов увечері, тихенько сів у кутку; він завжди засовував довге тіло своє глибоко в кутки, де темніше, тісніше; він наче ховався від сорому. Його постать у старенькій, темній рясі майже зливалася з темною шкірою крісла, на похмурому тлі тьмяно висту-

пала тільки пляма обличчя його; скляним пилом блищали на волоссі скронь крапельки розталого снігу, і, як завжди, він затис ріденьку, але довгу бороду свою в кістлявий кулак.

Не зважаючи на почати розмову з головного, Артамонов заговорив про те, як швидко псується народ, дратуючи своїм лінощами, пияцтвом, розпустою; говорити про це стало нудно, він замовк, походжаючи по кімнаті. Тоді з похмурого кутка потекла мова попа, дуже схожа на скаргу.

— Ніхто не дбає про народ, а сам він духовно дбати про себе не звик, не вміє. Освічені люди... а втім,— не наважусь осуджувати, та й мало в нас освічених людей. І не вживаються вони, знаєте, в звичайне життя, в народне. Хоч бажають багато чого, але — не головного. Їх до бунту пориває, а звідси утиски влади проти них. І взагалі все якось не налагоджується в нас. Ось тільки єдиний голос все дужче чути в суєтному галасі, звернений до совісті світу, він владно намагається збудити її, це голос якогось графа Толстого, філософа й літератора. Надзвичайна людина, мова його смілива до зухвальства, але тому, що... тут, бачите, ображена православна церква...

Він довго розповідав про Льва Толстого, і хоч це було не зовсім зрозуміло Артамонову, проте зітхаючий голос попа, витікаючи з сутінок тихим струмком і малюючи майже казкову постать надзвичайної людини, відводив Артамонова від самого себе. Не забуваючи про те, нащо він запросив священника, Петро помалу віддався почуттю жалю до нього. Він знав, що міська біднота дивиться на Гліба як на блаженного за те, що цей піп не зажерливий, ласкавий до всіх, гарно править у церкві і дуже зворушливо відправляє похорон. Все це Артамонов вважав природним,— таким і повинен бути піп. Його симпатія до священника була викликана загальною нелюбов'ю міського духівництва та значних людей до Гліба. Але духовний пастир повинен бути суворий, він мусить знати й говорити особливі, пронизливі слова, мусить збуджувати страх перед гріхом, огиду до гріха. Артамонов знав, що такої сили Гліб не має і, слухаючи його невпевнену мову, слова якої хиталися, видно, боячись когось скривдити, він зненацька сказав:

— Я тебе, отець Гліб, для того потурбував, щоб сповістити: цього року я не говітиму.

— Чому ж так? — замислено спитав піп і, не дочекавшись відповіді, сказав: — Відповідаєте перед совістю своєю.

Артамонову почулося, що Гліб вимовив ці слова так само безсердечно, як говорить двірник Тихон. Через бідність свою піп не носив галош, з його важких, мужицьких чобіт натекли калюжі талого снігу, він шльопав підшвами по калюжах і все говорив, скаржачись, але не осуджуючи:

— Дивишся на те, що діється, і лиш одне втішає: зло життя, зростаючи, збирається воедино, наче для того, щоб легше було здолати його силу. Завжди таке спостерігав я: з'являється маленький стерженьок зла і далі на нього, як на веретено нитка, наростає все більше й більше злого. Розпорошене здолати — трудно, а з'єднане можна відтяти мечем справедливості зразу...

Ці слова лишилися в пам'яті Артамонова, він почув у них щось утішне: стерженьок — це Павло, адже до нього, бувало, стікалися всі темні думки, він притягав їх. І знову, в цей час, він подумав, що якусь частку його гріха справедливо буде віднести на рахунок сина. Полегшено зітхнувши, він запросив попа до чаю.

В ідальні було світло, затишно, тепле повітря її насичене смачними запахами; на столі, благодушно пофиркуючи парою, кипів самовар; теща, сидячи в кріслі, приємно співала чотирилітній онуці:

Блискавка святая
Дари відпускає:
Апостолу Петру —
Йому літню жару;
Угоднику Миколі —
На морях, озерах волю;
А пророку Іллі —
Спис золотий до землі...

— Язичеське, — сказав піп, сідаючи до столу, і винувато посміхнувся.

У спальні дружина казала Петрові:

— Олексій повернувся, бачила я його. Він все більше з ума сходить за Москвою. Ох, боюсь я...

Влітку на білій шиї та рум'яному, відшліфованому обличчі Наталії з'явилися якісь червоненькі цяточки; дрібні, як уколи голки, вони все-таки заважали їй, і двічі на тиждень, перед сном, вона старанно втирала в шкіру

щік мазь медового кольору. Цим ділом вона й була зайнята, сидючи перед дзеркалом, рухаючи голими ліктями; під сорочкою важко колпвалися кулі її грудей. Петро лежав у ліжку, закинувши руки під голову, бородою в стелю, скоса дивився на жінку і вважав, що вона схожа на якусь машину, а від її мазі тхне вареною севрюгою. Коли Наталія, помолившись переконливим шепотом, лягла в ліжку, і, з чесної звички здорового тіла, запропонувала себе чоловікові, він удав, що спить.

«Стерженьок, — думав він. — От і я — веретено. Кручесь. А хто пряде? Тихон сказав: людина пряде, а чорт ряднину тче. От неподобна пика!»

Олексій роздував діло, і воно все ширше розповзалось по піщаних горбах над рікою; вони втратили свою золотаву барву, зникав срібний полиск слюди, згасали гострі іскорки кварцу, пісок утоптувався; з кожним роком, весною, на ньому все буйніше розростались, яскравіше зеленіли бур'яни, на стежках уже подорожник притискав своє листя; лопух розвішував великі вуха; навколо фабрики дерева саду сіяли цвітінь; осінній лист, згниваючи, угноював усе жирніший пісок. Фабрика все голосніше бурчала, дихала тривогами й турботами; хурчали сотні веретен, шепотіли верстати; цілий день, задихаючись, пихкали машини, над фабрикою безперестану кружляв заклопотаний трудовий гул; приємно було знати, що ти хазяїн всього цього, навіть до подиву, до гордості приємно.

Але іноді, і все частіше, Артамонова опановувала втома, він згадував свої дитячі роки, село, спокійну, чисту річку Рать, широкі далі, просте життя мужиків. Тоді він відчував, що його схопили й крутять невидимі, цупкі руки, цілоденний шум, сповняючи голову, не залишав у ній місця ніяким іншим думкам, окрім тих, які навіювались ділом, кучерявий дим фабричного димаря темнив усе навкруги смутком та пудьгою.

У години й дні такого настрою йому особливо не подобались робітники; здавалося, що вони стають все кволіші, втрачають мужицьку витривалість, заразилися баб'ячою дражливістю, надміру вразливі, зухвало огризаяться. В них з'явилося щось нехазяйновите, нестале; раніш, коли ще живий був батько, вони жили сімейніше, дружніше, не так багато пиячили, не так безсоромно розпутничали, а тепер все сплуталось, люди стали спиритиші й навіть мовби розумніші, але недбаліші до роботи, зліші

один до одного і всі недобре, злодійкувато придивляються, приміряються. Особливо зухвалою та нешанобливою ставала молодь, молодих фабрика дуже швидко робила зовсім несхожими на мужиків.

Кочегара Волкова довелось вирядити в губернію, до будинку для божевільних, а всього п'ять років тому він, погорілець, вродливий, здоровий, з'явився на фабриці разом із жвавою дружиною. Через рік дружина його загуляла; він почав бити її, довів до сухот, і ось уже обох немає. Таких випадків швидкого згоряння людей Артамонов спостерігав чимало. За п'ять років було чотири вбивства, два — в бійці, одне з помсти, а один літній ткач зарізав дівчину-шпульницю з ревнощів. Часто бились до крові, до серйозних поранень.

На Олексія все це, як видно, не впливало. Брат ставав чим далі незрозумілішим. В ньому було щось спільне з чистеньким, жартівливим теслею Серафимом, що однаково весело й спиритно робив дітлахам дудки, самостріли і збивав для них труни. Яструбині очі Олексія блищали певністю, що все йде гаразд і надалі буде добре йти. Вже три могили було в нього на кладовищі; твердо, чіпко жив лише Мирон, негарно, нашвидку складений з довгих кісток та хрящів, весь скрипучий, хрусткий. У нього була звичка ламати собі пальці так, що вони голосно хрускали. В тринадцять років він уже носив окуляри, це зробило трохи коротшим його довгий, пташиний ніс і притемнило неприємно світлі очі. Ходив цей хлопчик завжди з якоюсь книжкою в руці, затиснувши в ній палець так, що здавалося — книжка приросла до нього. З батьком та матір'ю він розмовляв як рівний, навіть не розмовляв, а розумував. Їм це подобалось, а Петро, виразно почувуючи, що племінник не любить його, платив йому тим самим.

У домі Олексія все було несерйозне, несолідне; Артамонов старший бачив, що різниця між його життям та життям брата майже така, як між монастирем та ярмарковим балаганом. У місті в Олексія й дружини його приятелів не було, але в його тісних кімнатах, схожих на комірчини, набиті обчовганими, старими речами, збиралися святами люди сумнівної гідності: золотозубий фабричний лікар Яковлев, людина насмішкувата й зла; крикливий технік Коптев, п'яниця й картяр; учитель Мирона, студент, якому поліція заборонила вчитися; його кирпата

дружина курила цигарки, грала на гітарі. Були й ще якісь уламки людей, всі вони однаково зухвало ляляли попів, начальство, і було ясно, що кожен з них вважає себе за надзвичайного розумника. Артамонов усією істотою своєю почував, що це — не справжні люди, і не розумів, нащо вони братові, хазяїнові половини великого, важливого діла? Слухаючи їх голос, він згадував попову скаргу: «Бажають багато чого, але — не головного».

Він не питав себе, в чому і де це головне, він знав, що головне — в ділі.

Улюбленцем брата був, видно, крикливий циган Коптев; він здавався п'яним, у ньому було щось напористе й навіть мовби розумне, він частіше за всіх казав:

— Все це дурниці, філософія! Промисловість — оце! Техніка.

Але в Коптеві Артамонов старший підозривав щось еретичне, руйницьке.

— Небезпечний хлопець,— сказав він братові; Олексій здивувався:

— Коптев? Що ти? Це — молодець, діловик, віл, розумник! Таких би тисячі!

І, посміхаючись, додав:

— Коли б у мене дочка була, я б його одружив, ланцюгом прикував би до діла!

Петро похмуро відійшов від нього. Якщо не грали в карти, він самотньо сидів в улюбленому кріслі, широкому й м'якому, як постіль; дивився на людей, сіпаючи себе за вухо, і, не бажаючи згоджуватися ні з ким з них, хотів би сперечатися з усіма; сперечатися хотілося не тільки тому, що всі ці люди не помічали його, старшого в ділі, а ще й з інших якихось підстав. Ці підстави були неясні йому, говорити він не вмів і лише коли-не-коли, натужно, докидав своє слово:

— А от, піп Гліб оповідав мені про одного графа...

Коптев негайно гавкав на нього:

— Яке вам діло до графа, вам, вам? Граф цей — останній подих сільської Росії...

Він кричав і зневажливо тикав пальцем на Петра, а всі інші, слухаючи його, теж ставали схожі на циган, бездомне, бродяче плем'я.

«Міль,— думав Петро.— Дармоїди».

Одного разу він сказав:

— Це неправильно кажуть: «Діло — не ведмідь, в ліс не втече». Діло і є ведмідь, тікати йому нема чого, воно обхопило й тримає. Діло людині — пан.

— От, от,— загавкав Коптев.— Де так скажуть? Хто так скаже? Ось вона — небезпека!

А брат Олексій глузливо спитав:

— Ти що ж — у Тихона думок позичаєш?

Це дуже розсердило Петра, і вдома він сказав дружині:

— Ти наглядай за Оленою, коло неї циган цей, Коптев, упадає. Олексій потурає йому, Олена — шматок ласий, не для такого. Наглядай їй жениха.

— Які тут женихи для неї,— заклопотано заговорила Наталія.— Женихів треба в губернії шукати. Та й рано мовби...

— Гляди — рапять...— посміхнувся Артамонов і цим викликав у дружини грайливий смішок.

Коли йому щастило вислизнути на короткий час, відертися з обмеженого кола турбот про фабрику, він знову почував себе в густому тумані неприязні до людей, невдоволення собою. Була тільки одна світла пляма — любов до сина, але й ця любов вкрилась тінню хлопчика Никонова, чи пішла глибше під вагою вбивства. Дивлячись на Іллю, він іноді відчував потребу сказати йому:

«Ось що я вчинив із страху за тебе».

Розум його був недосить хитрий і не міг приховати, що страх з'явився за секунду до вбивства, але Петро розумів, що тільки цей страх і може хоч трохи виправдати його. Проте, розмовляючи з Іллею, він боявся навіть згадувати про його товариша, боявся випадково проговоритися про злочин, якому він хотів надати вигляду подвигу.

Він бачив, що син росте швидко, але якось убік. Ілля ставав спокійнішим, з матір'ю розмовляв лагідніше, не дражнив Якова, теж гімназиста, любив бавитися з меншою сестрою Тетяною, з Олени необразливо посміювався, але у всьому, що він говорив, був помітний якийсь стурбований, вдумливий холодок. Павла Никонова заступив Мирон, брати майже не розлучалися, без кінця-краю розмовляючи про щось, вимахуючи руками; разом вчилися, читали, сидючи в саду, в альтанці. Ілля майже не жив удома, мелькне вранці за чаєм і йде в місто до дядька, або в ліс із Мироном та вихрестим, чорненьким Горицетовим; цей

маленький, пронозливий хлопчисько, колючий, як реп'ях, ходив вихляючою ходою, його очі були глузливо вивихнуті й здавалися косими.

— Охота тобі дружитися з таким жиденям,— гидливо зауважила Наталія синові; Петро Артамонов побачив, що тонко викреслені брови сина тіпнулися.

— Жиденя — образливе слово, мамо. Ви знаєте, що Олександр — небіж нашого панотця Гліба, значить — руський. У гімназії — він найперший...

Мати зневажливо пирхнула:

— Жиди всюди на перше місце лізуть.

— Звідки ви знаєте це? — не поступався син.— У місті — чотири євреї, всі бідні, крім аптекаря.

— Та сорок жиденят. І у Воргороді всюди жиди, і на ярмарку...

З образливою настирливістю Ілля повторив:

— Жиди — погане слово.

Тоді мати, брязнувши чайною ложкою по блюдечку, закричала, червоніючи:

— Та чого ти мене вчиш? Не знаю я, чи що, як треба говорити? Я — не сліпа, і бачу, як підлабузник цей до всіх, навіть до Тихона, лашчиться: от я й кажу: ласкавий, як жиденя, а ласкаві — небезпечні. Знала я такого ласкавого...

— Годі! — суворо втрутився Петро, а вона, готова заплакати, скаржилася:

— Що ж це, Петро Ілліч, слова не можна сказати!

Ілля замовк, насупившись, а мати нагадала йому:

— Адже я тебе породила.

— Дякую,— сказав Ілля, відсуваючи порожню чашку; батько скоса зиркнув на нього й посміхнувся, сіпнувши себе за вухо.

В словах дружини він чув, що вона боїться сина, як раніше боялась газових ламп, а недавно почала боятися химерного кофейника, подарунка Ольги: їй здавалося, що кофейник вибухне. Щось подібне до смішного страху матері перед сином відчував перед ним і сам батько. Незрозумілий був юнак, всі троє вони незрозумілі. Що цікавого бачили вони в двірникові Тихоні? Вечорами вони сиділи з ним біля воріт, і Артамонов старший чув напугливий голос мужика:

— Це — так. Менше несеш — легше йдеш. А щодо кутків — не вірте. Які кутки на небі? Стін на небі нема.

Гімназисти реготали. Ілля сміявся бархатисто, небагато. Мирон — сухо й їдко, а Горицветов не так охоче, як вони, і завжди рішуче уривав сміх свій, переконуючи друзів:

— Стривайте, це зовсім не смішно!

І знову лінивенько гула темна мова Тихона:

— Ви, діти, про людину більше вчіться, як взагалі людина. Хто на що призначений, яка кому доля? Ось над чим чаклувати треба. Слова теж. Слова треба розуміти наскрізь. Ось ви, часто, — той, їйший — кажете: доконечно, кругле слівце. А воно кінця й немає нічому!

І Тихон Вялов повторював знайому Петрові свою приказку:

— Людина — нитку пряде, чорт — ряднину тче, так воно, без кінця, і йде.

Молодь реготала, густо сміявся й Тихон, зітхав:

— Ех, ви, учені, недопечені!

У сутінках вечора діти ставали менші, незначніші, як вони були при світлі сонця, а Тихон розпухав, розповзався й говорив іще безглуздіше, ніж удень.

Розмови Іллі з Тихоном, зміцнюючи неприязнь Артамонова до двірника, викликали в нього якесь невиразне побоювання. Він питав сина:

— Чим тебе Тихон цікавить?

— Інтересний чоловік.

— Та чим інтересний? Дурістю своєю?

Ілля тихо відповів:

— І дурість розуміти треба.

Відповідь сподобалась Артамонову.

— Це — так: у дурості живемо.

Але він зараз же зміркував:

«Тихонові слова!»

Син будив у ньому якісь особливі надії; коли він бачив, як Ілля, заклавши руки в кишені, посвистуючи тихенько, дивиться з вікна в двір на робітників, або не поспішаючи йде по ткацькій, або, легкою ходою, до селища, батько вдоволено думав:

«Пильний хазяїн буде. І в діло увійде не так, як я: запрягли і — повізі!»

Було трохи прикро, що син небалакучий, а коли говорить, то коротко, мовби заздалегідь обміркованими словами, вони не викликають бажання провадити розмову далі.

«Сухуватий»,— думав Артамонов і потішав себе тим, що Ілля вигідно не схожий на галасливого балакуна Горичвєтова, на в'ялого, лінивого Якова й на Мирона, який, швидко втрачаючи юнацьке, говорив книжно, ставав чванливим та схожим на чиновника, який знає, що на кожну подію в житті у книгах є свій, суворий закон.

Тижні кашікул минали певловимо швидко, і от діти вже збираються від'їздити. Виходить якось так, що Наталія напучує благими порадами Якова, а батько говорить Іллі не те, що хотів би сказати. Але ж як скажеш, що нудно жити в комариній хмарі одноманітних турбот про діло? Про це не говорять з хлопчиськами.

Артамонову старшому так хотілося зазнати чогось не-схожого на звичайне, неминуче, як сніг, дощ, грязь, спека, курява, що, нарешті, він знайшов чи вигадав щось. У глухому лісному закутку повіту його захопила в дорозі червєнева гроза з градом, з оглушливою тріскотнявою грому та синіми вибухами хмар. Вузькою лісовою дорогою, невидимий, у темряві, ринув потік води, земля під ногами ко-ней розтала й потекла, заливаючи колеса шарабана по осі. Моторошно було, коли синій, холодний вогонь на секунду грізно освітлював кипіння розтопленої землі, а оба-біч дороги, з мокрої темряви, крізь скляну сітку дощу, злітали, підстрибуючи зі страху, чорні дерева. Невидимі коні спинилися, пирхаючи, хлюпаючи копитами у воді, гладкий кучер Яким, лагідна людина, ласкаво й боязко заспокоював коні. Град, сповнивши ліс льодяним шумом, висипався швидко, але його змінила буйна злива, дрібно шмагаючи листя мільйонами важких крапель, сповнюючи темряву сердитим виттям.

— До Попових треба їхати,— сказав Яким.

І от Артамонов, вдягнений у чужий одяг, обтягнутий ним, боячись поворухнутися, сконфужено сидить, як уві сні, біля столу, серед теплої кімнати, в сухій, приймній півтемряві; шумить нікельований самовар, чай наливає висока, тонка жінка, в чалмі рудуватого волосся, в тем-ному, широкому вбранні. На її блідому обличчі гарно сві-тяться сірі очі; м'яким голосом вона дуже просто й по-кірно, не скаржачись, розповіла про недавню смерть чоловіка, про те, що хоче продати садибу і, переїхавши до міста, відкрити там прогімназію.

— Це порадив мені ваш брат. Цікава він людина, жвава, самобутня.

Петро заздрісно крякнув, придивляючись до всього, що оточувало його. Замолоду, їздячи з батьком по губернії, він часто бував у панських домах, але нічого особливого не помічав у них, почувуючи, що тільки тісно йому від людей та речей, а в цьому домі ніщо не зв'язувало; тут було щось ласкаве й праведне. Велика лампа під матовим абажуром обливала молочним світлом посуд, срібло на столі й гладенько зачесану, темну голівку маленької дівчинки із зеленим козирком над очима; перед нею лежав зошит, дівчинка малювала тонким олівцем і муркотіла тихенько, не заважаючи слухати рівну мову матері. Кімната невелика, тісно заставлена меблями, і всі речі наче вросли в неї, але кожна жила окремо й щось говорила про себе, так само, як три дуже яскраві картини на стінах; на картині напроти Петра білий, казковий кінь гордо вигнув шию; грива його неймовірно довга, майже до землі. Все надзвичайно затишне, спокійне, і, наче задумлива пісня, доходячи мовби здалеку, звучав красивий голос господині. В отакому оточенні можна прожити все життя без тривоги, не зробивши нічого поганого; маючи за дружину таку жінку, можна поважати її, можна говорити з нею про все.

За дверима на терасу, крізь півколо різнокольорових шибок, синювато вибухало, спалахувало чорне небо, вже не лякаючи душу.

Вдосвіта Артамонов поїхав, зберігаючи в собі враження ласкавого спокою, затишку та майже безплотний образ сіроокої, тихої жінки, що влаштувала цей затишок. Пливучи в шарабані по калюжах, що байдуже відбивали й золото сонця, і брудні плями розірваних вітром хмар, він, з печаллю й заздрістю, думав:

«Он як живуть».

Він чомусь не сказав дружині про своє знайомство і приховав його від Олексія; тим дужче зніжковів він через кілька тижнів, коли, прийшовши до брата, він побачив Попову поряд з Ольгою на дивані; брат штовхнув його до дивана:

— Ось, Віро Миколаївно, братік мій.

Жінка, посміхаючись, простягнула руку:

— Ми вже знайомі.

— Як це? — здивовано скрикнув Олексій. — Коли це?

Тн чому ж не сказав?

У братовім здивуванні Петро відчув щось негарне, і в

нього непомітно ворухнулось волосся бороди; сіпнувши себе за вухо, він відповів:

— Я — забув.

Олексій, безсоромно показуючи на нього пальцем, кричав:

— Дивіться — почервонів, га? Ні, ловко ти відповів, дитинко! Та хіба таку даму, раз побачивши, можна забути? Дивіться — вуха в нього сверблять, ростуть!

Попова посміхнулася необразливо, ласкаво.

Пили мед з льодом з високих, гранчастих бокалів; мед привезла в подарунок Ользі ця жінка, він був золотистий, як янтар, весело пощипував язик, підказував Петрові якісь дуже жваві слова, але їх не було куди вставити, брат безперестану й неспокійно торохтів:

— Ні, Віро Миколаївно, ви не поспішайте продавати! Це треба продати любителю тиші, це — місце для спочинку душі. А наш брат — що вам дасть? Землі у вас нема, лісу — мало, та й — поганий, та й кому, крім зайців, ліс потрібен тут?

Петро сказав:

— Продавати не треба.

— Чому ж? — спитала Попова, задумливо попиваючи мед, і зітхнула: — Треба.

Петрові не сподобався пильний погляд Ольги й тремтіння її губів, що сховали усмішку: він похмуро випив мед і промовчав у відповідь Поповій.

Через два дні в конторі Олексій об'явив йому, що має намір дати Поповій грошей під заставу речей.

— Маєткові її ціна — сім карбованців, а от речі...

— Не давай, — сказав Петро дуже рішуче.

— Чому? Я речам ціну знаю...

— Не давай.

— Та — чому? — кричав Олексій. — Я — із знавцем приїду до неї, з оцінювачем.

Петро заперечливо мотав головою; йому дуже хотілось відговорити брата від цієї операції, але, не знаходячи, як заперечити, він раптом запропонував:

— Попролам дамо; ти — половину і я.

Олексій посміхнувся, дивлячись йому в очі.

— Чудити починаєш?

— Значить — час настав, — сказав Петро Артамонов голосно.

— Гляди: не на ту адресу! — попередив брат. — Я — пробував, вона — риба.

Після двох-трьох зустрічей з Поповою Артамонов навчився мріяти про неї. Він ставив цю жінку поруч себе, і зараз же виникало перед ним життя напрочуд легке, затишне, красиве зовні, приємно тихе внутрішньо, без потреби щодня бачити десятки недбалих до діла людей; завжди чимось незадоволені, вони то кричали, скаржились, то брехали, намагаючись обдурити, їх настирливі лестощі драгували так само, як погано прихована, але все зростаюча ворожість. Легко поставала картина життя поза всім цим, далеко від червоного, жирного павука фабрики, що все ширше ткав своє павутиння. Він бачив себе чимось, схожим на великого kota; йому тепло й спокійно, господиня любить його, охоче пестить, і більше йому нічого не треба. Нічого.

Як колись хлопчик Никонов був для нього темною точкою, круг якої збиралося все важке й неприємне, так тепер Попова стала магнітом, що притягав до себе тільки хороші, легкі думки й наміри. Він відмовився їхати з братом та якимось хитрим дідком в окулярах до маєтку Попової, цінувати її майню, та, коли Олексій, покінчивши справу з закладною, повернувся, він запропонував:

— Продай мені закладну.

Олексій був неприємно вражений, довго випитував, нащо це треба, і нарешті сказав:

— Слухай, мені це не вигідно! Заплатити в неї — нема чим, ціна речам — велика, розумієш? Давай додачі!

Сторгувалися; Олексій, поморщившись, сказав:

— Бажаю удачі. Діло — добре.

Петро теж почував, що зробив хороше діло: він подарував собі куток для відпочинку.

— Дружині твоїй — не говорити? — спитав брат, підморгнувши.

— Твоє діло.

Допитливо дивлячись на нього, Олексій сказав:

— Ольга думає, що закохався ти в Попову.

— А це — моє діло.

— Не гиркай. В ці, в наші літа, майже всі чоловіки жирують.

Грубо й сердито Петро відповів:

— Ти мене не займай...

Незабаром він відчув, що Ольга почала розмовляти з

ним ще приязніше, але якось жалісливо; це не сподобалось йому, і, осіннього вечора, сидячи в неї, він спитав:

— Тобі чоловік плів щось про Попову?

Погладивши легкою рукою своєю його волохату руку, вона сказала:

— Далі мене це не піде.

— Воно нікуди не піде,— сказав Артамонов, вдаривши кулаком по коліні.— Воно — зо мною зостанеться. Тобі цього не зрозуміти. Ти їй не кажи нічого.

Він не відчував хтивості до Попової, у мріях вона з'являлась перед ним не як жінка, яку він жадав, а як конче потрібний додаток до ласкавого затишку дому, до хорошого, праведного життя. Але коли ця жінка переїхала до міста, він став часто бачити її в Олексія і враз відчув себе приголомшеним. Він побачив її біля ліжка хворої Ольги; засукавши рукава кофти, нахилившись над мискою, вона змочувала водою рушник, згиналася, випростовувалася; на диво струнка, з невеличкими дівочими персами, вона була неперечно спокуслива. Стоячи біля дверей, Артамонов мовчки, спідлоба дивився на її білі руки, на тугі литки ніг, на стегна, враз обгорнений гарячим туманом такого бажання, що відчув її руки круг свого тіла. У відповідь на її привітання, він, насилу зігнувши шию, пройшов до вікна й сів там, відсапуючись, похмуро питаючи:

— Що ж це ти, Ольго? Негаразд...

Вперше жінка діяла на нього так владно й різуче; він навіть злякався, невиразно відчуваючи в цьому щось небезпечно, загрозливе. Пославши свого кучера по лікаря, він зараз же пішов пішки дорогою до фабрики.

Був кінець лютого; відлига загрожувала хуртовиною; сіренький туман висів над землею, ховаючи небо, звивши простір до розмірів перекинутої над Артамоновим чаші; з неї поволі сипався вогкий, холодний пил; важко осідаючи на волоссі вусів, бороди, він заважав дихати. Артамонов, ступаючи по рихлому снігу, почував себе таким же зім'ятим і розчавленим, як у ніч замаху Микити на самогубство і в годину вбивства Павла Никонова. Однакова тяжість цих двох моментів була ясна для нього й тим небезпечнішим здавався третій. Було ясно, що він ніколи не зуміє зробити цю пані полюбовницею своєю. Він уже і в цей час бачив, що потяг до Попової, зіснанацька спалахнувши, ламає, темнить у ньому щось любе йому.

відсуваючи цю жінку в ряд звичайного. Він надто добре знав, що таке дружина, і в нього не було причин думати, що полюбовниця може бути чимось або якимось краща від жінки, чії прісні, обов'язкові пестоші вже майже не збуджували його.

«Чого треба? — питав він себе. — Блудити хочеш? Дружина є».

Завжди в години, коли йому загрозувало щось, він відчував напружене бажання якнайшвидше переступити через небезпеку, залишити її позад себе й не оглядатись назад. Стояти перед чимось загрозовим — це те саме, що стояти вночі в темряві на рихлій, весняній кризі, над глибокою рікою; цього жаху він зазнав, будши підлітком, і всім тілом пам'ятав його.

Через кілька днів, прожитих у важкому, чадному отупінні, він, після безсонної ночі, рано-вранці вийшов на двір і побачив, що цепний пес Тулун лежить на снігу, в крові; були ще такі сутінки, що кров здавалась чорною, як смола. Він поворушив ногою кудлатий труп. Тулун теж поворушив оскаленою мордою й зиркнув виваленим оком на ногу людини. Здригнувшись, Артамонов відчинив низькі двері до сторожки двірника, спитав, стоячи на порозі:

— Хто вбив собаку?

— Я,— сказав Тихон, тримаючи блюдечко з чаєм на п'яти розчепіrenих пальцях.

— Нащо це?

— Знов людину вкусила.

— Кого?

— Зинаїду, Серафимову дочку.

Замислившись про щось, помовчавши, Петро сказав:

— Шкода пса.

— Ще б пак! Я його вигодував. А він і на мене став гарчати. Воно, звісно, і людина сказиться, якщо її на ланцюг припнути.

— А вжеж,— сказав Артамонов і пішов, дуже щільно причинивши двері, думаючи:

«Часом навіть цей розумно говорить».

Він постояв серед двору, прислухаючись до шарудіння й гулу фабрики. В дальньому кутку ясніла жовта пляма,— світло у вікні Серафимової квартири, прибудованої до стіни стайні. Артамонов пішов на світло, зазирнув у вікно,— Зинаїда в самій сорочці сиділа біля стола, перед

лампою, в чомусь копірсаючись голкою; коли він увійшов до кімнати, вона, не підводячи голови, спитала:

— Чого вернувся?

Але, підвівши очі, кинула шитво на стіл, підвелась по-сміхаючись, скрикнувши:

— Ой, господи! А я думала — батько...

— Так тебе, чуєш, Тулуи укусив?

— Та ще як! — наче вихваляючись, сказала вона і, поставивши ногу на стілець, трохи підняла поділ сорочки.— Ось дивіться!

Артамонов мигцем поглянув на білу ногу, перев'язану під коліном, і підійшов близько до дівчини, питаючи глухо:

— А ти чого, вдосвіта, по двору бігаєш? Чого, га?

Запитливо зиркнувши в обличчя йому, вона зараз же догадливо посміхнулася, сильно дмухнувши в скло лампи, погасила її і сказала:

— Двері треба зацешнути.

Через півгодини Петро Артамонов повагом ішов на фабрику, приємно спустошений; сіпав себе за вухо, поплюзував, здивовано пригадуючи безстыдство пестоців шпульниці, і посміхався: йому здавалося, що він когось дуже спритно обдувив, обманив...

Він вдерся в гуляще життя фабричних дівчат, як ведмідь на пасіку. Спочатку це життя, перевищуючи все, що він чув про нього, вразило його зухвалою оголеністю слів та почуттів; все в ньому було розв'язане, показувалось з визивним безстыдством, про це безстыдство співали й плакали пісні, Зинаїда й подруги її називали його — любов, і було в ньому щось гостре, гіркувате, що п'янило дужче від вина.

Артамонов знав, що службовці фабрики називають притулену до стіни стайні хатишку Серафима «Капкан», а Зинаїді дали прізвисько Насос. Сам тесляр називав житло своє «Монастирем». Сидячи на лаві, біля печі, завжди з гусями на вишиванім рушнику, перекинутому через плече, за шию, він, жваво задираючи кучеряву голівку, граючи рожевим личком, підморгував, покрикував:

— Веселіться, чернички! Адже це, Петро Ілліч, чернички, ти що думаєш? Вони веселому чортові послух несуть, а я в них — настоятель, щось наче піп, дзвінкі кісточки! Кинь карбованчика для веселості життя!

Діставши гроші, він засовував їх за онучу й хвацько співав, приграючи на гусях:

В пеклі бариня сидить,
Лід їй смажений кортить.
Чорти спать їй не дають,
Кочергою мацають!

— Багато примовок знаєш ти,— дивувався хазяїн, а старичок хвостовито теревенив:

— Сито! Я — як сито; хоч який непотріб насип у мене, я тобі пісню відсію. Така я людина — сито!

І розповідав:

— Мене цього пани навчили; були такі надзвичайні пани Кутузови і був пан Япушкін, теж п'яниця. Прикидався бідним,— хитрий! — ходив пішки з коробом за плечима, наче дріб'язком торгував, а сам усе, що бачить, чує,— записував. Писав, писав, та — до царя: дивись, каже, твоя величність, про що наші мужики думають! Поглянув цар, почитав записи, збентежилась душа його і звелів він дати мужикам волю, а Япушкіну поставити в Москві мідний пам'ятник, самого ж його — не займати, а заслати живого в Суздаль і поїти вином, скільки хоче, казенним коштом. Тому що Япушкін, бач, ще багато записав таємності про народ, ну, тільки вони були цареві невисгідні їй треба було їх приховати. Там, у Суздалі, Япушкін спився до смерті, а записи в нього, звісно, викрали.

— Брешеш ти щось,— зауважив Артамонов.

— Крім дівчат — ніколи нікому не брехав, це не мое рукомесло,— говорив старий, і трудно було збагнути, коли він не жартує.

— Бреше хто правду знає,— теревенив він,— а я брехати не можу, я правди не знаю. Тобто, коли хочеш, я тобі скажу: я правди силу-силенну бачив, і мій куплет такий: правда — молодиця, гарна, поки молода.

Але, не знаючи правди, він знав надзвичайно багато історій про панів, про їх забави та нещастя, про жорстокість та багатство і, розповідаючи про це, додавав завжди з явним жалем.

— Ну, однак їм — кінець! З точки життя з'їхали, самі себе не розуміють! Зірвалися...

Він писав пальцем коло над своєю головою і, швидко спустивши руку, креслив таке самісіньке коло над підлогою.

— Дожирувались! — казав він, підморгуючи, і співав:

Жили собі у нас пани,
Охочі до телятини.
І проїли ті пани
Навіть батькові штани!

Оповідав Серафим про розбійників і відьом, про мужицькі бунти, про згубне кохання, про те, як уночі до невітишних вдів літають вогняні змії, і про все він говорив так цікаво, що навіть невгамовна дочка його слухала ці казки мовчки, з задумливою жадібністю дитини.

У Зинаїді Артамонов гидливо спостерігав поєднання шаленої розпусти з ощадливою діловитістю. Він не раз згадував наклеп Павла Никонова, — наклеп, що виявився пророцтвом.

«Чому — цю обрав я? — питав він себе. — Є — кращі. Хороший буду, коли син дізнається про неї».

Він помічав також, що Зинаїда й подружки її ставляться до своїх забав, наче до немиучої повинності, як солдати до служби, і часом думав, що безстыдством своїм вони також дурять і себе, і ще когось. Його незабаром почала відштовхувати від Зинаїди її настирлива пожадливість до грошей, канючіння; це виявлялося в неї яскравіше, ніж у Серафима, що витрачав гроші на солодке вино «Тенеріф», — він чомусь звав його «ріп'яним вином», — на улюблену свою ковбасу з часником, мармелад та здобні булки.

Артамонову дуже подобався легкий, потішний дідок, умілий робітник, він знав, що Серафим також подобається всім, на фабриці його звали — Утішитель, і Петро бачив, що в цьому прізвиську правди було більше, ніж насмішки, а насмішка звучала ласкаво.

Тим більш незрозуміла й неприємна була йому дружба Серафима з Тихоном, а Тихон наче павмисно полюблював цю неприязнь. День іменин Вялова на двадцятому році його служби в Артамонових Наталія вирішила зробити особливо урочистим днем для іменинника.

— Подумай, яка він незвичайна людина! — сказала вона чоловікові. — За двадцять років нічого лихого ми не бачили від нього. Як воскова свічка горить.

Бажаючи особливо вшанувати двірника, Петро сам поніс йому подарунки. У сторожці його зустрів прибраний Серафим, за ним стояв Тихон, схиливши голову, дивлячись на чоботи хазяїна.

— Від мене тобі — годинник, на! Від дружини—сукно на піддъовку. І ось іще — гроші.

— Гроші — зайві,— пробурмотів Тихон, потім сказав:
— Спасибі.

Він запросив хазяїна випити «Тенеріфу», що подарував Серафим, а старичок зараз же заграв словами:

— Ти, Петро Ілліч, нам ціну знаєш, а ми — тобі. Ми розуміємо: ведмідь любить мед, а коваль залізо кує; пани для нас ведмеді були, а ти — коваль. Ми бачимо: діло в тебе велике, трудне.

Тоді Вялов, крутячи в пальцях срібного годинника, сказав, дивлячись на нього:

— Діло — поручні людині; край ями ходимо, за них тримаємось.

— От! — закричав Серафим, радіючи з чогось.— Справедливо! А то б упали, значить!

— Ну, це ви кажете даремно,— сказав Артамонов.— Бо ви не хазяї. Вам — не зрозуміти...

Він не знаходив досить сильних заперечень, хоч слова Тихона зразу розсердили його. Не вперше Тихон одягав ними свою вперту, темну думку, і вона все дужче дратувала хазяїна. Дивлячись на щедро намащену, кам'яну голову двірника, він шукав приголомшливих слів і сопів, сіпаючи вухо.

— Діла, звичайно, різні,— примирливо заговорив Серафим: — є — погані, є — гарні...

— Добрий ніж, та горло не ріж,— пробурчав Тихон.

Хазяїнові захотілось круто виляти іменинника, і, ледве стримавши це бажання, він суворо спитав:

— Що ти, як і завжди, нерозумно мимриш про діло? Зрозуміти не можна...

Тихон, дивлячись під стіл, погодився:

— Зрозуміти — трудно.

Знову озвався тесляр:

— Він, Петро Ілліч, тільки безневинні діла визнає...

— Стривай, Серафиме, нехай він сам скаже.

Тоді Тихон, не ворущачись, показуючи хазяїнові сіру, з долоню завбільшки, лисину на маківці, зітхнув:

— Ділам чорт Каїна навчив...

— Ось він як гине! — крикнув Серафим, вдаривши себе долонею по коліні.

Артамонов підвівся з стільця й сердито порадив двірникові:

— Ти б краще не говорив про те, чого тобі не збагнути. Отак.

Він пішов з сторожки обурений, думаючи про те, що Тихона слід звільнити. Завтра ж і звільнити б. Ну — не завтра, а через тиждень. У конторі на нього чекала Попова. Вона привіталася сухо, як незнайома, сідаючи на стільця, вдарила парасолькою по підлозі й заговорила про те, що не може заплатити відразу всі проценти по закладній.

— Це пусте,— тихо сказав Петро, не дивлячись на неї, і почув її слова:

— Якщо ви не згодні відстрочити,— за вами право відмовити мені.

Вона сказала це ображено й, знову стукнувши парасолькою, пішла так несподівано швидко, що він встиг глянути на неї тільки тоді, коли вона причиняла двері за собою.

«Розсердилася,— подумав Артамонов.— За що ж?»

Через годину він сидів у Ольги, ляпаючи картузом по дивану, і говорив:

— Ти їй скажи: мені процентів не треба і грошей не треба від неї. Які це гроші? І щоб вона не турбувалася, розумієш?

Розбираючи барвисті мотки шовку, пересуваючи на столі коробочки з бісером, Ольга сказала задумливо:

— Та я розумію, а вона навряд чи зрозуміє.

— А ти зроби так, щоб вона. Що мені ти?

— Спасибі,— сказала Ольга, блиснувши окулярами, ця скляна усмішка викликала в Петра роздратування.

— Не жартуй! — грубувато сказав він.— Мою свиню на її городі я не сподіваюся пасти, не шукаю цього,— не думай!

— Ох, мужик,— зітхнувши сказала Ольга, з сумнівом хитаючи гладенько причесаною головою.

Петро крикнув:

— Ти — вір! Я знаю, що кажу...

— Ох, чи знаєш?

Охкала вона співчутливо, це Артамонов чув. Він бачив, що очі її дивляться на нього крізь окуляри жалісливо, майже ніжно, але це тільки сердило його. Він хотів сказати їй щось переконливо ясне й не знаходив потрібних слів, дивлячись на підвіконня, де серед м'ясистого

листу бегонії, схожого на звірячі вуха, висіли гарні кетяги квітів.

— Мені садиби її жаль. Це надзвичайна садиба, так! Вона там — народилася...

— Народилась вона в Рязані...

— Вона там звикла, все одно! А в мене там душа вперше спокійно заснула...

— Прокинулась,— поправила Ольга.

— Це однаково для душі — заснула, проснулась...

Він довго говорив щось, що самому йому було неясне, Ольга слухала, спершись на стіл, а коли в нього вичерпались слова, сказала:

— Тепер послухай мене...

І повідала йому, що Наталія, знаючи про його возню із шпильницею, ображена, плаче, скаржиться на нього. Але Артамонова не вразило це.

— Хитра,— сказав він, посміхаючись: — Ні словом не дала мені зрозуміти, що знає. Тобі скаржилася? Так. А вона ж тебе не любить.

Подумавши, він додав:

— Знайду прозвали Насос, це — правда! Вона з мене всю погань висмоктала.

— Гидоту верзеш,— скривилась Ольга й зітхнула.— Пам'ятаю, я тобі сказала якось, що душа в тебе — як у приймах, так і є, Петре, боїшся ти сам себе, як ворога...

Ці слова вразили його:

— Зухвало ти говориш зі мною; хлопчисько я, чи що? Ти б ось про що подумала: от, я говорю з тобою, і душа моя відкрита, а більше мені нема з ким говорити отак. З Наталею — не розговоришся. Мені її часом бити хочеться. А ти... Ех, ви, баби!..

Він надів картуз і, враз пройнятий німою нудьгою, пішов, думаючи про дружину,— він давно вже не думав про неї, майже не помічав її, хоч вона щоночі, пошепотівшись з богом, завчено ласкаво вмощувалася під бік чоловіка.

«Знає, а лізе,— гнівно думав він.— Свиня».

Дружина була знайомою стежкою, якою Петро, й осліпнувши, пройшов би не спіткнувшись; думати про неї не хотілось. Але він згадав, що теща, яка поволі вмирала в кріслі, вся розпухнувши, з потворно-роздутим, багровим обличчям, дивиться на нього все більш вороже; з її коліс красивих, а тепер тьмяних і мокрих очей жалібно

течуть сльози; скривлені губи ворушаться, але віднятий язик німо вивалюється з рота, безсилий сказати щось; Уляна Баймакова затискує його пальцями напівживої лівої руки.

«Ця — почуває. Її жаль».

Йому все-таки потрібно було велике зусилля волі, щоб припинити безсоромну возню з Зишаїдою. Але як тільки він зробив це,— зараз же, поруч з похмільними згадками про шпультницю, з'явилися якісь ниючі думки. Наче народився ще другий Петро Артамонов, він жив поруч з першим, ішов за спиною його. Він почував, що цей двійник росте, стає відчутніший і заважає йому в усьому, що він, Петро Артамонов справжній, покликаний і повинен робити. Цей, другий, спритно користуючись хвилинами задуми, що налітали раптом, як вітер з-за рогу, нашіптував йому досадні, їдкі думки:

«Працюєш, як кінь, а — нащо? Ситий на все життя. Пора синові працювати. З любові до сина — хлоп'я вбив. Пані сподобалася — розпутничати почав».

Завжди, після того як майне така думка, життя ставало темніше й нудніше.

Він якось недоглядив, коли саме Ілля став дорослою людиною. Не лише ця подія пройшла непомітно; так само непомітно Наталія посватала й видала заміж дочку Олену в губернію за спритного хлопця з чорненькими вусиками, сина багатого ювеліра; так само, між іншим, вмерла нарешті, задихнулася теща, в душний полудень у червні, перед грозою; ще не встигли покласти її на ліжко, як десь поблизу вдарив грім, налякавши всіх:

— Вікна, двері зачиніть! — крикнула Наталія, піднявши руки до вух; здоровенна нога матері вивалилася з її рук і глухо стукнула п'яткою об підлогу.

Петрові Артамонову здалося, що він навіть не зразу впізнав сина, коли увійшов до кімнати високий, стрункий чоловік, у сірій, легкій парі, з помітними вусами на схуллому, смаглявому обличчі. Яків, широкий і гладкий, у блузі гімназиста, був більше схожий на себе. Сини ввічливо привіталися, посідали.

— От,— сказав батько, походжаючи по кімнаті,— от і бабуся померла.

Ілля промовчав, закурюючи цигарку, а Яків вимовив новим, не своїм голосом:

— Добре, що під час канікул, а то б я не приїхав.

Пропустивши повз вуха безглузді слова молодшого, Артамонов придивлявся до обличчя Іллі; дуже змінившись, воно зміцніло, лоб, прикритий пасмами потемнілого волосся, став не таким високим, а сині очі поглибились. Було і кумедно, і якимось ніяково згадати, що цього задумливого чоловіка в солідному костюмі він скуб за чуба; навіть не вірилося, що це було. Яків просто виріс, він тільки збільшився, лишившись таким же пухлим, яким був, з такими ж райдужними очима. І рот у нього був ще дитячий.

— Дуже виріс ти, Ілля,— сказав батько.— Ну, от, придивляйся до діла, а років через три й до керма станеш.

Бавлячись корінковою цигарницею, з відбитим ріжком, Ілля глянув в обличчя батькові:

— Ні, я буду вчитись іще.

— Чи довго?

— Років чотири, п'ять.

— Ото! Чого це?

— Історії.

Артамонову не сподобалося, що син курить, та й цигарниця в нього погана, міг би купити кращу. Йому ще дужче не сподобався намір Іллі вчитися і те, що він зразу, в перші ж хвилини, заговорив про це.

Показавши у вікно, на дах фабрики, де фиркала парою тонка трубка і звідки линув буркотливий гул праці, він сказав значуще, намагаючись говорити м'яко:

— Ось вона пихкає, історія! Її й треба вивчати. Нам призначено полотно ткати, а історія — діло не наше. Мені п'ятдесят, час мене змінити.

— Мирон змінить, Яків. Мирон буде інженером,— сказав Ілля і, висунувши руку за вікно, струсив попіл цигарки. Батько нагадав:

— Мирон — племінник, а не син. Ну, про це потім поговоримо...

Діти підвелися, пішли, батько провів їх ображеним і здивованим поглядом; що ж — чи в них нема чого сказати йому? Посиділи п'ять хвилин, один, вимовивши дурницю, сонно позіхнув, другий — надимив тютюном і зразу прикро вразив. Ось вони йдуть по двору, чути голос Іллі:

— Ходім, подивимось на річку?

— Ні, я втомився. Розтрясло.

«Річка й завтра піде не дінеться, а мати засмучена смертю родительки своєї, заклопоталась на похороні».

Скоряючись своїй звичці поспішати назустріч неприємному, щоб швидше відштовхнути його від себе, обминути, Петро Артамонов дав синові тиждень відпочинку й примітив за цей час, що Ілля балакає з робітниками на «ви», а по ночах довго про щось розмовляє з Тихоном та Серафимом, сидячи з ними біля воріт, навіть підслухав з вікна, як Тихон мертвеньким голосом своїм виливав дурні слова:

— Так, так! Жити жебраком,— значить ні з чим жити. Справді, Ілля Петрович, якщо не жадувати — на всіх усього вистачить.

А Серафим весело сокотів:

— Це я знаю. Це я да-авно чув.

Яків поводився зрозуміліше: ганяв по корпусах, ласкаво поглядав на дівиць, дивився з даху стайні на річку, коли там, в обідню пору, купались жішки.

«Бичок,— похмуро думав батько.— Треба сказати Серафимові, щоб наглядав за ним, не заразився б...»

У вівторок день був сіренький, задумливий і тихий. Рано-вранці, з годину, на землю падав, скупі і ліниво, дрібний дощ, десь опівдні визирнуло сонце, неохоче поглянуло на фабрику, на клин двох річок і заховалося в сірих хмарах, зарившись в пухлий м'якуш їх, як Наталія, ночами, заривала рум'яне обличчя своє в пухові подушки.

Перед вечірнім чаєм Артамонов спитав Якова:

— А де брат?

— Не знаю; сидів там на горбі, під сосною.

— Поклич. Ні, не треба. Як ви — у злагоді живете?

Йому здалося, що молодший син ледве помітно посміхнувся, кажучи:

— Нічого, дружно.

— А — все-таки? Правду кажи...

Яків опустив очі, подумав:

— У думках — не дуже згодні.

— В яких думках?

— Взагалі, про все.

— В чому ж?

— Він все з книжок, а я — просто, від ума. Як бачу.

— Так,— сказав батько, не вмючи спитати докладніше.

Накинув на плечі парусинове пальто, взяв подарунок Олексія, ціпок з набалдашником — срібна пташина лапа тримає малахітову кулю — і, вийшовши за ворота, подивився з-під долони до річки на горб, — там під деревом лежав Ілля в білій сорочці.

«А пісок сьогодні вогкуватий. Застудитись може, небережний».

Не поспішаючи, чесно зважуючи тягар усіх слів, які необхідно сказати синові, батько пішов до нього, приминаючи ногами сірі билинки, що ламко хрустіли. Син лежав догори спиною, читав товсту книгу, постукуючи по сторінках олівцем; на шарудіння кроків він гнучко повернув шию, подивився на багька і, поклавши олівця між сторінками книги, гучно хлопнув нею; потім — сів, притулившись спиною до стовбура сосни, ласкаво погладивши поглядом батькове обличчя. Артамонов старший, відсапуючи, і собі сів на оголений, дугою вигнутий корінь.

«Не говоритиму сьогодні про діло, встигну ще, побажаємо просто».

Але Ілля, обхопивши коліна свої руками, сказав неголосно:

— Так от, папашо, я вирішив посвятити себе науці.

— Посвятити,— повторив батько.— Як в попи.

Він хотів сказати жартівливо, але почув, що слова його прозвучали похмуро, майже сердито; він, досадуючи на себе, вдарив ціпком по піску. І зараз же почалося щось незрозуміле, непотрібне; синява очей Іллі потемніла, чітко виведені брови звелися, він одкинув волосся з лоба і з недоброю наполегливістю заговорив:

— Фабрикантом я не буду, я до цього діла не здатний...

— Отак само Тихон каже,— вставив батько, посміхаючись.

Не звернувши уваги на його слова, син почав пояснювати, чому він не хоче бути фабрикантом і взагалі хазяїном якогось діла; говорив він довго, хвилин з десять, і часом у словах його батько ловив щось немовби правдиве, таке, що навіть приємно відповідало його невиразним думам, але загалом він ясно бачив, що син говорить нерозумно, по-дитячому:

— Стривай,— сказав він, ткнувши ціпком у пісок, біля ноги сина.— Підожди, це не так. Це — дурниці. По-

трібна команда. Без команди народ жити не може. Без користі ніхто не працюватиме. Завжди кажуть: «Яка мені користь?» Всі накручуються на це веретено. Дивись, скільки приказок: «Були б свати наскрізь святі, якби душа не просила барниша». Лбо: «І святий бариша ради помолиться». «Машина — річ мертва, а й вона мастила просить».

Він говорив не хвилюючись і, згадуючи підхожі при-слів'я, щедро змазував жиром їх мудрості мову свою. Йому подобалося, що він говорить спокійно, не утруд-нюючись словами, легко знаходячи їх, і він був певен, що розмова кінчиться гаразд. Син мовчав, пересипаючи пісок із жмені в жменю, відсіював від нього руді голки хвої й здмухував їх з долоні. Та раптом він сказав, теж спокійно:

— Все це не переконує мене. Цією мудрістю далі не можна жити.

Артамонов старший підвівся, спираючись на ціпок, син не допоміг йому.

— Так. Значить, батько каже неправду?

— Є інша правда.

— Брешеш. Іншої — немає.

І, махнувши ціпком у напрямі фабрики, батько сказав:

— Ось вона, правда! Дідусь твій її почав, я туди по-клав усе життя, а тепер — твоя черга. Тільки й усього. А ти що? Ми — працювали, а тобі — гуляти? На чужій праці праведником жити хочеш? Непогано вигадав! Історія! Ти на історію плюнь. Історія — не дівчина, на ній не оженишся! І — яка там, дурка, історія? До чого вона? А я тобі ледарювати не дам...

Відчувши, що він почав говорити занадто сердито, Петро Артамонов спробував згладити свої слова:

— Я — розумію, тобі в Москві жити хочеться; там веселіше, от і Олексій...

Ілля підняв книгу, здмухнув з неї піщинки й сказав:

— Дозвольте вчитися.

— Не дозволяю! — скрикнув батько, встроимивши ціпка в пісок. — Не проси.

Тоді Ілля і собі підвівся і, дивлячись через батькове плече побілілими очима, сказав неголосно:

— Ну, що ж, мені доведеться обійтись без дозволу.

— Не смієш!

— Не можна заборонити людині жити, як вона хоче, — сказав Ілля, струснувши головою.

— Людині? Ти — син мій, а не людина. Яка ти людина? На тобі все — моє.

Це вихопилось якось само собою, цього не треба було казати. І, зм'якшивши голос, батько сказав, хитаючи головою, докірливо:

— Отак платиш ти за мої турботи про тебе? Ех, дурень...

Він бачив, що Ілля почервонів і в нього тремтять руки, син хоче захвати їх у кишені штанів, а руки не знаходять кишень. І, боячись, що син скаже щось зайве, навіть непоправне, він поспішно сам сказав:

— Заради тебе я людину вбив... Можливо...

Артамонов додав — можливо — бо, сказавши перші слова, зразу збагнув: їх теж не можна було казати в отаку хвилину хлопчиськові, що явно не хоче зрозуміти його.

«Зараз питає: яку людину?» — подумав він і швидко пішов униз по сипкому схилу горба, а син оглушливо сказав у потилицю йому:

— Не одного вбили ви, он там ціле кладовище вбитих фабрикою.

Артамонов спинився, обернувся; Ілля, простягнувши руку, вказував книгою на хрести в сірому небі. Пісок захрустів під ногами батька, Артамонов згадав, що за кілька хвилин до цього він уже чув щось образливе про фабрику та кладовище. Йому хотілося приховати свою помилку в слові, треба, щоб син забув про неї, і, по-ведмедячи, швидко йдучи на нього, вимахуючи ціпком, намагаючись злякати, Артамонов старший крикнув:

— Ти що сказав, негіднику?

Ілля відскочив за стовбур дерева:

— Опам'ятайтеся! Що ви?

Батько вдарив ціпком по стовбуру, ціпок переломився; кинувши уламок його до ніг синові так, що уламок косо, догори зеленою кулею, встромився в пісок, Петро Артамонов пригрозив:

— Нужники чистити примушу!

І швидко пішов, покотився геть, хитаючись, почувуючи, що розум його снує в словах горя та гніву, як човник у заплутаній основі.

«Вижену. Нужда примусить — повернеться. Тоді —

нужники чистити. Атож, не дурій!» — відривав він коротенькі думки від клубка, що швидко вертівся, і в той же час невиразно розумів, що поводить ся не так, як годилося, пересолив, роздуб образу свою.

Вийшовши на берег Оки, він стомлено сів на піщаній кручі, витер піт з обличчя і став дивитися в річку. В маленькій, неглибокій заводі плавала зграйка пліток, наче сталеві голки прошивали воду. Потім, важко розводячи плавцями, з'явився лящ, поплавав, повернувся на бік і, глянувши червоненьким очком угору, на тьмяне небо, пустив по воді світлим димом текучі кільця.

Артамонов, насварившись на ляща пальцем, уголос сказав:

— Я тобі влаштую долю!

І — озирнувся, почувши, що слова звучали фальшиво. Спокійна течія річки змивала гнів; тиша, сіренька й тепла, підказувала думки, повні тупого подиву. Найдивніше було те, що от син, якого він любив, про кого двадцять років безперервно й тривожно думав, раптом, за кілька хвилин вислизнув з душі, залишивши в ній злий біль. Артамонов був певен, що день у день, невтомно всі двадцять років він думав тільки про сина, жив надіями на нього, любов'ю до нього, сподівався чогось незвичайного від Іллі.

«Як сірник,— спалахнув, і — нема його! Що ж це?»

Сіре небо трохи порожевіло; в одному місці його з'явилася пляма світліша, нагадуючи масний полиск на заношеному сукні. Потім визирнув пощерблений місяць; стало свіжо й вогко; туман легким димом поплив над рікою.

Артамонов прийшов додому, коли дружина, вже роздягнена, поклавши ліву ногу на кругле коліно правої, морщачись, обрізувала нігті. Скося зиркнувши на чоловіка, вона спитала:

— Ти куди це Іллю послав?

— К чорту,— відповів він, роздягаючись.

— Все сердишся ти,— зітхнула Наталія; чоловік змовчав, сопучи, роблячи все нарочито шумно. Дощ почав кропити шибки, вологий шепіт поплив по саду.

— Надто вже загордився Ілля наукою.

— У нього мати — дура.

Мати втягла носом повітря і, перехрестившись, лягла в ліжку, а Петро, роздягаючись, з насолодою ображав її:

— Що ти можеш? Нічого. Діти не бояться тебе. Чого ти навчила їх? Ти одне можеш: їсти та спати. Та пику мазати собі.

Дружина сказала в подушки:

— А хто вчитись віддавав їх? Я казала...

— Мовчи!

Він теж замовк, прислухаючись, як все рясніше падає дощ на листя черемхи, яку посадив Микита.

«Благий шлях обрав горбатий. Ні дітей, ні діла. Бджоли. Я б і бджіл не став розводити, нехай кожен, як хоче, сам собі мед добуває».

Повернувшись догори грудьми так обережно, наче вона лежала на кризі, Наталія торкнулася теплою щокою до плеча чоловіка.

— Полаявся ти з Іллею?

Було соромно розповісти про те, що сталося в нього з сином; він пробурчав:

— З дітьми — не лаються, їх лають.

— До міста поїхав він.

— Повернеться. Дурно ніде не годують. Понохає, як нужда пахне, і повернеться. Спи, не заважай мені.

Через хвилину він сказав:

— Якову вчитися більше не треба.

І ще через хвилину:

— Післязавтра на ярмарок поїду. Чуеш?

— Чую.

«Що ж це таке? — міркував Артамонов, заплющивши очі, але бачачи перед собою лобате обличчя, згадуючи нестерпно образливий блиск очей Іллі. — Як наймита розраховував батька, негідник! Як старця відштовхнув...»

Вражала незрозуміла швидкість розриву; наче Ілля вже давно вирішив відірватись. Але — що спонукало його до цього вчинку? І, згадуючи гострі, осудливі слова Іллі, Артамонов думав:

«Мирошка, лягавий пес, наструнчив його. А про те, що діла людині шкодять, це — Тихонові думки. Дурень, дурень! Кого слухав? А — вчився. Чого ж учився? Робітників йому жаль, а батька не жаль. І тікає геть, щоб виплекати осторонь свою праведність».

Від цієї думки образа на Іллю спалахнула ще дужче.

«Ні, брешеш, не відкрутишся!»

Раптом згадався Микита, що відбіг осторонь, у тихий закуток.

«Всі мене впрягають у роботу, а самі тікають».

Але Артамонов зараз же спіймав себе: це — не правда, от Олексій не втік, цій любить діло, як любив його батько. Цей — жадночий, ненажерливо жадночий, і все в нього спритно, просто. Він згадав, як одного разу, після п'яної бійки на фабриці, сказав братові:

— Псується народ.

— Помітно,— згодився Олексій.

— Лютують усі чомусь. Наче всі дивляться однією парою очей...

Олексій і з цим погодився; посміхаючись, він сказав:

— І це — правда. Іноді я згадую, що ось такими самими очима Тихон розглядав батька, коли той на твоїм весіллі із солдатами боровся. Потім сам почав боротися. Пам'ятаєш?

— Ну, що там Тихон? Це — убогий.

Тоді Олексій заговорив серйозно:

— Ти чогось часто говориш про це: псуються люди, псуються. Але ж це діло не наше; це діло попів, учителів, ну—кого там? Лікарів усяких, начальства. Це їм стежити, щоб народ не псувався, це — їх крам, а ми з тобою — покупці. Все, брат, потроху псується. Ти, от, старієш і я також. Але ж ти не скажеш дівці: не живи, дівко, старухою будеш!

«Розумний, біс,— подумав Артамонов старший.— Просто розумний».

І, слухаючи жваву, прикрашену якимись новими приказками мову брата, позаздрив його жвавості, знову згадав про Микиту; горбаня батько ладив на розрадника, а він заплутався в безглуздій, баб'ячій справі і—нема його.

Багато передумав цієї дошовитої ночі Артамонов старший. Крізь гіркоту його думок струминкою диму пробивалися ще якісь інші, чужі думки, їх мовби нашіптував темний шумок дощу, і вони не давали йому виправдати себе.

— А в чому я винен? — питав він когось і, хоч не знаходив відповіді, почував, що це запитання не зайве. На світанку він раптом вирішив з'їздити в монастир до брата; може, там, у людини, що живе осторонь спокус і тривоги, знайдеться щось утішливе і навіть вирішне.

Але під'їжджаючи парою поштових коней до монастиря, розбитий тряскою по путівцю, він думав:

«Це — просто, в куточку стояти; ні, ти побігай по

вулиці. В льоху огірок не псується, а проти сонця — швидко гниє».

Він не бачив брата вже чотири роки; останнє побачення з Микитою було нудне, сухе: Петрові здалося, що горбань збентежений, невдоволений з його приїзду; він м'явся, шулився, ховаючись, наче слимак у черепашку; говорив кисленьким голосом не про бога, не про себе та рідню, а тільки про потреби монастиря, про прочан та бідність народу; говорив знехотя, з явною натугою. Коли Петро запропонував йому грошей, він сказав тихо й недбало:

— Ігумену дай, мені не треба.

Було видно, що всі ченці дивляться на отця Никодима шанобливо; а ігумен, здоровенний, кістлявий, волосатий та глухий на одне вухо, скидався на лісовика, вдягненого в рясу; дивлячись в обличчя Петрові моторошним поглядом чорних очей, він сказав надміру голосно:

— Отець Никодим — окраса бідної обителі нашої.

Монастир, захований на невисокому пагорку, серед частогоку бронзових сосон, під густими кронами їх, зустрів Артамонова буденним бовканням блаженських дзвонів, вони кликали на вечірню відправу. Воратар, прямий і довгий, як жердка, з маленькою, непотрібною, дитячою голівкою, в скуфейці, вигорілій, пом'ятій, відчинивши браму, пробурмотів, заїкаючись, захлинаючись:

— М-ми-лос-ті...

І враз, із свистом, видихнув:

— П-про-с-симо...

Сизосиня хмара, вкривши половину неба, нерухомо висіла над монастирем, від неї все навкруги притиснуте густою, вогкувато задушливою нудьгою, мідний крик дзвонів був безсилий сколихнути її.

— Одному не підняти, — винувато сказав служка гостиниці, спробувавши витягти з кибитки ящик з подарунками Микиті, і стукнув по ящику маленьким, чорним кулаком.

Закурений і стомлений, Петро повільно пішов у сад до білої братової келії, затишно захованої серед вишень та яблунь; ішов і думав, що даремно він приїхав сюди, краще б їхати на ярмарок. Тряскá, лісова дорога, переплутана корінням, перебовтала, змішала всі гіркі думки, замінивши їх нудною журбою, бажанням відпочити, забутися.

«Гульнути б гарненько».

Він побачив, що брат сидить на лаві, в півколі молодих лип, перед ним, паче на якомусь знайомому малюнку, розташувалося чоловік з десять прочан: чорнобородий купець у парусиновому нальті, з погою, обгорнутою ганчірками та встромленою в гумовий ботик; гладкий старик, схожий на скопця-мінйїла; довговолосий парубок у солдатській шинелі, вилицюватий, з риб'ячими очима; стовбичив, як злодій перед суддею, дрьомовський пекар Мурзін, п'яниця й заводіяка, і хрипко говорив:

— Правильно: бог — далеко.

Креслячи на втоптаній землі біленьким посошком, не дивлячись на людей, Микита повчав:

— І чим нижче людина, тим вище від неї бог, гнаний смородом гниття нашого в гріхах.

«Втішає»,— подумав Артамонов старший і в думках посміхнувся.

— Бог — бачить: бездільно віруємо; а без діл віра — нащо йому? Де наша допомога один одному й де любов? І про що молимо? Все про дурниці. Молитися треба, а все-таки...

Він підвів очі, хвилину мовчки дивився на брата, пильно, знизу вгору. І поволі, як великий тягар, підіймав посох, наче заміряючись вдарити ним когось. Горбань підвівся, безсило похилив голову, осіняючи людей хрестом, але, замість молитви, сказав:

— Ось — браток приїхав до мене.

Безволосий старик, негарно округливши мідні очі, подивився на Петра й розмашисто, з явною нарочитістю, перехрестився.

— Ідїть з богом,— додав Микита.

Люди пішли врозбїд, як череда з пасовиська, старик підхопив під лікоть купця з хворою ногою, пекар Мурзін взяв його під другий лікоть.

— Ну, здоров. Благослови.

Довгою рукою, окриленою чорним рукавом ряси, отець Никодим одвів простягнені до нього згорнені пригорщею братові руки і сказав тихо, без радості:

— Не ждав.

Махнувши посохом в напрямі до келїї, він пішов попереду брата, йшов поштовхами, розкидаючи криві ноги, тримаючи одну руку на грудях, біля серця.

— Постарів ти,— ніяково мовив Петро.

— На те живемо. Ноги боліти стали. Місце наше вогке.

Здавалося, що Микита став ще горбатіший; ріг його спини й праве плече випнулися, зігнули тіло ближче до землі і, принизивши його, зробили ширшим; чернець був схожий на павука, якому відірвали голову, і от він сліпо, криво повзе стежкою, по хрусткому щебеню. В тісній, чистенькій келії отець Никодим став більший, але ще страшніший; коли він скинув клобук, матово, наче у мерця, блиснув його напівголий, мовби позбавлений шкіри, костяний череп; на скронях, за вухами, на потилиці повисли нерівні пасма сірого волосся. Обличчя в нього було теж костяне, воскового кольору; всюди на кістках обличчя бракувало м'яса; вицвілі очі не освітлювали його, погляд їх, здавалось, був зосереджений на кінчику великого, але дряблого носа, під носом беззвучно ворушились темні смужки зсохлих губів, рот став ще більшим, поділяв обличчя глибокою западиною, і особливо моторошно неприємна була сіра пліснява волосся на верхній губі.

Тихо, наче прислухаючись до чогось, і поволі, мовби насилу згадуючи слова, чернець казав пухловидому хлопцеві келійникові, схожому на банщика:

— Самовар. Хліба. Меду.

— Як тихо говориш.

— Зуби повикришувались.

Чернець сів до стола в дерев'яне, пофарбоване білою фарбою крісло.

— Живете?

— Живемо.

— Тихон живий?

— Живий. Що йому?

— Давно не був він у мене.

Замовкли. Микита, рухаючи рукою, шарудів рясою, це тарганяче шарудіння ще дужче згущало нудьгу Петра.

— Я тобі гостинців привіз. Скажи, щоб ящик при-
тягли. Там вино є. Дозволяють у вас вино?

Брат, зітхнувши, відповів:

— У нас — не строго. У нас — трудно. Навіть і п'яниці завелися з того часу, як народ став ревно відвідувати обитель. П'ють. Що вдієш? Дихає мир і отрує. Ченці — теж люди.

— Чув я — до тебе багато людей ходить?

— Через нерозуміння це, — сказав чернець, — Так, хо-

дять. Кружляють. Праведності шукають, праведника. Вказівки: як жити? Жили, жили, а — ось... Не вміємо. Терпіння нема.

Відчуваючи, що слова ченця тривожать його, Артамонов старший пробурчав:

— Баловство. Кріпацтво теріли, а волі не терілять. Слабо загнудані.

Микита змовчав.

— За панів — не вешталися, не волочились.

Горбань мигцем зиркнув на нього й опустив очі.

Так, насилу знаходячи слова, уриваючи розмову довгими паузами, вони говорили, аж поки келійник приніс самовар, запашний липовий мед і теплий хліб, який ще хмільно парував. Уважно дивились, як білобрисий келійник незграбно порався на підлозі, відкриваючи кришку ящика. Петро поставив на стіл банку свіжої ікри, дві пляшки.

— Портвейн, — прочитав Микита. — Це вино ігумен любить. Розумна людина. Багато розуміє.

— А ось я — мало розумію, — з викликом признався Петро.

— Скільки треба — розумієш і ти, а більше — нащо? Більш як треба — розуміти шкодить.

Чернець обережно зітхнув. В його словах Петрові почувся щось гірке. Ряса брудно й масно лисніла в сутінках, скупі осяяних вогником лампади в кутку та світлом дешевенької, з жовтого скла, лампи на столі. Примітивши, з якою ошадливою жадобою брат висмоктав чарку мадери, Петро насмішкувато подумав:

«Толк знає».

Після кожної чарки Микита, відщипнувши сухими й дуже білими пальцями м'якуш хліба, вмочав його в мед і, не поспішаючи, жував; тряслась його сіра, наче вискубана борідка. Непомітно було, щоб вино п'янило ченця, але мутнуваті очі його посвітлішали, все так само залишаючись зосередженими на кінчику носа. Петро пив обережно, не бажаючи показатися братові п'яним, пив і думав:

«Про Наталію — не питає. І минулого разу не спитав. Соромиться. Ні про кого не питає. Мирські. А він — праведник. Його — люди шукають».

Сердито шаркнувши бородою по жилету, сігнувши себе за вуха, він сказав:

— Спритно ти сховався тут. Добре.

— Спершу було добре, тепер — гірше, прочан багато. Прийоми ці...

— Прийоми? — Петро посміхнувся. — Як у зубного лікаря.

— Хочу перевестися кудись, де глухіше, — сказав чернець, обережно наливаючи вино в чарки.

— Де спокійніше, — додав Петро й знову посміхнувся, а чернець висмоктав вино, облизав губи темненьким, ганчір'яним язиком і заговорив, хитнувши костяною головою:

— Дуже помітно зростає число занепокоєного люду. Ховаються, скритись хочуть від турбот...

— Цього я не бачу, — заперечив Петро, знаючи, що каже неправду. «Це ти сховався», — кортіло йому сказати.

— А тривоги, як тінь, за ними...

На язика Петра самі спухали слова докорів; йому хотілося сперечатись, навіть гримнути на брата, і, думаючи про сина, він сказав сердитим голосом:

— Людина сама тривог шукає, сама злиднів прагне! Роби своє діло, не хизуйся розумом — проживеш спокійно!

Але брат, певно, не чув його слів, приголомшений своїми думками; він враз стріпнувся незграбним тілом, наче прокидаючись; ряса потекла з нього чорними струминками, кривлячи губи, він заговорив дуже виразно і теж ніби сердячись:

— Приходять, просять: навчи! А — що я знаю, чого навчу? Я людина не мудра. Мене — ігумен вигадав. Сам я — нічого не знаю, як несправедливо засуджений. Засудили: вчи! А — за що засудили?

«Натякає, — зміркував Артамонов старший. — Скаржитись хоче».

Він розумів, що в Микити є підстави скаржитись на його долю, він і раніше, відвідуючи його, ждав цих скарг. І, посіпавши себе за вухо, він значущо попередив брата:

— На долю багато хто скаржиться, тільки це — ні до чого.

— Так; задоволених — не помітно, — сказав горбань, націляючись очима в куток, на вогонь лампади.

— А тобі ще небіжчик-батько наказував: утішай. Будь утішителем.

Микита усмішливо розтяг рота, зібрав сіру борідку свою в жменю й стер нею усмішку, сіючи й далі в сутінок

слова, що, штовхаючи Петра, викликали в нього і цікавість, і насторожене очікування небезпечного.

— Вони тут прищеплюють мені й людям думку, ніби я мудрий; це, звісно, заради вигоди обителі, щоб приманювати людей. А для мене — ця повинність трудна. Це, голубе, строге діло! Чим утішати? Терпіть, кажу. А — бачу: терпіти набридло всім. Надійтеся, кажу. А на що надіятися? Богом не втішаються. Тут ходить пекар...

— Це — наш, Мурзін, п'яниця він, — сказав Артамонов старший, бажаючи відвести, відштовхнути щось.

— Він уже вважає себе за суддю богів, для нього вже бог світові не господар. Тепер таких, зухвалих, немало. Тут іще безбородий один, — помітив ти? Це — лиха людина, цей всьому світові недруг. Приходять, допитують. Що їм скажеш? Вони того й приходять, щоб бенежити.

Чернець говорив усе жвавіше. Згадуючи, яким бачив він брата під час попередніх відвідин, Петро помітив, що очі Микити кліпають не так винувано, як раніш. Тоді відчуття горбанем своєї провинності заспокоювало — винуваному скаржитись не належить. А от тепер він скаржиться, заявляє, що несправедливо засуджений. І старший Артамонов боявся, що брат скаже йому:

— Це мене засудив ти!

Насупившись, бавлячись ланцюжком годинника, він підшукував слова самозахисту.

— Так, — говорив горбань, і здавалося, що потай він задоволений з того, на що скаржиться. — Люди все настирливіші, думки в них зухвалі. Недавно жив у нас, тижнів зо два, вчений, молодий ще, але мовби не в собі, зляканий чоловік. Ігумен вчушає мені: «Ти, каже, укріпи його простотою своєю, ти, каже, скажи йому ось що та ось як». А я на чужі думки не пам'ятний. Він, учений той, годинами з мене жили тягнув, говорить і говорить, а я навіть слів його не розумію, не то що думки. «Диявола, каже, за владу плоти нашої не можна визнати, це буде двобожництво і образа тіла Христового, якому причащаємося: «Тіло Христове прийміте, істочника безсмертного ядите». Богохулить: «Хай, каже, буде бог з рогами, але — щоб один, інакше не можна жити». Замучив він мене, забув я всі наушення отця Феодора. Кричу: «Плоть твоя — видозміна, а дух — знищення». Ігумен потім лаяв

мене: «Що ти. каже, яку блюзнірську нісенітницю бовкнув?» То отакел..

Оповідання здалося Петрові смішним і, виставивши брата в жалюгідному вигляді, трохи заспокоїло Артамонова старшого.

— Про бога — трудно говорити,— пробурчав він.

— Трудно,— погодився отець Никодим і спитав масно, гірко: — Пам'ятаєш, батько чив: ми — люди чорнороби, висока для нас премудрість ця?

— Пам'ятаю.

— Так. Отець Феодор наставляє: «Читай книги!» Я — читаю, а книга для мене, як далекий ліс, шумить невиразно. Сьогоднішньому дневі книга не відповідає. Тепер виникли такі думки — їх книгою не покриєш. Сектант пішов звідусіль. Люди міркують, немов сні оповідають, або — з похмілля. Ось — Мурзін оцей...

Чернець випив портвейну, пожував хліба і, скачавши м'якуш у невеличку кульку, почав ганяти її пальцем по столі, ведучи далі:

— Отець Феодор каже: «Вся біда — від розуму; диявол розпалив його наче злу собаку, дражнить, і собака гавкає на все даремно». Може, це й правда, а—згодитися образливо. Тут є лікар, проста людина, весела, він інакше думає: розум — дитина, йому все — іграшки, все — забавне; він хоче подивитись, як влаштовано і те, і це, і що всередині. Ну, звісно, ламає...

— Мабуть — небезпечно ти говориш,— зауважив Петро. Слова братові тривожно штовхали, розхитували його, дивуючи й лякаючи своєю несподіваністю, дошкульністю. Йому знов захотілось пригнітити Микиту, принизити його.

«Напився чернець»,— спробував він заспокоїти себе.

У келії стало душно, стояв кисленький запах вугілля та лампадної оливи, запах, що гасив думки Петра. На маленькому, чорному квадраті вікна стирчали листки яксісь рослини, нерухомі, вони видавалися залізними. А брат, схожий на павука, тихо й настирливо снував своє павутиння.

— Всі думки — небезпечні. Особливо — прості. Візьми Тихона.

— Не сповна розуму.

— Ні, даремно! У нього розум — строгий. Я спочатку навіть боявся говорити з ним,— і хочеться, а — боюсь!

А коли батько помер — Тихон дуже прихилив мене до себе. Ти ж не так любив батька, як я. Тебе і Олексія не вразила ця несправедлива смерть, а Тихона вразила. Я ж тоді не на черницю розсердився за дурість її, а на бога, і Тихон зразу примітив це. «Ось, каже, комар живе, а людина...»

— Марши ти! — суворо мовив Петро. — Впив зайве. Яка черниця?

Микита вперто продовжував:

— Тихон каже: якщо бог світові господар, так дощ повинні йти вчасно, як корисно хлібові й людям. І не всі пожежі — від людини; ліси — блискавка запалює. І навіть було Каїнові грішити, на смерть нашу? Нащо богові каліцтво всяке; горбаті, наприклад, нащо йому?

«Ага, ось воно що!» — подумав Петро, посміхаючись у бороду, почувавши, що братові скарги на бога дуже заспокоюють його; це добре, що чернець не скаржить на рідню.

— Каїна — не можна зрозуміти. Цим Тихон мене як на ланцюг прикував. З дня смерті батька в мене й почалось. Я думав: піду в монастир — погасне. А — ні. Так і живу в цих думках.

— Перше ти про це мовчав...

— Всього зразу не скажеш. Та, я б, може, все життя мовчав, але — прочани заважають. Совість тривожать. І — небезпечно, що як прохопиться Тихонове в мові моїй? Ні, він людина розумна, хоч, може, я й не люблю його. Він і про тебе думає: ось, каже, працював чоловік для дітей, а діти йому чужі...

— А це що таке? — сердито спитав Петро. — Що він може знати?

— Знає. Діло, каже, омана...

— Чув я... Його, дурня, прогнати треба, та — багато чого знає він про сімейне, наше...

Артамонов сказав це, бажаючи нагадати Микиті про тяжку ніч, коли Тихон вийняв його із зашморгу, але думаючи про хлопчика Никонова. Чернець не зрозумів натяку; він підніс чарку до рота, вмочив язик у вино і, облизавши губи, продовжував бляшаними словами:

— Тихона теж скривдив хтось, він і одірвався від усіх, як спустошений.

Треба було відвернути ченця від цих думок.

— Що ж ти тепер, не віриш, чи що, в бога? — спитав він і здивувався: він хотів запитати ущипливо, а вийшло якось не так.

— Трудно зрозуміти, хто тепер вірить,— не зразу відповів чернець.— Думають усі — багато, а віри не помітно. Думати не треба, якщо віриш. Цей, що про бога з рогами казав...

— Облиш,— порадив Петро, оглянувшись.— Все це — з нудьги, знічев'я. Запрягти б усіх у залізні хомути.

— Ні, в двох вірити не можна,— наполегливо сказав отець Никодим.

Уже вдруге на дзвіниці били в дзвін; розмірені удари билися в чорну шибку. Петро спитав:

— На відправу підеш?

— Не ходжу. Ноги стояти не дають.

— Тут за нас молишся?

Чернець не відповів.

— Ну, мені б заснути, стомився я в дорозі.

Микита мовчки сперся довгими руками на поруччя крісла, обережно підвів незграбне тіло своє, покликав:

— Митю, Митрію?

І знову сів, винувато сказавши:

— Вибач: забув я, келейник мій у гостиниці спить. Відіслав я його; хотілось вільно побалакати, а вони тут доношики всі, ябедники...

Він без потреби і багатослівно пояснив братові дорогу до гостиниці, і коли Петро вийшов у темряву під холодненький, порошний дощ, то подумав:

«Не хотілось, балакунові, щоб я пішов».

І раптом, із знайомим страхом, Артамонов старший відчув, що знову йде край глибокого яру, куди в наступну хвилину може впасти. Він прискорив ходу, простяг руки вперед, мацаючи пальцями водяний пил нічної темряви, невідривно дивлячись у далечінь, на масну пляму ліхтаря.

«Ні,— поспішно думав він, спотикаючись,— все це непотрібне мені. Завтра ж поїду. Непотрібне. Що сталося? Ілля повернеться! Ні, треба твердо жити. Он як Олексій розігрався. Він і обіграти мене може».

Про Олексія він думав силувано, бо не хотів думати про Микиту, про Тихона. Та коли він ліг на тверде ліжко монастирської гостиниці, його знов обгорнули гнітючі думки про ченця, двірника. Що це за людина, Тихон? На

все навкруги падає його тінь, його слова бринять у хлопчачій мові сина, його думками зачарований брат.

«Утішитель! — думав він про брата. — А ось Серафим, простий тесляр, вміє втішати».

Не спалося, кусали комарі, за стіною бурмотіли на три голоси якісь люди, Петрові подумалося, що це, мабуть, пекар Мурзін, кунець із хворою погою і чоловік з обличчям скопця.

«Пиячать, певно».

Монастирський сторож зрідка калатав об чавунну дошку, потім враз, дуже поспішно, наче спізнившись, злякавшись, задзвонили до заутрені, і під цей дзвін Петро задрімав.

Брат прийшов до нього такий, яким бачив його вчора, в саду, з тим самим чужим і зловмисним поглядом навкоси і знизу вверх. Артамонов старший похапцем умився, одягся й наказав служці, щоб дали коня до найближчої поштової станції.

— Чого так скоро? — спитав чернець, не дивуючись. — Я думав, — поживеш тут.

— Діло не дозволяє.

Пили чай. Петро довго придумував: про що б спитати брата? І — згадав:

— Значить — піти хочеш звідси?

— Думаю. Не відпускають.

— Чого ж це вони?

— Я вигідний їм. Корисний.

— Так. А — куди ж ти?

— Може — в мандри.

— З хворими ото ногами?

— І безногі пересуваються.

— Це — правда, пересуваються, — погодився Петро.

Помовчали. Потім Микита сказав:

— Тихонові поклонись.

— Ще кому?

— Всім.

— Гарзд. А чому ти не питаєш, як Олексій живе?

— Чого питати? Я — знаю, він — уміє. Я, може, незабаром піду звідси.

— Взимку не підеш.

— Чому? І взимку ходять.

— Справді, ходять, — знову погодився Петро і запропонував братові грошей.

— Давай, щоб полагодити млин здадуться. До ігумена не зайдеш?

— Ніколи, коня подали.

Прощаючись, брати обнялися. Обнімати Микиту було незручно. Він не благословив брата, права рука його заплуталася в рукаві ряс, і Петро подумав, що заплуталась вона навмисно. Впираючись горбом у живіт йому, Микита глухо попросив:

— Ти прости, якщо я вчора зайве що-небудь сказав.

— Ну, чого там! Ми — брати.

— Думаєш, думаєш ночами...

— Так, так! Ну, прощавай...

Вийшовши за браму монастиря, Петро оглянувся і на білій стіні гостиниці побачив постать брата, схожу на камінь.

— Прощавай,— пробурчав він, скинувши картуз, голову його рясно посолив дрібний дощ. Їхали сосновим лісом, було дуже тихо, тільки хвоя сосон скляно дзвеніла під бісером дощу. На передку брички підскакував чернець, а кінь був гнідий, з якимись лисими вухами.

«Про що балакають! — думав Петро.— Бог дощі невчасно посилає. Це все зі зла, з задрощів, з потворності. З лінощів. Турбот нема. Без турбот людина — як пес без хазяїна».

Петро озирнувся, шулячись, вирішив, що дощ іде справді невчасно, і знову, сірою хмарою, його обгорнули невеселі думки. Щоб позбутися їх, він пив горілку на кожній станції.

Увечері, коли вдалині показалось димне місто, шлях перетяв засапаний поїзд, свиснув, обдав парою і вривався під землю, зник в якійсь півкруглій дірі.

III

Пригадуючи бурхливі дні життя на ярмарку, Петро Артамонов відчував моторошний подив, майже страх; не вірилося, що все, що воскресала пам'ять, він бачив наяву і сам кипів у величезному, кам'яному казані, повному гуркоту, реву музики, пісень, вигуків, п'яного захвату та разючого тоскного виття безумних людей. Варив і розбовтував усе це великий кучерявий чоловік у циліндрі й сюртуці; на синьому, голеному обличчі його були вліп-

лені банькати, совині очі; чоловік цей ляпав товстими губами і, обіймаючи, штовхаючи Артамонова, горлав:

— Дурню — мовчи! Хрещення Русі, розумієш? Щорічне хрещення на Волзі й Оці!

Обличчям він був схожий на кухаря, а одягом на одного з тих людей із смолоскипами, яких наймають проваджати багатих покійників до могил. Петро невизначно пам'ятав, що він бився з цим чоловіком, а потім вони пили коньяк, розмішуючи в ньому морозиво, і чоловік, ридаючи, говорив:

— Зрозумій рев російської душі! Мій батько був священник, а я — пройдисвіт!

Голос у нього був густий, трубний, але м'який, він обливав усіх людей темним потоком нечуваних слів, і слова ці непереможно хвилювали.

— Зотління плоті! — кричав він. — Бій з дияволом! Киньте йому, свині, брудну ланину! Приборкуй тілесний бунт, Петю! Не согрішивши — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся. Омий душу! До лазні ходимо, тіло миємо? А — душа? Душа жадає лазні. Дайте простір руській душі, співучій душі, святій, великій!

Петро теж плакав, розчулений, і бурмотів:

— Сирота вона, душа, у приймах — істинно! За-недбана. Не жаліємо.

І всі люди кричали:

— Так! Правильно!

А лисий, рудобородий чоловік з розпеченим обличчям та ліловими вухами, кругленький, верткий, крутився, наче дзига, несамовито, по-баб'ячи звискуючи:

— Стьопо — правда! Люблю тебе. Смертельно люблю. Три штучки смертельно люблю: тебе, кисленьке і правду. Про душу — правду!

І теж плакав і співав:

Смертію смерть поправши.

Петро підспівував йому словами Антона-дурника:

Кибитка загубив колесо.

Йому теж здавалося, що він любить чорного Стьопу, він слухав його вигуки зачаровано, і хоч часом незвичайні слова лякали його, але більше було таких, що, солодко й глибоко хвилюючи, мовби відчиняли двері з темного, шумного хаосу в якийсь світлий спокій. Особливо подо-

бались йому слова «співуча душа», було в них щось дуже правильне, жалібне, і вони зливалися з такою картиною: гарячого, буднього дня, на засміченій вулиці Дрьомова стоїть високий, сивобородий, кістлявий, як смерть, старик, він стомлено крутить ручку шарманки, а перед нею, задравши голову, дівчинка років дванадцяти у пом'ятому синенькому платті, заплющивши очі, співає натужно, зриваючися з голосу:

Від життя нічого не чека-аю...
Я свободи й спокою шукаю...

Згадавши цю дівчинку, Артамонов бурмотів до чоловіка з ліловими вухами:

— Душа — співуча! Це він — правильно!

— Стьопа? — крикливо питав рудобородий. — Стьопа все знає! У нього — ключі до всякої душі!

І, розпалюючись все дужче, рудобородий верещав:

— Стьопа, друг людський, рви! Адвокат Парадізов — вези нас до вертепу неприступного! Все допускаю...

Друг людський був пастирем і ватажком компанії промисловців, що пили-гуляли, і всюди, куди б він не з'являвся із своїм п'яним стадом, гриміла музика, звучали пісні, то — сумні, до сліз надриваючі душу, то — хвацькі, з шаленими танцями; від музики залишалися в пам'яті слуху самі лиш глухо бухкаючі удари у великий барабан і тонкий свист якоїсь несамовитої дудочки. Коли співали тягучих, сумних пісень, здавалося, що муровані стіни трактирів стискаються й душать, а коли хор співав жваво, завзято і яскраво вдягнені молодці танцювали — стіни наче вітер хитав та роздував. Буйно качало, кидаючи від радощів до захоплення печаллю, і хвилинами Петра Артамонова обгортав і палив такий захват, що йому хотілося зробити щось незвичайне, разуче, вбити когось і, впавши до ніг людям, стояти навколішках перед ними, привселюдно волаючи:

«Судіть мене, скарайте страшною карою!»

Були на «Самокаті», в шаленому трактирі, де підлога з усіма столиками, людьми, лакеями, помалу оберталась; лишались нерухомі тільки кутки залу, туго, як подушка пір'ям, напханого гостями, налитого галасом. Круг підлоги обертався й показував в одному кутку купу несамо-витих, міднотрубних музик; в іншому — хор, натовп різнобарвних жінок з вінками на головах; у третьому на посуді

й пляшках буфету відбивалося світло висячих ламп, а четвертий куток був зрізаний дверима, з дверей лізли люди і, ступаючи на рухомий круг, заточувались, падали, змахуючи руками, оглушливо реготали, їдучи кудись.

Друг людський, чорний Стьопан, пояснював Артамонову:

— Безглуздо, а — добре! Підлога — на брусах, як блюдечко на розчепірених пальцях, бруси прикріплені до стовпа, від стовпа, горизонтально, два ричаги, в кожний запряжено пару коней, вони ходять і крутять підлогу. Просто? Але — в цьому є зміст. Петя — запам'ятай: у всьому сховано свій зміст, на жаль!

Він підносив палець до стелі, на пальці виблискував вовчим оком зеленкуватий самоцвіт, а якийсь широкогрудий купець із собачою головою, смикаючи Артамонова за рукав, дивився на нього в упор, скляними очима мерця, і питав голосно, як глухий:

— А що скаже Дуня, га? Ти — хто?

Не чекаючи відповіді, він питав іншого сусіда:

— Ти — хто? А що я скажу Дуні? Га?

Відкидався на спинку стільця, пирхав:

— Ф-ффу, чорт!

І кричав несамовито:

— Гайда в інше місце!

Потім він виявився кучером, сидів на передку коляски, запряженої парою сірих коней, і голосно оповіщав усіх перехожих, стрічних:

— До Паули їдемо! Гайда з нами!

Іхали під дощем, у колясці було п'ятеро, один лежав у ногах Артамонова і бурмотів:

— Він мене обдурив — я його обдурю. Він мене — я його...

На майдані, біля горба, схожого на хлібину, коляска перекинулася, Петро впав, забив голову, лікоть і, сидячи на мокрому дерні горба, дивився, як рудий з ліловими вухами ліз по горбу, до огорожі мечеті, й ричав:

— Геть, хочу на татару вихреститися, в Магомети хочу, пустіть!

Чорний Степан схопив його за ноги, стяг униз, кудись повів; з крамниць, з караван-сараю збігся натовп персів, татар, бухарців; старик у жовтому халаті й зеленій чалмі сварився на Петра ціпком.

— Урус, шайтан...

Міднолиций поліцейський звів Петра на ноги, кажучи:

— Скандали не дозволяються.

З'їхалися візники, посадовили п'яних і повезли; попереду, стоячи, їхав друг людський, щось гукав у кулак, як у рупор. Дощ перестав іти, але небо було грізно чорне, яким ніколи не буває наяву; над величезним корпусом каравансараю спалахували блискавки, розриваючи в темряві вогняні щілини, і стало дуже страшно, коли копита коней гучно зацокали по дерев'яному мосту через канал Бетанкура,— Артамонов чекав, що міст провалиться і всі загинуть у нерухомо застиглій, чорній, як смола, воді.

В розірваних, кошмарних картинах цих Артамонов шукав і знаходив себе серед ошалілих від гульні людей, як людину майже незнайому йому. Людина ця пила на смерть і жадібно чекала, що ось наступної хвилини почнеться щось незвичайне й найголовніше, найрадісніше,— або впадеш кудись у безмежну журбу, або піднесешся в таку саму безмежну радість, назавжди.

Найбільш моторошне, що залишилося в пам'яті, як сліпуча пляма, це — жінка, Паула Менотті. Він бачив її у великій, порожній кімнаті з голими стінами; третину кімнати займав стіл, заставлений пляшками, різнокольоровим склом чарок та бокалів, вазами з квітами й фруктами, срібними відерцями з ікрою та шампанським. Душ десять рудих, лисих, сивуватих людей, нетерпляче сиділи за столом; серед кількох вільних стільців один був прибраний квітами.

Чорний Стьопа стояв посеред кімнати, піднявши, як свічку, ціпок з золотим набалдашником, і командував:

— Гей, свині, заждіть жерти!

Хтось глухо сказав:

— Не гавкай!

— Мовчать! — крикнув друг людський.— Порядкую — я!

І чомусь раптом потемнішало, зараз же за дверима залунали глухі удари барабана, Стьопа ступив до дверей, одчинив; увійшов гладкий чоловік з барабаном на животі, хитаючись, ступаючи, як гусак, він дуже бив по барабану:

— Бум, бум, бум...

П'ятеро таких же поважних, серйозних людей, зігнувшись, напружуючись, як коні, ввезли в кімнату рояль за рушники, прив'язані до його ніжок; на чорній, блискучій кришці рояля лежала гола жінка, сліпучо біла й страшна безсоромністю наготи. Лежала вона горілиць, підклавши

руки під голову; розпущене темне волосся її, зливаючися з чорним блиском лаку, вросло у кринку; чим ближче вона посувалася до столу, тим чіткіше вирізнялися форми її тіла і настирливіше лізли в очі пучки волосся під пахвами, на животі.

Повискували мідні колінцата, скриніла підлога, гучно бухав барабан; люди, запряжені в цю важку колісницю, спинилися, випросталися. Артамонов сподівався, що всі засміються,— тоді стало б зрозуміліше, але всі за столом звелись на ноги й мовчки дивились, як лінива жінка відклеювалася, відривалася від кришки рояля; здавалося, що вона тільки що збудилася зі сну, а під нею — клапоть ночі, згущений до щільності каменю; це нагадало якусь казку. Стоячи, жінка закинула буйне й густе волосся своє за плечі, потупала погами, замутивши глибокий полиск лаку плямами білого пилу; було чути, як під ударами її ніг гули струни.

Увійшло двоє: сивоволоса старуха в окулярах і чоловік у фракку; старуха сіла, одночасно оголивши свої жовті зуби й двокольорові кісточки клавішів, а чоловік у фракку підняв до плеча скрипку, примружив руде око, націлився, перерізав скрипку смичком, і в басовий спів струн рояля вдерся тонкий, свистячий голос скрипки. Гола жінка гнучко випросталася, струснула головою, волосся перекинулось на її нахабно відстовбурчені груди, сховало їх; вона захиталася й заспівала поволі, неголосно, в ніс, віддаленим, мрійливим голосом.

Всі мовчали, дивлячись на неї, підвівши голови, обличчя у всіх були однакові, очі — сліпі. Жінка співала знехотя, наче у напівсні, її дуже яскраві губи вимовляли незрозумілі слова, масні очі дивились пильно через голови людей. Артамонов ніколи не думав, що тіло жінки може бути таке струнке, таке страшно красиве. Погладжуючи долонями груди й стегна, вона все струшувала головою, і здавалося, що і волосся її росте і вся вона росте, стає пишнішою, більшаючи, все заступаючи собою так, що крім неї вже стало нічого не видно, мовби нічого й не було. Артамонов добре пам'ятав, що вона ні на хвилину не збудила в ньому бажання владати нею, а тільки вселяла страх, викликала важкий тиск у грудях, від неї віяло чарівницьким жахом. Проте він розумів, що коли жінка ця накаже, він піде за нею і зробить все, чого вона захоче. Глянувши на людей, він переконався в цьому.

«Кожен піде, всі».

Він тверезішав, і йому хотілось непомітно піти звідси. Він остаточно вирішив зробити це, почувши чийсь голосний шепіт:

— Чаруса. Вир ества. Розумієш? Чаруса.

Артамонов знав, що чаруса — галявина в болотистому лісі; галявина, на якій трава особливо гарно шовковиста й зелена, а коли ступити на неї — провалишся в бездонну драговину. І все-таки він дивився на жінку, прикутий непоборною, підкоряючою силою її наготи. І коли на нього падав її важкий масний погляд, він ворухив плечима, згинав шию і, одвертаючись, бачив, що потворні, напівп'яні люди витріщають очі з тим тупуватим подивом, як обивателі Дрьомова дивились на маляра, який, упавши з даху церкви, розбився на смерть.

Чорний, кучерявий Стьопа, сидячи на підвіконні, розпустивши товсті губи свої, гладив лоб тремтячою рукою, і здавалося, що він зараз упаде, вдариться головою об підлогу. Ось він для чогось відірвав розстебнутий манжет сорочки й кинув його в куток.

Рухи жінки стали швидші, судорожніші; вона так звивалася, немов хотіла скочити з росяля і — не могла; її придушені крики стали гугнявіші й лютіші; особливо моторошно було бачити, як хвилясто звиваються її ноги, як різко смикає вона головою, а густе волосся її, злітаючи над плечима, наче крила, падає на груди й спину, як звіряча шкура.

Враз музика урвалася, жінка зіскочила на підлогу, чорний Стьопа огорнув її золотистим халатом і втік з нею, а люди закричали, завили, ляскаючи в долоні, хапаючи один одного; заметушились лакеї, білі, наче покійники в саванах; задзвеніли чарки та бокали, і люди почали пити жадібно, як у спеку. Пили та їли вони негарно, непристойно; було майже огидно бачити голови, схилені над столом, це нагадувало свиней над коритом.

З'явився натовп циган, вони дразливо співали, танцювали, на них почали кидати огірками, серветками — вони зникли; замість них Стьопа пригнав галасливий табун жінок; одна з них, маленька, огрядна, в червоній сукні, сівши на коліна до Петра, піднесла до його губів бокал шампанського і, дзвінко цокнувшись своїм бокалом, запропонувала:

— Випиймо, рудий, за здоров'я Миті!

Була вона легка, як міль, звали її — Пашута. Вона дуже вміло грала на гітарі й зворушливо співала.

Снився мені ранок блакитний і чистий...

— і коли дзвінкий голос її особливо сумно вимовляв:

Сшлася юність моя неповторная,

— Артамонов, приязно, по-батьківськи гладив її голову й потішав:

— Не скигли! Ти ще молода, не бійсь...

А вночі, обіймаючи її, він міцно заплющувався, щоб краще бачити іншу, Паулу Менотті.

Зрідка, у тверезі години, він з великим дивуванням бачив, що ця безпутна Пашута до смішного дорого коштує йому, і думав:

«Ото яка міль!»

Вражало його вміння ярмаркових жінок висисати гроші і те, що якимось безглуздо витрачали вони заробіток, добутий ціною безстидних п'яних ночей. Йому сказали, що чоловік із собачим обличчям, найбагатший хутряник, витрачав на Паулу Менотті десятки тисяч, платив їй по три тисячі кожного разу, коли вона показувала себе голою. Інший, з ліловими вухами, закурюючи сигару, запалював на свічці сотенні білети, засовував за пазухи жінкам пачки кредиток.

— Бери, німкене, в мене багато.

Він усіх жінок звав німкенями. А Артамонов почав бачити в кожній з них неприховану безсоромність густоволосої Паули, і всі жінки, — дурні й лукаві, скритні й зухвалі, — відчував він, ворожі йому; навіть згадуючи про дружину, він і в ній примічав щось приховано вороже.

«Міль!» — думав він, придивляючись до барвистого хороводу вродливих, юних жінок, яких дуже виразно й яскраво воскрешала пам'ять.

Він не міг зрозуміти: що ж це, як же? Люди працюють, гримлять ланцюгами діла, оглушаючи самі себе тільки для того, щоб накопичити якнайбільше грошей, а потім — палять гроші, кидають їх жменями до ніг розпутним жінкам? І все це дорослі, поважні люди, жонаті, дітні, хазяї величезних фабрик.

«Батько, мабуть, так само б колобродив», — майже впевнено думав він. Самого себе він бачив не учасником

цього життя, цієї гульні, а випадковим і мимовільним глядачем. Але ці думки п'янили його дужче від вина, і тільки вином можна було погасити їх. Три тижні прожив він у кошмарі гульні й опам'ятався лише по приїзді Олексія.

Артамонов старший лежав на підлозі, на тоненькому, твердому матраці; біля нього стояло відро з льодом, пляшки квасу, тарілка з квашеною капустою, добре присмаченою тертим хрінном. На дивані, розкривши рота і, як Наталя, звівши брови, розметалась Пашута, звисивши до підлоги ногу, білу, з голубими жилками та нігтями, як луска риби. За вікном тисячами жадібних пащ ревла все-російське торжище.

Крізь похмільний гул у голові та ниючий біль отруєного тіла Артамонов похмуро згадував події і розваги минулої ночі, коли раптом, наче із стіни виліз, з'явився Олексій. Кульгаючи, постукуючи цілком, він підійшов і розсипався словами:

— Що,— перекинувся, лежиш? А я тебе вчора цілий день і цілу ніч шукав, та під ранок сам закрутився.

Він зараз же гукнув лакея, замовив лимонаду, коньяку, льоду; підскочив до дивана, поляскав Пашуту по плечі.

— Вставай, панночко!

Не зразу розплющивши очі, панночка пробурчала:

— К чорту! Відчепись!

Це ти підеш к чорту,— не сердито сказав Олексій, підвів її за плечі, посадив, потряс і вказав на двері:

— Тпруть!

— Не займай її,— сказав Петро; брат посміхнувся, заспокоїв:

— Нічого; покличемо — прийде!

— О, чорти,— сказала жінка, уже покірно надягаючи кофту.

Олексій командував, як лікар:

— Вставай, Петре, скинь сорочку, витрись льодом!

Піднявши з підлоги роздавлений капелюшок, Пашута надягла його на скуйовджену голову, але, подивившись у дзеркало над диваном, сказала:

— Дуже прекрасна королева!

І, кинувши капелюшок на підлогу, під диван, протяжно позіхнула:

— Ну, прощай, Митю! Пам'ятай: я — в номерах Симанського, номер тринадцять.

Петрові стало жаль її, не підводячись з підлоги, він сказав братові:

— Дай їй.

— Скільки?

— Ну... п'ятдесят.

— Е! Багато.

Олексій тицьнув у руку жінці якогось папірця, провів її, щільно причинив двері.

— Скупо дав,— визивно зауважив Петро.— Вона вчора за капелюшок більше заплатила.

Олексій сів у крісло, склав руки на ціпку, сперся на них підборіддям і сухо, по-начальницькому спитав:

— Ти що ж це робиш?

— П'ю,— зухвало відказав старший, підвівся й почав обтирати тіло льодом, покректуючи.

— Пий, Кузьма, та не втрачай ума! А ти що?

— А що?

Олексій підійшов до нього і, дивлячись, як на незнайомого, тихим голосом, з присвистом спитав:

— Забув? На тебе скаргу подано, ти адвокатуві морду розбив, поліцейського зіпхнув у канал...

Він так довго перелічував проступки, що Артамонову старшому здалося:

«Бреше. Лякає».

Він спитав:

— Якому адвокатуві? Дурниці.

— Не дурниці, а — чорному, цьому — як його?

— Ми з ним і раніш билися,— сказав Петро, тверезішаючи, але брат ще суворіше продовжував:

— А за що ти облаяв поважних людей? І своїх?

— Я?

— Ти, ось цей самий! Дружину лаяв, Тихона, мене, хлопчиська якогось згадав, плакав. Кричав: Авраам, Ісаак, баран! Що це значить?

Петра опекло страхом, він опустився на стілець.

— Не знаю. П'яний був.

— Це — не причина! — майже крикнув Олексій, підстрибуючи, наче він скакав на кривому коні.— Тут — інше: «що в тверезого на думці, у п'яного — на язиці», ось що тут! Про сімейне по шинках не кричать. Чому — Авраам, жертвоприношення та інша гидота? Адже ти діло конфузиш, ти на мене тінь наводиш. Чого ти, як у лазні, роздягся? Добре ще, що був при цьому скаandalі Локтев,

приятель мій, і догадався звалити тебе з ніг коньяком, а мене ось телеграмою викликав. Він і розповів мені все це. Спочатку, каже, всі сміялись, а потім почали прислухатися,— що таке людина горлає?

— Всі горлають,— пробурмотів Петро, пригнічений і знову п'яніючи від слів брата, а той говорив майже пошепки:

— Всі — про одне, а ти — про все! Добре, що Локтев догадався напоїти всіх по саме нікуди. Може — забудуть. Але ж наше діло політичне: сьогодні Локтев — друг, а завтра — лютий ворог.

Петро сидів на стільці, міцно притиснувши потилицю до стіни; насичена шаленим галасом вулиці, стіна здригалася; Петро мовчав, сподіваючись, що це тремтіння утрясе хмільний хаос у голові його, вижене страх. Він нічого не міг згадати з того, про що говорив брат. І було дуже прикро чути, що брат говорить голосом судді, словами старшого; було моторошно чекати, що ще скаже Олексій.

— Що з тобою? — допитувався він, все підстрибуючи.— Сказав, що їдеш до Микити...

— Я в нього був.

— І я був. Коли на депешу відповіли, що тебе там немає, я, звісно, туди погнав. Злякалися всі; адже — на землі живемо, можуть і вбити.

— Завелася в мені якась погань,— тихо, винувато признався Петро.

— Так її на люди виносити треба? Зрозумій: ти на діло наше тінь кидаєш! Яке там у тебе жертвоприношення? Що ти — персіянин? З хлопчиками возишся? Який хлопчик?

Пригладжуючи волосся на голові й бороду обома руками, Петро сказав крізь пальці:

— Ілля... все через нього...

І помалу, нерішуче, ніби намагаючи стежку в темряві, він почав розповідати Олексієві про сварку з Іллею; довго говорити не довелося; брат полегшено й голосно сказав:

— Ф-фу! Ну, це — нічого! А Локтев зрозумів по-азіатськи, скандально. Значить — Ілля? Ну, голубе, вибачай, тільки це — нерозумно. Купецтво повинно всього вчитися, на всі точки життя стати, а ти...

Він дуже довго й красномовно говорив про те, що діти купців повинні бути інженерами, урядовцями, офіцерами. Оглушливий шум ліз у вікно: під'їздили екіпажі до театру.

вигукували продавці прохолодних напоїв та морозива; особливо нестерпно гриміла музика в павільйоні, який бразильці збудували з заліза й скла, на палях, над водою каналу. Удари барабана нагадували про Паулу Менотті.

— Якась погань завелася в мені,— повторив Артамонов старший, мацаючи вухо, а другою рукою паливаючи коньяка в склянку лимонаду; брат узяв пляшку з рук його, попередивши:

— Гляди, знову нап'єшся. Ось у мене Мирон вчиться на інженера — будь ласка! За кордон хоче їхати — прошу! Все це — в дім, а не з дому. Ти — зрозумій, наш стан — головна сила...

Петрові нічого не хотілось розуміти. Під жваву говірку брата він думав, що ось цей чоловік досяг чимось пошани й приязні людей, які багатші і, напевно, розумніші за нього, вони орудують торгівлею всієї країни; другий брат, заховавшись у монастирі, здобуває славу мудреця й праведника, а ось він, Петро, відданий на поталу якимось випадкам. Чому? За що?

— А за розпусту ти налаяв поважних людей — даремно! — говорив Олексій, уже якимось м'яко, вкрадливо. — Це — не з розпусти, це від надміру сил. Адвокат—шельма, але він правильно розуміє, він розумний! Звичайно — люди літні, навіть старики, а пустоші в них, як у хлоп'ят, але ж і хлоп'ята пустують теж від сили росту. І те візьми до уваги, що жінки в нас прісні, без перцю, кудно з ними! Я не про Ольгу мою кажу, вона — особлива! Є такі дурно-мудрі баби, вони наче сліпі на те око, що погане бачить, Ольга ото з таких. Її скривдити — не можна, вона поганого не бачить, лихому — не вірить. Ти про Наталію так не скажеш, а людям правильно сказав про неї: домашня машина!

— Так і сказав? — похмуро спитав Петро.

— Не сам же Локтев вигадав ці слова.

Хотілося ще багато про що спитати брата, але Петро боявся нагадати йому те, що Олексій, може, вже забув. У нього виникло почуття неприязні й заздрості до брата.

«Все розумнішає, біс...»

Він бачив у братові щось рисисте, нахльостане і лисячу спритність. Дратували яструбині очі, золотий зуб, що блищав за верхньою, судорожною губою, сивенькі вуса, войовничо закручені, весела борідка й чіпкі, пташині пальці рук, особливо неприємний був вказівний палець правої руки,

який завжди малював у повітрі щось химерне. А куций, залізного кольору піджачок робив Олексія схожим на шахраюватого ходатая в чужих справах.

Йому раптом захотілося, щоб Олексій пішов.

— Поспати треба мені,— сказав він, прикривши очі.

— Це — розумно,— погодився брат.— Ти вже сьогодні не ходи нікуди.

«Як хлопчиська, він мене вчить»,— ображено подумав Петро, вирядивши його. Пішов у куток до вмивальника й спинився, побачивши, що поруч нього нечутно рухається схожий на нього чоловік, нещасно розкуйовджений, з пом'ятим обличчям, злякано вираженими очима, рухається і червоною рукою гладить мокру бороду, волохаті груди. Кілька секунд він не вірив, що це його відбиття в дзеркалі, над диваном, потім жалібно посміхнувся і знову заходився витирати куском льоду обличчя, шию, груди.

«Найму візника, поїду до міста»,— вирішив він, одягаючись, але, сунувши руку в рукав піджака, кинув його на стілець і міцно потиснув пальцем кістяну кнопку дзвоника.

— Чаю; завари міцніше! — сказав він слугі.— Солоного дай. Коньяку.

Подивився з вікна, широкі двері крамниць були вже замкнені, по вулиці повзли люди, приплюшені гарячою темрявою до бруку; тріскотів опаловий ліхтар біля під'їзду театру; десь поблизу співали жінки.

«Міль».

— Можна прибрати,— сказали за спиною, він круто обернувся; на порозі стояла старуха з одним оком, із щіткою для підлоги та ганчірками в руках. Він мовчки вийшов у коридор і наткнувся на чоловіка в темних окулярах, у чорній шляпі; чоловік сказав у щілину непричинених дверей:

— Так, так, більш нічого!

Все було негаразд, примушувало думати, шукати в словах прихований зміст. Потім Артамонов старший сидів за круглим столом, перед ним посвистував маленький самовар, подзвонувало скло лампи над головою, наче до неї злегка торкалася чиясь невидима рука. В пам'яті мелькали дивні постаті люто п'яних людей, слова пісень, уривки командуючої мови брата, блищали чийсь мимохідь помічені очі, але в голові все-таки було порожньо й тьмяно; здавалось, що її пронизав тоненький, тремтячий промінь,

і це в ньому, як пилінки, танцюють, кружляють люди, перешкоджаючи думати про щось дуже важливе.

Він пив гарячий, міцний чай, ковтав коньяк, обпікаючи рот, але не почував, що п'яніє, тільки зростав неспокій, хотілося йти кудись. Подзвонив. З'явилась якась туманно-хвиляста людина, без обличчя, без волосся, схожа на ціпок з костяним набалдашником.

— Лікеру зеленого принеси, Ванька; зеленого, знаєш?

— Так точно, шартрез.

— Ти хіба Ванька?

— Ні, Костянтин.

— Ну, йди.

Коли лакей приніс лікер, Артамонов спитав:

— Солдат?

— Ні.

— А говориш, як солдат.

— Служба схожа, коритися треба.

Артамонов подумав, дав йому карбованця й порадив:

— А ти — не корись. Пошли всіх до..., а сам торгуй морозивом. І край!

Лікер був клейкий, наче патока, і їдкий, як нашатирний спирт. Від нього в голові стало легше, ясніше, все якось згустилося, і поки в голові відбувалося це згущення, на вулиці теж стало тихше, все ущільнилось, утворився м'який шумок і поплив кудись далеко, залишаючи за собою тишу.

«Коритися треба? — міркував Артамонов. — Кому? Я — хазяїн, а не лакей. Хазяїн я чи ні?»

Та всі міркування зненацька урвалися, зникли, сполохані страхом: Артамонов раптом побачив перед собою того чоловіка, що заважав йому жити легко й уміло, як живе Олексій, як живуть інші, меткі люди: заважав йому широколиций, бородатий чоловік, що сидів проти нього біля самовара; він сидів мовчки, вчепившись пальцями лівої руки в бороду, спираючись щокою на долоню; він дивився на Петра Артамонова так сумно, наче прощався з ним, і в той же час так, ніби жалів його, докоряв за щось; дивився й плакав, з-під його рудуватих повік текли їдкі сльози; а по краю бороди, біля лівого ока, ворушилась велика муха; ось вона переповзла, наче по обличчі покійника, на скроню, спинилась над бровою, зазираючи в око.

— Чого, сволото? — спитав Артамонов ворога свого; той не ворухнувся, не відповів, тільки повсрушив губами.

— Ревеш? — злорадно загорлав Петро Артамонов.— Заплутав мене, падлюка, а сам плачеш? Самому жаль? У-у...

Схопивши зі столу пляшку, він з розмаху вдарив того по лисуватому черепі.

На дзенькіт розбитого дзеркала, на гуркіт самовара й посуду, що впали з перекинутого столу, з'явилися люди, їх було небагато, але кожен розколювався надвоє, розпливався; одноока старуха в одну й ту ж хвилину згиналася, підіймаючи самовар, і стояла прямо.

Сидячи на підлозі, Артамонов чув жалісливі голоси:

— Ніч, усі сплять.

— Дзеркальце розбили.

— Це, знаєте, не фасон...

Артамонов, розводячи руками, плив кудись і мурмотів:

— Муха...

Другого дня, надвечір, підтюпцем, прибіг Олексій, дбайливо, як лікар — хворого або кучер — коня, оглянувши брата, сказав, розчісуючи вуса якоюсь маленькою щіточкою:

— Неприродно ти набряк; в цьому вигляді додому являться — не можна! До того ж ти мені тут можеш стати в пригоді. Бороду слід постригти, Петре. І купи ти собі чоботи інші, чоботи в тебе — візницькі!

Зціпивши шелепи, покірно Артамонов старший ішов за братом до перукарні, — Олексій суворо й точно пояснював, наскільки треба обстригти бороду й волосся на голові; в магазині взуття він сам вибрав Петрові чоботи. Після того, поглянувши в дзеркало, Петро вирішив, що він став схожий на прикажчика, а чоботи муляли йому ногу в підйомі. Але він мовчав, усвідомлюючи, що брат чинить правильно: і волосся постригти і чоботи переменить — все це треба. Треба взагалі привести себе в порядок, забути все мутне, гнітюче, що залишилось від гульни й вагомо, відчутно гнітило.

Але крізь туман в голові і втому отруєного, знесиленого тіла, він, придивляючись до брата, відчував чим далі складніше почуття, мішанину заздрості й поваги, прихованої глузливості й ворожості. Цей рисистий чоловік, худий, з щіпочком у руці, гостроокий, вилискував і димів, палаючи ненаситною жадобою до гри ділом. Снідаючи, обідаючи з ним у кабінетах найкращих трактирів ярмарку, в

товаристві іменитих купців, Петро, з великим дивуванням, бачив, що Олексій тримається наче по-блазенськи, намагаючись смішити, потішати багатіїв, але вони, певно, не помічаючи блазенського, явно любили, поважали Олексія, уважно слухали сорочу тріскотняву його балачок.

Здоровенний, тугобородий текстильник Комолов сварився на нього пальцем кольору моркви, але говорив ласкаво, витріщивши бичачі очі, соковито прищмокуючи:

— Спритний ти, Ольоша, хитрий, лис! Піддурив ти мене...

— Єрмолаю Івановичу! — у захваті кричав Олексій. — Змагання — так?

— Справедливо. Не лови гав, ходи з туза козиря!

— Єрмолаю Івановичу, — вчуся!

Комолов згоджувався:

— Вчитися — треба.

— Панове! — так само захоплено, але вже вкрадливо говорив Олексій, вимахуючи виделкою. — Син мій, Мирон, розумник, майбутній інженер, казав: у місті Сиракузі славновісний учений був; пропонував він цареві: дай мені на що спертися, я тобі всю землю переверну!

— Ач, сіропузий...

— Переверну, каже! Панове! Нашому станові є на що спертися — карбованець! Нам не потрібні мудреці, що перевертати можуть, ми самі — не ликом шиті; нам одне потрібне: чиновники інші! Панове! Дворянство — чахне, воно — не перешкода нам, а чиновники в нас мають бути свої і всі люди потрібні нам — свої, з купців, щоб вони наше діло розуміли, — от!

Сиві, лисі, огрядні люди весело погоджувалися:

— Справедливо, сіропузий!

А одноокій, гостроносий, кістлявенький старичок, дисконтер Лосев, ввічливенько хихикаючи, говорив:

— В Олексія Ілліча розумишко — мишка; все знає: де — сало, де — мало, і гризе, гризе! Його здоров'я!

Підносили бокали, Олексій радісно цокався з усіма, а Лосев, поляскуючи дитячою ручкою по крутому плечу Комолова, говорив:

— Розумненькі серед нас заводяться.

— Завжди були! — гордо відповів Комолов. — Батько мій з вантажників у люди вийшов...

— Батько твій з того почав, кажуть, що багатого

вірменина зарізав,— посміюючись, сказав Лосев, а тугобородий текстильник, зареґотавши, як баран, відповів:

— Брехня! Це в нас з дурного розуму плещуть: якщо шасливий, значить — грішний. І про тебе, Кузьмо, негарні чутки ходять...

— І про мене,— підтвердив Лосев, зітхаючи.— Чутки— мухи, ех!

Артамонов старший слухав, покректуючи, багато їв, намагався менше пити і сумно почував себе серед цих людей звіром іншої породи. Він знав: усі вони — вчорашні мужики; бачив у всіх щось розбійне, казкове, що викликало пошану до них і було спільне в них з його батьком. Звичайно, батько був би з ними і в ділі, і в гульні, він, мабуть, так само розпутничав би і палив би гроші, наче стружку. Так, гроші — стружка для цих людей, що невтомно, щосили стругають всю землю, один одного, село.

Але брат був чимось несхожий на цих здорових людей і, часом, незважаючи на неприязнь до нього, Петро почував, що Олексій меткіший, розумніший від них і навіть — небезпечніший.

— Панове! — несамовито, як одержимий, кричав він.— Подумайте, яка невичерпна сила рук у нас, які величезні мільйони мужика! Він і працівник, він і покупець. Де це є в такому числі? Ніде нема! І не треба нам ніяких німців, ніяких чужоземців, ми все самі!

— Правильно,— погодилися з ним підпилі, горласті люди.

Він говорив про необхідність підвищити мито на ввіз чужоземних товарів, про купівлю поміщицьких земель, про шкідливість дворянських банків, він усе знав, і з усім, що він казав, люди захоплено погоджувалися, на диво Артамонову старшому.

«Правду Микита сказав, цей уміє жити»,— думав він з заздрістю.

Незважаючи на кволе своє здоров'я, Олексій теж розпутничав. В нього була, як видно, постійна й давня коханка, москвичка, що держала хор співачок, огрядна, міцна жінка з медовим голосом та променистими очима. Казали, що їй уже сорок років, але по обличчю її, матово-білому, з рум'янцем під шкірою, здавалося, що їй немає й тридцяти.

— Альошинько, соколе,— говорила вона, показуючи

гострі лисячі зуби, і закривала Олексія собою, як мати дитину.

Вона повинна була знати, що Олексій не гребує й дівчатами з її хору, вона, звичайно, бачила це. Але ставилась вона до брата дружньо, Петро не раз чув, як Олексій радиться з нею про людей та справи, це дивувало його і він згадував батька, Уляну Баймакову.

«Біс»,— думав він, дивлячись на брата.

Навіть пустощі його мали якийсь особливо вигадливий характер. Гладкий клоун, німець Майер, показував у цирку свиню; одягнена в довгополий сюртук, в циліндрі, в чобітках «бутилками», вона ходила на задніх ногах, удаючи купця. Публіку це дуже забавляло, сміялося й купецтво, та Олексій поставився інакше — він образився і умовив компанію приятелів викрасти свиню. Підкупили конюха, викрали свиню й купецтво урочисто з'їло її м'ясо, яке приготував під різними соусами найуміліший кухар гостиниці Барбатенко. Петро Артамонов неясно чув, що клоун повісився з горя*. Все, що він помітив в Олексєві на ярмарку, викликало в нього дуже тривожні думки.

«Шахрай. Без совісті. Може з торбою пустити мене і сам цього не помітить. І не з жадоби зруйнує, а просто — заграється».

Свідомість цієї небезпеки, протверезивши його, поставила на ноги. Додому він повертався сам, Олексій поїхав в Москву. Був вересень, вітряний і мокрий, коли Артамонов під'їжджав до Дрьомова. Побрязкуючи бубонцями, смачно цмокаючи копитами по розкислій землі, ямські коні охоче бігли через невисокий ялинник, що строгими рядами нерухомо охороняв вузьку смугу багнистої дороги. Небо геть чисто замазане сірим тістом хмар, так само сіро й нудно було в похмільній голові. Артамонов наче поховав когось дуже рідного, але хто, все-таки, набрид йому. Було жаль покійника, але було й приємно знати, що його вже більше не зустрінеш; перестав він бентежити невиразністю своїх вимог, німих докорів і всім тим, що заважало жити справжній, живій людині.

«Діло робити треба, і більш нічого! — переконував він себе.— Всі люди ділом живі. Так».

* Факт, описаний П. Д. Боборикіним у газеті «Русский курьер», відноситься до 80-х років.

Він взявся до діла з повним напруженням сил своїх. Спокійно пішли ясні дні бабиного літа, поступаючись перед сумним сяйвом місячних ночей.

Прокидаючись у перлових сутінках осінніх досвітків, Артамонов старший чув вимогливий гудок фабрики, а через півгодини починалось її невгамовне шарудіння, шепіт, глухуватий, але потужний і звичний для вуха шум праці. Від світанку до пізнього вечора біля амбарів галасували мужики й баби, здаючи льон; біля трактиру, на березі Ватаракші, відкритого одним з численних Морозових, лунали п'яні пісні, вищала гармонія. По подвір'ю ходив важкий, акуратний, як машина, суворий до людей Тихон Вялов з мітлою, з лопатою в руках, із сокирою; він, не поспішаючи, замітав, копав, рубав, покрикував на мужиків, на робітників. Мелькав голубий, завжди чистенький Серафим. У домі, теж як машина, діяла Наталія, дуже вдоволена коштовними подарунками, які чоловік привіз їй з ярмарку, а ще більше — його мовчазним, рівним спокоєм. Все йшло рівно, здавалося міцно злагодженим; фабрика, люди, навіть коні — все працювало як заведене навіки. І швидко, наче хмаринки, гнані вітром, пливели місяці, складалися в роки.

Як бик, нагнувши голову, Артамонов старший ходив по корпусах, по подвір'ю, ступав по вулиці селища, полохаючи дітвору, і всюди відчував щось нове, дивне: в цьому великому ділі він був майже зайвий, мовби глядач. Було приємно бачити, що Яків розуміє діло і, здається, захоплений ним; його поведінка не тільки відвертала від думок про старшого сина, але навіть примиряла з Іллею.

«Обійдуся й без тебе, вчений. Учись».

Ситенький, рожевощокий, з приємними очима, що, посміхаючись, відбивали всі кольори, наче мильні бульки, Яків солідно носив кругле тіло своє і, хоч зблизька дивно був схожий на голуба, здаля видавався діловитим, спритним хазяїном. Робітниці ласкаво посміхались йому, він воркував з ними, мружачись солодко, і походжав біля них якось боком, не вміючи приховати під удаваною поважністю запал молодого півня. Батько сіпав себе за вуха, посміхався й думав:

«Паулу б тобі показати, дурнику»...

Йому подобалося, що Яків, буваючи в дядька, не встрявав до безконечних суперечок Мирона з його приятелем, обшарпанним неспокійним Горлицетовим. Мирон

став уже зовсім не схожий на купецького сина; худорлявий, носатий, в окулярах, у курточці з позолоченими гудзиками, з якимисьь вшпелями на плечах, він нагадував мирового суддю. Ходив і сидів він прямо, як солдат, говорив гордовито, зарозуміло, і хоч Петро розумів, що небіж завжди говорить щось розумне, все-таки Мирон не подобався йому.

— Ну, брат, не хилософія,— повчально казав він, тримаючи руки фертом, засунувши їх у кишені курточки.— Це мудрування від хилості, від невмілості.

Артамонову старшому здавалося, що й Горицетов теж говорить не погано, розумно. Маленький, у чорній сорочці під студентським сюртуком, негарно розхристаний, патлатий, з опухлими очима, наче він не спав кілька днів, з темним гострим прищуватим обличчям, він кричав, нікого не слухаючи, судорожно вимахуючи руками, і наскокував на Мирона:

— Ви доможетесь того, що сонце сходитиме на небі за свистком ваших фабрик і димний день вилазитиме з боліт, з лісів на поклик машин, але — що ви зробите з людиною?

Мирон зводив брови, морщився і, поправляючи окуляри, товкчав сухо, мірно:

— Це — хилософія, це — віршики! Це язикоблудіє і суемудріє, друже мій. Життя — боротьба; лірика, істерика недоречні в ньому і навіть смішні...

Слова суперечників були примітні, як білі голуби серед сизих: Артамонов старший думав:

«Так, ось воно: нові птиці — нові пісні».

Суть суперечки він розумів невизначно і, стежачи за Яковом, задоволено бачив, що син розгладжує світлий пух на верхній губі своїй тому, що хоче заховати глузливу усмішечку.

«Так,— думав Петро.— А що сказав би Ілля?»

Горицетов кричав:

— Закувавши землю й людей у залізо, зробивши з людини раба машини...

Похитуючи носом, Мирон казав йому:

— Людина, про яку ти клопочешся,— ледащо. Вона загине, якщо завтра не зрозуміє, що її рятунок у розвитку промисловості...

«У котрого — правда? Котрий кращий?» — догадувався Петро Артамонов.

Горицетов не подобався йому ще більше за племінника, в ньому було щось кволе, ненадійне, він явно чогось боявся, кричав. Безцеремонний, як п'яний, він сідав до обіднього столу поперед господарів, судорожно перекладав ножі й виделки, їв швидко, неблагопристойно, облікаючись, кашляючи; в ньому, як в Олексіїві, було щось метушливе, зайве і, здається, зле. Темні зіниці його запалених счей дивилися сліпо, з Петром Артамоновим він вітався мовчки, нешанобливо тикав йому шершаву, гарячу руку й швиденько відсмикував її. Кінць кінцем це була якась непотрібна людина і не можна зрозуміти: нащо він Миронові?

— Ти, Стьопо, їж, а не балакай,— радила йому Ольга, він тріскотливо відповідав:

— Не можу, тут проповідують згубну ересь!

Петра вражала мовчазна увага Олексія до суперечок студентів, в н тільки коли-не-коли підтримував сина:

— Правильно! Де сила, там і влада, а сила — в промисловнях, значить...

Ольга, з променистими зморшками на скронях, з червоненьким кінчиком носа, обтяженого товстими, без оправ, скельцями окулярів, після обіду й чаю сідала до п'яльців біля вікна і мовчки, пильно, безконечно вишивала бісером надзвичайно яскраві квіти. У брата Петро почував себе затишніше, ніж удома, в брата було цікавіше й завжди можна випити доброго вина.

Повертаючись додому з Яковом, батько питав його:

— Розумієш, про що сперечаються?

— Розумію,— коротко відказував син.

Щоб приховати від нього своє нерозуміння, Артамонов старший суворо допитувався:

— А про що?

Яків завжди відповідав неохоче, коротко, але зрозуміло. З його слів виходило, що Мирон каже: Росія повинна жити тим самим порядком, як живе вся Європа, а Горицетов вірить, що в Росії свій шлях. Тут Артамонову старшому треба було показати синові, що в нього, батька, є щодо цього свої думки, і він значущо сказав:

— Якби чужоземці жили краще від нас, то вони б до нас не лізли.

Але — це була думка Олексія, а своїх не знаходилося. Артамонов ображено хмурился. А син наче ще й поглибив образу, сказавши:

— Можна прожити й не хвастаючи розумом, без цих розмов...

Артамонов старший промимрив:

— Можна й без них...

Він все частіше зазнавав поштовхи маленьких образ та подивів. Вони відсували його кудись набік, стверджуючи в ролі глядача, що повинен усе бачити, про все думати. А все навкруги непомітно, але швидко змінювалось, скрізь, у словах і ділах, настирливо кричало нове, неспокійне. Якось, за чаєм, Ольга сказала:

— Правда — це коли душа повна й більш нічого не хочеш.

— Так, — погодився Петро.

Але Мирон, блиснувши окулярами, почав учити матір:

— Це — не правда, а — смерть. Правда — в ділі, в діянні.

Коли він пішов, забравши з собою товстий аркуш паперу, згорнений трубною, Петро зауважив Ользі:

— Грубий до тебе син.

— Анітрохи.

— Бачу, грубий!

— Він — розумніший за мене, — сказала Ольга. — Я ж не освічена, я часто дурниці кажу. Діти, взагалі, розумніші за нас.

Цьому Артамонов не міг повірити, посміхаючись, він відповів:

— Справді, ти кажеш дурниці. А от старі були розумніші за нас, старі говорили: «від синів — горе, від дочок — вдвоє», — зрозуміла?

Її слова про розум дітей дуже дошкулили йому, вона, звісно, хотіла натякнути на Іллю. Він знав, що Олексій допомагає Іллі грішми, Мирон пише до нього листи, але з гордості він ніколи не розпитував, де і як живе Ілля; Ольга сама, між іншим, вміло розповідала про це, розуміючи гордість його. Від неї він знав, що Ілля чогось поїхав жити в Архангельськ, а тепер живе за кордоном.

— Ну й нехай живе. Розумніший буде — зрозуміє, що був дурним.

Часом, думаючи про Іллю, він дивувався з упертості сина; всі навколо розумнішають, чого він жде, Ілля?

Він частенько зустрічав у домі брата Попову з дочкою, все таку ж красиву, печально спокійну та чужу йому.

Вона розмовляла з ним мало і так, як бувало він говорив з Іллею, коли думав, що даремно скривдив сина. Вона його зв'язувала. В тихі хвилини образ Попової ставав перед ним, але не викликав нічого, крім подиву; ось, людина подобається, про неї думаєш, але — не можна зрозуміти, нащо вона тобі потрібна, і говорити з нею так само неможливо, як з глухонімим.

Так, все змінювалось. Навіть робітники стають дедалі вередливіші, зліші, сухотніші, а жінки все галасливіші. Галас у робітничому селищі неспокійніший; вечорами навіть здається, що всі там виють по-вовчому і навіть засмічений пісок сердито бурчить.

У робітників помігна якась непосидючість, пристрасть бродяжити. Ніким і нічим не скривджені хлопці раптом приходять у контору, вимагаючи розрахунку.

— Куди це ви? — питав Петро.

— Подивитися, що по інших місцях.

— Чого вони казяться? — питав Артамонов старший брата.— Олексій, вихляючи як лис, посміхаючись, казав, що робітники хвилюються всюди.

— Ще в нас — добре, тихо, а от у Петербурзі... Чиновники, міністри в нас не ті, яких треба...

І далі він говорив уже щось таке зухвале, безглузде, що старший брат похмуро повчав його:

— Дурниці все! Це панам вигідно владу відняти в царя, пани убожіють. А ми й безвладно багатіємо. Батько твій у дігтярних чоботях святами гуляв, а ти закордонні черезики носиш, шовкові галстуки. Ми повинні бути робітники цареві, а не свині. Цар — дуб, це з нього нам золоті жолуді.

Олексій, слухаючи, посміхався і цим ще дужче драгував. Артамонов старший вважав, що всі взагалі люди занадто часто посміхаються; в цій їхній новій звичці є щось і невеселе і дурне. Ніхто з них не вмів однак кепкувати так втішно й цікаво, як Серафим-тесля, безсмертний старичок.

Артамонов дуже здружився з Утішителем. Коли-неколи на нього знову почала нападати нудьга, викликаючи в нього непереможне бажання пити. Напиватися в брата було соромно, там завжди стирчали чужі люди, а він особливо не хотів показати себе п'яним Поповій. Вдома Наталія в такі дні журно згиналась, пригнічено мовчала; було б краще, якби вона лаялась, тоді й самому можна

було б ляяти її. А так вона була схожа на пограбовану і, не збуджуючи злоби, збуджувала почуття, близьке жалю до неї; Артамонов ішов до Серафима.

— Випити хочу, старій!

Веселий тесляр посміхався, похваляв:

— Це — звичайна річ, як сонечко влітку! Вморився ти, значить, притомився. Ну, ну, підкріпись! Діло твоє — не мале, не бородавка на щці!

Він держав для хазяїна незвичайного смаку настойки, наливки, діставав з усіх кутків різнобарвні пляшки й вихвалявся:

— Сам вигадав, а робить одна диякониха, вдова, перець-баба! Ось, покуштуй, ця — на березових серезках з весняним соком настояна. Ну, як?

Сідав і собі до столу і, попиваючи своє, «ріп'яне», базікав:

— Так от диякониха! Рознешасна жіпка! Що не коханець, то й злодій. А без коханців — не може, таке в неї нетерпіння в жилах...

— Ні, от я бачив одну на ярмарку, — згадував Артамонов.

— Ще б пак! — поспішав підтвердити Серафим. — Там добірні товари з усієї землі. Я знаю!

Серафим усіх і все знав; цікаво оповідав про сімейні справи службовців та робітників, про всіх говорив однаково ласкаво і про дочку свою, як про чужу йому.

— Дійшла розуму, шельма. Живе із слюсарем Седовим і, ти дивись, добре живе! Егеж, усяка твар свою ямку знаходить.

Затишно було в Серафима в його чистій кімнатці, повній смолистого запаху стружок, у теплих сутінках, яким не заважало скромне світло бляшаної лампи на стіні.

Випивши, Артамонов скаржився на людей, а тесля втішав його.

— Це — нічого, це добре! Побігли люди, ось у чім річ! Лежала-лежала людина, думала-думала, та встала і — пішла! І хай іде! Ти — не журись, ти людині вір. Собі ж віриш?

Петро Артамонов мовчав, міркуючи: вірить він собі чи ні? А жвавий голосок Серафима, побрязкуючи словами, утішливо виспівував:

— Ти не дивись, хто який, поганий, хороший, це не міцно стоїть, вчора було добре, а сьогодні — погано.

Я, Петро Ілліч, усе бачив, і погане, і хороше, ох, багато я бачив! Бувало — бачу: ось воно, хороше! А його й немає. Я — ось він я, а його немає, його, як куряву вітром, знесло. А я — ось! Але ж я — що? Муха серед людей, мене й не видно. А — ти...

Серафим, значушо піднісни палець, замовкав.

Слухати його балачки Артамонову було вдвоє приємно: вони, справді, втішали, забавляючи, але одночасно Артамонову було ясно, що дідок грає, бреше, говорить не щиро, а по ремеслу утішителя людей. Розуміючи гру Серафима, він думав:

«Шельма старий, спритний! Ось, Микита отак не вміє».

І згадував різних утішителей, яких бачив у житті: безстидних жінок ярмарку, клоунів цирку та акробатів, фокусників, приборкувачів диких звірів, співаків, музикантів і чорного Стьопу, «друга людського». У брата Олексія теж є щось спільне з цими людьми. А в Тихона Вялова — немає. І в Паули Менотті теж немає.

П'яніючи, він казав Серафимові:

— Брешеш, старий чорт!

Тесляр, ляскаючи долонями по своїх гострих колінах, говорив дуже серйозно:

— Ні-і! Ти зміркуй: як мені брехати, якщо я правди не знаю? Я ж тобі від душі кажу: правди не знаю я, отже — як я збрешу?

— Тоді — мовчи!

— Та чи я німий? — ласкаво питав Серафим, і рожеве личко його освітлювала усмішка. — Я — старичок, — казав він, — я мій малий час і без правди доживу. Це молодим треба про правду клопотатися, для того вони і окуляри носять. Мирон Лексіїч в окулярах гуляє, ну, він наскрізь бачить, що до чого, кого — куди.

Артамонову старшому було приємно знати, що тесляр не любить Мирона, і він реготав, коли Серафим, бринькаючи струнами гуслів, завзято співав:

Ходить дятел по заводу,
Сіє мудрі балачки,
Я, моєляв,— найрозумніший,
А всі інші — глупачки!

— Правильно! — схвалював Артамонов.

А тесляр, теж п'яненський, притупаючи акуратною ніжкою, знову співав:

То не яструб, то не сич
Патра пташок гоже.
То наш Олексій Ілліч,
Угодничок божий!

Артамонову старшому й це подобалось; тоді Серафим безстидно співав про Якова:

Яша Машу облімає,
Хоч нічого ще не знає...

Так вони забавлялись іноді до світанку, потім у двері стукав Тихон Вялов, будив хазяїна, якщо він уже заснув, і байдуже говорить:

— Додому час, зараз гудок буде; робітники побачать вас,— недобре.

Артамонов кричав:

— Що — недобре? Я — хазяїн!

Але корився двірникові, йшов, важко похитуючись, лягав спати, іноді спав до вечора, а вночі знов сидів у Серафима.

Веселий тесляр помер над роботою; робив труну втопленому синові одноокого фельдшера Морозова й раптом упав мертвий. Артамонов побажав провести старого до могили, пішов до церкви, дуже тісно набитої робітниками, послухав, як строго править рудий піп Олександр, що заступив тихого Гліба, який раптом чомусь розстригся й подався невідомо куди. В церкві гарно співав хор, який створив учитель фабричної школи Греков, чоловік, схожий на kota, і було багато молоді.

«Неділя»,— пояснив собі Артамонов велику кількість людей.

Невеличку, легку труну несли теж молоді ткачі; солідніші робітники тримались осторонь; за труною ступала, насупившись, але без сліз, Зинаїда в непристойно яскравій кофті, поруч неї широкоплечий, чисто вдягнений слюсар Седов, осторонь важко м'яв пісок Тихон Вялов. Яскраво сяяло сонце, сильно й злагоджено співала півча, і була помітна в цьому похороні дивна відсутність печалі.

— Гарно ховають,— сказав Артамонов, витираючи піт з обличчя; Тихон спинився, дивлячись під ноги собі, подумав, потім сказав:

— Приємний був; грайливий, як ця...

Він покрутив рукою в повітрі.

— Її старик по вулиці носив, а дівча співало... Втішав.

Поглянувши на хазяїна з неповажливою строгістю, яка обурила Артамонова, він додав:

— Спантиччував він людей: нікого не кривдить, а живе — несправедно.

— Праведно, праведно! — перекривив його хазяїн.— Ти до цих думок на ланцюг припнутий. Гляди—скажишся, як Тулун...

І, круто одвернувшись від двірника, Артамонов пішов додому.

Було ще рано, близько полудня, але вже дуже жарко; пісок дороги й синява повітря ставали все гарячіші. До вечора сонце напарило гори білих хмар, вони помалу пливли над краєм землі на схід, згущаючи духоту. Артамонов погуляв у саду, вийшов за ворота. Тихон мастив дьогтем завіси воріт; заржавівши під час весняних дощів, вони неприємно вищали.

— Чого ж ти сьогодні, у свято, мастиш? — ліниво спитав Артамонов, сівши на лаву.— Тихон скоса зиркнув на нього білками очей, і сказав півголосом:

— Серафим був шкідливий.

— Чим це?

У відповідь Артамонову чорними тарганами поповзли чудні слова:

— Пам'яткий був, пам'ятав багато чого. Все пам'ятав, що бачив. А — що бачити можна? Зло, мороку, суєту. От він і розповідав усім про це. Через нього велика смута пішла. Я — бачу.

Тикаючи квачем у п'ятки завісів, він продовжував усе більш буркотливо:

— Вибити треба пам'ять з людей. Від неї зло росте. Треба так: одні пожили — померли, і все зло їхнє, вся дурість з ними здохла. Народились інші; лихого нічого не пам'ятають, а добре пам'ятають. Я ось теж від пам'яті страждаю. Старий, спокою хочу. А — де спокій? У безпам'ятності спокій отой...

Ніколи ще Тихон не говорив зразу так багато і так дражливо. Безглузді, як завжди, слова його в цю годину чомусь були особливо ворожі Артамонову; розглядаючи клочкувату бороду двірника, його рідкі, розплилі зіниці, пом'яттий зморшками кам'яний лоб, Артамонов дивувався, як все зростає потворність цієї людини. Зморшки були

неприродно глибокі, паче брижі на халяві чобота, вилицювате обличчя, оголене старістю, набуло сірого кольору пемзи, ніс — пористий, як губка.

«Одрях,— думав Артамонов, і це було приємно йому.— Заговорюватись почав. Не працівник, треба звільнити. Дам нагороду».

Держачи в одній руці квач, а в другій відерце дьогтю, Тихон підступив до нього і, показуючи квачем на темно-червоний, кольору сирого м'яса, будинок фабрики, бурчав:

— Ти послухав би, що вони там гомонять, Седов-франт, кривий Морозов, брат його Захарко, Зинаїдка теж,— вони прямо кажуть: котре діло чужими руками будеться — це шкідливе діло, його треба знищити...

— Мовби — твої думки,— глузливо сказав хазяїн.

— Мої? — Тихон заперечливо хитнув головою.— Ні, не мої. Я цих витівок не приймаю. Працой кожний на себе, тоді нічого не буде, ніякого зла. А вони кажуть: все — від нас пішло, ми — хазяї! Ти гляди, Петро Ілліч, це правильно: все від них! Вони тебе запрягли в діло, ти вивіз воза на рівну дорогу, а тепер...

Артамонов поважно крикнув, підвівся, заклав руки в кишені й рішуче, хоч трохи й плутаючись у словах, заговорив, дивлячись через голову Тихона, у хмари:

— Ось що: я, звичайно, розумію, ти все життя зо мною прожив, це — так! Ну, однак, ти старий, тобі вже важко...

— А Серафим підтакував у цьому,— сказав Тихон, видно, не слухаючи хазяїна.

— Стривай! Тобі час на відпочинок...

— Всім — час. А як же?

— Чекай... Характер у тебе — важкий...

Тихон Вялов не здивувався, почувши про звільнення, він спокійно пробурмотів:

— Ну, що ж...

— Я тебе, звичайно, нагороджу,— обіцяв Артамонов, трохи збентежений його спокоем. Тихон змовчав, мастячи дьогтем свої запорашені чоботи; тоді Артамонов сказав з усією твердістю:

— Значить — прощай!

— Гаразд,— відповів двірник.

Артамонов пішов за річку, сподіваючись, що там прохолодніше; там, під сосною, де він посварився з Іллею, Серафим збудував йому з білих гілляк берези щось подібне до трону. Звідти добре було видно всю фабрику,

дім, подвір'я, селище, церкву, кладовище. Холодно блищали великі вікна фабричної лікарні, школи; маленькі люди човниками снували по землі, ткали безкраю тканину діла, люди ще дрібніші бігали по піску фабричного селища. Біля церковної огради, між сірих стовбурів вільхи, паслася іграшкова черідка кіз; їх розвів одноокий фельдшер Морозов, онук древнього ткача Бориса,— фабричні жінки багато купували козиного молока для дітей. А за лікарнею, на лисому квадраті землі, обгородженому штахетами, паслися дрібні люди в жовтих халатах та білих ковпаках, схожі на божевільних. Круг фабрики розвелася сила птаства: горобців, вороння, галичі, стрекотіли сороки, похапливо перелітаючи з місця на місце, вилискуючи атласом білих боків; сизі голуби ходили по землі, особливо багато було птаства біля трактиру на березі Ватаракші, де спинались мужики, привозячи льон.

Але з якогось часу все це велике господарство вже не тішило й не збуджувало гордість Артамонова, воно було для нього джерелом різноманітних прикростей. Прикро було бачити, як брат, небіж і різні люди, що оточували їх, кричать, вимахують руками, наче цигани на базарі, сперечаються, не помічаючи його, людину найстаршу в ділі. Навіть говорячи про фабрику, вони забували про нього, а коли він їм нагадував про себе, люди ці слухали його мовчки, нібито погоджувалися з ним, але робили все по-своєму і у великому, і у малому. Це почалось давно, ще відтоді, як вони, проти його волі, збудували на фабриці електричну станцію; Артамонов старший швидко переконався, що це і вигідніше і безпечніше, та все-таки не міг забути образи. Дрібних образ було багато і їх все більшало, вони ставали все дошкульніші.

Особливо зухвало й противно поведився небіж; він кінчив учитися, одягався в якісь неруські, шкіряні курточки, весь, від золотих окулярів до жовтих черевиків, блищав, мружився, морщився й казав:

— Це, дядю, старе. Не ті часи, дядю.

Здавалося, він боїться часу, як слуга — суворого господаря. Та тільки цього він і боявся, у всьому ж іншому — нестерпно зухвалий. Одного разу він навіть сказав:

— Зрозумійте, дядю, з такими людьми, як ви та подібні до вас, Росія не може далі жити.

Це так тяжко вдарило Артамонова, що він навіть не спитав: чому? Ображений, пішов і кілька тижнів не хо-

див до брата, не розмовляв з Мироном, зустрічаючи його на фабриці.

Мирон збирався одружитися з дочкою Віри Попової, такою ж високою й стрункою, як її посивіла, заморожена мати. Як усі, ця дівниця теж неприємно посміхалась. Вона пересмикувала шиєю, придивлялась до всього впертим поглядом великих, безсоромно відкритих очей, які, мабуть, ні в що не вірили, і, наспівуючи крізь зуби, дзизкаючи, як муха, з ранку до вечора псувала полотно, розмазуючи на ньому яскраві малюнки. Її солом'яна шляпа, прив'язана стрічкою за шию, завжди метлялась на спині, волосся в неї теж було солом'яного кольору; одягалася неакуратно, ноги було видно з-під спідниці мало не до колін.

Огидний був ледар Горицветов; він мелькав, як щур, несподівано з'являвся, зникав, знову з'являвся і, наскакуючи на всіх, як люта маленька собачка, кричав своє:

— Ви хочете перетворити щедро одухотворену Росію в бездушну Америку, ви будете пастку на людей...

У цих криках Артамонов чув іноді щось правильне, але частіше — щось спільне з дурістю Тихона Вялова, хоч він не знав людей, більш різних, як цей опечений, судорожний стрибун та важкий, до всього байдужий Тихон. Горицветов підбігав до Єлизавети Попової і кричав на неї:

— Чому ви мовчите, ви, людина духу?

Вона посміхалась; обличчя в неї було гордовите й нерухоме, посміхалися самі лиш її сірі, осінні очі. Артамонов старший чув якісь нечувані, незрозумілі слова.

— Агонія романтизму,— казав Мирон, старанно протираючи клаптем замші скельця окулярів.

Олексій літав десь у Москві; Яків гладшав, тримався поважно осторонь, він говорив мало, але, мабуть, добре: його слова однаково дратували і Мирона, і Горицветова. Яків запустив широку татарську борідку, і разом з рудуватою бородою в Якова все помітніша насмішкуватість; приємно було чути, коли син ліниво говорив спритним людям:

— Сядете ви в калюжу по дорозі в пани! Жили б простіше.

Старшому Артамонову і — він бачив — Якову було дуже смішно, коли Єлизавета Попова раптом поїхала до Москви й там обвінчалася з Горицветовим. Мирон озлився й не міг приховати цього; покручуючи гостру, не

купецьку борідку, витягаючи з неї нитку сухих слів, він говорив явно фальшиво:

— Такі люди, як Степан Горлицетов,— люди вимираючого племені. Ніде на світі нема людей таких нікчемних, як він та подібні до нього.

Яків сказав, під'юджуючи:

— Проте один такий спритно потяг з-під твого носа вподобаний тобою шмат!

Здвигнувши плечима, Мирон відповів:

— Я — не романтик.

— Що таке? Хто це? — спитав Артамонов старший, і Мирон відчеканив, наче суддя, читаючи вирок свій:

— Ніхто не розуміє, що таке романтик, вам цього також не зрозуміти, дядю. Це — щось для краси, як парик на лису голову, або — для обережності, як фальшива борода шахраєві.

«Ага, пришикнув носа»,— подумав Артамонов старший задоволено.

Ці дрібні приємності трохи примиряли його з численними кривдами, яких він зазнавав від спритних людей, що все міцніше прибирали діло до своїх чіпких рук, відсуваючи його набік, в самотність. Але і в самотності він знайшов, надумав щось гіркоприємне, самотність знайомила його з новим, хоч уже невиразно знайомим,— з Петром Артамоновим іншого рисунку, іншого характеру.

Це — хороший чоловік, і він тяжко скривджений; життя поводитися з ним несправедливо, як мачуха з пасинком. Він почав життя, як покірний, безсловесний слуга свого батька, що не дав йому ніяких радощів, а тільки дурну, нудну жінку й навалив на плечі йому велике, важке діло. Так, жінка любила його, і перший рік життя з нею був не поганий, але тепер він знав, що навіть розпутна шпульниця Зинаїда вміє любити забавніше, палкіше. І вже краще не згадувати про спритних, шалених жінок ярмарку. Дружина все життя боялася, спершу — Олексія, гасових ламп, потім електричних; коли вони спалахували, Наталія відскакувала й хрестилась. Вона сконфузила його на ярмарку, в крамниці грамофонів:

— Ой, не треба, не купуй! — благала вона.— Може, в цій штуці проклятий кричить, душа його схована!

Тепер вона боялася Мирона, лікаря Яковлева, дочки своєї Тетяни і, дико погладшавши, цілі дні їла. Через неї

мало не повісився брат. Діти не поважали її. Коли вона умовляла Якова оженитися, син радив їй глузливо:

— Ти, мамо, краще попоїж чого-небудь.

Вона відповідала покійрно й непевно:

— Та я наче вже не хочу.

І знову їла.

Батько сказав Якову:

— Ти чого глузуєш з матері? Женичись тобі—пора!

— Не час зв'язувати себе сім'єю,— діловито відповів Яків.

— Та чого ви всі боїтеся часу? — розсердився батько; син, не відповівши, знизав плечима.

Він також говорив:

— Ви, папашо, не розумієте.

Він говорив це м'яко, та все-таки ж не може бути, щоб батько розумів менше від сина. Люди живуть не завтрашнім днем, а вчорашнім, всі люди так живуть.

Старший син, улюблений, пропав, зник. З любові до нього довелося зробити таке, про що не хочеться згадувати.

Старша дочка Олена, широколиця, широкостегна молодиця, розпещена багатством та п'яницею чоловіком, була цілком чужа людина; вона зрідка приїздила навідати батьків, пишно вдягнена, із силою пернів на пальцях. Побрязкуючи золотими ланцюжками, брелоками, дивлячись ситими очима в золотий лорнет, вона говорила стомленим голосом:

— Як у вас тхне погано; будинок весь протух, згнив; ви б новий збудували. І хто ж тепер живе поряд з фабрикою!

Артамонов випадково чув, як вона казала матері:

— А папаша все такий же? Як, мабуть, нудно з ним! Мій — п'яниця, пустун, а — веселий.

У неї була якась особливо дратуюча пристрасть до чистоти: сідаючи на стілець, вона обмахувала його хусточкою, від неї так дуже пахло духами, що хотілося чхати; її безцеремонна, образлива бридливість до всього в домі викликала в Артамонова бажання віддячити дочці за все, чим вона дратувала його; він при ній ходив по дому і навіть по підвір'ї в самій білизні, в непідперезаному халаті, в галошах на босу ногу, а за обідом гучно плямкав і ригав, як башкир. Дочка обурювалась:

— Що це, папашо?

Саме цього обурення він і добивався.

— Вибачайте, пані! — казав він.— Я ж мужик.

І ригав, плямкав ще лютіше.

Дочка бувала за кордоном і вечорами ліниво, ситеньким голоском оповідала матері дурниці: в якомусь місті жінки миють зовнішні стіни будинків щітками з милом, в іншому місті взимку і влітку такий туман, що цілий день горять ліхтарі, а все-таки нічого не видно; в Парижі всі торгують готовим одягом і є башта така висока, що з неї видно міста, які за морем.

З меншою сестрою Олена сперечалась і навіть сварилася. Тетяна росла худенька, темношкіра й розлючена тим, що вона негарна. В ній було щось таке, що нагадувало дядька; певно, її коротенька коса, плоскі груди та синюватий ніс. Вона жила в сестри, не могла чомусь закінчити гімназії, боялась мишей і, погоджуючися з Миронем, що владу царя треба обмежити, нещодавно почала курити цигарки. Приїжджаючи влітку на фабрику, кричала на матір, як на наймичку, з батьком розмовляла крізь зуби, цілі дні читала книжки, увечері йшла в місто, до дядька, звідти її приводив золотозубий лікар Яковлев. Ночами не спала від дівочої млості й біла пантофлею комарів на стінах, немов стріляючи з пістолета.

Все навкруги ставало чуже, галасливе, визивно безглузде, все — від зухвалих балачок Мирона до нісенітних пісеньок кочегара Васьки, кульгавого мужика з вивихнутим стегном та скуйовдженою, на помело схожою, головою; у свята Васька, залицяючись до куховарки, стовбичив під вікном кухні і, приграючи на гармонії, заплющивши очі, горлав:

Стала ти тепер нещасна-я,
Моя ти звичко!
Хочу бачить повсякчасно
Твоє, морда, личко!

І давно вже Ольга нічого не розповідала про Іллю, а новий Петро Артамонов, ображений чоловік, усе частіше згадував про старшого сина. Напевне Ілля вже дістав належну кару за свою непокірність, про це говорила переміна в ставленні до нього в домі Олексія. Якось увечері, прийшовши до брата і роздягаючись у передпокої, Артамонов старший чув, що Мирон, повернувшись з Москви, каже:

— Ілля — один з тих людей, що дивляться на життя крізь книгу і не вміють відрізнити корову від коня.

«Брешеш», — подумав Артамонов, вчуваючи щось утішливе у ворожій думці небожа.

Олексій спитав:

— Він — однієї партії з Горшцетовим?

— Він — шкідливіший, — відповів Мирон.

Заходячи до кімнати, Артамонов старший у думці пригрозив їм:

«Заждіть, повернеться він — покаже вам дещо...»

Мирон зараз же почав розповідати про Москву, сердито скаржився на безтолковість уряду; приїхала Наталія з сином — Мирон заговорив про потребу будувати паперову фабрику, він давно вже набридав з цим.

— У нас, дядю, гроші марно лежать, — сказав він. Наталія, почервонівши так, що в неї навіть вуха спухли, крикливо відмовила:

— Де це вони лежать, у кого лежать?

Артамонова раптом обгорнула нудьга, наче перед ним широко відчинили двері до кімнати, де все знайоме й таке набридле, що кімната здається порожньою. Ця раптова, тілесна нудьга з'являлася звідкись ззовні, туманом; затикаючи вуха, засліплюючи очі, вона викликала відчуття втоми й лякала думками про хворобу, про смерть.

— Набридли ви мені, — сказав він. — Коли я відпочину від вас?

Яків пробурчав:

— Досить клопоту з тим, що є...

А Наталія кричала:

— І так розвели робітників тих, що й вийти нема куди! Пияцтво, матюки...

Артамонов підійшов до вікна, — в саду стояв Тихон Вялов і, задравши голову, показував пальцем на яблуню якомусь дівчиську.

«Чи ти ба, Адам», — подумав Петро Артамонов, скинувши нудьгу; такі віддалені думи не часто, мишами, пробігали повз нього, він завжди був радий їх раптовості, він навіть любив їх за те, що вони не тривожили, майне, зникне — та й тільки.

Ось також Тихон; тяжко образився Петро Артамонов, побачивши, що брат узяв двірника до себе після того, як Тихон пропадав десь понад рік і раптом знову з'явився, притягнувши неприємну звістку: брат Микита зник з

монастиря невідомо куди. Петро був певен, що старий знає, де Микита, і не каже про це тільки тому, що любить чинити прикромі. Через цю людину Артамонов старший дуже посварився з братом, хоч Олексій і переконливо захищав себе:

— Подумай: чоловік усе життя робив на нас, а ми його викинули,— ну, чи гаразд це?

Петро знав, що це негаразд, але ще гірша для нього була присутність Тихона в домі. Дружина теж, здається, вперше за все життя стала на бік Олексія; з незвичайною для неї твердістю вона говорила:

— Негаразд, Петро Ілліч, хоч бий мене,— негаразд!

Вони і Ольга вговорили й заспокоїли його, але ображена людина торжествувала:

«Що? Твоя воля — нікому не закон... Бачиш?»

Ображена людина ставала все виднішою, відчутнішою для Артамонова старшого. Обережно виносячи на горб, під сосну, своє обжажніле тіло, Петро сідав у крісло і, думаючи про цю людину, щиро жалів її. Було і солодко і гірко вигадувати безталанну, незрозумілу, ніким не цінену, але хорошу людину; вигадувалася вона так само легко, так само з нічого, як у гарячі дні над болотами, в синій порожнечі, поставав білий дим хмар.

Дивлячись на фабрику і на все породжене нею, людина ця повчала:

«Можна б жити інакше, без цих витівок».

Фабрикант Артамонов заперечував їй:

«Тихонові думки».

«Піп Гліб те саме казав, і Горицветов, і ще багато хто. Так, наче мухи в павутинні, борсаються люди».

«Дешево — не проживеш»,— знехотя відказував фабрикант.

Іноді ця німа суперечка двох людей в одному спалахувала надто палко, і скривджена людина, стаючи безпощадною, майже кричала:

«Пам'ятаєш, ти, п'яний, на ярмарку, кааявся людям, що приніс у жертву сина, як Авраам Ісаака, а хлопчиська Никонова замість барана підсунули тобі, пам'ятаєш? Так це, так! І за це, за правду, ти мене пляшкою вдарив. Ех, задавив ти мене, загубив! І мене ти в жертву приніс. А — кому жертва, кому? Рогатому богові, про якого Микита говорив? Йому? Ех, ти...»

У хвилини таких лютих суперечок фабрикант Артамо-

нов старший міцно заплющував очі, щоб стримати ганебні, злісні та гіркі сльози. Але сльози нестримно котилися, він стирав їх із щік і бороди долонями, потім до сухого тер долоню об долоню і тупо розглядав опухлі, багрові руки свої. І пив мадеру великими ковтками, просто з пляшки.

Та незважаючи на ці гіркі сльози, витискувані нею, ображена людина була приємна й потрібна Артамонову старшому, як банщик, коли той м'яким і в міру гарячим, запашно наміленим віхтем тре шкіру спини в тому місці, де самій людині не можна почухати,— не дістає рука.

...Раптом десь далеко, за Сибіром, звівся міцний кулак і почав бити Росію.

Олексій підсакавав, вимахуючи газетою, кричав:

— Розбій! Грабїж! — і, підносячи пташину лапу до стелі, люто ворухив пальцями, сичав:

— Ми їх... ми їм...

Золотозубий доктор, засунувши руки в кишені, стояв, притулившись до теплих кахлів груби, і бурмотів:

— Можливо, що й вони нас.

Цей великий, мідно-рудий чоловік, звичайно, посміхався, він посміхався завжди, про що б не говорилося; він навіть про недуги й смерть розповідав з тою самою усмішечкою, з якою говорив про невдалу гру в преферанс; Артамонов старший дивився на нього як на чужоземця, що посміхається від конфузу через те, що не здатен зрозуміти чужих йому людей; Артамонов не любив його, не вірив йому й лікувався в міського лікаря, мовчазного німця Крона.

Заклопотано покручуючи борідку, морщачись, наче в нього боліла скроня, Мирон журавлем походжав з кутка в куток і повчав усіх:

— Діло треба було розпочинати в союзі з англійцями...

— Та — яке ж діло? — допитувався Артамонов старший, але ні меткий брат його, ні розумний небїж не могли до ладу розповісти йому, через що раптово спалахнула ця війна. Йому було приємно спостерігати замішання цих самовпевнених людей, всезнайків, особливо смішним здавався брат, він поводився так незрозуміло, що можна було думати: ця несподівана війна зачіпала, насамперед, саме його, Олексія Артамонова, заважаючи йому робити щось дуже важливе.

По місту пішли хресним ходом. Бородате купецтво, статечно й благочестиво втоптуючи важкими ногами глибокий сніг, наче тісна череда биків, сунуло за кряжистим, золотим духовенством; несло ікони, корогви; з'єднаний хор усіх церков міста громогласно й поважно співав:

— «Спаси, го-осподи, люди твоя-а...»

Слова молитви, схожої на вимогу, вилітали з круглих ротів білою парою, замерзаючи інеєм на бровах та вусах басів, осідаючи на бородах купецтва, що нестройно підспівувало. Особливо пронизливо, настирливо й не в лад хоріві співав міський голова Воропонов, син стельмаха; гладкий, червонощокий, з очима кольору перламутрових гудзиків, він дістав у спадщину від свого батька разом з майном і невгамовну ворожнечу до всіх Артамонових.

Вони, семеро, йшли всі разом: попереду кульгав Олексій, ведучи дружину під руку, за ним Яків з матір'ю та сестрою Тетяною, потім ішов Мирон з лікарем; позад усіх виступав у м'яких чоботях Артамонов старший.

— Нація,— неголосно говорив Мирон.

— Парад сил,— відповів лікар.

Мирон зняв окуляри, став протирати їх хусткою, а лікар додав:

— Побачите — всиплять!

— Н-ну, ця сировина не скоро займеться...

— Облиш,— сказав Артамонов старший небожеві, той скося зирнув на нього й почепив окуляри на свій довгий ніс, спершу помацавши його пальцями.

— Спас-си, господи, люди твоя! — вимагав Воропонов підкреслено голосно, з присвистом вивискуючи слово «люди», вовком обертався назад, оглядаючи городян, і для чогось махав на них бобровою шапкою.

Гарно, густо співала сорокалітня, але свіжа, кругла, грудаста дочка Помялова, утрете вдова і найперша в місті по скандальному, безсоромному житті. Петро Артамонов чув, як вона півголосом радила Наталії:

— Ти б, кумо, вирядила чоловіка на війну, він у тебе страховидний, від нього вороги повтікають.

І питала Якова:

— Ти чого, хрещенику, не женишся, півню?

Артамонов старший струснув головою, слова, як мухи, заважали йому думати про щось важливе; він відійшов набік, почав іти тротуаром повільніше, пропускаючи повз себе потік людей, надзвичайно чорний цього дня, на пиш-

ному, чистому снігу. Люди йшли, йшли й дихали парою, наче киплячі самовари.

Ось іде на чолі своїх учениць Віра Попова з кам'яним обличчям; сніжинки іскряться на її сивому волоссі; білі од інею вії її здригнулись, коли вона кивнула пишноволосою, нічим не прикритою головою. Артамонов пожалів її:

«Дурна. Запряглась качок пасти».

Прокотилась довга хвиля стрижених голів; це учні двох міських шкіл; як важка, сіра машина, просунула піврота солдатів, її вів знаменитий у місті холоднокровний поручик Маврін: він щодня купався в Оці, починаючи від повені й кінчаючи заморозками, і, як було відомо, жив на гроші Помялової, пробуваючи з нею в незаконному зв'язку.

Важно, як ситий гусак, ішов жандармський офіцер Нестеренко, чоловік з китайськими вусами, а його хвора дружина йшла під руку з братом своїм, Житейкіним, сином померлого міського старости й хазяїном шкіряного заводу; про Житейкіна казали, що хоч він розпутничає з черницями, але прочитав сімсот книг і чудово умів барабанити на маленькім барабані, навіть нишком учив солдатів цього мистецтва.

Потім проїхав саннями розжирілий Степан Барський з п'яницею зятем своїм та косоокою дочкою; темною купою довго сунув дрібний люд: міщани, шкіряники, ткачі, стельмахи, старці і якісь нікому непотрібні старухи, схожі на пацюків. Сніг ліниво солив непокриті голови, здалеку доносився навблаганно вимогливий крик Воропонова:

— Спаси, господи, люди твоя...

«А нащо богові ці люди? Збагнути — не можна», — подумав Артамонов. Він не любив городян і майже не мав у місті зв'язків, крім ділових знайомств; він знав, що й місто не любить його, вважаючи гордим, злим, але дуже шанує Олексія за його пристрасть прикрашати місто, за те, що він вибукував головну вулицю, прикрасив майдан посадкою лип, влаштував на березі Оки сад, бульвар. Мирона і навіть Якова бояться, мають їх за надмірно зажерливих, вважають, що вони все навкруги загарбують в свої руки. Оглядаючи повільний хід задуманих людей, Артамонов хмурився, — багато незнайомих облич і надто багато різнобарвних очей дивляться на нього з однако-неприємно.

Біля воріт будинку Олексія йому вклонився Тихон. Артамонов спитав:

— Воюємо, старий?

Мовчки, знайомим рухом важкої руки, Тихон погладив вилицю. Вперше за все життя з ним Артамонов спитав цього чоловіка з довір'ям до нього:

— Ти що думаєш?

— Пустяковина,— зараз же відповів Вялов, ніби ждав запитання.

— Тобі — все порожнє,— невизразно сказав Артамонов.

— А — як же? Собаки, чи що? Не звірі ми.

Артамонов пішов далі крізь дрібний, наче курява, сніг. Сніг падав усе густіший і вже майже зовсім заховав натовп людей вдалині, серед білих горбів дерев та дахів.

Тепер, після смерті Серафима Утішителя, Артамонов старший ходив розважатися до удової дияконихи Таїсії Параклітової, жінки певного віку, худенької, схожої на підлітка й на чорну козу. Вона була тиха і завжди у всьому погоджувалася з ним:

— Так, любий! — казала вона. — Так, так, любий, так!

Пив Артамонов багато, але п'янів помалу, і його драгувало, що причепливі, сумні думки так довго не тануть, не тонуть в міцних, смачних горілках Таїсії. Перші хвилини сп'яніння були неприємні, хміль робив думки Петра про себе, про людей ще більш їдкими, гіркими, забарлював усе життя в злі, зеленоболотяні барви, надаючи їм кипучої швидкості; Артамонову здавалося, що це кипіння крутить, вертить ним, а наступної хвилини перекине через якийсь край. Скрегочучи зубами, він прислухався, придивлявся до темного бунту всередині себе, потім кричав дияконісі:

— Ну, чого мовчиш? Говори, що знаєш!

Жінка козою плигала на коліна до нього, вона була на диво легка й тепла; розгорнувши перед собою невидиму книгу, вона читала:

— Поручика Мавріна Помялова відрядила від себе, він знову програв у карти триста двадцять; хоче вона векселі подати на стягнення, в неї векселі на нього є. А жандарм тому дружину свою держить тут, що завів у місті коханку, а не тому, що дружина хвора...

— Це все — погань,— казав Артамонов.

— Погань, любий, і — яка погань!

Її оповідання про поганенькі бувальщини міста плу-

тали думи Артамонова, відхилили їх вбік, виправдували й зміцнювали його неприязнь до нудних грішників—городян. На місце цих дум ставали й рухались по якомусь колу картини шаленої гульні на ярмарку; металися несамовиті люди, жадібно витріщивши п'яні, але ніколи не ситі очі, палили гроші і, нічого не шкодуючи, безумствували всіляко в лютому озлобленні плоті, пориваючись до великої, сліпучо білої на чорному, безсоромно оголеної жінки...

Петро Артамонов мовчки смоктав різнобарвні горілки, жував слизькі, кисленькі гриби і почував усім своїм п'яним тілом, що найлюбіше, страшно могутнє та справжнє заховане в ярмарковій безстидниці, що за гроші показується гола і ради якої імениті люди втрачають гроші, сором, здоров'я. А для нього від усього життя лишилася оця чорна коза.

— Роздягайся, — ричав він. — Танцюй!

— Як же я без музики? — каже диякониха, розстібаючись.— Носкова покликати б, мисливця, він на гармонії гарно грає...

За цими забавами час минав непомітно, іноді з потоку мутних днів вихоплювалося щось цілком незбагненне: взимку прийшли чутки про те, що робітники в Петербурзі хотіли зруйнувати палац, убити царя.

Тихон Вялов бурчав:

— Ще й церкви порозвалюють. А — як же? Народ — не залізний.

Влітку почали говорити, що по російських морях плаває російський-таки корабель і стріляє з гармат на міста,— Тихон сказав:

— А — як же? Звикли воювати.

По місту знову пішли з іконами, Воропонов у рудому сюртуку ніс портрет царя і вимагав:

— Спаси, господи, люди твоя-а-а!

Цього разу він кричав ще голосніше й навіть лютіше, та все ж у його — а-а! — заклик на допомогу звучав тривожно.

Житейкін, з двоствольною рушницею в руках, п'яний, без шапки, вилискуючи багровою лисиною, ішов на чолі своїх шкіряників і несамовито скандалив, горлав:

— Хлопці! Не дамо жидам Росію! Чия Росія? Наша!

— Наша,— одностайно кричали шкіряники, також нетверезі, і, зустрічаючи ткачів, ворогів своїх, заводили з ними бійки, вдарили палицею лікаря Яковлева, скинули

в Оку старого аптекаря; Житейкін довго ганявся по місту за сином його, двічі розрядив услід йому рушницю, але — не влучив, а тільки поранив дробом спину кравця Брускова.

Фабрика перестала працювати, молодь, засукавши рукава сорочок, кинулась до міста, незважаючи на умовляння Мирона та інших розумних людей, незважаючи на лемент та плач жіноцтва.

Фабрика спорожніла, обездушила й наче зморщилась під вітром, що й собі бунтував, вив та свистів, бризкаючи крижаним дощем, ліпив на димар сніг; потім здмухував його, змивав.

Сидячи біля вікна, Артамонов старший тупо дивився, як з міста й до міста, наче комашня, біжать темненькі фігурки чоловіків та жінок; крізь шибки було чути крики, і здавалося, що людям весело. Біля воріт вищала гармонія, в гурті робітників кривий кочегар Васька Кротов співав:

Стало тісно на землі:
Б'ємося з японами!
Вони б'ють по пиці нас,
А ми їх — іконами!

Вітер приносив з міста буркотливий шумок, наче там кипів величезний самовар, наповнений цілим озером води. На подвір'я в'їхав кінь Олексія, на передку екіпажа сидів одноокий фельдшер Морозов; вискочила Ольга, запнута шаллю. Артамонов злякався і, забувши про біль у ногах, схопився, пішов зустріч їй.

— Що трапилось?

Стріпуючись, наче курка, вона сказала:

— Вікна побили в нас шкіряники...

Артамонов, уступаючи їй дорогу, посміхнувся, пробурчав:

— Ну, от... Добазікалися! Гримали на мене, а — воно ось як! Ні, цар...

І раптом він почув гнівну, незвичайну для Ольги, голосну відповідь:

— Відчепись! Нечесна людина це, твій цар!

— Багато ти розумієш у царях, — збентежено сказав він, торкаючись до свого вуха.

Його вразив гнів маленької старушки в окулярах, завжди тихої, до всіх неосудливої, в її словах було щось разучо шире, хоч і непотрібне, жалюгідне, як мишачий

писк проти бика, який наступив на хвіст миші, не бачачи цього й не бажаючи. Артамонов сів у своє крісло, замислився.

Він давно, кілька тижнів, не бачив Ольгу, уникав зустрічі з її сином, посварившись з ним. Ще наприкінці літа, коли Петро Артамонов лежав у постелі з набряклими ногами, до нього з'явився урочистий і спітнілий Воропонов і, ляпаючи важкими, синіми губами, запропонував йому підписати телеграму до царя — прохання про те, щоб цар нікому не відступав свою владу. Артамонова дуже здивувала зухвала витівка міського голови, але він підписав папір, певний, що це буде неприємно братові, Миронові, та, певно, і Воропонов дістане добру догану з Петербурга: не суйся, дурню товстогубий, не в своє діло, не заносся високо!

Поклавши папір до кишені сюртука й застібнувшись на всі гудзики, Воропонов почав скаржитись на Олексія, Мирона, лікаря, на всіх людей, які, під'юджувані євреями, одні — сліпо, інші — своєкорисно, йдуть проти царя; Артамонов старший слухав його скарги майже з приємністю, підтакував, і тільки, коли сині губи Воропонова почали злісно говорити про Віру Попову, він суворо сказав:

— Віра Миколаївна тут ні до чого.

— Як це — ні до чого? Нам відомо...

— Нічого тобі не відомо.

— Догораєтесь до біди, — пригрозив голова й пішов.

А ввечері на Артамонова собаками кинулися небіж, дочка, кинулись і загавкали, не шануючи його старість.

— Що ви робите, папашо? — кричала Тетяна, і на її некрасивому обличчі стрибали божевільні очі. Яків стояв біля вікна, тарабанив по шибці пальцями. Артамонову здавалося, що й син проти нього, а Мирон їдко питав:

— Ви читали, що там написано, в цьому папері?

— Не читав! — сказав Артамонов. — Не читав, а — знаю: написано, щоб щенятам волі не давати!

Йому було приємно бачити, як сердяться Мирон і Тетяна, але мовчанка Якова — бентежила, він вірив діловитості сина, догадувався, що вчинив проти його інтересів, а втягти Якова до цієї суперечки, спитати: як він вважає? — не дозволяло самолюбство. Він лежав і огризався, ричав, а Мирон товкмачив, хитаючи носом:

— Зрозумійте: царя оточує згряя шахраїв, і треба, щоб їх змінили чесні люди...

Артамонов знав, що саме Мирон моститься в чесні люди і що батько його їздив до Москви клопотатися, щоб Мирона хтось там призначив на кандидата до государевої думи. І смішно і небезпечно уявити цього журавля племінника близько до царя. Раптом до кімнати вбіг скуйовджений, розхристаний Олексій і застрибав, зацокотів:

— Що ж ти робиш, навіжений?

Він кричав, як на службовця.

— К чорту! — заревів Артамонов старший.— Вчити мене? Проваліться всі к чорту! Геть!..

Він навіть сам злякався раптового вибуху свого гніву.

Тепер, сидячи в кутку, слухаючи незлобиве оповідання Ольги про бунт у місті, він згадував цю сварку й намагався зрозуміти: хто ж правий, він чи ці люди?

Його особливо збентежили по-дитячому гнівні слова Ольги. Ось вона вже спокійно, навіть розчулено каже:

— Милі люди ткачі в нас! Як вони враз прогнали воропоновських робітників та шкіряників! Лишилися там, охороняють дім...

А Наталія, дуже злякана, сердито хникає:

— Від вашого дому й пішла смута. Так і треба вам! Все — від вас.

З'явився Мирон і, не вітаючись, походжаючи по кімнаті пружною ногою, почав грозити.

— Всі ці Воропонови й Житейкіни дорого заплатять за те, що навчають народ бунтувати. Це їм так не минеться, це озветься! Цілком досить уроків заколоту від друзів Іллі Петровича Артамонова, а коли ще й ці почнуть...

Артамонов старший промовчав.

Після скандалу з петицією Воропонова Мирон став йому остаточно, непримиренно противний, але він бачив, що фабрика цілком у руках цієї людини, Мирон веде діло спритно, впевнено, робітники слухаються його чи бояться; вони поводяться смирніше від міських.

Вітер ушух, зарився в густий сніг. Сніг падав важко й прямо, густий і лапатий, він запнув вікна білою завісою, надворі нічого не видно. Ніхто не розмовляв з Артамоновим старшим, і він почував, що всі, крім дружини, вважають його за винного у всьому: в бунтах, у негоді, в тому, що цар поводитьсь якось невміло.

— А де ж Яша? — тривожно спитала мати.— Яша, питаю, де?

Мирон гидливо зморщив носа й сказав, не дивлячись на тітку:

— Певно, заховався в місті, в своєму курнику.

— Що? В якому? — похлоливо забурмотіла Наталія.

Артамонов подумав:

«Мабуть, не знає, дурна, що в Якова полюбовниця».

І зненацька сказав твердо:

— Ну, ось що: живіть, як хочете! Робіть. Так. Справді — не розумію я. Старий. А — тут... Тут диявол грає. Жив-жив — нічого не розумію...

IV

До двадцяти шести років Яків Артамонов жив добре, спокійно, не зазнаючи ніяких особливих неприємностей, але далі час, ворог людей, що люблять спокійне життя, почав гратися з Яковом у заплутану, безчесну гру. Почалося це в квітні, вночі, років через три після заколотів, що струснули терплячий народ.

Яків лежав на дивані й курих, тішачись відчуттям насиченості, що виключає всі бажання; це відчуття він цинив понад усе в житті, вбачаючи в ньому весь смисл життя. Воно було однаково приємне і після смачного обіду, і після владання жінкою.

Жінка, кругленька й струнка, стояла серед кімнати, біля стола, задумливо дивлячись на сердитий, ліловий вогонь спиртівки під кофейником; її голі руки й дитяче обличчя, осяяні світлом лампи під червоним абажуром, окрашувалися в колір смачно підсмаженої скоринки пирога. Розпатлане темне волосся мальовничо обсіпало шию і плечі. На голому тілі Поліни золотистожовтий бухарський халат, на ногах — зелені сап'янові туфлі. В ній є щось дуже легке, не руське; в неї мила мордочка підлітка-хлопчиська; пухлі губи, задирливі очі, круглі, як вишні; навіть у цей час, коли Яків ситий нею, вона приємна йому. Вона, звичайно, незрівнянно краща від усіх дівчат та жінок, яких він знав, і була б цілком хороша, якби не її дурна вдача.

— Я не хочу кофію, Апельсинчику, — сказав Яків, кризь густу пелену диму цигарки; Поліна, не глянувши на нього, спитала:

— А — я?

— Не знаю, чого ти хочеш,— відповів Яків, стомлено позіхнувши.

— Ні, знаєш,— підхопивши його слова з люту й струснувши головою, заговорила жінка ламким голосом. Послухавши хвилину, дві її дряпливі, карлючкуваті слова, Яків сів, кинув цигарку на підлогу і, надягаючи черевики, сказав, зітхнувши:

— Не розумію твоєї звички псувати добрий настрій! Адже ти знаєш: я не можу женитися, поки батько не вмер...

Тепер, як завжди, Поліна закидала його образливими словами:

— Звичайно, тобі, павуче, аби добрий настрій! Я знаю: ти для доброго настрою ладен продати мене татариніві, лахмітникові, авжеж! Ти — безчесна людина...

Яків особливо не любив, коли вона іменувала його павуком, у ласкаві хвилини в неї було для нього інше, кумедне ім'я — Соломський. Йому здавалося, що вже сьогодні вона могла б утриматися від сварки: за дві години перед цим він дав їй сто карбованців.

— Криком ти нічого не доб'єшся,— спокійно попередив він її, надягнувши капелюха, простягаючи руку.— До побачення!

— Свиня! І знов недокурків на підлогу накидав...

По вулиці метався вогкий вітер, тіні хмар повзали по землі, наче бажаючи витерти калюжі, на хвилину визирав місяць, і вода в калюжах, укрита тонкою кригою, вилискувала міддю. Цього року зима вперто не поступалася місцем весні; ще вчора рясно падав сніг.

Яків Артамонов ішов повагом, засунувши руки в кишені, тримаючи під пахвою важкого ціпка, і думав про те, які незбагненно, дивно дурні люди. Чого треба любій дурненькій Поліні? Вона живе спокійно, не маючи ніяких турбот, дістає чимало подарунків, гарно вдягається, витрачає близько ста карбованців щомісяця, Яків знав, почував, що він їй подобається. Ну, чого ж іще? Чому вона хоче вінчатися?

«Безглуздо, як миша в банці варення»,— закінчив він улюбленим прислів'ям, яке сам вигадав. Здавалось йому, що життя просте й не вимагає від людини нічого, крім того, чим вона вже володіє. По суті ж ясно: всі люди прагнуть одного й того ж — повноти спокою; суєта дня — це тільки малоприємний вступ до тиші ночі, до тих годин,

коли лишаєшся сам на сам з жінкою, а потім, приємно стомлений її пестоцями, спиш без снів. У цьому—все справді важливе й суттє. Люди — дурні вже тому, що майже всі вони, нишком чи явно, вважають себе розумнішими від нього; вони вигадують дуже багато зайвого; можливо, що вони роблять це з якоїсь сліпоти, кожен хоче відзначитися серед усіх інших, боячись загубити себе в людях, боячись не бачити себе.

Дурний Ілля, що заплутався в книжках ще тоді, коли він учився в гімназії, а тепер завівся десь серед соціалістів. Багато прикростей зазнав від нього Яків, а тепер ось, недавно, довелось посилати Іллі гроші кудись у Сибір. Нестерпно, хоч і смішно, дурна мати; ще нестерпніше й важче дурний похмурий батько, старий ведмідь, що не вміє жити з людьми, п'яний та брудний. Смішний метушливий стрибун дядько Олексій; йому кортить попасти до Державної думи, ради цього він пожадливо живиться газетами, зробився фальшиво ласкавий до всіх у місті і заграє з робітниками фабрики, наче стара, розпугна жінка. Особливо ж і якое гнітюче, страшенно дурний цей носатий дятел Мирон; вважаючи себе за найбільшого розумника в Росії, він, здається, бачить себе в майбутньому міністром, і вже тепер не приховує, що тільки йому одному ясно, що треба робити, як усі люди повинні мислити. Він теж намагається притертись до робітників, улаштовує для них усякі розваги, організував команди футболістів, завів бібліотеку, він хоче принадити вовків морквою.

Робітники тчуть чудове полотно, одягаючись у дрантя, живучи в бруді, пиячачи; вони в масі заворожені теж якоюсь особливою дурістю, зухвало відкритою, позбавленою навіть тієї простенької, хазяйської хитрості, що є в кожного мужика. Про робітників Якову Артамонову доводилось думати більше, ніж про все інше, бо він щоденно стикався з ними і давно, ще за юнацтва, вони нав'язали йому почуття ворожнечі,— він мав тоді чимало гострих сутичок з молодими ткачами за дівичь, і досі дехто з його суперників, як видно, не забув старих образ. Коли він був ще безбородий, на нього двічі вночі кидали камінням. Матері тоді не раз доводилося відкупатися грішми від скандалів та баб'ячого вереску, при цьому вона смішно умовляла його:

— Що ж це ти, наче півень той! Пождав би, коли

оженишся, або вже заведи одну і — живи! Поскаржаться на тебе батькові, так він тебе, як Іллю, прожене...

За два, три неспокійні роки Яків не помітив нічого особливо небезпечного на фабриці, але балачки Мирона, тривожне зітхання дядька Олексія, газети, які Артамонов молодший не любив читати, але які з настирливою прислужністю й неприхованою, зловтішною погрозою розповідали про робітничий рух, друкували промови представників робітництва в Думі, — все це вселяло в Якова почуття ворожості до людей фабрики, прикре почуття залежності від них. Йому здавалося, що він уже навчився майстерно приховувати це почуття під дрібною поступливістю на їх вимоги, під усмішками й жартами. Але загальом усе йшло непогано, хоч іноді зненацька обгортало й гнітило якесь збентеження, немовби він, Яків Артамонов, хазяїн, живе в гостях у людей, які працюють на нього, давно живе і набрид їм, вони, нудно помовчуючи, дивляться на нього так, наче хочуть сказати:

«Чого ж ти не забираєшся геть? Пора!»

У години, коли він відчував це, в нього виникало невиразне передчуття, що на фабриці приховано й невидимо тліє, куриться щось вельми небезпечне для нього, особисто для нього.

Яків був певен, що людина — проста, що наймиліша їй — простота, і сама вона, людина, ніяких тривожних думок не вигадує, не носить у собі. Ці чадні думки живуть десь поза людиною і, заражаючись ними, вона стає тривожно незрозумілою. Краще не знати, не роздмухувати ці чадні думки. Але будучи ворожим до цих думок, Яків почував їх наявність поза собою і бачив, що вони, не розв'язуючи тугих вузлів загальної дурості, тільки плутають все те просте, ясне, чим він любив жити.

Найрозумнішим з усіх людей, яких він знав, йому здавався старий Тихон Вялов; спостерігаючи його спокійне ставлення до людей, його милостиву роботу, Яків заздрих двірникові. Тихон навіть спав розумно, притуливши вухо до подушки, до землі, наче підслухуючи щось.

Він спитав старого:

— Ти сни бачиш?

— Нащо? Я не баба, — сказав Тихон, і під словами його Яків відчув щось густе, устояне, непохитно сильне.

«Баб'ячі сни», — думав Артамонов молодший, слуха-

ючи суперечки й балачки в домі дядька Олексія, думав і внутрішньо посміхався.

Взагалі ж він думав трудно, а задумуючись, рухався важко, наче несучи великий тягар, і, схиливши голову, дивився під ноги. Так ішов він і тої ночі від Поліни; тому й не помітив, звідки взялася перед ним присадкувата, сіра постать, високо змахнула рукою. Яків швидко опустився на коліно, зараз же вихопив револьвер з кишені пальта, ткнув у ногу нападаючому чоловікові, вистрілив; постріл був глухий і тихий, але чоловік відскочив, ударився плечем об паркан, застогнав і зсунувся по паркану на землю.

Тільки після цього Яків відчув, що він смертельно злякався, злякався так, що хотів закричати й не міг; руки його тремтіли й ноги не слухались, коли він хотів підвестися з колін. За два кроки від нього возився на землі, теж намагаючись підвестися, цей чоловік, без шапки, з кучерявою головою.

— Застрелю, сволота,— хрипко сказав Яків, випростовуючи руку з револьвером,— чоловік повернув до нього широке обличчя й пробурмотів:

— Застрелили вже...

Тут Яків пізнав його, теж забурмотів дуже здивовано.

— Носков? Ах, падлюка! Ти?

Страх Якова швидко заступало почуття, близьке до радості, це почуття було викликане не тільки усвідомленням того, що він щасливо відбив напад, а й тим, що нападаючий був не робітник з фабрики, як думав Яків, а чужа людина. Це — Носков, мисливець і гармоніст, що грав на весіллях, самотній чоловік; він жив на квартирі в дяко-нихи Параклітової; про нього до цієї ночі ніхто в місті не говорив нічого поганого.

— Так ось чим ти займаєшся? — сказав Яків і став на ноги, озираючись; було тихо, тільки вітер струшував галуззя дерев над парканом.

— А — чим я займаюся? — раптом голосно спитав Носков.— Я пожартувати хотів, полякати вас, та й годі! А ви зразу — бац! За це не похвалять, глядіть! Я сам злякався...

— Ах, ось як? — глузливо, тоном переможця, сказав Артамонов.— Ну, вставай, ходімо до поліції.

— Іти я не можу, ви мене скалічили.

Носков підняв шапку і, дивлячись всередину неї, додав:

— А поліції я не боюсь.

— Ну, там — побачимо. Вставай!

— Не боюсь,— повторив Носков.— Чим ви доведете, що я на вас напав, а не ви на мене, з переляку? Це — раз!

— Так. А — два? — спитав Яків, посміхнувшись, але трохи дивуючись спокоеві Носкова.

— Є й два. Я для вас людина корисна.

— Це — казка. Це з казки!

І, наставивши револьвер в обличчя гармоністові, Яків з раптовою люттю пригрозив:

— Ось я тобі голову розтrophу!

Носков підняв очі і, знову опустивши їх у шапку, сказав значущо:

— Не затівайте скандалу. Довести ви нічого не можете, хоч і багатий. Я кажу: пожартувати хотів. Я папашу вашого знаю, багато разів на гармонії грав йому.

Він різким жестом кинув шапку на голову, нахилився і став засукувати штанину, мимрячи крізь зуби, потім, витягнувши з кишені хустку, почав перев'язувати ногу, поранену над коліном. Він увесь час щось бурмотів невиразно, але Яків не слухав його слів, знову спантеличений дивною поведінкою невдалого грабіжника.

З незвичайною для нього швидкістю Яків Артамонов міркував: звичайно, треба покинути Носкова тут, під парканом, іти до міста, покликати нічного сторожа, щоб він стеріг пораненого, потім іти до поліції, заявити про напад. Почнеться слідство, Носков розповідатиме про гульню батька у дияконихи. Може, в нього є друзі, такі самі шибайголови, вони, можливо, спробують помститися. Але не можна ж залишити цю людину безкарно...

Ніч усе холоднішала; рука, тримаючи револьвер, нила від холоду; до поліційного управління—далеко, там, певна річ, усі сплять. Яків сердито сопів, не знаючи, як вирішити, жалкуючи, що зразу не застрелив цього кремезного парубка, з такими кривими ногами, наче він усе життя сидів верхи на бочці. І раптом він почув слова, що вразили його своєю несподіваністю:

— Я вам прямо скажу, хоч це — секрет,— казав Носков, усе пораючись біля ноги своєї.— Я тут для вашої користі живу, щоб стежити за робітниками вашими. Я, може,

навмисно сказав, що хотів налякати вас, а мені справді треба було схопити одну людину, і я помилився...

— Ч-чорт,— сказав Яків.— Як?

— Авжеж, отак... Ви — не знаєте, а в диякониhi в лазні збираються соціалісти і знов говорять про бунт, книжки читають...

— Брешеш,— тихо сказав Яків, вірячи йому.— А — хто? Хто збирається?

— Цього я не можу сказати. Заарештують, дізнається.

Носков, тримаючись за дошки паркана, підвівся й попросив:

— Дайте мені палицю, без неї я не дійду..

Нахилившись, Яків підняв палицю, подав йому і оглянувся, тихо питаючи:

— Але тоді як же ти, чого ж ви накинулись на мене?

— Я — не накидався. Я — помилився. Мені треба було не вас, а іншого. Ви все це облиште. Помилка. Ви побачите незабаром, що я кажу правду. Мусите дати мені грошей на лікування ноги. Ось що...

І, придержуючись за паркан, спираючись на палицю, Носков почав помалу переставляти криві ноги, ідучи геть від городів, в напрямі темних будинків передмістя, йшов і наче розгонив холодні тіні хмар, а відійшовши кроків з десять, позликав неголосно:

— Якове Петровичу!

Яків підійшов до нього дуже швидко, і Носков сказав:

— Ви про цю пригоду — нікому ні словечка! А то... Самі розумієте.

Він махнув палицею й пішов далі, покинувши Якова отетерілого. Доводилося думати зразу багато про що і треба було зараз же вирішити: чи так він зробив, як слід? Звичайно, якщо Носков наглядає за соціалістами, це корисна, навіть потрібна людина, а — якщо він набрехав, обдурих, щоб виграти час і потім помститися за свою невдачу та за постріл? Він бреше, буцім помилився й хотів налякати, бреше, це ясно. А що, як його підкупили робітники, щоб убити? Серед ткачів на фабриці була велика група буянів, шибайголів, але соціалістів серед них трудно уявити. Найсолідніші робітники, як Седов, Крикунов, Маслов та інші самі недавно вимагали, щоб контора звільнила одного з найневгамовніших бешкетників. Ні, Носков, напевно, обдурих. Чи треба розповісти про це Миронові?

Яків не міг уявити, що буде, якщо розповісти про Носкова Миронові; але, звичайно, брат почне докладно допитувати його, як суддя, в чомусь обвинуватить і, напевно, так чи інакше, висміє. Якщо Носков шпигун — це, мабуть, відомо Миронові. І, нарешті, все-таки не зовсім ясно — хто помилився: Носков чи він, Яків? Носков сказав:

«Незабаром побачите, що я кажу правду».

Він дивився вслід мисливцеві, аж доки той не зник у нічних тінях. Немовби все було просто й зрозуміло: Носков напав з явною метою — пограбувати, Яків вистрілив у нього, а далі починалось щось тривожно-заплутане, схоже на поганий сон. Незвичайно йде Носков попід парканом, і незвичайно, як густе лахміття, повзуть за ним тіні; Яків уперше бачив, щоб тіні так важко тяглись за людиною.

Засмиканий думами, стомившись від них, Артамонов молодший вирішив мовчати й чекати. Думи про Носкова не залишали його, він хмурився, почував себе хворим, і в обід, коли робітники виходили з корпусів, він, стоячи біля вікна в конторі, придивлявся до них, намагаючись догадатися: хто з них соціаліст? Невже — нечупара, кривий коцегар Васька, що навчився в тесляра Серафима ловко складати глузливі частушки?

За кілька днів Артамонов молодший, проїжджаючи застояного коня, побачив на узліссі жандарма Нестеренка, в шведській куртці, у високих чоботях, з рушницею в руці й туго набитим птицею ягдташем при боці. Нестеренко стояв обличчям до лісу, спиною до дороги і, нахиливши голову, піднісши руки до обличчя, розкурював цигарку; його руду шкіряну спину освітлювало сонце, і спина здавалася залізною. Яків одразу вирішив, що треба робити, під'їхав до нього, похапцем привітався:

— А я не знав, що ви тут!

— Третій день; дружині моїй, голубе, все гірше, так!

Цю сумну звістку Нестеренко сповістив дуже жваво і зараз же, ляснувши рукою по ягдташі, додав:

— А я — ось! Не погано, га?

— Ви знаєте Носкова, мисливця? — спитав Яків неголосно; рудуваті брови офіцера здивовано звелись догори, його китайські вуса поворухилися, він придержав один вус, примружився, дивлячись у небо, все це викликало в Якова здогад: «Збреше. Але — як?»

— Носков? Хто це?

— Мисливець. Кучерявий, кривоногий...

— Так? Мовби бачив такого в лісі. Погана рушничка...

А — що?

Тепер офіцер дивився в обличчя Якову пильним, запитливим поглядом сірих очей, з якоюсь світленькою іскрою в центрі зіниці; Яків швиденько розповів йому про Носкова. Нестеренко вислухав його, дивлячися в землю, забиваючи в неї прикладом рушниці соснову шишку, вислухав і спитав, не підвівши очей:

— Чого ж ви не заявили поліції? Це — її справа, голубе, і це ваш обов'язок.

— Я ж кажу: він нібито шпигує за робітниками, а це — ваша справа...

— Так,— сказав жандарм, гасячи цигарку об ствол рушниці, і, знову дивлячись примруженими очима прямо в обличчя Якову, значущо почав говорити щось не зовсім зрозуміле; виходило, що Яків вчинив незаконно, приховавши від поліції спробу пограбувати, та що тепер уже заявляти про це пізно.

— Якби ви його тоді ж таки відтягли до поліційного управління, ну — справа ясна! Та й то не зовсім. А тепер як ви доведете, що він нападав на вас? Поранений? Чи ба! В людину можна вистрілити з переляку... випадково, через необережність...

Яків відчував, що Нестеренко хитрує, плутає щось, навіть мовби хоче залякати і відсторонити його чи себе вбік від цієї історії; а коли офіцер сказав про можливість пострілу з переляку, підозра Якова зміцніла:

«Бреше».

— Так, голубе. За те, що він видає себе за якогось наглядача, тип цей, звичайно, поплатиться. Ми питаємо його, що він знає.

І поклавши руку на плече Якову, офіцер сказав:

— Ось що: ви мені дайте слово честі, що все це зостанеться між нами. Це — у ваших інтересах, розумієте? Отже: слово честі?

— Звичайно. Прощу.

— Ви не скажете про це ні дядькові, ні Миронові Олексійовичу,— ви справді не казали ще їм? Ну, от. Полишімо цю справу на її внутрішню логіку. І—нікому нічирк! Так? Мисливець сам себе поранив, ви тут непричетні.

Яків посміхався: з ним розмовляв інший чоловік, веселий, добродушний.

— До побачення,— сказав він.— Пам'ятайте: слово честі!

Артамонов молодший повернувся додому трохи заспокоєний; увечері дядько запропонував йому з'їздити до губернії, він поїхав з приємністю, а через вісім днів, повернувшись додому і сидючи за обідом у дядька, з новою тривогою слухав оповідання Мирона:

— Нестеренко показав себе не таким ледащом, як я гадав, він і в місті спіймав трьох: вчителя Модестова та ще якихось.

— А в нас? — спитав Яків.

— У нас: Седова, Крикунова, Абрамова та п'ятьох молодших. Хоч заарештовувати приїздили жандарми з губернії, але, звичайно, це справа Нестеренка, і, таким чином, дружина його хворіє з явною користю для нас. Так, він — не дурний. Боїться, щоб його не коцнули...

— Тепер — кинули вбивати,— зауважив Олексій.

— Н-ну,— сказав Мирон.— Да! У місті заарештували ще цього, мисливця...

— Носкова? — тихо, злякано спитав Яків.

— Не знаю. Він жив у дияконихи, у неї ж у лазні влаштували свої конгреси ці революціонери. А в домі в неї — і з нею — бавився твій батько, як тобі відомо. Збіг — поганенький...

— Авжеж,— сказав Олексій, хитнувши лисою головою.— Що з ним робити?

У Якова потемніло в очах, і він уже не міг слухати, про що розмовляють дядько з братом. Він думав: Носкова заарештовано; ясно, що він теж соціаліст, а не грабіжник, і що це робітники наказали йому вбити або побити хазяїна; робітники, яких він, Яків, вважав за найсолідніших, найспокійніших! Седов, завжди чисто одягнений і вже немолодий; ввічливий, веселий слюсар Крикунов; приемний Абрамов, співак та умілий в усьому робітник. Чи можна було думати, що ці люди теж вороги його?

Йому здалося також, що за ці дні в дядьковому домі стало ще галасливіше й метушливіше. Золотозубий лікар Яковлев, який ніколи ні про кого, ні про що не говорив добре, а на все дивився здалеку, чужими очима, посміюючись, став ще помітніший і якимось загрозливо шелестів газетами.

— Так, — сказав він, поблискуючи зубами, — воруши-мося, прокидаємося! Люди стають схожими на розледа-щілу наймичку, що, дізнавшись про раптове, несподіване для неї повернення господаря та боячись звільнення, по-хапцем, пахльостана переляком, миє, чистить, хоче при-вести в порядок занехаяний дім.

— Двозначно говорите ви, докторе, — зауважив Мирон, зморщившись. — Цей ваш анархізм, скептицизм...

Але лікар говорив усе голосніше, промови його ставали довші, слова навіювали Якову тривогу. Здавалося, що і всі чогось бояться, загрожують один одному нещастям, взаємно роздувають свої страхи, можна було думати на-віть так, що люди бояться саме того, що вони самі ж і роблять, — своїх думок та слів. У цьому Яків бачив на-ростання загальної дурості, сам же він жив страхом не вигаданим, а цілком реальним, усією шкірою відчуваючи, що йому на шию накинуто зашморг, невидимий, але все тугіший, що тягне його назустріч великому, неминучому лихові.

Його страх іще збільшився місяців через два, коли знову в місті з'явився Носков, а на фабриці — Абрамов, гладенько виголений, жовтий та худий.

— Візьмете мене, старого? — спитав він, посміхаю-чись. Яків не посмів відмовити йому.

— Що, трудно в тюрмі? — спитав він. Абрамов відпо-вів все з тою ж усмішкою:

— Тісно дуже! Якби тиф не допомагав начальству, — не знаю, куди б воно садовило народ.

«Так, — подумав Яків, вирядивши ткача, — ти посмі-хаєшся, а я знаю, що ти думаєш...»

Того ж вечора Мирон за Абрамова влаштував йому образливу сцену, мало не нагримав на нього, навіть туп-нув ногою, як на лакея:

— Ти збожеволів? — кричав він, і ніс його почервонів від люті. — Завтра ж звільни...

А через кілька днів, коли він вранці купався в Оці, його побачили поручик Маврін та Нестеренко, вони під-пливли човном, вусатим від безлічі вудлиць, холоднокров-ний поручик привітався до Якова небалим кивком голови, мовчки, і зараз же відплив на середину ріки, а Нестеренко, роздягаючись, тихо сказав:

— Ви даремно не прийняли Абрамова, дуже шкодую, що не міг попередити вас.

— Це — Мирон, — пробурмотів Артамонов молодший, почувавши, що слова офіцера міцно пахнуть спиртом.

— Так? — спитав Нестеренко. — Це не від вас залежало?

— Ні.

— Шкода. Хлопець цей був би корисний. Принада. Живець.

І, дивлячись на Якова очима співучасника, голий, золотистий на сонці, вилискуючи шкірою, як сазан лускою, офіцер знову спитав:

— А приятеля вашого — бачили? Мисливця?

Нестеренко засміявся тихим сміхом самовдоволеної людини.

— Знаєте, що його спонукало полювати на вас? Рушницю хотів купити, двоствольку. Все — пристрасті, голубе, пристрасті керують людьми, так! Він, мисливець, буде у великій пригоді тепер, коли я його міцно держу за горло, завдяки його помилці з вами...

— Яка ж помилка, коли ви кажете...

— Помилка, добродію мій, помилка! — настійливо повторив офіцер і, розбризкуючи воду, хрестячи голі груди, пішов у річку, ступаючи, як кінь.

«Хай вас чорт усіх забере», — сумно подумав Яків.

Раптом — наче двері зачинили до кімнати, де був галас, — прийшла смерть.

Серед ночі Якова збудила, схлипуючи, мати:

— Вставай мерщій, Тихон прискакав, дядько Олексій помер!

Яків схопився, забурмотів:

— Як же це! Він же й не хворів...

Похитуючись, важко дихаючи, у двері вліз батько.

— Тихон, — бурчав він. — Де Тихон, там уже добра не сподівайся! От, Якове, га? Враз...

Босий, у халаті, накинутому на нічну білизну, він сіпав себе за вухо, озирався, наче потрапив до незнайомого місця, і ухкав:

— Ух...

— Як же це? — дивувався Яків.

— Без покаяння, — сказала мати, схожа на здоровенний лантух борошна.

Поїхали бричкою; Яків сидів за кучера, дивлячись, як попереду підскакує на коні Тихон, а збоку від нього по до-

розі стелеться, витанцюює тінь, ніби намагаючись заритися в землю.

Ольга зустріла їх на подвір'ї, вона ходила від сарая до воріт, туди й назад, у білій спідниці, в нічній кофті, при світлі місяця вона здавалася синюватою, прозорою, і було дивно бачити, що від її постаті на лису бруківку двору падає густа тінь.

— От і кінчилося моє життя,— тихенько сказала вона. Чорний собака Кучум невідступно ходив слідом за нею.

На лаві, під вікном кухні, сидів зігнувшись Мирон; в одній його руці диміла цигарка, другою він розгойдував окуляри свої, блищали скельця, тонкі золоті ниточки виблискували в повітрі; без окулярів ніс Мирона здавався ще більшим. Яків мовчки сів поруч нього, а батько, стоячи серед двору, дивився в розчинене вікно, як старець, дожидаючи милостині. Ольга піднесеним голосом розповідала і Наталії, дивлячися в небо:

— Не помітила я, коли... Враз плічко в нього стало смертно холодне, ротик розімкнувся. Не встиг, рідний, мовити мені останнє слово своє. Вчора поскаржився: серце коле.

Розповідала Ольга тихо, і від слів її теж наче падали тіні.

Мирон, кинувши погаслу цигарку, буцнув Якова головою в плече й тихенько провив:

— Т-ти не знаєш, який він хороший...

— Що ж робити? — відповів Яків, не знаходячи інших слів. Треба було сказати щось і тітці, а — що скажеш? Він замовк, дивлячись у землю, човгаючи ногою по ній.

Батько, крикнувши, обережно пішов у дім, за ним навипиньки пішов і Яків. Дядько лежав укритий простинею, на голові його стирчав рижками вузол хустки, якою була підв'язана щелепа, великі пальці ніг так туго натягнули простиню, наче намагалися продерти її. Місяць, обталий з одного боку, ясно дивився у вікно, ворухився серпанок занавіски; надворі завив Кучум, і, наче відповідаючи йому, Артамонов старший сказав непотрібно голосно, розмашисто хрестячись:

— Жив легко і помер легко...

З вікна Яків бачив, що тепер по подвір'ю поруч тітки ходить Віра Попова, вся в чорному, як черниця, і Ольга знову розповідає піднесеним голосом:

— Уві сні помер...

— Стій! — тихо крикнув Вялов; він, витираючи коня віхтями сіна, мотав головою, не даючи коневі схопити губами його вухо; Артамонов старший і собі поглянув у вікно, пробурчав:

— Горлає, дурень; нічого не розуміє...

«Нічого не треба говорити»,— подумав Яків, виходячи на ганок, і став дивитись, як тіні чорної та білої жінок стирають порошок з каміння; каміння ставало все світліше. Мати шепталася з Тихоном, він згідливо кивав головою, кінь теж згоджувався; в оці його світилась мідна пляма. Вийшов з будинку батько, мати сказала йому:

— Микиті Іллчу депешу б послати, Тихон знає, де він.

— Тихон знає! — сердито повторив батько.— Пошли, Мироне.

Мирон підвівся, пішов, зачепив плечем одвірок і погладив одвірок долонею.

— Іллі теж пошли,— сказав Артамонов старший услід йому; з темної діри, прорізаної в стіні, Мирон відповів:

— Ілля не може приїхати.

— Я ж із ним тридцять років прожила,— розповідала Ольга і наче сама дивувалася з того, що каже.— Та ще до вінця чотири роки дружили. Як же тепер я буду?

Батько підійшов до Якова.

— Ілля — де?

— Не знаю.

— Брешеш?

— Не час тепер говорити про Іллю, тату.

У двір швидко увійшов лікар Яковлев, спитав:

— У спальні?

«Дурень,— подумав Яків.— Адже не воскресиш».

Його гнітила неможливість пропустити повз себе ці години смутку. Все навколо було тяжке, непотрібне: люди, їхні слова, рудий кінь, що вилискував у місячному світлі, як бронза, і цей чорний собака, що журився мовчки. Йому здавалось, що тітка Ольга хвалиться тим, як добре вона жила з чоловіком; мати в кутку двору схлипувала якомсь розпущено, фальшиво, в батька спинилися очі, здерев'яніло обличчя і все було гірше, важче, ніж мало бути.

У день похорону дядька Олексія на кладовищі, коли труну вже спустили в могилу й кидали на неї жменями жовтий пісок, з'явився дядько Микита.

«Оце ще»,— подумав Яків, розглядаючи незграбну по-

стать ченця, що притулилась до стовбура берези, ним же й посадженої.

— Спізнився ти,— сказав йому батько, підходячи до брата, витираючи сльози з обличчя; чернець втягнув, як черепаха, голову свою в горб. Вигляд у нього був нужденний; ряса вигоріла на сонці, клобук набув барви старої бляшаної цеберки, чоботи стоптані. Закурене його обличчя спухло, він дивився мутними очима на спини людей круг могили, і щось говорив батькові нечутним голосом, тремтіла сіра борідка. Яків спідлоба оглянувся,— ченця цікаво мацали десятки очей, певно люди дивляться на потворного брата та дядька багатих людей і чекають, чи не станеться щось скандальне? Яків знав, що місто впевнене: Артамонови запроторили горбаня до монастиря для того, щоб скористатися з його частини спадщини по батькові.

Гладкий, благодушний священик отець Микола тенористо умовляв Ольгу:

— Не ображаймо стенанням та плачем господа бога нашого, бо воля його...

А Ольга відповідала піднесеним голосом:

— Та я ж не плачу, не скаржусь я!

Руки її тремтіли, вона дивно судорожними жестами обмацувала спідницю свою, хогіла сховати в кишеню мокрий від сліз жмуток хустки.

Тихон Вялов уміло засипав могилу, допомагаючи сторожеві кладовища, біля могили, остовпіло виструнчившись, стояв Мирон, а горбатий чернець тихо, жалібно казав Наталії:

— Ой, яка ти стала,— не пізнати!

І, ткнувши пальцем у передній горб свій, додав недоречно, непотрібно:

— Мене — не можна не пізнати. Цей — твій, Яків? А той, високий, Олексій, Мирон? Так, так! Ну, ходімо, ходімо...

Яків залишився на кладовищі. За хвилину до того він побачив у натовпі робітників Носкова, мисливець пройшов повз нього поруч з кривим кочегаром Ваською і, проходячи, поглянув в обличчя Якову недобрим, запитуючим поглядом. Про що думає цей чоловік? Звичайно, він не може думати без серця про людину, що стріляла в нього, могла вбити.

Підійшов Тихон, струшуючи долонею пісок з чумарки, і сказав:

— От, хоч і як старався Олексій Ілліч, а все-таки... і Микита Ілліч кволенький...

— Тут є,— раптом сказав Яків і урвав слова свої.

— Що таке?

— Робітники жаліють дядька.

— А — як же?

— Тут є один,— Носков, мисливець,— знову почав Яків,— я б тобі сказав про нього...

— Кінь здохне, і того — шкода,— роздумливо казав Тихон.— Олексій Ілліч бігцем жив, з розгону й помер. Наче вдарився об щось. А ще за день перед смертю казав мені...

Яків замовк, зрозумівши, що його слова не дійдуть до Тихона. Він вирішив сказати Тихонові про Носкова тому, що необхідно було сказати комусь про цього чоловіка; думка про нього гнітила Якова, гірш ніж усе, що відбувалось. Вчора в місті до нього звідкись із-за рогу підійшов цей кривоногий, з тупим обличчям солдата, скинув кашкет і, дивлячись всередину його, в підкладку, сказав:

— Маю боржок за вами, обіцяли дати на лікування ноги. До того ж і дядечко ваш помер, отже — мовби на помин душі. А в мене нагода є — чудову гармонію можу купити на втіху вашому папаші...

Яків приголомшено дивився на нього й мовчав. Тоді Носков напутливо й настирливо додав:

— І як я служу вам на користь, проти недругів Росії...

— Скільки? — спитав Яків.

Носков, не зразу, відповів:

— Тридцять п'ять карбованців.

Яків дав йому гроші і хутко пішов геть, обурений, зляканий. «Він мене за дурня вважає, він гадає, що я його боюся, падлюка! Ні, стривай же...»

І тепер, повільно йдучи додому, Яків думав тільки про те, як йому позбутися цієї людини, що безперечно хоче підвести його, як вола, під сокиру.

Без кінця-краю тяглися галасливі години поминок. Люди забавлялись, змушуючи диякона Карцева та півчу проголошувати небіжчикові вічну пам'ять. Житейкін напився так, що, вимахуючи виделкою, завів непристойно й грізно:

Дружинники згадують юність свою,
Коли з ворогами рубались в бою.

Степан Барський, коли його м'яке, наче пухова подушка, тіло впишали в екіпаж, голосно похвалив:

— Ну, Петро Ілліч, воістину — любив ти брата. Такі поминки довго не забути!

Яків чув, як батько, сильно підпивши, відповів похмуро й глузливо:

— Ти незабаром все забудеш, лопнеш незабаром.

Житсйкіна, Барського, Воропонова та ще кілька чоловік шановних городян батько запросив сам, проти бажання Мирона, і Мирон був явно обурений цим; посидівши за поминальним столом щонайбільш з півгодини, він устав і пішов, ступаючи як журавель. Слідом за ним непомітно зникла тітка Ольга, потім пішов геть і чернець, якому, очевидно, набридло розпитування напівп'яних людей про монастирське життя. А батько поведився так, наче хотів образити всіх людей, і весь час, до кінця поминок, Яків чекав, що вишикне сварка між батьком і городянами.

Мати, ображена тим, що коло тітки Ольги ходила Попова, надулась і поїхала додому, а батько чомусь забажав ночувати в кабінеті дядька Олексія. Все це здавалося Якову безглуздо капризним, непотрібним і ще гірше розстроювало його. Пролежавши на дивані години зо дві, марно сподіваючися сну, він вийшов надвір і під вікном кухні на лавці побачив біля Тихона чорну постать ченця, дивно схожого на якусь поламану машину. Без клобука на лисій голові чернець став менший, ширший, його запліснявіле обличчя здавалось дитячим; він держав у руці склянку, а на лавці, поруч нього, стояла пляшка квасу.

— Це — хто? — тихенько спитав він і зараз же сам відповів: — Це — Яша. Посидь із старими, Яшо.

І піднявши склянку проти місяця, подивився на каламутну рідину в ній. Місяць сховався за дзвіницею, обгорнувши її срібним туманним світлом і цим дивно висунувши з теплих сутінок ночі. Над дзвіницею стояли хмари, наче брудні латки, невміло вшиті в синій оксамит. Нюхаючи землю, по подвір'ю задумано ходив улюбленець Олексія, мордатий пес Кучум; ходив, нюхав землю і раптом, підвівши голову до неба, тихенько запитливо звискував:

— Цить, Кучуме, — півголосом сказав Тихон.

Собака підійшов, ткнув товсту голову в коліна Тихонові й провив щось.

— Відчуває, — сказав Яків.

Йому не відповіли, а він дуже хотів говорити, щоб не думати.

— Розуміє, кажу,— настирливо повторив він,— двірник тихо обізвався:

— А — як же?

— У Суздалі монастирський собака злодіїв по запаху пізнавав,— згадав чернець.

— Про що говорите? — спитав Яків; чернець випив квас, витер рот рукавом рясн і беззубо заговорив, наче по сходах униз ідучи:

— Тихон ось каже: знову до заколоту люди схильні. Воно — на те схоже! Дуже задумалися всі...

— Діла замучили,— вставив Тихон, бавлячись вухами собаки.

— Прожени собаку,— наказав Яків,— блохи від нього.

Двірник зняв Кучумові лапи з колін своїх, відсунув собаку ногою; той, підібгавши хвоста, сів й нудно двічі прогавкав. Троє людей подивилися на нього і один з них між іншим подумав, що Тихон і чернець більше жаліють осиротілого пса, ніж його господаря, заритого в землю.

— Бунт — буде,— сказав Яків і обережно подивився в темні кутки подвір'я.— Пам'ятаєш, Тихоне, заарештували Седова з товаришами?

— А — як же?

Чернець витяг з кишені рясн бляшану коробочку, дістав з неї пучку тютюну, понюхав і сказав небожеві:

— Ось тютюнець нюхаю. Очам допомагає це, недобачати стали.

Чхнувши, він говорив далі:

— Арештовують навіть і по селах...

— Шпигуни завелися,— сказав Яків, намагаючись говорити просто.

— Підглядають за всіма.

Тихон пробурчав:

— Якщо не підглядати — нічого не дізнаєшся.

А Яків, нерішуче повертаючи язиком, шулячись від нічної прохолоди чи від страху, казав майже пошепки:

— І в нас є. Про Носкова, мисливця, нехороші чутки... Нібито він доніс на Седова й на всіх у місті...

— От дурень,— не зразу озвався Тихон, простяг руку до собаки, але зараз же поклав її на коліно, а Яків відчув, що слова його сказані марно, впали в порожнечу, і для чогось попередив Тихона:

— Ти, однак, не говори про Носкова.

— Нащо говорити? Мені до нього байдуже. Та й нема кому говорити, ніхто нікому не вірить.

— Еге,— сказав чернець,— віри мало; я після війни із солдатами пораненими говорив, бачу: і солдат війні не вірять! Залізо, Яшо, залізо всюди, машина! Машина працює, машина співає, говорить! Залізному цьому заводові життя і люди інші потрібні,— залізні. Дуже багато хто розуміє це, я таких зустрічав. «Ми, кажуть, вам, м'якушам, покажемо!» А інші деякі ображаються. Коли людина командує,— до цього звикли, а коли залізний метал — образливо! До сокири, молотка, до всього, що в руку можна взяти,— привычались, а тут річ — сто пудів, а як жива.

Тихон крякнув і, незнайомо для Якова, нечувано ним,— засміявся, кажучи:

— Поперед коня віз біжить. Ех, чорти!

— І багато хто — озлилися,— говорив далі чернець дуже тихо.— Я років зо три всюди ходив, я бачив: ух, як озлилися! А зляться — не туди. Один проти одного зляться; однак — усі винні, і за розум, і за дурість. Це мені піп Гліб сказав: дуже добре!

— А піп живий? — спитав Тихон.

— Попа — немає,— відповів Микита.— Він розстригся, він тепер по сільських ярмарках книжками торгує.

— Хороший піп,— сказав Тихон.— Я в нього на сповіді бував. Хороший. Тільки він прикидався попом через бідність свою, а насправді в бога не вірив, так гадаю.

— Ні, він — вірував у Христа. Кожен по-своєму вірує.

— Через це й неспокій,— твердо сказав Тихон і знову негарно посміхнувся: — Додумалися...

На ганок нечутно вийшов Артамонов старший босоніж, в нічній білизні, подивився в бліде небо й сказав людям під вікном:

— Не спиться. Собака заважає. І ви бурчите тут...

Собака сидів серед двору, нашорошивши вуха, повискуючи, і дивився у темну діру відчиненого вікна, певно чекаючи, коли господар покличе його.

— А ти, Тихоне, все своєї товчеш! — заговорив Артамонов.— Оце, Якове, дивись: наткнувся мужик на одну думку — як вовк у капкан потрапив. Отак і брат твоїй. Ти, Микито, про Іллю знаєш?

— Чув.

— Так. Прогнав я його. Скочив він на чужого коня, поскакав, а — куди? Звісно, не всякий може, як він, зректися багатства й жити невідомо як...

— Олексій божий чоловік також,— тихо нагадав Микита.

Артамонов старший підніс руку до скроні, помовчав і пішов у сад, сказавши Якову:

— Принеси мені до альтанки ковдру, подушки, може, я там засну.

Важкий, у білому весь, з розпатланим волоссям на голові, з темнобурим опухлим обличчям, він був майже страшний.

— Про машини ти, Микито, казав по-пустому,— мовив він, спинившись серед двору.— Що ти тямиш у машинах? Твоя справа — про бога говорити. Машини не заважають...

Тихон неповажливо, вперто перервав його мову:

— Через машини жити дорожче й шуму більше.

Артамонов старший відмахнувся від нього і помалу пішов до саду, а Яків, ідучи поперед нього з подушками, сердито й похмуро думав:

«Рідня: батько, дядько,— а нащо вони мені? Вони допомогти не можуть».

Батько не запросив брата жити до себе, чернець оселився в домі тітки Ольги, на горіщі, попередивши її:

— Я трошки поживу, я піду незабаром...

Жив він майже непомітно і, якщо його не кликали вниз,— до кімнат не сходив. Порпався в саду, зрізаючи сухе суччя з дерев, як черепаха повзав по землі, виполюючи бур'ян, зморщувався, підсихав тілом і говорив з людьми тихо, наче розповідаючи важливі таємниці. До церкви ходив неохоче, відмовляючись нездоров'ям, вдома молився мало і говорити про бога не любив, уперто уникаючи таких розмов.

Яків бачив, що чернець дуже здружився з Ольгою,— його поважала безсловесна Віра Попова, і навіть Мирон, слухаючи дядькові оповідання про його мандри, про людей, не морщився, хоч після смерті батька Мирон зробився ще зарозумілішим, сухішим, розпоряджався на фабриці, як старший, і покрикував на Якова, наче на службовця.

На розплиле, червоне обличчя Наталії чернець дивився так само ласкаво, як на все і на всіх, але говорив

з нею менше, ніж з іншими, та й сама вона поволі розучувалась говорити, тільки дихала. Її отупілі очі спинилися, тільки іноді в їх мутному погляді спалахувала турбота про здоров'я чоловіка, страх перед Мироном та любовна радість, коли бачила товстенького, солідного Якова. З Тихоном чернець був у чомусь не згодний, вони бурчали один на одного і хоч не сперечалися, але обидва ходили один повз одного, наче двоє сліпих.

У життя Якова незграбна чорна постать дядька внесла ще одну тінь, вигляд ченця викликав у нього важкі передчуття, його темне, тануче обличчя примушувало думати про смерть. Яків Артамонов дивився на все, що діялося вдома, з висоти турбот про себе самого, хоч турбот усе більшало, але вдома теж виникало все більше нових тривог. Чуття чоловіка, досвідченого в справах кохання, підказувало йому, що Поліна стала холодніша до нього, а холоднокровний поручик Маврін підтверджував підозри Якова; зустрічаючись із ним, поручик тепер тільки зневажливо торкався пальцем до кашкета і мружив очі, наче розглядаючи щось далеке й дуже маленьке, тоді як раніш він був уважніший, ввічливіший і в громадському зібранні, позичаючи в Якова гроші на гру в карти, або просячи його відстрочити сплату боргу, не раз похвально казав:

— У вас, Артамонов, постать артилериста.

Або говорив щось інше, теж приємне. Якову лестила грубувата добродушність цього, наче з гуми вилитого офіцера, що вражав ціле місто своїм презирством до холоду, спиритністю, силою та безперечно захованою в нім одчайдушною хоробрістю. Він дивився в обличчя людям круглими, кам'яними очима й говорив сиплуватим, командуючим голосом:

— Я мужчина холоднокровний і терпіти не можу перебільшень.

Посварившись за картами з поштмейстером Дроновим, хворим, але ехидної вдачі старичком, якого усі в місті боялися, Маврін сказав йому:

— Перебільшувати не буду, але ви — старий дурень!

Підозрюючи в ньому суперника, Яків Артамонов боявся сутичок з поручиком, але в нього не виникало думки про те, щоб відступити Мавріну Поліну, — жінка ставала чимдалі приємніша йому. Все-таки він уже не раз попереджав її:

— Гляди, якщо примічу щось у тебе з Мавріним — кину!

Разом з цим зростала тривога, яку викликав у ньому мисливець Носков. Він підстерігав Якова край міста, біля містка через Ватаракшу, раптом виростав із землі і настирливо, як належного, просив грошей, дивлячись у свій кашкет.

Було щось дивне, недобре в тому, що мисливець з'являвся завжди на тому самому місці, виходячи з кропиви та реп'яхів, з буйної зарослі бур'янів під двома кривими вербами. Років зо два тому на цьому місці стояв будинок городника Порфіла; городника хтось убив, будинок підпалили, верби обгоріли, глинисту землю, змішану з вугіллям та попелом, твердо втоптали гравці в скраклі; серед решток цегляного фундаменту стояла піч, стирчав димар; в ясні ночі над димарем, невисоко в небі, тремтіла зеленкувата зірка. Носков помалу, шарудячи кропивою, виходив з-за димаря, помалу стягав з голови своєї кашкет і бурмотів:

— Я вам заслужу. Тут у вас знову заводиться компанія...

— Ці компанії не моє діло,— сердито казав Яків і чув у відповіді Носкова явне нахабство:

— Звичайно, не ви організуєте, але діло стосується вас.

«Шкода, не пристрелив я його тоді»,— вдесьте жалкував Яків і, даючи гроші шпигуніві, казав:

— Ти, гляди, обережніше!

— Я знаю.

— Мене не вплутай.

— Нашо ж? Будьте спокійні.

«Так, звичайно, він вважає мене за дурня...»

Розуміючи, що Носков людина корисна, Яків Артамонов був певен, що кривоногий парубок з плоским обличчям не може не помститися над ним за постріл. Він хоче цього. Він залякає або грішми, які сам же Яків дає йому, підкупить якихось робітників і накаже їм убити. Якову вже здавалося, що останнім часом робітники почали дивитись на нього пильніше й зліше.

Мирон усе частіше говорив: робітники бунтують не ради того, щоб поліпшити своє становище, а тому, що їм збоку прищеплюється найбезглуздіша, найбожевільніша думка: вони повинні взяти під свою волю банки, фабрики і взагалі все господарство країни. Кажучи про це, він ви-

тягався, випростувався, ходив по кімнаті довгими ногами й крутив шиєю, запускаючи палець за комір, хоч шия в нього була тонка, а комір сорочки досить широкий.

— Це вже навіть і не соціалізм, а чорт зна що! І от прихильником цієї вигадки є твій рідний брат. Наш уряд старих гав...

Яків розумів, що все це Мирон говорить для того, щоб переконати слухачів і себе у своїм праві на місце в Державній думі, а все-таки гнівна мова братова лишала у Якова осадок страху, зміцнюючи свідомість його особистої незахисності серед сотень робітників. Він навіть відчував щось близьке до нападу жаху: якось вранці його збудило виття та галас на фабричному подвір'ї, підвівши голову з подушки, він побачив, що по білій, гладенькій стіні складу мчить буйна юрба тіней, вони підскакують, вимахуючи руками, і, здавалося, пересувають по землі весь будинок складу. Він, зразу весь спітнівши, думав, німо кричав:

«Бунт»...

Цей потік тіней, чомусь страшніших, ніж люди, швидко зник, Яків зрозумів, що біля воріт фабрики сталася звичайна в понеділок бійка,— після свят майже завжди билися, але в пам'яті його залишився цей моторошний біг темних, виючих плям. Взагалі все життя ставало таке тривожне, що неприємно було бачити газету і не хотілось читати її. Просте, ясне зникало, звідусіль вдиралося неприємне, з'являлися нові люди.

Сестра Тетяна несподівано привезла з Воргорода жєниха, сухенького, рудуватого чоловічка в кашкеті інженера; легкий, швидкий на ногу, дуже веселий, він був на два роки молодший від Тетяни, і, починаючи з неї, всі в домі зразу почали звати його Митя. Він грав на гітарі, співав пісень, одна з них, яку він наспівував особливо часто, здавалась Якову образливою для сестри й дуже обурювала матір.

Жона моя в гробу.

Рабу

Влаштуй, господь, твою

В раю!

Але сестра не ображалась; її, як усіх, тішив цей чоловік, і навіть мати частенько розчулено казала йому:

— Ах ти, чирик! Та ти попоїж, паяце!

Істи Митя міг, як голуб, без краю багато; Артамонов старший розглядав його, як сон, здивованими очима, клідаючи, і питає:

— При такій вдачі ти повинен пити. П'єш?

— Можу,— відповів зять і за вечерею довів, що пити він може теж неабияк. Він усюди бував: на Волзі й на Уралі, в Криму й на Кавказі; він знав силу-силенну забавних примовок, оповідань, смішних словечок; здавалося, що він прибіг з якоїсь веселої, безтурботної країни.

— Життя — красуня! — казав він і зразу потрапив у безупинний круговорот діла, сподобався робітникам, молодь сміялася, старі ткачі ласкаво кивали головами, і навіть Мирон, слухаючи його сміхом пересипану мову, злизував язиком усмішки із своїх тонких губів. Ось він іде поруч Мирона через подвір'я фабрики до п'ятого корпусу, цей корпус ще тільки вчепився в землю, п'ятий палець червоної цегляної лапи; він стоїть увесь облутаний риштуванням, на риштуванні пораються теслярі, блищать їх срібні сокири, виблискують склом та золотом окуляри Мирона, він простягає руку, наче генерал на старовинній картинці ціною в п'ятачок, Митя, киваючи головою, і собі змахує руками, ніби кидаючи щось на землю.

Яків дивиться на них з вікна контори. Зять подобається і йому, з ним весело, забуваєш багато чого, що гнітить; Яків навіть заздрить вдачі цього чоловіка, але чуває до нього дивне недовір'я: здається, що цей чоловік не надовго, до завтра, а завтра він об'явить себе актором, перукарем, або зникне так само нагло, як з'явився. В нього була ще одна хороша якість,— він, як видно, не жадний, не питається, скільки приданого за Тетяною, хоч у цьому, може, схована якась Тетянина хитрість. Але батько, тверезий, бурчав:

— Ось на якого руденького робив я..

І Мирон одружився.

— Дозвольте представити вам дружину мою,— сказав він, приїхавши з Москви, і поставив перед собою голубооку, пухленьку лялечку, з кучерявою, схиленою набік голівкою. Його дружина була ляльково малих розмірів, але зроблена якось особливо чітко, і це надавало їй в очах Якова вигляду не справжньої жінки, а схожості з фарфоровою фігуркою, приліпленою до улюбленого годинника дядька Олексія; голова фігурки була відбита і приліплена трохи косо; годинник стояв на піддзеркальнику, і ста-

туетка, відвернувшись від людей, дивилася в дзеркало. Мирон сповістив, що дружину його звать Анна, і що їй вісімнадцять років, але змовчав про те, що на додачу до неї йому дали чверть мільйона та що вона єдина дочка фабриканта панцеру.

— Ось як женяться,— бурчав батько, дивлячись на Якова червоними очима.— А ти плутаєшся чорт зна з якою. А Іллю вимели з обіходу, як сміття.

Батько насилу ходив, важко розхитуючи обм'якле, в'яле тіло. Якову здавалося, що тіло це злить батька і він навмисне виставляє напоказ людям гнітючу бридоту старечої наготи: він красувався в нічній білизні, в непідперезаному халаті, в хатніх туфлях на босу ногу, з розхристаними набряклими грудьми, так само, як ходив перед дочкою Оленою, щоб позлити її. Іноді він з'являвся до контори, довго сидів там і, заважаючи Якову, скаржився, що ось він віддав усі сили фабриці, дітям, усе життя прожив запряжений у кам'яні голоблі діла, в диму турбот, не зазнавши ніяких радощів.

Син слухав і мовчав, бачачи, що ці скарги, втішаючи батька, роздувають, збільшують його до розмірів дзвіниці,— вранці сонце бачить її раніше, ніж йому стануть помітні будинки людей, і з останньою з нею прощається, ідучи на ніч. Але з цих скарг Яків робив для себе повчальний висновок: жити так, як жив батько,— безглуздя.

І завжди він бачив, що після насичення скаргами на батька нападала гаряча сверблячка, неспокійне бажання кривдити людей, знущатися з них. Він ішов до старої дружини, що сиділа біля вікна в сад, поклавши на коліна непотрібні руки, втупивши порожні очі в одну точку; він сідав поруч неї й зудів:

— Про що думаєш? Гладка, а не видно тебе. Діти не бачать. Тетяна з куховаркою говорить ласкавіше, ніж з тобою. Олена забула, не приїздить, га? Видно, знов нового любовника завела. А Ілля — де?

Але дружину дражнити було нудно, її багрове обличчя швидко пітніло сльозами, здавалося, що сльози котяться не тільки з її очей, а виступають з усіх точок туго напнутої шкіри шік, з подвійного, пухлого підборіддя, просочуються десь біля вух.

— Ну, розсохлась,— гидливо бурчав старий і йшов геть, відмахуючись від неї, як від диму. Ні, вона не тішила.

Якова він не дражнив, але синові завжди здавалося, що батько дивиться на нього з прикрою жалістю. Іноді він зітхав:

— Ех, ти, пустоокий...

Мирон був недоступний для насмішок, батько явно й боязко уникав його; це було зрозуміло Якову. Мирона всі боялися і на фабриці і вдома, від матері й фарфорової його дружини до Гришки, хлопчика, що відчиняв парадні двері. Коли Мирон ішов двором, здавалося, що довга тінь його творить навкруги тишу.

Глузувати з руденького зятя не було приємності, цей сам себе вмів висміювати, він явно волів вдарити сам себе раніш, як його поб'є інший. Тетяна, вагітна, дуже спухла, важно накопили губи, по обіді лежала, читаючи зразу три книги, потім ішла гуляти; чоловік біг поруч неї, як пудель.

Артамонов старший наказував запрягти коня і їхав до міста дражнити брата й Тихона. Яків не раз чув, як він робить це.

— Що, студенте в клубуку, проюрдонив бога? — чіплявся він до ченця.

Микита ворухив горбом, міцно гладив долонями довгих рук гострі коліна свої і тихо, жалібно говорив:

— Ой, даремно це...

— Як — даремно? Ти не того капелюха носиш, цей у тебе капелюх фальшивий. Увесь твій одяг фальшивий. Який з тебе чернець?

— Моєї душі справа.

— Тютюн нюхаєш. Ні, програв ти, помилився. Одружився б свого часу з бідною дівчиною, з сиротою, вона б тобі вдячно дітей родила б, був би ти тепер, як я, дід. А ти допустив — пам'ятаєш?

Повільно, як величезна черепаха, чернець відповзав геть, а Петро Ілліч Артамонов ішов до Ольги, розповідав їй про гульню Олексія на ярмарку. Але це теж не тішило його; маленька старушка після смерті чоловіка заразилась якоюсь непосидючістю, вона все ходила, пересуваючи меблі, переставляючи речі з місця на місце, поглядаючи у вікна. Ходила, тримаючи голову нерухомо, і хоч на носі в неї красувались окуляри з товстими скельцями, вона жила помацки, тикаючи в підлогу ціпком, простягаючи праву руку вперед. А на злісні оповідання старого вона, посміхаючись, відповідала:

— Що хочеш говори; до такого, яким я знаю Альошу, ніщо лихе не пристане, гарного не прибуде.

— Добре сказав він про тебе: ти одним оком дивишся.

— Обома майже не бачу,— сказала Ольга.— Недобачаю, вчора улюблену його чашку фарфорову розбила зосліпу.

Намагався Артамонов старший дражнити Тихона Вялова, але це було теж трудно. Тихон не сердився, він, дивлячись набік, покрекував, відповідаючи коротко й спокійно.

— Довго ти живеш,— казав Артамонов, Тихон слушно відповідав:

— Живуть і довше.

— А от, нащо ти жив, га? Ти кажи?

— Всі живуть.

— Правильно, та — не кожен цілісіньке життя двори замітає, сміття прибирає...

У Тихона були свої думки.

— Народився, ну, і живи до смерті,— казав він, але Артамонов, не слухаючи його, продовжував:

— Ти от усе життя з мітлюю прожив. Нема в тебе ні дружини, ні дітей, не було ніяких турбот. Це — чому? Тобі ще батько мій іншу посаду давав, а ти — не захотів, зрікся. Це що за впертість у тебе?

— Спізнився спитати, Петро Ілліч,— відповів Тихон, дивлячись убік.

Сердячись, Артамонов настирливо туркотів:

— Ти поглянь, скільки за час твого життя людей забагатіло. Всі люди добивались полегкості собі, на гроші збивалися...

— Збивав, збивав, та чорта й придбав,— сказав Тихон.

Яків чекав, що батько розсердиться, вилає Тихона, але старий, помовчавши, пробурмотів щось невиразне і відійшов геть від двірника, який хоч і линяв, лисів, ставав однобарвним, якимось суглинкуватим, та, не піддаючись хитрощам старості, був все такий же міцний тілом, навіть набув якоїсь благообразності, а говорив все поважніше, напутливим тоном. Якову здавалося, що Тихон говорить і поводить більш «по-хазяйськи», ніж батько.

Сам Яків все виразніше бачив, що він зайвий серед рідні, в домі, де єдиною приємною людиною був чужий — Митя Лонгінов. Митя не здавався йому ні дурним, ні

розумним, він вислизав із цих оцінок, залишаючись відмінним від усіх. Його значність підтверджувало й ставлення до нього Мирона; черствий, владний Мирон, що всіма командував, жив з Митею дружно і хоч часто сперечався, але ніколи не сварився, та й сперечався обережно. В домі з ранку до вечора лунав різноголосий поклик:

— Митю! — гукала Тетяна.

— Де Митя? — питала мати, і навіть батько ричав, вихилившись у вікно:

— Митрію,— обідати час!

Митя бігав по фабриці лисячим бігом і спритно замітав пухнастим хвостом смішних слів, веселих жартів, суху, образливу суворість Мирона до робітників та службовців. Робітників він називав друзями.

— Дружище, це — не так! — казав він бородатому, поважному десятникові теслярів, вихоплював з кишені книжечку в червоній шкірі, олівець або креслив щось на дощці й питав:

— Бачиш? Так? І — так? І ось так? Вийшло?

— Правильно,— погоджувався десятник.— А ми все по-старому, як звикли...

— Ні, чоловіче добрий, треба звикати до нового — вигідніше!

Десятник погоджувався:

— Правильно.

Своєю жвавою грою з ділом Митя був подібний до дядька Олексія, але в ньому не помітно було хазяйської зажерливості, веселими теревенями він дуже нагадував тесляра Серафима, це помітив і батько; якимось під час вечері, коли Митя розвів, розвіяв сердитий настрій за столом, батько, посміхаючись, пробурчав:

— Був у нас теж Утішитель, Серафим... еге!

Яків чув, як одного разу, після звичайної сутички батька з Мироном, Митя сказав Миронові:

— Поєднання страшенького й огиднього з нікчемним,— суто російська хімія!

І зараз же втішив:

— Та — нічого! Це незабаром мине, викорениться. Ми — очищаємось...

Святкового вечора, в саду за чаєм, батько поскаржився:

— Я без свята прожив! — Зять зараз же шугнув ракетю, розсипався золотим піском метких слів:

— Це — ваша помилка і нікого іншого! Свято установлює для себе людина. Життя — красуня, яка вимагає подарунків, розваг, усякої гри, жити треба з задоволенням. Кожного дня можна знайти щось для радості.

Говорив він довго, ловко, наче на дудочку граючи, і всі біля стола припишкли; завжди було так, що, слухаючи його, люди наче засинали; Яків теж зазнавав чарів його мови, він почував у них дійсну правду, але йому хотілося спитати Митю:

«Нащо ж ти одружився з негарною, дурною дівчиною?»

Яків бачив у його ставленні до дружини щось фальшиве, надто уважне, підкреслену дбайливість; Якову здавалося, що й сестра відчуває цей фальш, вона жила сумно, мовчазно, надто легко дратувалася й куди частіше, жвавіше розмовляла про політику з Мироном, ніж з веселим чоловіком своїм. Крім політики, вона не вміла говорити ні про що.

Іноді Яків думав, що Митя Лонгінов з'явився не з веселої, безтурботної країни, а вискочив з якоїсь нудної, темної ями, дохопився до незнайомих для нього людей і з радості, що, нарешті, дохопився, витанцьовує перед ними, смішить, зворушений тим, що їх багато, здивований чимось. Ось у цьому його здивуванні Яків і помічав щось дурнувате; так дивується хлоп'я в крамниці іграшок, але — хлоп'я, яке розумно й одразу вирізняє, які іграшки кращі.

З усіх людей у домі й на фабриці двоє, безперечно, не любили Тетяниного чоловіка; дядько Микита і Тихон Вялов. На питання Якова: чи йому подобається Митя, — двірник спокійно відповів:

— Невірний.

— Чим?

— Муха. На всяку погань сідає.

Яків довго, настирливо допитував старого, але той не міг сказати нічого виразнішого:

— Сам бачиш, Якове Петровичу, — сказав він. — Бачиш же: чоловік фігури вигадуге.

Дядько, чернець, сказав майже те саме:

— Збиває пил, — сказав він, зітхнувши. — Я таких багато бачив, балакунів. Плутають вони людей. І самі теж у словах заплутались. Скажи йому: горох, а він тобі: гори, ох... Так, так.

Було дивно чути, що ця кротка потвора говорить сродито, майже із злобою, зовсім невластивою йому.

І ще дужче дивувала однастайність Тихона й дядька в осуді Тетяниного чоловіка, — старики жили в неладі, в якійсь явній, але німій ворожнечі, майже не розмовляючи, уникаючи один одного. В цьому Яків ще раз бачив набридлу йому людську дурість: в чому можуть бути не згодні люди, яких завтра ж звалить смерть?

Дядько Микита помирав. Якову здавалося, що батько старанно допомагає йому в цьому, майже при кожній зустрічі він м'яв та гнітив ченця докорами:

— Я весь вік жив серед людей волóm, а ти — живеш котом. Усі клопочуться, щоб улаштувати тебе тепліше, м'якше і навіть, мовби, не бачать, що ти горбатий. Мене всі вважають злим, а який я злий? Я все життя...

Втягаючи голову в горб, чернець просив, покашлюючи:

— Ти — не сердься.

Почуття бридливості до батька, до оголених, наче з мила зліплених його грудей, укритих пліснявою сивува- того волосся, теж заважало жити Якову, не почуття трудно було ховати, таїти. Він іноді змушений був нагадувати собі:

«Батько. Від нього я народився».

Але це не прикрашало батька, не гасило бридливості до нього; в цьому було навіть щось образливе, принизливе. Батько майже щодня їздив до міста мовби для того, щоб спостерігати, як помирає чернець. На превелику силу, сопучи, Артамонов старший вилазив на горище й сідав біля ліжка ченця, вп'явшись в нього запаленими червоними очима. Микита мовчав, покашлюючи, дивлячись олов'яним поглядом на стелю; руки в нього стали неспокоїні, він все обсмикував рясу, оббирав з неї щось невидиме. Іноді він підводився, задихаючись від кашлю.

— Хрускотиш? — питав брат.

Микита повз до вікна, хапаючись руками за братові плечі, спинку ліжка, стільців; ряса висіла на ньому, як вітрило на зламаній щоглі; сідаючи біля вікна, він, розкривши рота, дивився вниз, у сад, і в далечінь, на темну, сердиту щетину лісу.

— Ну, спочинь, — казав брат, сіпаючи шуплу мочку вуха, сходив униз і оповіщав Ользі:

— Хрускотить. Швидко вже...

Приїздив гладкий чернець, отець Мардарій, і умовляв вирядити Микиту до монастиря, за якимсь статутом він

повинен померти саме там і там же його треба було поховати. Але горбань умовив Ольгу:

— Потім одвезете туди, коли помру.

І жалібно тричі попросив:

— Вічко труни вище зробіть, щоб не давило. Не забудьте, глядіть!

Помер він за чотири дні до початку війни, а в переддень смерті попросив сповістити монастир:

— Нехай прийдуть по мене, я, поки вони прибудуть, встигну померти.

Вранці, в день смерті його, Яків допоміг батькові зійти на горище, батько, перехрестившись, вп'явся поглядом у темне, спопеліле обличчя з напівзаплющеними очима, з проваленим ротом; Микита неприродно голосно сказав:

— Прости мене.

— Ну, що ти! За що? — пробурчав Петро Артамонов.

— За зухвальство моє...

— Мене прости,— сказав старший.— Я тут, часом, жартував з тобою...

— Бог жарт не осудить,— пошепки запевнив чернець, а брат, помовчавши, спитав:

— От, як ти тепер?.. Куди?

— Забув я,— квапливо заговорив чернець, перепинивши брата.— Ти, Яшо, скажи Тихонові, щоб спіяв він кленок біля альтанки, не піде кленок, ні...

Нестерпно було Якову слухати цей занадто ясний голос і дивитися на кістки грудей, що нелюдськи піднеслися догори, наче ріжок ящика. І взагалі нічого людського не лишилося в цій купі нерухомих кісток, укритих чорним, у руках, що держали поморський, мідний хрест. Жаль було дядька, та все ж думалося: нащо це заведено так, щоб старі і взагалі домашні люди помирали перед очима у всіх?

Почекавши, чи не скаже брат ще чого, батько пішов під руку з Яковом, мовчазно похиливши голову. Внизу він сказав:

— Помирає.

— Справді? — спитав Мирон, сидючи біля столу, закривши половину тіла свого величезним аркушем газети; спитавши, він не відвів од неї очей, але потім кинув газету на стіл і сказав у куток до дружини:

— Я був правий,— читай!

Його кругленька дружина підкотилась до столу, а ма-ти, сидячи біля вікна, злякано спитала:

— Невже, Мироне, не вже війна?

— От і другий Артамонов,— голосно нагадав Петро.

— Брешуть, звичайно,— сказав Мирон дружині чи Якову, що й собі, нахилившись над газетою, читав тривожні телеграми, міркуючи: чим це все загрожує йому? Артамонов старший, махнувши рукою, пішов на двір, там сонце так розпекло бруківку, що тепло її проходило крізь м'які підшви оксамитових чобіт. З вікна сипалися сухенькі, повчальні слова Мирона; Яків, стоячи з газетою в руках біля вікна, бачив, як батько насварився на когось своїм багровим кулаком.

На третій день рано-вранці приїхали ченці; їх було семеро, всі різні на зріст та об'єм, вони видалися Якову нерозрізненними, як новонароджені. Лише один з них, найвищий, худий, з густою бородою та гучним веселим голосом, що не личить ні ченцеві, ні події, той, що йшов попереду всіх з великим чорним хрестом у руках, мовби не мав обличчя: він був лисий, ніс його розплився по щоках, і крім двох чорненьких ямок поміж лисиною та бородою в нього на місці обличчя нічого не було. Ступаючи, він так повільно підіймав ноги, наче був сліпий; він співав на три голоси:

— «Святий боже»,— низько, майже басом;

— «Святий кріпкий»,— вище, тенористо, а —

— «Святий безсмертний, помилуй нас!» — так пронизливо, що дівчора, забігаючи наперед, вражено дивилася в бороду йому, вмістилище невидимого триголосого рота.

Коли похорон вийшов з вулиці на площу, виявилось, що вона тісно забита обивателями, запасними, солдатами поручика Мавріна, нечисленним начальством та духовенством у центрі натовпу. Холоднокровний поручик парадно, як монумент, стояв попереду своїх солдатів, його освітлювало сонце; конусоподібні попи й диякони стояли теж, як золоті боввани, вони танули, топились на сонці, сяйво риз теж падало на поручика Мавріна; перед аналоєм підстрибував, вимахуючи кашкетом, гладкий офіцер з бляшаною головою.

Триголосий чернець, похитуючи чорним хрестом, спинився перед муром людей і басом сказав:

— Розступіться!

Але люди розступились не перед ним, а перед рудим,

довгим конем Екке, помічника справника,— змахуючи білою рукавичкою, він наїхав на ченця, поставив коня впоперек вулиці й закричав докірливо, ображено:

— К-куди? Чй ви не бачите? Назад!

Чернець, піднісши хреста, завів:

— Святий бо-о...

— Ур-ра! — гукнув офіцер, і весь люд на майдані тисячами голосів несамовито ревнув:

— Ур-рра-а...

А Екке, звівшись на стременах, теж кричав:

— Петро Ілліч, будь ласка, провулочком! В обхід! Мирон Олексійович, прошу вас! Тут — піднесення, а ви — як же це?

Артамонов старший, стоячи біля труни в головах,— його підтримували жінка та Яків,— подивився знизу вгору на дерев'яне обличчя Екке і похмуро сказав до ченців, що несли труну:

— Звертайте, отці...

І, схлипнувши, додав:

— Востанне, видно, порядкую...

Все це здалося Якову непристойним, навіть трохи смішним, та коли звернули в провулок, де жила Поліна, він побачив, що вона швидко йшла зустріч похорону, йшла в білій сукні, під рожевою парасолькою, і квалливо хрестила опуклі, туго обтягнені груди.

«На Мавріна милуватися йде»,— зараз же зміркував він і задихнувся курявою, роздратуванням. Ченці пішли швидше, чорнобородий почав співати тихше, задуманіше, а півча й зовсім замовкла. За містом, проти воріт бойні, стояв якийсь чудний віз, укритий чорним сукном, запряжений парою рябих коней, труну поставили на воза й почали правити панахиду, а з вулиці, наче з сурми, доносився урочистий рев міді, музика грала «Боже царя храни», дзвонили дзвони в трьох церквах і линув курний, димний рик:

— Р-р-р-а-а!

Якову здавалося, що він чує команду поручика Мавріна:

— Р-но-о!

Після панахиди довелося їхати до тітчиної господи, довго сидіти за поминальним столом, слухаючи сердите батькове буркотіння:

— Який дурень звелів поставити коні проти бойні, га?

— Поліція, поліція,— заспокоював Митя і пояснював: — Незручно, знаєте: національне піднесення, а тут — похоронні дроги! Не личить...

Мирон, слизнувши усмішку з губів своїх, казав лікареві Яковлеву, що був особливо помітний у важкі, неприємні дні:

— Але якщо ми одностайно навалимось пузом, як Митька в «Князі Срібному»... Кінець кінцем — все на світі розв'язується співвідношенням чисел...

— Технікою,— заперечив лікар.

— Техніка? Ну, звичайно... Але...

Тільки ввечері, о десятій годині, Яків міг вирватися з цієї нудної мороки й побіг до Поліни, переживаючи неспокій, якого він іще ніколи досі не зазнавав, передчуваючи, що має статися щось надзвичайне. Певна річ, це й сталося.

— Ох,— сказала куховарка Поліни, коли Яків, пройшовши двором, увійшов до кухні,— сказала й важко сіла на лаву біля печі.

— Звідниця, падлюка,— відповів Яків і спинився перед дверима до кімнати, прислухаючись до чітких, солдатських кроків та знайомого, військового голосу:

— Отже, треба зміркувати — так чи не так?.. Зміркуйте ж!

«На ви говорить,— подумав Яків,— може, ще нічого не було».

Але, відчинивши двері, стоячи на порозі їх, він зразу ж пересвідчився, що все вже було: холоднокровний поручик, суворо звівши брови, стояв серед кімнати в розстебнутому кітелі, тримаючи руки в кишенях, з-під кітеля висіли підтяжки, і одна з них відстебнута від гудзика штанів; Поліна сиділа на кушетці, закинувши ногу на ногу, панчоха на одній нозі спустилася гвинтом, її жваві очі незвичайно круглі, а обличчя, густо заливаючись рум'янцем, багровіє.

— Н-ну-с? — спитав холоднокровний поручик і питанням своїм остаточно ствердив усі підозри Якова. Він ступнув уперед, кинув шляпу на стілець і сказав незнайомим собі зірваним голосом:

— Я — з похорону... з поминок...

— Справді? — запитливо, тоном господаря обізвався поручик, Поліна, затягнувшись так, що цигарка затрішчала, сказала з димом, але не винувато, а недбало:

— Іпполіт Сергійович умовляє мене піти в сестри-жалібниці...

— В сестри? М-да,— мовив Яків, посміхаючись,—тоді холонокровний поручик, ступнувши до нього, виразно запитав:

— Що значить ця усмішка? Прошу пам'ятати: я перепробував н-не люблю! Не терплю!

В ці дві-три хвилини Яків відчув, як крізь нього пройшли гарячі струми образи, люті, пройшли й полишили в ньому гнітючу, майже болісну свідомість, що маленька жінка ця потрібна йому так само, як усяка частина його тіла, і що він не може дозволити відірвати її од нього. Від цієї свідомості до нього знову повернувся гнів, він похолов, підвівся, засунувши руку в кишені:

— Не підходь! — попередив він поручика, почувуючи, що в нього викочуються очі так, що їм аж боляче.

— Це ч-чому? — спитав поручик і ступнув ще. Його противна манера подвоювати літери в словах завжди не подобалась Якову, а цієї хвилини розлютила його, він хотів вихопити руку з кишені, гукнув:

— Уб'ю!

Поручик Маврін схопив його за руку, боляче стис її біля кисті, револьвер глухо вистрелив у кишені, потім рука Якова з гострим болем наче зламалася в лікті, вирвалася з кишені, поручик взяв з його пальців револьвер і, кинувши його на крісло, сказав:

— Не вийшло!

— Яшо, Яшо! — чув Артамонов голосний шепіт.— Іпполіте Сергійовичу,— панове! Ви збожеволіли? Заради чого? Та це ж — скандал! Через що ж?

— Н-ну,— оглушливо сказав холонокровний поручик, взявши Якова за бороду, смикаючи її вниз й цим примушуючи кланятися йому: — Проси — пробачення—дурень!

З кожним словом, і розгинаючи довгі надвое, він смикав бороду вниз, потім легким ударом по підборідді примушував підіймати її.

— Ой, який сором, ой! — шепотіла Поліна, хапаючи поручика за лікоть.

Яків не міг рухати правою рукою, але, міцно стиснувши зуби, відштовхував поручика лівою; він мукав, по щоках його котилися сльози приниження.

— Не смій до мене торкатися! — рявкнув поручик і, відштовхнувши його, посадовив у крісло, на револьвер.

Тоді Яків, закривши обличчя руками, ховаючи сльози, завмер напівпритомний, ледве чуючи, крізь гул у голові, зойки Поліни:

— Боже мій, як це неблагородно! І це ви, ви! Такий скандал! За що?

— А йдіть ви к чорту, панночко! — сказав поручик чавунним голосом.— Ось вам карбованець за втіху, — цього д-досить! Я не люблю перебільшень, але ви звичайнісінька...

Розтоптуючи підлогу важкими ударами ніг, поручик, грюкнувши дверима, зник, лишивши після себе тихий дзенькіт скла висячої лампи та коротенький зойк Поліни. Яків звівся на м'які ноги, вони згиналися, все тіло його тремтіло, як змерзле; серед кімнати під лампою стояла Поліна, рот її був відкритий, вона хрипіла, дивлячись на брудненького папірця в руці своїй.

— Наволоч,— сказав Яків.— Нащо ти це зробила? А — казала... Вбити треба тебе...

Жінка глянула на нього, кинула папірця на підлогу й хрипко, вражено, протягла:

— Я-а-кий негідник...

Вона сіла в крісло, зігнулася, схопивши руками голову, а Яків, ударивши її кулаком по плечі, крикнув:

— Пусти! Дай револьвер...

Не ворушачись, вона так само вражено спитала:

— Так ти мене кохаєш?

— Ненавиджу!

— Брешеш! Кохаєш тепер!

Вона плигнула на нього так швидко, що Яків не встиг одштовхнути її, вона обняла його за шию і, з несамовитою упертістю, опікаючи кусаючими поцілунками, палко дихаючи в очі, в рот йому, шепотіла:

— Брешеш, кохаєш, кохаєш. І я теж — на! Ах, ти, м'який, Солоненький мій...

Солоненький — її улюблене пестливе словечко, вона вимовляла його тільки в хвилини найбільшого збудження і воно завжди п'янило Якова до якогось солодкого й ніжнього звірства. Так сталося й цієї хвилини; він м'яв, щипав, цілував її, і бурмотів, задихаючись:

— Погань. Паскудниця. Адже знаєш...

За годину він сидів на кушетці, вона лежала на колінах у нього; колишучи її, він здивовано думав:

«Як швидко все минулося!..»

А вона стомлено казала:

— Озлилась я, хотіла кинути тебе. Ти все клопочешся про своїх, хорониш, а мені нудно. І я не знала: чи кохаєш ти мене? Тепер міцніше кохатимеш, бо ревнуватимеш. Коли є ревності...

— Вийхати б звідси,— стомлено сказав Яків.

— Так. До Парижа. Я можу говорити по-французьки.

Світла вони не засвітили, в кімнаті було темно й душно, на вулиці галасували запасні солдати, жінки, хоч було пізно, за північ.

— Тепер за кордон не поїдеш, там — війна,— згадав Яків.— Війна, хай їм чорт...

Жінка знову заговорила про своє:

— Без ревностей тільки собаки кохають. Ти подивися: всі драми, романи — все з ревностей...

Яків посміхнувся, здригнувшись:

— Добре стрільнув револьвер, куля могла в ногу мені попасти, а, от, тільки на штанях дірочка.

Поліна застромила в дірочку пальця і раптом, схлипнувши, сказала з тихою, але шаленою лютю:

— Ах, шкода, що ти не встиг вистрілити в нього! У тугий би, в гумовий живіт йому!

— Мовчи! — сказав Яків, сильно струснувши нею, але вона й далі присвистувала крізь зуби і все так само люто:

— Негідник! Як облаяв мене! Які ви всі... Нічого ви не розумієте в жінці!

І, відкривши розпухлі губи, показуючи міцно стиснуті лисячі зуби, вона доповнила:

— Бо, якщо жінка зрадила, це зовсім не значить, що вона вже не кохає!

— Мовчи, кажу! — крикнув Яків і стиснув її так, що вона застогнала:

— Ой, зараз я почуваю, кохаєш! Яшо, Солоненький мій...

Він пішов од неї на світанку легкою ходою, почувуючи себе людиною, що в небезпечній грі виграла щось цінне. Тихе свято в його душі підсилювалося ще й тим, що коли він, ідучи, попросив у Поліни револьвер, який вона захувала, а вона не захотіла віддати його, Яків змушений був сказати, що без револьвера боїться йти й розповів їй історію з Носковим. Його дуже обрадував переляк Поліни, хвилювання її переконало його, що він

справді дорогий їй, що вона кохає його. Охкаючи, сплескуючи руками, вона почала дорікати йому:

— Чому ти не сказав мені про це?

І тривожно міркувала:

— Звичайно, це дуже цікаво — шпик! Ось, наприклад, Шерлок Холмс,— ти читав? Але ж у нас, певно, і шпики — теж негідники?

— Звичайно,— підтвердив Яків.

Віддаючи йому револьвер, вона захотіла перевірити, чи добре він стріляє, і умовила Якова стрільнути в одчинену грубу, для чого Якову довелось лягти животом на підлогу, лягла й вона; Яків вистрілив, з груби на них сердито дмухнуло попелом, а Поліна, охнувши, відкотилась геть, потім, піднявши долоню, тихо сказала:

— Дивись!

У фарбованій мостині була маленька, косо й глибоко пробита дірка.

— Подумати тільки, що туди пішла смерть! — сказала Поліна, зітхаючи, насупивши тонко викреслені брови.

І ніколи ще Яків не бачив її такою милою, не почував так близько до себе. Очі її дивились подитячому здивовано, коли він розповідав про Носкова, і нічого злого вже не було на її гостренькому обличчі підлітка:

— «Не почуває провини»,— здивовано подумав Яків, і це було приємно йому.

Виряджаючи його, вона говорила, глядячи бороду Якова:

— Ах, Яшо, Яшо! Так ось як, значить! Ми — серйозно? Ах, боже мій... Але ж цей негідник!

Стисла пальці рук в один кулак, і, трясучи ним, обурюючись, поскаржилась:

— Господи, скільки негідників!

Але раптом, схопивши руку Якова, задумано нахмурилася, тихенько кажучи:

— Стривай, стривай! Тут є одна панночка, ах, звичайно!

Просіяла і, перехрестивши Якова, відпустила його:

— Иди, Солоненький!

Ранок був прохолодний, росяний; зітхав досвітній вітер, зеленувато-перлисте небо дихало запахом яблук.

«Звичайно, вона це зі злості наблудила і треба одружитися з нею, як тільки батько помре»,— великодушно

думав він, і зараз же згадав смішні слова Серафима Утішителя:

«Всяка дівчина — потопаюча, за соломинку хапається. Тут її і лови!»

Непокоїла думка про холоднокровного поручика, він не скидався на соломинку, він озлився і, певно, буде робити капості. Але поручика повинні були вирядити на війну. І навіть про Носкова Якову Артамонову думалося спокійніше, хоч він, підозріливо озираючись, чуйно прислухався й стискав у кишені ручку револьвера,— найчастіше Носков ловив Якова саме в ці години.

Та проминуло тижнів зо два, і страх перед мисливцем знову обгорнув Артамонова чадним димом. У неділю, оглядаючи ліс, куплений у Воропонова на зруб, Яків побачив Носкова, він продирався крізь гущину, обвішаний капканами, з мішком на спині.

— Щаслива зустріч для вас,— сказав він, підходячи, скинувши кашкета; носив він його по-солдатськи: із заломом верхнього круга на праву брову і, скидаючи, брав не за козирок, а за верх.

Не відповідаючи на його дивне вітання, в якому почувалася погроза, Яків зціпив зуби й судорожно стиснув револьвер у кишені. Носков теж мовчав з хвилину, копірсає пальцем підкладку кашкета і не дивився на Якова.

— Ну? — спитав Артамонов; Носков підвів собачі очі і, пригладжуючи настовбурчене, жорстке волосся, промовив виразно:

— Ваша любов, тобто Пелагія Андріївна, познайомилася з дочкою попа Сладкопєвцева, так ви їй скажіть, щоб вона це облишила.

— Чому?

— Та так...

І, послухавши бовкання дзвонів у місті, мисливець додав:

— Даю пораду від душі, бажаючи добра. А ви мені подаруйте карбованчиків...

Він подивився в небо і полічив:

— Тридцять п'ять.

«Застрелити собаку!» — думав Яків Артамонов, лічачи гроші.

Мисливець взяв папірці, повернувся на кривих ногах, брязнувши залізом капканів, і, не надягши кашкета, поліз

у хаші, а Яків відчув, що людина ця стала ще більш неприємна йому.

— Носков! — неголосно покликав він, а коли той спинився, напівзахований лапами ялин, Яків запропонував йому:

— Кинув би ти це!

— Навіщо? — спитав Носков, вистромивши голову вперед, і Артамонову здалося, що в пустих очах Носкова світиться щось боязке або дуже люте.

— Небезпечне діло, — пояснив Яків.

— Треба вміти, — сказав Носков, і очі його погасли. — Для невмілого — все небезпечне.

— Як хочеш.

— Проти своєї користі говорите.

— Яка ж тут користь, у ворожнечі? — пробурмотів Яків, жалкуючи, що заговорив із шпигуном.

«Теж мені, — мудрує, ідіот...»

А Носков напутливо сказав:

— Без цього — не живуть. У всякого — своя ворожнеча, своя нужда. До побачення!

Він повернувся спиною до Якова і вдерся в густу зслень ялин. Послухавши, як він шарудить колючим гіллям ялин, як похрускує сухе гілля, Яків швидко пішов до просіки, де його чекав кінь, запряжений у дрозку, і погнав у місто, до Поліни.

— От — стерво! — майже радісно здивувалася Поліна. — Вже дізнався, що вона приходить до мене? Ото, який!

— Нащо ти знайомишся з такими? — з сердитим докором сказав Яків, але вона теж сердито, смикаючи жовтий, газовий шарфик на грудях своїх, задріботіла:

— По-перше — це треба для тебе ж! А по-друге — що ж мені кицьок, собак завести, Мавріна? Я сиджу сама, як у в'язниці, на вулицю вийти нема з ким. А вона — цікава, вона мені романи, журнали дає, політикою займається, про все оповідає. Я з нею в гімназії у Попової вчилася, потім ми посварились...

Тикаючи його пальцем у плече, вона говорила все більш роздратовано:

— Ти гадаєш, що легко жити потайнсю коханкою? Сладкопепцева каже, що коханка, як гумові калоші, — потрібна, коли брудно, от! У неї роман з вашим лікарем, і вони з цим не таяться, а ти мене ховаєш, мов болячку,

соромишся, наче я крива, або горбата, а я — зовсім це потвора...

— Почекай,— сказав Яків,— женюся! Серйозно кажу, хоч ти й свиня...

— Ще питання, хто з нас свинуватіший,— крикнула й пустотливо зареготала, повторюючи: — Свинуватіший, винуватіший,— заплуталася! Солоненький мій... Любий, ти, не пожадливий! Інший би — мовчав; адже тобі шпигун цей корисний...

Як завжди, Яків пішов од неї заспокоєний, а через сім днів, рано-вранці табельник Єлагін, маленький, рябий, з кривим носом, повідомив, що на світанку, коли ткачі ловили волоком рибу, ткач Мордвинов, намагаючись урятувати мисливця Носкова, що потопав, теж мало не втопився і ліг до лікарні. Слухаючи гугняву доповідь, Яків сидів, випроставши ноги для того, щоб глибше заховати руки до кишень, руки в нього тремтіли.

«Втопили»,— думав він і, уявляючи собі добродушного Мордвинова, людину з м'яким, жіночим обличчям, не вірив, щоб ця людина могла вбивати когось.

«Щасливий випадок»,— думав він, полегшено зітхаючи. Поліна теж погодилася, що це — щасливий випадок.

— Звісно,— краще так,— сказала вона, серйозно нахмурившись,— бо якби якимось інакше вбивали його,— була б буча...

Але — пожалкувала:

— Було б цікавіше спіймати його, примусити розкаятися і повісити або розстріляти. Ти читав...

— Дурниці верзеш, Полько,— урвав її Яків.

Минуло кілька тихих днів, Яків з'їздив до Воргорода, повернувся, і Мирон, занепокоєно морщачись, сказав:

— У нас іще якась брудна історія; за наказом з губернії Екке провадить слідство про те, при яких умовах втопився цей мисливець. Заарештував Мордвинова, Кир'якова, кочегара Кротова, блазня того,— всіх, хто ловив рибу з мисливцем. У Мордвинова пика подряпана, вухо надірване. В цьому вбачають, здається, щось політичне... Не в надірванім усі, звичайно...

Він спинився біля рояля, розгойдуючи пенсне на пальці, дивлячись у куток примруженими очима. У пом'ятій шведській куртці, в рудуватих штанах та високих, по коліна, запорошених чоботях, він був схожий на машиніста; його костисті, гладко поголені щоки й підстрижені вуса

нагадували військового; мало рухливе обличчя його майже не змінялося, що б і як би він не говорив.

— Ідіотський час! — роздумливо казав він. — От, вклепалися в нову війну. Воюємо, як завжди, щоб відвернути очі від власної дурості; воювати з дурістю — не вміємо, несила нам. А всі наші завдання, тимчасом, — вєєредині країни. В селянській землі робітнича партія мріє захопити владу. В лавах цієї партії — купецький син, Ілля Артамонов, людина з стану, покликаного зробити велике діло промислової та технічної європеїзації країни. Безглуздя на безглузді! Зраду інтересів стану повинні карати як кримінальний злочин, по суті — це державна зрада... Я розумію якогось там інтелігента, Горицвєтова, який ні з чим не зв'язаний, якому нікуди дівати себе, бо він нездара, непрацездатний і може тільки читати, говорити; я взагалі вважаю, що революційна діяльність у Росії — єдине діло для бездарних людей.

Якову здавалося, що брат говорить, бачачи перед собою повну кімнату людей, він все дужче примружував очі і, нарешті, зовсім заплющив їх. Яків перестав слухати його промову, думаючи про своє: чим кінчиться слідство про смерть Носкова, як це зачепить його, Якова?

Увійшла вагітна, схожа на комод, дружина Мирона, оглянула його і сказала стомленим голосом:

— Піди, переодягнися!

Мирон покірно кинув пенсне на ніс і пішов.

Через місяць, приблизно, всіх заарештованих випустили; Мирон суворо, голосом, що не допускав заперечень, сказав Якову:

— Розрахуйся з усіма.

Яків давно вже, непомітно для себе, звик підкорятися сухій братовій команді, це було навіть зручно, знімало відповідальність за справи на фабриці, але він все-таки сказав:

— Кочегара треба б залишити.

— Чому?

— Веселий. Давно працює. Розважає людей.

— Так? Ну, гаразд, залишимо.

І, облизнувши губи, Мирон сказав:

— Блазні, справді, корисні.

Якийсь час Якову здавалося, що загалом усе йде гаразд, війна притисла людей, всі стали задумливіші, тихші. Але він звик переживати неприємності, передчував, що

не всі вони кінчилися для нього, і невиразно чекав нових. Чекати довелося не дуже довго, у місті знову з'явився Нестеренко під руку з високою дамою, схожою на Віру Попову; зустрівши на вулиці Якова, він, ще здалеку, подивився крізь нього, а підійшовши, привітавшись, спитав:

— Чи не можете ви зайти до мене через годину? Я — в тестя. Знаєте — дружина моя помирає. Отож я вас прошу: не дзвоніть з парадного, це потурбує хвору, ви — з двору. До побачення!

Година була важка й неприродно довга, і коли Яків Артамонов стомлено сів на стілець у кімнаті, заставлений книжковими шафами, Нестеренко, тихо і прислухаючись до чогось, сказав:

— Ну, приятеля вашого пристукнули. Це безперечно, хоч і не доведено. Зроблено ловко, можна похвалити. Тепер ось що: дама вашого серця, Пелагія Назарова, знайома з дівцею Сладкопєвцевою, цими днями заарештованою у Воргороді. Знайома?

— Не знаю,— сказав Яків і одразу весь спітнів, а жандарм підніс руку свою до носа і, розглядаючи нігті, сказав дуже спокійно:

— Знаєте.

— Здається — знайома.

— От іменно.

«Чого йому треба?» — міркував Яків, спідлоба розглядаючи сіре, в червоних жилках, пласке обличчя з широким носом, мутними очима, з яких наче капала важка нудьга й текли гостренькі цівочки горілчаного духу.

— Я розмовляю з вами не офіційно, а як знайомий, який бажає вам добра і якому не байдуже до ваших ділових інтересів,— чув Яків сиплуватий голос.— Тут, бачите, така штука, любий мій... стрілець! — жандарм посміхнувся, помовчав і пояснив:

— Я кажу — стрілець, бо мені відомий ще один випадок вашого невдалого користування вогнестрільною зброєю. Так от, бачите: дівця Сладкопєвцева знайома з Назаровою, дамою вашого серця. Тепер — міркуйте: рід діяльності мисливця Носкова нікому, крім вас і мене, не міг бути відомий. Я — виключаюсь з цього ланцюга знайомств. Носков був не дурний, хоч — в'ялий і...

Нестеренко, зітхнувши, подивився під стіл:

— Ніщо не вічне. Лишається — ви...

Якову Артамонову здавалося, що з рота офіцера тягнуться не слова, а тонкі, невидимі петельки, вони зашморгують йому шию і душать так міцно, що холоне в грудях, спиняється серце і все навколо, хитаючись, вие, як зимова хуртовина. А Нестеренко говорив з повільністю — явно нарочитою:

— Я гадаю, я майже певен, що ви допустили деяку необережність у словах, так? Згадайте лишень!

— Ні,— тихо сказав Яків, побоюючись, щоб голос, бува, не видав його.

— Чи так? — спитав офіцер, розмахнувши вуса червоними пальцями.

— Ні,— повторив Яків, хитаючи головою.

— Дивно. Дуже дивно. Проте — річ поправна. От що: Носкова треба замінити такою ж людиною, корисною для вас. До вас прийде такий собі Минаєв, ви наймете його, так?

— Гаразд,— сказав Яків.

— От і все. Край. Будьте обережні, прошу вас! Ніяким дамам — ні-ні! Ні слова. Розумієте?

«Він гсворить зі мною, як з хлоп'ям, з дурнем»,— подумав Яків.

Потім жандарм говорив, що наближається осінній переліт птаства, про війну та хворобу дружини, про те, що дружину тепер доглядає його сестра.

— Але — треба готуватись до гіршого,— сказав Нестеренко і, взявши себе за вуса, підсмикнув їх до товстих мочок вух, підсмикнулася й верхня губа його, оголивши жовті кісточки.

«Тікати,— думав Яків.— Заплутає він мене. Виїхати». «Хай вас чорти усіх вхоплять,— думав він, ідучи берегом Оки.— Нащо ви мені потрібні? Нащо?»

Дрібний дощ, провісник осені, ліниво кропив землю, жовта вода ріки взялася брижами; в повітрі, теплому до нудоти, було щось, що ще більше поглиблювало смуток Якова Артамонова. Невже не можна жити спокійно, просто, без усіх оцих непотрібних, безглузких тривог?

Але, як валка в зимову заметіль, сунули один по одному місяці, важко й повно навантажені незвичайно тривожним.

Прийшов з війни один з Морозових, Захар, з георгіївським хрестом на грудях, з лисою, в червоних виразках,

обгорілою головою; вухо в нього було одірване, на місці правої брови — червоний шрам, під ним ховалося якесь розчавлене, мертве око, а друге око дивилося суворо й пильно. Він одразу здружився з кочегаром Кротовим, і кривий учень Серафима Утішителя заспівав, заграв:

Ех, вітер дме, і сипле дощ,
Я лежу в окопі,
Помагаю, ідіот,
Воювать Європі.

Яків спитав Морозова:

— Що, Захаре, погано воюємо?

— Добре нема чим,— відповів ткач. Голос у нього був зухвало гавкаючий, у словах чулася одчайдушна безсормність пісеньок кочегара.

— Хазяїна нема в нас, Якове Петровичу,— казав він в лице хазяїнові.— Хазяїнують шахраї.

Ця людина і Васька-кочегар стали якось особливо помітні, наче ліхтарі, засвічені в темряві осінньої ночі. Коли веселий Тетянин чоловік нарядився в штани з широкою, до смішного, матнею і такого ж кольору, як гнила Захарова шинель, кочегар подивився на нього й заспівав:

От так брючки — тільки глянь —
Побачиш різницю:
Одні голови ростять,
А другі — сідниці.

На подив Якова, зять не образився на цю насмішку, а зареготав, явно підохочуючи кочегара до дальшого словесного бешкетництва. Робітники теж сміялись, і особливо реготала фабрика, коли Захар Морозов привів на подвір'я кудлате цуценя, з пухнастим, геройськи закрученим на спину хвостом, на кінці хвоста, прив'язаний лиском, метлявся біленький георгіївський хрест. Мирон не стерпів цього бешкетництва, Захара заарештувала поліція, а цуценя опинилося в Тихона Вялова.

По вулицях міста ходили криві, сліпі, безрукі та всіляко поламані люди в солдатських шинелях, і все навкруги забарвлювалося в гнійний колір їх одягу. Поламанних, знівечених солдатів водили на прогулянки міські дами, дамами верховодила худа, схожа на мітлу, Віра Попова, вона залучила до цієї справи і Поліну, але та, мотаючи головою, кричала, скаржилася:

— Ой, ні, я не можу! Це брідота! Ти подивись, Яшо, вони всі молоді, здорові і всі покалічені, і такий запах від них — не можу! Послухай — виїдьмо!

— Куди? — сумно питав Яків, бачачи, що жінка стає все дражливіша, страшенно багато курить і дихає гірким гаром. Та й взагалі всі жінки в місті, а на фабриці — особливо, ставали лютішими, бурчали, пирхали, ремствували на дорожнечу життя, чоловіки їх, посивстуючи, вимагали збільшити заробітну плату, а працювали все гірше; селище вечорами шуміло, ричало по-новому голосно й сердито.

Серед робітників мелькав солідний слюсар Минаєв, чоловік років тридцяти, чорний і носатий, як єврей. Яків боязко уникав його, намагаючись не зустрічатися з поглядом слюсаря, що дивився на всіх людей темними очима так, наче він забув про щось і не може згадати.

Мов брудний уламок, плавав по подвір'ю батько, ледве пересуваючи хворі ноги. Тепер на його широких плечах висіла дорожня лисяча шуба з витертим хутром, він спинав людей, суворо питаючи:

— Куди йдеш?

А коли йому відповідали, махав рукою, бурмотів:

— Ну, йди. Ледарі. Блощці, мою кров'ю живете!

Його лілувате, роздуте обличчя брідливо тремтіло, нижня губа відвалювалася; за батька було соромно перед людьми. Сестра Тетяна цілі дні шаруділа газетами, теж чимось налякана так, що в неї вуха завжди були червоні. Мирон птицею літав до губернії, до Москви й Петербурга, повернувшись, тупав широкими закаблуками американських черевиків і злорадно оповідав про п'яного, розпутного мужика, що, мов п'явка, присмоктався до царя.

— У живого такого мужика — не вірю! — вперто казала напівсліпа Ольга, сидючи біля невістки на канапі, де вовтузився й кричав її дворічний син Платон.— Це навмисно вигадано, для прикладу...

— Це — надзвичайно!—виголошував веселий Тетянин чоловік.— Це — чудово! Село — мститься! Ага?

Він радісно потирив жирненькі руки свої, оброслі рудою шерстю. Він один упевнено чекав якогось свята.

— Боже мій! — досадливо скрикувала Тетяна.— Що тебе радує? Не розумію!

Здивовано розкривши рота, Митя каркав:

— Я-ак? Ти — не розумієш? Так зрозумій же! За все,

що воно витерпіло, село — мститься! В особі цього мужика воно виробило в собі руїницьку отруту...

— Дозвольте! — зморщившись, сказав Мирон. — Ще недавно ви говорили інакше...

Але Митя майже нестямно, захлинаючись словами, говорив проникливим шепотом:

— Це — символ, а не просто — мужик! Три роки тому вони святкували трьохсотлітній ювілей своєї влади і ось...

— Дурниці, — різко сказав Мирон; лікар Яковлев, як завжди, посміхався, а Яків Артамонов думав, що коли ці балачки стануть відомі жандармові Нестеренкові...

— Нащо ви все це говорите? — питає він. — Який толк?

І умовляв:

— Облиште!

Він помічав, що й Мирон надзвичайно неуважний, стурбований, це особливо бентежило Якова. Кінець кінцем з усіх людей один тільки Митя залишився таким же, яким був, так само крутився дзигною, бризкав жартами і вечорами, граючи на гітарі, співав:

Жона моя в гробу...

Але Тетяні вже не подобались його пісеньки:

— Фу, як це набридло! — казала вона і йшла до дітей.

Митя спритно вмів заспокоювати робітників; він порадив Миронові закупити по селах борошна, крупів, гороху, картоплі й продавати робітникам за свою ціну, нараховуючи тільки перевіз та розтрус. Робітникам це сподобалось, а Якову стало ясно, що фабрика вірить веселій людині більше, ніж Миронові. Яків бачив, що Мирон все частіше свариться з Тетяниним чоловіком...

— Ви хочете держати ніс за вітром? — чітко, не ховаючи злоби, питає Мирон, а Митя, посміхаючись, відповідає:

— Воля народу... право народу...

— Я питаю: хто ж, власне, ви? — кричить Мирон.

— Годі-бо вам горлати, — бурчить Артамонов старший, але Яків бачить у тьмяних батькових очах іскорки задоволення, старому приємно бачити, як сваряться зять і небіж, він посміхається, коли чує роздратований вереск Тетяни, посміхається, коли мати боязко просить:

— Налий мені, Таню, ще чашечку...

Все нове було тривожне й вихоплювалось, якимось

зненацька, без зв'язку з попереднім. Раптом цілком осліпла вже тітка Ольга застудилася і через дві доби померла, а за кілька днів по її смерті місто й фабрику наче громом оглушило: цар зрікся престолу.

— Що ж тепер — республіка буде? — спитав Яків брата, що радісно встромив носа в газету.

— Республіка, звичайно! — відповів Мирон, схилившись над столом; він впирався долонями в розпластаний аркуш газети так, що папір напнувся і раптом лопнув з тріском. Якову це видалося недобрим знаком, а Мирон розігнувся, обличчя в нього було незвичайне, і він сказав невластивим йому голосом, крикливо, але ласкаво:

— Почнеться одужання, оновлення Росії,— от що, голубе!

І розмахнув руками, наче бажаючи пригорнути Якова, але зараз же одну руку опустив, а другу, подержавши простягнутою, підніс, поправив пенсне, знов простяг руку, став схожий на semaфор і заявив, що завтра ж увечері їде до Москви.

Митя теж вимахував руками, наче змерзлий візник, він кричав:

— Тепер все піде чудово; тепер народ скаже, нарешті, своє могутнє слово, давно визріле в душі його!

Мирон уже не сперечався з ним, задумливо посміхаючись, він облизував губи; а Яків бачив, що так і є: все пішло чудово, всі зраділи, Митя з ганку розповідав робітникам, що зібралися у дворі, про те, що робилося в Петербурзі, робітники кричали ура, потім, схопивши Митю за руки, за ноги, почали підкидати в повітря. Митя скулівся в грудочку, у великий м'яч, і злітав дуже високо, а Мирон, коли його теж почали качати, якось розламувався в повітрі, здавалося, що в нього відриваються і руки і ноги. Митю оточив натовп старих робітників, і здоровенний, жилавий ткач Герасим Воїнов кричав в обличчя йому:

— Митрію Павловичу, ти — зручна людина, зручна,— зрозумів? Хлопці — ура йому!

Кричали ура, а кочегар Васька, пританцьовуючи, поблискуючи лисуватим черепом, горлав, наче п'яний:

Ех,— далеко люди сиділи
Від царського трона!
Підійшли та погляділи —
На троні — ворона!

— Шпар, Вася! — підохочували його.

Якова теж хотіли качати, але він утік і заховався в будинку, будши певен, що робітники, підкинувши його вгору,— не підхоплять на руки, і тоді він розіб'ється об землю. А ввечері, сидючи в конторі, він почув надворі під вікном голос Тихона.

— Нащо відняв цуценя? Ти продай його мені. Я з нього гарну собаку виховаю.

— Е, діду, хіба тепер час собак виховувати? — відповів Захар Морозов.

— А ти що робиш? Продай, візьми карбованця, ну?

— Відчепись!

Яків, виглянувши з вікна, сказав:

— А цар, Тихоне, га?

— Егеж,— обізвався старик і, подивившись за ріг будинку, тихенько свиснув.

— Скинули царя!

Тихон нахилився, підтягаючи халяву чобота, і сказав у землю:

— Розігралися. Ось воно — Антонове слово: загубила кибитка колесо!..

Випростався й пішов за ріг будинку, гукаючи неголосно:

— Тулун, Тулун...

Наче в хороводі пішли крикливо веселі тижні; Мирон, Тетяна, лікар та й усі люди стали ласкавіші одне до одного; з міста з'явилися якісь незнайомі й повезли з собою слюсаря Минаєва. Потім настала весна, сонячна й гаряча.

— Слухай-но, Солоненький,— казала Поліна,— я все-таки не розумію, як же це? Цар відмовився царювати, солдатів усіх перебили, покалічили; поліцію розігнали, верховодять якісь цивільні,— як же тепер жити? Всякий чорт робитиме все, що схоче, і, звичайно, Житейкін не дасть мені спокою. І він, і всі інші, хто залицявся до мене і кому я відмовила. Я не хочу, не можу тепер, коли всі за одно, жити тут, я мушу жити там, де мене ніхто не знає! І потім: коли це вже зроблено,— революція і воля,— то, звісно, для того, щоб кожний жив, як йому подобається!

Поліна говорила все настирливіше, все багатослівніше, Яків почував у її мові щось незаперечне і заспокоював:

— Почекай трохи, утрясється це, тоді...

Але він уже не вірив, що хвилювання цавкруги заспо-

коїться, він бачив, що з кожним днем на фабриці шум скипає густіший, стає грізніший. Людина, що звикла боятися, завжди знайде причину для страху; Якова став лякати смажений череп Захара Морозова, Захар ходив царком, робітники йшли за ним, як барани за вівчаркою, Митя літав круг нього, мов ручна сорока. Справді, Морозов набув схожості з великою собакою, що вивчилась ходити на задніх лапах; спалена шкіра на голові його, мабуть, порепалась, він іноді обмотував голову, як чалмою, купальним, волохатим Тетяниним рушником, якого дав йому Митя; величезна голова, придавивши Захара, зробила його нижчим на зріст; ходив він важно, як гладкий помічник справника Екке, великі пальці тримав за поясом обшарпаних солдатських штанів і, ворущачи рештою пальців, як риба плавцями, погукував:

— Товариші — порядок!

Він судив трьох хлопців за крадіжку полотна; голосно, так що було чути на всьому дворі, він питав злодіїв:

— Ви розумієте, у кого вкрали?

І сам же відповідав:

— Ви вкрали в себе, у всіх нас! Хіба можна тепер красти, сучі діти?

Він наказав відшмагати злодіїв, і двоє робітників задоволено відхльостали їх лозинами, а Васька-кочегар несамовито співав, пританцьовуючи:

От як нині паразитів січуть!

От який у нас праведний суддя...

Зірвався, забурмотів щось, розводячи руками, і зненацька крикнув:

Спаси, господи, люди твоя!

Митя гукнув:

— Браво-о!

Митя бігав у сіреньких штанцях, у шкірянім кашкеті, збитім на потилицю, на рудому обличчі його блищав піт, а в очах сяяла хмільна, зеленкувата радість. Вчора вночі він тяжко посварився з дружиною; Яків чув, як з вікна їхньої кімнати в сад летів спочатку голосний шепіт, а далі нестримуваний крик Тетяни:

— Ви — клоун! Ви — безчесна людина! Ваші переконання? У старців — нема переконань. Брехня! Місяць тому ці твої переконання... Досить! Завтра їду в місто до сестри... Так, діти зі мною...

Це не здивувало Якова, він давно вже бачив, що ру-

денький Митя стає все огиднішою людиною, але Яків був здивований і навіть трохи пишався з того, що він найперший підмітив неспадійність руденького. А тепер навіть мати, яка ще недавно любила Митю, як вона любила півнів, бурчала:

— Що ж це, який він став незгідливий, мов жиденя! От годуй їх...

Митя кричав:

— Все — чудово! Життя — красуня, розумниця! Але байки про можливість мирного співжиття вовків з баранами, — це треба забути, Тетяно Петрівно! З цим — спізилися!

Мирон злісно й сухо спитав його:

— А що ви скажете завтра?

— Що життя підкаже! Так! Ну, далі?

Дружина й Мирон ходили круг Миті так обережно, наче він був замазаний сажею. А через кілька днів Митя переїхав до міста, захопивши з собою майно своє: три великі в'язки книг та корзину з білизою.

Усюди Яків спостерігав безладну, пожежну метушню, всі люди димилися димом явної дурості і ніщо не обіцяло близкого кінця цим божевільним дням.

— Ну, — сказав він Поліні, — я вирішив: їдемо! Спочатку — до Москви, а там — поміркуємо...

— Нарешті! — зраділа жінка, пригортаючи, цілуючи його.

Липневий вечір, сповнивши сад червонуватими сутінками, дихав у вікна важким запахом землі, розмоченої дощем, нагрітої сонцем. Було добре, але сумно.

Знявши із своєї шиї гарячі, вологі руки Поліни, Яків задумано сказав:

— Закрий груди... Взагалі — одягнися! Треба — серйозно.

Вона зіскочила на підлогу з колін його, за два стрибки підбігла до ліжка, обгорнулась халатом і діловито сіла поруч нього.

— Так от, — заговорив Яків, розтираючи долонею бороду по щоці так, що волосся скрипіло. — Треба подумати, пошукати таке місце, державу, де спокійно. Де нічого не треба розуміти і думати про чужі справи не треба. От!

— Звичайно, — сказала Поліна.

— Все треба робити обережно. Мирон каже: поїзди набиті збіглими солдатами. Треба прибіднитися...

— Тільки ти візьми з собою побільше грошей.

— Ну, звичайно. Я поїду так, щоб мої не знали — куди. Я ніби до Воргорода поїду,— розумієш?

— А нащо приховувати? — здивовано й недовірливо спитала Поліна.

Він не знав — нащо; ця думка тільки що з'явилася в нього, але він почував, що це — хороша думка.

— Ну, знаєш, батько, Мирон, розпити... Це все — не потрібне. Гроші — в Москві, грошей я можу дістати багато, хороших...

— Тільки — швидше! — благала Поліна.— Ти бачиш: жити — не можна. Все дорого, і нічого немає. І, напевно, грабуватимуть, бо — як жити?

Озираючись на двері, вона шепотіла:

— Ось куховарка була добра, а тепер стала язиката і завжди наче п'яна. Вона може зарізати мене під час сну, чому ж не зарізати, якщо все так сплуталося? Вчора, чую — перешіптується з кимось. Боже мій! — думаю,— ось воно! Але прочинила тихенько двері, а вона стоїть навколішка і гарчить! Жах!

— Стривай,— спинив Яків швидкий потік її тривожного шепоту.— Спочатку поїду я...

— Ні,— голосно сказала вона, вдаривши кулачком своїм по коліні.— Спочатку — я! Ти даси мені грошей і...

— Що ж, ти — не віриш мені? — ображено й сердито спитав мужчина і дістав твердо сказану відповідь:

— Не вірю. Я — чесна, я кажу прямо: ні! Хіба можна тепер вірити, коли всі й царя зрадили, і все зраджують? Ти — кому віриш?

Вона говорила переконливо і ще переконливіше говорили її груди із згорток розстебнутого халата. Яків Артамонов поступився; вирішили, що вона завтра ж почне збиратися, поїде до Воргорода і там почекає на нього.

Другого ж дня Яків став скаржитись на болі в шлунку, в голові, це було вельми правдоподібно; за останні місяці він дуже схуд, став в'ялий, неухважний, райдужні очі його потьмарились. І через вісім днів він їхав шляхом від міста до станції; тихо їхав краєм збитого шосе з вивернутим камінням, що стирчало серед глибоких вибоїв, у них засохла грязь, здута горбом, покреслена розколинами. Позад нього лишалося таке ж розбите, розвалене життя,

а спереду з м'якої ями в центрі димних хмар білявою плямою проблискувало мертвеньке сонце.

Через місяць Мирон Артамонов, приїхавши з Москви, сказав Тетяні, нахиливши голову, розглядаючи долоню свою:

— Мушу сказати тобі дещо сумне: у Москві до мене з'явилась оця пошла дівиця, з котрою жив Яків, і сказала, що якісь люди — гм, які тепер люди? — побили його і викинули з вагона...

— Ні,— скрикнула Тетяна, спробувавши підвестися з стільця.

— На ходу поїзда. За дві доби він помер, і вона поховала його на сільському кладовищі біля станції Петушки.

Тетяна мовчки приклала хустку до своїх очей, її гострі плечі затремтіли, чорна сукня якось потекла з них, наче ця жінка, худюща, з довгою шнею, стала танути.

Мирон поправив пенсне, хруснув пальцями, потираючи руки, послушав бомкання одинокого дзвона, благовіст до вєношної, потім, походжаючи по кімнаті, сказав:

— Чого ж плакати? Між нами — він був цілком нікчемна людина. І — непристойно дурний, вибачай! Звичайно — шкода. Так.

— Боже мій,— сказала Тетяна, кліпаючи почервонілими повіками, і, послинивши пальця, пригладила брови.

— Ця спритна дівиця,— казав Мирон, засунувши руки в кишені,— вельми невдало удає смутну вдову, але вдягнена так шикарно, що — ясно: вона обібрала Якова. Вона каже, що писала нам сюди.

Тетяна заперечливо хитнула головою.

— Ні? Я так і знав. Я вважаю, що батькові й матері не треба казати про це, хай думають, що Яків живий. Так?

— Так, це краще,— погодилась Тетяна.

— А втім, дядько, здається, нічого вже не розуміє, але мати втопила б себе в сльозах...

Похитавши головою, Тетяна сказала:

— Незабаром ми всі загинемо.

— Можливо, якщо залишимося тут. Але я негайно виряджаю дружину й дітей геть звідсіля. Раджу й тобі забратись, не чекаючи, коли Захар Морозов... Отже: ми старим нічого не скажемо. Ну, вибач, їду додому, дружина нездужає...

Довгою рукою своєю він струснув руку сестри й пішов, сказавши:

— Страшенно трудно їздити тепер, залізниці в жахливому стані!

Артамонов старший жив у півсні, повільно поринаючи в сон, все глибший. Вночі і більшу частину дня він лежав у ліжку, решту часу сидів у кріслі, проти вікна; за вікном голуба порожнеча, іноді її замазували хмари; в дзеркалі відбивався гладкий старик з надутим обличчям, заплелими очима, клочкуватою, сірою бородою. Артамонов дивився на своє обличчя й думав:

«Хороший комар».

Приходила дружина, нахилялась над ним, торсала і пхикала:

— Їхати звідси треба, лікуватися треба...

— Забирайся,— ліниво казав Артамонов.— Забирайся, коняко. Набридла. Дай спокій.

І, залишаючись сам, прислухався, як по-святковому гудуть люди у дворі, в саду, всюди. А фабрика — мовчить.

Звичний співбесідник, обдурена людина, що оживляла Артамонова уколами своїх дрібних думок,— зник, умер. І добре зробив,— думати старому було трудно, не хотілось, та він давно вже зрозумів, що марна річ думати, бо зрозуміти нічого не можна. Куди зникли всі: Яків, Тетяна, зять?

Іноді він питав дружину:

— Ілля — повернувся?

— Ні.

— Нема ще?

— Нема.

— А Яків?

— І Яків.

— Так. Гуляють. А діло Мирошка ссе.

— Ти не думай про це,— радила Наталія.

— Забирайся.

Вона йшла в куток і сиділа там, дивлячись тьмяними очима на колишню людину, з якою змарнувала все своє життя. В жінки тряслась голова, руки рухались непевно, як вивихнуті, вона схудла, оплила, як лойова свічка.

Зрідка, але все частіше, Петра Артамонова будила незрозуміла метушня в домі: з'являлись якісь чужі люди, він придивлявся до них, намагаючись зрозуміти їх галасливу маячню, чув зойки дружини:

— Господи, та--що ж це? За що? Так це—хазяїн, хазяї ми! Ну, дайте я відвезу його, йому лікуватися треба, до міста треба йому! Та — дозвольте ж відвезти...

«Сховати хочє. А — чого ховати? — міркував Артамонов.— Дурна. Увесь вік свій дурною жила. Яків — у неї вдався. І — всі. А Ілля — в мене. Ось він повернеться — він наведе порядок...»

Ішов дощ, падав сніг, тріщав мороз, вила й посвистувала завірюха.

З цього стану пів'яву-півсну Артамонова вихопило прикре відчуття голоду. Він побачив себе в саду, в альтанці; крізь її шибки та поміж мокрими гілками просвічувало червонувате, дивно близьке небо, здавалося, що воно висить тут же, за деревами і до нього можна доторкнутись рукою.

— Їсти хочу,— сказав Артамонов; йому не відповіли.

Синювата, вогка імла сповнювала сад; перед альтанкою стояли, поклавши голову на шию один одному, двоє коней, сірий і темний; на лаві за ними сидів чоловік у білій сорочці, розплутуючи велику в'язку вірвовок.

— Наталю, чуєш? Їсти давай...

Раніш, коли він, очунявши від забуття, кликав дружину, вона зараз же з'являлася, вона завжди була десь поблизу, а сьогодні — нема її.

«Невже? — подумав Артамонов, і в голові його поясилося. — Чи — захворіла?»

Він підвів голову, біля дверей до лазні крізь кущі щось блищало, потім виявилось, що це рушниця з багнетом за спиною зеленкуватого солдата, невидимого в кущах. У дворі хтось кричав:

— Ви що, товариші,— жартуете? Хіба так коней держать? Так — свиней не держать! А чому сіно неприбране й намокло? А до лазні, під замок — хочеш?

Чоловік у білій сорочці скинув вірвовки з колін на землю і підвівся, сказавши неголосно до солдата:

— Явився еси з небеси, чорт його занеси!

— Командирів стало більш, як колись,— відповів солдат.

— І хто їх, дияволів, призначає?

— Самі себе. Тепер, браток, все само собою робиться, як у бабиній казці.

Чоловік підійшов до коней, взяв їх за гриви,— Артамонов старший крикнув як міг голосно:

— Гей, поклич дружину!

— Мовчи, старий,— відповіли йому.— Ач, дружину захотів...

Коні пішли. Артамонов провів долонею по обличчю, по бороді, холодними пальцями помацав вухо, оглянувся. Він лежав біля глухої, незаскленої стіни альтанки, під яблунею, на якій червоні яблука висіли кетягами, як горобина; лежати було твердо; він укритий своєю зношеною лисячою шубою і на ньому грубий зимовий піджак. Але — не жарко. Не можна зрозуміти — чого він тут? Може — в домі перед святом прибирають? Яке ж свято? Чому коні в саду й солдат біля лазні? І хто це горлає у дворі: «Ви, товаришу, — безголовий хлопчисько! Чого? Люди стомилися? Стомлюватись — рано! Не корчіть дурня...»

Кричали далеко, але крик оглушував, аж гуло в голові. І ніг мовби немає; від колін не рухаються ноги. Яблуно на стіні малював маляр Ванька Лукін, злодій; він потім обікрав церкву і помер, сидячи у в'язниці.

До альтанки увійшов хтось дуже широкий, у волохатій шапці; він вніс холодну тінь і густий запах дьогтю.

— Це — Тихон?

— Аякже...

Буркотлива відповідь Тихона теж оглушила. Старий двірник розвів руками, наче поплив над скрипучою підлогою.

— Хто це горлає?

— Захарко Морозов.

— А — солдат чого тут?

— Війна.

Помовчавши, Артамонов спитав:

— І сюди ворог дійшов?

— Це — проти тебе війна, Петро Ілліч...

Хазяїн суворо сказав:

— Ти, старий дурню, не жартуй, я тобі не товариш!

Він почув спокійну відповідь:

— Остання війна, більше не хочать. І тепер — усі товариші. А для дурня я справді старий.

Було ясно, що Тихон кепкує. Ось він безцеремонно сів у ногах в хазяїна, не скинувши шапку. У дворі сиплювато, зірваним голосом командують:

— І щоб після восьмої години на вулицях — ніяких фігур!

— Де жінка? — спитав Артамонов.

— Пішла хліба шукати.

— Як це — шукати?

— А як же? Хліб — не цегла, на землі не валяється.

Сутінки в саду все густішали, синішали; біля лазні позіхнув, завив солдат, він став зовсім невидимий, тільки багнет блищав, як риба у воді. Багато про що хотілося спитати Тихона, але Артамонов мовчав: все одно в Тихона нічого не зрозумієш. До того ж і запитання якось скакали, плуталися, не даючи розуміти, котре з них важливіше. І дуже хотілося їсти.

Тихон забурчав:

— Дурень, а правду збагнув раніше за всіх. Ось воно як повернулося. Я казав: усім каторга! І — прийшло. Змахнули, як порох ганчіркою. Як стружку змели. Отак-то, Петро Ілляч. Отак. Чорт стругав, а ти — помагав. А — до чого все? Грішили, грішили — ліку нема гріхам. Я все дивився: диво! Коли кінець? Ось наступив на вас кінець. Відлилося вам свинцем усе це... Загубила кибитка колесо...

«Марить», — зміркував Артамонов, але все-таки спитав:

— Чого я тут?

— Вигнали з будинку.

— Мирон?

— Усіх.

— А... Яків?

— Його давно нема.

— Де Ілля?

— Чути — з цими. Мабуть, тому ти й живий, що він — з ними, а то...

«Марить», — впевнено вирішив Петро Артамонов і замовк, думаючи: — Вижив з розуму, дідуган. Цього й треба було сподіватися».

Дрібні, тьмяненькі зірки висипалися на небо; раніш мовби не було таких зірок. І не було їх так багато.

Тихон узяв шапку і, жмакаючи її в руках, знову забурчав:

— Відригнулася вам вся хитра дурість ваша. Старцям — легше.

Раптом, іншим голосом, він спитав:

— Пам'ятаєш хлопчиська, конторникового?

— Ну? Так — що?

Петро Артамонов не міг зрозуміти: злякало чи тільки

здивувало його це несподіване запитання? Але він зараз же зрозумів, як тільки Тихон сказав:

— Вбив ти його, як Захар цуценя. А нащо вбив?

Артамонову стало ясно: Тихон, нарешті, все-таки доніс на нього, і ось його, хворого, заарештували. Але це не дуже злякало його, а скоріше обурило нелюдським безглуздям. Він сперся на лікті, підвів голову, заговорив тихо, з докором і глумом, почувуючи на язиці якусь гіркоту й сухість у роті:

— Це ти — брешеш! І — для кожної провини є строк, давність! А ти — всі строки пропустив. Так! І — збожеволів. І — забув, що сам бачив, сам сказав тоді...

— А — що я сказав? — перебив його старий. — Я, звісно, не бачив, ну — я зрозумів! Сказав, щоб подивитися: що ти роби́тимеш? Я — неправду сказав, а ти — радий, ухопився за неправду. Я дививсь-дививсь, чекав-чекав... І всі ви — такі. Олексій Ілліч навчив тестя свого, п'яницю, трактир Барського підпалити, а твій батько здогадався про це, підстроїв, що забили п'яницю на смерть. Микита Ілліч знав це, він теж до всього доходив розумом. Йому б мовчати, а він, зі злості на тебе, мені сказав. Я кажу: «Ти чернець, тобі все це забути треба, а я — пам'ятатиму». Залякали ви його ділами вашими. Послали його в зашморг, а потім у монастир: молись за нас! А йому за вас і молитися страшно було, — не смів! І через те — бога втратив...

Здавалося, Тихон може говорити до кінця всіх днів. Говорив він тихо, роздумливо і мовби незлобиво. Він став майже невидимий у густій гарячій п'ятні пізнього вечора. Його кострубата мова, нагадуючи нічне шарудіння тарганів, не лякала Артамонова, але давила своєю вагою, дивуючи до німоти. Він все більше переконувався, що цей незрозумілий чоловік збожеволів. Ось він протяжно зітхнув, наче зваливши з плечей своїх тягар, і продовжував так само однотонно розкопувати минуле, не потрібне:

— Віри ви, Артамонови, і мене позбавили. Микита Ілліч збив мене через вас, сам збезбожив і мене... Ні бога, ні чорта немає у вас. Ікони в домі держите для омани. А що у вас є? Не можна збагнути. Мовби і є щось. Обманщики. Обманом жили. Тепер — все видно: роздягли вас...

Насилу поворушивши тіло своє, Артамонов скинув на підлогу страшенно важкі ноги, але шкіра підошов не

відчула підлоги, і старому здалося, що ноги відділились, пішли від нього, а він повис у повітрі. Це — злякало його, він схопився руками за плече Тихона.

— Куди? — спитав двірник, грубо струсивши його руки.— Не займай. Сили в тебе нема, не задушиш. У батька твого -- була сила, -- хвастощами зійшла. Віри, кажу, позбавили ви мене; не знаю, як тепер і померти мені. Задивився на вас, біси...

Артамонову все дужче хотілось їсти, і його дуже лякали поги.

«Невже — помираю? Мені ще сімдесяти п'яти нема. Господи...»

Він знову спробував лягти, але не вистачило сил підняти ноги. Тоді він наказав Тихонові:

— Допоможи, підійми ноги мої!

Поклавши на лаву мертві ноги колишнього хазяїна, Тихон сплюнув, знову сів, тикаючи рукою в шапку, в руці у нього щось блищало. Артамонов придивився: це голка. Тихон у темряві вшивав шапку, стверджуючи цим своє безумство. Над ним мигтів сірий, нічний метелик. У саду, в повітрі простяглись три смуги жовтого світла, і чийсь голос далеко, але виразно сказав:

— Назад, товариші, повернення нема й не буде для нас...

Тихон заглушив цей голос:

— Також і батько твій; він брата мого убив.

— Брешеш,— мимоволі сказав Артамонов, але зразу й спитав: — Коли?

— От тобі й коли...

— Чого ти все брешеш, божевільний? — раптом обурився Артамонов, відчуваючи, як голод все та сушить його.— Чого тобі треба? Совість мені ти, суддя? Чому ти мовчав тридцять років з гаком?

— От і мовчав. Значить — думав!

— Злобу плекав? Ех... Ну, іди, донеси поліції.

— Поліції — нема.

— Скажи — ось він мене все жигтя напував, годував,— судить його! Так, уже ж доніс! Чого ж треба, ну? Притисни, пристраши мене,— грошей вимагай, ну?

— Грошей у тебе нема. Нічого в тебе нема. І — не було. А на суддів мені — наплювати. Я — сам собі суддя.

— Так чим ти загрожуєш, навіжена людино?

Але Тихон мовби не загрожував, Артамонов певвиразно почував це. Тихон бурчав:

— Кінець усім Каїнам. За що брата вбили?

— Брешеш про брата!

Старики почали говорити швидше, перебиваючи один одного.

— Я брешу? Я з ним був тоді...

— З ким?

— З братом. Я втік, коли батько твій пристукнув його. Це його кров'ю зійшов батько. Для чого кров?

— Спізвився ти...

— Ну, от - - перекинули вас, звалили, зостався ти беззахисний, а я, як і був, осторонь...

— Божевільним лишився...

Артамонов почував, що колишній грабар загонить його в куток до ями, де все невиразне, незрозуміле й страшне. Він настирливо торочив:

— Спізвився ти. Брата — брешеш — не було в тебе, у таких, як ти, — нічого не буває...

— Совість буває.

— Ти сам збив з пантелику мені сина, Іллю!

— Це ви, Артамонови, збили з пантелику мене, Микита Ілліч роз'ятрив!

— А він казав — ти його!

— Мені скільки разів убити кортіло батька твого. Я його мало лопатою по голові не хряснув... Ви — хитрі...

— Ти сам...

— Серафима завели. Він теж мутив мене: нікого не кривдить, а живе неправедно. Як це так? Скрізь — хитроші...

— Хто йде? К-куди? — сердито, голосно гукнули в темряві. — Сказано вам, гадам, — після восьмої не вештатись!

Тихон підвівся, підійшов до дверей і вивалився з них у темряву. Артамонов, приголомшений хвилюванням, голодом, втомою, бачив, як крізь три смуги масляного світла в саду майнуло широке, чорне. Він заплющив очі, сподіваючись тепер чогось остаточно страшного.

— Дістала? — спитав Тихон когось.

— Ось — усе!

Це — голос дружини. Де була вона, нащо вона покинула його з цим стариком?

Артамонов розплющив очі, підвівся на ліктях, дивля-

чись у двері, заткнуті двома чорними постатями. Раптом йому згадалося, що він все життя думав про те, хто винен перед ним, з чнеї провини життя його було так важко заплутане, насичене якимось обманом. І от зараз усе це стало ясно.

Дружина підійшла до нього, нахилилася, зашепотіла:

— Ну, слава тобі, господи...

— Ось, Тихоне, хто винен у всьому! — рішуче сказав Артамонов і полегшено зітхнув. — Вона скупилася, вона мене настроювала, так!

Він переможно закричав:

— Через неї і брат Микита пропав. Ти сам знаєш, так...

Артамонов задихнувся... Було дивно бачити, що дружина не образилась, не злякалась, не заплакала. Вона гладила тремтячою рукою волосся на голові його і тривожно, але ласкаво шепстіла:

— Тихенько, не кричи, тут — люті всі...

— Істи давай...

Дружина сунула в руку йому огірок та важкий шматок хліба; огірок був теплий, а хліб прилип до пальців, як тісто.

Артамонов здивувався:

— Це — що? Мені? Все?

— Тихше, Христа ради, — шепотіла Наталія, — адже ж — нема нічого! І солдатики теж...

— Це ти мені — за все? За весь страх, за все життя!

Він, зважуючи хліб на руці, бурмотів і догадувався, що сталося щось нестерпно, смертельно образливе, в чому навіть і вона, Наталія, не винна.

Він шпурнув хліб до дверей, сказавши глухо, але твердо:

— Не хочу.

Тихон підняв хліб, забурчав, дмухнув на нього, Наталія знову почала тикати шматок у руку чоловікові, приказуючи пошепки:

— Їж, їж, не сердься...

Відштовхнувши її руку, Артамонов міцно заплющив очі і крізь зуби повторив з шаленою люттю:

— Не хочу. Геть.

АНЕКДОТ

Коли рудий, носатий лікар, обмацавши холодними пальцями тіло Єгора Бикова, сказав, незаперечним басом, що хвороба запущена, небезпечна,— Биков відчув себе так само скривджено, як у юності, рекрутом і, в рік турецької війни, під Ені-Загрою, серед колючих кущів, де він валявся з перебитою ногою, чорний нічний дощ розмочував його, біль, поволі, віддирав тіло з кісток.

— Що ж це? Помру, чи що?

Лікар, сидячи біля стола, збирався писати, пробував іржаве перо й говорив щось незрозуміле, але засмучений Биков не слухав його, дивлячись у вікно,— вулицею вітер гнав пір'я, стружки, пил.

— Пили ви багато...

В думці вилаявши лікаря, хворий відказав:

— Це — не причина, хіба мало людей п'є, однак не всі ж помирають передчасно!

Розум сердито підказував:

«Он — курка; курка житиме, нанесе яєць, висидить курчат, а ти — помреш! І вся праця тяжких днів твоїх загине марно».

Мовчки провівши лікаря до дверей, Биков, у туфлях на босу ногу, в спідній білизні й сірому халаті, глянув у дзеркало, там незвичайно чітко відбилось вузьке, кістляве обличчя, похмуро освітлене зеленуватими очима, з щік та підборіддя спускалось на груди пряме волосся довгої бороди. Нехороше обличчя.

Биков зітхнув, простогнав тихенько й сів біля вікна в шкіряне крісло, посопуючи носом, почувуючи, як у правому боці ворухнуться хвороба, невтомно просвердлюючи печінку, сповнюючи все тіло п'яною млявістю й гіркою образою.

— Пив багато! А ти чим себе втішаєш, дурню? — спитав він лікаря, дивлячись, як той вилазить на прольотку візника.

— Самовар подавати?

Товста, дурна баба, куховарка Агафія, стояла на порозі.

— Скільки разів говорив я тобі, червона пико, не став крісло біля вікна, проти сонця! Дивись, як воно вигоріло. Що ж, по-твоєму, сонце світить, щоб псувати меблі?

— Та ви самі його пересунули,— лагідно обізвалася Агафія.

Биков згадав, як боляче було йому пересувати важке крісло, і це, разом з лагідністю баби, ще дужче розлютило його.

— Іди к чортам!

Агафія зникла. Биков подивився услід їй, думаючи:

«Оця житиме ще років сорок, а мені—помирати! Як же майно? От — одружитися не встиг, діла захопили. Треба було одружитися зразу після війни, тепер були б діти. Обережність не дала. І лікуватися спізнився. Як знати, що мені дано коротке життя?»

І, схиливши голову, він, уголок, поскаржився:

— Ех, ти, господи, господи...

Найбезглуздіше й найдосадніше було те, що нікому передати майна, надбаного двадцятилітньою тратою сил і хитрістю розуму. Віддати в монастир чи на яке-небудь інше боже діло? Розум не згоджувався на це. Биков добре знав, що попи, ченці та інші люди, які завідують земним майном бога,— ненадійні, всі вони такі ж темні грішники, як сам він. Та й з богом — негарзд; Биков ставився до нього обережно, недовірливо, завжди почувуючи, що бог добре знає всі його діла і помисли, стежить за ним пильно, і ніхто інший, як сам бог, не раз перешкодив йому, сперечався проти його, необхідної для життя, людської пожадливісті. Бувало так, що ось уже все налагоджене, готове, а раптом у душі, наче сірник загорявся, трепетав маленький вогник, будив якесь сірі,

хмарні думки, будив побоювання гріха, кари, інколи ви-кликав навіть щось схоже на почуття жалю до людей, яких Бикову вдавалося обдурити й притиснути.

Він добре розумів, що це не чорт жартує, а саме бог грається з ним, примушуючи його, проти розуму, поступатися людям, і, насмішкуюато ображаючись, він говорив нахлібникові й наперсникові своєму, Кікіну, горбатуму, боязкому чоловічковві з пташиними очима:

— А чому це мій обов'язок жаліти людей? Мене не жаліли. Мене добром ніхто не частував.

— Дурниці, звичайно,— погоджувався Кікін.

Згадавши про цього, Єгор Биков узяв палицю, держак від щітки для підлоги, постукав нею в стелю, і через дві, три хвилини у двері безшумно вкрутився маленький горбань; ноги в нього були криві, запліталися, і він вкручувався в повітря гвинтом, як штопор.

— Ну, як? — спитав він, боязко кліпаючи очима хворої курки.

— Помирати, чуєш, треба мені.

Кікін провів долонею по безбородому, жовтому обличчю.

— Може — бреше?

— Ні. Сам знаю.

— Так. Рано.

— Ото ж бо й є! Та — гаразд, помирати, то й помирати, від цього не відмовишся! Я — солдат. А, от, з майном що робити?

Наливаючи чаю, човгаючи ногами по підлозі, горбань сказав, зітхнувши:

— По закону — майно переходить племінникові, Якову Сомову.

— Та — він мені троюрідний! — обурено захрипів Биков, і обурення посилило біль у боку.— Я й не знаю, який він, і бачив його не більш як п'ять разів.

— Проте, по закону...

— Закон! — Биков, клацнувши зубами, круто вилаявся.

— Тоді — повернути на діла благодійності,— неохоче порадив Кікін.

— Ну, ні; я зерна свого на камінні не посію!

— Це, звичайно, не іграшка.

Подумавши, сердито поговоривши ще трохи, Биков доручив горбаневі завтра ж покликати племінника в гості.

— Подивлюся, що за звір.

Яків Сомов прийшов увечері, шанобливо вклонився і, не простягаючи руки, сказав:

— Здрастуйте!

Голос у нього був не гучний, але звучний і високий, слово прозвучало розумно; було ясно, що це не порожнє слово, а сповнене доброзичливості. Невисокий на зріст, був він стрункий, на його обвітреному обличчі лагідно й спокійно світились голубуваті очі, над лівим вухом уперто стирчав козацький чубок русого волосся, під великим носом кучерявилися світлі вусики. Було в ньому щось міцне, чисте, привабливе; Биков зразу ж відзначив це, проте, за звичкою ставлячись до людей недовірливо, сказав собі: «Обличчя — дурне. І, мабуть, бабій».

Уважно придивляючись до хлопця, бідно одягненого в синю сорочку, парусиновий піджак і такі самі штани, заправлені за халяви чобіт, схронуючи від болю, Биков діловито випитав у племінника — хто він? Виявилось, що Якову дев'ятнадцять років, він прикажчик у торгівлі лісним матеріалом, співає в церковному хорі першим тенором, любить вудити рибу і читати книжки. Слухаючи його спокійне оповідання, Биков з неприязню думав:

«Говорить, як на сповіді. Бреше, мабуть. Догадався, чого покликано, прикидається гарненьким».

І раптом, проти волі, він поквапився, сказав, скрививши темне обличчя своє усмішкою:

— А я от помираю.

Він почув у відповідь:

— Ну, навіщо ж?

— Як то — навіщо? — здивовано й сердито спитав Биков: — Хвороба в мене!

І рішуче сказав собі:

«Хлопець цей — дурний!»

Але Яків Сомов заговорив з незнайомою, ласкавою переконливістю:

— Проти всякої хвороби є ліки, приміром, морквяний сік. Рік тому в мене сухоти починались, то мати регентова, дуже добра, розумна старушка, порадила мені морквяний сік по склянці щоранку, натщесерце. І все минулося.

Хороше усміхаючись, Сомов провів рукою по шнї, по грудях, а Биков відчув, що спокійні слова племінникові начебто втихомирюють біль.

— То — сухоти, а в мене — інше.

— І сухоти — хвороба. Ні, ви обов'язково спробуйте морквяний сік або хрін, настояний на спирті. Хрін помагає ще краще, — в ньому є селітра, а селітра найперший засіб проти гниття; рибу солять — селітри додають у розсіл, щоб не гнила. А всяка хвороба — гниття...

На диво приємно говорив Яків Сомов, слова його котились одно за одним легко, наче піщинки, і хоронили недовіру Бикова до молодості племінника.

— Звідки ти знаєш це?

Охоче, як давньому другові, Яків розповів йому історію свого знайомства з одним освіченим чоловіком і чудовим рибалкою, який, восени минулого року, застрелився.

— Чого ж?

-- Через нещасливе кохання.

— Н-ну, стрілятися — безглуздя!

-- Прямолінійний був.

— Як це?

— Він був прямий у почуттях своїх...

— Угу, — сказав Биков, думаючи: «Чудний хлопець. Балакучий. Молодість, звичайно...»

Так, у легкій розмові, минуло ще чимало часу, а потім Сомов, глянувши на лінії стрілки настінного годинника, сказав, що йому пора на співку, шанобливо попрощався й пішов.

Єгор Биков приліг на диван, задумався. Довгі розмови з людьми завжди втомлювали його, — про що говорити? Зразу видно, чого хоче людина від тебе, і завжди знаєш, чого тобі треба від людини. А цей — особливий, хоч і хлопчак. Скромний, у рідню не лізе, дядьком не назвав ні разу, а напевне, знає, що дядько самотній. Може — хитрує? Не схоже.

Прийшов із складу, де приймав прядиво, стомлений, пітний Кікін, сів до стола.

— Був?

— Був.

— Ну, як?

— Хіба зразу відгадаєш? Однак — помітна в ньому приязність.

Наливаючи чай, Кікін голодно, жадібно жував хліб з ковбасою і уважно слухав роздумливу мову хазяїна.

— Любить утішати. Утішители — дурисвіти, я їм не

вірю. Приязність теж — не достоїнство для мене. Люди звикли жити так, піби господь пустив їх для висміювання одним одного.

— Це — правильно! підтвердив горбань, усе життя своє безжалісно осміювавши за потворність.

— Ото ж бо й є! А чорт зводить нас, як боєцьких півнів. Людям — гріх, чортові — сміх, — божий намір нікому не відомий. Господь, як поліцмейстер у театрі, дивиться, мовчить...

Биков довго говорив словами скривдженої людини, потім, стомлено заплющивши очі, спитав:

— Ти що чув про нього, про Якова?

Кікін, намазуючи медом шматок хліба, повернувся разом із стільцем, доповів:

— Хазяїн його, Титов, каже: парубок роботящий, але іноді виявляє фантазію.

— Що це?

— Не вмів Титов пояснити, а я зрозумів так, що Яків схильний робити зайве, чого не слід. Питав і соборного диякона; цей хвалить на всі заставки, але, звичайно, йому вірити не можна, приятель, разом рибу вудять. Квартирна хазяйка засвідчила, що п'є Яків тільки в компанії, а компанії в нього — сіра, ливарники від Кононова, слюсарі, цирульник...

— Не з губернатором же йому приятелювати.

— Баб до себе не водить, прихильний до чистоти, порядку, добрий.

— Добрий?

— Єге.

— Це — по молодості літ! Та-ак... Значить: відомі йому твої розпитування, і повинен був він догадатися, навіщо я його кликав?

— Навряд чи знає; я ж обережно.

Биков помовчав, подумав.

— Ну, що ж робити? Видно — так треба. Ти, все-таки, ще розвідай про нього. Та скажи, щоб він заходив до мене, я, здається, забув покликати його.

І з похмурою досадою Биков вигукнув:

— Ні, ти подумай, — як це мені? Працював-працював, стільки гріха на душу взяв, а — для кого? Для чужої людини, молокососа, га?

— Поганий анекдот, — упевнено сказав боязкий горбань, кліпаючи круглими очима.

Хвороба немовби ждала від лікаря слова дозволу, після візиту його вона заквапилася, рвучий біль у боку став сильніший, мутив розум, і Бикову здавалося, що в кожній точці тіла його невтомно працюють, ворущаються черв'ячки туги і образи.

— Як справи? — питав Кікін.

Биков сердито хрипів:

— Трудно, перший раз умираю, навику нема.

Він любив жарти і вмів жартувати; це вміння дуже допомагало йому в ті хвилини, коли люди, скривджені ним, докоряли й лаяли його.

— Так бог дав, щоб я тебе подолав,— говорив він тій чи іншій людині.

Але тепер жарти не виходили, і тільки за звичкою він, як завжди, висміював Кікіна, вже недоступного для глузувань. Цілі дні Биков лежав на дивані, головою в куток, під ікони, почувавши, як голова його бідніше на думки, порожня, мов бубонець, і б'ється, дзвенить у ній тільки одна дума:

«Помираю. За що?»

Іноді, щоб заглушити питання це, він пригадував напівзабуті слова молитов.

«Владико господи, вседержителю... заступи від усякого пекла, від усякої лютості... від духів лукавих, денних же і нічних...»

І почував, що слова ці, не примиряючи його з волею бога,— неминучістю передчасної смерті,— ще більше посилюють лютість образи і туги.

Вставав і, накинувши на плечі сірий, суконний халат, ішов мимо дзеркала до синьої, бездонної діри вікна,— дзеркало відбивало довгу постать арештанта, темне обличчя з мутними очима, скуйовджену бороду. Взявши гребінець з піддзеркальника, він сідав у крісло, розчісував волосся на голові, бороду і дивився на вулицю, на будинки, розділені густими садками, побудовані солідно, міцно, з розрахунком на віки.

На вулиці тихо, безлюдно, жарко. Хазяї роз'їхалися по дачах, біля воріт байдикують двірники. Дуже тихо, тільки в садках заклопотано щебечуть пташки, не заважаючи думати про несправедливість бога. Адже от — будинки ці, глибоко вкопані фундаментами в землю, цегляні людські гнізда, стоятимуть незчислений час, а людина, будівник домів, що прикрашає землю працею рук

своїх, приречена на смерть через короткий строк — за що? За що карається передчасною смертю георгіївський кавалер і купець другої гільдії Єгор Іванович Биков, чоловік, що не дожив і до півсотні років? Хіба він грішніший за інших, і хіба за гріхи смерть людини?

Вечорами, коли приходив Яків Сомов, хворий почував себе легше, розмови племінника відвертали від похмурих думок, викликаючи гостру цікавість до цього хлопця, бажання зрозуміти його і їдку заздрість до нього — він житиме довго, спокійно, багато, і все це коштом чужої сили; безгрішно може жити. От уже несправедливе й навіть глумливе безглуздя!

Розмови Якова були дуже цікаві; Биков часто й приємно дивувався з їх новизни, але помічав у словах племінника незвичайне поєднання дурості й розуму; це заважало йому спинитись на певному ставленні до Сомова, а він дуже квапився знайти таке ставлення.

«З природи він дурний чи від молодості?» — питав себе Биков, слухаючи Якова, а той, задумливо усміхаючись, говорив:

— Схоже на людей жити — нудно, а несхоже — важко.

— Це — так, — згоджувався Биков. — Однак — люди різні!

І було дуже досадно, коли цей гарненький хлопець, не заперечуючи, а все ж з упертістю, говорив:

— У головному — всі однакові, коли придивитися.

— А що — головне?

— Розрахунок на чужу силу.

Погладжуючи бороду, Биков мовчав, уважно придивлявся. Правду каже небіж. Але ж він сам житиме чужою, його, Бикова, силою, — розуміє він це чи ні? Якщо розуміє, значить говорить проти свого інтересу і — дурний, а не розуміє — теж дурний.

І, намагаючись знайти найістотніше у вдачі Якова, Биков казав:

— Життя, братіку мій, війна, закон його простий: не лови гав!

— Цілковита правда. Через те і всі неприємності.

— Без цього — не можна, без неприємностей тих!

Яків, усміхаючись, мовчав.

Бикову здавалося, що усмішки з'являються на

дівочому обличчі племінника невчасно, невиправдано, непотрібно, і є в них щось образливо-поблажливе.

«Видно — за розумника вважає себе», — міркував він, розглядаючи Якова примруженими очима.

І ще неприємніше було бачити, як Сомов, серед розмови, мовчав, опустивши очі, — мовчав, начебто він — людина, яка знає щось важливе, а сказати не хоче, бавлячись чайною ложкою або котяним гудзиком піджака.

Це мовчання одного разу так розсердило Бикова, що він закричав, захрипів:

— Ти — що, не розумієш, що тобі кажуть, чи — як?

Ввічливо і аж немовби випувато Яків відповів:

— Розумію, тільки — не згоден!

— Це чому ж?

— Я — інших думок.

— Яких? Скажи! Ти — говори, заперечуй! Яка в тебе причина мовчати?

Так само ввічливо Яків сказав:

— Сперечатись я не люблю та й не вмію. По-моєму, суперечки тільки зміцнюють незгоду людей.

— Значить — мовчати треба людям, — так, чи що?

Але племінник не відповів, продовжуючи свою думку:

— Адже сперечаються не для того, щоб знайти правду, а більше для того, щоб приховати її. Правду дуже просто дано людям: будьте, як діти, любіть ближнього, як самого себе. Проти цього сперечатися сором.

«Блаженний», — з досадою подумав Биков і сердито засміявся, хоч сміх посилював біль.

— Ти — що ж — умієш жити, як дитя, можеш? І ближнього вмієш любити, ну? Ех, ти! Сам же згодився, що життя — війна, а тепер кажеш... е, брат, це слабо!

Але, не бентежачись від його глузувань, Яків сказав з тихою впертістю:

— Все-таки крім цього — нема іншого способу звільнити життя від нещастя і треба рухати думки в цьому напрямі.

— Куди-и? В якому?

— А щоб жити просто, як діти.

— Та — дурна ти людина! Діти ж перші бешкетники на землі, хіба ти не знаєш? Ти дивись, як вони, звірята, лупцюють одне одного.

Племінник замовк, усміхаючись.

Бикову хотілось виляяти його, але він стримався і, захрипівши від болю, сказав похмуро:

— Ну, добре, ти — йди! Стомився я.

Сів біля вікна і, дивлячись, як над садками жевріють червонясті хмари, дуже замислився: темний хлопець! У мозку в нього — кісіль. Туманний хлопчак, не намацаєш його, не дається.

«О, господи! Скрізь — задачі, загадки...»

Їсть Яків повільно, це ознака погана: тихо їдять ледарі. І мало їсть, по-панськи відкушуючи шматочки, жує довго, як старий, хоч зуби в нього міцні, здорові. Задумливий, а в його літа про що думати? І ходить не швидко, теж задумливо, як по чужій землі. В обличчі є щось від «красної дівки», і якби не вихор — обличчя було б зовсім баб'яче.

Жити, як діти... дурень! Спробуй-по поживи отак-ото! А може, він не дурень, просто — лагідного серця хлопець, мало битий, не зашкарубло серце? І, через молодість, хлопець сподівається прожити життя без кривди собі й іншим, без гріха? Це — не погано б, тільки — ніяк неможливо!

Биков поглянув на своє нелегке життя, і йому стало так жаль себе, що якась частка цього гіркого жалю перелилася і на племінника.

«Знає, що несхоже на людей трудно жити, — повинен зрозуміти, що без гріха — як без масла: каша суха, робота — погана! Людині хочеться на м'якому спати. Все ж таки Яків приємний і повинна в ньому бути крапля биковської крові».

Та коли прийшов Кікін, Биков насмішкувато заговорив:

— Ну, брат, спадкоємчик мій не меткий, ні! Блаженський. Жити, каже, треба, як діти, чув ти?

— Це з евангелія, — несміливо сказав горбань.

— Що це?

— З евангелія. Христос там...

Биков сердито крякнув і, мацаючи палаючий бік, забурчав крізь зуби:

— Христос — син божий, а я — Івана Бикова, мужика, син; це треба розрізнати! Христос прядивом не промишляв, між нами не жив.

І, розлючуючись, застукав кулаком по шкіряній ручці крісла.

— Коли ти намірився Христа ради жити, то піджак

скинь і чоботи зніми, а ходи в дранті, ходи босий! І — вихор обстрижи, вихор!

Збудження втомило його, він скривив обличчя, замовк, потім похмуро сказав з докором Кікіну:

— І ти теж бурмочеш: Христос, Христос! Христос горбатуму не пара. Еге. Ось—чуєш? Нікчемні птахи співають, а людина помирає. Христові це незнайоме було.

Кікін обережно підказав:

— У Гефсіманському саду і Христос теж на долю свою нарікав...

Це дуже втішило Бикова, він знову збуджено й швидко заговорив:

— А — як же? Я — пам'ятаю! То ж бо й воно! Передчасна загибель і йому гірка була. А я — людина...

Охнувши болісно, він глибше сів у крісло, витяг ноги і почав скаржитись:

— Що ж робити, Кікін, га? У які ж руки майно моє потрапить? Це вже знущання — збирав, складав, грішив, та все зразу в яму й кинув! Га?

Говорив він довго, жалібно, сердито і, витягнувши руку, тикав пальцем у горщики квітів на підвіконні, а Кікін, слухаючи його, опустивши голову, барабанив пальцями по гострому коліну кривої ноги своєї.

— З другого боку,— сказав він, зітхнувши,— якщо Якова — геть, благодійність — теж геть, тоді майно стає виморочним і його заграбастає казна...

Биков клацнув зубами, усміхаючись:

— Так наче я позбавлений усіх прав і на довічну каторгу засуджений?

— Саме так. У тому й анекдот!

— Добре, га?

— Без виходу...

Вони обидва довго мовчали, все-таки шукаючи виходу, і, нарешті, горбань порадив запросити Якова Сомова жити в домі, придивитись до нього краще, повчити його науки життя,— може, хлопець стане серйознішим, коли відчужує обов'язки, що їх накладає на людину майно.

На тому й порішили.

Дощ січе в шибки вікон, стугонить вітер, і коли скляний присмерк вулиці освітлюють спалахи блискавки, а в напівтемну кімнату вривається синювато-сіре світло,—

квіти з підвіконників, здається, падають, а всі речі, здригнувшись, сунуться до підлоги до білої плями дверей.

Жарко горять дрова в кахляній грубі, проти жерла її сидить Єгор Биков, гріючи холодні ноги, по його сірому халату, на колінах і грудях, повзають теплі, червонясті плями, освітлюючи частину бороди, а обличчя залишається в тіні,— сліпе обличчя з заплющеними очима.

Кікін незграбно скулився, сидячи на низенькому стільчику для ніг, сховавши руки під горб на грудях, і знизу вгору, дивними очима, в яких мерехтять відблиски вогню, дивиться на обличчя Якова; Яків притулився плечем до кахлів груби і говорить тихенько, наче казку розказуючи:

— Адже що більше нагромаджується майна, то більше і злости та задрості в людях. Бідні бачать величезні багатства...

— Угу,— мукає Биков, розплющуючи очі, а Кікін, зітхнувши, суне кочергу в грубку, ворухить там дрова, люто тріщить жар, бризкаючи іскрами на мідний лист перед грубою.

Биков човгає ногою, розтираючи іскри на міді, дивиться спідлоба: як негаразд усе, як неприємно! Пика у Кікіна наче шкіряний, розбитий м'яч, яким довго грали, на черепі в нього стирчить якесь плюшове сіре волосся, жаб'ячий рот здивовано роззявлений, а вуха в горбаня — звірячі. Як у чорта. Яків наче картинка, намальована на білих кахлях, і хоч він одягнений франтовито, у все нове, а приємнішим не став.

— Що ж,— глузливо питає Биков,— по-твоему, бідні ці пограбувати багатих зважаться, так, чи що?

— Обов'язково повинен бути справедливий розподіл багатств...

— Так,— каже Биков,— так! Погано, брат, думаєш ти!

— Це думають мільйони.

— Лічив?

— Народ справді лютує,— обережно вставляє Кікін, дивлячись у грубу.— Дуже невдоволені всі.

Неприродно високо піднявши брови, Биков хрипить:

— Ти — мовчи! Бачиш — я мовчу!

Не минуло двох місяців з того дня, як племінник оселився в домі, але Биков дедалі частіше чує обережненькі підтакування горбаня на слова Якова. І дивиться Кікін на хлопця підлабузницьки,— почуває, собака, нового хазяїна.

«Ех, люди, люди...»

А племінник якось по-своєму небачено дурний або дуже хитрий чоловічок. Не можна зрозуміти: чого він хоче? Говорить м'яко, ласкаво і, видимо, хоче непомітно примусити погодитися з ним у тому, що джерело всіх нещастя у житті, всієї плутанини його, лежить у багатстві. Потворна, горбата думка, і не личить вона Якову, тут він фальшивить. Для чого? Він уже знає, що по смерті дядька буде багатим, і зовсім не схожий він на прихильника жебраків, здатного роздати майно бідним. У нього є хазяйські нахили, повага й дбайливе ставлення до речей, любов до порядку, до чистоти. Він зразу приструнчив двірника, сам допоміг йому прибрати занедбане подвір'я, облазив, оглянув усе господарство, спіймав прикажчика на крадіжці. Жебраків — явно не любить...

А все-таки — мутний хлопець, і ніяк не можна намацати: що в ньому справжнє? Вихор. У довбешці в нього, в мозку теж якийсь упертий вихор.

А що як він навмисне говорить усю цю неприємну, незвичайну ересь, навмисне для того, щоб лякати, дратувати хвору людину і цим швидше загнати її в труну? Здогад цей дуже стривожив Бикова, і одного разу він прямо спитав Якова:

— Навіщо ти говориш нісенітницю оцю?

— Для ясності,— відповів племінник, витріщивши баранячі очі. Очі в нього теж двоїсті: іноді ними дивиться рідний, хороший хлопець, але частіше, зупинившись нерухомо, вони дивляться тупо, не бачачи,— такими вони бувають завжди, коли він каже свою ересь.

— Потрібна ясність. Треба, щоб усі люди однодушно зговорились про взаємну допомогу одне одному...

— Та — допомога ж проти кого? — роздратовано хрипів Биков.— Ворожнеча ж де? Адже — в людях ворожнеча, зрозумій!

— У розбраті — жити не можна,— вперто казав своє юнак.— Сказано: не сій вітру, бо пожнеш бурю! Потрібне ущемлення всенародної совісті, бо інакше спалахне всенародний бунт...

— Та — брешеш! — сердито кричав Биков.

Дні і ночі він думав: годиться чи не годиться Яків у спадкоємці? Ці думки відвертали його від думок про

смерть, часом здавалося, що навіть і біль поступається перед ними.

«Темний хлопець, темний! Кожен жебрак розуміє, що справжня опора життя її захист людині — в багатстві, в майні. Навіть підземні кроти розуміють це...»

Ночами, коли все на землі приглушено мовчить, ніби думаючи про минулий день, а думки людини, важчаючи, стають майже видимі і тугий клубок розуму, новолі розмотуючись, протягає всюди темні нитки свої, Биков, чуйно прислухаючись, догадувався, що нагорі — не сплять; йому навіть здавалося, що він чує вперту мову Якова, бачить його очі і здивоване, м'яте обличчя горбаня. Напевно, Яків говорить про зміну законів держави і про те, що треба обмежити владу царя,—він навіть і на це зважується, хлопчак оцей!

Про це тихенько говорили під час турецької кампанії і знову почали думати, бо знову спалахнула війна. Це — цивільні баламутять, воювати їм не хочеться, бояться вони призову під рушницю. Тоді вони навіть пробували вбити царя, але, спізнившись, убили після війни.

«Яка дурість все це! Ісус Навін воював; цар Давид лагідний був, псалтир писав, а теж війни не міг уникнути. Ченці воювали. Благовірні князі воювали з татарами. Святий Олександр Невський шведів нещадно бив, однак нікого з них свої люди не вбивали. Яка темна дурість!»

Стопившись лежати, Биков сідав біля вікна, дивився на зорі, на пухле, баб'яче лице місяця,—туга спадала з неба, хвостовито прикрашеного зорями.

Соборний піп, отець Федір, запевняв:

— Мало милуються люди з чудової пишноти небес.— А в стукалку грав нечесно, і в преферанс із ним зорсім не можна грати.

І Биков згадав, як він посварився з попом, сказавши йому, що нічого чудового в небі нема, нагадує воно про нікчемну мізерність людини і куди краще вдень, коли, голе, освітлене сонцем. А ночами небо приємніше вкрите хмарами, тоді його не бачиш, ніби нема його. Людина створена для землі, і коли попи виманюють людину з неї, то це схоже, коли б рекрута-жениха з весілля в казарму кликали. Дико розсердився піп...

Дерева в садах так щільно склеєні пільмою, наче їх хтось у дьоготь умочив. У місті нестерпно тихо, так тихо, що хочеться закричати:

«Пожежа! Горимо!»

«О, господи, господи! — в думках скаржитися Биков. — Як же це? За що ти скривдив мене? Грішніший я від людей чи — як?»

І згадує діла знайомих своїх: усі вони гірші за нього, всі зажерливіші, задрісніші. Він — совісливий, через те й не має близьких друзів, прожив життя своє самотньо, поволі готуючи міцне гніздо для спокійного життя з красивою, доброю дружиною. Добре мати коло себе огрядну, красиву жінку, одягати її лялькою, водити в свята на гуляння, катати на парі коней, хвастати її вбранням, коштовним убором її м'якого тіла, роз'ятрюючи всім цим заздрість інших жінок. Добре...

Примруживши очі, він розглядав у сутінку важкі меблі, пригадуючи, з якими надіями купував їх. Речі мають великий смисл, серед них людина живе, як у фортеці. А коли винести з кімнати все, що поставлене в ній, кімната буде схожа на велику труну.

«О, господи! За що?»

І все здається, що на горищі в горбаня торохтять Яків, наче швейна машина, тихенько вишиваючи словами узорі єресі своєї.

«Упертий в думках. Це — непогано, хоч думки дитячі. І я, коли був молодий, теж не знаю чого хотів».

Думки Бикова непомітно набирали іншого забарвлення. Все одно — крім Якова — нема спадкоємців, його щастя! Прийнявши це рішення, але почувуючи, що воно проти розуму, Биков придумував виправдання для нього, та не міг нічого придумати, крім: хлопець скромний, тверезий, буде багатий — порозумнішає.

Та коли на короткий час він забував про Сомова, як спадкоємця свого, — Яків просто таки подобався йому. Він з подивом чув у впертих, дивних думках племінника наявність якогось іншого розуму, не того, яким жив він, Єгер Биков, чужого йому, але розуму, який витікав із серця, не затьмареного життям, з міцної віри в щось. Частенько, стежачи, як дивні і часом незрозумілі слова племінника складаються в легкі думки, Биков чув майже заздрість і, навмисне хмурачись, щоб приховати мимовільну усмішку, думав:

«Ловко! Сірий птах, а — співає солодко! У моєму пір'ї отак не заспіваєш. Легко йому, бісеняті...»

Особливо подобались Бикову оповідання Якова про

життя його колишнього хазяїна, Титова, про його чудернацьке пияцтво. Слухаючи ці оповідання, він навіть сміявся, широко роззивляючи зубатого рота, схропуючи й жмураючи очі від утіхи. Приємно було бачити свого ворога смішним і жалюгідним, і приємно переконуватися, що пильне, гостре око спадкоємця добре бачить вади й погортність людей.

— Добре примічаєш! Це — корисно. Завжди корисно бачити, на яку ногу людина крива. На ліву — бій справа, на праву — зліва вдар!

А Яків чистим голосом своїм малював:

— А коли в Титова настає пора запою, — кличе він до себе інженера Балтійського, і днів десять п'ють вони з фокусом. Фокус такий: посилають лакея Христофора увечері в садок, наказуючи йому закопати там у землю, в різних місцях, пляшок двадцять вина так, щоб навіть головок пляшок не видно було. А вранці рано обидва з паличками виходять вони в садок шукати грибів, шукають, колупаючи землю паличками. Знайдуть пляшку горілку, радісно гукають: білий! Вип'ють горілку в альтанці й знов шукають грибів: червоний гриб — червоне вино, шампанське — шампін'йон, коньяк — рижик, лікер — грузд. Так цілий день шукають і п'ють, у тім порядку, що знайдеться. Іноді починають пити з лікеру, вип'ють пляшку і — по другу йдуть. До того допивалися, що Титов іде по траві, царем Навуходоносором, рачки, і ричить з опери «Демон».

Я той, кого ніхт́о не любить,
Кого кляне усе живе...

А Балтійський, лежачи на землі, гірко плакав тому, що не міг пляшки з землі зубами витягти, плакав і ремствував: «Де моя сила?»

Биков сміявся, хоч сміх підсилював гризучий біль, а Сомов говорив з одвертим жалем:

— Звичайно, це дуже вартє сміху, а все-таки мені жаль таких людей, — величезної сили люди, їм би, знаєте, гори пересувати, а вони двома пальцями працюють. Зовсім неправильно говориться, що люди жадібні, ні, жадібності до роботи не бачу я!

— Молодий, тому й бачиш мало, — сказав Биков тільки для того, щоб заперечити, і — подумав:

«Незрозумілий хлопець. Адже — от: про діло міркує, як хазяїн і — правильно: жадібності до роботи в людях

нема,— ледарі! Але виходить безглуздо, небувало: службовець, робітник журиться, що хазяїн погано працює! Каже: працювати треба чесно. Та коли ставити діло так, щоб усі люди працювали чесно, на всю свою силу,— тоді дитячі думки треба відкинути геть».

— Плутана ти людина, Якове,— з похмурюю досадою сказав він племінникові.— Чогось не додумав ти, легкодуме...

Сомов замовк, опустивши очі, намагаючись пригладити вихор, від чого той ще більше настовбурчився.

Раптом купецтво затривожилося, цілі дні ганяло коней, роз'їжджало по вулиці, поважно сидячи в екіпажах; Биков, спостерігаючи з вікна неспокійний рух людей, не звиклих поспішати, спитав Кікіна:

— Чого вони метушаться?

Він бачив, що сумне обличчя горбаня змінилося, розцвіло, курячі очі його втратили хворобливу муть; засміяний чоловічок цей навіть ходити став твердіше, не так боязко крутячись на кривих ногах, як крутився завжди; тепер, коли він рухався, здавалося, що всередині його, в горбах, щось пружно підстрибує. Жваво кліпаючи, розводячи руками, сіпаючи підтяжки штанів, він розповідав зовсім незрозуміле,— небувалий міський скандал, у якому брали участь і міська дума і ремісницька управа, купецтво, дворянство і навіть попи.

— Тут, Єгоре Івановичу, такий анекдот розгорнувся...

— Зажди. Губернатор — у місті?

— Якже...

— Цар — живий?

— Цілком...

— Ну?

Кікін усміхнувся невластивою йому, негарною усмішечкою:

— Ви — про що питаєте?

— Дурень!

Яків, напевно, розповів би докладніше про події в місті, та він відпросився в Москву і другий тиждень сидить там, оглядає столицю. А місто все густіше сповнюється незвичайною метушнею й гамором, що схожий на гамір великоднього тижня, в інші дні — на шум великої пожежі.

— Що діється? — сердито допитувався Биков.

— Бачите, Єгоре Івановичу, народ вимагає...

— Зажди, не торохти! Який народ? Мужики?

— Мужики — теж...

— Чого — теж?

— Вимагають землі.

— У кого це?

— А от, бачите...

Далі починалась цілковита нісенітниця: горбань, крутячись на стільці, мов рак в окропі, винувато усміхався й бурмотів:

— Усі один одного тягнуть до розплати...

Він потирав руки, в очах його світилась п'яна радість, суперечачи тривожному оповіданню, криві ноги набридливо тупали й човгали під столом.

— Загальна образа проти життя підняла голос, почалось витвердження розуму, і всі згодні, що більше не можна допускати такого життя...

— Якого, двогорбий чорте?

— Ось — цього! Дуже безстрашно говориться про все, а деякі так розповідають, немов до цих днів спали і все минуле приснилося їм, їй-богу! Рішучість і впертість...

Повернувшись до Бикова голе, старече обличчя, горбань сидів боком до нього, рудий піджачок з'їхав на його гострий горб, оголивши білий пухир сорочки й підтяжку штанів, оббризканих болотом майже до колін.

«З якою паскудною людиною я живу»,— подумав Биков.

— Чистий анекдот, Єгоре Івановичу,— всі повилазили на вулицю, товчуться біля думи...

— Геть к чорту!

І, лишившись на самоті, Биков замислився тоскно:

«Такий нікчемний черв'як, а тривожить! Дам йому грошей,— нехай не живе в мене. Тепер, при Якові, не потрібен він для мене...»

Яків приїхав увечері дощового дня, він зійшов униз, до чаю, урочисто, наче вернувся з церкви, від причастя. Було в ньому щось туго натягнуте, вихор стирчав ще задерикуватіше, брови заклопотано насунулись на очі, а голос понизився, охрип. І на стілець Яків сів не так скромно, як завжди, а підштовхнувши стілець ногою до стола. Це підсилило тривогу Бикова, викликало в ньому передчуття нещастя.

— Ну, що ж, як Москва?

Неприємно відкарбовуючи слова, племінник почав говорити задумливо, але незвичайно голосно, немовби він свідчив на суді, прийнявши присягу казати правду. Говорив довго, не відповідаючи на сердиті запитання, і часто спинявся, згадуючи або придумуючи слова.

«Бреше! Лякає»,— міркував Биков, почувуючи образу від неухважності Якова до його запитань, сердито стежачи, як горбань нетерпляче совається на стільці і, роззявляючи жаб'ячого рота, хоче, видимо, вставити якесь своє слово.

«Знюхалися, чорти...»

Яків розповів неймовірно: всі стани чомусь ураз збурились, вимагають полегшити життя, кожен відповідно до своїх інтересів, і всі люди, як п'яні, лізуть одне на одного битись.

— Ну, і що ж буде? — недовірливо, сердито спитав Биков.

Сомов подумав, гучно зітхнув і заговорив:

— Буде — погано, якщо не досягнемо всенародного ущемлення совісті та взаємної допомоги один одному. Мені, Єгоре Івановичу, турбувати вас дуже жаль, однак — не можу приховати: може бути навіть повна революція із зброєю в руках.

— Брешеш! — сказав Биков твердо й рішуче. — Звідки, яка зброя? Брешеш. Це ти користуєшся з того, що я — хворий, сам на вулицю не можу вийти... це ти лякаєш мене, страхом звести зо світу хочеш.

І, застукавши кулаком по столу так, що забряжчали чашки, він хрипів, викотивши очі:

— Я — не старуха, я в кінець світу не вірю! Не боюсь! Нічого не боюсь! Поки я живий — я майна хазяїн...

Він спинився, бачачи, що племінник, густо почерво-нівши, насунувся на нього, разом з стільцем, кашлянув хрипко...

— Тоді — дозвольте висловитись по щирості,— сказав він, наче цяхи забиваючи. — Ви підозрюєте, мовби я важу на майно, про це мені от і Костянтин Дмитрович казав. Ви помиляєтесь вельми образливо для мене. Багатство ваше мені не потрібне, і я його зрікаюся. Можу навіть написати заяву, що не приймаю спадщини, напишу сьогодні ж і вручу вам. А жити до вас я переїхав тільки тому, що ви людина самотня, хвора і вам нудно. Мені ж відомо, що ви кращий за багатьох прямою вдачі та ін-

шими властивостями. Учителя гімназії Бекера ви могли цілком законно розорити і зробити жебраком так само як і дівці Казимірських, а ви цього не зробили. Звідси моя повага до вас і відповідь, чому я живу у вас. А більше я — не можу! Прощайте!

Яків зовсім охрип і, скінчивши мову свою майже пошепки, закашлявся, встав, пішов до дверей, кажучи по дорозі:

— Звичайно, я дуже вдячний, але — каюсь...

— Стривай! — гукнув Биков, туго підтягаючи шнуровий пояс халата і навіть високо, до плечей піднявши китиці його.— Стривай, не гарячкуй!

Та Яків Сомов уже зник за дверима. Тоді Биков підвівся, витяг руки, держачи в них кінці пояса, як віжки, і крикнув до Кікіна:

— Верни!

Горбань схопився, закрутився, зник.

— Скажи, будь ласка! — вголос бурмотів Биков, вражено дивлячись у двері, прислухаючись до тихих голосів на сході угорі. Вразала його не відмова Якова від спадщини, а те, що Яків знає про Бекера, дурного чоловіка, який потрапив у лапи лихваря, про красунь сестер Казимірських, майже розорених гультьєром батьком.

«Поважаю, сказав! Образився. Зовсім іще дитя».

— Дивак! — зустрів він Сомова, ніяково усміхаючись.— Ти чого ж це скипів, га? Ану, сідай! Спадщина належить тобі не з моєї волі тільки, а й по закону...

Стоячи, тримаючись за спинку стільця, Яків тихо, але твердо сказав:

— Про спадщину не бажаю говорити.

— Та — ну? Так-таки й не бажаєш?

— Ні. Ще, може, незабаром усякі спадщини будуть знищені.

— Чого це? — спитав Биков, погойдуючи китицями халата.— Ти — сядь!

Він почував незвичайно: так, певне, почував себе голодний жебрак, несподівано діставши смачну милостиню.

— Ти на хворого не гнівайся! Позбавити тебе спадщини ніхто не зможе. Тут — закон!

Яків сів і сказав:

— Закон цей знищити треба, від нього тільки нещастя саме.

— Ну, гаразд, знищимо,— жартівливо погодився Би-

ков, придивляючись до спадкоємця. Йому здалося, що Яків хворий; дівоче обличчя його змарніло, губи потемніли, він часто облизує їх язиком, запалі очі дивляться похмуро і мутні.

— Чи не пропасниця в тебе?

— Ні,— сказав Яків, пригладжуючи вихор.— Тільки ви не жартуйте,— проти багатих великий рух народу і такі голоси, щоб усе майно відібрати...

— Не бійся,— упевнено заспокоїв Биков.— Не бійся, не відберуть!

— Я — не боюсь; я сам за це...

Биков як міг глибоко, з хропінням втяг у груди багато повітря і, гучно видихнувши з ним біль, заговорив тією міцною, роздільною мовою, як піп Федір говорив проповіді:

— Людина без майна — гола кістка, а майно — плоть, м'ясо її, зрозумів? М'ясо!

Лягнувши долонею по шкіряній ручці крісла, він повторив ще раз:

— М'ясо. І живе людина для того, щоб обрости м'ясом до повноти здійснення всіх бажань. Світ стоїть на здійсненні бажань, для цього вся людська робота. Хто мало хоче, той дешево коштує.

— От усі всього й захотіли,— посміхаючись, вставив Яків.

— Чого це? Чого захотіли? Ти — словам не вір, роботі вір. Мало захотіти, треба зробити. Коли всього буде багато — на всіх вистачить, усі будуть вдоволені.

І, лагідно, як тільки він міг, Биков сказав племінникові:

— Я — не дурний, розумію: ти все по Христу хочеш, по простому, чисто. Це — правда, що Христос бажав усе розділити порівну, так він же в бідному світі жив, а ми — в багатому живемо. У Христову пору і людей було небагато, і хотіли вони малого, а й то на всіх не вистачило. А тепер ми стали пожадливіші, нас — безліч і всякому — всього треба. Значить: працюй, збирай, припасай...

Биков сам був здивований своїми думками, вони виникли раптово і незалежно від його волі, прийшли як чужа людина, чужа, але — цікава. Це збентежило його, але одна думка здалась йому розумною, правильною, вона легко розв'язувала гріховну плутанину життя, і, сам прислухаючись до неї, він повторив:

— Спочатку, значить, треба напрацювати, назбирати всього, потім — діли всім порівну і навіть калікам, які ні до чого не здатні, їм — теж! Щоб ніякої бідності та бруду не було і гріха не було б і тіні. Отак. Усі — ситі, кожен живе, як уміє, ніхто на тебе з злобою, з заздощами не лізе. Кожен сам собі святий. Ось! Саме так: кожна людина сама собі — свята!

Говорив Биков і дедалі більше дивувався, почувавши, що цей хід думки має силу розвиватись без краю, легко підказуючи потрібні слова. Йому навіть здавалося, що тугий клубок цієї думки давно, завжди лежав на дні його душі, а сьогодні ожив і закрутився, спускаючи безконечну міцну нитку. Це розкручування клубка захоплювало подих, наче Биков швидко мчав по зимовій, гладенько наковчій дорозі. Надзвичайно легко говорились ці нові слова, мовби він завжди думав ними. Приємно було почувати себе по-новому розумним, бачити, як горбань, слухаючи, усміхається п'яною усмішкою, а Яків, схилившись на стільці, дивиться очима дівчини, по-рідному. І все це було таке зворушливе, так схвилювало відчуттями сили, яка єднає людей, що на очах у Бикова виступили сльози розчулення, він враз ослаб, привалився до спинки крісла і пробурмотів, стомлено заплющивши очі:

— Кому приємно супостатом бути для людей? А нужда — непереможна, нужда в роботі, ох, велика! І — поспішати треба, — всякого жде смерть...

Кікін, скочивши з стільця, заклопотано сказав:

— Ви, Єгоре Івановичу, ляжте, ви стомились. Яшо, одведемо!

Узявши Бикова попід руки, вони відвели його в постіль, дбайливо уклали і пішли безшумно, горбань, заплітаючи ноги, попереду, а Яків, пригладжуючи вихор, ішов за ним, опутивши голову.

Кілька днів Биков прожив, почувавши себе іменинником, урочисто піднесений вище, як звичайно, оповитий теплою хмариною піклувань Кікіна та Якова. Він дуже ослаб за ці дні; довелося запросити, щоб доглядала його, сестру-жалібницю, довгу, тонку, як жердина, мовчазну жінку, з рябим обличчям і безбарвними очима. Покірпо спостерігаючи, як тануть сили, Биков, крізь туман свого настрою, невиразно бачив, що жовте обличчя Кікіна заклопотано витягується, очі тривожно бігають, ховаються,

Яків теж став мовчазніший, блідий, похмурий; він по кілька разів на день зникає кудись, а повернувшись, говорить про події неохоче, обережно.

«Жаліють,— міркував Биков.— Обидва жаліють. Не хочуть турбувати. Видно — скоро кінець мені».

Та думка про смерть лякала його ще менше, ніж раніше, прикре значення її притупилось, стало не таким гірким, хоч мимоволі думалось:

«Тепер би й пожити трохи з Яковом. І Кікін теж хороший. Тепер вони мене зрозуміли. Розкрив я душу перед ними, вони й зрозуміли».

І, в думці посміхаючись, думав про спадкоємця:

«Довів я йому, як треба розуміти майно, непокоїться хлопець. А казав: розділити бідним! Ех, люди...»

— Що діється в місті? — питав він сестру-жалібницю, бажаючи перевірити плутані оповідання Кікіна і обережні племінника.

— Бунтують все ще,— байдуже відповіла жінка, наче бунти були звичайною розвагою городян, як-от пияцтво чи торгівля. Вона часто позіхала, прикриваючи рот жменюкою, позіхнувши, швидко хрестилася, в безбарвних очах її застиг сон, у безшумній ході була котяча гнучкість.

Стріляти в місті почали з суботи на неділю, на світанку сірого, дощовитого дня. Перші постріли залунали десь далеко і звучали м'яко в повітрі, пронизаному пилом дрібного дощу.

Биков кілька хвилин слухав це ляскання, схоже було, ніби ворона б'є дзьобом об мокре залізо дахів.

— Що це стукотить? — спитав він, рзбудивши сестру; вона прислухалась, підвівши голову, як змія, дивлячись у сірі квадрати вікон.

— Не знаю. Ліків дати?

— Мовчи.

Ляскання стало частішим, посунулось ближче, клацаючи часто, мовби кісточки рахівниці під пальцями спритного рахівника.

— Схоже—стріляють,— похмуро сказав Биков, уже добре знаючи слухом старого солдата, що це саме постріли.— Підни-но розбуди верхніх...

Сестра пішла, хитаючись у сутінку, як під вітром, затикаючи пальцями волосся під хустку. Биков сів на постелі й слухав, теж пригладжуючи тремтячими руками волосся голови і бороди.

— Стріляють, сучі діти! Це — хто ж у кого?

Сестра збігла по сходах дуже швидко і ще в дверях вереснула дурним, тонким голосом:

— Стріляють! У дах, у ваш...

— Дурна,— суворо сказав Биков.— Холостими стріляють.

— Ой, ні...

— Мовчи! Це — маневри. Кулями в місті не можна стріляти.

— Ой, ні! Ой, матінко, ні...

Жінка підбігла до вікна, відчинила його,— в кімнату влетіли часті звуки. Биков чув, що б'ють з гвинтівок і з револьверів. А от бахнула бомба, запили шибки, у вікнах будинку, навкоси од вікон Бикова, тривожно спалахнули вогні. Хрестячись, жінка присіла на підлогу і теж занила:

— Господи-и...

Увійшов, крутячись, Кікін у пальті й кашкеті, йшов він навшпиньки, обличчя його, освітлене вогнем лампи, здавалося мідним і мертвим.

— Що це діється? — гукнув Биков.— Де Яків?

— Пішов.

— Коли? Куди?

Скинувши кашкет, горбань винувато розвів вивихнутими руками:

— Я, Єгоре Івановичу, казав йому,— не лізь, не треба! Хоч вони, справді, обманули...

— Хто?

— Начальство, уряд. А Яша каже: не можна, товариші... Підлість, каже. Він — з кононівськими, з ливарниками...

Биков щось зрозумів, його наче батогом хльоснуло; спустивши ноги з ліжка, він захрипів:

— Халат! До вікна мене! Гей, бабо...

Виглядаючи з вікна, сестра відмахнулась рукою:

— Як знаєте самі! Пожежа почалась. Я — додому...

Але не тільки не пішла, а навіть не підвелася з підлоги, стоячи навколішках перед вікном.

Одягаючи Бикова, Кікін бурмотів:

— Коли б не влетіло у вікно що-небудь...

— Мовчи,— суворо сказав Биков.— Звідник! Потураеш...

Стріляли близько. Було чути навіть протяжний крик:

— А-а-а...

Гриміли засуви воріт, грюкали двері, десь дві сокири рубали дерево, верескливий жіночий голос тривожно крикнув:

— Садками біжи...

Підійшовши до вікна, Биков побачив, як вулицею промчав чорний кінь, до хребта його приріс чоловік, це зробило коня схожим на верблюда, а з нерівного цокання підків було чути, що кінь кривий. Припадаючи до парканів і стін будинків, у сутінку швидко промайнули три постаті, одна за одною, задня волокла за собою якусь жердину, кінець жердини човгав по камінню панелі, чіплявся за тумби.

«Злодії»,— вирішив Биков, почувачи, як всередині його важко росте тиша, порожнеча, а в ній гучно відбиваються всі звуки й тонуть, гаснуть думки. Ось провила куля, ворухнулося сухе листя на деревах.

«Рикошет»,— визначив Биков і почув боязкий голос Кікіна:

— Ви б одійшли од вікна...

Він штовхнув Кікіна в плече.

— Бунт, значить?

— Повстання робітників, Єгоре Івановичу...

— Яків, Яшка — у бунті?

— З кононівськими він...

— Іди,— сказав Биков, простягнувши руку у вікно, на вулицю.— Іди, поклич його! Зараз же щоб ішов додому. Що ж ти, падлюко, мовчав, приховував?..

Кікін винувато пробурмотів:

— Яша казав вам: із зброєю в руках...

— Іди! Загине Яшка — жити не дам тобі!

Щелепа Бикова так тряслася, що здавалось — у нього відвалюється борода. Витягшись, як у строю, сірий, високий, він стояв у мутній плямі вікна, витріщивши очі, клацаючи зубами, ноги його тремтіли, і халат струмів, стікав з кісток його плечей.

Кікін зник.

— Я — додому,— повторила сестра-жалібниця.

Не одводячи очей з вулиці, налітої туманом, Биков важко сів у крісло. Стріляли менше, рідше, цюкала сокира, щось упало, бухнувши у паркан чи ворота, ламаючи дошки. Незрозуміло було: чому так туго натягнулися й дрижать дроти телеграфу? Потім, неприродно швидко,

у вулицю всипався глухий шум, тупіт ніг, тріск дерева і знайомий, високий, але охриплій голос крикнув:

— Знімай ворота! Там бочки на подвір'ї,— викочуй!..

— Це в мене на подвір'ї бочки,— зміркував Биков.

А на вулиці під вікнами кричали:

— В'яжи дріт за ліхтар! Тягни впоперек вулиці!..

Р-рубай стовпи... Ногу, ногу, чорт!..

— Тут — Яшчин голос,— мовив гучно Биков.— Його!

Думати про те, що робить Яків — не хотілось, але Биков усе-таки бурмотів, лягаючи грудьми на підвіконня:

— Захищає. Не пускає.

Сестра совалася з кутка в куток кімнати, примовляючи:

— Ой, господи! Го-осподи... Грабіжники!..

— Сядь! — крикнув Биков.— Ось я тебе — палицею!

Мовчи!..

І, взявши палицю, якою стукав у стелю, викликаючи Кікіна, він показав її сестрі. У нього все тряслася щелепа, і волосся вусів лізло в рот, він сіпав вуса, бороду, але щелепа відпадала, і дедалі грізніше ставала тиша всередині, глибшою порожнеча, куди вдирався з вулиці шум, крик, тріск дерева і віддалені звуки пострілів.

— Став на-попа! — командував чийсь бас біля воріт.

Уже повиднішало, в тумані постаті людей окреслились досить ясно, їх було не більш як сотня, вони скупчились ліворуч від дому Бикова і завалювали вулицю, перегороджуючи її телеграфними стовпами, тягли їх за дріт, як сомів за вуса. З подвір'я сусідів несли пресоване сіно, викотили воза, ухкаючи, розхитували паркан, на цю метушню сліпо й скляно дивились вікна мовчазних будинків, і було видно, як за шибками зрідка мелькають тіні людей.

Вдалині військовий ріжок різко проспівав сигнал збору.

— Бережись,— гукнув бас, щось затріщало, заскрипіло й гупнуло на каміння бруку.

— Трощать,— уголос сказав Биков, звертаючись до сестри і ніби вимагаючи від неї поради.— Чуєш? Ламають!

Здригаючись від холоду, загорнувши халат на грудях, він висунувся у вікно ще далі і побачив, що Яків, з ломом на плечі, біжить до воріт, а за ним біжать ще чоло-

вік десять, з гвинтівками в руках, з сокирами, один — з голоблею, вони всі зразу вдарилися об ворота, Яків кішкою переліз у двір і закричав:

— Знімай ворітницю! Бочки бери!..

Все це було неймовірне, як сон. Биков дивився і не вірив очам. Розбудив його істеричний зойк сестри:

— Ой, грабіжники!..

Ворота відчинились, люди вбігли на подвір'я.

— Стій! — крикнув Биков, зібравши всі рештки сил у цей крик.— Стійте, дияволи! Яшко,— жени їх.

Він побачив підняте вгору кругле, як млинець, обличчя Якова, почув його крик:

— Обманули, дядьку! Б'ють людей!..

І слідом за тим жалібно пролунав голос горбаня:

— Єгоре Івановичу! — відійдіть!

Ліва ворітниця піднялась, хитнулась і з грюкотом упала в двір, люди вчепилися в неї, потягли на вулицю, а інші почали розхитувати другу ворітницю, викочувати бочки, і серед них метушився маленький, горбатий чоловічок.

Тоді Биков, матірно лаючись, схопив горщик з кактусом і жбурнув його у двір, в людей. Горщик упав далеко від них, Биков бачив це, але закричав до сестри:

— Давай квіти, стільці давай, усе!

Він гукнув досить погрозово, жінка, зігнувшись удвоє, мовчки заметушилась по кімнаті, зносячи горщики квітів з підвіконь, підсовуючи руками й ногами стільці, а Биков, хитаючись, розмахувався рештками сил, стогнав від болю і жбурляв униз, у людей, все, що міг підняти, кидав, хропів і дико лаявся.

— Яшко — уб'ю! Косько, потворо!..

Хтось вистрілив; тонко дзенькнуло скло, з стелі опалилася штукатурка, сестра, вереснувши, сіла на підлогу, упираючись в неї руками, Биков обернувся до неї й крикнув:

— Брешеш, жива! Давай, стерво!..

І водночас на вулиці, дуже близько заляскали постріли, а під ворітьми тонкий голос зарепетував:

— Обійшли-и!..

Биков бачив, як племінник присів і поповз на подвір'я, волочачи ногу, а бородатий чоловік, кинувши голоблею, перекинувся навznak, стукнувшись головою так, що з неї злетіла шапка; зараз же виринули з туману і з'явилися

коло воріт зігнуті, сірі солдати, висунувши поперед себе багнети, скрикуючи:

— Здавайся! Лягай...

Стріляли в тих, хто тікав.

Биков дико зареготав і, витягнувши руку, тикаючи нею вниз, тупаючи ногами, загорлав, захрипів:

— Оцього коліть, он — повзе, в капелюсі, коли його! Горбаня, — он присів за бочкою, горбатого...

Сестра-жалібниця, відчинивши друге вікно, теж вила:

— Коліть!.. Коліть, женіть...

В. І. ЛЕНІН

Володимир Ленін умер.

Навіть деякі з табору ворогів його чесно визнають: в особі Леніна світ втратив людину, «яка серед усіх сучасних їй великих людей найяскравіше втілювала в собі геніальність».

Німецька буржуазна газета «Prager Tageblatt», надрукувавши про Леніна статтю, повну шанобливого здивування перед його колосальною постаттю, закінчила цю статтю словами:

«Великий, недосяжний і страшний здається Ленін навіть у смерті».

З тону статті ясно, що викликало її не фізіологічне задоволення, цинічно висловлене афоризмом: «труп ворога завжди добре пахне», не та радість, яку відчувають люди, коли велика неспокійна людина відходить від них, — ні, в цій статті голосно звучить людська гордість за людину.

Преса російської еміграції не знайшла в собі ні сил, ні такту поставитись до смерті Леніна з тією повагою, яку виявили буржуазні газети в оцінці особи одного із найбільших виразників волі до життя і безстрашності розуму.

Писати його портрет — трудно. Ленін, зовні, весь у словах, як риба в лусці. Був він простий і прямий, як усе, що говорилося ним.

Героїзм його майже зовсім позбавлений зовнішнього

блиску, його героїзм — це перідкісне в Росії скромне, аскетичне подвижництво чесного російського інтелігента-революціонера, непохитно переконаного в можливості на землі соціальної справедливості, героїзм людини, яка відмовилась від усіх радощів світу заради важкої роботи для щастя людей.

Те, що написано мною про нього незабаром після його смерті, — написано в стані пригніченому, поспіхом і погано. Дечого я не міг написати з міркувань «такту», сподіваюсь, цілком зрозумілих. Прониклива і мудра була ця людина, а «в багатій мудрості — багато печалі».

Далеко вперед бачив він і, роздумуючи, розмовляючи про людей у 19—21 роках, часто й безпомилково передбачав, які вони будуть через кілька років. Не завжди хотілося вірити в його передбачення, і часто вони були образливі, але, на жаль, немало людей виправдали його скептичні характеристики. Спогади мої про нього написані, крім того, що погано, ще й непослідовно, з прикрими прогалинами. Мені слід було почати з Лондонського з'їзду, з тих днів, коли Володимир Ілліч встав переді мною чудово освітлений сумнівами і недовірою одних, одвертою ворожнечею і навіть ненавистю інших.

Я і тепер ось усе ще добре бачу голі стіни смішної своєю вбогістю дерев'яної церкви на околиці Лондона, стрілчасті вікна невеликого, вузького залу, схожого на класну кімнату бідної школи. Ця будівля пагадувала церкву тільки зовні, а всередині її — повна відсутність предметів культу, і навіть невисока кафедра проповідника містилася не спереду, в глибині залу, а — при вході в нього, між двома дверима.

До цього року я не зустрічав Леніна, та й читав його не так багато, як би слід було. Але те, що пощастило мені прочитати, а особливо захоплені розповіді товаришів, що особисто знали його, потягло мене до нього з великою силою. Коли нас познайомили, він, міцно стиснувши мою руку, промацуючи мене зіркими очима, заговорив тоном старого знайомого, жартівливо:

— Це добре, що ви приїхали! Ви ж бо бійки любите? Тут буде велика бійка.

Я чекав, що Ленін не такий. Мені чогось не вистачало в ньому. Гаркавить і руки всунув кудись під пахви, стоїть фертом. І взагалі, весь — якось надто простий, не відчувається в ньому нічого від «вождя». Я — літератор.

Професія зобов'язує мене підмічати дрібниці, цей обов'язок став звичкою, іноді — вже надокучливою.

Коли мене «підводили» до Г. В. Плеханова, він стояв, схрестивши руки на грудях, і дивився строго, скучнувато, як дивиться стомлений своїми обов'язками вчитель ще на одного нового учня. Він сказав мені дуже звичайну фразу: «Я прихильник вашого таланту». Крім цього, він не сказав нічого, що затрималося б у моїй пам'яті. І на протязі всього з'їзду ні в нього, ні в мене не з'явилося бажання поговорити «по ширості».

А цей лисий, гаркавий, дебелий, міцний чоловік, потираючи однією рукою сократівський лоб, смикаючи другою мою руку, ласкаво поблискуючи на диво живими очима, зразу ж заговорив про вади книги «Мати», виявилось, що він прочитав її в рукопису, взятому у І. П. Ладижникова. Я сказав, що поспішав написати книгу, але — не встиг пояснити, чому поспішав, — Ленін, схвально хитнувши головою, сам пояснив це: дуже добре, що я поспішив, книга — потрібна, багато робітників брало участь у революційному русі несвідомо, стихійно, і тепер вони прочитають «Мати» з великою користю для себе.

«Дуже своєчасна книга». Це був єдиний, але надзвичайно цінний для мене його комплімент. Потім він діловито поцікавився, чи перекладається «Мати» на іноземні мови, наскільки зіпсувала книгу російська і американська цензура, а дізнавшись, що автора вирішено притягти до суду, спочатку — скривився, а потім, рвучко підвівши голову, заплющивши очі, засміявся якимось незвичайним сміхом; сміх його звернув увагу робітників, підійшов, здається, Хома Уральський і ще чоловік зо три.

Я був настроений дуже святково, я був у середовищі трьох сотень кращих партійців, дізнався, що вони послані на з'їзд півтораста тисячами організованих робітників, я бачив перед собою всіх лідерів партії, старих революціонерів: Плеханова, Аксельрода, Дейча. Святковий мій настрій був цілком природним, і буде зрозумілим читачеві, коли я скажу, що за два роки, прожитих мною поза батьківщиною, звичайне самопочуття мое дуже знизилось.

Знижуватись воно почало з Берліна, де я бачив майже всіх видатних вождів соціал-демократії, обідав у Августа Бебеля, сидячи поряд з дуже товстим Зінгером і в середовищі інших, теж досить відомих людей.

Обідали ми в просторій, затишній квартирі, де клітки

з канарейками були красиво прикриті вишиваними салфеточками і на спинках крісел теж були пришпилені вишивані салфеточки, щоб ті, що сидять, не бруднили по-тилицями чохлаів. Усе навколо було дуже солідним, міцним, всі їли урочисто і урочисто говорили один одному:
— Мальцейт.

Слово це було незнайоме мені, але я знав, що французьке «маль» по-російськи означає — погано, німецьке «цейт» — час, вийшло: поганий час.

Зінгер двічі назвав Каутського «мій романтик». Бєбель, з його орлиним носом, здався мені людиною трошки самовдоволеною. Пили рейнське вино і пиво; вино було кисле і тепле, пиво хороше; про російську революцію і партію с.-д. говорили теж кислувато і поблажливо, а про свою, німецьку партію — дуже добре! Взагалі — все було дуже самовдоволене, і відчувалось, що навіть стільці задоволені з того, що їх обтяжують такі шановні м'якоті вождів.

До німецької партії у мене була «делікатна» справа: видний її член, пізніше вельми відомий Парвус, мав від «Знання» доручення збирати гонорар з театрів за п'єсу «На дні». Він дістав це доручення в 902 році в Севастополі, на вокзалі, приїхавши туди нелегально. Зібрані ним гроші розподілялись так: 20% з усієї суми одержував він, решта ділилася так: чверть — мені, три чверті — в касу с.-д. партії. Парвус цю умову, звичайно, знав, і вона навіть захоплювала його. За чотири роки п'єса обійшла всі театри Німеччини, в самому лише Берліні була поставлена понад 500 разів, у Парвуса зібралось, здається, 100 тисяч марок. Але замість грошей він надіслав до «Знання» К. П. Пятницькому листа, в якому добродушно повідомив, що всі ці гроші він витратив на подорож з однією панною по Італії. Так як ця, напевно, дуже приємна подорож особисто мене торкалася лише на чверть, то я вважав своїм правом указати ЦК німецької партії на інші три чверті його. Вказав через І. П. Ладичникова. ЦК поставився до мандрівки Парвуса байдуже. Пізніше я чув, що Парвуса позбавили якихось там партійних чинів, — кажучи по совісті, я б вважав за краще, щоб йому нам'яли вуха. Ще пізніше мені в Парижі показали вельми вродливу дівчицю чи даму, повідомивши, що це з нею подорожував Парвус.

«Дорога моя, — подумалося мені, — дорога».

Бачив я в Берліні літераторів, художників, меценатів та інших людей, вони відрізнялися один від одного ступенями самовдоволення і самозакоханості.

В Америці досить часто бачив Моріса Хілквіт, який хотів бути мером чи губернатором Нью-Йорка, старика Дебса, який самотньо і стомлено рикав на всіх і на все, — він тільки що вийшов з тюрми, — бачив дуже багатьох і дуже багато, але не зустрічав жодної людини, яка розуміла б всю глибину російської революції, і всюди відчував, що до неї ставляться, як до «окремого випадку європейського життя» і звичайного явища в країні, де «завжди або холера, або революція», за словами однієї «генсом леді», яка «співчувала соціалізму».

Ідею поїздки в Америку для збирання грошей в касу «більшовиків» дав Л. Б. Красін; їхати зі мною в ролі секретаря і організатора виступів повинен був В. В. Воровський, він добре знав англійську мову, але йому партія дала якесь інше доручення, і зі мною поїхав М. Є. Буренін, член бойової групи при ЦК(б); він був «без язика», почав вивчати мову в дорозі і на місці. Есери, довідавшись, з якою метою я їду, по-юнацьки живо зацікавились поїздкою; до мене — ще у Фінляндії — прийшов Чайковський з Житловським і запропонували збирати гроші не для більшовиків, а «взагалі для революції». Я відмовився від «взагалі революції». Тоді вони надіслали туди «бабусю», і перед американцями з'явилось двоє людей, які, незалежно одне від одного і не зустрічаючись, почали збирати гроші, очевидно, на дві різних революції; розміркувати, яка з них краща, солідніша, — у американців, звичайно, не було ні часу, ні бажання. «Бабусю» вони, здається, знали і раніш, американські друзі зробили їй хорошу рекламу, а мені царське посольство — влаштувало скандал. Американські товариші, теж розглядаючи російську революцію як «окрему, що не вдалася, справу», ставились до грошей, зібраних мною на мітингах, дещо «ліберально», одним словом, я зібрав доларів дуже мало, менше 10 тисяч. Вирішив «заробити» в газетах, але й в Америці знайшовся Парвус. Взагалі поїздка не вдалася, але я там написав «Мати», чим і пояснюються деякі «промахи», вади цієї книги.

Потім я переїхав до Італії, на Капрі, там занурився в читання російських газет, книг, — це теж дуже знижувало настрої. Якщо зуб, вибитий із щелепи, здатний по-

чувати, він, мабуть, почував би себе так само самотньо, як я. Дуже дивувала клоунська швидкість і спритність, з якою знайомі люди перескакували з однієї «платформи» на іншу.

Приїжджали з Росії випадкові революціонери, розбиті, налякані, злі на самих себе і на людей, які втягли їх у «безнадійну справу».

— Все пропало, — говорили вони. — Все розбито, знищено, заслано, посаджено в тюрми!

Було дуже багато смішного, але — нічого веселого. Один гість із Росії, літератор, і — талановитий, доводив мені, що я ніби зіграв роль Луки із п'єси «На дні»: прийшов, наговорив молоді втішних слів, вона мені повірила і понабивала собі гуль на лобі, а я — втік. Інший стверджував, що мене з'їла «тенденція», що я — «пропаша людина» і заперечую значення балсту лише тому, що він — «імператорський». Взагалі було дуже багато смішного, дурного, і часто здавалося, що з Росії летить якась гнила пилюка.

І — раптом, ніби в казці, я на з'їзді Російської соціал-демократичної партії. Звичайно — свято!

Але святкував я лише до першого засідання, до суперечок у питанні про «порядок дня». Шаленість цих суперечок зразу ж охолодила мої захоплення і не стільки тим, що я відчув, як різко розколота партія на реформаторів і революціонерів, — це я знав з 903 року, — а ворожим ставленням реформаторів до В. І. Леніна. Воно просочувалося і бризкало крізь їхні промови, як вода під високим тиском крізь стару пожежну «кишку».

Не завжди важливо — що кажуть, але завжди важливо, як кажуть. Г. В. Плеханов у сюртуку, застебнутому на всі гудзики, схожий на протестантського пастора, відкриваючи з'їзд, говорив, як закоповчитель, упевнений, що його думки незаперечні, кожне слово — дорогоцінне, так само, як і пауза між словами. Дуже майстерно він розвіщував у повітрі над головами з'їздивців красиво закруглені фрази, і коли на лавах більшовиків хто-небудь ворушив язиком, перешіптуючись з товаришем, шановний оратор, зробивши маленьку паузу, пронизував його своїм поглядом, ніби цвяхом.

Один з гудзиків на його сюртуку був любиний Плехановим більше від інших, він його ласкаво і безперечно гладив пальцем, а під час паузи притискав його,

ніби кнопку дзвінка, — можна було думати, що саме це натискання і перериває плавний хід промови. На одному з засідань Плеханов, збираючись відповісти комусь, схрестив руки на грудях і голосно, презирливо вимовив:

— Х-хе!

Це викликало сміх серед робітників-більшовиків, Г. В. звів брови, і у нього зблідла щока; я кажу: шока, тому, що сидів збоку кафедри і бачив обличчя ораторів у профіль.

Під час промови Г. В. Плеханова в першому засіданні на лавах більшовиків частіше від інших ворушися Ленін, то — шулячись, ніби від холоду, то — розширюючись, ніби йому ставало жарко; засовував пальці кудись під пахви собі, потирав підборіддя, струшуючи світлою головою, і шептав щось М. П. Томському. А коли Плеханов заявив, що «ревізіоністів у партії немає», Ленін зігнувся, лисина його почервоніла, плечі затряслися від беззвучного сміху, робітники, поруч з ним і позаду нього, теж посміхались, а з кінця залу хтось похмуро і голосно спитав:

— А по той бік — які сидять?

Куценький Федір Дан говорив тоном людини, якій справжня істица доводиться рідною дочкою, він її народив, виховав і все ще виховує. Сам же він, Федір Дан, є цілковитим втіленням Карла Маркса, а більшовики — недоучки, непристойні хлопці, що особливо ясно з їхнього ставлення до меншовиків, серед яких перебувають — «всі видатні теоретики марксизму», сказав він.

— Ви — не марксист, — зневажливо говорив він, — ні, ви не марксист! — І тикав у повітря, праворуч, жовтим кулаком. Хтось із робітників запитав його:

— А коли ви знову підете чай пити з лібералами?

Не пам'ятаю, чи виступав на першому засіданні Мартов. Ця на диво симпатична людина промовляла поюнацьки полум'яно, і здавалось, що вона особливо глибоко відчуває драму розколу, біль протиріч.

Він весь здригався, хитався, судорожно розстібав комір крохмальної сорочки, розмахував руками; обшлаг, вискакуючи з рукава піджака, закривали йому кисть руки, він високо здіймав руку і тряс нею, щоб поставити обшлаг на його законне місце. Мені здавалось, що Мартов не доводить, а — просить, благає: розкол необхідно ліквідувати, партія надто слабка для того, щоб розбиватися на дві, робітник перш за все потребує «сво-

бод», треба підтримувати душу. Іноді його перша промова звучала майже істерично, злива слів робила її незрозумілою, а сам оратор викликав враження тяжке. Наприкінці промови і нібито поза зв'язком з нею, все-таки «бойовим» тоном, він все так же полум'яно почав кричати проти бойових дружин і взагалі роботи, спрямованої на підготовку збройного повстання. Добре пам'ятаю, як на лавах більшовиків хтось здивовано вигукнув:

— От тобі й раз!

А, здається, М. П. Томський запитав:

— Може, нам і руки обрубати, для того, щоб т[овариш] Мартов заспокоївся?

Повторюю: не певен, що Мартов говорив на першому засіданні, я згадав про нього лише для того, щоб розповісти, як виступали.

Після його промови робітники, в приміщенні перед залом засідання, похмуро розмовляли:

— От вам і Мартов! А — «іскристом» був!

— Линяють товариші інтелігенти.

Красиво, пристрасно і різко говорила Роза Люксембург, чудово володіючи зброєю іронії. Але ось поспішно вийшов на кафедру Володимир Ілліч, гаркаво промовив «товариші». Мені здалося, що він погано говорить, але вже за хвилину я, як і всі, був «поглинутий» його промовою. Вперше чув я, що про найскладніші питання політики можна говорити так просто. Цей не намагався видумувати красиві фрази, а подавав кожне слово на долоні, напрочуд легко оголюючи його точний зміст. Дуже трудно передати незвичайне враження, яке він викликав.

Його рука, простягнута вперед і трохи піднята догори, долоня, яка ніби зважувала кожне слово, відсіваючи фрази супротивників, заміняючи їх переконливими положеннями, доказами права і обов'язку робітничого класу йти своїм шляхом, а не позаду і навіть не поряд з ліберальною буржуазією,— все це було незвичайно і говорилося ним, Леніним, якимось не від себе, а справді з волі історії. Цільність, викінченість, прямота і сила його промови, весь він на кафедрі — ніби витвір класичного мистецтва: все є, і нічого зайвого, ніяких прикрас, а якщо вони були — їх не видно, вони так само природно необхідні, як двоє очей на обличчі, п'ять пальців на руці.

За рахунком часу він говорив менше від ораторів, які виступали перед ним, а за враженням — значно біль-

ше; не один я відчував це, позад мене захоплено шептали:

— Густо говорить...

Так воно й було; кожен його доказ розгортався сам по собі — силою, що була в ньому.

Меншовики, не соромлячись, показували, що промова Леніна неприємна їм, а сам він — більше ніж неприємний. Чим переконливіше він доводив необхідність для партії піднятися на височінь революційної теорії для того, щоб всебічно перевірити практику, тим озлобленіше перебивали його промову.

— З'їзд не місце для філософії!

— Не вчіть нас, ми — не гімназисти!

Особливо старався хтось рослий, бородатий, з обличчям крамаря, він підхоплювався з лави і, заїкаючись, кричав:

— З-змовочки... У з-змовочки граєтесь! Б-блан-кісти!

Схвально кивала головою Роза Люксембург; вона дуже добре сказала меншовикам на одному з наступних засідань:

— Ви не стоїте на марксисті, а сидите, навіть — лежите на ньому.

Злий, гарячий вітерець роздратування, іронії, ненависті гуляв по залу, сотні очей різноманітно освітлювали постать Володимира Ілліча. Непомітно було, що ворожі випадки хвилюють його, говорив він палко, але переконливо, спокійно; через кілька днів я дізнався, що коштував йому цей зовнішній спокій. Було дуже дивно і образливо бачити, що ворожнечу до нього збуджує така природна думка: тільки з висоти теорії партія може ясно побачити причини незгод у ній. У мене створилося таке враження: кожен день з'їзду надає Володимирові Іллічу все нових і нових сил, робить його бадьорішим, упевненішим, з кожним днем промови його звучать дедалі твердіше, і вся більшовицька частина членів з'їзду настроюється рішучіше, строгіше. Крім його промов, мене майже так само схвилювала прекрасна і різка промова проти меншовиків Рози Люксембург.

Вільні хвилини, години він проводив серед робітників, випитував їх про наймізерніші дрібниці побуту.

— Ну, а жінки як? Заїдає господарство? Все-таки — вчаться, читають?

В Гайд-парку кілька чоловік робітників, що вперше

бачили Леніна, заговорили про його поведінку на з'їзді. Хтось із них характерно сказав:

— Не знаю, можливо, тут, у Європі, в робітників є й інша, така ж розумна людина — Бебель чи ще хтось. А от, щоб була інша людина, яку я б одразу полюбив, як цю, — не віриться! Другий робітник додав, посміхаючись:

— Цей — наш!

Йому заперечили:

— І Плеханов — наш.

Я почув влучну відповідь:

— Плеханов — наш учитель, наш барин, а Ленін — вождь і товариш наш.

Якийсь молодий хлопець гумористично докинув:

— Сюртучок Плеханова стісняє.

Був такий випадок: по дорозі до ресторану Володимира Ілліча зупинив меншовик-робітник, запитуючи про щось. Ілліч уповільнив крок, а його компанія пішла далі. Прийшовши до ресторану хвилин за п'ять, він, хмурачись, розповів:

— Дивно, що такий наївний хлопець потрапив на партійний з'їзд! Запитує мене: в чому ж все-таки справжня причина розходжень? Та от, кажу, ваші товариші бажають засідати в парламенті, а ми переконані, що робітничий клас повинен готуватися до бою. Здається — зрозумів...

Обідали невеликою компанією завжди в одному і тому ж маленькому, дешевому ресторані. Я помітив, що Володимир Ілліч їсть дуже мало: яєшню з двох-трьох яєць, невеликий шматок шинки, випиває кухоль густого, темного пива. З усього було видно, що до себе він ставиться недбало, і вражала мене його гідна подиву турбота про робітників. Харчуванням їхнім завідувала М. Ф. Андреева, і він запитував її:

— Як ви гадаєте: не голодують товариші? ні? Гм, гм... А може, збільшити бутерброди?

Прийшов до гостиниці, де я зупинився, і бачу: стурбовано мацає постіль.

— Що це ви робите?

— Дивлюсь — чи не вогкі простирала.

Я не одразу зрозумів: навіщо йому треба знати — які в Лондоні простирала? Тоді він, помітивши моє здивування, пояснив:

— Ви повинні стежити за своїм здоров'ям.

Восени 18 року я запитав сормовського робітника Дмитра Павлова, яка, на його погляд, найрізкіша риса Леніна?

— Простота. Простий, як правда.

Сказав він це як добре продумане, давно вирішене.

Відомо, що найстрогіше судять про людину її службовці. Але шофер Леніна, Гіль, людина, що багато пережила, казав:

— Ленін — особливий! Таких — немає. Я везу його по М'ясницькій, великий рух, ледве їду, боюся — знівечать машину, даю гудки, дуже хвилююся. Він відчинив дверці, добрався до мене по підніжці, ризикуючи, що його зіб'ють, умовляє: «Будь ласка, не хвилюйтесь, Гіль, їдьте, як усі». Я — старий шофер, я знаю — так ніхто не зробить.

Трудно передати, змалювати ту природність і гнучкість, з якими всі його враження вливалися в одне річце.

Його думка, ніби стрілка компаса, завжди поверталась вістрям до класових інтересів трудового народу. В Лондоні випав вільний вечір, пішли невеликою компанією в «мюзик-хол» — демократичний театрик. Володимир Ілліч охоче і заразливо сміявся, дивлячись на клоунів, ексцентриків, байдуже дивився на все інше і особливо уважно на рубку лісу робітниками Британської Колумбії. Маленька сцена являла лісний табір, перед нею, на землі, двоє здорових молодців перерубали протягом хвилини стовбур дерева, завтовшки з метр.

— Ну, це, звичайно, для публіки, насправді вони не можуть працювати з такою швидкістю, — сказав Ілліч. — Але ясно, що вони й там працюють сокирами, перетворюючи масу дерева на непридатні тріски. От вам і культурні англійці!

Він заговорив про анархію виробництва за капіталістичного ладу, про величезний процент сировини, яка витрачається безплідно, і при кінці пожалкував, що досі ніхто не догадався написати книгу на цю тему. Для мене було щось неясне в цій думці, але запитати Володимира Ілліча я не встиг, він уже цікаво говорив про «ексцентризм» як особливу форму театрального мистецтва.

— Тут є якесь сатиричне чи скептичне ставлення до загально визнаного, є прагнення вивернути його зсеред-

ни, трошки спотворити, показати алогізм звичайного. Хитроумдро, а — цікаво!

Років через два, на Капрі, розмовляючи з А. А. Богдановим-Малиповським про утопічний роман, він сказав йому:

— От ви написали б для робітників роман на тему про те, як хижакі капіталізму пограбували землю, перевели всю нафту, все залізо, дерево, все вугілля. Це була б дуже корисна книга, синьйоре махіст!

Прощаючись у Лондоні, він сказав мені, що обов'язково приїде на Капрі відпочивати.

Але раніше, ніж він зібрався приїхати, я побачив його в Парижі, в студентській квартирці з двох кімнат — студентською вона була лише розміром, але не чистотою й суворим порядком у ній. Надія Костянтинівна, приготувавши нам чай, кудись пішла, ми залишилися вдвох. Тоді розвалювалось «Знание», і я приїхав поговорити з Володимиром Іллічем про організацію нового видавництва, яке об'єднувало б, по можливості, всіх наших літераторів. Редактуру видавництва за кордоном я пропонував Володимирі Іллічу, В. В. Воровському і ще комусь, а в Росії представляв би їх В. О. Десницький-Строєв.

Мені здавалося, що треба написати ряд книг з історії західних літератур і з російської літератури, книги з історії культури, які б дали багатий фактичний матеріал робітникам для самоосвіти і пропаганди.

Але Володимир Ілліч зруйнував цей план, вказавши на цензуру, на труднощі організувати своїх людей; більшість товаришів зайняті практичною партійною роботою, писати їм — ніколи. Але головний і найпереконливіший для мене доказ його був приблизно такий: для товстої книги — не час, товсту книгу споживає інтелігенція, а вона, як бачите, відступає від соціалізму до лібералізму, і нам її не збити з шляху, який вона обрала. Нам потрібна газета, брошура, добре було б поновити бібліотечку «Знання», але в Росії це неможливо за умов цензури, а тут за умов транспорту: нам треба кинути в маси десятки, сотні тисяч листівок, таку купу нелегально не перевезеш. Почекаємо з видавництвом до кращих часів.

Із вражаючою, завжди властивою йому жвавістю і ясністю він заговорив про Думу, про кадетів, які «соромляться бути октябристами», про те, що «перед ними один

шлях направо», а потім навів ряд доказів на користь близькості війни і, «очевидно, не однієї, але цілого ряду воєн», — це його передбачення незабаром справдилося на Балканах.

Підвівся, характерним жестом сунув пальці рук за жилет під пахвами і повільно ходив по тісній кімнатці, примружуючись, поблискуючи очима.

— Війна буде. Неминуче. Капіталістичний світ дійшов до стану гнильного шумування, вже й тепер люди починають отруюватись шовінізмом, націоналізмом. Я гадаю, що ми ще побачимо загальноєвропейську війну. Пролетаріат? Навряд чи пролетаріат знайде в собі силу відвернути криваву склоку. Як це можна зробити? Загальноєвропейським страйком робітників? Для цього вони не досить організовані, свідомі. Такий страйк був би початком громадянської війни, ми, реальні політики, не можемо розраховувати на це.

Зупинившись, човгаючи підшвою об підлогу, похмуро сказав:

— Пролетаріат, звичайно, потерпить жахливо — така, поки що, його доля. Але вороги його — знесилять один одного. Це — теж неминуче.

І, підійшовши до мене, він сказав, мовби із здивуванням, з великою силою, але неголосно:

— Ні, ви подумайте: заради чого ситі женуть голодних на бойню одного проти одного? Можете ви назвати злочин більш ідіотичний і огидніший? Страшенно дорого заплатять за це робітники, але кінець кінцем виграють вони. Це — воля історії.

Він часто говорив про історію, але ніколи в його словах я не відчував фетишистського схиляння перед її волею і силою.

Розмова схвилювала його. Присівши до столу, він вилетер спітнілий лоб, сьорбнув холодного чаю і несподівано спитав:

— Що це за скандал був у вас в Америці? З газет я знаю, в чому річ, але — як це трапилось?

Я коротко розповів йому мої пригоди.

Ніколи я не зустрічав людини, яка б уміла так заразливо сміятись, як сміявся Володимир Ілліч. Було навіть дивно бачити, що такий суворий реаліст, людина, яка так добре бачить, глибоко відчуває неминучість великих соціальних трагедій, непримиренна, непохитна в своїй не-

нависті до світу капіталізму, може сміятися по-дитячому, до сліз, захлинаючись сміхом. Велике, міцне душевне здоров'я треба було мати, щоб так сміятися.

— Ох, та ви — гуморист! — говорив він крізь сміх. — От не думав. Біс його знає, як смішно...

І, стираючи сльози сміху, він уже серйозно, з хорошою, лагідною посмішкою сказав:

— Це — добре, що ви можете ставитись до невдач гумористично. Гумор — прекрасна, здорова якість. Я дуже розумію гумор, але не володію ним. А смішного в житті, мабуть, не менше, ніж сумного, їй-право, не менше.

Умовились, що я зайду до нього через день, але погода була погана, ввечері в мене почалось сильне кровохаркання, і другого дня я виїхав.

Після Парижа ми зустрілися на Капрі. Тут у мене лишилося дуже дивне враження: піби Володимир Ілліч був на Капрі двічі і в двох різко різних настроях. Один Ілліч, як тільки я зустрів його на пристані, зараз же рішуче заявив мені:

— Я знаю, ви, Олексію Максимовичу, все-таки покладаєте надії на можливість мого примирення з махістами, хоч я вас попередив у листі: це — неможливо! То вже ви не робіть жодних спроб.

Дорогою на квартиру до мене і там я намагався пояснити йому, що він не зовсім прав: у мене не було й немає наміру примиряти філософські суперечки, до речі — не дуже зрозумілі мені. До того ж я, з юності, заражений недовірою до всякої філософії, а причиною цієї недовіри була і є суперечливість філософії моему особистому, «суб'єктивному» досвіду: для мене світ тільки-но починався, «становився», а філософія ляпала його по голові і зовсім недоречно, несвоечасно запитувала:

«Куди йдеш? Чого йдеш? Чому — думаєш?»

А деякі філософи просто й строго командували:

«Стій!»

Крім того, я вже знав, що філософія, як жінка, може бути дуже некрасивою, навіть потворною, але одягнута так гарно й переконливо, що вона може здатись красунею. Це розсмішило Володимира Ілліча.

— Ну, це — гумористика, — сказав він. — А що світ лише починається, становиться — добре! Над цим ви по-

думайте серйозно, звідси ви прийдете, куди вам давно слід прийти.

Потім я сказав йому, що А. А. Богданов, А. В. Луначарський, В. О. Базаров — на мій погляд, видатні люди, дуже добре, всебічно освічені, в партії я не зустрічав рівних їм.

— Припустимо. Ну, і що ж звідси впливає?

— Зрештою, я вважаю їх людьми однієї мети, а єдність мети, зрозуміла і усвідомлена глибоко, повинна б стерти, знищити філософські протиріччя...

— Значить — все-таки надія на примирення жива? Це — даремно, — сказав він. — Гонить її геть і якомога далі, дружньо раджу вам! Плеханов теж, по-вашому, людина однієї мети, а я от — між нами — думаю, що він — зовсім іншої мети, хоч і матеріаліст, а не метафізик.

На цьому наша розмова й скінчилася. Я гадаю, що немає потреби нагадувати, що я подав її не в точних словах, не буквально. В точності змісту — не сумніваюсь.

І от я побачив перед собою Володимира Ілліча Леніна ще твердішим, непохитнішим, ніж він був на Лондонському з'їзді. Але там він хвилювався, і були моменти, коли ясно відчувалося, що розкол у партії примушує переживати його дуже тяжкі хвилини.

Тут він був настроєний спокійно, холоднувато й нашішкувато, суворо відштовхувався від розмов на філософські теми і взагалі поводився насторожено. А. А. Богданов, людина на диво симпатична, лагідна і закохана в Леніна, але трохи самолюбива, змушений був вислухати дуже гострі й важкі слова:

— Шопенгауер каже: «Хто ясно мислить — ясно викладає», я думаю, що краще за це він нічого не сказав. Ви, т[оваришу] Богданов, викладаєте неясно. Ви мені поясніть двома-трьома фразами, що дає робітничому класові ваша «підстановка» і чому махізм — революційний від марксизму?

Богданов намагався пояснити, але він говорив справді неясно і багатослівно.

— Киньте, — радив Володимир Ілліч. — Хтось, здається — Жорес, сказав: «Краще говорити правду, ніж бути міністром», я б додав: і махістом.

Потім він азартно грав з Богдановим в шахи і, програючи, сердився, навіть сумував, якимось по-дитячому. Ці-

каво: навіть і цей дитячий смуток, так само як і його чудесний сміх,— не порушували цілної злитності його характеру.

Був на Капрі інший Ленін --- прекрасний товариш, весела людина, з живим і певтомним інтересом до всього на світі, з напрочуд лагідним ставленням до людей.

Якось пізнього вечора, коли всі пішли гуляти, він говорив мені і М. Ф. Андреевії,— невесело говорив, з глибоким уболінням:

— Розумні, талановиті люди, немало зробили для партії, могли б зробити в десять разів більше, а — не підуть вони з нами! Не можуть. І десятки, сотні таких людей ламає, калічить цей злочинний лад.

Іншим разом він сказав:

— Луначарський повернеться в партію, він — менш індивідуаліст, ніж ті двоє. Винятково багато обдарована натура. Я до нього «маю слабкість» — чорт забери, які дурні слова: маю слабкість! Я його, знаєте, люблю, чудовий товариш! Є в ньому якийсь французький блиск. Легковажність у нього теж французька, легковажність,— від естетизму в нього.

Він докладно розпитував про життя капрійських рибалок, про їхній заробіток, про вплив попів, про школу — широчінь його інтересів не могла не дивувати мене. Коли йому вказали, що ось оцей попик — син бідного селянина, він одразу ж попросив, щоб йому зібрали довідки: як часто селяни віддають своїх дітей в семінаріуми і чи повертаються діти селян служити попами в свої села?

— Ви — розумієте? Якщо це не випадкове явище — значить, це політика Ватикана. Хитра політика!

Не можу уявити собі іншої людини, яка, стоячи так високо над людьми, вміла б оберігати себе від спокуси честолюбства і не втратила б живого інтересу до «простих людей».

Був у ньому якийсь магнетизм, що притягав до нього серця й симпатії людей праці. Він не розмовляв по-італійському, але рибалки Капрі, що бачили і Шалаяпіна і немало інших видатних російських людей, якимсь чуттям одразу виділили Леніна на особливе місце. Чарівний був його сміх,— «задушевний» сміх людини, яка, вміючи прекрасно бачити незграбність людської дурості і акробатичні хитрощі розуму, вміла втішатися дитячою наївністю «простих серцем».

Старий рибалка, Джіованні Спадаро, сказав про нього:

— Так сміятись може тільки чесна людина.

Хитаючись у човні, на голубій і прозорій, як небо, хвилі, Ленін вчився вудити рибу «з пальця» — волосінню без вудлища. Рибалки пояснювали йому, що підсікати треба, коли палець відчуває тремтіння волосіні:

— Козі: дринь-дринь. Капіш?

Він ту ж мить підсік рибу, повів її і закричав з захопленням дитини, з азартом мисливця:

— Ага! Дринь-дринь!

Рибалки розкатисто і, теж, як діти, радісно зареготали і прозвали рибалку:

«Синьйор Дринь-дринь».

Він поїхав, а вони все запитували:

— Як живе синьйор Дринь-дринь? Цар не схопить його, ні?

Не пам'ятаю, до Володимира Ілліча, чи після нього на Капрі був Г. В. Плеханов.

Кілька емігрантів капрійської колонії — літератор Н. Олігер, Лоренц-Метнер, засуджений до смертної кари за організацію повстання в Сочі, Павло Вигдорчик і ще, здається, двоє — хотіли порозмовляти з ним. Він відмовився. Це було його право, він — був хворою людиною, приїхав відпочити. Але Олігер і Лоренц говорили мені, що він зробив це в формі дуже образливій для них. Нервозний Олігер стверджував, що Г. В. сказав щось про «втому від великої кількості тих, що бажають говорити, але не здатні робити». Він, перебуваючи в мене, справді не побажав нікого бачити з місцевої колонії, — Володимир Ілліч бачив усіх. Плеханов ні про що не розпитував, він уже все знав і сам розповідав. По-російському широко талановитий, європейськи вихований, він любив хвастнути красивим, гострим слівцем, і, здається, саме заради гострого слівця жорстко підкреслював вади іноземних і російських товаришів. Мені здалося, що його дотепи не завжди вдалі, в пам'яті лишилися тільки невдалі: «не в міру поміркований Мерінг», «Самозванець Енріко Феррі, в ньому немає заліза й золотника», — тут каламбур побудований на слові — ферро — залізо. І все — в цьому роді. Взагалі ж він ставився до людей по-

блажливо, зрозуміло, не так, як бог, але трохи схоже. Дуже талановитий літератор, основоположник партії, він викликав у мене глибоку пошану, але не симпатію. Надто багато було в ньому «аристократизму». Можливо, я міркую помилково. У мене немає особливої любові до помилок, але, як усі люди, я теж помиляюсь. А факт залишається фактом: рідко зустрічав я людей таких різних, як Г. В. Плеханов та В. І. Ленін. Це й природно: один закінчував свою роботу руйнування старого світу, другий уже почав будувати новий світ.

Життя влаштоване так диявольски майстерно, що, не вмючи ненавидіти, неможливо щиро любити. Вже тільки ця одна, що в корені спотворює людину, необхідність роздвоєння душі, неминучість любові крізь ненависть засуджує сучасні умови життя на руйнування.

В Росії, країні, де необхідність страждання проповідується як універсальний засіб «спасіння душі», я не зустрічав, не знаю людини, яка з такою глибиною і силою, як Ленін, відчувала б ненависть, огиду і презирство до нещастя, горя, страждання людей.

В моїх очах ці почуття, ця ненависть до драм і трагедій життя особливо високо підносять Володимира Леніна, людину країни, де во славу і освячення страждання написані найталановитіші евангелії і де юнацтво починає жити по книгах, набитих одноманітними, по суті, описами дрібних, буденних драм. Російська література — найпесимістичніша література Європи; в нас усі книги пишуться на одну і ту ж тему про те, як ми страждаємо,— в юності і в зрілому віці: від недостатчі розуму, від гніту самодержавства, від жінок, від любові до ближнього, від невдалої будови всесвіту; на старості: від усвідомлення помилок життя, недостатчі зубів, нетравлення шлунку і від неминучості смерті.

Кожен руський, посидівши «за політику» місяць у тюрмі, чи переживши рік на засланні, вважає за священний обов'язок свій подарувати Росії книгу спогадів про те, як він страждав. І ніхто до сьогодні не здогадався вигадати книгу про те, як він усе життя радів. А оскільки російська людина звикла вигадувати життя для себе, робити ж його погано вміє, то цілком можливо,

що книга про щасливе життя навчила б її, як треба вигадувати таке життя.

Для мене винятково велике в Леніні саме це його почуття непримиренної, незгасної ворожнечі до нещастя людей, його яскрава віра в те, що нещастя не є непереборною основою життя, а — мерзота, яку люди повинні і можуть відмести геть від себе.

Я б назвав цю основну рису його вдачі войовничим оптимізмом матеріаліста. Саме вона особливо притягала душу мою до цієї людини, — Людини з великої літери.

В 17 — 18 роках мої стосунки з Леніним були далеко не такими, якими я хотів би їх бачити, але вони не могли бути інакшими.

Він — політик. Він досконало володів тією чітко виробленою прямолінійністю погляду, що необхідна стерновому такого величезного, важкого корабля, яким є свинцева селянська Росія.

У мене ж органічна огида до політики, і я погано вірю в розум мас взагалі, в розум же селянської маси — особливо. Розум, не організований ідеєю, — ще не та сила, яка входить в життя творчо. В розумі маси — немає ідеї до того часу, поки в ній немає розуміння спільності інтересів усіх її одиниць.

Тисячоліття живе вона прагненням кращого, але це прагнення створює з плоті її хижаків, які її ж поневолюють, її кров'ю живуть, і так буде до того часу, поки вона не усвідомить, що в світі є лише одна сила, здатна звільнити її з полону хижаків, — сила правди Леніна.

Коли в 17 році Ленін, приїхавши до Росії, опублікував свої «тези», я подумав, що цими тезами він приносить всю нікчемну кількісно, героїчну якісно рать політично вихованих робітників і всю ширю революційну інтелігенцію в жертву російському селянству. Ця єдина в Росії активна сила буде кинута, як жмеія солі, в прісне болото села і без сліду розчиниться, розійдеться в ній, нічого не змінивши в душі, побуті, в історії російського народу.

Наукова, технічна — взагалі кваліфікована інтелігенція, з моєї точки зору, революційна по суті своїй, і разом з робітничою, соціалістичною інтелігенцією — для мене була найдорогоціннішою силою, що збрала Росія, —

іншої сили, здатної взяти владу і організувати село; я — в Росії 17 року не бачив. Але ці сили, кількісно незначні і роздрібнені протиріччями, могли б виконати свою роль тільки при умові міцного внутрішнього єднання. Перед нами стояла грандіозна робота: оволодіти анархізмом села, культивувати волю мужика, навчити його розумно працювати, преобразити його господарство і всім цим швидко посунути країну вперед; усього цього можна досягти лише при наявності підкорення інстинктів села організованому розуму міста. Найпершим завданням революції я вважав створення таких умов, які б сприяли зростанню культурних сил країни. З цією метою я запропонував улаштувати на Капрі школу для робітників, і в роки реакції, 1907—1913, скільки міг, намагався всіляко підняти бадьорість духу робітників.

Заради цієї мети одразу після лютицевого перевороту, весною 17 року, була організована «Вільна асоціація для розвитку і розповсюдження позитивних наук» — установа, яка ставила завданням своїм, з одного боку, організацію в Росії науково-дослідних інститутів, з другого — широку і безперервну популяризацію наукових і технічних знань в робітничому середовищі. На чолі асоціації стали видатні вчені, члени Російської Академії наук В. О. Стеклов, Л. О. Чугаєв; академік Ферсман, С. П. Костичев, О. О. Петровський і ряд інших. Діяльно збиралися кошти; С. П. Костичев уже почав шукати місце для влаштування дослідного інституту з питань зооботаніки.

Для більшої ясності скажу, що мене все життя гнітив факт цілковитої переваги неписьменного села над містом, зоологічний індивідуалізм селянства і майже повна відсутність в ньому соціальних емоцій. Диктатура політично грамотних робітників, в тісній спілці з науковою і технічною інтелігенцією, була, на мій погляд, єдино можливим виходом із тяжкого становища, особливо ускладненого війною, яка ще більше анархізувала село.

З комуністами я розходився в питанні оцінки ролі інтелігенції в російській революції, підготовленій саме цією інтелігенцією, до числа якої входять і всі «більшовики», що виховали сотні робітників у дусі соціального героїзму і високої інтелектуальності. Російська інтелігенція — наукова і робітнича — була, залишається і ще довго буде єдиним ломовим конем, запряженим у важкий

віз історії Росії. Незважаючи на всі поштовхи і збурення, яких він зазнав, розум народних мас усе ще лишається силою, що вимагає керівництва ззовні.

Так думав я 13 років тому і так — помилявся. Цю сторінку моїх спогадів слід було б викреслити. Але — «із пісні слова не викинеш». До того ж: «на помилках — вчимося» — часто повторював Володимир Ілліч. Нехай же читачі знають цю мою помилку. Було б добре, якби вона послужила уроком для тих, хто схильний квапитися з висновками із своїх спостережень.

Розуміється, після низки фактів найпідлішого шкідництва з боку частини спеців я повинен був переоцінити — і переоцінив — моє ставлення до працівників науки і техніки. Такі переоцінки чогось коштують, особливо — на старості літ.

Обов'язок чесних вождів народу — нелюдськи трудний. Але ж і опір революції, очолюваній Леніним, був організований ширше і могутніше. До того ж, треба взяти до уваги, що з розвитком «цивілізації» — цінність людського життя явно знижується, про що незаперечно свідчить розвиток у сучасній Європі техніки винищення людей і смаку до цієї справи.

Але скажіть голосом совісті: наскільки доречно і чи не занадто огидне лицемірство тих «моралістів», які говорять про кровожерність російської революції, після того як вони, на протязі чотирьох років ганебної загально-європейської бойні, не тільки не жаліли мільйонів знищуваних людей, але всіляко розпалювали «до повної перемоги» цю мерзенну війну? Нині «культурні нації» виявились розбитими, виснаженими, дичавіють, а перемогла загальнолюдська міщанська дурість: тугі зашморги її і сьогодні душать людей.

Багато писали і говорили про жорстокість Леніна. Зрозуміло, я не можу дозволити собі смішну безтактність захисту його від брехні та наклепу. Я знаю, що наклеп і брехня — узаконений метод політики міщан, звичайний прийом боротьби проти ворога. Серед великих людей світу цього навряд чи знайдеться хоч один, якого не намагалися б вимазати багном. Це — всім відомо.

Крім цього, у всіх людей є прагнення не тільки принизити видатну людину до рівня розуміння свого, але й

спробувати звалити її під ноги собі в те липке, отруйне bagno, яке вони, створивши, найменували «буденним життям».

Мені огидно пам'ятний такий факт: в 19 році, в Петербурзі, був з'їзд «сільської бідноти». З північних губерній Росії прибуло кілька тисяч селян, і сотні їх були розміщені в Зимовому палаці Романових. Коли з'їзд закінчився і ці люди виїхали, то виявилось, що вони не тільки всі ванни палацу, але й величезну кількість дуже цінних севрських, саксонських і східних ваз загидили, використовуючи їх як нічні горшки. Це було вчинено не з необхідності, — убиральні палацу виявилися в порядку, водопровід діяв. Ні, це хуліганство було виявом бажання зіпсувати, зганьбити красиві речі. За час двох революцій і війни я сотні разів спостерігав це темне, мстиве прагнення людей ламати, калічити, висміювати, ганьбити прекрасне.

Не слід думати, що поведінку «сільської бідноти» я підкреслив з мотивів мого скептичного ставлення до мужика, ні, — я знаю, що на хворобливе бажання загидити прекрасне хворіють і деякі групи інтелігенції, наприклад, ті емігранти, які, напевне, гадають, що, коли їх немає в Росії, — в ній нема вже нічого хорошого.

Злісне прагнення псувати речі виняткової краси має одне й те ж джерело з гидким прагненням оганьбити що б там не було людину незвичайну. Все незвичайне заважає людям жити так, як їм хочеться. Люди прагнуть — якщо вони прагнуть — зовсім не докорінної зміни своїх соціальних навичок, а лише розширення їх. Основний стогін і зойк більшості:

«Не заважайте нам жити, як ми звикли!»

Володимир Ленін був людиною, яка так не дала людям жити звичним для них життям, як ніхто до нього не вмів зробити цього.

Ненависть світової буржуазії до нього оголено і огидно ясна, її сині, чумні плями всюди блищать яскраво. Огидна сама по собі, ця ненависть говорить нам про те, який великий і страшний в очах світової буржуазії Володимир Ленін — натхненник і вождь пролетарів усіх країн. Ось він не існує фізично, а голос його дедалі голосніше, переможніше звучить для трудящих землі, і вже немає такого кутка на ній, де б цей голос не збуджував волю робочого народу до революції, до повного

життя, до будівництва світу людей рівних. Дедалі впевненіше, міцніше, успішніше роблять велику справу учні Леніна, спадкоємці його сили.

Мене захоплювала яскраво виражена в нім воля до життя і активна ненависть до мерзотності його, я милувався тим азартом юності, яким він насичував усе, що робив. Мене дивувала його надлюдська працездатність. Його рухи були легкі, вправні, і скупий, але сильний жест цілком гармоніював з його мовою, теж скупю на слова, з багатством думки. І на обличчі, монгольського типу, горіли, грали ці гострі очі невтомного борця проти брехні й горя життя, горіли, примружуючись, підморгуючи, іронічно посміхаючись, блискаючи гнівом. Блиск цих очей робив мову його ще пекучішою і ясною.

Інколи здавалось, що незгасима енергія його духу б'є з очей іскрами і слова, насичені нею, блищать у повітрі. Слова його завжди викликали фізичне відчуття непереборної правди.

Незвичайно і дивно було бачити Леніна, коли він гуляв у парку Горок, — до такої міри зрослася з його образом уява про людину, яка сидить в кінці довгого стола і, посміхаючись, поблискуючи зіркими очима стернового, вміло, вправно керує дебатами товаришів, або ж, стоячи на естраді, закинувши голову, метає в припишклу юрбу, в жадібні очі людей, зголоднілих за правдою, чіткі, ясні слова.

Вони завжди нагадували мені холодний блиск залізних стружок.

З дивною простотою з-за цих слів виникла художньо виточена фігура правди.

Азарт був властивістю його натури, але він не був корисливим азартом гравця, він виявляв у Леніні ту виключну бадьорість духу, яка властива лише людині, що непохитно вірить у своє покликання, людині, яка всебічно і глибоко відчуває свій зв'язок із світом і до кінця зрозуміла свою роль у хаосі світу, — роль ворога хаосу. Він умів з однаковим захопленням грати в шахи, розглядати «Історію костюма», годинами вести суперечку з товаришем, вудити рибу, ходити по кам'яних стежках Капрі, розпечених сонцем півдня, милуватися золотим цвітом дроку і замурзаними дітьми рибалок. А ввечері,

слухаючи розповіді про Росію, про село, заздрісно зітхав:
— А мало я знаю Росію. Симбірськ, Казань, Петербург, заслання і — майже все!

Він любив смішне і сміявся всім тілом, справді «заливався» сміхом, інколи до сліз. Короткому, характерному вигуку «гм-гм» він умів надавати безконечної гами відтінків від ідкої іронії до обережного сумніву, і часто в цьому «гм-гм» звучав гострий гумор, доступний людині дуже зіркій, яка добре знає диявольські педоладності життя.

Кремезний, міцний, з черепом Сократа і всевидючими очима, він частенько набирив дивної і трошки комічної пози — закине голову назад і, нахиливши її до плеча, засуне пальці рук кудись під пахви, за жилет. У цій позі було щось на диво миле і смішне, щось переможно-півняче, і весь він у таку хвилину світився радістю, велике дитя окаянного світу цього, прекрасна людина, якій треба було принести себе в жертву ворожнечі і ненависті заради здійснення діла любові.

До 18 року, до наймерзеннішої і підлої спроби вбити Леніна, я не зустрічався з ним у Росії і навіть здаля не бачив його. Я прийшов до нього, коли він ще погано володів рукою і ледве рухав простріленою шиєю. У відповідь на моє обурення він сказав неохоче, як говорять про те, що набридло:

— Бійка. Що робити? Кожен діє, як уміє.

Ми зустрілися дуже дружньо, але, розуміється, пронизливі, всевидючі очіці милого Ілліча дивились на мене, «заблудшого», з одвертим жалем.

Через кілька хвилин Ленін азартно говорив:

— Хто не з нами, той проти нас. Люди, незалежні від історії, — фантазія. Якщо припустити, що колись такі люди були, то тепер їх — немає, не може бути. Вони нікому не потрібні. Всі, до останньої людини, втягнуті в круговорот дійсності, заплутаної, як вона ще ніколи не заплутувалась. Ви кажете, що я занадто спрощую життя? Що це спрощення загрожує загином культури, га?

Іронічне, характерне:

— Гм-гм...

Гострий погляд стає ще гострішим, і стисненим голо-
сом Ленін говорить далі:

— Ну, а по-вашому, мільйони мужиків з гвинтівками в руках — не загроза культурі, ні? Ви гадаєте, Установчі збори впорались би з їхнім анархізмом? Ви, що так багато шумите про анархізм села, повинні б краще за інших зрозуміти нашу роботу. Російській масі треба показати щось дуже просте, дуже доступне її розумові. Ради і комунізм — просто.

— Союз робітників з інтелігенцією, так? Це — не погано, ні. Скажіть інтелігенції, нехай вона йде до нас. Адже, по-вашому, вона щиро служить інтересам справедливості? В чому ж річ? Просимо до нас: це саме ми взяли на себе колосальне завдання підняти народ на ноги, сказати світові всю правду про життя, ми вказуємо народом прямий шлях до людського життя, шлях із рабства, злиднів, приниження.

Він засміявся і беззлобно сказав:

— За це мені від інтелігенції і перепала куля.

А коли температура розмови наблизилась до нормальної, він промовив з досадою і смутком:

— Хіба я сперечаюсь проти того, що інтелігенція необхідна нам? Але ж ви бачите, як вороже вона настроєна, як погано розуміє вимоги моменту? І не бачить, що без нас вона безсила, не дійде до нас. Це — вона винна буде, якщо ми розіб'ємо надто багато горшків.

Розмови з ним на цю тему виникали майже при кожній зустрічі. І, хоч на словах його ставлення до інтелігенції залишалось недовірливим, ворожим, — на ділі він завжди правильно оцінював значення інтелектуальної енергії в процесі революцій і мовби згоджувався з тим, що, по суті, революція є вибухом саме цієї енергії, яка не знайшла для себе у зжитих і тісних умовах можливості закономірного розвитку.

Пам'ятаю, я був у нього з трьома членами Академії наук. Йшла мова про необхідність реорганізації однієї з вищих наукових установ Петербурга. Провівши вчених, Ленін задоволено сказав:

— Це я розумію. Оце — розумники. Все у них просто, все сформульовано строго, одразу бачиш, що люди добре знають, чого хочуть. З такими працювати — одна насолода. Особливо сподобався мені цей...

Він назвав одне з видатних імен російської науки, а через день уже говорив мені по телефону:

— Запитайте С., піде він працювати з нами?

І коли С. прийняв пропозицію, це щиро обрадувало Леніна, потираючи руки, він жартував:

— Ось так, одного за одним, ми перетягнемо всіх російських і європейських Архімедів, тоді світ, хоче не хоче, а — перевернеться!

На 8 з'їзді партії М. І. Бухарін, між іншим, сказав:

— Нація — значить буржуазія разом з пролетаріатом. Ні на що не схоже визнавати право на самовизначення якоїсь там нікчемної буржуазії.

— Ні, пробачте, — заперечив Ленін, — це схоже на те, що є. Ви посилаєтесь на процес диференціації пролетаріату від буржуазії, але — побачимо ще, як воно піде.

Потім, показавши на прикладі Німеччини, як повільно і трудно розвивається процес цієї диференціації, і згадавши, що «не шляхом насильства вкорінюється комунізм», — він так висловився в питанні про значення інтелігенції в промисловості, в армії і кооперації. Цитую за звітом «Известий» про дебати на з'їзді:

«Це питання на цьому з'їзді повинно бути вирішене остаточно. Ми можемо побудувати комунізм лише тоді, коли засоби буржуазної науки і техніки зроблять його доступнішим для мас.

А для цього треба взяти апарат від буржуазії, треба залучити до роботи всіх спеціалістів. Без буржуазних спеціалістів не можна підняти продуктивної сили. Їх треба оточити атмосферою товариського співробітництва, робітничими комісарами, комуністами, поставити в такі умови, щоб вони не могли вирватись, але треба дати змогу працювати їм краще, як за капіталістів, бо ця верства, вихована буржуазією, інакше працювати не буде. Примусити працювати з-під палиці цілу верству не можна. Буржуазні спеціалісти звикли до культурної роботи, вони розвивали її в рамках буржуазного ладу, тобто, збагачували буржуазію величезними матеріальними надбаннями і в мізерних дозах виділяли її для пролетаріату. Але вони, все-таки, рухали культуру — в цьому їхня професія. Оскільки вони бачать, що робітничий клас не тільки цинить культуру, але й допомагає проведенню її в масах, вони змінюють своє ставлення до нас. Тоді вони будуть підкорені морально, а не лише політично усунуті від буржуазії. Треба стягнути їх у наш апарат, а для цього треба іноді і на

жертви йти. Щодо спеціалістів ми не повинні притримуватись системи дрібних причіпок. Ми повинні дати їм якомога кращі умови існування. Це буде найліпша політика. Якщо вчора ми говорили про легалізацію дрібно-буржуазних партій, а сьогодні заарештували меншовиків та лівих ес-ерів, то через ці хитання все-таки йде одна найтвердіша лінія: контрреволюцію відсікати, культурно-буржуазний апарат використати».

В цих прекрасних словах великого політика набагато більше живого, реального смислу, ніж у всіх зойках міщанського, безсилою і, по суті, лицемірного «гуманізму». На жаль, багато хто з тих, що повинні були зрозуміти і оцінити цей заклик до чесної праці разом з робітничим класом, — не зрозуміли, не оцінили заклику. Вони вважали за краще шкідництво з-за рогу, зраду.

Після скасування кріпосного права багато хто з «дворових людей», холопів по натурі, теж залишались служити своїм панам у тих самих коношнях, де, бувало, пани били їх.

Мені часто доводилось говорити з Леніним про жорстокість революційної тактики й побуту.

— Чого ви хочете? — здивовано і гнівно питав він. — Чи ж можлива гуманність у такій небувало лютій бійці? Де тут місце лагідності та великодушності? Нас блокує Європа, ми позбавлені сподіваної допомоги європейського пролетаріату, на нас, з усіх боків, ведмедем лізе контрреволюція, а ми — що ж? Не повинні, не маємо права боротися, опиратися? Ну, пробачте, ми не дурники. Ми знаємо: те, чого ми хочемо, ніхто не може зробити, крім нас. Невже ви допускаєте, що, якби я був переконаний у протилежному, я б сидів тут?

— Якою мірою вимірюєте ви кількість необхідних і зайвих ударів у бійці? — спитав він мене одного разу після гарячої розмови. На це просте питання я міг відповісти лише лірично. Думаю, що іншої відповіді — нема.

Я дуже часто обтяжував його проханнями всякого роду і часом відчував, що мої клопотання про людей викликають у Леніна жаль до мене. Він питав:

— Вам не здається, що ви зайняті нісенітницею, дурницями?

Та я робив те, що вважав за необхідне, і косі, сердиті

погляди людини, яка знала лік ворогам пролетаріату, не відштовхували мене. Він скрушно хитав головою і говорив:

— Компрометуєте ви себе в очах товаришів, робітників.

А я вказував, що товариші, робітники, перебуваючи «в стані запалу і роздратування», часом надто легко й «просто» ставляться до свободи, до життя цінних людей і що, на мій погляд, це не тільки компрометує чесне, трудне діло революції зайвою іноді й безглуздою жорстокістю, але об'єктивно шкідливе для цього діла, бо відштовхує від участі в нім немалою кількістю значних сил.

— Гм-гм, — скептично бурчав Ленін і вказував мені на численні факти зради інтелігенції робітничій справі.

— Між нами, — говорив він, — адже багато хто зраджує, ошукує не тільки з боягузтва, але з самолюбства, з боязні сконфузитися, із страху, як би не потерпіла улюблена теорія в її зіткненні з практикою. Ми цього не боїмось. Теорія, гіпотеза для нас не є щось «священне», для нас це — робочий інструмент.

І все-таки, я не пам'ятаю випадку, коли б Ілліч відмовив мені в проханні. Якщо ж траплялося, що вони не виконувались, це було не з його вини, а, очевидно, в силу тих «вад механізму», яких завжди було надто багато в машині російської державності. Можливе і чиєсь зле небажання полегшити долю цінних людей, врятувати їх життя. Можливе і тут «шкідництво», ворог цинічний так само, як хитрий. Помста і злоба часто діють за інерцією. І, безперечно, є маленькі, психічно нездорові люди з хворобливою жадобою втішатися стражданнями ближніх.

Одного разу він, посміхаючись, показав мені телеграму.

«Знову заарештували скажіть щоб випустили».

Підписано: Іван Вольний.

— Я читав його книгу, — дуже сподобалось. От у ньому я зразу з п'яти слів відчуваю людину, яка розуміє неминучість помилок і не сердиться, не лізе на стіну через особисту образу. А його заарештовують, здається, втретє. Ви порадили б йому виїхати з села, а то ще вб'ють. Його, видно, не люблять там. Порадьте. Телеграмою.

Часто мене дуже дивувала готовність Леніна допомогти людям, яких він вважав за своїх ворогів, і не лише

готовність, а й турбота про майбутнє їх. Так, наприклад, одному генералові, вченому, хіміку, загрожувала смерть.

— Гм-гм, — сказав Ленін, уважно вислухавши мою розповідь. — Так, по-вашому, він не знав, що сини заховали зброю в його лабораторії? Тут є якась романтика. Але — треба, щоб це розібрав Держинський, у нього тонке відчуття правди.

Через кілька днів він говорив мені по телефону в Петроград:

— А генерала вашого — випустимо, — здається, вже й випустили. Він що хоче робити?

— Гомосмульсію...

— Так, так — карболку якусь! Ну от, хай варить карболку. Ви скажіть мені, чого йому треба...

І для того, щоб приховати сором'язливу радість врятування людини, Ленін прикривав радість іронією.

Через кілька днів він знову запитував:

— А як — генерал? Влаштувався?

В 19 році в пестербурзькій кухні заходила жінка, дуже красива, і строго вимагала:

— Я княгиня Ч., дайте мені кістку для моїх собак!

Розповідали, що вона, не стерпівши приниження й голоду, вирішила втопитися в Неві, але ніби чотири собаки її, відчувши недобрий задум хазяйки, побігли за нею і своїм виттям, хвилюванням примусили її відмовитись від самогубства.

Я розповів Леніну цю легенду. Позираючи на мене скоса, знизу вверху, він усе примружував очі і нарешті, зовсім заплющивши їх, сказав похмуро:

— Якщо це й вигадано, то вигадано не погано. Жартик революції.

Помовчав. Підвівся і, перебираючи папери на столі, сказав задумливо:

— Так, цим людям скрутно пришлося, історія — мамаша сувора і в справі розплати ні перед чим не спиняється. Що ж говорити? Цим людям погано. Розумні з них, звичайно, розуміють, що вирвані з коренем і знову до землі не приростуть. А трансплантація, пересадка в Європу, розумних не задовольнить. Не вживуться вони там, як гадаєте?

— Гадаю — не вживуться.

— Значить — або підуть з нами, або ж знову будуть клопотатись про інтервенцію.

Я запитав: здається мені це, чи справді він жаліє людей?

— Розумних — жалію. Розумників мало в нас. Ми — народ переважно талановитий, але лінивого розуму.

І, згадавши деяких товаришів, які позбулися класової зоопсихології, працюють з «більшовиками», він на диво ласкаво заговорив про них.

Людина винятково сильної волі, Ленін у вищій мірі мав якості, властиві кращій революційній інтелігенції — самообмеження, що часто доходило до самобичування, самоспотворення, до рахметовських цвяхів, заперечення мистецтва, до логіки одного з героїв Л. Андреева:

«Люди живуть погано — значить, я теж мушу погано жити».

У тяжкому, голодному 19 році Ленін соромився їсти продукти, які прислали йому товариші, солдати і селяни з провінції... Коли в його незатишну квартиру приносили посилки, він морщився, ніяковів і поспішав роздати борошно, цукор, масло хворим чи ослабленим від недоїдання товаришам. Запрошуючи мене обідати до себе, він сказав:

— Копченою рибою вгощу — прислали з Астрахані.

І насупивши сократівський лоб, скопивши вбік всевидючі очі, додав:

— Присилають, мов панові! Як од цього одучиш? Відмовитись, не прийняти — образиш. А навколо всі голодують.

Невибагливий, чужий звичці до вина, табаку, зайнятий з ранку до вечора складною важкою роботою, він зовсім не вмів дбати про себе, але зірко стежив за життям товаришів. Сидить за столом у себе в кабінеті, швидко пише й говорить, не відриваючи пера від паперу:

— Здрастуйте, як здоров'я? Я зараз закінчу. Тут один товариш, у провінції, скучає, мабуть — стомився. Треба підтримати. Настрій — не мала річ!

Якось у Москві приходжу до нього, запитує:

— Обідали?

— Так.

— Не вигадуете?

— Свідки є, — обідав у кремлівській їдальні.

— Я чув — погано готують там.

— Не погано, а — могли б краще.

Він зараз же до дрібниць розпитав: чому погано, як може бути краще?

І почав сердито бурчати:

— Що ж вони там, умілого кухаря не зможуть знайти? Люди працюють буквально до неприємності, їх треба годувати смачно, щоб вони їли більше. Я знаю, що продуктів мало і погані вони, — тут потрібен досвідчений кухар. — І — процитував міркування якогось гігієніста про роль смачних приправ у процесі харчування і травлення. Я спитав:

— Як це ви встигаєте думати про такі речі?

Він теж запитав:

— Про раціональне харчування?

І тоном своїх слів дав мені зрозуміти, що моє запитання недоречне.

Давній знайомий мій, П. О. Скороходов, теж сормович, людина лагідної душі, скаржився на важку роботу в Чека. Я сказав йому:

— І мені здається, що це не ваша справа, не для вашого характеру.

Він сумно погодився:

— Зовсім не для характеру.

Та, подумавши, сказав:

— Однак, згадаєш, адже ж Іллічу теж, напевно, частенько доводиться тримати душу за крила, і — соромно мені слабкості своєї.

Я знав і знаю немало робітників, яким доводилось і доводиться, міцно зціпивши зуби, «тримати душу за крила» — придушувати органічний «соціальний ідеалізм» свій заради торжества справи, якій вони служать.

Чи доводилось самому Леніну «тримати душу за крила»?

Він занадто мало звертав уваги на себе для того, щоб говорити про себе з іншими, він, як ніхто, вмів мовчати про таємні бурі в своїй душі. Але одного разу, в Горках, пестячи чийось дітей, він сказав:

— Ось ці будуть жити вже краще від нас; багато з того, чим жили ми, вони не зазнають. Їхнє життя буде менш жорстоке.

І, дивлячись вдаль, на пагорби, де міцно осіло село, він додав роздумливо:

— А все-таки, я не заздрю їм. Нашому поколінню пощастило виконати роботу, дивовижну за своєю історичною значністю. Вимушена умовами, жорстокість нашого життя буде зрозуміла і виправдана. Все зрозуміють, все!

Дітей він пестив обережно, якимись особливо легкими дбайливими дотиками.

Якось прийшов до нього і — бачу: на столі лежить том «Війни і миру».

— Так, Толстой! Захотілось прочитати сцену полювання, та ось, згадав, що треба написати товаришеві. А читати — зовсім нема часу. Тільки сьогодні вночі прочитаю вашу книжку про Толстого.

Посміхаючись, примруживши очі, він з насолодою витягнувся в кріслі і, стишивши голос, швидко говорив далі:

— Яка брила, га? Який материй чоловічище! Ось це, батечку, художник... І — знаєте, що ще дивовижно? До цього графа справжнього мужика в літературі не було.

Потім, дивлячись на мене примруженими очима, запитав:

— Кого в Європі можна поставити поряд з ним?

Сам собі відповів:

— Нікого.

І, потираючи руки, засміявся, задоволений.

Я часто підмічав у ньому рису гордості Росією, росіянами, російським мистецтвом. Іноді ця риса здавалась мені дивно чужою Леніну і навіть наївною, але потім я навчився чути в ній відгук глибоко захованої, радісної любові до робочого народу.

На Капрі він, дивлячись, як обережно рибалки розплутують сіті, порвані і сплутані акулою, сказав:

— Наші працюють жвавіше.

А коли я висловив сумнів з цього приводу, він, не без досади, сказав:

— Гм-гм, а чи не забуваєте ви Росії, живучи на цій шишці?

В. О. Десницький-Строев розповів мені, що одного разу він їхав з Леніним по Швеції, у вагоні, і розглядав німецьку монографію про Дюрера.

Німці, сусіди по купе, його запитали, що це за книга. Далі виявилось, що вони нічого не чули про свого великого художника. Це викликало майже захоплення у Леніна, і двічі, з гордістю, він сказав Десницькому:

— Вони своїх не знають, а ми знаєм.

Якось увечері, в Москві, на квартирі Є. П. Пешкової, Ленін, слухаючи сонати Бетховена у виконанні Ісяя Добровейн, сказав:

— Нічого не знаю кращого за «Аrassionata», ладен слухати її кожний день. Дивовижна, нелюдська музика. Я завжди з гордістю, можливо, наївною, думаю: ось які чудеса можуть робити люди!

І примружившись, посміхаючись, він додав невесело:

— Але часто слухати музику не можу, впливає на нерви, хочеться милі дурниці говорити і гладити по голівках людей, які, живучи в брудному пеклі, можуть створювати таку красу. А сьогодні гладити по голівці нікого не можна — руку відкусять, і треба бити по голівках, бити безжально, хоч ми, в ідеалі, проти всякого насильства над людьми. Гм-гм, обов'язок пекельно важкий!

Сам майже вже хворий, дуже стомлений, він писав мені 9.VIII 1921 року:

О. М.!

Переслав Вашого листа Л. Б. Каменеву. Я стомився так, що нічого ніяк не можу. А у Вас кровохаркання і Ви не їдете! Це ж їй-право і безсовісно і не розсудливо. В Європі, в хорошому санаторії будете і лікуватися і втричі більше діло робити. Їй-право. А у нас — ні лікування, ні діла, сама суетня, марна суетня. Їдьте, вилікуйтесь. Не опирайтесь, прошу Вас!

Ваш Ленін.

Він більше року з разючою упертістю наполягав, щоб я виїхав з Росії, і мене дивувало: як він, цілком поглинутий роботою, пам'ятає про те, що хтось, десь хворий, потребує відпочинку?

Таких листів, як наведений, він написав різним людям, напевне, десятки.

Я вже говорив про його цілком виняткове ставлення до товаришів, про увагу до них, яка проникливо догадувалася навіть про неприємні дрібниці їхнього життя. Але в цьому його почутті я ніколи не міг відчутти своєкорисливої турботи, яка інколи властива розумному господареві в його ставленні до чесних і вмілих працівників.

Ні, це була саме сердечна увага справжнього товариша, почуття любові рівного до рівних. Я знаю, що між Володимиром Леніним і навіть найвидатнішими людьми його партії неможливо поставити знак рівності, але сам він цього ніби не знав, а вірніш — не хотів знати. Він був різким з людьми, сперечаючись із ними, безжалісно висміював, навіть часом їдко глузував — усе це так.

Та скільки разів у його словах про людей, яких він учора розпинав і «розносив», я цілком ясно чув ноти щирого здивування перед талантами і моральною стійкістю цих людей, перед їх упертою і тяжкою роботою пекельних умов 1918—1921 років, роботою в оточенні шпівнів усіх країн і партій, серед змов, які гнилими наризами здувались на виснаженому війною тілі країни. Працювали — без відпочинку, їли мало і погано, жили у безперервній тривозі.

Але сам Ленін мовби не відчував тягаря цих умов і тривог життя, зрушеного аж до найглибших основ своїх кривавою бурєю громадянського розбрату. І лише один раз, у розмові з М. Ф. Андреевою, у нього, за її словами, вирвалось щось схоже на скаргу:

— Що ж робити, мила Маріє Федорівно? Треба боротися. Необхідно! Нам важко? Звичайно! Ви думаете: мені теж не буває трудно? Буває — та ще й як! Але — подивіться на Дзержинського, — на що став схожий він! Нічого не поробиш! Хай краще нам буде важко, тільки б подолати!

Особисто я чув від нього лише одну скаргу:

— Жаль — Мартова немає з нами, дуже жаль! Який це чудесний товариш, яка чиста людина!

Пам'ятаю, як весело і довго реготав він, прочитавши десь слова Мартова:

«В Росії лише двоє комуністів: Ленін і Коллонтай».

А насміявшись, сказав, з зітханням:

— Який розумник! Ех...

Саме з повагою і подивом він сказав, провівши з кабінету одного товариша «господарника»:

— Ви давно знаєте його? Він був би на чолі кабінету міністрів будь-якої європейської країни.

І, потираючи руки, посміюючись, додав:

— Європа бідніша від нас талановитими людьми.

Я запропонував йому поїхати в Головне артилерійське управління подивитись винайдений одним більшовиком, колишнім артилеристом, апарат, який корегував стрільбу по аеропланах.

— А що я в цьому розумію? — спитав він, але — поїхав. У похмурій кімнаті, круг столу, на якому стояв апарат, зібралось чоловік сім насуплених генералів, усі сиві, вусаті старики, вчені люди. Серед них скромна штатська постать Леніна якось загубилась, стала непомітною. Винахідник почав пояснювати конструкцію апарата. Ленін послухав його хвилини дві-три, схвально сказав:

— Гм-гм! — і почав запитувати винахідника так само вільно, ніби екзаменував його з питань політики.

— А як досягли ви одночасно подвійної роботи механізму, яка встановлює точку прицілу? І чи не можна зв'язати установку хоботів гармат автоматично з показами механізму?

Запитував про обсяг поля влучання і ще про щось, — винахідник і генерали жваво пояснювали йому, а другого дня винахідник розповідав мені:

— Я повідомив моїх генералів, що приїдете ви з товаришем, але змовчав, хто — товариш. Вони не впізнали Ілліча, та, очевидно, і не могли собі уявити, що він з'явиться без шуму, без помпи, охорони. Запитують: це технік, професор? Ленін? Страшенно здивувались — як? Не схожий! І — дозвольте! — звідки він знає наші премудрості? Він ставив запитання, як людина технічно обізнана! Містифікація! — Здається, так і не повірили, що в них був саме Ленін...

А Ленін по дорозі з ГАУ збуджено сміявся і говорив про винахідника:

— Адже ось як можна помилитись в оцінці людини! Я знав, що це старий чесний товариш, але — з тих, що зірок з неба не хапають. А він якраз саме на це і виявився здібним. Молодчина! Ні, генерали як визвірилися на мене, коли я висловив сумнів щодо практичної цінності апарата! А я навмисне зробив це — хотілося знати, як саме вони оцінюють цю хитромудру штуку.

Залився сміхом, потім запитав:

— Кажете, у І. є ще винахід? В чім річ? Треба, щоб він нічим іншим не займався. Ех, коли б у нас була можливість поставити усіх цих техніків в умови ідеальні для їх праці! Через двадцять п'ять років Росія була б передовою країною світу!

Так, часто чув я його похвали товаришам, і навіть про тих, хто — за чутками — не користувався його особистими симпатіями, Ленін умів говорити, віддаючи належне їхній енергії.

Я був дуже здивований його високою оцінкою організаторських здібностей Л. Д. Троцького, — Володимир Ілліч помітив моє здивування.

— Так, я знаю, про мої взаємини з ним щось там брешуть. Але — що є — є, а чого нема — нема, це я теж знаю. Він ось зумів організувати військових спеців.

Помовчавши, він додав тихше і невесело:

— А все-таки не наш! З нами, а — не наш. Честолубивий. І є в ньому щось... нехороше, від Лассалья...

Ці слова «З нами, а — не наш» я чув од нього двічі, вдруге вони були сказані про людину теж крупну. Вона вмерла незабаром після Володимира Ілліча. Людей Володимир Ілліч відчував, мабуть, дуже добре. Якось, заходячи до його кабінету, я застав там чоловіка, що, задкуючи до дверей, розкланювався з Володимиром Іллічем, а Володимир Ілліч, не дивлячись на нього, писав:

— Знаєте цього? — спитав він, показавши пальцем на двері; я сказав, що разів зо два звертався до нього в справах «Всемирной литературы».

— І — що?

— Можу сказати: недалеко і груба людина.

— Гм-гм... Підлабузник якийсь. І, напевне, шахрай. А втім, я його вперше бачу, можливо, помиляюсь.

Ні, Володимир Ілліч не помилився; через кілька місяців ця людина цілком виправдала характеристику Леніна.

Про людей він думав багато, занепокоєний тим, що, за його словами:

— Апарат у нас строкатенький, після Жовтня багато влізло в нього чужих людей. Це — з вини благочестивої і любимої вами інтелігенції, це — наслідок її підлого саботажу, так!

Це він говорив, гуляючи зі мною в Горках. Не прига-

дую, чому я заговорив про Алексинського, здається, він вступив у цей час якусь паскудну штуку.

— Можете уявити: з першої ж зустрічі з ним у мене з'явилась до нього чисто фізична відраза. Непереборна. Ніколи, ніхто не викликав у мене такого почуття. Доводилось разом працювати, всіляко заспокоював себе, незручно було, а — почувую: не можу я терпіти цього вирока!

І, здивовано низавши плечима, сказав:

— А ось негідника Малиновського не міг розкусити. Дуже це темне діло, Малиновський...

Його ставлення до мене було ставленням строгого вчителя і доброго «дбайливого друга».

— Загадкова ви людина, — сказав він мені жартівливо, — в літературі начебто хороший реаліст, а в ставленні до людей — романтик. У вас усі — жертви історії? Ми знаємо історію і ми говоримо жертвам: перекидайте жерговники, ламайте храми, геть богів! А вам хочеться переконати мене, що бойова партія робітничого класу зобов'язана перш за все зручно влаштувати інтелігентів.

Можливо, я помиляюсь, але мені здавалося, що розмовляти зі мною Володимиру Іллічу було приємно. Він майже завжди пропонував:

— Приїдете — подзвоніть, побачимось.

А одного разу сказав:

— Поговорити з вами завжди цікаво, у вас різноманітніше і ширше коло вражень.

Розпитував про настрої інтелігенції, особливо уважно про вчених, — я в той час працював з А. Б. Халатовим у «Комісії поліпшення побуту вчених». Цікавився пролетарською літературою:

— Чого ви чекаєте від неї?

Я говорив, що чекаю багато чого, але вважаю абсолютно необхідним організацію літвуза з кафедрами мовознавства, іноземних мов — Заходу і Сходу, — фольклору, історії світової літератури, окремо — російської.

— Гм-гм, — говорив він, примружуючись і сміючись. — Широко і запаморочливо! Що широко — я не заперечую, а ось — запаморочливо буде, га? Адже своїх професорів у нас немає в цій справі, а буржуазні таку істо-

рїю покажуть... Ні, тепер нам цього не підняти. Годочків три, п'ять почекати треба.

І ремствував:

— Читати — зовсім немає часу!

Посилено і неодноразово підкреслював агітаційне значення роботи Дем'яна Бедного, але говорив:

— Грубуватий. Іде за читачем, а треба бути трошки попереду.

До Маяковського ставився недовірливо і навіть роздратовано:

— Кричить, вигадує якісь криві слова, і все в нього не те, по-моєму, — не те і мало зрозуміле. Розсипане все, важко читати. Талановитий? Навіть дуже? Гм-гм, подивимось! А ви не вважаєте, що віршів пишуть дуже багато? І в журналах цілі сторінки віршів, і збірники виходять майже щодня.

Я сказав, що потяг молоді до пісні — природний в такі дні і що — на мій погляд — посередні вірші легше писати, ніж хорошу прозу, і часу вимагають вірші — менше; до того ж у нас дуже багато хороших учителів з техніки віршування.

— Ну, що вірші легші від прози — я не вірю! Не можу уявити. З мене хоч шкіру здерить — двох рядків не напишу, — сказав він і спохмурнів. — У масу треба посунути всю стару революційну літературу, скільки її є в нас і в Європі.

Він був росіянином, який довго жив поза Росією, уважно розглядав свою країну, — здаля вона здається мальовничішою і яскравішою. Він правильно оцінив потенціальну силу її — виняткову талановитість народу, ще слабко виражену, не збуджену історією, важкою і нудною, але повсюдну талановитість, яка на темному фоні фантастичного російського життя виблискує золотими зірками.

Володимир Ленін, велика справжня людина світу цього, — помер. Ця смерть дуже боляче вдарила по серцях тих людей, які знали його, дуже боляче!

Але чорна риса смерті тільки ще різкіше підкреслить у очах всього світу його значення, — значення вождя всесвітнього трудового народу.

І якби хмара ненависті до нього, хмара брехнії і накле-

пів навколо імені його була ще густіша — все одно: немає сил, які могли б затемнити факел, піднятий Леніним у задушливій пільмі знавіснілого світу.

І не було людини, яка б так, як ця, справді заслужила в світі вічну пам'ять.

Володимир Ленін помер. Спадкоємці розуму і волі його — живі. Живі й працюють так успішно, як ніхто, ніколи, ніде в світі не працював.

ЛЕОНІД КРАСІН

Вперше я почув ім'я Леоніда Красіна з уст М. Г. Гаріна-Михайловського; це було в Самарі в 95—6 роках. Переконаючи мене в чомусь, в чому я не міг переконатись, Гарін пригрозив:

— Вас треба познайомити з Леонідом Красіним, він би з вас за один місяць усі анархічні гупі сточив, він би вас відшліфував!

Загроза ця викликала в пам'яті моїй образ Павла Скворцова, нижегородця, одного з перших марксистів, фанатика книги, не симпатичного мені. Протягом десяти років я зустрів на шляхах своїх не мало апостолів, і мені вже здавалося, що всі вони вимагають одного: щоб особистий досвід мій я, якнайшвидше і з очевидною шкодою для досвіду, уклав у запропоновані ними форми.

Взимку 1903 року я жив на курорті Сестрорецьк, один у величезній кімнаті; вона в час сезону була, здається, «пневматичним інгаляторієм», її освітлювали двоє вікон, що виходили в парк, вікна були високі й ширші від дверей, але дрібні переплетення їхніх рам нагадували про тюремні ґрати. Труба парового опалення щоранку шиплячим голосом запитувала:

— Чи не хочете риби?

Крім мене, на курорті жила А. Г. Достоевська, банщик Прохоров розповідав мені, що це вдова кавказького генерала Грибоєдова, страченого за зраду царю Миколі I, через що вона й живе під чужим прізвищем.

Я був попереджений, що до мене приїде «Нікітич», недавно кооптований в члени ЦК, та, коли побачив у вікно, що доріжкою парку йде елегантно вдягнутий чоловік у котелку, в рудих рукавичках, у франтівських черевиках без калош, я й думки не припускав, що це він і є «Нікітич».

— Леонід Красін,— назвав він себе, потискуючи мою руку дуже сильною й жорсткою рукою робочої людини. Рука викликала довіру, але костюм і незвичайне, характерне обличчя все-таки бентежили, — час був «зубатовський», хоч і на ущербі. Пригадувались слова Гаріна, Павло Скворцов, десятки знайомих мені активних працівників партій, завжди трохи розтріпаних, стомлених, роздратованих. Цей не здавався одягненим для конспірації «баринном», костюм лежав на ньому так добре, мовби Красін народився в такому костюмі. Від усіх партійців, яких я знав, він гостро відрізнявся — звісно, не тільки зовнішнім лоском і спокійною точністю мови, але й іще чимось, чого я не вмю визначити. Він подав цілком переконливі докази своєї «справжності», так, це — «Нікітич», він же Леонід Красін. Про «Нікітича» я вже знав, що це один з енергійних практиків партії і талановитих організаторів її.

Він сів до столу і зразу ж заговорив, що, за думкою Леніна, необхідно створити кадр професійних революціонерів, інтелігентів і робітників.

— Так би мовити — майстрів, інженерів, нарешті — художників цієї справи, — пояснив він, усміхаючись дуже хорошою посмішкою, яка напрочуд змінила його сухорляве обличчя, зробивши його м'якшим, але не зменшуючи його енергії.

Потім він повідомив про намір партії створити загальноросійський політичний орган соціал-демократії.

— На все це потрібні гроші. Так от, ми вирішили просити вас: чи не можете ви використати ваші, здається, приятельські стосунки з Савою Морозовим? Звичайно, — наївно просити у капіталіста гроші на боротьбу проти нього, але — «чим чорт не жартує, коли бог спить»! Що таке цей Сава?

Уважно вислухавши характеристику Морозова, постукуючи пальцями по столу, він запитав:

— Так, значить, спробуєте? І навіть маєте надію на успіх? Чудово!

Цю частину розмови він закінчив швидко, і все вишло в нього таким закругленим, закінченим, що вже нічого було й додати, ні про що спитати. Далі, з запалом юнака, він почав розповідати про боротьбу Леніна проти економістів, ревізіоністів і закінчив пам'ятним пророкуванням:

— Мабуть — розколемось. Леніна це не лякає. Він каже, що суперечки організаторів і вождів — певна ознака зростання революційного настрою мас. Здається — він правий, але ніби — трохи поспішає. Та поки що він не помилявся, забігаючи вперед.

Прохоров приніс самовар, за чаєм Красін почав говорити про літературу, дивуючи мене широкою начитаністю, говорив про театр, захоплюючись В. Ф. Комісаржевською, Московським Художнім. Коли я сказав, що п'єси Чехова слід би ставити не як ліричні драми, а як ліричні комедії, він зареготав.

— Але ж це був би майже скандал! — скрикнув він, але потім наполовину згодився:

— Можливо, ви праві, мабуть, як комедії вони більше відповідали б соціальній обстановці, яка оце складається, і настрою молоді. Панахиди — не в час, хоч і красиві.

Розповів, посміюючись, про свої відвідини Льва Толстого.

— Тоді я був солдат і тільки що, так би мовити, внюхався в Маркса.

Розповідав він жваво, прекрасно, з веселим гумором, у пам'ять мою міцно запало сердите обличчя Толстого і колючий погляд його очей.

Через три години Леонід Борисович пішов до поїзда на Петербург, сказавши мені на прощання:

— Ви тут — наче муха на лисині, сищикам дуже зручно стежити за тими, хто у вас буває. Попереджаю: за мною хвостів нема. Я — людина без тіні, як Пітер Шлеміль.

Побачення з Морозовим відбулось через три дні. Акуратно і уважно читаючи «Іскру» і взагалі партійну літературу, Сава був знайомий з позицією Леніна, схвалював її, і, коли я попередив його, з ким він буде говорити, сказав слово, яке нічого не обіцяло:

— Поговоримо.

Щоб те, що було далі, не здивувало читача так, як тоді воно здивувало мене, я вважаю за потрібне сказати

кілька слів про Саву Морозова. Я познайомився з ним у 1901 році, і за два роки між нами встановились стосунки дружби, ми навіть говорили на ти, до чого я взагалі не схильний. Морозов був винятковою людиною, по широті освіти, розуму, соціальній прозорливості і різко революційному настрою. Настрій цей виник у нього поволі й поступово, але й за сім років перед цим він не приховував свого «радикалізму».

У 96 році, в Нижньому, на засіданні однієї з секцій Всеросійського торгово-промислового з'їзду обговорювались питання митної політики. Встав, заперечуючи комусь, Дмитро Іванович Менделєєв і, труснувши левиною головою, роздратовано заявив, що з його поглядами був солідарний сам Олександр Третій. Слова славетного хіміка викликали ніякове мовчання. Але от із рядів лисин та сивин виринула кругла, гладко обстрижена голова, випростався кремезний чоловік з обличчям татарина і, поблискуючи гострими очицями, дзвінко, виразно, з в'їдливою ввічливістю сказав, що висновки вченого, підкріплені іменем царя, не тільки втрачають свою переконливість, але й взагалі компрометують науку. В ті часи це були слова зухвалі. Чоловік промовив їх, сів, і від нього у всі боки залу розлилась, схвалюючи й протестуючи, хвиля неголосних, буркотливих вигуків.

Я запитав: хто це?

— Сава Морозов.

...Через кілька днів у ярмарковому комітеті всеросійське купецтво розмовляло про відмову Вітте на клопотання комітету про розширення строку кредитів державного банку. Клопотання було викликане тим, що цього року нижегородський ярмарок був відкритий разом з виставкою, на два місяці раніш, як звичайно. Представники промисловості говорили жалібно і в'яло, збентежені відмовою.

— Беру слово! — заявив Сава Морозов, підводячись і спираючись руками об стіл. Випростався і дзвінко заговорив, малюючи широкими мазками влучно дібраних слів значення російської промисловості для Росії і Європи. У пам'яті моїй лишилось кілька фраз, дуже підкреслених оратором:

— «У нас багато дбають про хліб, але мало про залізо, а тепер державу треба будувати на залізних балках... Наше солом'яне царство не живе... Коли чинов-

ники говорять про становище фабрично-заводської справи, про «положение» робітників, ви всі знаєте, що це — «положение во гроб»...

Наприкінці виступу він запропонував поновити клопотання про кредит і чітко продиктував текст нової телеграми до Вітте,— слова її видались мені гострими, задирливими. Купецтво жваво, з посмішечками і хихикаючи, ухвалило: телеграму відправити. На другий день Вітте відповів, що клопотання комітету задоволено.

Двічі промайнувши передо мною, татарське обличчя Морозова викликало в мене суперечливе враження: риси обличчя здавались м'якими, натякали на добродушність, але в дзвінкому голосі й гострому погляді проникливих очей відчувалася зневага до людей і звичка владно командувати ними. Не перебільшуючи, можна сказати, що він майже ненавидів людей свого стану, про тих, які «ліберальничали» в 901—5 роках, він говорив:

— Щенята. Граються.

Він взагалі говорив про промисловців з іронією, і, здається, друзів серед них у нього не було. Можливо, найкраще промовляє за нього той факт, що робітники Орехово-Зуева не повірили в його смерть, а пояснили її так: Сава кинув усі свої діла, «пішов у революціонери» і, під чужим ім'ям, ходить по Росії, займаючись пропагандою. Це говорилося навіть у 1914 році.

А якийсь Марк Азадовський у книзі «Бесіди збирача», виданій у 24 році Східносибірським відділом географічного товариства, повідомляє, що в 15 році він записав на річці Лені таку легенду:

«Під час війни з японцями Сава Морозов пожертвував мільйон аршинів полотна на солдатів. Пожертвував він їх великому князеві. От скількись часу минуло, заходить Сава Морозов у крамницю купити там щось і бачить: його полотно продають. Значить, зшахраювали. Він візьми та й скажи про це великому князеві. Той образився. Звелів заарештувати за ці слова Саву Морозова. Як Саву Морозова заарештували, тут заводи зупинились, роботи нема — що тут будеш робити. Влаштували робітники страйк і пішли до царя просити, щоб Саву Морозова звільнили. А цар їх усіх перестріляв. 9 січня це було».

Для того, щоб після 1906 року в пам'яті робітників визріла така легенда, потрібно, щоб особа її героя дуже багато говорила соціальному чуттю людей праці.

Ділова розмова фабриканта з професіональним революціонером, який розпалював класову ворожнечу, була така ж цікава, як і коротка. Спочатку Леонід заговорив докладно і в «популярній» формі, але Морозов, глянувши на нього гострими очима, тихо сказав:

— Це я читав, знаю. З цим я згоден. Ленін — людина пильна.

І промовисто подивився на свій поганенький, капризний годинник з нікелю, він у нього завжди відставав або забігав вперед на дванадцять хвилин. Потім сталось приблизно таке:

— Яка ж сума потрібна? — запитав Сава.

— Давайте більше.

Сава швидко заговорив, — про гроші він завжди розмовляв швидко, не приховуючи бажання швидше закінчити розмову.

— Особистий мій дохід щороку в середньому шістдесят тисяч, буває, звичайно, й більше, до ста. Але третина звичайно іде на всякі дрібниці, стипендії та інше таке. Двадцять тисяч на рік — досить?

— Двадцять чотири — краще! — сказав Красін.

— По дві на місяць? Добре.

Леонід посміхнувся, поглянув на мене, і запитав: чи не можна одержати одразу за кілька місяців?

— Саме?

— За п'ять, приміром?

— Подумаємо.

І, широко посміхаючись, пожартував:

— Ви з Горького більше беріть, а то він візника наймає за двогривеник, а на чай візникові полтинника дає.

Я сказав, що фабрикант Морозов лакеям на чай дає по гривенику і потім п'ять років зітхає ночами від жадібності, пригадуючи, в якому році монета була карбована.

Розмова набрала веселого характеру, особливо жвавий і дотепний був Леонід. Було видно, що він дуже подобається Морозову, Сава посміювався, потираючи руки. І несподівано запитав:

— Ви — якої спеціальності? Адже не юрист?

— Електротехнік.

— Так.

Красін розповів про своє будівництво електростанції в Баку.

— Бачив. Значить, це — ваша? А чи не могли б ви у мене в Орехово-Зуєві установку освітлення подивитись?

У кількох словах ми домовились поїхати до Орехова, а, здається, з весни 1904 року Красін уже працював там. Потім вони пішли до поїзда, залишивши мене трохи розчарованим. Прощаючись, Красін устиг шепнути мені:

— З головою мужик!

Я уявляв, що їхня ділова розмова буде схожа на гру шахматистів, що вони трохи похитрують один з одним, посперечаються, похизуються гостротою розуму. Але все вийшло якось надто просто, швидко і не дало мені, літераторові, нічого цікавого. Сиділи один проти одного двоє зовсім різних людей, один середній на зріст, огрядний, з обличчям благообразного татарина, з маленькими, невеселими і розумними очима, хімік за спеціальністю, фабрикант, закоханий у поезію Пушкіна, що читав напам'ять безліч його віршів і майже всього «Євгенія Онегіна». Другий — тонкий, сухорлявий, обличчя, на перший погляд, ніби «суздальське», з хитриною, але, придивившись, переконуешся, що цей гостро окреслений рот, хрящуватий ніс, опуклий лоб, прорізаний глибокою складкою, — все це знаменує людину, по-руськи привабливу, але не по-руськи енергійну.

Сава, для жарту, з незнайомими людьми удавав простака, нарочито вживаючи «слово-ер-с», але з Красіним він швидко залишив цю манеру. А Леонід говорив чітко, ясно, витрачаючи на кожну фразу саме стільки слів, скільки вона потребує для цілковитої точності, але все-таки мова його була барвиста, сповнена несподіваних зворотів, вміло взятих приказок. Я помітив, що Сава, який любив російську мову, слухає Красіна з насолодою.

Зближення з Красіним вельми помітно вплинуло на нього, піднісши його настрій, звичайно невеселий, скептичний, а часто й похмурий. Місяців через три він говорив мені про Леоніда:

— Хороший. Насамперед — ідеальний працівник. Сам любить роботу й інших уміє примусити. І — розумний. З усіх боків розумний. Око хазяйське є: одразу бачить ціну діла.

Іншим разом він сказав:

— Коли знайдеться чоловіка з тридцять таких, як цей, вони утворять партію міцнішу від німецької.

— Самі? Без робітників?

— Навіщо? Робітники з ними підуть...

Він говорив:

— Хоч я і не народник, але дуже вірю в силу вождів.

І каламбури:

— Без віжок гоголівська тройка рознесе екіпаж разом зі всіма непотрібними й потрібними сідоками.

Красін, у свою чергу, говорив про Саву теж хвалебно.

— Європеєць,— говорив він.— Личко монгольське, а — європеєць!

Посміхаючись, він додавав:

— Європеєць по-російському, так би мовити. Я готовий думати, що це — новий тип, і тип з хорошим майбутнім.

У 1905 році, коли, з допомогою Сави, в Петербурзі організувалась «Новая жизнь», а в Москві «Борьба», Красін захоплювався:

— Дуже цікава людина Сава! Таких от добре мати не тільки друзями, але й ворогами. Такий ворог — добрий учитель.

Але, вихваляючи Морозова, Леонід, власне, себе хвалив, звичайно, не розуміючи цього. Його вплив на Саву для мене безперечний, я бачив, як Сава, підкоряючись очаруванню особи Л. Б., зростає, стає бадьорішим, жвавішим і все безтурботніше ризикує своїм становищем. Це особливо яскраво виявилось, коли Морозов, сховавши у себе на Спиридонівці Баумана, якого шпіони переслідували по п'ятах, возив його, одягнутого в дорогу шубу, в Петровський парк, на прогулянку. Привабливість Красіна взагалі була непереборна, його особисту значимість одразу розуміли найрізноманітніші люди.

Після чутки про його арешт на квартирі Леоніда Андреева, разом з іншими членами ЦК, В. Ф. Комісаржевська говорила мені:

— Моя перша зустріч з ним була в Баку. Він прийшов просити, щоб я влаштувала спектакль на користь чогось чи когось. Дуже добре пам'ятаю дивне враження: франтуватий чоловік, спритний, веселий, одразу видно, що звик упадати за дамами і навіть деякою мірою надто розв'язний в цьому відношенні. Але і розв'язний якимось особливо, не шокіруючи, не дратуючи. Нічого таємничого в ньому нема, голосних слів не говорить, але примусив мене пригадати героїв усіх революційних романів, які я прочитала в юнацтві. Ніяк не могла подумати, що це рево-

люціонер, але цілком ясно відчула, що прийшов видатний чоловік, видатний і по-новому новий. Потім, коли мені сказали, що він був у засланні, сидів в тюрмах, я і в це не зразу повірила.

— На диво енергійний,— говорив про Леоніда в 20 році відомий електротехнік-професор. І напрочуд організовані зовнішні вияви його енергії і в слові і в ділі.

І так завжди, всі бачили, що Леонід Красін, «Нікітич», «Вінтер», «Зимін» — виняткова людина.

— Не знаю товариша, який був би так надійно наш, як «Нікітич»,— сказав про нього мій земляк «виборжець» П. А. Скороходов у дні наступу Юденича на Петербург, саме того дня, коли загони Юденича, наступаючи на Тосно, погрожували відрізати Петербург від Москви.

У той день багато хто в Петербурзі розгубився, охоплений панікою, а Леонід, стоячи біля вікна в моїй квартирі на Кропверкському і слухаючи, як бухає гармата броненосця, бурчав:

— В Гавані, мабуть, дахи зриває з будинків і все скло у вікнах до чорта летить. Розор!

Хтось запитав його:

— Відіб'ємо?

— Звичайно, проженемо. Дурні — втечуть, а збитки залишаться.

І здивовано пересмикнув плечима:

— Чого лізуть, чорт би їх забрав? Адже й сліпому зрозуміло, що діло їхнє — дохле.

Потім поскаржився:

— Ну, й накурено у вас! Дихати нічим!

Він викликав до себе в людей таку глибоку симпатію, що інколи вона набирала характеру романтичного. Я знаю, що по його слову люди вдячно і весело йшли на найризикованіші справи.

Відомий «Камо», «Чорт»-Богомолів, Грожан, вбитий у Москві чорною сотнею, один з тих робітників, з якими Леонід улаштовував підпільну друкарню в 1904 році в Москві, здається, на Ліській вулиці,— всі, кого я знав і хто знав Красіна,— говорили про нього, як про людину майже легендарну.

І, можливо, найкраще сказав про нього мій друг, доктор Алексін, людина, яка ставилась до революції байдуже, до революціонерів — скептично, вважаючи, що «від них тхне непережованими книжками»,— сам він ніяких книг

не «жував». Одного разу я сидів з доктором у Леоніда Андреева, в Грузинах, а Красін приїхав туди за мною в якійсь справі. Андреев був у поганому настрої і якось невміло, не до речі заговорив, що він не може вірити в благодійний вплив революції на людей. Красін теж був не в настрої, заклопотаний; послухавши песимістичні висловлювання хазяїна, він запитав:

— Коли ви стверджуєте, що митись не варт,— навіть що ж мило варити? А ви ж написали «Василія Фівейського», «Червоний сміх» і ще немало речей, революційне значення яких — безсумнівне.

І, як це нерідко бувало з Леонідом Борисовичем, він раптом спалахнув, заблищав красивими очима і виголосив одну з тих промов, які, коли й не можуть переконати супротивника, то цілком обеззброюють його. Всі знають, як блискуче міг говорити Красін, коли бував «в ударі». І в час його промови доктор Алексін пошепки сказав мені:

— От від цього пахне історією.

В Куоккалі і на Капрі, в Берліні, де Красін, працюючи у Сіменса-Шуккерта чи у Сіменса-Гальске за триста марок на місяць, ледве перебивався з родиною, у моїй квартирі, в будинку, де тепер ВЦВК, в Петербурзі, працюючи над освітленням військових суден, скрізь, де «Нікітич» зустрічався зі мною, він викликав у мене враження людини непереможної, невичерпної енергії. Відомо, що він не одразу пішов працювати з радянською владою, у нього, як у багатьох у 17—18 роках, були вагання.

— Не впораються,— говорив він мені.— Але, зрозуміло, ця революція дасть ще більше бійців для майбутньої, незрівнянно більше, ніж дали п'ятий, шостий рік. Третя революція буде остаточною і вибухне скоро. А зараз буде, здається, тільки анархія, мужицький бунт.

Але він скоро переконався, що «впораються», і зразу ж став до праці. І одразу ж запропонував мені організувати «Комісію поліпшення побуту вчених».

— Якщо буржуазія вміла — хоч і не дуже вправно — користуватися силами кваліфікованої інтелігенції, тим більше повинні вміти робити це ми,— говорив він.— Ілліч цілком згодний зі мною, треба дати вченим усе, що тільки ми можемо дати в цих страшенно важких умовах.

Ще раніше цього, весною 17 року, він сприяв виникненню «Асоціації розвитку і розповсюдження позитивних наук», до членів якої, разом з такими вченими, як акаде-

мік Марков, Федоров, Стеклов, як Лев Чугаєв, Заболотний, Філіпченко, Пєтровський, Костичев та інші, увійшли також і капіталісти Нобель, Улеман і ще дехто. Метою «Асоціації» було організувати в Росії ряд науково-дослідних інститутів.

За ініціативою ж Красіна утворена в Петербурзі «Експертна комісія», в обов'язок якої поставили одбирати речі, які мали художню, історичну чи високу матеріальну цінність, у петербурзьких складах і безгосподарських квартирах, що їх грабували хулігани і злодії. Ця комісія зберегла для Ермітажа та інших музеїв Петербурга сотні високоцінних предметів мистецтва.

На мій погляд, для більшості людей діло — ярмо. І навіть для багатьох, заражених жадобою до наживи, діло все-таки — хомут, а вони — воли і раби. Але є художники нашого, земного діла, для них робота — насолода. Леонід Красін був із тих небагатьох людей, які глибоко відчувають поезію праці, для них усе життя — мистецтво.

МИХАЙЛО ВІЛОНОВ

Один з хороших радянських поетів, Дмитро Семеновський, у вірші своєму «Слава злобі», надрукованому, коли не помиляюсь, у одному з номерів «Прожектора» за минулий рік, сказав:

Мене гнітить, коли подобить
Людей звірям гаряча кров
Ненависті. Та — слава злобі,
Яка воює за любов!

Коли б ці чотири рядки говорили не про злобу, а про більш глибоке й творче почуття, ніж вона,— про ненависть,— я міг би взяти їх епіграфом до мого спогаду про Михайла Вілонова. Була така Людина; думаю, що ті з товаришів, які зустрічалися з ним, добре пам'ятають його.

Він був створений природою міцно, надовго, для великої роботи. Монументальна, струнка постать його була майже класично красива.

— Який красивий чоловік! — захоплювались капрійські рибалки, коли Вілонов, голий, грівся проти сонця на березі моря.

Правильно круглий череп укритий темним оксамитом густого, коротко стриженого волосся, смугляве обличчя добре освітлене великими очима, білки — синюваті, зіниці — кольору стиглої вишні; погляд цих очей спочатку видався мені похмурим і недовірливим. Обличчя його не можна було назвати красивим: риси надто крупні й різкі,

але, побачивши таке обличчя один раз, не забуваєш ніколи. На голених щоках зловісно палав матовий рум'янець туберкульозу.

Вілонов був робітник, більшовик; кілька разів сидів у тюрмі; після 1906 року тюремники, десь на Уралі, побили його і, вкинувши до карцера, облили голого, пораненого, круто посоленою водою. Вісім днів він кунався в розсолі, валяючись на брудному, холодному асфальті; цим і було зруйноване його могутнє здоров'я.

У перші дні знайомства він викликав у мене враження чоловіка похмурого, пригніченого хворобою, дуже самолюбивого, що начитався книг не по силі свого розуму і пригніченого книжністю. Мені розповідали легенди про його партійну роботу в п'ятому-шостому роках, про його безстрашність, нелюдську витривалість, і я подумав, що чоловікові цьому природно було втомитись і що живе він по інерції, автоматично, як багато хто жив у той час.

Помилитись було легко: я так багато бачив людей нервово змучених, озлоблених до люті, до відчаю, майже до божевілля,— переможених і смертельно стомлених людей. Були й такі переможені, які, здавалося, задрять «торжеству переможців» набагато більше, ніж ненавидять їх. Люди цього типу, пам'ятаючи приказку «переможців не судять», з явним і злим упередженням нещасливих гравців засуджували своїх товаришів, теж переможених, які, проте, виявились неспроможними скласти зброю.

Вілонов під час перших же виступів своїх по організації викладання в Капрійській школі виявив дивну пристрасність, прямоту думки і несхитну впевненість у правильності негативного ставлення Володимира Ілліча до школи. Говорив він глухуватим голосом людини з хворими легенями, інколи скрикуючи трохи істерично, але я помітив, що він викрикує книжні слова лише тоді, коли у нього невивстає власних.

Мене, звиклого слухати особисті вихватки і уїдливі ущипливості нервових людей, Вілонов дуже радісно здивував поєднанням у ньому полум'яної пристрасності з цілковитою беззлобністю.

— Ну, а чого ж злитись? — запитав він мене у відповідь на моє зауваження.— Це вже нехай ліберали зляться, меншовики, журналісти і взагалі всякі торговці старим мотлохом.

Помовчав і досить суворо додав:

— Революційний пролетаріат повинен жити не злістю, а — ненавистю.

Потім, ляскаючи долонею по коліну своєму, сказав з неприхованим здивуванням:

— Тут, у вас, якась чортова плутанина: ідея виховання професіональних революціонерів — ідея Леніна, а його — нема тут! Проти цієї ідеї можуть заперечувати тільки шляпи й чоботи, але ж тут...

Не договоривши, він пішов.

Розговоритися з ним трудно мені було, перші дні він не дуже ладнав зі мною, дивився на мене недовірливо, як на якусь пляму невизначених обрисів. Але якось само собою сталося, що одного разу, кінчивши навчання в школі, він лишився обідати в мене, а після обіду, сидячи на терасі, заговорив з добродушною суворістю:

— Пишете ви — непогано, читати вас я люблю, а — не зовсім розумію. Навіщо це ви возитеся з якоюсь людиною, пишете їй з великої літери навіть? Я цю штуку «Людина» у тюрмі читав, досадно було. Людина з великої літери, а тут — тюрма, жандарми, партійна склока! А людини нема ще. Та й бути не може — хіба ви не бачите?

Коли я сказав йому, що для мене от він, Вілонов, уже Людина з великої літери, він, нахмурившись, відмахнувся рукою і протягнув:

— Ну-у, що там? Таких, як я, — сотні, ми — чорноробчий народ в революції, у нас ще не все... гаразд. А окремі постаті, як Ленін, Бебель, — не опора для вашого оптимізму. Ні, не опора.

Він заперечливо похитав оксамитною головою, заплющив очі і тихше, уривчасто сказав:

— Майстрів, практиків, художників революції, як Ленін, Бебель, та ще двоє, троє... і — все тут! А людини — нема ще. Не можна бути людиною. І жити їй ніде, ні на чому. Грунту нема. Вона з'явиться тоді, коли Ленін і взагалі ми — розчистимо їй місце. Так.

Встав і почав ходити по терасі, збуджено жестикулюючи. Виявилось, що він дуже схильний філософствувати про майбутнє, і я б сказав, що в нього було розвинене відчуття майбутнього. Він бачив, намацував, — хоч ніби крізь туман, крізь темряву, — якісь своєрідні форми суспільності, якихось особливо оригінальних людей. Пам'ятаю, я не дуже розумів його, та, здається, і не дуже

уважно слухав: мене в ньому цікавило не це. Але я розумів, що його уявлення незалежні від соціалістів-утопістів і що він бачить у майбутньому людство сильних, людство героїв, розвинене до ступеня космічної сили. Пізніше я не один раз спостерігав романтизм революціонерів-робітників, — романтизм, від якого їм якось ніяково і про який вони дозволяють собі говорити лише у хвилини виняткові.

Мене особливо зацікавили його слова про злість і ненависть, він часто, у різних формах, повторював ці слова, і відчувалося, що за ними схована основна тема, навколо якої крутяться всі думки цієї видатної людини, молоді, дужої, але вже засудженої на смерть ідіотами і скотами.

Я відчував, що Вілонов — людина, що якось своерідно ненавидить. Ненависть була ніби його органічною якістю, він наскрізь пройнятий нею, з нею родився, це почуття дихало в кожному його слові. Зовсім позбавлена ознак «словесності», театральності, фанатизму, вона була на диво далекозорою, гострою і теж зовсім позбавленою мотивів особистої образи, особистої помсти. Мене здивувала саме чистота цього почуття, його спокій, завершеність, цілковита відсутність у ньому мотивів, сторонніх загальній ідеї, яка надихає ненависть. А здивувало це мене тому, що після п'ятого-шостого років я побачив дуже багато революціонерів, які були такими Христа ради, з авантюризму, через «захоплення молодості», через помсту за кар'єру, зіпсовану випадковим арештом, з романтизму, навіть із страху перед революцією і ще з багатьох мотивів, вельми особистих, дуже далеких від ідеї революційного соціалізму, бачив, нарешті, і революціонерів, що були такими «скуки ради».

Вілонов, людина бездоганно правдива у своєму ставленні до людей, прямодушний аж до різкості, говорив:

— Ви, може, думаете, що побої мали якесь значення для мене? Ніякого. Здоров'я, звичайно, жаль. Але ж не можу я винуватити палицю за те, що мене вдарили нею. Мене били не один раз. І однаково ж, хто б'є: батько, мати чи чужі. Бити людину — це в порядку життя. Та й — що мені побої? От я який!

Забувши про свій туберкульоз, він поволі підніс руку

на рівень голови і опустил її до коліна, вказуючи на своє струнке тіло.

— Коли тюремники топтали мене ногами, я, звичайно, відчував біль і образу, але, слово честі, багато більше — страх: що, коли б на моєму місці опинився інший товариш, не такий міцний, як я?

І, покашлюючи, задихаючись, він продовжував тихше, нахмуривши густі брови:

— Адже вони кожного можуть розтоптати, коли б потрапив їм у лиху хвилину Ленін, вони і його... От де жах! Головний же й непростимий злочин класового суспільства в тому, що воно виховало в людях пристрасть до катування, якийсь сказ. З насолодою катують, сучі діти, це я дуже знаю! От насолода і є злочин, якого вже ніяк, ніхто не виправдає. В природі такої гидоти — немає! Кішка мишею грається, так вона, кішка,— звір і ніяких підлот лицемірних, на зразок гуманізму, не виграла.

Він довго говорив на цю тему, розповідав про катування в Орловському централі, про страшні драми на Амурській колісній дорозі й примусив мене відчутти, що йому знайомий лише один страх — страх за життя товариша.

А до себе він ставився так, ніби не розумів, наскільки небезпечно хворий, хоч одного разу сказав дуже спокійно:

— Ну, мене ненадовго вистачить.

У святковий день школа поїхала оглядати Неаполітанський музей, Вілонов залишився, прийшов до мене і сердито попросив:

— Дайте почитати що-небудь легке. Погано почуваю себе, душить, і голова чавунна.

Взяв «Просте серце» Флобера і пішов читати в сад.

Дув гарячий, дратуючий нерви вітер з Африки — сірокко. Над морем опалове небо, ніби запорошене гарячим пилом; море кольору збираного молока і кипить, реве, гупаючи в камінь острова високою хвилею. Несамовито тріскотіли цикади, сухо шаруділо цупке листя маслин,— у такі дні південь Італії особливо багатий на різні драми.

Увечері я сидів на березі, в сірому гарячому камінні;

за островом Іскією заходило сонце, пофарбувавши море в неприродний, блідоліловий колір. Хвиля біла в каміння, бризки її виблискували райдужно. Поволі, важкими кроками підійшов Вілонов, сів поруч зі мною, поклав на коліна мені книгу.

— Прочитали?

— А так.

— Сподобалась?

Він зняв капелюх з оксамитової своєї голови, старанно укріпив його в тріщині каменя, щоб вітром не зірвало. Покашляв, витер піт з обличчя і запитав:

— Адже коли я скажу: добре, а — не подобається, так ви мені не повірите?

Я відповів, що не дуже поспішаю вірити, але хотів би зрозуміти, а він зігнувся, зачерпнув ковшем широкої долоні жменю дрібної гальки і довго мовчав, кидаючи відшліфовані камінчики в бризки води. Потім буркотливо говорив:

— Не люблю жалісної літератури! У яких людей вона розраховує пробудити жалість та інші добрі почуття? Він «почуття добрі лірою будив», а його застрелили. Командні класи панують з допомогою насильства, — на якого чорта потрібні їм добрі почуття? Що ж — це ми, чи що, повинні заразитися жалістю до нещасних і всяких принижених? Сльозою бруду не змиєш. Тим більше не змиєш крові. А задача — змити з людей кров і бруд.

Взявши книгу з моїх рук, він підняв її, ніби показуючи комусь вдалині, в порожнечі.

— Це — добре! Як він міг змалювати дурну куховарку отак... переконливо? Навіть дивно, мов бачиш її. Цікавий фокус.

Пересипаючи гальку з долоні на долоню, він провадив далі задумливо й тихо:

— Якось... боляче бачити, що книжки кращі від людей, але ж це так: кращі! Як можна, будучи явним буржуем, написати «Вуглекопи», «Розгром» чи «Дев'яносто третій рік»? Незрозуміло.

Кинув камінчиком у книжку на коліні моему і запитав:

— Знаєте, що тут добре? Ненависть автора, правда ненависті. От так і треба: спокійно, рішуче, без оглядки! Коли кажуть чи пишуть про святу, велику і ще якусь там правду, я розумію це тільки як правду ненависті. Піякої

іншої правди не може бути. Всяка інша — брехня. От Ленін це розуміє.

Помовчавши, він додав:

— Мабуть, він один і розуміє.

Вілонов кинув гальку, встав, обтрусився.

— Ходімо звідси, тут — оглухнеш, та й вогко.

По дорозі, поволі йдучи вгору, запитав:

— А що, є яка-небудь формула ненависті?

— Не знаю.

— Я десь прочитав, що почуття ненависті прагне в корені знищити не тільки все, що її викликає, але навіть і саму думку про можливість існування таких збудників. Там якось чудно було сказано...

Він задихався, та, коли я сказав, що йому шкодить говорити, виходячи на гору, він не звернув уваги на мої слова, продовжуючи:

— Класова ненависть — наймогутніша творча сила. Читали ви «Державу майбутнього»? По-моєму, Бебель у цій книжці недалеко дивиться. Це — ремонт, а не нова будівля.

І, зупинившись, сказав з посмішкою:

— Треба спочити. Отакий ідіотський вітер!

Другого разу він засидівся зі мною до пізньої ночі; цілий день із запалом сперечався, збудження його закінчилось кровохарканням, і він був трохи пригнічений цим. Сиділи ми на маленькому дворику, залитому, цементом, на камінних сходах, що вели в сад, посаджений на горі, серед скель.

Вілонов знову говорив на свою тему про єдину правду — правду ненависті, але говорив наче не для мене, а для того, щоб ще раз послухати свої думки. Потім надовго задумався, замовк, відмахуючись від комарів гілкою акації, і, нарешті, запропонував:

— От я розповім вам одну історію, може, згодиться, напишете коли-небудь.

Пересів на два східці вище від мене, притулився плечем до стіни і розповів:

— Десь на Уралі, — пам'ятаю, на Сергіно-Уфалейських заводах, — була родина робітників: батько-старовір, двоє синів і дві дочки, одна — замужем за конторником — жила в батька, друга відбилась від родини і працювала

в заводській школі помічницю вчительки. Вона ввела старшого брата в гурток робітників, а старший скоро потягнув за собою й молодшого. Через деякий час серед робітників з'явилися листівки, потім був обшук у школі; батько доглядив, що старший син ховає щось у бані, на горищі; знайшов сховане, прочитав, покликав сина. «Ти — що? Проти царя?» Той відповів чесно. «Ну,— сказав батько,— я тобі наказую: покинь це!» — «А коли не покину?» — «А коли не покинеш, то я оці папери сам начальству об'явлю, зрозумів? І сестрі скажи, щоб не сміла пакостити, голову відірву їй!» Син був теж упертого характеру, погроза батька не злякала його. Сестру ненадовго заарештували, а випустивши, заборонили їй учителювати і віддали, звичайно, під нагляд поліції, примусивши її жити в домі батька. Батько, старша сестра, зять — почали всіляко цькувати її, двічі жорстоко побили її, брати заступилися за неї, і в домі почалось життя пекельне. У січні, напередодні своїх іменин, дочка — її звали Тетяна — нагло померла. Батько відмовився поховати її в одній ограді з матір'ю, заявивши: «Я не знаю, від чого вона здохла, може, сама собі смерть заподіяла». Брати були певні, що старша сестра, з благословіння батька, отруїла Тетяну, але доказів цьому не було, та брати й не наважувались шукати їх. Батько дуже наблизив до себе старшу сестру й зятя, братів всіляко утискали, стежили за кожним їхнім кроком. Старший, не стерпівши, пішов з дому, а молодший був ще неповнолітній і хоч запальний, проте характеру нетвердого. Батько й зять за кілька місяців забили його до ідіотизму і німоти,— під час побоїв хлопець перекусив собі язика, рана загоїлась погано, і хлопець став говорити так, що його вже трудно було розуміти. А старший брат почав пиячити, бешкетувати, з заводу його звільнили, він пішов кудись і пропав безвісти.

Як зараз — перед собою бачу маленький дворик вілли Спінола, з пальмою посеред нього; нестерпно яскраво світить місяць, надаючи цементу двора блиску оксидованого срібла; шумлять, хитаються дерева в саду над головами нашими. Темносіра стіна поросла мохом, вкрита виткими трояндами, до неї припав великий круглоголовий чоловік з суворим, спокійним обличчям. Він — у синій сатиновій сорочці, і сатин світиться, як шовк.

Розповідав Вілонов безстрашно, без зайвих слів,

покашлював і витирав рот хусткою, залишаючи на ній темні плями крові.

— От як обстоюють вони себе, своє,— сказав він, зітхнувши із свистом, обриваючи з гілки акації її дрібне листя, підкидаючи його на вітер.— Я, звичайно, старого розумію, що ж? Дід, батько його все життя працювали, сам він років сорок працював, будинок добрий, на два поверхи, садочок, город, дві корови, свині і взагалі — хазяйство, будь воно прокляте! По колодочці, по цеглинці, по копійці збиралось, так! І, крім нього, ніякої іншої правди людина не знає, та коли б і знала, то не прийняла б її. А діти, зразу троє, пішли проти цієї правди, погрожують зруйнувати її, говорять про якусь далеку, невідому, незрозумілу. Ну, звичайно, люті вороги, і щадити їх — нема чого. Так, я старичка розумію! Та, коли б я був на місці старшого брата, я б за сестричку та за молодшого гаряче відплатив батькові. Теж — не пощадив би!

Вілонов сильно постукав кулаком по коліну.

— Багато я, товаришу, таких історій знаю і чув. Ну, не таких уже... страшенських, скромніших, але ж суть — одна! Може, оті скромні історії ще зліші прихованими почуттями, отруйливими думами в безсонні ночі. Іншого разу навіть ніби шкода людей: до якого ж озлоблення доведені, і — чим же! Тільки через жадність до діла рук своїх та до мінового знаку — копійки. А тут ви, письменники, підказуєте: жалій! Замислишся над книгою: а може, не догледів чогось, не зрозумів, не дочув? Потім — стрепенешся: ні, одна тільки правда є — правда ненависті до старого світу. Одна.

Він важко встав, спираючись рукою на камінь стіни.

— Спати пора. Піду.

І, потискуючи широкою долонею руку мою, сказав мені простодушний, хороший комплімент.

— Слухаєте ви добре. І питаєте теж добре.

Пішов, супроводжуваний своєю тінню, дуже темною і густою цієї ясної ночі.

Його незгоди з організаторами школи все загострювались, і через кілька днів він і ще, здається, двоє товаришів,— з яких один був агент поліції,— поїхали в Париж до Володимира Ілліча.

З цієї поїздки Вілонов повернувся на Капрі вже майже зовсім знесиленим, але ще твердішим лєнінцем. Його довелось відправити в Давос, де він незабаром і помер.

Довго, як бачите, беріг я пам'ять про нього, все хотілося написати якось особливо добре. Але дуже трудно писати про людей такого типу, та й не звикло перо російського літератора зображати справжніх героїв.

Але от до п'ятнадцятиліття роботи «Правди» я вважаю кращим за всякі поздоровлення розповісти її невтомним працівникам про Людину, яка, на мій погляд, так добре розуміла і відчувала правду ненависті.

І. І. СКВОРЦОВ

Вперше я бачив його в 1900 чи 1901 році. На квартирі московського ліберала була організована платна вечірка на користь заарештованих і засланих. Читали, співали, хтось дуже довго грав на скрипці; потім почали говорити. В. А. Гольцев, редактор «Русской мысли», стоячи в кутку, за трельяжем квітів, взяв слово і теж дуже довго говорив жалісне про становище інтелігенції.

— Які ж задачі дня? — запитав він.

З другого кутка йому відповіли:

— Ясно — організація робітничого класу, боротьба проти самодержавства.

Мене дуже здивувало те, що прямота й навіть грубуватість відповіді незвичайно поєднувалась з інтонацією юнака, а чоловікові, який сказав це, було, напевне, більше тридцяти, був він уже лисуватий, високолобий, обличчя в густій бороді.

Таким прямодушним, найчеснішим юнаком він залишився для мене на все його прекрасне й важке життя борця, непохитного більшовика. Зустрічався я з ним не часто, але щоразу він поновлював у мене перше враження — прямодушності, бадьорості, глибокої віри у свою справу. В 1905 році, коли в Москві видавалась газета більшовиків «Борьба», ми зустрічались майже щодня, і мене дивувало, навіть трохи смішило, те самозабуття, з яким він і Н. А. Рожков бігали по вулицях Москви, особливо часто з'являючись на площі, біля манежа, а з

дверей манежа, ще частіше, нудьгуючи, пострілювали в перехожих козаки.

Пішов од нас І. І. Скворцов-Степанов, але для молоді лишився прекрасний приклад життя й роботи революціонера.

Так, прекрасні люди, ідеальні товариші йдуть з життя, але мушу признатись, що хоч особисто я проводжаю їх з глибоким сумом, але сум цей все-таки переважає радісний подив перед їх духовною стійкістю, духовною красою. Велику справу зробили вони, і добрих спадкоємців собі, продовжувачів цієї справи, виховали. Смерть кожного з них ніби освітлює історичне значення кожного з товаришів, які залишились, освітлює їх роботу новим, ще яскравішим вогнем. Смерть кожного з них, разом із сумом про того, хто пішов з життя, завжди збуджує одне й те ж полум'яне бажання сказати борцям, які живуть:

«Ближче один до одного, товариші: міцніша дружба — більше сили!»

ПО СОЮЗУ РАД

I

В Баку я був двічі: в 1892 і в 1897 роках. Нафтові промисли залишились у пам'яті моєї геніально зробленою картиною похмурого пекла. Ця картина перевищувала всі знайомі мені фантастичні вигадки наляканого розуму, всі спроби проповідників терпіння і смиренності настрахати людину життям з чортами, в котлах киплячої смоли, в негасимому полум'ї пекельнім. Я — не жартую. Враження було приголомшуюче.

За кілька днів перед тим, як я вперше опинився в Баку, на промислах була пожежа, і над вишками, під синім небом, ще стояла хмара диму, така дивно густа, важка, неначе в повітря піднялось кілька десятин чорнозему. Коли я і товариш мій Федір Афанасьєв, прямуючи по піщаній дорозі, жирно просякнутій нафтою, підходили до Чорного міста і я побачив вершини вишок, які ввіткнулися в дим, мені саме так і здалося: над землею утворена інша земля, немовби другий поверх тієї, на якій живуть люди, і ця друга земля, розширюючись, швидко покриє небо вічною тьмою. Безглузде враження посилилось, зміцніло, коли я побачив, як із однієї вишки б'є в хмару диму фонтан чорної грязі, наче землю занудило і вона, вивергаючи внутрішнє своє, розширює димно-масляну покрівлю над землею.

Осторонь від дороги загрузла в глибокому піску санітарна повозка, вимазана чорним і червоним; у неї зламалася вісь; у повозці лежав чоловік, одна нога — боса,

неприродно синя, на другій — роздавлений і мокрий чобіт, з нього на пісок падали важкі, темні краплини; рудий візник у шкіряному фартусі лежав на піску, зв'язуючи вісь ременем з брудною дошкою; на пом'ятій залізній бочці сидів санітар, присипаючи піском вологі плями на халаті. Афанасьєв спитав у нього:

— Убитий?

— Проходь собі, діло не твоє.

Нас обганяли і йшли зустріч нам облиті нафтою робітники, вилискуючи на сонці, наче мурашки. Обігнала коляска, запряжена парою сірих, дуже худих коней, у колясці напівлежав, заплющивши очі, чоловік у білому костюмі, поряд з ним погойднувався другий, гострородий, у темних окулярах, з кокардою на картузі, з жовтою палицею на колінах. Коляску зупинив гурт робітників, десятків зо два; знявши шапки, розмахуючи руками, вони заговорили всі зразу.

— Помилуйте! Як же це? Ми — не можемо! Помилуйте!

Чоловік з кокардою підвівся й крикнув:

— Назад! Хто вам дозволив? Марш назад!

Кучер погнав коні, коляска покотилася, врізуючи колеса в пісок, наче в тісто, робітники відскочили і пішли слідом за нею, мовчки покриваючи голови, не дивлячись один на одного. Всі вони неначе викупались у нафті, навіть обличчя їх були вимазані темним жиром її. На промисел вони нас не пустили, загрожуючи побити.

Години дві-три ми ходили, позираючи здалека на хаос брудних вишок, там щось бухкало вологим звуком, наче каміння падало у воду, в тяжкому, гарячому повітрі плавав глухуватий, шиплячий звук. Чоловік з десять напівголих робітників, смикаючи за мотузку, тягли по землі товсту броньову плиту, зв'язану залізним ланцюгом, і похмуро кричали:

— Аа-а! Аа-аа!

На них падали великі каплі чорного дощу. Вишка вивергала товстий чорний стовп, вершина його, упираючись в густе, масне повітря, набирала форми шапочки гриба, і хоч з цієї шапочки текли струмки, вона неначе танула не зменшуючись. Дивно і прикро маленькими здавались робітники, які метушились поміж вишок. У всьому цьому було щось моторошне, нереальне або вже занадто реальне, безмислюче. Федя Афанасьєв, плонувши, сказав:

— Тричі з голоду здохну, а працювати сюди—не піду!

...На промисли я потрапив через п'ять років з одним із співробітників газети «Каспій»; він обіцяв розповісти мені докладно про все, але, коли ми приїхали в Сурахани, познайомив мене з якимсь дуже довгим чоловіком, а сам зник.

— Дивіться,— понуро сказав мені довгий чоловік і додав ще більш понуро: — Нічого цікавого тут немає.

Цілий день, з ранку до ночі, я ходив по промислу в стані запаморочення. Було неприродно душно, мучив кашель, я почував себе отруєним. Блукаючи в лісі вишок, облитих нафтою, бачив між ними масні ставки зеленкувато-чорної рідини, ставки здавались бездонними. І земля, і все на ній, і люди — оббризані, просякнуті темним жиром, всюди зеленкуваті калюжі нагадували про гниття, пісок під ногами не рипів, а цмокав. І таке саме цмокання, смокчучий звук «таргання», виходячи з нутра кишок, наповнює п'яне повітря чавкаючим шумом. Скрипить бурова машина, гримить залізо під ударами молота. Скрізь метушаться робітники: тюрки, росіяни, перси риють лопатами кар'єри, канави у вологому піску, перетягують з місця на місце довгі труби, штанги, важкі плити сталі. Скрізь валялось багато поламаного, погнутого заліза, звивалися на землі розмотані, розмикані дротяні троси, стирчали з піску шматки розбитих труб і — залізо, залізо, наче ураган наламав його.

Робітники справляли враження напівп'яних: роздратовано, безцільно кричали один на одного, і мені здавалось, що рухи їх непевні. Якийсь дуже товстий, замурзаний кинувся на мене і хрипко закричав:

— Що ж ти, дияволе, желонку...

Та, побачивши, що я — не той чоловік, побіг далі, лаючись і залишивши в пам'яті моїй незнайоме слово — желонка.

Серед хаосу вишок припадали до землі нашвидкуруч складені з рудуватого й сірого необтесаного каміння довгі, низенькі казарми робітників, дуже схожі на житла доісторичних людей. Я ніколи не бачив так багато всякого бруду й покидьків навколо людського житла, так багато вибитих шибок і такої убогої бідності в кімнатках, схожих на печери. Жодної квітки на підвіконнях, а навколо ні шматочка землі, вкритої травою, ні дерева, ні кущів. Страшно було дивитись на напівголих дітей, вони місили

ногами зеленкувату, жирну слизь у калюжах, групами по троє, по п'ятеро сумно сиділи в дверях жител, попритулявшись одне до одного, грались на плоских покрівлях уламками заліза, трісками. Як усе навколо, діти теж були вимазані нафтою, їх замурзані личка, мелькаючи всюди, нагадували похмуру казку про дітей у полоні в братів-людоїдів і оповідання древнього географа Страбона про те, як Олександр Македонський пробував горючість нафти: він наказав облили нею хлопчика і запалити його.

Теслярі тесали деревину, виблискуючи шокастими сокирами, будували ще одну бурову вишку, по кістяку її ліз чорнобородий мужик, босий, без сорочки. Він держав у зубах кінець мотузка, а руками хапався за ребра вишки і тяжко, незручно ліз усе вище; на землі, в калюжі грязі оливкового кольору, стояв старичок із жмутом вірówki в руках, розмотуючи її,— схоже було, що він запускає паперового змія.

— На небо не залізь,— крикнув він чорнобородому, а той, зверху, густо, голосно й серйозно відповів:

— Не бійсь.

Ці слова теж лишилися у пам'яті, мабуть, тому, що все навколо кипіло похмурим роздратуванням, всі люди здавались неприродно збудженими, хоч, можливо, це враження навіяла мені книга,— я десь прочитав, що нафта має наркотичні властивості.

На одній ділянці, осторонь від найбільш тісної групи вишок, сотні дві людей працювали особливо шалено, командував ними широкоплечий паруб'яга в білому халаті, в тубетейці, заляпаний нафтою, наче маляр фарбою. Розмахуючи довгими руками і ні на хвилину не закриваючи волосатого рота, він істерично матюкався, супроводжуючи лайкою кожне слово, руками штовхав робітників у спину, в шию, роздавав стусани ногами, одного схопив за плече і жбурнув на землю, мов кішку.

— Нагинай! — верещав він і лаявся матірно.— Клади! і знову лаявся.— Двигай!

Не видно було, що робить виючий клубок людей, мені здавалося, що більшість їх нічого не робить, підскакуючи, штовхаючи один одного, заглядаючи через плечі тих, що стояли попереду в центрі натовпу, де «нагинали», «двигали» щось і теж лаялись. Здавалося, що всі ці люди злякані можливістю катастрофи і б'ються над тим, щоб

запобігти їй. А здала картина промислу і робота на ньому створювала дивне враження: на дерев'яне місто напали вороги, плем'я чорних людей, і руйнують, грабують його. Я вийшов у поле очманілий, відчуваючи анархічне бажання підпалити ці дерев'яні піраміди, просякнуті чорним жиром землі, підпалити, щоб згоріли не тільки ріки темнооливкової масляної грязі в кар'єрах, але спалахнув увесь жир у надрах землі і зірвав, знищив Сурахани, Балахани, Романи, всю цю брудну сковороду, на якій кипіли, підсмажувались тисячі змучених робочих людей.

Ранком, стоячи на кормі шхуни, я з таким самим відчуттям ненависті дивився на місто багато більш подібне на руїни міста, на знімки зруйнованої, мертвої Помпеї, — на місто, де серед сірих куп каміння височіла чорна, незвичайної форми, башта стародавньої фортеці, але де не видно було жодної плями зелені, жодного дерева, а пісок небрукованих вулиць, политий нафтою, набув кольору залізної іржі. В цьому місті не було води, — для багатих її привозили за сотню кілометрів у цистернах, бідняки пили опріснену воду моря. Дув сильний вітер, яскраве сонце осіявало це незвичайно сумне місто, пилюга крутилась над ним. Здавалося, що нагромадження будинків з пилоскими покрівлями висушене сонцем і розсипається на порох. Маленькі фігурки людей на березі, стаючи дедалі меншими, сохнуть, згоряють і теж швидко перетворюються на пилюгу.

На промисли Азнафти я поїхав раннім ранком, просто з вокзалу, разом з товаришем Румянцевим, помічником завідувача промислів. Він — один із тих робітників, які виховувались підпіллям, потім — на фронтах, у боях з білими, працювали в тилу ворогів і побували в «гуманних» руках захисників «культури і свободи». Ці гуманні руки, обв'язавши череп товариша Румянцева конопляним мотузком, закручували його цуркою так, що лопнув черепний шов. Скільки чув я таких оповідань про катування! Сотні...

Ідемо не швидко. Товариш Румянець епічно спокійним тоном розповідає про минуле.

— В Єльці Мамонтов наказав зібрати найвродливіших дівчат міста; спочатку їх згвалтували офіцери, потім віддали козакам, а козаки, використавши дівчат, поприв'я-

зували їх за коси до хвостів коней і, стягнувши в ріку Сосну, втопили.

— В Кизлярі білі, викинувши з вікон другого поверху тяжко поранених червоноармійців, примусили легко поранених, роздягнувши їх догола, відвозити вбитих товаришів за місто, в яр. А — була зима. Тих, що залишилися в живих, перебили.

Оповідання звучать так просто й спокійно, наче все це було не десять років тому, а — сто. Слухаючи, я згадую оповідання іншого товариша, — дуже мудре оповідання:

— До білих я потрапляв тричі. Май-Маєвський наказав повісити мене, — не вийшло, утік я, хоч був дуже побитий. У генерала Покровського теж побував, — оце звір! Тут мене так побили, що вважали за мертвого, так і врятувався. Біля Самари провалився, теж здорово перепало, тоді я втік до своїх з конвоем, — славні хлопці! Четверо.

Зітхнувши, він сказав:

— Звірюки — люди! Звичайно, якщо й наші хлопці розійдуться, то вже... держись за свою шкуру міцніше! Але ми все-таки люди класової ненависті, а особиста в нас...

Він подумав і найшов слово:

— Не живуча. Бо — нам ні за що мстити, ну, а ми в них «горшки перебили», як сказав Ілліч, то вони за це мстять, за горшки. Нам от трапляється працювати під началом колишніх ворогів, а — нічого!

Він знову помовчав і, усміхаючись, штовхнув мене ліктем.

— Ви, товаришу, хоч і не робітник, а правильно розумієте, що таке праця, — це робить вам честь. Чудово об'єднує людей робота, — чесних, звичайно, віруючих у нашу справу і в перемогу. Я говорю про роботу на майбутнє, на нашу державу. Вона захоплює і велику силу дає. Головне — об'єднує зсередини, от що...

Він раптом оживився і дуже складно, з хорошою усмішкою розповів:

— Я працюю з особистим ворогом, він мене в дев'ятнадцятому році ручкою револьвера по голові лупцював, на його очах з мене шомполами шкуру дерли. А тепер він — мое начальство, працюємо ми з ним, як двоє коней в одній упряжі, і — друзі! Навіть не віряться, що ворогами були, та й згадують про це незручно. Мені — за нього тяжко, а йому — передо мною. Ну все ж іноді

згадуем,— для молоді повчально. Міцно він приснастився до нас. Розумник, освічений, а — головне, енергії в нього, чорта,— на добрий десяток людей. А теж — і рубаний, і струганий, і кулею свердлений. Чудовий хлопець.

Вислухавши це незвичайне оповідання, я подумав:

«От чудова тема для молодих письменників: труд «на майбутнє», що знищує особисту ненависть корінних ворогів,— труд, що об'єднує їх у процесі створення нової культури».

Ідемо вже по території промислів. Я оглядаюся і, розуміється, нічого не впізнаю,— дуже розрослися промисли, напрочуд широко! Але ще більше дивує тиша кругом. Там, де я сподівався знову побачити сотні вимазаних нафтою, ненормально збуджених людей,— люди зустрічаються зрідка і це переважно будівельні робітники — мулярі, теслярі, слюсарі. Там і тут вони зводять будинки, схожі на бастіони фортець, ставлять залізні колони, будують риштування, місять цемент. По неосяжній площі промислів лазять, побрязкуючи зчепленнями, залізні тяжі; вишок стало значно менше, але скрізь качаються незграбні «богомолки», майже безшумно висмоктуючи нафту з глибин землі. В дерев'яному сарайчику крутиться на площині груповий привід, простягаючи в усі боки, мов павук, довгі залізні лапи. Біля дверей сарая лежить на лаві й куняє мастильник, старенький тюрк у синій куртці і в таких же шароварах. Робітників, облитих чорним жиром, не видно ніде. І немає ніде жител доісторичного вигляду — цих присадкуватих, брудних казарм з повибиваними шибками у вікнах, немає напівголих дітей, сердитих жінок, не чути істеричних криків і виття начальства, тільки брязкає, поскрипує залізо тяжів і вклоняються землі «богомолки». Ця робота без людей зразу створює настрої впевненості, що в близькому майбутньому люди навчатися раціоналізувати свій труд в усіх галузях.

І цілком ясно, що Румянцев та і всі тут намагаються приховати свою законну гордість досягнутими успіхами, що всі щиро зацікавлені незалежністю вражень гостей і нічого не хочуть підказувати йому. Вони не забувають сказати:

— Це було до нас. Це теж було, тут ми тільки збільшили кількість котлів. Це — старий завод, тут ми поставили нові холодильники.

Можливо, що не холодильники, а щось інше. Я ніколи

не записую того, що чую і бачу, покладаючись на мою зорову пам'ять і взагалі на вміння пам'ятати.

Чим більше ходив я по промислах, тим більше дивувала мене незначна, в порівнянні з минулим, кількість робітників на цій величезній площі, де залізо, каміння і бетон витіснили дерев'яні вишки. Куди не глянеш — скрізь цистерни, залізні колонні, зв'язані дугоподібними трубами, скрізь ростуть кам'яні стіни. І ніде немає цієї нервової, скаженої метушні, яку я сподівався побачити, немає просякнутих нафтою людей, змучених і крикливих, немає скупчення залізного брухту. Створюється враження будівництва монументального, спокійної і впевненої роботи надовго; сказати: «на віки» — вже не можна в наш час фантастично швидкого зростання промислової техніки.

Під відкритим небом лото гуде ряд котлів, нагріваючи залізну коробку завбільшки два або три вагони, коробку оперезано трубами і над нею — гребінь вигнутих труб.

— В коробці гріється нафта, — пояснюють мені. — З другого боку ви побачите, що ми одержуємо з цього.

З другого боку я бачу масляні кольорові струмені від золотаво-рудого до майже безколірного.

За витіканням цих струменів стежить одна людина, така спокійна, домашня, в халаті, як лікар. За котлами стежили трое робітників. Дивний завод.

На язика в мене крутилось запитання, що давно й глибоко хвилювало мене:

«Чи відчуває себе робітник — і в якій мірі відчуває — господарем?»

Не вірячи моїм враженням, запитання це я ставив і робітникам і людям, які йдуть на чолі робітничої маси, йдуть в ногу з нею, в хвості її. Відповідно до фізичної позиції кожного, відповіді одержувались ствердні, невиразні, заперечні, і в кожній з них, звісно, була своя суб'єктивна правда. Але я знаю, що серед нас мало майстрів, які не вірили б, що вони працюють добре; не дуже багато людей, які, роблячи своє невелике діло, ясно усвідомлюють значення своєї роботи в загальному потоці праці, обновляючої життя і, нарешті, немало людей, втомлених роботою, зробленою ними, немало розчарованих. Останні мовби чекали, що негайно, слідом за поспідком, знову настане неділя, а п'ять робочих днів уже назавжди

викреслено з життя. Так що різноманітні відповіді на моє запитання нічого не додали до моїх власних вражень від Баку і нічого не відняли від них. Природно, що я хотів поставити це питання, але не встиг, не знайшов часу зробити це і дочекався, що мені відповів випадок, відповів, на мій погляд, дуже об'єктивно.

Коли ми оглядали новий масляний завод,—важке, гаряче повітря над нами раптом неголосно, але глибоко зітхнуло, в ньому неначе лопнуло щось, і через дорогу від заводу, над групою труб, залізних колон, цистерн злетіла кучерява, чорно-сіра хмара.

— Ех, бензин,— скрикнув хтось позад мене.

За хвилину ми, чоловік п'ять, стояли за два десятки кроків від картини, якої я ніколи не забуду: в тупику, між кам'яною стіною, залізною колоною, відбензинуючої трубчатки, та білою цистерною, що приймала бензин, бушував потік дивно білого, майже безбарвного вогню, а в огонь лізли, нахилиючись над ним, накриваючи його чимось, робітники, чоловік п'ятнадцять, тюрки і росіяни; сивобородий тюрк командував:

— Давай кошма, давай! Швидко-о!

Я ніколи не бачив, щоб вогонь гасили так люто, з такою безстрашною відвагою, з такою байдужістю до болю опіків,— в цій дружній спритній роботі було щось незрозуміле мені. Потік вогню рвався до цистерни, а в ній,— як мені потім сказали,— було кілька тисяч пудів бензину.

Робітники гасили вогонь так, наче це була добре знайома, звична робота. Не помітно було переляку на стурбованих обличчях, не було і безглуздої суєти, звичайної на пожежах. Синьоволосий тюрк змочував кошми в рудій воді канами, їх вихоплювали у нього спритні, сильні руки, кошма швидко посувалася до вогню й накривала його.

— Досить кошем, годі,— крикнув хтось, хоч вогонь не стихав. Тоді тюрк сам підбіг до вогню і накрив його кошмою, наче птицю сіткою.

— Знаїм, знаїм,— покрикував він, давлячи кошму ногами, а з-під неї його хапали за ноги язики білого полум'я. Хтось із робітників говорив:

— Переломилась, упала... перебила відвідну трубку, дала іскру...

Влетів автомобіль, велика червона бочка, і зразу ж із

брандспойта, розкрученого з різкою швидкістю, у вогонь потекла руда піна. Чесно одягнені мідноголові люди пожежної команди діловито загукали:

— Відійдіть геть, не заважайте, хлопці!

Я дивився уважно. За свій вік багато бачив я пожеж і завжди вони викликали безладну, безглузду суєтню. Повторюю, що швидкість, з якою робітники кинулись на вогонь, спритність, з якою вони гасили його, і те, що вони робили це без зайвого шуму і крику, не заважаючи один одному, з якоюсь німецькою витримкою,— все це було нове для мене і дуже дивне. Вогонь теж був безшумний, він шипів лише тоді, коли зустрічався з рудою піною лакричного кореня, коли вона душила його густотою її мережива. З вогнем покінчили за 12 хвилин.

...Ми — на Бібі-Ейбаті, де люди відбирають у моря частину його площі для того, щоб звільнити з-під води нафтоносну землю. Кам'яна гребля відрізала в Каспія великий шматок, утворився тихий став, серед нього зухвало височать клітки бурових вишок, у клітках возиться, поскрипує залізо, просвердлюючи морське дно, потужні насоси викачують каламутно-зеленкувату воду ставка в море, схвильоване зухвальством людей. В нього безперервно ллються два сердито киплячі струмені, кожен завтовшки з десятивершкову колоду. Під шум цих не дуже «поетичних» струменів мені розповідають щось легендарне про інженера, здається, Потоцького, який зовсім осліп, але так добре знає Бібі-Ейбат, що без помилки вказує на карті місце робіт і точки, звідки слід починати нові роботи.

Стукають мотор, покрикують робітники, шипить вода. Вдалині за бухтою, на сірій горі, теж стоять новенькі бурові, від однієї з них до моря, вниз, тягнеться чорна оксамитна смуга дорогоцінного жиру землі.

Фантастики я бачив уже немало на Дніпробуді, в Москві, тут,— як скрізь,— її втілюють у залізо, вона перетворюється на могутню реальність, свідчить про велич розуму і про те, що недалеко час, коли робітничий клас Європи теж відчує себе єдиним законним владарем усіх скарбів землі і почне так само працювати на себе, як почали цю роботу в Союзі Рад...

У величезному складі різних матеріалів побачив чоловіка, який ішов, накульгуючи, спираючись на палицю.

— Хто це? — спитав я.

— Наш інженер. Хороший хлопець. У нього нога бо-
лить, йому лежати треба, а він...

Ця турбота про здоров'я цінного робітника нагадала мені Володимира Ілліча. Його образ часто постає в пам'яті на багатій цій землі, де робітничий клас працює, стверджуючи свою могутність. Про нього говорять і питають так, наче він тут був і ще прийде. Із Тиринської сопки на Джульфа-Бакинській залізниці хочуть зробити голову В. Леніна, «засновника держави». Особливо часто думалось про нього в робітничих селищах Азнафти. Якби він бачив це, яку б радість відчув він... Згадалось, як я прийшов до нього через кілька днів після розгрому Юденіча, а він, міцно стиснувши руку мою, весело поблизкуючи очима, сміявся:

— Відлупцювали робітники генерала? А я, признатись, думав: не справимось!

Тут він побачив би, що робітники «справилися» з ділом набагато труднішим і складнішим, ніж генеральський наскок на столицю робітників-металістів.

...З усіх досвідів будівництва жител для робітників у Союзі Рад найбільш вдалим мені здається досвід Азнафти. Бакинські селища робітників побудовані прекрасно. Їх, мабуть, уже не одна сотня: тільки в селищі імені Разіна я нарахував більше п'ятдесяти, не менше того — в Сураханах, Балаханах, Романах. «Ці маленькі міста збудовані розумними людьми»,— ось що насамперед думаєш про них. Здалеку селище Разіна схоже на військовий табір: одноповерхові будиночки на сірій землі, наче намети солдатів, та, коли побуваєш у селищі, переконуєшся, що кожен будинок — «молодець на свій взірець», а всі разом вони — початок оригінального й красивого міста. Майже кожен будинок має свою архітектурну фізіономію, і ця різноманітність типів робить селища надзвичайно веселими. Кожен будинок має терасу, що виходить у палісадник, де вже посаджено дерева, цвітуть квіти. Широкі бетоновані вулиці, водопровід, каналізація, майданчики для дитячих ігор,— зроблене все для того, щоб поставити робітників у культурні умови. В світлих затишних кімнатах газові печі, що економно опалюють і плиту кухні. Все дуже вміло й дуже розумно. На промислах збережено дві-три старі казарми для того, щоб діти бачили, в яких брудних печерах тримали їхніх батьків господарі-капіталісти. Будинки селищ побудовано

одноповерховими, очевидно, для того, щоб люди найменше терпіли від лютих вітрів, якими здавна славиться район Баку. В кожному селіщі родини тюрків живуть обік з російськими родинами, діти виховуються разом і це збуджує надію, що через два десятки літ не буде ні тюрків, ні росіян, а тільки люди міцно об'єднані ідеєю всесвітнього братства робітників.

Так, хоч би там що говорили вороги Союзу Рад, а його робітничий клас сміло почав і хороше продовжує «найнеобхіднішу справу нашого часу», як назвав Ромен Роллан ідею В. І. Леніна, втілювану в життя його учнями. Баку — безперечний і чудовий доказ успішності процесу будівництва держави робітників, створення нової культури, — таке моє враження. Тиждень через два в Сормові це чудово сформулював один із старих робітників, — очевидно, хороший учень Ілліча:

— На виробництві наш брат повинен показати себе в усій своїй силі господарем розумнішим за буржуя, талановітим. Покажемо це — значить: діло зроблено.

В 1892 році, в Тифлісі, у В. В. Флеровського-Берві, автора книги «Становище робітничого класу в Росії», першої у нас книги про робітниче питання, автора оригінального нариса історії вселюдської культури, озаглавленого «Азбука соціальних наук», автора ще багатьох книг, а також оповідань «Філософія Стеші», «Галахов», — у людини, яка вражала нас, молодь, великим обсягом своїх знань і різкою нетерпимістю до чужих думок, — так от у цієї видатної людини я був свідком такої сцени: тюрк-публіцист, прізвище якого я забув, розповідав нам, молоді, цікаво і красиво історію міста Баку. «Бакуіе», називав він його і, пам'ятаю, пояснював: «Бад» — поперськи — місто, «ку» — вітер, Баку — місто вітрів.

Флеровський не любив, коли при ньому слухали не його, а когось іншого. І він, автор своєї історії минулого, буркотливо сказав тюркові:

— Все це — байки! Треба вчитись і вчити забувати минуле.

— Я не можу забути того, що ви зараз сказали, а це вже минуле, — ввічливо відповів йому тюрк і запитав: — Як я пізнаю себе сьогодні, забувши про те, чим був вчора і хто був мій батько?

Вони засперечалися. Флеровський, як завжди, не терпляче, грубувато; противник відповідав йому чудово закругленими фразами і немовби читаючи вірші. Ця сцена, а особливо слова тюрка, дуже добре пам'ятна, я наче вчора бачив і чув її.

Може молодим читачам не подобається, що я так часто повертаюся до минулого. Але я роблю це свідомо. Мені здається, що молодь недосить добре знає минуле, не ясно уявляє собі мученицьке й героїчне життя своїх батьків, не знає тих умов, у яких працювали батьки до днів, коли їх організована воля повалила й зруйнувала старий лад.

Я знаю, що пам'ять моя перевантажена «старовизною», але не можу забути нічого і не вважаю за потрібне забувати. Цілком ясно бачу перед собою жахливий бруд промислів, зеленкувато-чорні калюжі нафти, тисячі робітників, обляпаних і отруєних песо, брудних дітей на покрівлях казарм; зігнутих під тягарем вантажу «в три погібелі», персів-«амбалів», вантажників на набережній Баку; жебраків на вулицях міста і дітей, які, пороззявлявши роти, проводять поглядами захоплення багаті екіпажі, напрочуд красивих людей, чоловіків і жінок, одягнутих у біле; розлившись на сидіннях колясок, вони їдуть кудись проти вітру, закривши або примруживши очі. Був «царський день», на всіх будинках головної вулиці тріпотіли прапори, ляскаючи, як батоги пастухів, десь гула й гриміла військова музика. Вітер надзвичайної сили притискав пішоходів до стін будинків, змушував їх бігти в той бік, куди він дме, зустрічних зупиняв, згинав пополам, під його ударами гриви коней ставали дибом, а в тих, хто намагався обігнати його, вітер зачісував гриви наперед, і це робило морди тварин страхітливими. На перехрестях вулиць погойдувались монументальні постаті поліцейських у білих рукавичках, допомагаючи вітрові розганяти горобині зграї обірваних напівголих хлопчаків. Лютий і непримиренний був вітер і таке саме неспокійне було все навколо: багаті будівлі набережної і напівзруйновані будинки в кривих, вузьких вулицях тюркської частини міста; безліч жебраків у лахмітті і важкі люди, тісно зашиті в дорогі тканини; жінки без облич, з голови до ніг закутані в темне, і жінки в яскравих костюмах чи в білому, великі і ситі, як коні. І незліченні зграї замурзаних, хирлявих дітей, з запаленими очима.

Трудно впізнати Баку, мало залишилось у ньому від

хаотичної маси похмурих будиноків «татарської» частини, яка була так схожа на купу руїн після землетрусу. Прокладено нові широкі вулиці, виростили дерева, і зелень їх оживила сіре каміння будиноків; весело розрослись насадження Приморського бульвару, шумно котять вагони трамвая, деякі з них яскраво на східній смак розмальовані квітами. Немає на вулицях похмурих постатей жінок, зав'язаних з головами в темні мішки, немає жебраків, і ніде не бачиш ганебної непримиренності, безсоромної розкоші та брудних злиднів. Скрізь багато здорових, веселих дітей, і я не міг розрізнити, хто з них тюрк, хто росіянин. Навіть стародавня чорна башта Киз-Калаяски здається помолоділою і не душить місто, як душила раніше, а прикрашає його своєю оригінальною формою і вигадливим муруванням, відшліфованим до блиску вітрами і масною кіптявою промислів. Щовечора на естраді якогось громадського дому грає чудовий симфонічний оркестр, на Приморському бульварі теж музика, і часто чуєш прекрасні пісні тюрків. Культурною роботою в Баку ревно і з захопленням керує людина надзвичайної енергії, яка, здається, вже заробила собі туберкульоз. Горять люди і, згоряючи дедалі яскравіше, розпалюють провідні вогні до нового життя.

Вночі я дивився на Баку з гори, де планують влаштувати ботанічний сад, і був вражений чудовою чисельністю й красою вогнів у місті, на Бібі-Ейбаті, де йдуть нічні роботи, на промислах. До цієї ночі я не уявляв собі картини красивішої за Неаполь уночі з гори Вомеро, — багатющі розсипи відбитих водами затоки крупних самоцвітів, густо розсіяних по старовинному місту, по його порту. Але Баку освітлене щедріше, густіше і так само, як у Неаполітанській затоці, в чорному дзеркалі Каспія відбиваються тисячі берегових вогнів.

Двічі я був зворушений до глибини душі видовищем ентузіазму людей, пробуджених до нового життя, видовищем їх полум'яного захоплення: в перший раз — на московських батрацьких курсах, де сто сорок батраків, закінчивши загальноосвітні курси і роз'їжджаючись по селах, проспівали «Інтернаціонал» з такою дивовижною силою, якої я не відчував ніколи ще, хоч і чув, як «Інтернаціонал» співали тисячі, — чудово співали, але це був спів віруючих давно і міцно, а сто сорок батраків проспівали символ віри борців, як люди, які тільки що і всім

серцем прийняли нову віру, і надзвичайною силою звучав гімн ста сорока сердець, вперше об'єднаних в одно.

Та ще більше, незмірно глибше враження пережив я на культурному святі тюрків у Баку.

Дивився я на цих людей, слухав їх виступи і не вірив, що не так давно російські чиновники, намагаючись зміцнити владу царя, могли викликати криваву ворожнечу тюрків і вірмен. Не вірилось, що я в свій час писав про цей злочин самодержавства, яке, провокуючи ворожнечу племен, не гребувало підлою роботою підбурювача масових убивств. І от бачу: повіяв вітер тієї свободи, яку можуть створити тільки люди праці, і кошмар минулого розсіявся, мовби його й не було; тепер нерідко в тюркських школах викладають вірменки, селяни Азербайджану пасуть свою худобу на схилах красивих гір Вірменії, і трудовий народ Союзу Рад організовується в єдину творчу силу.

На багатолюдних зборах робкорів і початківців-письменників... Як скрізь на таких зборах, і в Баку я переконувався в широті й різноманітності інтересів молоді, в силі її допитливості, в жадобі знань. Коли я прочитав передану мені записку з запитанням: «Чи повинен письменник знати всю історію людства чи тільки свого народу?» — багато хто в натовпі усміхнувся, а червоноармієць, здається, тюрк, голосно сказав:

— Пусте запитання. Письменник повинен знати все.

З найбільш характерних записок я зберіг десятків зо два, вони запитують:

«Як ви дивитесь на наші газети, багатьом із нас вони здаються важкими, незрозумілими?» «Чи правда, що газети псують мову?» «Чому так мало друкується популярно-наукових книг?» «Чи був Ломоносов справді великим ученим і в якій з наук?» «Чи правда, що економіст і філософ Богданов — доктор і лікував переливанням крові?» «Чому у нас немає книг з історії європейської літератури, всі старі?» «Чи перекладено на російську Рабле?» «В чіих руках наросвіта Італії?» «Чому вам подобається Анатоль Франс?»

Та, розуміється, є й такі наївні запитання: «Хто перший почав стверджувати, що є бог?» «Чи знав поет Кольцов граматику?», «Чи правда, що наші емігранти визнають дуель?» «Чи правда, що цар Микола Перший син солдата?», «Чи можна чого-небудь навчитись по слов-

нику Брокгауз і Єфрон?». Таких курйозних запитань — немало. Записки летять на стіл, як нічні метелики — на вогонь.

Виїхав я з Баку під враженням пожежі на промислі, під враженням спокійної і успішної боротьби робітників проти стихійної сили, виїхав з відрадною свідомістю, що я бачив справжнє місто робітників, де вони — господарі, як це і повинно бути в усіх містах, на всій землі Союзу Рад, у всьому світі.

По дорозі в «Тифліс многобалконний» майже всі станції відбудовані заново, а на місці старих будинків — купи зірваного, роздрібненого каміння. Ця уперта послідовність роботи руйнування примушує уявити чудовисько — величезного буйвола, який осліп, здригаючись від жаху пільми, іде прямо і, зустрічаючи на шляху своєму вокзали, водопровідні башти, руйнує їх, підкидаючи вгору, розколюючи рогами, розтоптуючи ратицями.

Тифліс мало змінився з того часу, як я був у ньому, але околиці його — Навтлуг, Дідубе — дуже розрослися. Просторище, чистіше стало на Авлабарі, який в мій час іменувався «азіатською» частиною міста. Розширений і прегарно забудований знаменитий сад Муштаїд. Розширюють музей Кавказу, збільшуючи його втричі. Я бачив тільки відділ зоології і повинен сказати, що його організують зразково щодо наочності, щодо краси. Зали розділені величезним склом, задні стіни кожного відділу помальовано пейзажами непоганим художником, на фоні пейзажу вміло розташовано флору і фауну, і все разом дає цілком точну картину умов, у яких живе різноманітна й численна кавказька звірина. В музеї — чучело того тигра, який років три чи чотири тому прийшов звідкись на Кавказ, викликав немало страху і був убитий, здається, десь біля Тифліса. Звір вельми здоровий, у нього такі солідні лапи та ікла, але в скляних очах щось здивоване й навіть смішне, наче він у хвилину смерті подумав:

«От попался!»

Як скрізь у Союзі Рад, у Тифлісі багато будують. Жваво гомонить милий грузинський народ-романтик, закоханий у красу своєї країни, в її сонячне вино і чудові пісні. Дуже помітно — і дивно — що жінок на громадських зборах малувато.

В Музеї революції мене здивувала відсутність матеріалів про участь грузинів у народницькому і народовольському русі, про участь грузинських дружин у перській революції, а також матеріалів про життя грузинів у сибірському засланні. В Мцхеті, у грандіозному соборі, побудованому в IV столітті, зник стінопис в олтарі, могутні, на два людські зрости, постаті дванадцяти апостолів; в олтарі мені сказали, що цей дуже древній і величавий живопис замазали вапном попи. Замазано й наївні фрески, які зображували історію римського воїна-грузина, який при дільбі одягу Христа одержав частину його, пішов додому, в свою Іберію, і все мертве, до чого торкався одяг Христа, оживало. В. М. Васнецов у 1903 році до сліз захвату любувався живописом олтаря і цими фресками. Але для захоплень художника наша дійсність дає багато нового матеріалу, а старовину слід оберігати від руйнування для того, щоб діти бачили: в ланцюгах яких забобонів, під гнітом якого варварства жили їхні батьки.

Дуже красиво збудовано могутню силову станцію Загес з її монументом В. І. Леніну на скелі серед Кури. Вперше людина в піджаку, відлита з бронзи, справді монументальна й примушує забути про класичну традицію скульптури. Художник дуже вдало, на мій погляд, відтворив знайомий владний жест руки Ілліча,— жест, яким він, Ленін, вказує на шалену силу течії Кури.

В Коджорах, на дачах тифліських багатіїв — табори піонерів, будинки відпочинку, дитячі будинки. Дітей там, напевне, більше тисячі. Коджори цвіли і виблискували прапорами, міддю оркестрів. Там був, здається, з'їзд учительок, і години три ми слухали чудове виконання ними народних пісень Грузії. Особливо майстерно співали дві дівчиці, одна — блондинка з великими веселими очима і прекрасним, невичерпним голосом, людина виключно талановита, так само як її подруга, теж вправна і невтомна співачка. Зворушлива була задушевна гостинність учительок, їх простота і мила гордість хвилюючою красою пісень свого народу. Групи дівчат і дітей у саду, на пагорку, під гіллям старих дерев, у сітці сонячних стрічок нагадали мені ліричну красу перських мініатюр.

Після цього — дуже цікава бесіда з робкорами в яко-

мусь саду; тут, у Тифлісі, бесіда набрала характеру гарчої суперечки в питанні про «самокритику». Перекоханим прибічником нещадного викриття помилок влади, хиб її апарату виступив робкор — здається, залізничник, чоловік середніх років, з обличчям вояки, сміливою мовою, — людина, яка добре бачить складну плутанину старого і нового. Він, мабуть, багато перетерпів на своєму віку, немало подумав і знає людей, — це відчувалося в кожному його слові. Він говорить:

— Треба, головне, щоб молодь усе бачила, все знала, бачила б, що ми один з одним не миндальничаємо, не гуманничаємо.

Йому заперечили з натовпу:

— Ти мене спочатку навчи, як мені себе тримати, а коли навчиш, тоді й лай.

— Вас — десять років учать, а — який ви приклад молоді? Як живете?

Він виголосив невелику, дуже палку промову про різноманітні потворності побуту.

— Де тут нове, де? — викривально покрикував він.

В мою чергу я, між іншим, сказав:

— Подумайте, скільки розуму, скільки енергії ми витрачаємо на те, щоб розповісти й довести людям, які вони погані, і уявіть, що вся ця енергія витрачається на те, щоб роз'яснити людям, чим вони хороші.

— Як? — запитав він. — Ану повторіть про енергію!

І коли я повторив, він, труснувши головою, усміхаючись, заговорив:

— Це, звичайно, правильно, погане ми один в одному охоче помічаємо, навіть із радістю. Це, звичайно, дурниця! Однак, товаришу, і це питання не вирішує, на чому корисніше вчитися — на поганому чи на хорошому? Листи ваші робкорам читав я, ну, непереконаливо все-таки, вже як хочете! Ні, ми повинні без пощади...

А за спиною в мене хтось півголосом поспішно й жваво розповідав:

— Лаяв він її, лаяв, а вона все мовчить і раптом запитує: «Невже за чотири роки життя нічого хорошого не знайшов ти в мені і нічого доброго не бачив від мене?» Так він мені потім каже: «Прямо з ніг збила вона мене цими словами, чорт! Замовк я, а потім і смішно і навіть совісно стало...»

З натовпу кричать:

— Ви, товаришу Горький, напишіть нам книгу про хороше і погане...

Природа не обдарувала мене здібностями оратора, і щоразу, читаючи стенограми публічних моїх промов, я з соромом переконуюсь у їх безладності. А ось такі бесіди, коли кожний питає про що хоче і говорить мені все, що йому хочеться,— ці бесіди — справа нова для мене,— багато дали мені, багато чого навчили. Величезна й глибока насолода — спостерігати гру сотень різноманітних облич, сотень пар суперечливих очей, стежити, як спалахує в них співчуття чи недовір'я, дружня усмішка чи глузливий блиск, а іноді розгоряється і вогник ворожнечі. Велика радість наочно переконатися в тому, що люди заново живуть, по-новому починають думати й відчувати. Переконуєшся в цьому щоразу, коли від живого щирого слова спалахує яскравий інтерес і дає тобі знати, що ти потрібний, корисний. Багато нового з'явилось у людях, але немає в них часу втілити свої почуття і думки в свої слова з достатньою ясністю й точністю.

З бесіди у чудесному будинку грузинських літераторів на тему про видавання журналу «Наши достижения» і альманахів, присвячених національним літературам, я не виніс чіткого враження. Яскравим моментом її була обачлива промова одного з молодих письменників, він її почав словами:

«Горький хоче перевести нас на смертельний струм».

Я хочу думати, що цей відгук недовір'я, а можливо й ворожнечі, всемірно і повністю пояснюється дуже грубим тиском старої, царської влади на культуру «нацменшостей». Але все ж дивно було чути запізнілий відгук старовини в ті дні, коли так вільно і скоро розвиваються національні культури навіть маленьких поволзьких племен, які лише кілька років тому одержали писемність, а сьогодні вже видають газети і книги своїми рідними мовами, організують нацмузеї, консерваторії. От передо мною збірник «Тисяча казахсько-киргизьких пісень»; вони покладені на ноти, дуже оригінальні їх мелодії — багатий матеріал для Моцартів, Бетховенів, Шопенів, Мусоргських і Грігів майбутнього. Звідусіль — від зирян, бурятів, чувашів, марійців і так далі — для геніальних музикантів майбутнього ллються струмки напрочуд красивих мелодій. Я чув, як ці пісні нацменшостей виконує А. І. Загорська, концерти якої в Берліні мали величезний

успіх. І коли слухаєш спіє цієї винятково талановитої жінки, думаєш, звичайно, не тільки про музику майбутнього, а про майбутнє країни, де всі різномовні люди праці навчаться поважати один одного і втілять у життя всю красу, здавна нагромаджену ними. Це — повинно бути, і це буде,— або всі ми знову повернемося на старі шляхи зв'язчої ворожнечі і кривавих злочинів один проти одного...

...В долині Деліжана хтось із товаришів сказав півголосом:

— Багато тут турки перебили вірмен.

— Ну для чого згадувати про це серед такої краси,— відповіли йому.

Так, напрочуд красиво. Здається, що гори обняли і стережуть долину з любов'ю і ніжністю живих істот. На висоті 1500 метрів повітря надзвичайно прозоре і наче забарвлене в голубий м'яко сяючий тон. М'якість — переважаюче враження долини. Глибоке русло її сповнене розкішною зеленню садів, і будинки наче тихо пливають в зелених хвилях у напрямі до озера Гокчі. Південне Закавказзя приголомшує різноманітністю і багатством своїх красот, ця долина — одна із найкрасивіших у ньому. Але на красу її непереборно падає похмура тінь спогадів про недавнє минуле. Мені показують:

— Ось у цю ущелину турки зігнали й зарізали до шести тисяч вірменів. Багато дітей, жінок було серед них...

Менш за все лірично прекрасна долина Деліжана повинна б служити рамою для спогадів про картини кошмарних, кривавих злочинів. Але вже мимоволі пам'ять воскрешає трагічну історію Вірменії кінця XIX, початку XX століття, різню в Константинополі, Сасунську різню, «Великого вбивцю», мерзенну байдужість християн «культурної» Європи, з якою вони ставились до знищення їх «братів во Христі», найганебніший акт грабунку самодержавним урядом церковного майна Вірменії, страхіття турецької навали останніх років,— важко згадати всі трагедії, пережиті цим енергійним народом.

На диво швидко і вміло забувають факти такого роду пани «гуманісти», ідеалісти, захисники «культури», заснованої на жадобі, заздрості, на рабстві і на циніч-

ному винищенні народних мас. Брехня і лицемір'я захисників цієї «культури по вуха в крові і грязі» підносяться до явного безумства, до злочину, якому немає належної кари.

...Ідемо повз вірменські села, і, дивлячись на них, забуваєш про те, що живеш у другій чверті ХХ століття, в царювання мільярдерів, мільйонерів, в епоху шаленої розкоші і дивовижного розвитку техніки. До суворой землі безладно і майже зовсім не відрізняючись від неї припали низенькі, складені з нетесаного каміння будівлі без димарів, без вікон; вони ще менше, ніж старі казарми робітників на промислах Азнафти, нагадують житла людей, навіть загони для овець у степу Моздока побудовано солідніше. На поганих місцях, на голій землі приліпились ці жахливі, похмурі села вірмен. Бачити їх якось соромно, незручно. Де-не-де біля них стирчать волоті кукурудзи, сизі плями посівів ячменю. Зрідка мелькають напівголі діти, жінки в темному, виснажені непосильною працею. Холодно й самотньо, мабуть, у цих доісторичних житлах під час суворой зими серед лисих гір, де ховаються погаслі вулкани. Зима на цій висоті стоїть довго, бувають сильні морози. Коли ось такі села у думці поставиш поряд з Нью-Йорком, Лондоном, Парижем, Берліном — особливо добре видно злочинну брехню сучасної культури і особливо зрозуміла ненависть захисників її до Союзу Рад, — ненависть, яка пожере всіх, хто ненавидить людей праці.

Розгортається грандіозне сине дзеркало озера Гокча, наче шматок неба, який опустився на землю між гір. Незвичайний густосиній колір води цього озера, яке відняло в землі площу майже в 1395 квадратних кілометрів. Озеро багате рибою, більше інших — лососем, і мені сказали, що незабаром цю рибу, заморожуючи її, будуть відправляти в Париж.

На березі озера велике руське село, в ньому живуть огрядні, дородні баби, великі, бородаті мужики, добре вгодовані русяві діти. Дуже здоровий народ, але очі більшості — дивно прозорі й сонні, такі очі я помічав у пастухів на горах Швейцарії, і мені подумалося, що це — очі людей, які живуть поза часом, поза дійсністю.

Один із туземців з берега Гокчі, широкоплечий, струн-

кий, з дуже густою сивою бородою, стояв, сховавши руки за спину, і дивився на автомобіль, наче пригадуєчи: бачив він уже такого воза, чи пі?

— В Ерівань їдете? — запитав він басом.

— Так.

— Ерівань — далеко, — повідомив він і не поспішаючи відійшов геть.

Будинки в селі солідні, дерев'яні, хоч земля навколо безліса, а гори майже цілком із вулканічних порід, і серед них — сказали мені — є досить м'які, придатні для будівництва. В одному з будинків — іхтіологічна станція, де вивчають життя населення озера. Проводиться цікавий досвід: у синю воду Гокчі пустили 15 мільйонів мальків сига з Ладозького озера і впевнено чекають, що сига пристосуються до життя в цьому величезному басейні на висоті майже 2000 метрів. Так, скрізь, у всіх точках землі Союзу Рад робляться сміливі, великого значення досвіди, будується нове життя. Це будівництво — перше, що впадає у вічі, коли під'їжджаєш до Ерівані.

Сіре кам'яне місто на тлі похмурої маси срібноголового Арарату, в шапці червонуватих хмар, — це місто здаля вікликало в мене враження замкнутого в клітку будівельних риштувань, на яких мурашкові фігурки робітників ліплять нові споруди, наче безпосередньо з кам'яної маси біблійської гори. Таке враження виникло тому, що будівництво іде на околиці міста і його бачиш крізь риштування. В середині міста будують не так багато, як це видалось здаля, — бідна Вірменія, багато разів розтоптана копитами ворогів, зруйнована тією звірячою ненавистю і жадобою крові, яку так уміло розпалюють жреці золотого бога, ім'я якому капіталізм — Жовтий Диявол.

Так, Вірменія бідна, але вже чудова силова станція прикрашає Ерівань, силою її працює завод, що очищає бавовну, масляний і мильний заводи, багато освітлене місто. Енергійно йде будівництво жител для робітників, два великі корпуси вже заселені, скрізь відчувається смілива рука розумного господаря, і рух в місті носить характер руху напередодні великого свята.

Чудово організований музей, намічено багато робіт, які повинні будуть швидко змінити вигляд міста, ідуть геологічні дослідження по всій країні. І вже зроблене відкриття, яке, безсумнівно, дасть вірменам значні засоби для

розвитку промисловості і культури країни: біля Арарату знайдено багатющі поклади вулканічного туфу. З цього матеріалу побудовано Неаполь і всі міста на берегах Неаполітанської затоки, але туф Арарату щільніший за везувіанський, — вбитий у нього цвях не розколює масу і водночас вона ріжеться легко, майже як мило. Із туфу можна на місці розробки різати колони, наличники вікон і дверей, консолі, карнизи, його можна різати за завданням архітектора на куби будь-якого об'єму. Поклади його обчислюються сотнями мільйонів тонн. Розробка цього багатства вже почата, прокладається під'їзний шлях до Закавказької залізниці. Думають, що туф цей буде дешевший за цеглу і добре піде в Північно-Кавказький край і на Україну — бідну будівельним матеріалом. Напевне, вулканічний ґрунт Вірменії подарує народові своєму й інші багатства. Повертаючися з Єривані в Тифліс, ми бачили виходи на поверхню землі чорного обсидіану — вулканічного скла.

Ввечері, після мітингу, в міському саду ериванська молодь показувала танці сасунських вірменів, щось зовсім виняткове оригінальністю і красою. Я — не знавець мистецтва танцю, байдужий до балету, на характерні танці дивлюсь, як на легку й веселу акробатику, на фокстроти — без огиди, але вважаю, що одяг у цьому «танці» зайвий і, напевне, затруднює волю танцюристів, яких можна назвати також безсоромниками, хоч, звичайно, в природі є істоти, ще більш безсоромні, наприклад: мухи, півні і кури, козли, собачки.

Танці сасунських вірмен не вражають вигадливістю і різноманітністю фігур і не прагнуть до цього, в них є щось інше, більш значне й глибоке. На естраду виходять двоє музикантів у яскравих національних костюмах, двоє — великий барабан і пронизливо криклива дудка, — а за ними впливає сліпучо блискотливе різноколірне тіло — двадцятєро чоловіків. Вони йдуть плечем до плеча, тримаючи за спинами руки один одного, вони — одне тіло, яке рухається єдиною, дивовижно ритмічно діючою силою. Це тіло скручується в коло, в спіраль, розгортається в пряму лінію, будує різноманітні криві; ідеальність ритму, легкість і плавність побудови фігур все більш зміцнюють чаруючу ілюзію єдності, злитності. Окремих танцюристів важко розрізнити, бачиш, як перед тобою коливається ряд красивих облич, бачиш їхні усмішки, блиск очей,

здається, що ось їх стало більше, а в наступну хвилину — менше; індивідуальні риси кожного окремого обличчя майже невловимі, і весь час з вами говорить, усміхається вам наче одне обличчя,— обличчя фантастичної істоти, внутрішнє життя якої невимовно багате. Збудливо співає дудка, але її високий голос вже не здається пронизливим; голосно, але м'яко відбиває такт барабан, і за цією музикою бачиш іншу — музику напрочуд красивих рухів гнучкого людського тіла, його вільну гру в барвистій хвилі яскравого вбрання. Хвилинами, коли швидкість рухів багатоголового тіла, зростаючи, перетворювалась на золотий райдужний вихор, я чекав, що ланцюг танцюристів розірветься на окремі ланки, але і в цьому вихорі вони зберегли однакову плавність рухів, збільшуючи, поглиблюючи враження сили і єдності. Ніколи я не бачив і не міг уявити собі картицу такої досконалої злитності, спаяності багатьох у єдиній дії. Безсумнівно, в цьому, може дуже стародавньому танці, приховане щось символічне, але мені не вдалося дізнатися — що це: релігійний танець жерців чи танець воїнів? Мені здається, що є в ньому щось спільне з войовничим танцем гурійців,— не пам'ятаю, як називається він — «перхулі» чи «хорулі». Але в ньому не було нічого, що хоча б трохи нагадувало шалене «радішня» хлестів чи істеричні корчі «кручених дервішів», від яких — як кажуть — заразились істерією і наші сектанти — «кавказькі стрибуни». Напевне, танець сасунських вірмен — переможний танець воїнів.

Не менш оригінально і так само чарівно красиво танцювали жінки, одягнені теж по-східному яскраво й барвисто. Танцюючи, вони показували, як зачісують волосся, фарбують обличчя, годують птицю, прядуть,— і знову всі ми були зачаровані чудесною ритмічністю їх рухів, красою жестів. Жінки танцювали кожна окремо від іншої, і жести кожної були індивідуальні, тим важче було зберегти їх ритмічність, єдність у часі, а вона зберігалась ідеально. Потім вони виконали комічний танець кульгавих,— танцювали так, наче у кожної із них перебито стегно, і, хоч смішні рухи їх межували з потворним, вони вражали гармонійністю і грацією.

«Скільки талантів викликала до життя наша епоха, скільки краси воскресила оживлююча буря революції!»— думав я по дорозі з Єрвані.

Повертались ми іншою дорогою по долині більш багатій, родючій — через села сектантів-«стрибунів». Дивне враження викликають ці великі заможні села без церков і ці крупні бородаті люди з такими ж порожніми й сонними очима, як у поселенців на березі Гокчі. Мені сказали, що турецька навала переступила через «стрибунів», не заподіявши їм шкоди, і що захистом для цих сектантів служить їх пасивна байдужість до всього, крім інтересів своєї громади і власного господарства.

Зрозуміло, вони вважають себе єдиними людьми на землі, які визнають «істинну віру». В 1903 році один з них, Захарій,— здається, Ніщенков чи Никонов,— поблажливо повчав В. М. Васнецова, доктора Алексіна й мене.

— Наша віра — дуже древня, вона ще від царя Давида, пам'ятаєте, як він «скакаше іграя» перед ковчегом завіту? О-он вона звідки...

Його товариш, сухий, довгий старик, з очима з темногозеленого скла, гладив гостре своє коліно, погойдувався і говорив глухим голосом:

— Ти кинь, Захарію, панам московським це без інтересу.

Але Захарії невгавав, його дратували глузування доктора. Йому, видно, був прийнятний гарячий інтерес художника, який випитував його, як, напевно, випитують дикунів католики-місіонери. Але Захарій тримав себе не як дикун, а як віровчитель.

— Чому — скакаше? — повчав він Васнецова.— Тому, що пророк був, знав, що із його коліна Христос ізиде,— от воно! Священні танці і греки знали, не теперішні, а еллені, царства Єлени Прекрасної, вони тут жили по березі Чорного моря, у них там, на мисі Піцунді, залишки церкви є. Так вони теж скакали, раділи, викрикуючи: «Іван, двоє...»

— «Еван, евоє *»,— поправив Васнецов, але Захарій продовжував, гніваючись:

— Грек не може по-російському правильно сказати, він сюсюкає, я греків знаю. Іван — це Предтеча, а двоє — значить за ним другий прийде, ну а хто другий — сам зрозумій...

Доктор Алексін непристойно реготав, Васнецов теж га-

* Крики древніх греків під час релігійних танців.

рячився, як і Захарій, це образило старика, він витягнувся на весь зріст, і рішуче наказав:

— Ходімо! Нічого тут... зуби чесати.

Люди ці приїхали до намісника Кавказу з скаргою на якісь утиски, вони жили в одній гостиниці з нами, і старик уявив, що солідний доктор — важний чиновник з Петербуга, а Васнецов — духовна особа, що подорожує в «цивільному» одязі. Він і навчив Захарія поговорити з ними. А. П. Чехов, наш супутник, не був присутнім при цій розмові, почувавши себе втомленим. Увечері, біля чайного стола, коли Васнецов з досадою розповідав йому про «стрибунів», він спочатку беззвучно посміювався, а потім раптом і наперекір настрою художника, сердито сказав:

— Сектантство у нас — від нудьги. Сектанти — ситі мужики, їм нудно жити і хочеться грати в селі роль попів,— попи живуть весело. Це тільки один Пругавін думає, що секти — культурне явище. Ви Пругавіна знаєте?

— Ні, — відповів Васнецов.

— Він — з бородою, але схожий на мамку-годівницю.

Десь, згадуючи про О. С. Пругавіна, я скористався з цього порівняння, на диво влучного, незважаючи на його незвичайність. А картину розмови з «стрибунами» написав для «Нижегородского листка», але цензор, закресливши гранки, теж написав:

«Прихована проповідь церковної ересі. Не дозволяю. Самойлович».

...В четвертий раз я на Воєнно-Грузинській дорозі. Все знайоме — крім бази екскурсантів на станції Қазбек. Екскурсії тягнуться безконечними низками; йдуть сотні здорового, веселого народу — юнаки і дівчата, комсомол, студентство. Це — люди, які хочуть знати геологію, петрографію, історію, етнографію,— все хочуть знати і наче занадто поспішають придбати знання. Коли багато запитують,— мало думають і погано пам'ятають. Людям, яких батьки поставили в позицію повних господарів своєї країни, необхідно пам'ятати, що кожен камінь її вимагає серйозної уваги до себе.

Ніколи ще перед молоддю не відкривався так широко і вільно шлях до всебічного вивчення її країни. Вона може спускатися в шахти під тверду шкіру землі, підніматися на вершини гір, в область вічних снігів, перед нею відкри-

ті всі заводи і фабрики, де створюється все необхідне для життя,— учись, озброюйся! Немає університету більш універсального, ніж природа, все ще багата не використаною нами енергією, і дійсність, створювана волею і розумом людини.

...Дорога від Владикавказу до Сталінграда по безмежній рівнині. Пустинність її образлива й дратує. Не повинно бути землі, яку всеперемагаюча праця людини не могла б запліднити, не повинно! Каміння і болота Фінляндії, піски Бранденбурга переконливо говорять нам, що, коли людина хоче примусити навіть безплідну землю працювати на неї,— вона її примушує працювати.

Про цю чудодійну силу волі, силу праці треба якнайчастіше нагадувати людям у наші дні, коли перед людьми широко розгорнута можливість працювати для себе, на самих себе, для створення трудової держави, яка цілком виключає безвольних, ледарів, хижаків і паразитів.

На мій погляд — одною з великих вад людей праці є той факт, що вони не знають, скільки хорошого зробили вони на землі, які великі перемоги здобули вони в боротьбі за своє життя, і тому, що це невідоме їм, вони — в масі — працюють все ще погано, неохоче, безрадісно. Звісно — не вони винні в цьому, а ті, хто тримав їх у темноті і так ганебно низько цинив їх чудесну працю, що перетворює землю. В школи слід би було ввести ще один і найважливіший підручник — «Історію праці» — прекрасну й трагічну історію боротьби людини з природою, історію її відкриття, винаходів — її перемог і торжества її над сліпими силами природи.

...Пустиню перерізала широка смуга Волги. З дитинства знайома ріка не так пожвавлена, як була раніше, і, може, тому вона здається мені ширшою, могутнішою. Вода в ній стала мовби чистіша, не видно райдужних плям нафти. Немає буксирних пароплавів, які вели за собою «каравани» в чотири, п'ять і навіть шість дерев'яних барж-«нафтянок», тепер буксири, один за одним, тягнуть по одній залізній баржі, місткістю до дев'яти тисяч тонн і більше. Немає й плотів «самоплавів», тепер їх теж ведуть буксирні судна, і плоти не в чотири яруси, як бувало раніше, а в сім-вісім. Це для мене нове. Але так само, як і раніш, білими лебедями плывуть угору і вниз великі

теплоходи і так само чисто, затишно на них, тільки все стало простіше, і хоч пасажери, по-старому, діляться на три класи,— «панів» серед них нема. На пристанях вантажники в спецодягу і в капелюхах голландських моряків.

— Вантажники тепер — народ різний,— розповідає чоловік в окулярах, пасажир третього класу.— У нас двоє монахів працювали, а потім один — годинникар, а другий — із цирку.

— Буває,— підтвердила жінка, немолода, з червоною косинкою на шиї, з газетою в руках.— В Самарі учитель наш два літа на пристанях працював, теж із духовних. Влітку — працює, а взимку — вчить. Чудова людина, худобу лікує, бджільництво знає, садівництво. Мужики довго вмовляли його: кинь, живи в селі цілий рік, не будь жадноюю!

— Погодився?

— Погодився.

— А як — заробіток вантажників?

— Ремствують.

Старичок, стоячи коло трапа, говорить:

— Якби люди не ремствували, так їх би не милували.

Але в ту ж мить вступається другий матрос, старший.

— А — на кого ремствувати? Ми — самі господарі, своє робимо. Чого там...

На кормі пристані, в тісному гурті людей, що чекають пароплава «вниз», ораторствує широкоплечий стариган, британець, з розрубаним підборіддям, в пальті з парусини і в полотняному ковпаку.

— А я кажу: не від посухи голод був, а від страху! Вжахнула людей війна, і опустились руки — от причина...

— Та — посуха ж була? — кричать на нього.

— Ну — була! А гірше того чехи були...

— Говори з ним!

— От і поговори! Ти живи смирно і все буде. У тебе не родить — я тобі допоможу. Тебе чого вчать?

— Ти до-опоможеш,— іронічно тягне якийсь рудуватий чоловік у потертій шкіряній куртці.

Схопивши торбу, старик, розштовхавши співбесідників, пішов за ріг конторки.

— Ви, громадяни, не смійтеся з нього, він трошки чудний. Він у голодний час великим діячем був, його й американці поважали. Справжня, народна людина, хоч — із панів, з бідних, ґрунт був, десятині з півсотні чи що.

Сам працював з молодшим сином, старший — на війні залишився. А молодшого — чехи повісили, будиночок спалили, — старуха в ньому недужа лежала — із старухою. Сам він теж битий був. Ну, трошки й — теє, заговорується.

Розповідає це широколиций, бородатий чоловік у синьому новенькому піджаку, він сидить на мішках, за поясом у нього сокира, лезо сокири — в шкіряному чохлі. В ногах у нього скринька з інструментами столяра. Ніколи не бачив у російського майстрового інструментів, складених в порядку, і сокири в чохлі. Не бачив і матраса, який, умиваючись, чистить зуби щіткою. І капітана, який, проплававши по Волзі тридцять шість років, сидить на своєму пароплаві в «червоному кутку» і, разом з верхньою і нижньою командою, цікавиться питаннями політичного і культурного життя Заходу. «Кубатура» кутка навряд чи більша кубатури звичайної каюти на одне місце, люди сидять на колінах одне в одного, більшість стоїть, ця суцільна маса кремезних хлопців наввипередки ставить десятки різноманітних запитань: про зростання народонаселення в Англії, про її становище в Єгипті, про те, чим відрізняється фашизм Італії від фашизму в Угорщині, а з палуби у двері «кутка» кричать:

— Скільки жінок на тисячу чоловіків в Європі? А у нас? Чому до нас, на Волгу, мало іноземців приїжджає?

Дуже добре пам'ятаю, що в роки моєї юності запитання цього роду не цікавили кочегарів, матросів і палубних пасажирів на волзьких пароплавах.

Навіть неминучі курйози російського життя якимось обновились, — а втім, це не зробило їх менш потворними. В третьому класі жінка років п'ятдесяти, рихла, з обличчям, наче присипаним борошном, у чорнім платті, пов'язана хусткою, звернулась до мене з проханням:

— Допоможіть, милостивець, повернутись до нас батьощі Іліодорові!

Перевантажений зовсім інакшими враженнями, я не зразу догадався, хто цей «батьושка».

— Ну, як же, милостивець, забули ви невинного страждальця за нас ієромонаха Іліодора. Нам же відомо, що ви допомогли йому втекти за кордони від злоби царя і распутінських архієреїв...

Вона говорила співуче, ниючим голоском, з тією звичною «жалістю» і звичкою жалітись, яка виробляється

десятиліттями безперервної практики; тон, можна сказати, «староруський» і засвоєнні не тільки старими бабам,— таким тоном у дев'яностих роках в провінції російській ліберали читали жалібні лекції, якими доводилась обивателям необхідність конституції.

Пасажири, з цікавістю розглядаючи поклонницю Іліодора, добродушно й поблажливо усміхались; літня жінка, тільки що прокинувшись і розчісуючи сивувате волосся, здивовано спитала:

— Це навіщо ж вам, громадянко, Іліодор здався?

Я справді, на прохання О. С. Пругавіна і з допомогою товариша Лінде, влаштував ієромонахові перехід через кордон Фінляндії в Стокгольм, куди він утік писати про Распутіна книгу «Святий чорт». Але раніш, ніж я встиг розповісти те, що знав про нього, мене випередив у цьому якийсь чоловік.

— Кинь, бабко,— сказав він.— Це — діло дохле. Іліодор твій швейцаром у гостиниці служить і звіднею став.

Сказав, плюнув на підлогу і пішов геть, а вслід йому — молодий, протестуючий голосок:

— На палубу плювать вас не просять, а — навпаки!

— Вибачаюсь.

Жінка в чорному «голосила»:

— Не вірю я в це, наговорюють на нього попи та інтелігенти, скучно душеньці його без нас, і без духовного вождя, без пастиря трудно жити.

Я відзначив, що ніхто, жоден з двох десятків свідків цієї сцени, не посміявся з цієї жінки грубо, образливо, сміялись добродушно. Тільки хтось із верхньої койки пробурчав:

— Пастир,— пастир, ех...

...Хороші, «веселі» дні, сонце ніби навіть хвастовито освітлює красу берегів Волги. Помітно розрослися села й селища, скрізь бачиш нові хати, вкриті тесом, інколи їх стоїть цілий порядок; село, очевидно, горіло. А втім, на багатих берегах могутньої ріки й раніше солом'яні хати зустрічались так само рідко, як мужики в плосконі, сіряку й личаках. На пристанях, так як і на станціях залізниць Донського краю і Північного Кавказу, нерідко бачиш гурт жінок у ситцьових платтях одного кольору і однакового малюнку,— це, очевидно, значить, що в село потрапив цілий «кусок». Майже на кожній пристані з'являються червоні пов'язки комсомолок, галстуки піонерів,

групи екскурсантів з клунками за спиною — це примушує згадувати «Перелітних птахів» Німеччини, велику організацію молоді, яка вивчає свою країну.

...Казань. Нижній-Новгород. Але в цих містах ожило так багато спогадів, що я зараз не буду говорити про них.

Сормово. В дитинстві, коли мій вітчим служив на Сормовському заводі і скуповував — мабуть, за півціни — в робітників записки до фабричної крамниці, — записки, якими адміністрація платила замість грошей за працю і цим зменшувала заробіток, — в дитинстві я був упевнений, що Сормовський завод виробляє цукор, ковбасу, ізюм, чай, сухарі, борошно і взагалі все, що можна з'їсти. Потім я побував у Сормові років п'ятнадцяти, сподіваючись одержати роботу, — на завод, розуміється, не пустили мене, бачив його тільки здала. Не сподобалось мені покрите хмарами диму стовпище брудних корпусів, і ці брудні кам'яні пальці труб, і гуркіт, скрегіт, брязкіт, вищання, скрип заліза. Візит мій закінчився бійкою з фабричними підлітками і втечею від них. Здається, в 90 році мій приятель Аким Чекін, пропагандист-народник, і Єгор Барамзін, теж народник, але вже схильний до марксизму, спробували влаштувати мене на завод табельником, але не вдалось. В 96 році я ходив по цехах заводу з групою іноземних кореспондентів, які приїхали на Всеросійську виставку. Але мене цікавила не робота заводу і не робітники, а те, що розповідав іноземцям представник адміністрації «Сормова». Говорив він по-французькому, дуже голосно, але в пекельному шумі голос його був нечутний мені та й мови я не знав. Але з того, якими різкими жестами цей чоловік стирив піт з обличчя та шиї, я був певен, що він розповідає цікаво. Я запитав «собрата по перу», здається, співробітника «Степного края»:

— Що він говорить?

— Скаржиться на робітників.

Йшли далі крізь гуркіт, серед небачених мною машин і чорних людей; усе навколо дрижало, крутилось, рухалося, наче весь завод і земля під ним — все спливало вниз по Волзі.

— А тепер що він говорить?

— Скаржиться на робітників.

Дощ періщив по дахах. У прокатному, де по землі

бігали, звиваючись, розпечені червоні змії, а дощ, влітаючи в розбиті вікна, шинів на підлозі, я втретє спитав усе про те ж і дістав відповідь:

— Хвалить французьких робітників.

У корпусах було нестерпно жарко, хоча спеку пронизували протяги, заплескуючи в вікна бризки холодної осінньої зливи; між корпусами текли чорні струмки, бігали, виширивши зуби, чорні люди, дощ паче мітлою знову замітав їх у двері корпусів, в жару і дим. Іноземці, піднявши коміри пальт, ступали мовчки, з такою нудьгою на обличчях, що їх було майже жаль. Потім вони й представник «Нового времени» пішли обідати до адміністратора, а ми четверо провінціалів — у трактир.

Добре пам'ятаю, що мені було незручно гуляти по цехах з групою чужих, байдужих людей, я не вмію бути «глядачем». Відчуття цієї незручності пригнічувало і бентежило мене і тепер на всіх заводах, які так буйно і могутньо розрослися біля Нижнього, на великому трикутнику від Балахни на Волзі до Растяпіна на Оці,— на «Двигуні Революції», «Червоній Етні», «Суперзаводі», фосфорному і на чудовій паперовій фабриці за Балахоною. Серед тисяч людей, поглинутих нелегкою працею, що вимагає напруженої уваги, морально незручно «гуляти», хоч би й з тією метою, щоб описати цю прогулянку. Гуляти — не означає познайомитися з виробництвом. Тому я не вважаю себе в праві говорити про нові заводи, на яких я був. Чудові, величезні заводи, і, мабуть, робітникам зручно працювати в їх просторах цехах.

А що бачив я за кілька годин прогулянки по Сормовському заводу? Мені здалося, що на ньому, в цехах, стало ще тісніше, ніж було в 96 році. Верстати стоять щільно один біля одного, робітники майже труться один об одного. В гарячих цехах, на мій погляд недосвідченої людини, не вистачає якихось механічних пристосувань, які полегшували б пекельно важку працю робітників. Коли я дивився, як розпечений мало не до білого колінчатий вал, вагою напевне в кілька тонн,— вал для морських шхун, місткістю в десять тисяч тонн,— коли я бачив, як цей вал підводили з горна під паровий молот, перед моїми очима постала картина роботи на заводі Балдвіна в Філадельфії, на суднобудівному біля Нью-Йорка. Сумно і образливо було порівнювати умови праці сормовських ро-

бітників з картиною праці американців, яку я бачив двадцять два роки тому!

Можливо, що я чогось не розумію, помиляюсь і що краще б мені не говорити про ці діла. І, звісно, я не забув, що російські робітники одержали від колишніх господарів спадщину технічно поганеньку. Знаю я, що Сормовський завод — «ветеран праці», що гарячі цехи вже вносять на нове місце, що на заводі незабаром буде просторіше й зручніше для вісімнадцяти тисяч носіїв творчої сили,— все це так. Але в мене є своє ставлення до праці, до робітників, і, якщо я помиляюсь,— мені на це вкажуть, а все-таки я повинен сказати те, що думаю. Я бачив, напевне, не один десяток палаців культури, палаців праці, величезних, прекрасно побудованих споруд, якими робітничий клас має законне право пишатися як одним із своїх культурних досягнень. Чудові ці палаци коштують, звичайно, багато мільйонів. Мені здається, що було б соціально розумніше витратити ці мільйони на розширення своїх заводів і фабрик, на поліпшення умов праці, на охорону свого здоров'я. Недавно товариш М. О. Семашко, закликаючи на «боротьбу із спрацьованістю» людського організму, цілком правильно сказав:

«Треба працювати так, щоб принести більше користі, більше зробити для соціалістичного будівництва. А для цього треба насамперед організувати свою працю. Вміння правильно, тобто з максимальною користю, працювати — це одна з основних ознак культурності, особливо в нашій трудовій країні. Досягнення у правильній організації праці треба вважати за основні досягнення на шляху культурної революції».

— Це — безперечно. І це має зрозуміти особливо старе покоління кваліфікованих робітників, які є для молоді вчителями праці.

Повторюю: палаци праці й культури — чудові, і я не оголошую «війну палацам» цього типу, це палаци — фортеці робітників. Але робітничий клас — сила, яка повинна берегти себе, сила, на яку історією покладений обов'язок побудувати «новий світ» і яка страшною ціною крові своєї завоювала право своє створювати цей світ.

Кількісно — ця сила ще не велика, а проти неї — весь «старий світ» власників. Щоб устояти проти натиску цієї ворожої маси, робітник повинен бути й фізично стійкий, повинен дбати про те, щоб насамперед полегшити

свою каторжну і героїчну працю на фабриках, заводах, шахтах. Кожен свідомий робітник-революціонер повинен розуміти, що чим довший строк його життя, тим більше це корисно для його класу, тим продуктивнішою повинна бути його робота будівника «нового світу» і вихователя молоді. Не треба забувати, що індивідуалізм власників проникає всюди, як дим, як чад, і що наша селянська країна димить, на жаль, все густіше.

Я назвав працю робітників героїчною. Вона — скрізь така, але найкраще я бачив це в Сормові, де тіснота й примітивні умови праці не перешкоджають робітникам будувати морські шхуни майже голими руками, де немає для цієї роботи навіть підйомного крана, і величезні вантажі робітники «самосильно» пересувають з місця на місце під спів «Дубинушки». Палаці культури і «Дубинушка» — в цьому, товариші, є щось і смішне і сумне.

Саме це почував я, коли ходив по залізних палубах морських шхун, дивуючися з терпіння й талановитості робочих людей Сормова. Ходив, похвалював і думав:

«А чи надовго вас хватить при такій роботі, товариші?»

І тут-таки поряд, за два десятки верст, паперова фабрика Балахни, про яку хочеться говорити урочистими віршами як про одне з чудових творінь людського розуму.

Там людина зразково показала, як розум, розрахунок і уява можуть примусити працювати інші сили, лишаючи людську силу вільною, яка тільки спостерігає, керує машинами. Це саме те, до чого й повинен прагнути робітничий клас, — перетворювати сліпі та буйні сили природи на своїх розумних слуг, звільняти свою фізичну енергію для того, щоб ширше й глибше розвивати свій розум володаря землі і скарбів її.

На паперовій фабриці Балахни колоди з берега Волги з води самі йдуть під пилку, розпиляні без допомоги людини, повзуть у барабан, де вода миє їх, знімає кору, повзуть далі по жолобу на висоту сотні футів, падають звідти вниз, утворюючи піраміди, із цих пірамід також самі сунуть у машину, вона розтирає їх на кашу, каша тече на сукна другої машини, а з неї спускається величезними «рулонами» паперу прямо на платформи товарного поїзда.

Все це так дивно просто й мудро, що, повторюю, про такі фабрики варто писати віршами, як про торжество

людського розуму. Зал, де стоїть величезна, здається, на сімдесят метрів завдовжки машина, яка випускає готовий папір, просторий, світлий і схожий на танцювальний зал, та й усі відділи фабрики на диво світлі, просторі, чисті, гігієнічні. Було ясно, що робітники вже пишаться цим новим своїм господарством і розуміють його глибоко виховне значення. Я вийшов з цієї фабрики з настроєм людини, що зазирнула в світле майбутнє, яке готує для себе робітничий клас.

Скрізь на трикутнику Сормово — Растяпіно — Балахна широко розгортається будівництво нових робітничих селищ. А разом з тим будуються індивідуальні гнізда — гарненькі будиночки на три-чотири вікна по фасаду, з різьбленими наличниками, з точеними колонками і з усякою іншою «красивістю», яка вабила ще дідів і прадідів. Болотистий ґрунт «старого світу» дає себе знати. Люди все ще не вірять, що приватна власність — джерело всіх нещастій життя, всіх його потворностей, злочинів і всього, що віками пригнічувало і тепер пригнічує людину.

А я не вірю, що ця зараза надовго, не вірю, що робітничий клас дозволить знову надягти ярмо на шию собі. Слухав я на дворі одного із заводів промову молодого товариша-робітника, здається, Зінов'єва, — слухав і думав:

«Цей не спокуситься, не стане будувати для себе індивідуальне гніздо! Цей — справді будівник «нового світу».

А таких, як він, я бачив і чув сотні, знаю, що їх — десятки тисяч.

Сердечно вітаю товаришів будівників нового світу!

II

Почну з Курська, гніздилища рицарів, прозваних на початку ХХ століття «зубрами». Предок одного з цих зубрів, чорносотенця Державної думи Маркова-Валяй, Євгеній Марков, старанно прославляв курське рицарство в своїх романах «Курські порубіжники», «Чорноземні поля» і в автобіографічній, непогано написаній повісті «Барчуки». Ще старанніше захищав Євгеній Марков феодалні права дворянства статтями в знаменитій газеті

«Новое время». Взагалі цей курянин виконував у російській історії роль капітолійського гусака, тривожно гелготав, попереджаючи самодержавство царя про натиск сил, ворожих йому і дворянству.

В 91 році я бачив, як на одній з вулиць Курська поважний пан у піддъовці з чесучі та в білому картузі ляскав по щоках товсту даму в зеленій сукні; дама стояла, притулившись спиною до садових ґрат, і, хапаючись руками в рукавичках за ґрати, мовчки похитувалася під ударами. Пан у чесучі бив її теж мовчки і, навіть, ніби неохоче. Однією ногою він топтав шляпу дами,— носок чобота його був засунутий у шляпу, як у галошу. Я спитав у поліцейського, який, маючи сумнів у дійсності мого паспорта, вів мене до участку:

— Це що ж таке?

— Не твоє діло,— відповів поліцейський, але через кілька кроків пояснив:

— Він — мировий суддя.

І заздрісно зітхнув.

З вікон, крізь квіти, обережно виглядали обивателі. На ганку присадкуватого особняка стояла, облизуючи губи, дебела дівчиця з рудуватою косою. Був тихий «поетичний» вечір; вдалині, за вокзалом, опускалось дуже червоне сонце, мовби сідаючи на платформу товарного поїзда.

В 905 році, вночі, по вулиці Курська йшла, взявшись за руки, юрба п'яних, чоловік з півсотні, посеред неї — два офіцери в білих кітелях. Частина юрби нескладно кричала щось веселеньке, інша пробувала співати «Боже, царя храни». Позаду юрби двоє вели під руки чоловіка в халаті і нічних туфлях; він гірко й голосно завивав, ридав. Слуга гостиниці задумливо сказав:

— Добровольців проводжають на війну. Вчора в аптекаря шибки вибили... — Помовчавши, він додав:

— У нас навіть приїжджі скандалять. З нудьги все, я гадаю.

В ті роки Курськ був чистеньке, затишне містечко; воно вміщувало тисяч п'ятдесят обивателів, і всі вони були такі вґодовані, лінивенькі, наче всі — дворяни. Місто переповнював задушливий, жирнуватий запах, у крамничках вражала сила ковбас, шинки, а на вулицях — відсутність дітей. Може, тому місто здавалось особливо тихим і нудним.

Тепер Курськ справляє враження занепаłego міста. Мостові побиті, зруйновані дощами, присадкуваті будинки обскубані, обгризені часом, на всіх будинках відбиток сумного сирітства, приреченості на зруйнування. Сліпенькі вікна, покривлені ворота й огорожі — все стареньке, нужденне. Особливо впадає у вічі дряхлість дерев'яних будівель. На дворах густі зарості бур'яну — кропива, лопух, кінський щавель. Земля, з якої створено весь цей мотлох, суха, потріскалась, у сердитих зморшках і здається безплідною назавжди. Мимоволі пригадуєш, що «місто Курськ засноване в'ятичами в IX віці». Громадянська війна не дуже потривожила його.

— І ти й наші постріляли навколо без особливої шкоди,— сказала мені одна з обивательок. Очевидно, «наші» для неї переможці, хто б не був, а мета й вірування їх їй не цікаві.

Над усією цією дряхлістю й над усіма дзвіницями двох десятків церков підноситься до висоти шістдесяті аршин залізна ажурна башта. Це А. Г. Уфимцев, внук відомого астронома-самоука Ф. А. Семенова, буде вітродвигун і «зрівнювач» для нього. Уфимцев ще молодий чоловік, але він — старий винахідник: уже сімнадцяти років, у 98 році, він вигадав бомбу власної конструкції і спробував підірвати «чудотворну» ікону Курської богоматері. Бомба вибухнула, але ікона вціліла, — монахи були попереджені про замах. Винахідника посадили в тюрму, а потім вислали в Семипалатинську область, де він продовжував працювати над різноманітними винаходами. Леонід Андреев зробив з нього героя своєї п'єси «Сава».

Тепер Уфимцев крутиться круг своєї залізної башти і квапливо говорить:

— Головне завдання — технічно обслужити село.

Його слова зразу викликають луну.

— Без цього до соціалізму не дійдемо. Заповіт Ілліча...

Про заповіти Ілліча нагадує товариш із губкому, людина з обличчям, яке в царських паспортах визначалось як «обличчя звичайне». В цих паспортах відмічався колір очей, але ніколи не писали про очі — «розумні».

Все навколо звичайне й знайоме з дитинства: між двох стареньких, покривлених в усі боки дерев'яних особнячків тісний двір, стиснутий напівзруйнованими хлівами,

порослий бур'яном, засмічений битою цеглою і всяким мотлохом. Років п'ятдесят тому на таких двориках надзвичайно зручно було дітям гратися «в хованки». А в маленьких будиночках дорослі затишно ховались від життя. Але тепер в дірявому сараї кують, гнуть, зварюють залізо, а з сміття і бур'яну високо в небо ввіткнувся залізний каркас вітряка, який повинен дати селу енергію для освітлення, для млинів, олійниць і круподерок.

— Якщо всебічно обслужити село технікою,— повторює Уфімцев.

В старому, одряхлілому місті молоді поети оспівують:

Сучасності крок чіткий.

Один із них співає:

Шум трави у лісі чути
Ще й осик,
Електричної отрути
Не неси!
Хай шумлять собі ялини
Та між пнів,
Зашуміли щоб машини...

Молода поетеса пише:

У вирі будови країна моя,
Романтична й цеглина у ній,
В ній реальність прекрасніша мрій.
В такт крокують підшви днів
Назустріч всесвітній весні.

В радянській і, за її даними, в емігрантській пресі про безпритульних друкувалось багато жахливого. Дещо про життя вуличних дітей я знаю з часів мого дитинства. В 91—92 роках бачив сотні дітей, які рятувались від голоду в ситих краях: на Дону, на Україні та Кубані. Думаю, що багато дітей ще в ті роки на все життя заразились ненавистю до ситих людей. Взагалі — я досить добре знаю минуле, про що, полемізуючи зі мною, забувають мої кореспонденти, які не знають минулого і ображені сучасним. Про «колонії малолітніх злочинців» старого, царського часу в мене важкі спогади. В Нижегородській колонії ув'язнені були мої товариші: син багатого підрядчика Іван Смирнов, дуже талановитий хлопець, він чудово різьбив з коріння дерев фігурки людей, тварин; Івана зацькувала мачуха до того, що він її поранив стамескою, і за це батько віддав його в «колоністи»; другим «колоні-

стом» був син прачки Борис Зубов, хлопчик, який семи років вивчився у дванадцятилітнього гімназиста писати й читати, за що платив учителеві яблуками, пряниками і голубами, крадучи все це. За крадіжку його били сторожі садів, пекарі, біла мати. Він був кістлявий, хирлявий і говорив глухим голосом людини, у якої в грудях порожнеча. В одинадцять років він прочитав майже всі «класичні» книжки Жюль-Верна, Купера, Майн-Ріда. Коли я сам прочитав ці книги, я переконався, що Борис, розповідаючи про них товаришам, багато додавав від себе і що в його викладі книги були ніби цікавіші. Тринадцяти років Зубов почав «складати пісні», але швидко його посадили в колонію і там він помер,— «колоністи» говорили, що Зубова вбив кулаком швець, який навчав хлопчиків ремесла. Смирнову я допомагав тікати з «колонії», що напевне пам'ятає мій порадник у цій справі І. О. Картіковський, тепер професор Казанського університету. Втеча вдалася, але через кілька днів Смирнова зловили й знову посадили в «колонію», перед цим побивши його, зірвали шкіру з голови, надірвали вухо. Скоро він підпалив столічну майстерню, знову втік і—«пропав безвісти». Посадили в колонію скромного хлопчика Яхонтова, здається, тільки за те, що він був слабосильний і не здатний до роботи, а батько його, церковний півчий, був засуджений за крадіжку із зломом. Багато талановитих дітей загинуло на моїх очах, і мені здається, що я не забуду про них, навіть якщо проживу ще шістьдесят років. Гірка доля цих дітей — одна із найпохмурніших плям у пам'яті моїй про минуле. В мене склалось таке враження: все це були винятково талановиті діти, і причиною загибелі їх послужила саме талановитість.

Звичайна річ, що мене надто хвилювало питання: що могла зробити радянська влада для тисяч «безпритульних», які втратили батьків, біженців із західних губерній, сиріт громадянської війни і голоду 21—22 років, бездомних дітей, яких анархізувало бродяче життя, розбестили спокуси міста? Вперше я побачив «безпритульних» в московському диспансері, куди їх приводила міліція, вилловлюючи на вулицях. Вони з'являлися в надзвичайному лахмітті, з личками в масках бруду й кіптяви; похмурі, сердиті, вони здавались хворими, замученими, розтоптаними безжалісним життям міста. Тим більш дивно було побачити їх через годину, дві, коли вони, вимиті, одяг-

нуті в чисте, міцні, паче виплавлені з бронзи, ходили незалежно по майстернях диспансера, з цікавістю, але не дуже довірливо придивляючись до роботи своїх товаришів, уже досить вправних столярів, слюсарів, ковалів, шевців. Майже всі хлопці здаються зовні здоровими, всі такі туго збиті, мускулісті.

— Це так і є,— сказала завідувачка диспансеру, немолода жінка, видно, колишня вчителька гімназії.— Хворих — мало, більшість хвороб—нашкірні: суха екзема, короста, нариви; потім — шлункові. Туберкульоз, золотуха, рахіт зустрічаються дуже рідко, венеричні і сифіліс — винятково рідко. Це пояснюється тим, що слабосилі діти легко прикріпляються в дитячих будинках, а головне тим, що міських «безпритульників» уже забрано з вулиць у трудколонії, і тепер безпритульних дуже багато дає село, повітові міста. Іде такий процес: хлопчик з бідної сім'ї, а нерідко й з багатой, тікає до міста, спокушений листом товариша, наприклад — пастишка, який втік раніше від нього, влаштувався тут, працює в майстерні, зрозумів значення трудової кваліфікації, вчиться грамоти, в свята бере участь в освітніх екскурсіях, відвідує зоосад, кіно. Захоплений всім цим, він розмальовує своє життя товаришам з села хвастовито, перебільшено яскравими барвами. Його лист підтверджується картинками журналів, які діти бачать в «хаті-читальні», оповіданнями червоноармійців, робітників-відпускників. Спокуса росте, і сільський хлопець у Москві, на вулиці, де йому доводиться пережити немало тяжких днів, раніше, ніж міліціонер приведе його до нас. Нерідко на запитання: «Чому втік із села?» — одержуєш відповідь: «Там — скучно». Це стало таким частим явищем, що нам доводиться повертати дітей в села.

Завідувачка видалась мені людиною не з тих, яких «поглинає» діло, які «з головою входять у нього», а з людей, які організують діло і, керуючи ним, розвиваючи його — не втрачають голови. А втратити голову зовсім легко у невгамовному кипінні сотень дітей, які вже навчилися «вільно мислити» і так само вільно діяти. Щоденно вулиця дає добрий десяток маленьких анархістів, і, певна річ, вони діють збуджуюче на тих, хто вже підкорився чи готовий підкоритися трудовій дисципліні. Щоб тримати цю армію буянів у порядку, необхідно дуже багато спокою, такту, а головне — любові до дітей. Це — є.

Це відчувається в ставленні дітей до завідувачки, яка добре знає, за яку руку треба взяти дитину для того, щоб вона швидко пішла шляхом до самодисципліни.

Серед маси жвавих маленьких людей — поет, слабкий на «граничну короткозорість» в прямому, фізичному розумінні, а не алегорично, як слабує багато поетів, для яких дійсність затуманена словами з погано прочитаних книг. Поетові вже років сімнадцять, він, пам'ятаю, підпасич, і вірші в нього — на мій погляд — цікаві, дуже бадьорі. Вказали мені хлопчика років п'ятнадцяти, з обличчям дуже різким, вихрястого, гостроногого, з широко відкритими очима. Він на запитання: «Чому втік з села?» — відповів: «У мене батько — куркуль». Дітей, що нудьгують, я не бачив. Всі зайняті роботою, тільки недавно прибулі граються й бігають у дворі, возяться біля гімнастичних приладів і стежать за роботою групи хлопчиків, які, готуючись до спектаклю, старанно малюють декорації.

Диспансер міститься в будинку військового госпітала, в двох поверхах великого старого корпусу з маленькими вікнами, довгими коридорами, в коридорах похмуро і вогко, дерев'яна, стоптана підлога тільки що вимита. У спальнях дітей і в кімнатах для навчання — біднувато, але чисто й затишно, діти прикрасили сірі стіни плакатами й картинками своєї роботи, в одній із колишніх «палат» госпітально влаштовано «куток живої природи». Тут діти тримають пташок, білих мишей, кроликів, морських свинок, вужів, ящірок. Столярна майстерня виробляє меблі, особливо добре роблять обідні розсувні столи, продаючи їх по 25 карбованців за штуку. Слюсарня й кузня виробляють хороші ліжка — теж на продаж. Взагалі диспансер справив на мене враження дуже розумної і серйозної організації.

Певна річ, мені відомо, що є багато людей, яким — з міркувань їх «високої політики» — хотілось би, щоб я бачив цю установу брудною й похмурою, а дітей хворими, сумними чи хуліганями. Ні, я не можу дати «механічним громадянам» сладострасного задоволення ще раз пошипіти на робітничо-селянську владу Союзу Рад.

Через кілька днів після цього я бачив тисячу триста «безпритульних» у Ніколо-Угрешському монастирі. Це ті самі хлоп'ята, які восени 1927 року влаштували серйозний

скандал в Звенигороді; смігрантська преса злорадно роздула скандал тої до розмірів кривавої «битви хлопчиків з військами». Треба сказати, що «підстави для перебільшення» були,— вони знаходяться всюди, якщо їх хочуть знайти. В даному випадку основа — дивовижна талановитість і сміливість безпритульних. Ці маленькі люди не знайомі з книжками Буссенара, Майн-Ріда, Купера, але багатьом хлопчикам довелось пережити стільки дивних і небезпечних пригод, що напевне з їх середовища з часом ми одержимо своїх Майн-Рідів і Емарів.

Тисяча триста сміливих хлоп'ят, зібраних у тихому Звенигороді і не зайнятих трудом, вирішили оголосити війну нудзі міщанського містечка. Вони дістали десь чимало пороху, нарobili рушниць із водопровідних труб, і якимось уночі в місті заgrimіли постріли. Кров не була пролита, але деякі юні воїни потерпіли від опіків, а обивателі — від страху; потерпіли, звичайно, і шибки.

Всю цю армію «повстанців» я й бачив «у полоні», в стінах Ніколо-Угрешського монастиря. Частина хлопчиків зайнята виробництвом взуття для себе, друга — робила койки, інші працювали в кухні та хлібопекарні, більшість діяльно допомагала столярам і мулярам, які перебудовували корпуси монастирських гостиниць під слюсарню й деревообробну майстерні. Подавали матеріал, прибирали сміття, влаштовували клумби для квітів, у монастирському парку копали рови, намагаючись найти шпарину, через яку витікали води ставка. Навколо церков монастиря — хвилі веселого гамору. З півсотні хлопчаків працюють у «скульптурній» майстерні, їх вчить молодий художник, запрошений із Допра, де він сидів, здається, за розтрату. Викладацька робота його, звичайно, оплачується, і йому скорочено на третину строк ув'язнення. Хлопчики роблять попільнички, ліплять різноманітні фігурки, портрети Льва Толстого, все це яскраво розфарбовується і вже знаходить збут у кооперативній крамниці колонії. Якийсь безіменний хлопець років шістнадцяти, обличчям дивно схожий на Федора Шаляпіна в молодості, влаштував у парку біля монастирської стіни «біосад», як називає він величезну клітку з дроту, в клітці сидять пташенята сороки, сліпі совенята, їжак і велика жаба, якій він дав ім'я Банкір. Хлопець — мрійник, фантаст, балакун і, очевидно, з тих людей, які можуть все робити, але нічого не доводять до кінця. В ньому відчувається

багатство зародків різних талантів, кожен з них тягне його в свою сторону, і всі заважають один одному.

— Тільки почнеться наука — інше в голову стука, — говорить він в риму, «як райошник», і на білобрисому обличчі його щирий, веселий подив.

Хлопчик-брюнет, з тонкими рисами обличчя, з матовою шкірою на щоках, чорноокий, стрункий, і, може, знайомий з іншим життям, вміть написав і подарував мені дуже хороші вірші. Потім виявилось, що це вірші не його і вже були надруковані.

Всюди мелькає «Льонька», одинадцятилітній кокет, але вже років чотири «безпритульний». Він тільки-но повернувся з маленької подорожі під вагонами в Ташкент і назад. Маленький, кремезний, круглоголовий, він схожий на двопудову гиру. На дитячому обличчі з пухлими губами блищать гарні розумні очі. От він іде — перевальцем, руки в кишенях — по доріжці парку, як фронт по бульвару, іде до ганку келії завідувача колонії, на ганку сидить сам завідувач, я, мої супутники: син і секретар.

Льонька іде, співаючи: «Как родная меня мать провожала», і ніби настільки захоплений співом, що за десять кроків не бачить людей на ганку.

— Ти куди, Льонько?

Хлопчик на секунду зупинився, потім ступив уперед і незалежно протяг брудну лапу.

В кожному русі, жесті, слові, в міміці круглого обличчя, пропиленого пилом усієї Росії, відчувається артист, який уже знає собі ціну і захоплений своєю грою з людьми, з життям.

— Що ж, — швидко знову втечеш?

— Тепер — ні, чесне слово! — солідно каже Льонька і зігхає: — Куди? Скрізь був.

— А в Сибіру?

— Це — правда, в Сибіру не був.

— У Владивостоці?

— Це — де?

— Не знаєш?

Примруживши око, Льонька подумав.

— Знаю, — коло китайців!

— Заспіваєш, чи що?

— Можна.

Хлопчик стає в позу артиста: груди — колесом, ліва

нога виставлена вперед, голова високо закинута. В нього красивий, дуже сильний альт, і співає він уміло, захоплено, знаючи, що — добре співає. Але він форсує голос і, мабуть, скоро зірве його.

Завідувач Бакинської трудової колонії,— я забув його прізвище,— і А. С. Макаренко, організатор колонії під Харковом, в Куряжі,— всі ці «ліквідатори безпритульності» не мрійники, не фантазери, це, мабуть, новий тип педагогів, це люди, які згоряють у вогні діяльної любові до дітей, а насамперед — це люди, які, мені здається, добре усвідомлюють і відчувають свою відповідальність перед дітьми. Незліченні трагедії нашої доби, виникнувши на вулканічному ґрунті непримиримих класових суперечностей, досить переконливо розповідають дітям історію кривавих помилок батьків. Це повинно б викликати в батьків почуття відповідальності перед дітьми; повинно б,— пора!

Новий тип педагога вже знайшов своє відображення в літературі, натяки на цей тип є в книзі Огнева «Щоденник Кості Рябцева» і навіть у страшнуватому оповіданні талановитої Л. Копилової «Химери».

Стара наша література від Поміловського до Чехова дала величезну галерею портретів педагогів-садистів і байдужих чиновників, людей «в футлярі», вона показала нам жахливу постать Передонова, класичний тип раба — «дрібного біса». В старій художній та мемуарній літературі так само нечасто і епізодично, як у дійсності, мелькає вчитель, який любив своїх учнів і розумів, що діти сього дня — завтра будуть будівниками життя, завтра почнуть перевіряти роботу батьків і безжалісно знаходити всі їхні помилки, їхню дводушність, боягузтво, зажерливість, лінощі.

Мені пощастило бачити в Союзі Рад учителів і вчителюк, які, працюючи в умовах вельми тяжких, жорстоко тяжких, працюють з пристрасстю й пафосом художників.

Я був у Курязькому монастирі влітку 91 року, розмовляв там із знаменитим на той час Іоанном Кронштадтським. Але про те, що я колись був у цьому монастирі, я згадав лише на третю добу життя в ньому серед чотирьох сотень його господарів, колишніх «безпритульних» і «соціально небезпечних», заочних приятелів моїх. У пам'яті

моїй монастир цей жив під іменем Рижовського, Пісочинського. В 91 році він був багат і славен, «чудотворна» ікона богоматері притягала багато богомольців; монастир був оточений гаєм, частину якого розробили під парк; за міцними стінами височіли дві церкви й багато різних споруд, під урвищем пагорба, за літнім храмом, стояла каплиця, і в ній, над джерелом, містилась ікона — магніт монастиря. В роки громадянської війни селяни вирубали парк і гай, джерело висохло, каплицю разграбували, стіни монастиря розібрані, від них залишилась тільки важка, незграбна дзвіниця з ворітьми під нею; з літньої церкви зняли баню, церква перетворилась на двоповерховий будинок, де розташовано клуб, зал для засідань, їдальню на двісті душ і спальню дівичь-колоністок. У старенькій зимовій церкві ще служать на свята, в ній моляться десятків два-три стариків і старух з близьких сіл та хуторів. Ця церква дуже заважає колоністам, вони дивляться на неї й зітхають.

— Ех, віддали б її нам, ми б її утилізували під їдальню, а то доводиться снідати, обідати й вечеряти в дві черги по двісті чоловік, багато часу марно витрачаємо.

Вони пробували завоювати її: вночі, під свято, зняли з дзвіниці всі дрібні дзвони й розмістили їх на амвоні в церкві, влаштували і ще багато всяких чудес, але все це суворо заборонило їм начальство з міста.

З хлопцями цієї колонії я листувався чотири роки, стежачи, як поступово змінюється їх орфографія, грамика, росте їх соціальна грамотність, розширюється пізнання дійсності, — як з маленьких анархістів, бродяг, злодюжок, з юних проституток виростають хороші, робочі люди.

Колонія існує сім років, чотири роки вона була в Полтавській губернії. За сім років з неї вийшло кілька десятків душ на робітфаки, в агрономічні та військові школи, а також у інші колонії, але вже «вихователями» малят. Убуток негайно поповнюється хлопчиками, яких надсилає карний розшук, приводить міліція з вулиць, — немало бродяжок з'являється добровільно; загальне число колоністів ніколи не спускається нижче чотирьох сотень. В жовтні минулого року один з колоністів, М. Денисенко, писав мені від імені всіх «командирів»:

«Якби ви знали, як у нас усе змінилось після вашого від'їзду. Багато старих наших колоністів вийшли в само-

стійне життя: на виробництво, на робітфаки та ФЗУ. Зовсім мало залишилося старих хлопців, усе новенькі. Життя з новенькими, звичайно, важче налагодити, ніж з тими, які вже звикли до трудового, громадського життя. Дисципліна в колонії після відходу старших вихованців стала занепадати. Але ми, частина старших, що залишилась, не повинні цього допустити і не допустимо. Тепер у нашій колонії всю школу перебудовано. Наново організовано школу-семирічку, а для переростків — школу навчальних майстерень. Потяг до навчання не надто великий, але все ж з чотирьохсот жоден не проходить повз шкільні двері».

Тепер у колонії шістдесят два комсомольці, деякі з них учаться в Харкові, один уже на другому курсі медичного факультету. Але всі вони живуть у колонії, — від неї до міста вісім верст. І всі беруть активну участь у поточних роботах товаришів.

Чотириста чоловік розділені на двадцять чотири загони: столярів, слюсарів, робітників у полі й на городах, пастухів, свинарів, трактористів, санітарів, сторожів, шевців і так далі. Господарство колонії: 43, — якщо не помиляюсь, — гектари орної та городньої землі, 27 — лісу, корови, коні, 70 штук породистих свиней, їх дуже охоче купують селяни. Є сільськогосподарські машини, два трактори, своя освітлювальна станція. Столяри виконують замовлення на вибух-завод 12 тисяч ящиків.

Все господарство колонії і весь розпорядок її життя фактично в руках двадцяти чотирьох виборних начальників робітничих загонів. В їхніх руках ключі від усіх складів, вони самі накреслюють план робіт, керують роботою і обов'язково беруть у ній особисту, активну участь нарівні з усім загonom. Рада командирів вирішує питання: приймати чи не приймати добровільно прибулих, судить тих товаришів, які недбало виконували роботу, порушників дисципліни і «традиції». Визнаному винним завідувач колонії А. С. Макаренко оголошує перед фронтом колоністів постанову ради командирів: догану чи призначення на роботу позачергово. Більш серйозні і повторні провини: лінощі, уперте ухиляння від тяжкої роботи, образа товариша і взагалі всяке порушення інтересів колективу — караються звільненням винного з колонії. Але ці випадки дуже рідкі, кожен із ради командирів добре пам'ятає своє життя на волі, пам'ятає це й той, що прови-

нився, якому загрожує життя в дитбудинку, установі, яку одноставно не люблять «безпритульні».

Одна з традицій колонії — «не заводити романів із своїми дівчатами». Її суворо додержуються, за весь час існування колонії вона була порушена один раз, і це закінчилося драмою — убивством дитини. Юна мати заховала новонародженого під ліжком, і він задихнувся там, її засудили до «чотирьох років ізоляції», але віддали на поруки колонії і потім вона, здається, вийшла заміж за батька дитини. Друга традиція: коли приводять хлопчика чи дівчинку з каррозшуку, суворо забороняється розпитувати його: хто він, як жив, за що потрапив до рук карного розшуку? Якщо «новенький» сам починає розповідати про себе — його не слухають, якщо він хвалиться своїми вчинками — йому не вірять, його висміюють. Це завжди чудово впливає на хлопчика. Йому кажуть:

— Ти бачиш: тут — не тюрма, господарі тут — це ми, такі ж, як ти. Живи, учись, працюй з нами, не сподобається — підеш собі.

Він швидко переконується, що все це — правда, і легко вростає в колектив. За сім років існування колонії було, здається, не більше десяти «відходів» з неї.

Один з «начальників» Д. потрапив у колонію тринадцяти років, тепер йому сімнадцять. З п'ятнадцяти він командує загоном на півсотні душ, більшість старші за нього віком. Мені розповідали, що він — хороший товариш, дуже строгий і справедливий командир. В автобіографії своїй він пише: «Бувши комсомольцем, захопився анархізмом, за що і був виключений». «Люблю життя, а в ньому теж найбільше музику і книгу». «Люблю страшенно музику».

З його ініціативи колоністи зробили мені прекрасний подарунок: двісті вісімдесят чотири з них написали й подарували мені свої автобіографії. Він, Д., — поет, пише ліричні вірші українською мовою. Віршувальників-колоністів — кілька чоловік. Видається чудово ілюстрований журнал «Промінь», редагують його троє, ілюстратор Ч., теж «командир», людина безумовно талановита і серйозна, до свого таланту ставиться недовірливо, обережно.

Він — біженець з Польщі і своє безпритульне існування почав з восьми років. Був у Ярославлі в дитколонії, а звідти втік і взявся до роботи по кишенях у трамваях. Потім потрапив до техника-дантиста і в нього «за-

хопився читанням і малюванням». Але «вулиця потягла», втік від дантиста, захопивши «кілька царських золотих монет». Розтратив їх на книги, папір, фарби. Плавав по Білому морю помічником кочегара, але «через слабкий зір змушений був зійти на берег». Працював «інструктором по збору натурального податку» на Печорі, серед іжемських зирян, вивчив мову зирян, жив у самоїдів; переправився на собаках через Уральський хребет в Обдорськ, потрапив в Архангельськ, крав там, жив у нічліжці, потім став малювати вивіски й декорації. Працював і в «изо», попутно приготувався за семирічку, підробив документи і вступив до в'ятського художньо-промислового технікуму. «Екзамен здав одним з перших, а з живопису й малювання був визнаний талановитим, але — не повірив у це». Вибрали в студентський комітет, провадив культроботу. Взимку, під час канікулів, був заарештований, «засипався з документами, до весни просидів у виправдомі». Але й там не переставав працювати над книгою, і там провадив культроботу. Потім був репортером «Северной Правды».

Все це розповідається без хвастоців і, звичайно, без тіні бажання викликати співчуття. Ні, розповідається просто, так: ішов болотом, потім лісом, заблукав, вийшов на польову дорогу, пісок, іти тяжко.

Переказувати всю біографію Ч.— довго. Вона поки що закінчилась тим, що от він добровільно прийшов у колонію на Куряжі, живе там, діяльно працює, вчиться, вчить маленьких. «Як і раніше — хочу бути людиною, люблю книгу і олівець»,— говорить він. Це — красивий стрункий юнак в окулярах, обличчя — горде, говорить він коротко, стримано. На диво уважний він до маленьких, на диво м'який з товаришами, рівними йому віком. Можливо, це тому, що в житті його був такий випадок: в Архангельську він «познайомився з одним хлопцем, теж художником, до того ж палко закоханим у літературу. Звали його Васьюкою. Але довго прожити з ним не довелось, він повісився, приколовши на груди собі папірець: «Винен хазяйці вісім копійок, якщо будуть — віддай».

Ч., безсумнівно, дуже багато обдарований юнак, і тепер він уже не пропаде, я гадаю. Біографія його — не виключна, таких більшість серед прочитаних мною й розказаних мені.

Звідки «безпритульні»? Це — діти «біженців» із західних губерній, розкидані по Росії вихором війни, сироти людей, загиблих у роки громадянської війни, епідемій, голоду. Діти з поганою спадковістю і нестійкі перед спокусами вулиці, очевидно, вже загинули, залишилися тільки цілком здатні до самозахисту, до боротьби за життя, міцні хлоп'ята. Вони охоче йдуть на всяку роботу, легко підкоряються трудовій дисципліні, якщо вона тактовна і не ображає їх свідомості власної гідності; вони хочуть учитися і добре вчаться. Їм зрозуміле значення колективної праці, зрозуміла їй вигідність. Я сказав би, що життя, хоч і суворий, але чудовий вихователь сильних, воно виховало цих людей колективістами «по духу». Але в той же час майже кожен з них — індивідуальність, уже окреслена більш чи менш різко, кожен з них — людина «із своїм обличчям». Колоністи Курязької трудової колонії справляють дивне враження «добре вихованих». Це особливо помітно в їх ставленні «до маленьких», до новачків, які тільки що прийшли чи яких тільки що привели. Маленькі зразу потрапляють у приголомшуючі умови розумних турбот від страшнуватих — на вулиці — підлітків. Адже такі підлітки били їх, експлуатували, вчили красти, пили горілку, вчили багато дечого. Один з «маленьких», пастушок, чудово грає в оркестрі колонії на флейті, — навчився грати за п'ять місяців. Дуже забавно бачити, як він відбиває такт голою, чавунного кольору, лапою. Він сказав мені:

— Коли я сюди прийшов, так, злякався: ой-йой, думаю, скільки їх тут! Вже як почнуть бити — не вирвешся! А жоден і пальцем не зачепив.

На диво легко й просто почував я себе серед них, а я — людина, що не вмів говорити з дітьми, завжди боюся, як би не сказати їм чогось зайвого, і це побоювання робить мене косноязычним. Але діти Курязької колонії не викликали в мені цього побоювання. А втім, і говорити з ними не було потреби, вони самі добрі оповідачі, і в кожного з них є що розказати.

Чудово вироблене між ними почуття товариськості поширюється, звичайно, і на «дівчат», — їх у колонії понад півсотні. Одна з них, років шістнадцяти, рудувата, весела, з розумними очима, розповідаючи мені про прочитані нею книжки, раптом сказала задумливо:

— От я говорю з вами, а два роки була проституткою.

Приголомшливі слова ці були сказані так, наче дівчина згадала поганий сон. Та і я, в першу хвилину, сприйняв її слова так, наче вони тільки несподіване «вставне речення», непотрібно вставлене в живі рядки оповідання.

Так само, як і юнаки, дівчата здорові, так само «виховано» тримаються, працюють на всю силу і з тим запалом, який навіть тяжку працю робить веселою грою. Вони «хазяйки» колонії, теж розділені на загони, теж мають своїх «командирів». Вони миють, шикють, латають, працюють у полі і на городі. В їдальні, спальнях колонії чисто і, хоч не «розкішно», сіро, але — затишно. Руки дівчат прикрасили кутки й стіни гіллям зелені, букетами польових квітів, пучками сухих запашних трав. Скрізь відчувається любовна праця і прагнення прикрасити життя чотирьох сотень маленьких людей.

Хто міг так несподівано змінити, перевиховати сотні дітей, жорстоко і образливо пом'ятих життям? Організатором і завідувачем колонії є А. С. Макаренко. Це, безперечно, талановитий педагог. Колоністи справді люблять його і говорять про нього тоном такої гордості, наче вони самі створили його. Він — суворий зовні, небалакучий чоловік років за сорок, з великим носом, з розумними й проникливими очима, він схожий на військового! на сільського вчителя з «ідейних». Говорить хрипко, зірваним чи застудженим голосом, рухається поволі і скрізь встигає, все бачить, знає кожного колоніста, характеризує його п'ятьма словами і так, наче робить моментальний фотографічний знімок з його характеру. У нього, очевидно, розвинута потреба мимохідь, непомітно приголубити малюка, сказати кожному з них ласкаве слово, усміхнутись, погладити по стриженій голові.

На зборах командирів, коли вони діловито обмірковують хід роботи в колонії, справу харчування, вказують один одному на промахи в роботі загонів, на різні недогляди, помилки, — Антон Макаренко сидить збоку і лише зрідка вставляє в розмову два-три слова. Майже завжди — це слова докору, але він вимовляє їх як старший товариш. Його слухають уважно і не соромляться сперечатися з ним — як з двадцять п'ятим товаришем, якого визнали двадцять чотири за розумнішого, досвідченішого, ніж усі вони.

Він увів у звичай колонії дещо від військової школи, це — причина його розходжень з українською паросвітою.

О шостій годині ранку в дворі колонії труба співає сигнал: «Вставать!» О сьомій годині після сніданку новий сигнал, і колоністи шикуються в каре посеред двору, в центрі каре — прапор колонії, по боках прапорonoсця — двоє товаришів-колоністів з гвинтівками. Перед фронтом Макаренко в стислій формі говорить хлопцям про ділові завдання дня і, — якщо є винні в чому-небудь, — оголошуються догани, встановлені радою командирів. Потім командири розводять загони свої по роботах. Весь цей «церемоніал» подобається дітям.

Але ще більш церемонно і навіть урочисто колонія здавала п'ять вагонів ящиків представникові заводу-замовника. Гримів оркестр колонії, виголошувались промови про велике значення праці, що створює культуру, про те, що тільки вільна колективна праця приведе людей до життя справедливого, тільки знищення приватної власності зробить людей друзями і братами, знищить все горе життя, всі його драми. Неможливо було без глибокого хвилювання дивитися на ряди цих милих, серйозних личок, на чорити сотні пар різнобарвних очей, коли вони з гордістю, з усмішками дивились на підводи, важко навантаженому деревом, обробленим столярами-колоністами. Прекрасно, дружно прозвучало горде «ура!» чотирьох сотень грудей. А. С. Макаренко вміє говорити дітям про працю з тією спокійною, прихованою силою, яка й зрозуміліша і красномовніша за всі красиві слова. А про нього, на мій погляд, чудово розповідає оцей витяг з написаної ним маленької передмови до біографії вихованих ним колоністів:

«Коли я друкував соту біографію, я зрозумів, що я читаю найзворушливішу книгу, яку мені доводилось будь-коли читати. Це концентроване дитяче горе, розказане такими простими, такими безжалісними словами. В кожному рядку я відчуваю, що ці оповідання не претендують на те, щоб викликати в кого-небудь жаль, не претендують ні на який ефект, це просте, щире оповідання маленької, покинутої в самоті людини, яка вже звикла не важити ні на яке співчуття, яка звикла тільки до ворожих стихій і звикла не розгублюватись у цьому становищі. В цьому, звичайно, страшна трагедія нашого часу, але ця трагедія помітна тільки для нас, для горьківців тут нема трагедії, — для них це звичайні взаємини між ними і світом.

Для мене в цій трагедії, мабуть, більше змісту, ніж

для кого іншого. Я на протязі восьми років повинен був бачити не тільки потворне горе викинутих у канаву дітей, але й огидні духовні злами в цих дітей. Обмежитись співчуттям і жалістю до них я не мав права. Я зрозумів давно, що для їхнього порятунку я повинен бути з ними непохитно вимогливим, суворим і твердим. Я повинен бути щодо їхнього горя таким самим філософом, як вони самі до себе.

В цьому моя трагедія, і я її особливо відчув, читаючи ці записки. І це повинно бути трагедією для всіх нас, від неї ми ухилитись не маємо права. А ті, що переживають тільки солодкий жаль і солодке бажання зробити цим дітям приємне, ті просто прикривають своє святенництво цим щедрим і тому дешевим для них дитячим горем».

Крім колонії в Куряжі, я бачив біля Харкова ще колонію імені Ф. Е. Дзержинського. В ній тільки сотня чи сто двадцять дітей, і, очевидно, вона заснована для того, щоб показати, якою, в ідеалі, повинна бути дитяча трудової колонія для «правопорушників», для «соціально небезпечних». Вона розташована в двох поверхах спеціально побудованого для неї приміщення на дванадцять вікон по фасаді. Три майстерні — деревообробна, взуттєва і слюсарно-механічна — обладнані найновішими машинами, забезпечені багатим набором інструментів. Чудова вентиляція, великі вікна, багато світла. Діти — в зручному прозодязі, спальні — просторі, добра постільна білизна, ванни, душі, чистенькі світлі кімнати для навчання, зал для зборів, багата бібліотека, велика кількість учбового приладдя, скрізь блиск, чистота — все це зразкове, «напоказ», та й дітей підібрано теж «наче напоказ», — такі всі здоров'яки. В цій колонії можна багато дечого навчитись організаторам таких установ. При колонії — багатообладнаний радгосп, влітку діти працюють на полі.

Потім — Бакинська колонія на 500 чоловік, два корпуси за містом, серед випалених сонцем горбів, на сірій, сухій землі. Вона недавно заснована і перебуває в періоді організації, але діти вже мріють про те, як вони влаштують зоосад. Напружено їй весело кипить мурашина робота маленьких, засмалених сонцем людей. Колонією завідує людина, закохана в свою справу так само пристрасно, як А. С. Макаренко.

Загалом я бачив близько 2 500 «безирегулярних», і це

лишиться одним з найглибших вражень до кінця мого життя. Напрочуд стійкі та своєрідні люди повинні виробитись із цих дітей, бадьорих, здорових, захоплених серйозною працею.

В кожній колонії я мимоволі згадував німецьких дітей «воєнного часу» в Херінгсдорфі, влітку 22 року. Їх там було, здається, більше тисячі рахітиків, золотушних, туберкульозних, короткозорих. У хорошу погоду вони з ранку до вечора грались на піску пляжу, купались у морі. Зібрані були діти віком від шести до дванадцяти років, але трудно було догадатися — кому з них вісім, кому дванадцять,— всі вони були вимучені голодом, отруєні «ерзац»-харчами, наділені хворобами, і багато з них здавалися старенькими карликами. Серед цього племені невинно потерпілих за гріхи батьків особливо трагічне враження справляли маленькі люди в темних окулярах чи в «окулярах стариків» з дуже сильними скельцями.

А в той час як на піску пляжу невесело гралися сотні живих докорів негідникам, які, задовольняючи свою жадобу влади, жадобу грошей, почали найзлочиннішу європейську бойню, в той час, як напівголодні діти втомлено йшли їсти свій гіркий хліб,— в цей час тут-таки, недалеко від них, один з дітей Вільгельма Гогенцоллерна превесело грався м'ячиком на тенісі, а в купальнях товстенні бабегі, наложниці шибєрів, ожирілі разом з ними від випитої крові, тупали двопудовими ножищами, витанцюючи в купальних костюмах фокстроти.

Творець культури — людина, людина ж і мета її. Основною особливістю справді культурної людини мало б служити саме усвідомлення нею відповідальності її перед спадкоємцями й продовжувачами її роботи — перед дітьми. Дивно, наскільки ще слабо розвинене це усвідомлення.

Я добре пам'ятаю, як обурювались «культурні» батьки системою викладання в гімназіях дореволюційного часу, найбезглуздішим підручником російської історії Іловайського, катехізисом Філарета, грецькою мовою. І так само добре я знаю, що ці ж самі батьки влаштовували дітям своїм драматичні сцени, доводили їх до істерики, а в двох випадках — до самогубства, саме тому, що діти не могли подолати труднощів грецької мови й погано засвоювали дурниці Іловайського та Філарета.

В комуні «Авангард»,— до речі, дуже добре описаний Федором Гладковим¹,— я сказав організаторові комуні Лозницькому:

— Хороші у вас діти!

— Тому, що живуть не в сім'ях,— зразу відповів він, а хтось із комунарів додав:

— У вас про нову людину говорять та пишуть, а ми ось практично пробуємо допомогти їй вирости...

Додаточок цей прозвучав досить ехидно і мовби ви-кликом на словесний поєдинок, а в словах Лозницького я відчув, що громадське виховання дітей для нього — практична справа, продумана й вирішсна. Він, Лозницький, людина середня на зріст, зовні «звичайний хлібороб», ви-сушений сонцем, степовим вітром і турботами про свою маленьку державу. На неголеному обличчі металево бли-щать очі, напевно досить зіркі. Помітно, що він не дуже радий приїздові гостей, він живе вже в своєму світі, і лю-ди, що з'явилися звідкись іздалека, мало цікаві йому. Та, здається, і всі товариші його любуються гостями як неробами. Говорить Лозницький коротко, діловито, «кон-спективно» і явно не дбаючи про те, щоб переконати сло-вами, але напрочуд уміло показуючи господарство комуні. Він, очевидно, давно вже відвик від «я» і вживає тільки «ми». За кілька годин він тільки два рази гумористично усміхнувся.

— Не знали ми, що мужикам соромно какао пити, а от у «Комсомольской правде» докоряли нас за це. Незрозуміла річ: горілку — пий, а какао — не смій! Так, чи що?

І посміхнувся, по голеному його обличчю ніби веселий вітерець пробіг. А ще посміхнувся він у відповідь на моє запитання: чи правда, що селяни найближчих сіл бажають перебудувати свої господарства теж на комунальний лад і мовби подали немало заяв про це?

— Що ж — не вірите? Може — показати документи?

І слівце «документи» прозвучало в його вустах цілком непохвально для любителів документів. Я згадав, що в такому гордому тоні говорили з поліцією люди, в яких документи були в повному порядку. Цей «звичайний хлі-бороб» стоїть на чолі ста шістдесяті комунарів, у них близько 760 гектарів землі, в 27 році загальний оборот

¹ Ф. Гладков. Коммуна «Авангард», ГИЗ, 1928.

комуни перевищив 800 тисяч карбованців. Продали тридцять тисяч пудів хліба.

— Соціалізм у селі можна вкоренити тільки так, як ми це робимо,— говорить він спокійно і впевнено.— Селянин — він насамперед практик, він добре бачить вигідність колективної праці. Звичайно — господарство нашої комуни не зовсім досконале, одначе мужик рахувати вміє. Край посушливий,— зітхає Лозницький.— От якби зрошення... Води б нагнав нам Дніпробуд цей... Пишуть, що десь добрив багато знайшли?..

Показавши роботу в механічній майстерні та силову станцію, він знову повертається до цієї теми.

— Жінки, либонь, відчують вигоду комуни чи не краще за чоловіків. Бачать, що нашим жінкам легше жити, вільніше, та й діти в них... Ну, дітей ви самі бачили.

Бачив. Десятків зо два добре вгодованих дітей, грудних і однолітніх, спали в загальній спальні. У напівтемній прохолоді її — жодної мухи. Сон дітей оберігає чергова мати. Вона в білому халаті, рухається безшумно. Молода, років двадцяти. В цій же хаті чистенька, світла кімната для дво-трилітніх комунарів, з меблями, відповідними їх зростові, іграшкові столи, стільці.

— Тісно,— скаржиться вчителька й товариш керівник культурної роботи в колонії.

— Так, тісно живемо,— підтверджує Лозницький.— Лісу немає. Школу треба будувати. Школа в нас погана, а нам потрібна зразкова школа. У нас має все бути зразковим. Ці наші чиновники... не розуміють!

Судорожним рухом розгніваної людини Лозницький ховає дужі руки свої за спину і тихенько крякає.

Потім ми обідаємо в їдальні комуни, за дві страви — смачний борщ і смажене м'ясо — з нас узяли по 16 копійок з чоловіка.

— Вода погана в нас,— каже Лозницький в тон глухуватому гудінню електромотора механічної майстерні, де виробляють борони для селян, ремонтують сільськогосподарські машини. Постукують молотки в кузні. Десь близько рохкають свині, комуна налагодила «беконний завод». У дворі, в квадраті низеньких і довгих хат, голосно радиться гурт дітей шкільного віку — все така хороша, міцна дітвора, засмагла на сонці. Вони вже розповіли мені про різноманітність свого життя, похвалились трошки знанням господарства комуни, участю в її роботі. І один

з них, вказуючи на хати жестом господаря, цілком серйозно сказав:

— Ми їх перебудуємо!

А другий, усміхаючись, повідомив:

— Ця — стайнею була, а от у ній люди живуть, і не впізнаєте, що стайня.

Кілька годин у маленькій новій державі схожі на сон. Мені згадалася старовинна книжка зацькованого міщаними, померлого в 1848 році революціонера й атеїста Йоганна Цшокке «Золотороби», я її прочитав, коли мені було років п'ятнадцять, і, прочитавши, теж кілька днів жив, як уві сні.

Коли оглядаєшся назад — бачиш, як надзвичайно далеко втекло життя від минулого і як воно все швидше йде в майбутнє. Лозницький здається мені людиною давно знайомою, — років сорок тому, на безконечних, заплутаних шляхах Росії, я зустрічав людей, схожих на нього. Це були люди, які відірвали себе від землі, від сім'ї, від убогого господарства, що марно виснажувало їх сили, це були вперті шукачі незламно міцної правди, люди, гнані мрією про неї з кінця в кінець країни, з Вологди в Закавказзя, із Смоленська в Сибір. Були ці люди похмурі, недовірливі, не дуже зрячі, інколи — озлоблені марністю своїх шукань, нерідко — буйні, тому що втратили всі свої надії «дійти до правди». Напевне, вони вже загинули за ці чотири десятки років, зносились, розпоршились на шляхах своїх. Не жаль — непотрібні люди.

На їхнє місце життя висуває ось таких, як Лозницький, людей, що знайшли правду, оволоділи нею, бережно, як улюблене дитя, вирощують її, впроваджуючи її в розхитане життя, — будують правду так само, як предки їхні будували посади і фортеці в лісових хашах, серед напівдиких племен.

Лозницький — з тих еретиків, яким був комуніст Ян Гус, спалений на вогнищі, різниця тільки та, що Лозницький і подібні до нього самі розпалюють вогнище, на якому мусить згоріти все, що нагромаджене століттями жахливого життя в душах рабів землі.

Знову — 117 кілометрів — чотири години на автомобілі від села до села. Колись я ходив пішки по рівній нудзі цього краю. Тепер, після того як я пожив у країнах,

де міста й села стоять майже біч-о-біч, ці степові місця здаються мені ще більш пустинними. Про те, що це — не так, я повинен нагадувати собі, тому що враження пустинності, незаселеності зростає. Величезна плоска рівнина розповзлась, розмазана в усі боки до обрїю, місцями вона лиса — хліб зібрано,— але таких лисин небагато, переважають густі зарослі соняшника і широкі смуги кукурудзи: її жирна зелень, чергуючися з яскравим золотом волохатих квіток соняшника, одягає землю степу важкою, пишною шубою.

Наш дуже підтоптаний автомобіль котиться не поспішаючи, хрипить і чхає, здіймаючи хмари пилу. Збоку він, напевно, схожий на жука, так само як і два трактори, що повзають далеко по лисині степу.

— Там радгосп,— сказав один з провозатих, другий поправив його:

— Колгосп.

Цей другий — «товариш із Запоріжжя»,— людина дуже скромна, без «особливих прикмет»; людей такої «звичайної» зовнішності я часто зустрічав серед батраків по економіях України. Незвичайна в ньому місткість його зорової пам'яті і чудове знання краю.

— Тут незабаром пісок буде,— гектарів два,— попередив він шофера.— Ви, товаришу, вертайте ліворуч. Воно не те, щоб справжній пісок, а — дуже м'ята дорога. В цій балочці бандити багато людей порізали,— розповідає він так просто, мовби говорить про кустарний промисел.

— Потім чогось не поділили між собою і один одного почали вбивати. Тут скрізь Махно гуляв. Самих тільки мостів зірвано по всьому краю двадцять вісім. Бачили? Ще багато понівеченого заліза лежить не прибраного біля лінії. Вредний був, сучий син! Багато розпусти і розорення вніс! Ну, є, звичайно, люди, що й розбагатіли біля нього...

Він кременний, міцний, «людина надовго». Дивиться в пустинні далі, спокійно примруживши очі, і, не обурюючись, розповідає:

— Кривава земля. Багато людей побито тут, ну, і самі вони теж чужої крові не жаліли.

— А тепер — розумніше живуть?

— Це — так,— каже він, але, помовчавши, продовжує: — Для себе — розумніше, а для життя — не скажу. Ось — дорога. Хіба це дорога? Тільки мучити коней. А

самі полагодити — не хочуть, все має робити для них місто — «казна», кажуть вони. Не розуміють ще, що розумом тільки для себе вже і не вигідно та й соромно жити...

Він, напевне, з тих «далекозорих», що добре бачать, яка трудна дорога в майбутнє, але їх не бентежать труднощі її.

Пасеться велика череда. Спека і пил. З пустинної землі помалу піднімається село, анархічно розпливаючись по ній, воно могло б умістити невелике повітове місто. На вулиці, безглуздо широкій, можна б побудувати ще «порядок» біленьких хат, довжина вулиці версти зо дві. Скільки землі марнується під нею. На площі, над покрівлею великого будинку, стирчать щогли радіо. Десятка півтора хат покриті не соломою, не комишем, а білою черепицею. Це для мене така ж новина, як радіо на селі. У дворах і на левадах — червоні машини, десь клопітливо стукає молотарка. Біля криниці стоять два вози, навантажені тесом, молодий ставний парубок годує коня, суне йому в зуби краєць житнього хліба. В затінку від другого воза лежить животом до землі бородатий чоловік, перед ним — клітка, в клітці великий білий півень. Скрізь сушиться саманна цегла. Сірі дядьки й жінки дивляться з-під долони на автомобіль, перевантажений людьми, за автомобілем женуться собаки, чоловік з фізіономією «урядника» кинув у собак палицею і, розмахуючи руками, горлає. Горлати — річ марна: собака не може вкусити автомобіль. З поля в село входить гурт дітей, всі — маленькі, років до десяти, серед них — рудувата дівчина, очевидно — вчителька. За селом десятка півтора жінок місить ногами глину; довгий, кощавий старик рубає саман. Будується село.

— Це було бандитське село, — каже товариш і радить шоферові: — Ідьте праворуч, вигадаємо шість верст, а дорога — не гірша...

Знову розгорнувся степ, а хвилин через сорок знову з-під землі підвелось величезне село. Біля містка, на березі брудної річки, через яку легко перескочити, димує велика купа гною, лежить труп собаки, над ними хмара мух; тут же, в синьому диму, вовтузяться троє дітей років п'яти-шести. Дуже знайома картина. Під тинами і в дворах — густючі зарості бур'яну; осінній вітер рознесе насіння його по полях. Хитаючись на всі боки, іде п'яний,

під пахвою в нього буханець хліба, він підперезаний новим мотузком, кінець його змією тягнеться по землі.

Зупинились випити пива. Вмить зібрався гурт жителів, усе люди, мало схожі на селян, всі в міських піджаках, в чоботях. Один з них, давно й дуже знайомий «тип» сільського блазня і штукаря, починає грати звичну роль: веселим голосом, з ехидною усмішечкою в мовби припалих пилом очах, каже, що одні люди їздять на автомобілях, п'ють пиво, а інші — ходять за плугом і пити їм — нема чого.

— Хіба ж усю горілку московську вчора вихли-стали? — питає підліток і ховається за спину чоловіка з величезним животом і такою густою щетиною на обличчі, що мимоволі думається: все його тіло від плечей до п'ят укрите такими ж сірими колючками. Він — у важкому похміллі, дивиться просто перед собою очманілим поглядом маленьких очей, налитих кров'ю, але, мабуть, нічого не бачить. Публіка слухає жарти свого штукаря байдуже, а він жартує вже ласкаво і явно напрошується на пляшку пива.

— Відчепись, — різко говорить йому високий вихрястий чоловік і питає в одного з моїх супутників щось про пасіння, озимину. Крізь розвалений тин бачу сусідне подвір'я, біля стіни хати за столом сидять троє, перед ними на великім глинянім блюді — ячня, пляшка горілки, лисий дід крає хліб, а сусід його, чорнобородий чоловік, ви-мазаний сажею і мастилом, повалив на коліна собі хлоп-чака років семи і чорними руками лоскоче — хлопчик вершить порослям, кричить:

— Пусти, приїхали люди з міста, — ой!

Штукар посмутив і філософствує:

— А ми — знаємо: люди діло роблять, або діло лю-дей? Ми ж не знаємо цього!

В натовпі круг нас жодної жінки, та й на вулицях їх зустрінеш не так часто, як чоловіків, мабуть, усі в роботі. Хлопчик вирвався з рук чорнобородого, відбіг і вилаяв його:

— Чорт залізний!

— А я тебе на трактор не візьму, — погрозив чорнобо-родий.

Ідемо далі по широкій вулиці великого села. Площа, на якій вільно розміститься бригада солдатів, посеред площі — незграбна церква, від її синьої маківки до землі

спускаються білі стіни, церква схожа на огрядну купецьку сваху в шовковій «головці». Знову часом мелькають чистенькі хатки, вкриті білою черепицею. Знову розмахнувся на всі боки степ, густо вкритий золотими бляхами квітів соняшника й густою зеленню кукурудзи.

— Озимина тут вигоріла,— пояснює товариш.

Автомобіль, приглушивши голоси, хропе й крутиться по сірій стрічці дороги, намагаючись вибігти з кола степу, здається, що він весь час бігає тільки по колу. Часто перетинаємо лінію залізниці, проїжджаючи під мостами, майже біля кожного лежить понівечене вибухами залізо. Схили колії заросли бур'яном, згадуються гладенько причесані поля Німеччини, їх майже ідеальна чистота, відсутність рослин-паразитів. Думки весь час забігають у далеке минуле, наче ковзають по колу, поставленому похило, градусів на сорок п'ять... На нижній половині кола — отроцтво моє, юність, на верхній — сучасні діти.

В Москві, на шкільному святі 56 школи, чотирнадцятилітній хлопчик, а за ним дівчина старша за нього не більш як на рік, говорили промови,— хлопчик «про поточний момент і завдання виховання», дівчина «про значення науки». Було зрозуміло, що обидві теми ці не тільки «завчені» ораторами, але вросли в свідомість дітей,— зрозуміло тому, що діти одягли їх у свої слова. Хлопчик, може, несподівано для себе самого, сказав нечувані слова, які вразили мене:

«Наші друзі батьки й матері, наші товариші!»

Говорив він як звичний оратор, вільно, з гумором, навіть красиво; дівчинка говорила з великим напруженням почуття, теж своїми словами про боротьбу знань проти забобонів та марновірства, про «богатирів науки».

«Ну, ці двоє — винятково талановиті»,— подумав я.

А потім на різних зборах я чув не один десяток таких самих ораторів-піонерів. Кожен з них входить у життя з гаслом «Завжди готовий». І в цій готовності продовжувати визвольну роботу своїх батьків-«друзів», роботу створення нових форм життя я чув, звичайно, незмірно більше і змісту і сили, ніж в «аннібалових клятвах» добродушних юнаків п'ятдесятих років і в красномовності всіх народолюбців. Це вже не «милосердя зверху», не гуманізм від розуму, а творча енергія з ґрунту, від коріння життя.

Приїхали до мене тверські піонери, душ десять,— хлопчики і дівчатка. Кімната—маленька, тісна; троє сіли

на стільцях, решта — на підлозі. Зразу впала у вічі невимушеність і легкість їх рухів, усвідомлення дітьми своєї внутрішньої незалежності, звичка говорити з дорослими, вміння запитувати. Сиділи вони, напевне, години півтори-дві, розповідали про своє навчання, екскурсії, про «самодіяльність», розпитували про Італію, про мої враження в Москві. Коли вони пішли, в мене лишилось враження: приходила доросла людина, цікава, весела, з напруженою жадобою все знати, все зрозуміти.

— Обов'язково, товариші, вивчати мови,— сказала одна з дівць.— Обов'язково, якщо ми люди Третього Інтернаціоналу,— строго додала вона, а років їй теж, напевне, не більше п'ятнадцяти. Коли вони пішли, я не міг не згадати, що в їх віці навіть десята частина того, що вони знають, мені була невідома. І ще раз згадав про талановитих дітей, які загинули на моїх очах,— це одна з найпохмуріших плям пам'яті моєї.

...В комуні піонерів десь на околиці Москви, в старенькому двоповерховому будинку діти з гордістю водили мене по своєму господарству, по маленьких чистих кімнатах, з захопленням розповідали про те, як гостювали в них у колонії піонери-французи і маленький француз Леон, не бажаючи повертатись на батьківщину, ховався від своїх земляків, плакав, благаючи, щоб вони залишили його в Росії. Стіни кімнат колонії обліплені яскравими плакатами, діаграмами і малюнками дітей на різні героїчні теми.

— Ну, це — так собі,— правильно сказав про картинки один піонер. Авжеж — «так собі». На одній з них оранжеві хмари схожі формою на французькі булки, зеленувато-сині дерева — на малярні щітки, але голубі плями між хмарами, золотавий пісок і все разом зроблено дуже гармонійно по кольорах. І так завжди, скрізь, де я бачив дітей, виблискували іскорки талановитості.

Показали мені діти «живу газету»,— ряд маленьких п'ес, написаних добрим, легким віршем,— автор віршів — один з визнаних поетів, не пам'ятаю хто. «Передова стаття» — піонерка, чудово декламувала вірші про необхідність культурної роботи на селі. Потім група дівчат жваво розіграла статтю про користь ясел, одна із дівць, що виконувала роль сільської баби, яка не розуміє можливості громадського виховання дітей, виявила безперечний комедійний талант. Друга п'еса-пісня розповідала про

заразливість туберкульозу, і так була розіграна вся «жива газета», з веселим «фейлетоном» і смішною «хронікою». Все це під звуки піаніно, і все зроблено так, що діти непомітно для себе з гарячим захопленням підходять до запитів дійсності, навчаються свідомо ставитись до життя величезної своєї країни.

Показували мені піонери «10 Жовтнів», цікавий вірш для декламації. «Жовтні» були одягнені в шишаки червоноармійців, озброєні списами й щитами і від першого до десятого з'являлись один за одним все більші. Хлоп'ята чудово вміють декламувати хором, прекрасно, легко й вільно рухаються під музику. Вони здорові, веселі, і все, що вони роблять, широко захоплює їх.

Піонерів я бачив сотні в Москві, на Україні, на Кавказі, на Волзі. Прекрасне враження справляють вони. За п'ять місяців тільки один раз діти нагадали мені стару Русь. Це було на вулиці села Морозовки, ішов хлопчик років десяти, а другий, одноліток, сидів на ганку, і от між ними розігрався дуже знайомий, дуже старий і майже алегоричний діалог:

— Мишко, ти — куди?

— Я — нікуди. А ти — куди?

— І я — нікуди.

— Тоді — ходімо разом.

І, наче згадавши, розігравши старий анекдот із дитячої книжки, мовчки, поволі пішли в поле.

Піонери добре знають, куди їм треба йти.

Зовсім безперечно, що в нас, у Союзі Рад, за десять років добре розвинулось усвідомлення відповідальності перед дітьми, про це краще за все говорить факт зниження смертності дітей до п'ятилітнього віку, здоров'я шестнадцятилітніх і «підлітків». Не можна заперечувати і той факт, що, незважаючи на житлову тісноту в містах, — побутові умови життя дітей значно поліпшені. З перших же днів народження про них починають розумно дбати. Ясла, дитячі садки, гімнастика, екскурсії — все це, ясна річ, повинно дати і дає чудові результати. Інколи здається, що діти розвинуті невідповідно їх вікові. Але це здається лише в ті хвилини, коли, згадуючи одноманітність минулого, забуваєш про безперервний потік нових «вражень буття».

Організована і правомочна участь у громадських святах діє на розум і уяву дітей, звісно, сильніше, ніж діяла

на «колишніх дітей» підневільна участь в церковних службах, хресних ходах і військових парадах «царських днів». Місце чудес, про які батькам і матерям — «колишнім дітям» — розповідали баби і діди, зайняли дійсні, доступні спостереженню чудеса, дитина бачить їх і знає, що ці чудеса творить його батько. Це батьки влаштували гучномовці радіо на площах міст, у квартирах, в сільських клубах, в хатах-читальнях. Батьки літають у повітрі на машинах, зроблених ними ж,— діти знають це, вони були на фабриці аеропланів, на автомобільному заводі, на силовій станції.

Все, що будить мислення, уяву дитини, робиться не якимись невідомими силами, а ось цією важкою милою рукою, яка зараз гладить голову свого жовтеняти чи піонера. В школі йому, жовтеняті, зрозуміло розповідають про те, які прості всі чудеса, як повільно, з якими зусиллями батьки навчилися робити їх. Уже нудно слухати про «килим-самольот», коли в небі гуде аероплан, і «чоботи-скороходи» не можуть здивувати так само, як не здивує плавання «Наутілуса» під водою, ні «Подорож на місяць» — діти знають, бачать, що вся фантастика казок втілена батьками в дійсність і що батьки цілком серйозно готуються летіти на місяць. Батько може розповісти про героїчні битви Червоної Армії цікавіше, ніж баба чи дід про подвиги казкових богатирів, і може розповісти про свої подвиги партизана, в яких чудесного не менше, ніж у будь-якій страшній казці. Дійсність розгортається перед дітьми не як дуже складна плутанина незрозумілих явищ, суперечливих фактів, а як наочний процес роботи батьків, які, руйнуючи віджилиу дійсність, творять нову, в якій діти будуть жити ще вільніше й легше.

Я не проти фантастичних казок, вони — теж хороша, добротна людська творчість, і, як ми бачимо, багатьма з них передбачена дійсність, багатьма передбачені і ті дивовижні подвиги безстрашності, самозречення заради робітничої класової справи, про які розповідають книги, присвячені описові класової війни 18—21 років. Ні, я не проти героїчної фантастики старих казок, я — за створення нових, таких, які повинні перевиховати людину з підневільного чорнороба чи байдужого майстрового на вільного активного художника, що творить нову культуру.

На шляху до створення культури лежить болото особистого благополуччя. Помітно, що деякі батьки уже по-

грузають в це болото, добровільно йдуть у полон міщанства, проти якого так самовіддано, героїчно боролись.

Ті батьки, які розуміють всю небезпечність такого відступу від завойованих позицій, повинні добре пам'ятати про свою відповідальність перед дітьми, якщо вони не бажають, щоб знову повторилась нудна міщанська драма розладу «батьків і дітей», щоб не виникла трагедія нового громадянського розбрату.

III

В 17 році, в Петрограді, біля цирку «Модерн», після мітингу, зібралась на вулиці юрба різношерстих людей і теж влаштувала мітинг. Переважав у натовпі дрібний обиватель, оглушений, роздратований промовами ораторів, було багато жінок — «домашньої прислуги». Душ півтораєста тісно збилися в незграбне тіло, а в центрі його — десяток солдатів, вони сердито покрикували на одного із своїх товаришів, рослого, бородатого, в залізному котелку на голові, з гвинтівкою за гострим плечем. Обличчя в нього просте, дуже плоске, ніс широко розплився по щоках, синюваті очі опуклі. Залізний котелок, приплюснувши це обличчя, зробив його трошки смішним. Права рука — на забрудненій і скрученій перев'язі, але долоня її вільна, і пальці безперервно ворухаться на грудях, почихуючи дряхлу, потерту шинель.

Коли на нього кричали кілька голосів зразу, він мовчав, притуляючи ліву долоню до бороди, закриваючи рота, а коли навколо ставало тихше, він, погладжуючи долонею приклад гвинтівки, говорив виразно, діловито й не хвилюючись:

— Що ж, я сам — селянин, тільки бачу, що робітники розуміють свій інтерес краще від мужиків. І жалю до себе у робітників менше...

Розштовхавши солдатів, до нього просунулась велика, червоношока жінка й сказала:

— Де-зер-тир ти! І всі ви — дезер-тири!..

Він одмахнувся від неї, наче від мухи, і говорив далі тоном розмірковання:

— Мужик побунтує — на коліна стає, пробащення просить, а робітник у тюрму йде, в Сибір. В п'ятому році тут

тисячі робітників перестріляно, а — скільки по всій Росії, в Сибіру — ліку немає.

Знову, прикривши рота, ніби затикаючи його бородою, він продовжував, коли озлоблені люди викричались:

— Я це, не хотівши образити, сказав, а тому, що робітники, які розумніші, йдуть за ними, за більшовиками...

На нього знову закричали десятком голосів, він знову помовчав, потім, піднісши голос, уперто продовжував:

— Це все брехня. Германець — теж солдат, а солдатові солдата купити нічим...

Тут хтось погодився з ним:

— Правда...

— І щодо більшовиків — брехня. Це тому брешуть, що трудно зрозуміти, як це люди проти свого інтересу радять робітникам і селянству брати владу в свої руки. Не було цього, тому й незрозуміло, не віриться, на їхнє горе...

— І — брешеш! Горе не їхнє, а — наше! — крикнув якийсь власник горя.

— Вони говорять правильно, справді так виходить, що ми самі собі вороги, — говорив солдат, поплескуючи долонею по прикладу гвинтівки. — Оцю річ, зброю, може, зять мій зробив, він у Тулі на ружейному заводі. А дядько мій, може, залізо для неї добув. От яка справа. Тепер дивіться: може, нам з цих гвинтівок наказано буде в народ стріляти, як у п'ятому році. А для чого?

Він випростався, пересунув котелок на потилицю, витер долонею спітнілий лоб.

— Для захисту дурості нашої, убогості, от для чого. З якого інтересу три роки з германцями воюємо? Розумієте ви це?

Люди, — одні лаються, інші мовчки, — відходили геть, але він, мов не помічаючи цього, дивлячись прямо перед собою, говорив все густіше й міцніше.

— І виходить, що більшовики правильно радять: пакость цю треба викоренити, — безневинне проліття крові й розор життя. Ніхто, крім них, цього не радить, хоч усі почали говорити з нами ласкаво. А викоренити можемо одні ми, робочий народ. Шабаш, і — більше нічого. Треба зрозуміти, що ми панам не слуги, а годувальники, і годі нацьковувати нас на свою ж кров-плоть.

Тут солдат цей почав говорити, понизивши голос до ричання, насуваючись грудьми на людей, розмахуючи ру-

кою. Навколо нього стало просторіше, і я запитав: звідки він?

— А тобі нащо знати? — грубо відповів він і, важко тупнувши ногою, сказав: — Я — от із цієї самої землі, — ну? Солдат, як бачиш. Був на японській війні, от і тепер теж воював, а більше — не бажаю. Розбудили, прокинувся. І я тобі, пане в капелюсі, прямо скажу: землю ми обов'язково до своїх рук візьмемо, — обов'язково! І все на ній перебудуємо...

— Кругла буде, як кавун, — насмішкувато вставив другий пан, у кепці.

— Буде! — підтвердив солдат.

— Гори зриєте?

— А — що? Заважатимуть, і гори зриємо.

— Ріки назад потечуть?

— І потечуть, куди вкажемо. Чого смієшся, пане?

Насміхався товстенький, круглолиций чоловік з чорними вусами.

Солдат схопив його за плече, трусонув і сказав у обличчя йому:

— Дай час, прийде до розуму народ, він тобі, дурневі, таке покаже, що в пояс уклонишся.

І, відштовхнувши пана в кепці, солдат твердим кроком вийшов з поріділого натовпу.

Дома я записав цю сцену так, як відновляю її тепер тут. Я зберігав її, сподіваючись використати в кінці книги, давно задуманої мною. Мені для кінця книги дуже дорогий і важливий цей солдат, у якому прокинулася людина — творець нового життя, нової історії. В моїй панасхиді минулому він повинен співати басом. Якщо він живий, не загинув на фронтах громадянської війни, він, напевне, зайнятий якою-небудь простенькою справою наших великих днів.

Згадав я про нього на Дніпробуді, і три дні, прожиті мною там, образ його невідступно супроводив мене, ніби питаючись:

«Ну — що? Правильно я говорив?»

Так, він говорив правильно. На Дніпробуді воля і розум трудового народу змінюють форму і обличчя землі. Десятки й сотні робітників, свердлячи камінь берегів Дніпра електричними свердлами, рвуть стародавню породу рідким повітрям, інші десятки переносять, пересвозять з місця на місце сотні тисяч кубометрів землі, землю

викушують залізні щелепи екскаваторів, вона здається легким порошком під руками колективної людини, яка буде для себе нове життя. Коли бачиш, як сміливо і просто поводить ся з нею звичайний робітник, маленька людина, як покійно підкоряється вона його розумній силі,— по-дитячому наївною здається давня казка про Святогора-богатиря, який не міг перемогти «тяги земної». Ця казка вельми страхала безнадійною своєю містикою любителів пофілософствувати про таємні сили природи та слабкість людини перед ними. Жахалися, щоб заспокоїтись.

Стиснутий з обох берегів залізними греблями, бушує Дніпро, але сердитого плескоту його хвиль об залізо і камінь не чути в скреготі свердел, в ударах молотів по лункому залізу, у вигуках робітників, в цій могутній звуковій «сировині». Мені здається, що люди швидко вже розкладуть цю різнозвучну «сировину» на ноти, гармонізують її, створять героїчні симфонії.

Стальні жала свердел вгризаються в каміння, сповнюючи повітря дивно сухим шумом, здалеку цей шум звучить як одночасний спів багатьох басових струн віолончелі. Лунко й строго ритмічно падають удари американського крана, забиваючи «шпунт». Мимоволі згадуєш слова Олександра Блока: «Культура є музикальний ритм». «Дух музики поєднався віднині з новим рухом, що йде на зміну старого».

Тут, милуючись відважною роботою людей, весь час згадуєш минуле, і це дуже допомагає правильній оцінці нинішнього.

Серед скель, розірваних вибухами, кремезний хлопець, густо напудрений пилом, свердлить камінь, діючи силою, від якої руки й плечі його безперервно дрижать важким дрожем. Коли я взявся за ручки свердла, мене струснуло, як малу дитину, струснуло не тільки тому, що я торкнувся блискавичної сили, але й тому, що силою цією володіє дев'ятнадцятилітній селянин Смоленської губернії — чоловік, перед яким, мабуть, півстоліття дуже цікавого життя й роботи. Я, звичайно, заздрю йому, але й радий за нього. Ця радість природна: вимірюючи час не тільки роками мого особистого життя, я не можу забути, що життя моє почалося при вогні лучини і лойової свічки. А також я добре пам'ятаю, що в 96-у році, коли по вулицях Нижнього-Новгорода пішов перший вагон трамвая, такі

хлопці, як цей,— теж смоленські землекопи,— стрімголов розбіглись геть від «чортової карети».

Дати загальну картину всієї роботи на Дніпробуді я не в силі. Я прожив там три доби — надто мало для того, щоб досить яскраво намалювати картину грандіозної праці. Там дуже багато такого, що я бачив вперше в моїм житті, і вже надто багато стерто, знищено того, що я бачив сорок років тому. Тоді я ночував тут на березі Дніпра проти острова Хортиці, на теплому камінні. Ввечері довго розмовляв з менонітом, на якого мені вказали як на людину великої мудрості.

— Багато вас таких швендяє по землі,— сказав мені цей мудрець, і це було найправильніше з усього, що говорив він, маленький, сухенький, заласканий людьми до утоми і аж наче до презирливості до них.

Думаю, що в той час ще не винайшли розумного і слухняного американського крана, яким тепер забивають залізні «шпунти» в камінне дно шаленого Дніпра. Тоді в порту Феодосії забивали палі «вручну», з копра. Тоді не існував екскаватор, залізні пригорщі якого черпають землю й дрібне каміння легко, як воду. Машина ця рие шлюз; нею на диво ловко управляє чорний від мастила чоловік, оцей — справді мудрий. З глибокого котлована величезні насоси викачують воду, круглі пащі труб переливають її в Дніпро. Коли дивишся на товсті струмені води, здається, що не з річки, а з землі витягають її жили. Сотні людей здирають з землі товсту кам'яну шкіру, і бачиш цю безплідну землю воістину в руках людей.

День на Дніпробуді починається вибухами, вони ж і закінчують день. У мене непогана зорова пам'ять, і мені дивно бачити, як помітно, за кілька годин роботи, змінились контури берегів. І дивно знати, що каміння руйнують рідким повітрям, це не тільки дивно, а й дуже весело.

У 87 році мене в Казані судив — по «14 правилу святого Тимофія, єпископа Олександрійського»,— церковний — «духовний» — суд, якийсь ієромонах, священник і соборний протоієрей Маслов.

Засудили мене до «епітимії». Не пам'ятаю, в якій формі, здається, на сорок ночей молитви у Феодорівському монастирі. Я відмовився підкоритися постанові суду. Тоді ієромонах, дідок із зеленими очима, вперто й грізно почав доводити мені, що я — злодій, пробував украсти життя, яке належить цареві, хазяїну моему земному, а душу, яка

належить богові, батькові моему небесному, хотів продати ворогові його — сатані. Я сказав, що вважаю себе за єдиного законного хазяїна життя й душі мсеї. Ієромонах крикнув:

— Мовчи, безумче! Що — зухвалі слова твої? Повітря! Закон же церкви — камінь.

Бачачи, як повітря, стиснуте до стану рідини, холодне, але пекуче, як розтоплений метал, легко підривало могутню, древню породу, я не міг не згадати слів ієромонаха.

На моїх очах була зірвана величезна скеля — Богатир, якщо не помиляюсь. Ми стояли за дві сотні кроків від неї, коли вона кілька разів глухо охнула, здригнулась, окуталась білими хмарами; дивно швидко розтанули ці хмари, а скеля здалась мені ширшою, нижчою, але загальна форма не дуже помітно змінилась, тільки тріщини стали більші, глибші. Я був здивований, не помітивши жодного, навіть маленького камінчика, викинутого в повітря.

— Цього й не треба, — пояснив мені один з будівників, інженер. — Навіщо витрачати енергію даремно? Ми навантажуємо заряд до максимуму його сили, і вся вона витрачається на внутрішнє руйнування породи, а на бризантну розкидну дію вибуху не лишається нічого.

Мені дуже сподобався такий економний метод руйнування. Було б чудово, якби можна було перенести його з області техніки в область соціології. А то от міщанство, підірване економічно, широко розкидане «бризантною» дією вибуху і знову дуже помітно востає в нашу дійсність.

Вночі, над рікою і далеко по берегах спалахують голубі вогні електричних ліхтарів. Дніпро захлюпує їх шовкові відбиття, але вони світяться на темних хвилях, як шматки неба в хмарах, гнаних вітром. Я стою на балконі другого поверху, любуючися грою вогню на воді і химерними тінями в кам'яних вибоях спотвореного берега. Тіні розкидані на диво вигадливо, схожі на клинопис і викликають бажання прочитати їх.

— Весною над покрівлею цього будинку буде одинадцять метрів води, — спокійно розповідає інженер.

Мовчу, міркуючи: будинок стоїть метрів на десять вище від рівня води.

— Утвориться озеро до тих двох ліхтарів, — бачите?

Бачу. Ліхтарі дуже далеко, серед сіруватих, безплідних горбів.

— А вгору по течії — за міст.

Міст висить над рікою на висоті не менше двадцяти метрів, але мені кажуть, що він теж опиниться глибоко під водою. Дуже трудно уявити озеро такого об'єму і такої глибини, підняте на ці гори.

Згадуються слова одного з біблейських пророків, який, мабуть, передбачив розвиток трудової техніки в ХХ сторіччі: «На горах стануть води».

— В давнину такі грандіозні фокуси, кажуть, робив бог, — зауважую я. — Поганий був будівник, нам доводиться переробляти все по-своєму, по-новому.

Потім інженер розповідає, що цей мереживний і наче повислий в повітрі міст був зірваний бандитом Махно.

— Висадили невміло, посередині, а треба було рвати в п'ятці, з берега, тоді весь міст рухнув би в Дніпро.

Дикий «батько», мабуть, був би вкрай ображений убивчою зневагою, з якою говорять про його невміння руйнувати мости.

— Ми хотіли відправити цей міст на Турксиб, але відмовились від цієї думки: розібрати й перевезти його туди коштувало б дорожче, ніж побудувати новий там, на місці.

Теплий оксамит ночі розкішно вишитий, прикрашений голубим сріблом вогнів, у п'ятмі навально котяться хвилі Дніпра, ріка наче хоче вилитись у море раніше, ніж люди візьмуть її в полон і примусять працювати на себе. Все навколо казкове. Казковий голубий вогонь, породжений силою падіння води. І казковий цей сильний чоловік поряд зі мною, людина, що перетворює обличчя землі, такий зовні спокійний, але твердо впевнений у непереможній силі знання і праці.

Він іде відпочити, я теж спускаюся вниз з піщаного горба, на якому стоїть будинок, йду по розгруженій дорозі до ріки. Біля штабеля колод, пригнаних плотами з верхоріччя Дніпра, купка людей, душ п'ять. Крізь присмерк тихим струмком тече каламутна мова:

— Дніпро — це, як кажуть, стихія, вільна сила, значить, залізними перегородками її на шляху до моря не вдержать, ні. От подивимось, що скаже весна, повіць...

Я знаю, що це говорить бездіяльний, ситенький старичок, дуже акуратно вдягнений і схожий на дячка. Ранком

він підходив до мене і з повагою надмірною, фальшиво усміхаючись, запитував, чи не пам'ятаю я казанського крендельника Кувшинова. Потім, протягом дня, я кілька разів бачив у різних місцях його постать, схожу на тінь. Він з тих старичків, яким усе, чого вони не розуміють, здається дурним і шкідливим. Поволі ступаючи, чую його повчаючий голосок:

— Кожній ріці призначено текти в простір, і життя людське теж у простір майбутнього тягнеться тихенько, ота-ак...

Дуже постарів, та все ще живий той казковий, але не вельми дотепний хлопець, який на весіллі співав за упокою.

Дивно, що і в наш час справді великих задач є молоді люди, які співають в тон таким старичкам.

При першому, загальному погляді на роботу Дніпробуду бачиш, що всі зусилля людей скеровані на приборкання норовистої ріки. Але вже скоро забувається про те, що Дніпро не приборканий, і здається, що з ним — покінчено. Уже збудовано ціле містечко кам'яних будинків, діє фабрика-кухня, школа, театр, розклеєні афіші про гастролі артиста Александрінського театру Юр'єва. По широких вулицях новенького, веселого міста бігають здорові діти, мелькають червоні пов'язки комсомолок, галстуки піонерів.

У просторій, світлій їдальні фабрики-кухні, в кутку, за столом, покритим чистою білою скатеркою, прикрашеним якимись рослинами в квіткових горщиках, сидить чоловік, обідає і водночас читає газету. Він весь з голови до ніг вкритий пилом, рудувате волосся його теж сильно напудрене. Розстебнутий комір сорочки оголює дуже білу шию і такі ж груди. Їсть він похапцем, і хоч дивиться не в тарілку, а вбік, у газету, проте цілком влучно попадає виделкою в шматки м'яса. Читаючи, він посміхається, киває головою, але раптом, нахмурившись, нагнувся ближче до листка газети. Дві ставні прибиральниці в білих хустках перешіптуються, милуючись ним, — чоловік красивий.

От він сердито і машинально ткнув виделкою в тарілку, — кусок м'яса вискочив на скатертину, хлопець встромив у нього виделку, а на скатерті лишилась пляма. Тоді хлопець почервонів, озирнувся і, бачачи, що прибиральниці посміхаються, почервонів ще густіше, уже до плечей і, теж посміхаючись, винувато розвів руками.

— Сплюхував,— сказав він прибиральникам.

Це, звичайно, дрібниця. Але вона мені сподобалась. Мені здається, що за нею криється нове й правильне ставлення до громадського добра.

Я надто часто говорю про себе? Так, це — правда! Але як же інакше?

— Я — свідок тяжби старого з новим. Я даю свідчення на суді історії перед лицем трудової молоді, яка мало знає про прокляте минуле і тому нерідко занадто погано цинить теперішнє, та й не досить знайома з ним.

Мені, звичайно, відомо, що Дніпробуд відвідують численні екскурсії молоді, але я бачив людей, які живуть за десятки кілометрів од цієї грандіозної будови і не тільки не відвідали її, навіть не мають уявлення про те, для чого затіяно цю роботу і яке значення вона матиме для України.

Поезія трудових процесів все ще не досить глибоко відчувається молоддю, а пора б уже відчувати її. В Союзі Соціалістичних Рад трудяться вже не раби, покійно виконуючи накази господарів, в Союзі працюють на себе вільні люди. Якщо раніше смисл праці був незрозумілий робітникові, якщо раніше меншість багатіла, а трудовий народ залишався убогим, то тепер же це відношення докорінно змінилось і все, що робить робітник, робить він для себе, на завтрашній день.

Але й раніше, в умовах підневільної і частенько безглуздої праці, робітник все-таки міг і вмів працювати з тією полум'яною насолодою, яку називають «пафосом творчості», яка може бути виражена в усьому, що робить людина: чи робить вона посуд, меблі, одяг, машини, картини, книги. Саме в праці, і тільки в праці, велика єсть людина, і чим палкіша її любов до праці, тим величніша вона, тим продуктивніша, красивіша її робота.

Є поезія «злиття з природою», заглиблення в її фарби і лінії, це — поезія пасивного підкорення даному зором і умоглядом. Вона приємна, заспокоює, і тільки в цьому її сумнівна цінність. Вона — для покійних глядачів життя, які живуть осторонь від нього, десь на берегах потоку історії.

Але є поезія перемагання сил природи силою волі людини, поезія збагачення життя розумом і уявою, вона велична й трагічна, вона збуджує волю до діяння, це — поезія борців проти мертвої скам'янілої дійсності для творців нових форм соціального життя, нових ідей.

Пробігши від Петрозаводська на Кем два-три перегони, наш поїзд зупинився, і в ту ж мить під вікнами вагона замелькали фігурки різноманітно одягнених дітей. Командувала ними дівчина невисока на зріст, моторна, з веселим обличчям і розумненькими очима.

— Ну, де ж він? Чому він не покажеться нам? — вимогливо покрикувала вона, легко, як м'ячик, підстрибуючи, намагаючись зазирнути у вікно. Мова йшла про мене, а дівчина виявилась «вожатою» делегації піонерів Північного краю. Вони їхали «на зліт» у Мурманськ. Ввечері вся делегація, дванадцять дуже милих душ, прийшла в наш вагон і години три показувала нам «живу газету», шумовий оркестр, співала пісні, декламувала. Все це робилось дуже вміло, з гарячим захопленням, робилось як «своє», не збуджуючи ніяких думок про «виучку». Особливо виділялась своєю явною талановитістю тринадцятилітня дівчинка, колишня «безпритульна». Маючи чудовий слух і вже непогану техніку, вона грала в «шумовому» на гітарі. Було ясно, що цій дівчині є чим відповісти товаришам за їх любовне ставлення до неї. На барабані грав тоненький кучерявий хлопчик, здається — єврей, на трикутнику, мабуть, карел. Були карелки й серед піонерок. Мені цікаво відзначити різницю національностей тільки тому, що дітей, видно, вже не цікавить це, для них уже не існує фінів, євреїв, татар.

Ось випадок, коли багато хто із старих півнів і курей могли б повчитись у курчат!

Багато пісеньок у дітей зроблено дуже дотепно, в тоні самокритики, в них влучно висміюються лінощі, недбале ставлення до своїх піонерських справ і завдань, і з цих пісень добре бачиш, наскільки глибоко розвинутий у дітях соціальний інстинкт, яка близька їх почуттям і розумові швидкоплинна дійсність, як широко вони знають її. Є й інші пісні, це вже римовані потиличники дорослим, і, мабуть, багато дорослих слухають ці пісеньки, не відчуюючи ніякого задоволення.

Коли діти втомилися знайомити нас із своїм невичерпним репертуаром, почалась хороша розмова. Мої товариші запитували дітей про їх життя й роботу, а я слухав і думав про те, який широкий інтерес дітей до політичного й культурного життя країни. Матеріали для таких

дум дала мені, звичайно, не ця випадкова зустріч з піонерами.

У мене назбиралось багато листів школярів, піонерів, колишніх «безпритульних» і «одиначок»,— дітей міста й села з усіх кінців Союзу Рад. Все це — документи високого інтересу і найсерйознішої соціальної значимості, хоч більшість авторів листів — люди віком від семи до шістнадцяти років. Не думаю, щоб до Жовтневої революції можливий був у дітей такий живий і, головне, вимогливий інтерес до літератора. Звісна річ, я не вважаю себе за єдиного серед сучасних письменників, який збуджує таку напружену і, повторюю, вимогливу увагу дітей. Напевне, є й інші літератори, яким діти шлють десятки листів. Ці листи — незаперечний доказ того, наскільки глибоко проникає в свідомість дітей процес зростання нової культури. Ці листи мають дуже серйозне виховне значення і для батьків, а тому я пропонував би товаришам літераторам опрацювати документи ці в нариси і публікувати їх.

Широта інтересу дітей до політичного й культурного життя явно росте з року в рік, їхні запитання стають все різноманітніші, і вже фізично неможливо відповідати на кожен лист дітей-кореспондентів. Та й не вмію я говорити з дітьми досить просто, з тією мудрістю, з якою вони задають свої різноманітні й складні запитання.

Мене бентежить: в якій мірі діти повинні знати минуле, знати всю ту потворну й жахливо нелюдську і найпошлішу дійсність, під гнітом якої жили прадіди, діди і проти якої повстали батьки, для того, щоб створити для дітей нову дійсність? У минулому є багато такого, що я, навіть тепер, закінчуючи своє життя, хотів би забути. Мені дуже заважає говорити з дітьми впевненість, що світові необхідні люди інакшого досвіду, інакших знань, ніж мої хаотичні знання, мій тяжкий досвід. Сучасні діти здаються мені людьми іншої мудрості, ніж мудрість їхніх батьків. Я думаю, безліч дитячих листів і спостереження за дітьми вже дають мені право сказати: у дітей помітно й швидко зростає почуття колективізму, засноване на свідомості успішності колективної праці. Діти ростуть колективістами — ось одне з великих завоювань нашої дійсності, я вважаю його незаперечним і все більш глибоко вступаючим у життя. Противники соціалізму, напевне, скажуть: зростання індивідуальності утруднене,

індивідуальність стирається впливами, тиском колективу. Це старовинне обшарпане заперечення, звісно, не втрачає свого значення для людей духовно сліпих, але зрячому цілком зрозуміло, що колектив створює людину цілком інакшої індивідуальної психіки, активнішої, стійкішої, що черпає волю до дії, волю до будування життя з волі колективу.

Сидячи поруч з одним із моїх товаришів, вожата, наморщивши лоба, каже йому:

— Ви, здається, горілку пили? Глядіть, вичистять з партії.

Скромний, задумливий, крутолобий чоловічок неголосно додає, блиснувши голубими очима:

— Всіх п'яниць я б вичистив.

Про іншого, мабуть, такого ж чоловічка, мені розповідали в Мурманську. Батько в нього дуже пив. Маленькому чоловічку не сподобалось це, він влаштував у себе дома «куток антиалкоголіка». Дістав десь плакати й картинки, які зображували шкоду алкоголізму, обклеїв ними стіну, роздобув брошуру й почав повчати батька. Батько побив його, порвав брошуру, картинки. Але маленький борець виявився людиною сильної волі — він знову влаштував «куток». А батько — знову побив його, і все зруйнував. Це повторювалось одинадцять разів. На дванадцятій у батькові пробудилась людина, і тоді він сказав синові-переможцеві:

— Ну, досить! Не буду пити.

І — кажуть — не п'є. Я — вірю, що справді не п'є. Незручно не вірити в хороше, якщо навіть газета паризьких білогвардійців «Последние новости» повідомляє про такі факти, черпаючи їх із сторінок «Известий»:

ДІТИ ВЧАТЬ БАТЬКІВ

В Саратові до млина № 25 з'явилась цими днями опівдні велика дитяча демонстрація. Дітей було до 400 чоловік. На дверях млина демонстранти прибили плакат: «О 12 год. дня нальотом червоного загону по боротьбі з пияцтвом захоплений у полон млин № 25». Між робітниками, що висипали до воріт, і демонстрантами почались мирні переговори. Начальник штабу дітей-демонстрантів коротко заявив: «Ми проти п'яниць батьків. Вимагаємо дати можливість готувати уроки. Замість горілки купувати більше книг. Добитися закриття пивних».

Над цією заміткою вміщено іншу:

ПЕРЕМОГА ЗУБНОЇ ШІТКИ

В місті Нижньоподільську учні школи I ступеня після бесіди зубного лікаря в школі виносять постанову:

«Домогтися, щоб кожному з нас батьки купили зубну шітку і щоб вони самі чистили зуби». Після двотижневої атаки зубні шітки енергією школярів були запроваджені в селянські хати. Але як користуватись ними?

З цією метою влаштовується «генеральна репетиція» — чистка зубів у школі. В класи доставляється тепла вода, зубний порошок, і учні, під наглядом педагогів, учаться чистити зуби, а після повернення з школи учні проробляють цю репетицію з рідними.

Повідомляти своїх читачів про такі факти радянської дійсності — це не в звичках редакції «Последних новостей». З настирливістю майже ідіотською вона «освітлює» на сторінках газети своєї явища негативного характеру, черпаючи їх з матеріалів нашої самокритики. Але ми бачимо, що навіть вороги трудового народу інколи — розуміється, дуже рідко — все-таки відзначають позитивні явища радянського життя. Відзначають, напевне, «згнітивши серце» і, може, тому, що їм набридло занадто часто друкувати замітки такого роду, як ось ця:

МАЛОЛІТНІ ВБИВЦІ

В ніч проті середи, минулого тижня, у Воскресоні по-звірячому зарізано старуху Баррі. Протягом п'яти днів поліція розшукувала вбивців і заарештувала їх тільки 7 квітня ввечері. Одному з них п'ятнадцять років, другому чотирнадцять. Убив стару старший Луї Ельє, який служив хлопчиком для посилок у дансінгу в Дьєппі, молодший — Еміль Легуен був «навідником». Учора вбивців доставлено у Воскресон, де в будинку Баррі судовими властями відтворено картину злочину. Поліція насилу оберігала малолітніх злочинців від розлютованого натовпу, який зібрався біля будинку. Заплаканий Легуен докладно розповів, як разом з товаришем він зарізав стару. Вбивство було задумане задовго, і план був вироблений в усіх подробицях. О 9 годині вечора, у вівторок, хлопчики проникли в сад. Оскільки обидва вони дуже малі на зріст, їм довелось приставити до стіни залізний садовий столик, щоб добратись до вікна. Проникши в будинок, хлопчики почали грабувати. Світло свічки розбудило стару. Ельє схопив залізний лом і проломив старій череп. Не знаючи, чи померла вона, хлопчик продовжував бити стару ломом, пски голова її не перетворилася в безформну скривавлену масу. Грошей убивці не знайшли. Вся їхня здобич була — 12 франків, знайдених у шухляді стола.

Це зовсім не «винятковий випадок», — у «культурній» Європі і П.-А.Штатах злочинність серед дітей і юнацтва всіх класів дуже помітно зростає. В нас дитяча злочинність

повинна падати і падає. Це — природно, цим не можна пишатись. Але пишатись діяльною участю дітей у культурній роботі батьків — ми маємо право. На жаль, далеко не всі папаші й мамаші бачать, розуміють і цінять співробітництво своїх дітей, а деякі батьки навіть лупцюють дітей за те, що вони стають розумніші й рішуче, активно беруть на себе посильну роботу в побудові нового життя. В крові батьків все «ще живе й бушує зараза минулих віків — звіряча пристрасть до своєї нори, до свого лігва, до «сім'ї, основи власності й держави» — тієї класової держави, яка, тримаючи трудящих у рабстві, дерла по сім шкур з кожного і швидко вела робітників та селян до фізичного виродження.

«Перед мільйонами дітей у Союзі Рад відкрита широка дорога в світ, справді новий», — сказав хтось із тих небагатьох іноземців, які не засліплені ворожнечею до Країни Рад. Він міг би додати, що діти робітників і селян Радянських Соціалістичних Республік свідомо й сміло йдуть по цьому шляху попереду батьків, і це не було б перебільшенням.

Це — одне з найзначніших явищ нашої дійсності, одне з тих «досягнень», які все ще недостатньо усвідомлені і недостатньо ціняться нами. П'ять років тому неможлива була така активна й широка участь дітей у перевиборах рад, якою вона розгорнулася цього року. Цього ж року відбувся надзвичайно цікавий з'їзд «диткорів». Додайте сюди роботу селянських дітей по боротьбі за нові методи тваринництва, по боротьбі проти засмічення ланів і взагалі «дрібну», але вкрай важливу роботу дітей-школярів по практичній пропаганді нових прийомів сільськогосподарської культури. Сюди ж треба віднести демонстративні виступи дітей проти алкоголізму батьків. Ці виступи нагадують мені розумні слова обдарованого письменника Стефана Цвейга:

«Природа, вірна своєму завданню зберігати творчу силу, майже завжди навіває дитині ненависть до нахилів батька».

Сказано різко і наче не в тон ученню про спадковість, а все ж звучить в цих словах якась грізна правда.

В Мурманськ на зліт піонерів Північного краю я запізнився, але був у них гостем на концерті, сидів серед

них і з великою пасолодою спостерігав і слухав маленьких людей нового світу. Бачив товариша Палкіна, дуже доброго декламатора, хоч він трохи шепелявить. Товаришеві Палкіну одинадцять років, але, видно, він уже визнаний артист. Коли він вийшов до рампи, став перед завісою — сотень із п'ять піонерів і всі дорослі зустріли його одностайними оплесками. Міцний, великоголовий, з гарячими очима, він прочитав невідомий мені героїчний вірш Гюго і ще «Стіну комунарів». Читав він справді артистично, і було ясно, що це хлопчик талановитий. Але — не в цьому річ, а в тому, що я зовсім не можу зрозуміти: як це сталося, що дитина одинадцяти років відчуває з такою глибиною й силою пафос революційної справи? Це — одне з маленьких чудес нашої епохи, і це — людина, справді окрилена духом революції. Про нього вже не забудеш, і він, звичайно, не пропаде. Він — син робітника, слюсаря. Виступала тоненька, на диво легка дівчинка, теж років дванадцяти, не більше. Вона стала якось боком до публіки і, задержувато, скоса поблискуючи очима, теж непогано прочитала вірші. Виступало дуже багато і та група делегатів, з якою я познайомився в дорозі. Колишня безпритульна Сіма виявилась умілою танцюристкою і хорошим режисером, вона поставила маленьку сценку, в якій брали участь люди всіх племен, від кожного по парі. Це було дуже забавно, але я, на жаль, не зрозумів, що це: Ноїв ковчег чи Інтернаціонал?

В переповненому залі було весело, гамірно, і все ж була «дисципліна»: кожного разу, коли на естраду виходив хто-небудь, залягала уважна, чуйна тиша. На закінчення мої знайомці вийшли на сцену з гітарами, балалайками, барабаном, трикутником і розіграли дуже уїдливі музичний фейлетон.

Люба, їх вожата, запитує:

— Що нам побажати такій-то організації Петрозаводська?

Музиканти грали: одній організації — «Понапрасну, Ваня, ходишь», другій — «Сухой бы я корочкой питаюсь», третій — «Спи, младенец мой прекрасный» і так далі. Піонери та публіка, очевидно, знали, в чім тут річ, і весь зал одностайно сміявся, коли на запитання Люби музиканти відповідали мотивами, очевидно, влучно вибраних пісень. Сміялись навіть і тоді, коли було програно

кілька тактів похоронного маршу. На закінчення Люба запитала:

— Що ми скажемо на прощання товаришам і громадянам?

І маленький оркестр заграє під оплески «Последний нонешний денечек». Все це було напрочуд гарно, все ще більш зміцнювало віру мою в прекрасне майбутнє трудового народу. Пам'ять, «оживляючи навіть каміння минулого», воскрешала переді мною інші часи, інші гри й забави. Далеко в минуле відійшло все це, далеко відійшло і — не вернеться!

Я уявляю собі піонерів — дітей селян, — велику різноманітну роботу провадять вони в селах і нелегко їм живеться. В березні, на московському з'їзді диткорів, керівник з'їзду спитала в дітей: чи доводиться їм лаятися з батьками? Майже однодушно діти відповіли:

— Доводиться, доводиться!

Я теж знаю, що — доводиться. Є діти, яким, мабуть, почуття власної гідності чи небажання зганьбити батьків перед товаришами не дозволяє «виносити сміття з хати». І деякі з них пишуть про свої прикрасі людині, яка живе «за тридев'ять земель» від них; може, тому й пишуть далекому, що він — далеко й не розкаже. «Якщо батько ще раз порве книги в мене — втечу в безпритульники», — повідомляє один з таких.

На з'їзді диткорів діти вказували, як тяжко працювати їм: сільради не допомагають або допомагають скупо. «Шефствувати над загонами ніхто не хоче». «Літератури немає» або — «мало». «Просили осередок, щоб він допоміг нам виорати ділянку — не допоміг, довелося здати в оренду». «Від комсомольців допомоги немає». «Хороших вожатих — мало». «Немає приміщень для зборів». «Ніде ставити спектаклі». «Дали вожатою комсомолку, неактивну», — таких і подібних заяв було висловлено багато.

Що роблять вони тепер в цих умовах? «Стежимо за тим, щоб самогонку не варили». «Заповнили 600 карток для перевиборів, написали плакати, ходили по хатах, розносячи запрошення, коли дорослі пішли на перевибори — лишилися няньчити дітей». «Перед посівною кампанією виписали на шкільні гроші сільськогосподарську літературу і розповсюдили її». «Читали літературу неписьменим мужикам». «Учили мужиків чистити зерно, протрую-

вати його». «Посадили у себе при школі турнепс, капусту та інші овочі, зібрали, одержали 300 крб. прибутку». «Посадили на шкільній ділянці турнепс, виріс великий, до півпуда, на виставці нам дали за нього 32 крб. премії, на ці гроші купили книг для дітей». «В деяких селах дитячі артлі птахівників добились об'єднання дорослих у птахівничі союзи». «Організували союзи лісових лазутчиків». Немає жодного кутка в селі, куди б не заглядало пильне око піонера, де його рука гребувала б працювати.

Диткори на з'їзді говорили про необхідність боротьби з блощицями й тарганами, про чистоту в хатах, про те, що селян треба вчити поводитися вміло з сільськогосподарськими машинами, про те, що в «Пионерской правде» і «Дружных ребятах» обов'язково треба давати лікарські поради, сторінку музичної культури, статті про кролівництво, бджільництво, друкувати уроки з іноземних мов і так далі, і так далі, а на кінець виголошено вимогу: «Давати статті про старих письменників, тому що ми в них усі вчимося. Нам треба порівняти старих письменників з нашими». Запропоновано «давати статті про всіх важливих і вчених людей, які зробили яке-небудь добро для життя».

Один з диткорів розповів:

— У нас один хлопець був піонером, його перевели в комсомольці, а потім позбавили права голосу, виключили. Він став писати пропаганду в загін, що от такий-то піонер поганий. Організував куркульський гурток, який писав про піонерів погано. Повів серед піонерів пропаганду. Піонери самі стали говорити, що у нас, мовляв, діти нікуди не годяться. Він давав піонерам такі пропозиції: нам піонерзагін не потрібний, для чого він нам, раніше жили без піонерзагону і було добре. Комсомольський осередок звернув на нас увагу. Вибрали вожатим Путріну. Вона була активною, хорошою, підняла роботу загону. Комсомольський осередок в усьому став подавати допомогу, дав грошей. Ми купили собі костюми, бібліотеку піонерську. Потім Путріну виключили з комсомолу і з вожатих. За нею ми нічого не помічали. Піонери протестували проти її виключення. Загін став розпадатися.

Слідом за цим на з'їзді виникло питання про позбавленців, і от як вирішують диткори це питання:

— Позбавленці у нас працюють так, як і інші учні,

тому що ці позбавленці не винні. Хіба вони винні, що у них колись батько працював у поліції за старого режиму? Деякі є сини й дочки попів. Хіба вони винні? Ось перед нами стоїть яке питання. Ти намагайся свого батька як-небудь зацікавити, щоб він вийшов з кабали попівської, щоб був теж з нами, і через деякий час ви теж будете не позбавленці. І от уже два попи виписалися зовсім. Одному дали платню, якої вистачає йому на прожиття, а другий каже: я чоботи шити вмію і цим прохарчуюсь. От бачите, як у нас іде пропаганда серед школярів. Не так, як кажуть, що там проти радянської влади агітацію провадять і проти населення і підривають роботу піонерзагону. У нас тепер організовано гурток безбожників, і ми прагнемо зацікавити в цьому гуртку всіх, щоб зрозуміти дійсне теперішнє життя. І діти-позбавленці з усіма нами разом працюють, бо вони зовсім не винні, що батько був у них урядником.

Другий диткор відгукнувся на цю промову так:

— Я чую, що тут говорять — позбавленців-дітей не допускати до роботи. Це ж, друзі, створюється якась протидія — *роблять загопи противників*. Адже зразу видно, що коли піонер не хоче працювати або що він проти загону, його тоді виключити треба, відділити. У нас позбавленці всі є піонери. Нам нецікаво позбавленця виключити, а цікаво його виховати, щоб він не пішов по батьківському шляху, а пішов по нашому, як говорить політика, і щоб не був там якимось куркулем чи противником радянської влади, а щоб був активним піонером і працівником.

А третій сказав:

— Хлопці лізуть у правий ухил (Сміх). Звичайно, правий ухил, коли кажуть, що діти позбавлених не винні. Їх треба переконувати, щоб вони не були такими, як батьки, але все-таки їм справи, яку виконує піонерська організація, давати ні в якому разі не слід. Якщо ми будемо допускати їх до всієї роботи — це буде вважатись за правий ухил. У нас один комсомолец висловився проти того, що учні тих батьків, які позбавлені права голосу, не винні, так партійці ухвалили, що це правий ухильник. Яблуко, товариші, від яблуні недалеко падає. Якщо батько позбавлений виборчих прав, у нього вже не такий настрій, як у бідняка, у нього вже набагато інший настрій. А учень, який у нас вчиться, з батька при-

клад бере. Єсть і такі, які, коли батько говорить, не звертають на нього уваги.

З усього цього цілком ясно, що піонери села провадять найрізноманітнішу культурну роботу, що вони є новою й значною силою, яка організовує новий побут.

«Більше уваги дітям, підліткам, юнацтву!» — ось ще один лозунг, який необхідно включити в ряд лозунгів п'ятирічки.

У. СОЛОВКИ

В ці дні по всьому Союзу Рад кінематограф показує острів Соловки. Фільм цей я бачив у Ленінграді після того, як побував у Соловках; зйомка зроблена в 1926 році і вже застаріла — нині, коли час тече так бурхливо, навіть і вчорашній день відштовхується далеко від сьогоденного.

Сіра одноманітність кіно не в змозі дати навіть уявлення про своєрідну красу острова. Та й словами важко зобразити гармонійне, але невловиме сполучення прозорих, ніжних фарб півночі, які так різняться від густих, хвалькувато яскравих тонів півдня; та й словами неможливо передати сувору меланхолію тьмяної, вигнутої вітром сталі холодного моря, а над морем — густо зелені горби, тепло одягнені лісом, і на тлі горбів — кремль монастиря. З моря, здаля, він здається іграшковим. З моря здається, що земля острова теж бурно схвильована й застигла в напруженому пориві підняти ліси вище — до неба, до сонця. А кремль зблизька постає, як будова казкових богатирів, — стіни й башти його складено з величезних різнобарвних валунів на десятки тонн вагою.

Особливо добре бачиш увесь острів з гори Секирної, — величезний пласт густої зелені, і в неї вставлено синюваті дзеркала маленьких озер; таких дзеркал кілька сотень, в їх спокійно застиглий, прозорій воді відбиті дерева верхів'яттям униз, а навколо розпростерлось і дихає сіре море. В безрадсній його пустині земля відвоювала собі місце і безперервно творить свою велику справу — творить «живе». Чайки літають над морем, сідають на дахи башт кремля, рипливо покрикують.

В книзі «Історичне описання Соловецького монастиря» настоятель його і автор книги Мелетій солодко розповідає

про те, чому гора названа Секирною. Першими поселенцями острова були «блаженний інок Герман» і «боголюбивий інок Саватій». «Сія богообрана двоїця ознаменувала» — в 1429 році — «перше заснування монастиря поблизу гори і воздвигла там пустинницькі свої кущі». «Жона одного Корелянина» — тобто карела, — яка «поселилася з усім домом своїм недалеко від келії іноків й від заздрості зазіхнула на угіддя островів Соловецьких, жорстоко була скарана від ангелів в образі двох благообразних юнаків, — за сей, її з мужем, намір противний волі божій зі строгим повелінням залишити Соловецький острів, що вони не гаючись і виконали. Сія чудесна подія розійшлась поміж навколишніх жителів і навела страх і жах на всіх, з того часу ніхто з мирських людей не осмілювався селитися на Соловецькому острові».

В наш час, коли політично-економічний зміст всіх легенд і чудес розкривається дуже просто, — зміст цієї чудесної легенди теж цілком зрозумілий. Хоч є в ній і темне місце: незрозуміло, чому «ангели в образі благообразних юнаків» покарали дружину карела, а не його самого? Оповідання архімандрита Мелетія відбито в фарбах на іконі, яка зберігається в музеї Соловків. Розглядаючи ікону, переконуюешся, що ангели XV століття вкрай погано знали техніку шмагання: вони шмагали різками карелку не по тому місцю, яке вказано стародавньою традицією, а значно вище — по спині. Той, хто пише сіє, в дитинстві своєму частенько виконував роль шмаганого, а тому він повинен повідомити шмагачам, що, коли бити різками по спині, — біль відчувається багато сильніше, тому що в спині містяться близько до поверхні надзвичайно чутливі кістки, кістки ж сідниці природа, — передбачливо виявивши в цьому випадку гуманність, взагалі не властиву їй, — схвала глибоко в мускулах, і дошмагатись до цих кісток нелегко навіть для дуже старанного і досвідченого шмагача. І, напевно, саме один із спеціалістів шмагання, переконавшись у чудовій виносливості сідниць людських, створив, усвідомлюючи безсилля своє прошмагати їх до кісток, приказку: «Як хоч шмагай, хоч — сам волай!»

Тим, хто хоче познайомитися з історією політичного життя Соловецького монастиря, вказую вищезгадану книгу. Написана вона дуже красномовно і так елейно, наче автор писав не чорнилом, а саме оливою з домішкою

патоки. Читаючи її, згадуєш вислів: «Красно глаголяй— лжу глаголеш».

В 1875 році майно монастиря оцінювалося в десять мільйонів карбованців. Даровий труд богомольців приносив братії чистого прибутку до п'ятдесяти тисяч карбованців на рік. Купували монахи тільки хліб в Архангельську, все ж інше необхідне добувалось працею віруючих. Тисяч на тридцять щороку відправляли продуктів на материк. Богомольців монастир приймав до двадцяти п'яти тисяч за літо. Між іншим, трудами їх побудована між двома островами кам'яна дамба довжиною біля двох верст,— праця немала! Незважаючи на все це, монахи скаржились на зменшення прибутків: «Оскудіває лепта народна господу богу, уже не про душу свою дбають люди, а тільки про чрево, про злидні. А як сліпа віра була — злиднів не помічали».

Так, за оповіданням Василя Немировича-Данченка в його книзі «Соловки», скаржились вони в 1875 році і так само двоє з них скаржились у 1896 році будівникові Архангельської залізниці Саві Мамонтову на Всеросійській виставці, а він сердито перекопував вкласти гроші монастиря в морське суднобудівництво: «А то від вас, як від козлів: ні вовни, ні молока».

На протязі всього буття свого монастир був розсадником цілком певних ідей. Дуже прості й місткі ідеї ці таять у собі саму суть консервативного мракобісся і всю політичну мудрість міщанства: «Рятуй, боже, від освічених. Мужичок наш — трудівничок і кормитель, а освічений смуту сіє та неполадкам усяким — глава». Саме ці ідеї розвивали ідолопоклонники трійці «православ'я, самодержавство, народність», розвивали від часів Олександра I до Костянтина Победоносцева, і навіть у наші дні,— під криками ворожнечі до буржуазної культури нерідко відчувається бузувірська ненависть до «освіченого» від нових махаївців і анархістів з міщан. Саме ці ідеї щороку тисячі богомольців ширили по всій селянській і повітовій Росії.

Про культурний рівень соловецьких монахів переконливо говорить той факт, що, незважаючи на багатющі зібрання історичних документів, зібраних протягом 500 років, не знайшлося жодного монаха, який написав би пристойну історію зносин монастиря з Англією, Швецією, історію його участі в церковному «розколі» і так далі.

Найцінніші документи, з боязні, що їх «миші з'їдять», передав монастир Казанській духовній академії.

Монахи і тепер живуть на острові як «вільнонаймані», плетуть сіті, ловлять знамениті соловецькі оселедці. Їх там більше півсотні, живуть вони, «як звикли», осторонь від світу, тихенько працюють, моляться в церкві. Їх майже не видно серед дуже грішного населення острова, лише зрідка з'явиться, як тінь далекого минулого, темна постать,— довгий одяг ще більше посилює її подібність до тіні. Бачиш таку постать, і згадуються багато монастирів, згадуєш тисячі похмурих чорних церковників, «стражів грішного світу». Боючись бога, вони не жаліли людей і дуже вигідно для обителі міняли свій шматок хліба на труд бездомних бродяг, на ласки знесилених, приголомшених горем життя сільських жінок, «прочанок по обітниці». Труди й молитви чернецтва нітрохи не заважали йому доповнювати «Декамерона» Боккаччіо, і ніде не чув я таких масних, так круто посолених оповідань про «науку кохання», як у монастирях. А в усьому іншому дивовижно бездарне було наше чернецтво, тоді як римсько-католицьке, не говорячи про талановитість його місіонерів, про диявольські спритно й широко поставлену в усьому світі пропаганду, дало людству ряд видатних письменників, учених, філософів: Томаса Мора, Кампанеллу, Рабле, Менделя, Прістляя, висунуло таких організаторів, як Ігнатій Лойола, Домінік, Савонарола, Франциск Ассізьський. Нічого подібного не створила наша чорна армія «захребетників» селянства.

На пароплаві з Кемі в Соловки я запитав монаха:

— Як живете?

— Не погано, богу дякувати...

— А начальство як ставиться до вас?

— Начальство тут бажає, щоб усі працювали. Ми — працюємо.

Помовчавши, він додав:

— Без роботи і черв не проживе.

Я чекав, що він скаже: «і птиця». Над пароплавом літала чайка. Дивно, що людина на морі пам'ятає про черви.

Монах був добре напідпитку, але не дуже балакучий. У відповідях його відчувалась мужицька обережність, стійке недовір'я до людини з іншого світу. Він — худий, жиливий, на землистому обличчі ріденька сіра борідка,

безбарвні очі сховані в зморшках і дивляться з них на море, на палубу, наче в щілину. Напевне, він змолоду дивився на землю і людей ось так прихмурено, як дивляться в дірочку, і світ здавався йому моторошно маленьким, темнуватим. З острова — світ безмежний і пустий, у ньому можна жити спокійно, ні про що не думаючи, ні за що не відповідаючи.

Я запитав монаха: чи не похитнулась його віра в бога? Відсунувшись від мене, він подумав і сказав:

— Пощо? Кому дано, да не відніметься! Так учили нас. Так воно й є.

— Люди стають безбожні.

Він знову подумав і пробурчав:

— Одне діло — люди, інше — монахи.

Це нагадало мені монаха в Лубнах у Афанасія Сидячого. Того вважали за мудреця й навіть за «провидця». Товстий, величезний, з одутлим, м'яким, як подушка, обличчям, з великим жовтим носом, губи товсті й мокрі, а чорні очі нахабно витріщені і на поверхні зіниць — штучно добра, але недурна посмішечка. Кажали, що в нього бувають якісь припадки і в цей час він пророкує, але послушник у хлібопекарні сказав мені, що хвороба пророка — запій. В такі дні його ховали в хижку за хлібопекарнею. Він повчав мене:

— Ти менше розпитуй. А в тебе спитають — не відповідай зразу, спочатку подумай. Та не про те думай, що спитали, а про те — для чого? Догадаєшся — для чого, тоді і зрозумієш, як треба відповісти.

Монаха, з яким я познайомився на пароплаві, запросили снідати. Він добре попоїв ковбаси, шинки, випив ще трохи горілки й став більш благодушний. В мутних очах засяяла усмішка задоволення. Але красномовності не прибуло в нього.

— Всі люди — люди! Що ще скажеш? Нічого не скажеш! Тек-ото,— бурчав він, зітхаючи.

Повертаючись із Соловків у Кем, познайомився ще з одним монахом, товстішим, вгодованішим за першого, соліднішим за нього. Очиці в нього маленькі, кабанячі, і на жінок він дивиться уважно тим «центральною поглядом», який зразу викриває в людині схильність до смертного гріха любострастя. Він одержує шістдесят карбованців у місяць на всьому готовому, тому що він умілий будівник: він з'єднав кілька озер на острові каналами, по

яких вільно ходить катерок, транспортуючи ліс. Він же керував реставрацією будинків у кремлі монастиря,— будинки були зруйновані пожегом, здається, в 1923 році, а причиною пожегу був підпал, вчинений агентами білогвардійців. Він вважає себе за людину, яка в справі будівництва обізнана краще за всякого вченого інженера і не любить інженерів.

— Заважають тільки. Все міряють. Самі собі, значить, не вірять,— бурчить він.

— Він— звичний п'яниця. Йому вже за шістдесят, але недавно він виявив бажання женитись. Це привело до того, що «братія» пригрозила: не будемо пускати в церкву. Боячись відлучення від церкви, він вирішив: не можна одну запрягати — на перекладних поїду.

На дражливі запитання про «братію», про бога він відповідає невиразним мимренням, непевними жестами і підморгує.

— Начальство — своє діло робить, а я — своє,— бурчить він.— Начальство мене розуміє.

Начальство ставиться до нього благодушно і, видно, цінить його роботу. Є в цій благодушності іронія, але вона не образлива та навряд чи будівник і відчуває її.

За обідом він дуже напився, йому стало жарко, він зняв товстий сірий півкафтан, і на спині його, на ситцювій сорочці, я побачив бархатний квадрат—«нараменник», по бархату шовком вишиті хрест, палиця, спис і— в'яззю — слова:

«Язви господа мого Христа ношу на тілі моему».

Коли монаха фотографували, він, хоч і п'яний, все ж намагався прибрати позу героїчну. Це не дуже вдалось йому.

Соловецькі монахи люблять випити, ось на доказ цього два «документи»:

Начальникові Соловецьких таборів ОГПУ

Групи монахів кол. Соловецького монастиря, смиренних Трефілова, Полежаєва, Місукіова, Некіпелова, Казіцина, Челпанова, Сафонова, Катюріна, Самойлова, Немнонова, Белозерова та інших

Уклінніша заява

Припадаючи до Ваших ніг, ми, монахи кол. Соловецького монастиря, в зв'язку з наближенням свята Пресвятої Тройці і так як дванадцяті свята по старохристиянському і церковному звичаю не можуть бути святами без винізілянія, просимо Вас дозволити ви-

дати нам для розпиття і усолоди 20 літрів горілки, в чому і підписуємось.

22 червня 1929 р.

(підписи)

Начальникові Соловецьких таборів

Групи монахів колишнього Соловецького монастиря: Коганева А. Н., Берстева Г. Д., Лопакова М. А., Пошнікова Акіма та інших

Уклінча заява

Припадаючи до ніг Ваших, смиренно просимо дозволити нам, в зв'язку з наступаючим святом св. Трійці, одержати з Вашого складу дещо з винного продукту, сіреч спирту. Причнна сьому та, що завтра, 23 цьогō червня, буде дванадесятий день святої Трійці і в ознаменування такого згідно з священними канонами церкви належить вживання винне. Всього треба 8 літрів.

до цьогō підписуємось

монах Антоній М., Мих. Лопаків, монах Геласій.

22 червня.

Хороший, ласкавий день. Північне сонце прихильно осяває казарми, доріжки перед ними посипані піском, ряд темнозелених ялин, клумби квітів, обкладені дерном. Казарми новенькі, дерев'яні, дуже просторі, великі вікна дають багато світла й повітря.

— Час — робочий, людей небагато, більшість — «соціально небезпечна» молодь, літніх і старих непомітно. Поводяться хлопці вільно, шумно.

На ганку однієї з казарм стоїть вельми благообразний старик. Сухе «суздальське» обличчя його, прикрашене акуратною борідкою, на ньому сірий легкий піджак, штани в смужку, сорочка з виложистим коміром, темний галстук. Черевики добре начищені. Він схожий на «годинникових справ майстра», на хазяїна галантерейного магазину, — взагалі на людину «чистого життя».

— Фальшивомонетчик? — тихенько питаю.

— Ні.

— Економічний шпіонаж?

— Професіональний злодій. Почав з дванадцяти років, тепер йому шістдесят три. Через кілька місяців кінчається строк.

Старий ввічливо вітається, незалежно оглядаючи мене

і мого сина. Знайомлюся з ним, питаю: що він робитиме, закінчивши строк?

— У мене — своя доля, своя професія, — охоче і філософськи просто відповідає він.

Сірі, холодні очі, круглі, наче в хижого птаха, безцеремонно і пильно оглядають мене, мого сина, секретаря. Стоїть він твердо, сухе тіло його струнке і, напевне, міцне.

— Важко вам тут?

— Ні. За віком не підлягаю призначенню на тяжкі роботи.

І, посміхнувшись гостренькою посмішкою, додає:

— А якщо помилився — плати! Так заведено. Із шпаною цією, звісно, нелегко жити. Не на волі, де на них у нас управа є. І поговорити ні з ким. Дрібнота все. А я, знаєте, працював крупно. Може, пам'ятаєте, ще до війни, писали в газетах про крадіжку у Рейнбота, московського градоначальника? Моя робота. А також у банкіра Джамгарова, у графа Татищева... Все — я...

Усміхаючись, погладжуючи борідку, він продовжує згадувати «дней былых опасные забавы, шум успехов и улыбки славы».

— У Рейнбота засипався. Вискочив він у нічному дезабільє, з реворвером у руках, присів за крісло, кричить і тиче реворвером, у повітря, а реворвер — не стріляє! Незаряджений був, чи залобіжник не відкритий, чи інше що, — не стріляє! Ну, звичайно, на крик прибігли...

Він зітхнув і поморщився, але вмить знову розцвів.

— Смішно було дивитися на нього: сховався, кричить. Адже ж військовий і навіть градоначальник. Несподіванка, звичайно! Несподіванка всякого може злякати, — повчально додає він...

— А знаєш, Медвежатник... в Болшеві.

Старий виріс, випрямився ще більше, обличчя його відкрилось бурими плямами, кілька секунд він мовчав, відкривши рота, сліпо кліпаючи, мовчав і нишпорив руками біля кишень штанів, мовби витираючи долоні. Було ясно, що він не вірить, вражений. Потім, сухо й сипло покашлюючи, витяг обличчя, щоки його посіріли, він заговорив, всмоктуючи слова:

— Ох сволота! Зсучився? Ох, сука! Такий суці — ніж у живіт! Повісити його треба, мерзотника! Ох ти...

Я відійшов геть. У пам'яті лишилися холодні зіниці, почервонілі білки хижих очей і на губах кипуча слина.

Скільки хлопчиків виховав злодіями, а може, і вбивцями цей чоловік за п'ятдесят років його роботи, скільки людей він штовхнув у тюрми!

Сиджу в казармі. Годинник показує північ, але не віриш годинникові; навколо — ясно, денне забарвлення землі не померхло, і на блідосірому небі — жодної зірки. Тут білі ночі ще примарніші, ще більш дивні, ніж у Ленінграді, а небо — вище, далше від моря і острова.

Широкі двері казарми відчинено, над койками літає, лашиться свіжий солонуватий вітерець, вносить пахощі лісу. Більшість мешканців спить, але десятків три-чотири зібралися в кутку...

Біографії дітей одноманітні: війна і голод, «біженство» і сирітство, безпритульність, зустріч з такими вихователями юнацтва, як старий злодій, який невдало спробував «попрацювати» в квартирі московського градоначальника. Випитую хлоп'ят, ближчих до мене:

— Важко вам тут?

— Не легко.

— Прямо говори — важко! — радить інший.

Скаржаться досить відверто, проте одностайності немає; то один, то другий «вносять поправки».

— Все-таки не тюрма!

З ним погоджуються:

— Це так!

І знову починається «різнобій».

— На торфі важко працювати.

— Там пайок вищий зате...

— Працюємо по закону — вісім годин.

— Трудно восени, на лісорозробках.

— На торф бандитів посилають тепер.

— Грамоти вчать.

Людина, мабуть, не дуже схильна до науки, каже, зітхаючи:

— Хочеш не хочеш — учись!

Ці слова вмить викликають відгомін:

— Тепер дурням — відставка!

Зовні — все це люди віком від двадцяти до тридцяти років. Дегенеративні обличчя не часті. Звичайно, є хитренькі, фальшиві посмішки в очах, є підлабузництво в словах, але більшість викликає враження здорових людей,

які щиро готові забути минуле, добитися «кваліфікації». Питаю кістлявого, незграбного хлопця з темним старечим обличчям, скільки йому років.

— Вісімнадцять,— каже він несподівано звучним голосом, а його сусід, круглолиций веселун, поспішає повідомити:

— Він з восьми років пішов у гру.

Відчувається, що багато хто рішуче відмахнувся від свого минулого й не люблять говорити про нього, а якщо говорять про себе, то як про людей уже чужих, про людей, яких обдурили. Майже кожен вставляє в мову «блатні словечка», і інколи не зовсім зрозуміло, що хоче сказати людина, а інколи фраза звучить наче двозначно. Але, як завжди і скрізь, тільки й виблискують афоризми. От за моєю спиною сперечаються напівголосно:

— Шкуру деруть...

— Хто дере? Своя рука.

— Не даремно називається: робітничо-селянська...

— Ну-у... Для своєї — тяжка.

— А чия?

— Жвавий голосок говорить:

— Шкіра тонша — ціною дорожча.

Поблизу кричать:

— Заспіваймо, хлопці!

Починають співати «Гоп со смыком» — пісню про злодія, який все життя пив і помер із склянкою горілки в руці.

Пісня не ладиться і перешкоджає розмові. Пробують танцювати, але й це не виходить. Мій сусід, сильний, мускулистий хлопець, говорить, ніби перепрошуючи:

— Танцюристи в нас є добрі, та сплять!

Запитую: чи любить він читати і що читає? Він говорить, що тут у бібліотеці цікавих книжок мало, а от «на волі» він читав Марка Твена.

— Це — найкращий письменник.

Коротконогий опецьок і, судячи з очей, не дурний хлопець, похвалив Дікенса і Джека Лондона, а через голову його хтось схвалив Гюго. В дальшому встановлюється, що іноземці пишуть краще, цікавіш від російських. Це твердження давно знайоме мені: років сорок тому я не раз чув його в такому ж середовищі і взагалі на протязі життя чув цю оцінку «простих» людей сотні раз. Для мене цілком зрозуміло і цілком природно, що прості люди тяг-

нутья до тієї течії художньої літератури, яка, прославляючи волю, допомагає організації їх, збуджує в людині активне ставлення до життя. Дуже жаль, що наші літератори не вловлюють цього такого законного історично та біологічно потягу маси до організації її волі, потягу, який в суті своїй приховує все ще неясне усвідомлення необхідності перемогти стару дійсність.

Хлопці й далі говорять про книги. Один похвалив «Уральські оповідання» й «Три кінці» Маміна-Сибіряка, другий,— з довгим обличчям і кінськими зубами,— сказав, що найкращий письменник — Чехов. Похмурий, широкоплечий хлопець заявив, що «розуміє читати тільки історичне».

— Чому?

— Цікаво знати, як раніше жили, а як тепер живуть, я сам знаю краще всякого письменника.

Сказав — і сплюнув кризь зуби.

Ця розмова йшла кризь жвавий гомін хлопців... Більш за все хлопців цікавило питання: чи переведуть їх у Болшево і чи дістануть вони там «трудова кваліфікація»? Шум будив тих, що спали, вони, встаючи з койок, протирали очі, позіхали, підходили до нас. Знову пробували співати.

Пісні ще раз переконали мене в тому, що в нас розвивається цікавий процес: героїка дійсності викликає до життя лірику — свою протилежність. Але, видно, існує відчуття недоречності словесних ліричних виявлень у нашій суворій епічній дні. І ось творці пісень вдаються до своєрідного і досить спритного прийому: вони беруть старі пісенні мотиви і вставляють у ліричну мелодію навмисно перекручені, комічні слова:

Що ти, дівко, нічю бродиш,
Не боїшся мертвяків?

або:

Своєю русою косою
Тріпотіла по воді.

або:

І з шаблею в рукою,
І з гвинтівкою в другою,
З піснями на губі.

Всі ці і подібні найбезглуздіші слова наче висміюють лірику, але насправді таким прийомом досягається те, що

лірика залишається в музиці. Сергія Єсеніна не заховаеш, не викреслиш з нашої дійсності, він виражає стогін і зойк багатьох сотень тисяч, він яскравий і драматичний символ непримиренного розколу старого з новим.

Нашу розмову в казармі перервав молодий чоловік «малого калібру». Його досить граціозна постать спритно вивернулася із натовпу, він чемно привітався, подав мені аркуш паперу, складений вчетверо, і заговорив про те, що «бажає заслужити свою провину». Але його мову заглушили голосні вигуки хлопців:

— Це — шпигун!

— Він не з нашої казарми.

— Він проти радянської влади.

А густий бас дуже сердито й трохи смішно крикнув:

— Такі компромітують нас!

Шум наростав, вселяючи в мене підозріння, що хлопці «розігрують» мене. Але в голосах і на обличчях я чув, бачив справжню, щирю зневагу до маленького чоловічка. Рябуватий хлопець, сусід мій, бурчав:

— Ми — злодії, а на такі штуки не ходимо.

— Бреши! Буває і з нами!

— Так — у своєму колі, чорт! Батьківщину не продаємо.

Чоловік замовк, зиркаючи на всіх спокійно, примруживши очі. В його позі була впевненість, що люди, даючи волю язикам, волі рукам своїм не дадуть. Та й я бачив, що презирство до нього не переходить у злість. Але, очевидно, він дуже набрид усім.

— Приходить, проповідує.

— За дурнів вважає нас.

Хтось говорить прямо в вухо мені:

— Сам признається, для чого його послали поляки.

Чоловік переконував мене:

— Та я вину свою визнавав... Ось прочитайте. Обіцяю служити чесно. Я так багато вистраждав...

Він якось розстроїв, переплутав усе, викликав хаос... Під шум голосів я прочитав його папір.

З а я в а

Ув'язненого вихованця трудової колонії Соловецького концтабору.

1927 року, жовтня 21 дня, я засуджений Криворізькою Надзвичайною сесією до 10 років позбавлення волі в силу ст. 54—6 Україн-

ського К. К. В злочині я чистосердечно признався перед судом, але злочин вчинений мною був лише тому, що я вчинив його по своїй молодості. В 1919 році в час громадянської війни я втратив своїх батьків і потрапив в одну з частин кулеметної команди Червоної Армії набивачем патронів у кулеметній лінії, але в тому ж році попав до петлюрівських військ у полон, і, дякуючи моїй молодості, мені вдалося зберегти життя. На початку 1920 року петлюрівські війська евакуювалися в Польщу, в момент евакуації мені довелося тікати з ними, бо я був усиновлений поручиком Б... На початку 1924 року мене влаштували в польську школу і притулок під назвою «Бурса УП» в місті Варшаві. В 1925 році мене влаштували в авіашколу — але на батьківщину мене тягнуло більш сильним магнітом — я хотів виїхати легально, — але не мав на те дозволу, мені довелося прийняти доручення, дане мені.

Цим я даю підписку про те, що ніколи злочинів робити не буду і буду займатися виключно чесною працею. І на основі цього прошу при учиненні найменшого злочину застосувати *вищу міру* (розстріл) і прошу Вас також на основі моєї підписки замінити Солонки Червоною Армією, колонією в Москві, а я з свого боку даю клятву перед лицем Центрального виконавчого комітету і Колегії ОГПУ, що буду брати найактивнішу участь в роботі.

Я справді визнаю, що я зробив великий злочин — але я розумію, яке я одержав виховання в Польщі, — воно не відповідало вихованню, яке я міг би одержати в сучасній радянській дійсності, а також розумію все те, що зроблено для мене під час перебування у виправдомі та концтаборі, а зокрема — в трудовій колонії. Я — молодий, я — злочин вчинив, але вчинив лише по своїй молодості. Я прошу не відмовити в вищезгаданому проханні і направити в Червону Армію, я з воєнною тактикою частково знайомий, а решти навчусь, а коли знайдете можливим, то виключно по Вашому розсуду.

21. VI. 29 р.

Мені сказали, що чоловічок цей прийняв на себе таке «замовлення»: проникнути в комсомол, триматись лінії ЦК, вивчити гірничу й лісову справи. До комсомолу він проник і швидко «провалився».

Ми вийшли з казарми. Було вже близько трьох годин ночі. Дуже бентежить це дивне небо — немає на ньому ні зірок, ні місяця та здається, що й неба немає, а зірвалась земля з свого місця й нерухомо висить в безмежному пустинному просторі мутнуватою, неясною світла. На заході, над морем — легкі хмари, наче купи попелу. Істерично кричить чайка.

«Нужда штовхає з гори й на гору». В мене не було можливості й часу дізнатися, з якої висоти впало сюди,

на острів, більшість молодих злочинців, але, розуміється, висота ця не могла бути значною, серед «островитян» переважають малописьменні, немало й неписьменних. Все це — люди, розхитані своїм минулим, анархізовані в дитинстві і отроцтві громадянською війною, голодом, «безпритульністю». Цих людей учили жити такі педагоги, як сіренький, акуратний старичок, який хвастав своєю «роботою» в градоначальника, банкіра, графа.

В моєму отроцтві і юності я досигь близько спостерігав людей цього роду й типу. Гіршими чи кращими стали вони? Трудно відповісти на це питання крізь масу вражень, яка утворилась за сорок років між минулим і теперішнім. Але все-таки мені здається, що — гіршими. Тільки тому повинні бути гіршими, що за сорок років до нашого часу міщанство ще не торгувало кокаїном та іншими наркотиками. Не було й тих причин анархізації молоді, які вказані вище, і стали результатом «могутнього розвитку» буржуазної культури.

Без сумніву, вони здадуться гіршими, якщо подивитись на них з «Мертвого дому» очима Достоєвського чи із «Світу знедолених» очима Якубовича-Мельшина. В них зовсім мало схожого на «принижених і ображених». І в більшості своїй вони викликають цілком визначену впевненість у тому, що вони зрозуміли головне: жити так, як вони почали, — не можна. Придивляючись до сучасних «соціально небезпечних», я не можу не бачити, що, хоч труд підняття на гору і тяжкий для них, вони розуміють необхідність бути соціально корисними. Розуміється, це — вплив тих умов, у які вони, соціально небезпечні, тепер поставлені.

Колишній «нальотчик» каже:

— Землі та всякого угіддя й раніше стільки ж мали та — розум дрімав. А тепер ось і тут, на холодному острові, знайшлося людям життя, все одно як і на теплій землі.

— Тут п'ятсот років монахи жили...

— Що ж монахи? І комарі живуть.

Нальотчик цей працює тут за кучера, править парою ситих коней. Він, власне, не «нальотчик», а тільки підвозив нальотчиків, будучи візником-«лихачем». Таких лихачів на острові кілька чоловік, всі вони зайняті своїм ділом.

— Працюємо спеціально на конях і біля них, — сказав один з них.

«Мимохіть» бачиш, звичайно, більше, ніж чуєш. Про дещо догадуєшся, порівнюючи з минулим. Розпитувати людей, а особливо «загнаних долею в куток»,— я не мастак, і, якщо самі вони не говорять про себе,— мовчу. Перешкоджає ще й те, що мені здається: в кожному з таких «загнаних» є та чи та частка почуттів, які «в час оний» були властиві і моему «я». Воскрешати це «я» не завжди приємно, хоча й повчально.

В «стінгазеті», на цегельному заводі, редактори показали мені непоганий жарт:

— «Чули — Горький приїхав до нас?

— На десять років?»

Але я думаю, що в усіх морях і океанах немає острова, на якому мені пощастило б прожити ще десять років. А суворий ліризм цього острова, не вселяючи безплідного жалю до його населення, викликає майже болоче напружене бажання швидше, настирливіше працювати для створення нової дійсності. Цей шматок, відрізаний від материка сірим, холодним морем, наїжачений лісом, засмічений валунами, вкритий латками срібних озер,— кілька тисяч людей упорядковують, створюючи на ньому велике, різноманітне господарство. Мені здалося, що багато невілких островитян бажали натякнути:

«Ми й тут не пропадемо!»

Можливо, що в деяких запал служить для розради й займає більше місця, ніж тверда впевненість, але все ж у багатьох одверто виявляється і гордість своєю працею. Це відчувається в завідувача шкіряного заводу; він — колишній ув'язнений, але, кінчивши строк, залишився на острові і працює по вільному найму.

— В обробці шкіри ми відстаємо від Європи, а напівфабрикати в нас кращі,— сказав він і похвалив робітників.— Прекрасні майстри будуть!

У Мурманську я чув, що ми «відстаємо» і в ділі виробництва лайки, посилаємо її за кордон напівфабрикатом, так само, як це робиться в Астрахані з рибним пузирем.

Людей, які, відбувши строк ув'язнення, залишились на острові і, закохані в свою справу, працюють невтомно, «на совість», я бачив кілька. Особливо значним видався мені завідувач сільського господарства і дослідної станції острова. Він упевнений, що Соловки можуть жити своїм хлібом, стежить за дослідями Хібіньської станції з

«холодостійкою» пшеницею, мріє засіяти нею триста гектарів на острові, листується з професором Палладіним. Розводить огірки, вирощує троянди, вивчає шкідників рослин і літає по острову з швидкістю птаха; на протязі чотирьох годин я зустрів його в трьох пунктах, дуже віддалених один від одного. Показав кінський завод, череду чудових великих корів, завод бекону, молочне господарство. Вперше я бачив конюшні та корівник, які тримаються в такій чистоті, що в них зовсім не чути звичайного, їдкого запаху. Ленінградська молочна ферма набагато брудніша.

— Коней у нас п'ятсот голів, але цього мало. Поросят продаємо на материк, масло — теж. Худоба вже й тепер нам дає досить угноєння, — каже завідувач.

Він, видно, чоловік типу таких «одержимих», упевнених в перемагаючій силі науки, яким був Лютер Бербанк і яким є наш чудесний Мічурін.

— Поганой землі нема, є погані агрономи, — сказав він, і віриш, що це так і є.

Тут до речі згадати, що на другому кінці Союзу Рад, біля Астрахані, інший агроном з обуренням, але в той же час з радістю переконував мене:

— Ми господарюємо на землі все ще як дикуни — похижацькому грубо. Ви увияти собі не можете, як безжалісно виснажує ґрунт селянин убогістю свого обробітку, це, знаєте, державне лихо! І взагалі — жах! Зовсім не утилізуються відходи міст, сотні тисяч тонн окису фосфору — величезне багатство! — марно гине в помийних ямах, — ви розумієте? — сотні тисяч тонн фосфору, га? Адже він взятий з землі і його необхідно повертати їй, — розумієте?

З усього, про що він палко говорив, я добре відчув одне: це говорить талановита людина, хороший працівник. Таких, як цей, я зустрів кілька чоловік. Це міцна, здорова молодь — дуже значна культурна сила нашої країни. Велике діло роблять ці люди, робота їх заслуговує серйозної уваги і всебічної допомоги.

Захоплює їхній пафос, коли вони розповідають про зростання «рентабельних» культур, про кендир, кенаф, люфу, про рисосіяння, про культуру бавовни в Астраханській області й на Україні, про шовківництво.

Керівник Астраханської дослідної станції, обпалений сонцем чоловік, якому дуже набридли відвідувачі, що за-

важають працювати, з переможною усмішкою розповідає про жадібність, з якою селяни взялися до культури кенафу.

— Хапають! Розумнішає мужичок. Гектарів тисячу засіяли вже.

Працювати радянському агрономові доводиться багато, попит селянства на його труд і знання швидко росте. Дивуєшся, коли встигають молоді агрономи-практики стежити за наукою,— але, очевидно, стежать, я наважуюсь сказати це тому, що чув їх міркування про «Геохімію» В. І. Вернадського.

Розповім, як один з агрономів сконфузив мене. Це було в Сорренто. Я чистив дорогу до затоки, коли до мене підійшов рожевошокий, світловолосий і чистенько одягнений молодий чоловік. Мені здалося, що це — норвежець, швед чи датчанин. Маючи намір відпочити від роботи пером на роботі з лопатою й граблями, я зустрів його не дуже люб'язно. Але він заговорив по-російському. Значить — службовець торгпредства, одержав відпустку, по дорожжю. І знову я помилився: він — українець, працює по культурі винограду на Кубані, його командували вивчати виноградарство в Європі, був на Рейні і Мозелі, в Шампані і Бордо, обстежував Тоскану і от з'явився сюди, на південь. Природно було спитати в нього: якої він думки про виноградарство Італії? Спитав. І у відповідь юнак з подивом виголосив гарячу промову, люто знущаючись з італійської культури винограду. Остаточний його висновок був простий, як м'яч: ніякої культури винограду в Італії нема.

— Можна тільки дивуватися з терпіння тутешньої лози й плодючості ґрунту, а селяни-виноградарі,— варвари,— так, приблизно, сказав він. Це збіглося з моїми небагатими спостереженнями, але все-таки я подумав, що юнак надмірно лютий і трошки смішно чванливий:

— Скільки вам років? — поцікавився я.

— Двадцять шість.

— Давно працюєте в цій галузі?

— Четвертий рік.

— Вам, мабуть, відомо, що культура винограду нараховує тут за собою тисячі дві років?

— Ну, що ж! І пшеницю давно сіють, але теж погано,— сказав він, зітхнувши, і — почервонів. А потім приголовив мене:

— Ви вважаєте, що я гарячкую по молодості моїй? Ні, бачите, в мене вже деякі роботи надруковано німецькою мовою, я вам пришлю, якщо цікавитесь...

Прислав. Мені переклали його роботи російською мовою, дізнався я й про оцінку їх компетентними людьми. Дуже збентежений моїм недовір'ям до нього і нелюб'язним прийомом. Але — чого він такий обурливо молодий!

Повертаючись на Соловецький острів, повинен відзначити завідуючого розплідника чорнобурих лисиць, песців і соболів. Він теж колишній ув'язнений і теж «схоплений ділом за серце». Звірів своїх зворушливо любить, любується ними і примушує любитися. — «Ні, дивіться — дуже красиві!»

Зумів приручити навіть таке недовірливе, зле створіння, як лисиця, — вона залазить на коліна, на плече йому, бере їжу з рук і не ховає, не заганяє дітей своїх в нору, коли до її клітки підходять люди. Надзвичайно вражаюча, безшумна, нервозна швидкість рухів лисиці і її пильна, напружена, розумна дбайливість про буйне потомство, яке теж вражає невловимою швидкістю рухів. Тупомордий, коротконогий песець, з його круглими вухами, спокійніший і здається більш звіром, ніж лисиця, та й очі в нього не такі розумні.

Розплідник влаштовано на окремому острові, до нього треба їхати човном більше години по сизій, холодній воді Глибокої губи — протоки між островами. Веслували два бандити, на кормі сидів убивця, на носі — фальшивомонетчик. Бандити, видно, люди похмурого характеру, убивця — великий, бородатий, товстогубий, з напіввідкритим ротом і гнилими зубами, очі в нього дивно порожні, наче позбавлені зіниць. Фальшивомонетчик — худенький, гостроносий, весь час тихенько цмокав, наче підганяючи коня, — подумалося, що йому здається: їде вночі лісом і боїться всіх звуків, навіть цмокнути голосно боїться. У нього обличчя доброго чоловіка, якому, зрештою, «наплювати на все».

Розплідник — ціле місто, кілька рядів дротяних кліток, розділених «вулицями», всередині кліток будиночки з багатьма ходами й виходами, як нори, в кожній клітці звична звірові «обстановка», дерева, хмиз. Не всі звірі ховаються від людей, лише деякі лисиці заганяють дітей у будиночки-нори. Соболиха, в якій взяли маля, сказано забігала по клітці, ховаючись в купі хмизу, висуваючи з

нього некрасиву, конусоподібну голову, фиркаючи, оскалюючи гострі щучі зуби.

— Дуже дикий звір,— любовно говорить завідувач. І потім — з гордістю: — Бачите — дав приплід. Перший випадок. Американцям ще не вдалося одержати потомство від соболя.

Він годує малят рибою, деяким з них вливає в горло ліки, і, проковтнувши їх, вони, мотаючи голівками, скачуть м'ячами. Матерів це, видно, не турбує.

Завідувач розповідає про характери звірів, про прихми самців.

— От — бачите: ми його підсадили до цієї самочки, а він байдужий до неї, він, бачите, цікавиться її сусідкою, хоч вона не така крупна, як ця. Як люди, га?

Він тихенько сміється, а я згадую Шопенгауера: якщо «маленькі чоловіки люблять великих жінок», очевидно, великі повинні любити маленьких. Завідувача супроводить жінка-ветеринар, дві студентки, які приїхали на практику звіроводства, робітники і обов'язковий, всюдисущий фотограф. Ці люди, дружина завідувача і ще один робітник — усе людське населення острова. П'ємо чай і повертаємось на великий острів. Холодно. З моря дме неласкавий вітерець, пустотливо наганяючи хвилі на борт човна. Над нами літає чайка. Інколи з води піднімаються качки, пролетять недалеко і знову важко падають на воду, наче окрилені каміння.

Поряд зі мною сидить чоловік з породи революціонерів-«більшовиків» старого, незламного гарту. Я знаю майже все його життя, всю роботу, і мені хотілося б сказати йому про мою повагу до людей його типу, про симпатію особисто до нього. Він, напевне, поставився б до такого «вияву почуттів» здивовано, оцінив би це як зайву і мабуть смішну сентиментальність.

Молочним господарством завідує старий священик, здається, протоієрей. Великий, благообразний, він солідно говорить про сепаратори, козеїн, молочний цукор, лужні солі. На бородатому обличчі його зосереджено світяться під сивими бровами очі людини, яка давно зупинилася десь дуже далеко від людей і ледве бачить їх такими, якими вони є.

В просторому приміщенні якось особливо чисто і прохолодно. За склом шафи, на полицках, ряд пробірок, колбочки, якісь металеві речі. Поряд з цією «лабораторією»,

відділений від неї вузьким коридором — холодильник, у ньому, на льоду, великі шматки масла, горшки сиру.

— Дóбича дня,— каже священник, наголошуючи на о. Він живе тут-таки, поряд з лабораторією, в маленькій кімнатці; в ній багато ікон, горить лампада, на столі — кілька церковних книг стародруку, біля стіни — постіль; взагалі це — типова келія монаха.

— Знаюча людина, добре працює,— кажуть мені.

Такий же відзив почув я про завідувача кінського заводу, колишнього офіцера Колчака. Показуючи коней, він говорив про кожного так детально й наполегливо, наче хотів добитися, щоб коневі подякували за те, що він такий.

— Ви, звичайно, не кавалерист,— з великим жалем сказав він одному з відвідувачів, і було ясно, що він говорить: «Зрозуміти, що таке — кінь, ви, звичайно, не здатні, нещасний!»

Потім він показав кнура вагою 432 кілограми, створіння вкрай огидне, похмуро самозадоволене. Його вагою і здібністю до розмноження свиней дуже пишаються. Свиней — дуже багато, і, як скрізь, вони, видно, цілком задоволені життям, але, розуміється,— рохкають.

В кустарній майстерні десятків зо три людей роблять різні шкатулки, коробочки. Давне вміння монахів — «туєси», «поставці», іграшки з берести, вирізьбленої, як мереживо, з різноколірною фольгою, підкладеною під бересту,— це вміння, очевидно, забуте. Шкода. Іноземці, ласі на «варварське, але прекрасне мистецтво російського народу», купували б ці речі так само «нарозхват», як вони купують усе подібне, починаючи з чудових по красі робіт палехівських майстрів, колишніх «богомазів». Роботою з фольги й берести можна б зайняти жінок — це вельми «тонка» робота.

Посвистують, сопуть і фиркають маленькі паровози, тягнучи по вузькоколіяках ліс, торф, шпали, прокладають нові шляхи, люди риють землю, роздрібнюють буличник, місять бетон, рубають дерево, на даху електростанції шипить якась трубка. Їдуть браві пожежники, «проминаючи» застоялих коней.

На великій галяві іде розробка торфу, здорові хлопці в полотняних сорочках і високих чоботях швидко, лопатами, кидають у машину великі шматки масного бруду, машина випускає його товстою стрічкою, стрічку рубають

на шматки, відвозять їх на тачках геть, розкладають по землі,— все йде «без сучка, без задоринки». Мені кажуть:

— Зверніть увагу на чоботи робітників!

Звертаю. Чоботи, звичайно, дуже брудні. Але мені пояснюють, що вони — з шкіри, яка не пропускає вологи. В доказ цього один з робітників знімає чобіт,— онуча, справді, суха. Дізнаюся, що кожа просочується водою, яка відходить при виробленні смоли, молекули смоли, які залишаються в воді, вбираються шкірою, роблять її міцнішою і непронижною для вологи.

— Самі придумали!

— А чи не годиться це для брезентів, для взуття армії і так далі?

— Невідомо, не пробували! Багато у нас є такого, що в одному місці — роблять, а в інших — не пробують робити. Мало ми знайомі з усією різноманітністю роботи в нашій країні і з досягненнями винахідництва в різних галузях праці.

На торфі працює чимало жінок у сірих халатах, вони ж ворушать сіно, недалеко від розробки торфу. Там вони одягнені «в своє», досить яскраво, і викликають дуже дивне враження,— дивлячись на них, я згадав «Сказання про сіножаті» Лескова.

В жіночому двоповерховому гуртожитку, мабуть, монастирській гостиниці, старостихою виявилась жінка з сім'ї, одним з членів якої був відомий в свій час французький карикатурист Каран д'Аш. Брат його командував судном добровільного флоту «Нижній-Новгород», сестра була артисткою, здається Александрінського театру, а третій брат служив кухарем у нижегородського губернатора Баранова і за вміння жарити тетеруків призначений був спочатку околоточним наглядачем, а потім — помічником пристава часті.

Старостиха показує нам кімнати жінок, у кімнатах по чотири і по шість ліжок, кожна прибрана «своїм» — свої ковдри, подушки, на стінах — фотографії, листівки, на підвіконнях — вазони, враження «казенщини» — немає, на тюрму все це нічим не схоже, але здається, що в цих кімнатах живуть пасажирки з потонулого корабля.

На верхньому поверсі гуртожитку, напевно, зосереджені жінки, які працюють «по лінії культури»: в театрі, в музеї. Мені сказали, що більшість з них контрреволюціонерки, є й засуджені за шпіонаж.

Партійних людей,— за винятком покараних комуністів,— на острові немає, есерів, меншовиків переведено кудись. Переважна більшість остров'ян — карні, а «політичні» — це контрреволюціонери емоціонального типу, «монархісти», ті, кого до революції іменували «чорною сотнею». Є в їх середовищі прибічники терору, «економічні шпіони», «шкідники», взагалі «бур'ян», який «з поля — геть» викидає справедлива рука історії.

В кімнатах верхнього поверху жінок було небагато,— п'ять, шість, решта, напевне, десь працювала. В нижньому їх виявилось значно більше, і, судячи з одягу, з обстановки, вони були «простіші». Одна з них, молода, пишнотіла, з великими очима, зустріла старостиху злим криком:

— Знову прийшла, проклята! Що ж це, товариші, ви ставите над нами інтелігенток? Як це...

З її темних очей легко й рясно потекли сльози. Літня жінка з довгим носом на сірому обличчі почала знехотя заспокоювати її:

— Ну, чого скандалиш, чим тобі люди заважають? Радіти повинна...— І, звертаючись до нашої групи, пояснила:

— Нерви в неї, строк вона закінчила, сьогодні додому їде, ну от і галасує...

Молодиця, розмовляючи, вже усміхалася і, змахуючи сльози з щік, відкрила на білій шкірі руки нижче ліктя, складну, дуже неблагочестиву татуїровку.

— Це що у вас?

— Ну, не бачиш наче! Наколочка,— кокетливо відповіла вона, сміючись, і цей її занадто швидкий перехід від сліз до сміху викликав сумнів у щирості і сміху і сліз. А носата жінка улесливо пояснювала:

— Пустотлива вона, а — хороша, добра...

— За що вона тут? — тихо запитав хтось за моєю спиною,— носата не встигла відповісти, поряд з нею опинилась висока, кістлява, в білій хустині до брів, хустина різко відтіняла чорні, круглі очі.

— Ми цим не цікавимось,— заговорила вона теж тихо.— У всякої свое тавро. Таврують і таврують, а за що? Це нікому, крім бога, не відомо.

Тут заступилася молодиця.

— Ти — не знаєш, за що тобі хвоста прищепили, не знаєш? — іронічно запитала вона.

Ми всі вийшли з кімнати. В коридорі признала мене

земляком огрядна жінка років за сорок, з бляшаними очима на товстому обличчі.

— Напевне, чули про нас,— вона назвала незнайоме мені прізвище.— Ми теж помітні люди були в Нижньому-ото! Пам'ятаєте приказку: «Чай, примечай, откуда чайки летят»?

В одну хвилину вона, усміхаючись, кліпаючи, розповіла жваво, наче базарна торговка:

— На десять років сюди послали,— пожартував господь! Наче робітників видавала я, жандармів ховала в вісімнадцятому році, чи що,— невірно це, неправда все, наговорили на мене лихі люди! Але, нічого, потерплю...

— Трудно вам тут?

— Скрізь трудно,— обережно відповіла вона й повторила: — Пожартував господь, терпіння моє випробовує. Ну, я — здорова, душею весела...

Говорячи, вона звично грає гостреньким поглядом бляшаних очей, вони холодно мацають людину, наче шукають, куди краще вдарити. Вона примушує мене згадати багато таких самих — по зовнішності, по очах. І одну таку на лаві підсудних нижегородського окружного суду, «казеннопідзахисну» мого патрона. Голова запитав її:

— Отже — ви не визнаєте, що сиділи на ногах племінника, коли ваш сожитель душив його?

— Пане суддя, ваше превосходительство! Обмовив він мене, сожитель, і тому — помер, совість, звичайно, замучила! Крім нього — винних немає в цій справі, а я на всеношній в церкві була.

— Встановлено, що племінник ваш задушений після всеношної: о дев'ятій годині його ще бачили живим.

Перехрестившись і зітхнувши, підсудна каже:

— Не ображайте беззахисну, ваше превосходительство! Хіба можна, помолившись богу, людину душити?

Але беззахисна жінка саме так і вчинила: помолилась богу, а потім, прийшовши додому, допомогла прикажчикові, коханцеві своєму, задушити племінника-гімназиста, — смерть його робила «беззахисну» спадкоємицею солідного майна. А коли прикажчика арештували, вона послала в тюрму для нього пиріжок, отруений якоюсь отрутою, прикажчик з'їв його і помер, але встиг

докладно розповісти про злочин. З його зізнань була прочитана на суді, між іншим, така фраза:

«Я душив, а вона молитву читала».

Були ми на концерті в театрі, він міститься в кремлі, влаштований, напевне, в розширеному приміщенні колишньої «трапезної». Вміщає чоловік сімсот і, ясна річ, повнісінький. «Соціально небезпечна» публіка жадібна до видовищ, так само як і всяка інша, і так само, якщо не більш, гаряче дякує артистам.

Концерт був дуже цікавий і різноманітний. Невеликий, але добре зіграний «симфонічний ансамбль» виконав увертюру із «Севільського цирюльника», скрипаль грав «Мазурку» Венявського, «Весняні води» Рахманінова; непогано був проспіваний «Пролог» з «Паяців», співали російські пісні, танцювали «ковбойський» і «ексцентричний» танці, хтось чудово декламував «Гармонь» Жарова під акомпанемент гармошки й рояля. Напрочуд гарно працювала трупа акробатів,— п'ятеро чоловіків і жінка,— роблячи такі «трюки», яких не побачиш і в хорошому цирку. Під час антрактів у «фойє» чудово грав Россіні, Верді та увертюру Бетховена до «Егмонта» багатий духовий оркестр; диригує ним людина безперечно талановита. Та й концерт показав немало талановитих людей. Всі вони, розуміється, «ув'язнені» і працюють для сцени й на сцені, напевне, немало. Не знаю, як часто влаштовуються такі широкі концерти, як той, у якому я був. На афіші сказано: «Театр 1 відділення», очевидно театр «2 відділення» ставить п'єси чи існують два театри.

П'єс я не бачив, але бачив фотографії постановок «Декабристів», «Розлому». Постановки, видно, цікаві і в стилі дуже лівому, сцена захарашена різноманітними конструкціями і все взагалі — «як у кращих театральних домах», де інколи — замість мистецтва — публіці показують зі сцени стилізовану дулю.

В кремлі Соловецького острова, крім театру, зосереджено школи, досить багата бібліотека й музей, чудово організований Виноградовим, теж колишнім ув'язненим, автором цікавого дослідження про «Соловецькі лабіринти», таємничі залишки стародавнього язичества. Музей, показуючи історію Соловецького монастиря, дає повну картину різноманітного господарства СТОП'у—«Со-

ловецького табору особливого призначення». Провадиться на острові краєзнавча робота, друкується журнал, видавалась газета, але видання її на деякий час припинено.

Звичайно, острів — не тюрма, але, розуміється, з нього — не втекти, хоч газети емігрантів і друкують статейки, озаглавлені: «Втеча з Соловків». В одній з таких статей сказано: «Відійшовши 26 кілометрів від місця роботи, втікачі... «На острові, який має 24 кілометри довжини і 16 ширини, абсолютно неможливо відійти «від місця роботи» на 26 кілометрів. Навіть емігрант розуміє, що в цьому випадку втікачі потраплять у воду Онезької затоки чи в море, а, як відомо, тільки «п'яним море по коліно», але й це не можна розуміти буквально. По хвилях затоки теж нема змоги пройти пішки 64 кілометри.

«Втікають» — точніше: зникають — остров'яни з материка, з «командировок», тікають рідко і майже завжди невдало. На материк вони працюють у великій кількості на розчистці лісів, на лісозаготівлях, на висушуванні боліт, створюють умови для колонізації пустинного, але дивовижно багатого краю. Працюють під наглядом своїх же товаришів. Одного з таких вартових я бачив по дорозі з Кемі в Мурманськ. Наш поїзд зупинився далеко від станції, — попереду лагодили міст, розмитий рікою. Пасажири вийшли з вагонів на край болотистого лісу, живо зібрали купу хмизу, чоловік з кучерявою бородою, схожий на В. Г. Короленка, запалив коробку з-під цигарок, сунув її під хмиз і сказав верхньо-волзьким говорком:

— Ану, посушимо небо!

У вогкувате, недалеко небо звився густий бархатний дим, а чоловік зразу дав зрозуміти, що він багато вогнищ розпалював на своєму віку. Люди присіли круг вогню на валуни, на розсипаних старих шпалах, хтось, підходячи, запитав:

— Комарів смажите?

Дуже помітно, що «прості» російські люди читають газети. Їм добре відомо майже все, чим наповнений час, світ для них став ширший, ясніший, і в широті світу починають вони відчувати себе великими людьми. Вони питають:

— Ну, а як там — в Італії?

Зав'язалась цікава розмова, і тут з лісу вийшов чоловік з гвинтівкою, в шинелі, але — мало схожий на червоно-

армійця, не так акуратно одягнений і не такий ловкий, легкий. Шинель — старенька, розстебнута, під нею піджак, підперезаний пояском. Картуз зім'ятий, гвинтівку він держить, як мисливець, — під пахвою, дулом вниз. Обличчя — темне і наче він давно не вмивався, брови досадливо й втомлено нахмурені. Попросив цигарку, а коли йому дали — сказав:

— Свої впустив у воду. Ой і багато болота тут.

— Ти звідки?

— Воронезький.

— Ваші місця — сухі.

Чоловік сів на камінь, гвинтівку затиснув між колінами і, покурюючи, задумливо дивлячись на вогонь, спитав знехотя, скучно:

— Не бачили, по дорозі, двох?

— Набагато більше бачили, — насмішкувато відповів мастак розпалювати багаття, а дорожний вартовий, міцний, маленький чоловік, з шерстяним обличчям і люлькою в кутку рота, співчутливо пояснив:

— У нього двоє товаришів з роботи втекли, от у чому річ! Тут навколо, в лісі, соловецькі працюють, а він теж із них. Тепер йому відповідати доведеться...

— Відповідати є кому старшому за мене, — сердито вставив чоловік з гвинтівкою.

— Ну, вони, звичайно, повернуться, завжди повертаються! В лісах цих довго не нагуляєш, комар не товариш, їсти нічого, ягід ще нема та й поселенець гулящих не любить...

— Часто втікають? — запитали чоловіка з гвинтівкою.

— Буває, — сказав він, зітхнувши, але зразу ж усмінувся. — В лісі, знаєте, сумно, а тут все більше міський народ працює, до лісу не звиклий.

Балакучий сторож теж розповідає щось військовополоненому австрійцеві, який обріс сім'єю і укріпився в цьому краю. Стражник, кинувши недогарок у вогонь, продовжував:

— Буває — з дурості блукають, чорти! Інший, від втоми, засне де-небудь, проспить до кінця роботи, прокинеться, а — тихо, ніякого звуку немає і — присмерк, сумно. Ну, й пішов собі, куди страх веде...

Хтось порадив:

— В трубу трубити треба.

— Всю ніч трубити?

— Ну дзвін, чи що...

Від усмішки обличчя чоловіка стало світліше, він наче непомітно вмився. Тепер видно, що обличчя в нього добродушне, темні очі дивляться на людей м'яко і довірливо.

— За втечу суворо карають? — запитали його.

— А — не хвалять.

— Якщо тобі виявлено довір'я — повинен виправдати, — втрутився сторож, а чоловік, схожий — бородою — на Короленка, сказав, зітхнувши:

— Все ще темно в головах.

— Ох, темно! — ствердила жінка з дитиною на руках.

— Не хвалять, — повторив чоловік з гвинтівкою, встаючи, і важкими кроками пішов до станції.

— У них, треба розуміти, порука, — заговорив сторож. — Їх вчать: відповідай усі за кожного.

— Так і треба! — ствердив бородатий.

Поїзд стояв години зо дві, якщо не більше; люди біля вогнища змінювались, відходили одні, підходили інші, але майже не було пустих людей, які нічого цікавого не можуть сказати.

Буржуазна наука говорить, що злочин є діяльність, заборонена законом, яка порушує його волю прямим опором чи різними відхиленнями від підкорення волі закону. Але самодержавна міщанська меншість, командуючи більшістю — трудовим народом, — не могла, не може встановити законів однаково справедливих для всіх, не порушуючи інтересів своєї влади; не могла й не може тому, що головна, основна турбота закону — турбота про охорону «священного інституту приватної власності» — про охорону й зміцнення фундаменту, на якому побудована міщанська, класова держава.

Щоб прикрити цю суперечність, буржуазна наука намагалась навіть обґрунтувати й закріпити цілком цинічне вчення про «природну злочинність», яка дозволила б судові буржуазії ще жорстокіше переслідувати й зовсім знищувати порушників «права власності». Спроба ця мала ґрунт у безпощадному ставленні міщан до людини, яка, щоб не здохнути з голоду, вимушена була красти в міщан хліб, сорочки і штани.

Я кажу це не «ради жарту», а тому, що заповідь «не украдь» порушувалась і порушується незмірно частіше,

ніж заповідь «не убий», тому що найпоширенішим «злочинном проти суспільства» завжди була і є дрібна крадіжка, в подальшому злодіїв — як відомо — виховує на грабіжників буржуазна система покарання — тюрма.

Вчення про вроджену злочинність було розгромлене й відкинута найчеснішими з учених криміналістів, головним чином — російськими. Але в «духовному побуті» міщанського суспільства, тобто в класовому інстинкті його, ставлення до злочинця як до невиправного, органічного ворога суспільства залишається непохитним, і тюрми європейських країн продовжують служити школами й вузами, де виховуються професіональні правопорушники, «специ» по залякуванню міщан, ненавидимі міщанством, «вовки суспільства», як назвав їх недавно один прокурор у суді провінціального містечка Німеччини.

Розуміється, я не стану заперечувати, що існують благочестиві звірі, які душать людей з молитвою на вустах. Буття таких звірів цілком виправдане в державах, де життя людини дорівнює нулю, де самодержавно командуюче міщанство безкарно знищує мільйони робітників і селян, посилавши їх на міжнародні бойні з співом гімну: «Спаси, господи, люди твоя»...

В Союзі Соціалістичних Рад признано, що «злочинця» створює класове суспільство, що «злочинність» — соціальна хвороба, яка виникла на гнилому ґрунті приватної власності, і що вона легко буде знищена, якщо знищити умови виникнення хвороби — древню, прогнилу, економічну основу класового суспільства — приватну власність.

Раднарком РРФСР ухвалив ліквідувати тюрми для карних злочинців на протязі найближчих п'яти років і застосувати до «правопорушників» тільки метод виховання працею в умовах по можливості широкої свободи.

В цьому напрямку в нас поставлено найцікавіший дослід і він дав уже безперечні позитивні результати. «Соловецький табір особливого призначення» — не «Мертвий дім» Достоєвського, тому що там учать жити, учать грамоти й праці. Це не «Світ знедолених» Якубовича-Мельшина, тому що тут життям трудящих керують робочі люди, а вони, не так давно, теж були «знедолені» в самодержавно-міщанській державі. Робітник не може ставитись до «правопорушників» так суворо й безжалісно, як він змушений поставитись до своїх класових, інстинктивних ворогів, яких — він знає — не перевиховаєш. І во-

роги дуже старанно переконують його в цьому. «Правопорушників», якщо вони — люди його класу — робітники, селяни,— він перевиховує легко.

«Соловецький табір» слід розглядати як підготовчу школу для вступу в такий вуз, яким є трудова комуна в Болшеві, мало — мені здається — знайома тим людям, які повинні б знати її роботу, її педагогічні досягнення. Якби такий дослід, як ця колонія, наважилась поставити в себе будь-яка з «культурних» держав Європи і коли б він там міг дати ті результати, які ми маємо,— держава ця била б у всі свої барабани, трубила б у всі сурми про досягнення свої в справі «реорганізації психіки злочинця» як про досягнення, що має найглибшу соціально-педагогічну цінність.

Ми,— з скромності нашої чи з іншої, значно менш приємної для нас причини? — ми не вміємо писати про наші досягнення навіть і тоді, коли бачимо їх, пишемо про них. Про це невміння я можу говорити цілком упевнено, спираючись на редакційний досвід журналу «Наши достижения».

От, наприклад, робота Болшевської трудкомуни. Це один з фактів, які вимагають всебічного й пильного, смію сказати — наукового, спостереження, вивчення. Такого ж вивчення вимагають трудкомуни «безпритульних». І там і тут відбувається процес корінної зміни психіки людей, анархізованих своїм минулим; соціально небезпечні перетворюються на соціально корисних, професіональні «правопорушники» — на кваліфікованих робітників і свідомих революціонерів.

Можливо, процес цей і слід розширити, прискорити, можливо, Бутирки, Таганки та інші школи цього типу вдасться закрити раніше передбаченого строку?

Болшевська трудкомуна черпає робочу силу в Соловецькому таборі і в тюрмах. Соловки, як я вже казав,— міцно й уміло налагоджене господарство й підготовча школа для вузу — трудкомуни в Болшеві.

Мені здається — висновок зрозумілий: необхідні такі табори, як Соловки, і такі трудкомуни, як Болшево. Саме цим шляхом держава швидко досягне однієї з своїх цілей: ліквідувати тюрми.

Тут до речі буде сказати про господарське зростання трудкомуни в Болшеві. В 28 році я бачив там одноповерховий корпус фабрики трикотажу, в 29 — фабрика ви-

росла ще на один поверх, оснащений верстатами найвищої технічно досконалої конструкції. В 28 — яма для фундаменту фабрики ковзанів, в 29 — цілком обладнана одноповерхова світла і простора фабрика з прекрасною вентиляцією. Крім усієї кількості ковзанів, потрібних для країни, фабрика вироблятиме малокаліберні гвинтівки. І ті й інші привозилися з-за кордону. За рік поставлено чудовий, на чотири поверхи, будинок для гуртожитку членів трудкомуни. Будується ще чотири таких самих.

Трудкомуна буде склади для своєї продукції з свого матеріалу — з дерев'яної стружки, пресованої з продуктом, який добувається з «ропи», — грязі соляних озер. Це — вогнетривкий будівельний матеріал, з нього вже збудовано й кілька житлових будинків. У колонії буде-ться приміщення для клубу, театру, бібліотеки. До нього проведено вітку залізниці. Зроблено ще багато чого. І, коли бачиш, скільки зроблено за дванадцять місяців, з гордістю думаєш:

«Це зроблено силами людей, яких міщани морили б у тюрмах».

НА КРАЮ ЗЕМЛІ

«Кола — городок убогий,— непоказно приліплений на голому камінні між річками Туломою й Колою. Жителі, душ із п'ятсот, держаться в ньому, ловлячи рибу й при-торговуючи з лопарями, беззахисним народцем. Торгівля, як ти знаєш, заснована на священному принципі «не обдуриш — не продаси». П'ють тут так, що навіть мені страшно стало, кидаю пити. Хоч норвезький ром — це річ. Все ж інше разом з жителями — нісенітниця і нікому не потрібне».

Так писав у Крим, в 97 році, вологжанинові докторові О. М. Алексіну якийсь його приятель.

Поїзд Мурманської залізниці стоїть на станції Кола хвилину і, здається, тільки з міркувань ввічливості, а не з ділових. Коротко й знехотя свиснувши, він котиться мимо стовпища сіреньких будиночків «заштатного» городка далі, до мурманського берега «ядовитого» океану. Походження слова — мурман цікаво пояснив якийсь Левонтій Поморець:

«А по ліву руку Кольського городка, якщо в море дивитись, живуть мурмани, сиріч — нормани, вони ж і варяги, які в давні часи приходили-припливали з міста Варде й жили у нас розбоем, пам'ять чому лишилася в слові — вори, воряги. Ігумен заперечував: мовляв, нормани через те називаються, що в землі, у норах живуть, як звірі, твердив: причина тому—холод. А я кажу: це не мурмани в норах отих живуть, і не від холоду, а дрібний

народець лопарі від страху, щоб наші промисловці живцем його не злопали. Мурманна ж тупим зубом не вкусиш».

Рукопис Левонтія Поморця належав старому революціонеру С. Г. Сомову, він привіз його з сибірського заслання, але Аким Чекін, другий «віровчитель» мій, теж вважав цей рукопис за свою власність. Обидва вони з великим завзяттям доводили один одному кожен своє право власності на твір Поморця, але оцінювали його по-різному: Чекін твердив, що це «ф-фальєтон і д-дурниця», а Сомов, заїкаючись і бризкаючи слиною, доводив:

— Дотепна річ! Погодін з Костомаровим — учені історики, а цей Поморець, напевно, засланий піп і шахрай, але раніш від них усе розв'язав.

Мені дуже подобався цей зошит грубого, синюватого паперу, списаний кучерявим почерком і приємно корявими словами; я настійливо і даремно просив Сомова подарувати мені його, а він, так само даремно, клопотався про те, щоб видати рукопис. Кінець кінцем я зробив виписки з Поморця і почав писати повість про юнака, який заховався в свою мачуху, був вигнаний батьком і став бродягою. Тут хтось пояснив мені, що грецьке слово монах означає самотній, і я перетворив бродягу на інока. Але мені здалося, що роман пасинка й мачухи досить використаний народною творчістю і що краще примусити героя мого закохатися в рідну сестру. Примусив. «Світські письменники, до бісів подібно, знущаються з людей», як говорив відомий апостол «толстовства» Новосьолов, що став потім ворогом Льва Толстого і діяльним співробітником фанатичного церковного журналу, що видавався місіонером і чорносотенцем Скворцовим. Потім повість свою я знищив, «віддавши її на поживу вогню», але, розуміється, не тому, що був наляканий словами Новосьолова, а з сорому за нісенітницю, написану мною. Проте дещо з рукопису Поморця все-таки відбилосся в моїй «Слові».

Все це стосується справи тільки тому, що вражає: як недавно все було, яке все дивно свіже в пам'яті і — значить: з якою чарівною швидкістю йде життя!

Коли поїзд підкотив до Мурманська, годинник показував час близько півночі, а над океаном, не дуже ви-

соко над його свинцевою водою, сяло сонце. Звісно, я чигав, що тут «так годиться», але, бачачи перший раз у житті сонце опівночі, відчуваєш себе трохи ніяково і сумніваєшся: а чи чесно працює годинник? Пригадуєш істини, що не спростовані наукою: земна куля поділяється на дві півкулі, земля обертається навколо сонця... Один дурний хлопчак спитав учителя:

— А навіщо земля обертається?

— Це не твоє діло,— мудро відповів учитель.

Вигляд до білого розжареного північного сонця, яке стирчить над неосяжною водною рівниною чи то сходячи, чи то заходячи,— видовище дуже дивне. Поведінка чудесного світила здається такою нерішучою, що думаєш за нього:

«Давненько я стирчу в цій точці простору! А чи не перекотиться мені з усіма супутниками куди-небудь за межі цієї Млечної Пути? Вільного місця багато...»

Взагалі тут у приїжджожі людини виникають смішні думки. Але, як я переконався, місцеві люди примиряються із зміною небесних явищ значно легше і швидше, ніж з необхідністю змінити стародавні умови життя на землі.

На пероні вокзалу багато народу і немало юних «мурманів», серед них буянять суб'єкти чотири-п'ятилітнього віку. Їм давно пора б спати.

Моя молодь іде до міста, я сідаю записувати враження дня. По рейках іде група молоді, чоловік з десять хлопців і дівчат, вони співають:

Без тебе більшовики
Обійдуться...

Сподіваюсь, це не про мене? Один хлопець хвацько підсвітує. Цілком ясно, що сонце сходить, воно піднялося вище. На лисій горі, по той бік затоки, блищать сріблом тріщини в камінні.

Прокинувся я о сьомій годині, за вікном вагона гуляв сірий рідкий туман, сіялась мряка. Через годину спалахнуло сонце, але тьмяніше, ніж було опівночі. Потім знов налетіли клоччя туману, і знов з'явилось сонце. Ці капризи тривали години зо три: враження було таке, ніби десь увесь час одчиняють двері на холод і він вривається в місто, як морозяне повітря знадвору в хату.

Біля вокзалу працює екскаватор, викушуючи залізними щелепами величезні шматки землі. Ця машина ви-

кликає у мене глибоку повагу до неї, я добре знаю роботу землекопів, яка так нагріває попереk, що кістки в ньому неначе висохли, скриплять і можуть розсипатись. Залізне чудовисько з довгою шиєю і глибокою пащею на місці голови гримить ланцюгами, нахиляє шию, вирвавши з пагорба шматочок вагою з добру тонну, повертає шию, піднімає її і, безкорисливо висипавши здобич на платформу, знов нахиляється до землі.

На роботу машини дивиться жінка солідного обсягу, ширина її спини і стегон навряд чи менша від метра. На руці в неї головаста дитина, років двох, ссе груди, другу руку розгойдує людина років п'яти і, не кваплячись, майже басом, умовляє:

— Мамк, іди! Чаю хочу...

Мужичок, теж досить крупний, з плеча б'є десятифунтовим молотком чорний гранітний валун, молот пружно відскакує, але мужичок уперто й влучно гатить удар за ударом в одне й те ж місце, з-під молота летять іскри. Валун не витримує і розколюється на три шматки, а переможець дякує йому за поступливість гучним, урочистим «матом». Жінка, немовби вона тільки цього й чекала, машиноподібно тягне плем'я своє на скусаний екскаватором пагорок, з-під ніг її сиплеться багато грудок землі, дрібного каміння.

Крупні люди, некваплива сила й стійка упертість роботи — це враження закріпилось у мене на всі дні в Мурманську і «по вся дні» життя. На пустинному березі Льодовитого океану, на гранітному камінні, місцями вже розмолотому рухом льодовика і часом на пісок, будується місто. Саме — так: люди будують зразу ціле місто. Проти вокзалу, на пагорку, великий будинок готелю, центральна частина його складена з різноколірних шматків граніту, а крила — дерев'яні; ці крила і гостроверхий дах надали всьому корпусові дивної легкості. Всюди йде будівництво громадсько-службових установ.

— Це буде лікарня, а там — клуб, виконком, — кажуть мені.

Вирівнюється ґрунт для майбутніх вулиць, звозять каміння для бруку; на горі, над містом, будується ціле селище — маленькі будиночки. Невеликі особнячки обивателів, збудовані «нашвидкуруч», дерев'яні, нудні коробки без прикрас, нечисленні й непомітні в загальній масі нового. Особнякам цим десять, п'ятнадцять років усього,

але, незважаючи на юність, деякі з них уже стали ветхими, покривились.

— Будувались с'як-так, без розрахунку на довге життя. Хапнути й чкурнути був розрахунок.

Розширяється вагонний двір, розширяється порт, всюди шум роботи, і знов відзначаєш її неквапливий, упевнений темп. Почуваєш, що будуються міцно, надовго.

В порту важкувато ходять солідні бородачі, очі в них пронизливо далекозорі, голоси незвичайно гучні, наче люди ці далеко один від одного і говорять у рупор. Руки цих людей — як весла, широкі долсні дерев'яно жорсткі. Дуже міцні люди. Вони — скаржаться:

— Причалів у порту невістачає, он двоє англійців на рейді відшвартувалися, приткнулись нікуди.

— Тралерів мало, а то б ми на весь Союз рибою хвастонули,— мріє чоловік у чоботях вище колін і в капелюсі з напотиличником.

Гостроносий товариш з виконкому охолоджує борода-того мрійника:

— Ні, нам похвастатись довго не вдасться, ми даємо тільки шість процентів усього вилову, а Каспій — п'ятдесят чотири проценти, а Далекий Схід — тридцять два...

— А ти дай тралери,— ми тобі покажемо Схід з процентами...

— Ось коли п'ятирічечка виявить себе для нас, тоді, товаришу, і полічи проценти...

Тільки що прийшов з моря тралер, трюми його напхані тріскою і палтусом, риба лежить навіть на палубі, важкі в'язки червоних морських окунів висять на такелажі.

— Оцей самий окунь англійці дуже люблять...

Товстий чоловік з кам'яним обличчям оглушливо кричить:

— Гей-гей, хлоп'ята, починай вивантажувати...

Тралер схожий на кита з парусами, встромили в спину кита дві щогли й плавають на ньому.

— Ось коли нам отаких суденечь дадуть півсотні за п'ятирічку...

— Повинні дати більше.

— Ловців невістачає...

— Риба — є, ловець — буде,— втішливо говорить сутулий старик, мокрий від плечей до п'ят, у пікіряному фартусі, вимазаному риб'ячим слизом і кров'ю. Усміхаючись, він повідомляє мені:

— Через дві-три доби повинен прийти з моря одной-менець твій «Максим Горький» — хо-ороший новачок!

У величезних сараях рибного заводу жінки вкладають у бочки оббіловану тріску.

— Це повеземо англійців годувати...

— Їх би, дияволів, не тріско́ю, а цеглинами годувати! Молодий хлопець матрос «вносить поправку»:

— Тріско́ю, товариші, годується не буржуазія, а робітничий клас Англії...

— Звісно: чо́го пан сам не прожує — собаці дає...

Говорять тут — чудово, кругло, ваговито, найчистішою мовою, не засміченою чужими словами.

— Ви, товаришу, на палтуса гляньте,— пропонують мені і ведуть у приміщення, де страшенно холодно і сто-сами, від підлоги до стелі, лежить розпластана велика риба, мабуть, не менше метра завдовжки, янтарне м'ясо її блищить золотом застиглого жиру.

— Приміщень невістачає,—говорять за моєю спиною. Я починаю помічати, що слівце «невістачає» — приспів до всіх розмов тут.

В порту гримить робота, стукотять сокири, важко брязкають ланцюги, гучно гепає тес на дерев'яний настил, працюють лебідки на іноземних судах. Вантажать ліс на три пароплави, четвертий закінчив вантаження. Либонь, ці пароплави привезли частини якихось машин, багато алюмінію та рулонів газетного паперу. Останній не дуже радує зір, досадуєш, що все ще треба ввозити папір у країну, яка володіє лісовою площею в 825 мільйонів квадратних гектарів, не включаючи сюди лісів Якутії та лісових масивів Лени. Але потім згадуєш, що до революції ми теж ввозили паперу щороку 280 тисяч тонн і що всі крупні газети наші друкувались на фінляндському папері. І стає зовсім не сумно, коли згадаєш, що «Крестьянская газета» друкується в кількості 1450 тисяч примірників та видає десяток журналів для села; згадуєш величезні тиражі центральних і обласних органів, газети і книги нацменшостей; кожне крупне повітове місто теж має свою газету, фабрики й заводи — теж, потім згадаєш велику кількість політичної, наукової, професійної літератури й художньої.

Навряд чи є культурна держава, яка за десять років видала б і продала тільки самих класиків 18 205 795 примірників, причому на Льва Толстого припадає 1826 ти-

сяч, на Пушкіна — 1661 тисяча, Салтикова — 1188 тисяч, на Чехова — 1103 тисячі, Некрасова — 984 тисячі, Короленка — 741 тисяча, Лермонтова — 470 тисяч, Достоевського — 403 тисячі. І потім незліченний потік сучасної літератури, перекладної белетристики. Природно, що паперу «невистачає». Повчально було б порівняти цифри росту книжкової продукції з цифрами десятиліть 90—900—910.

Роздумуючи про це, бачу: вода затоки ніби знижується, оголюючи рябе дно, всіяне крупною галькою та черепашками. Кривокрилі чайки стогнуть і падають у вогкому повітрі, ніби прикидаючись, що вони не вміють літати.

— Відплив,— кажуть мені.— Ходім поглянемо, тут англійці кран свій затопили, чорти, мо-гутній кран.

— Сили невистачає підняти його...

— Ну, все-таки — піднінемо!

— А — як же!

З води стирчать залізні ребра, нагадуючи грудну клітку, над нею — гігантський шолом, крізь воду видно ще якісь лапи, важелі; вода відходить у море все помітніше, і залізо під нею неначе ворухиться, підносячись з дна. Дуже схоже, що в Кольській затоці потонув марсіанин з романа Герберта Уеллса.

— Ось це саме — воно! — говорить високолобий бородач і, зітхнувши, рухає рукою, наче поршнем.— Бачите — шишечка там вплутана?

«Шишечку» я не бачу, а є щось круглувате, завбільшки з добру бочку.

— Незрозуміло — для чого ця шишечка? — міркує бородач, струшуючи шкіряний кисет і сунувши в рот чорну люльку.— Крани ці я досить добре знаю, в Архангельську бачив, у норвезьких портах. Набудували вони тут немало,— говорить він крізь зуби.— Бачили на березі залізні бараки? Це — казарми, мабуть. Тюрму в Александровську збудували, кам'яна споруда, дуже пригоди-лась. Там, в Александровську, професор знаменитий живе, до нього люди їздять, як у старовину до святого угодника, пустинника. Люди — все більше молодь, студенти...

Мені подобається, що цей чоловік говорить про недавнє минуле, як про старовину. Питаю:

— Старовина ж начебто не дуже стара?

Випустивши з-під вусів пасмо диму, він каже:

— Тут звичка діє. З незвичною ношею десять сажнів пройшов, а здається — з версту.

Запрошують подивитись жировий завод, це — тут же, в порту. Співрозмовник мій іде на крок позад мене й бурчить:

— На мокрому місці завод поставили, у підвал вода просочується.

Завод тільки що збудований і ще не працює, але вже цілком устаткований. Мені показують казани, труби, пояснюють, що куди потече й звідки витече, але — даруйте! — я слухаю не уважно, бо мені абсолютно необхідно знати, що говорять і думають бородаті люди. В нижній поверх заводу справді просочується ґрунтова вода. Пояснення цього дається звідкись збоку і вибачливо:

— Недогляд. Все швидше хочеться зробити, терпіння не вистачає...

Ідемо в місто, пробираючись по розсипаних дошках, бочках з-під цементу, купах щебеню, сміття. Але це сміття не від руйнування, а тільки природні покидьки нового будівництва, і цей хаос під ногами вселяє почуття «омолоджуюче».

Після мандрівки по місту п'ємо чай у вагоні. Один з моїх співрозмовників—«старожил», він уже років зо три тут, другий — недавно командирований сюди, партієць. Питаю:

— Трудно тут зимою?

— Темнувато. Як навалиться темрява ця, так, знаєш... пісень співати охоти нема! Холодів особливих не буває, а от туман, сніг. Якби — місяць, зорі, ну ще нічого, а це — рідко буває.

Молодий партієць говорить, усміхаючись:

— Тут Джека Лондона добре зимою читати. Оповідання про Клондайк дуже втішають...

— Спалахи теж...

— Північне сяйво...

— Ну, нехай — сяйво буде! Не бачив? Це, брат, треба бачити. Для цього сяйва з Китаю треба приїздити. Це, братіку мій, таке прекрасне видовище... навіть — страшно! Полум'я ходить по небу, стовпи вогняні падають, вихори носяться — біда! Прямо скажу — нещадна краса сяйво це! Дивишся — і очі не можеш заплющити.

Чоловік говорить задумливо, неголосно, із стриманим захопленням, саме так, як слід говорити про незвичайне.

— Я ще не бачив цього,— мовби з заздрістю сказав молодий товариш.

— Побачиш! Деякі баби, що тільки приїхали, навіть ридають від страху. Та я й сам боюся, серце завмирає, знаєш. Дивлюсь і — думаю: «Що ж вона значить, така страшна краса, який нам знак у ній? Смісел-бо який?»

Молодий товариш пояснює:

— Це електричне явище природи. Вважають, що...

— Вважають, гадають — це ми чули,— бурчить оповідач і хмуриться.— Тут приїздив один, розповідав — справді — електрика... Ну, коли так, ти мені її в лампочку спіймай, тоді я тобі повірю!

— Зажди! Природа, явища...

— Я, брат, сам природа! Це мені — тільки слова, явище...

Співрозмовники мої сердяться. Щоб одвернути їх від суперечки, я спитав:

— Багато п'ють тут зимою?

— Тут і літом теж п'ють. Зимою ж — більше. Темнота велить. Тутешні кажуть—тепер легше стало, як електрику завели, а от коли гасом світили, так вийдеш на вулицю і наче в бездонну яму впав. Тут і сніг сажею здавався. Де-не-де вогники у вікнах, так від них ще темніше.

Він заговорив легше й жвавіше:

— До цього додай, що народу ж менше було, не те, що тепер,— тепер до нас люди наче з хмар падають. Тільки будуй житла, встигай! Тепер світло і взимку росте. Раніше — куди підеш, що скажеш? Тепер клуб є, театр буває, кінематограф, комсомол розігрався, пізнери... велика новість життя почалась! І полаяти є кого і похвалити — теж. Інший курс життя взято, не в штиль, а в шторм живемо, так-то! А раніше тільки спирту в нутро наливали, щоб світліше жити. А спирт — сам знаєш, який: ти — його, а він — тебе...

Поговоривши ще кілька хвилин, пішли.

Увечері в клубі — збори місцевих працівників. Товариші говорять промови дуже просто, діловито, без намагань похизуватись ораторським мистецтвом. Почувається в цих людях глибоке усвідомлення важливості роботи, яку вони ведуть тут, «на краю землі». Молодий вихрятий хлопець густо й ваговито говорить, мовби читаючи вірші стародавніх, героїчних билин:

— От і тут, в північному краю, на березі холодного

океану, ми будуємо кріпость, як скрізь на великій, на багатій землі Союзу наших республік.

Часто мелькають соковиті, карбовані слова краю, все ще багатого на знавців, «сказателів» билинної творчості. І мимоволі згадуєш «часи стародавні», «молодецьку бувальщину», людей незламної волі, героїв норманських саг, новгородських «ушкуйників» і Потанюшку Хроменького, одного з дружинників Васьки Буслаєва. Хитрий був Потанюшка, він не заперечував проти Васьчиного бажання скупатися голим в Йордань-ріці, де хрестився Христос і де дозволялося купатись тільки в сорочках; він не сперечався проти Васьки, але добре сказав йому:

А тече вона, Йордань-ріка,
А тече вона — в море Мертве...

Згадуєш дивовижну чарівницю Орину Федосову, маленьку, безграмотну олонецьку старушку, яка знала напам'ять усі билини Північного краю, тридцять тисяч віршів — більше, ніж в «Іліаді». Перший, хто оцінив глибоке історичне значення цих билин, зібрав і записав їх, був, як відомо, німець Гільфердінг. Він, чужа людина, — «чуж чуженин» — звернувся безпосередньо до живого джерела народної творчості, а от наші збирачі народних пісень та билин, поклонники «народності», слов'янофіли, Киреевський, Рибников та інші, записували пісні в садибах поміщиків, від «дворових» панських хорів. Звичайно, пісні ці пройшли цензуру й редакцію панів, які витравили з них влучне, гнівне слово, витравили живу думку і все, що співав, що думав селянин про своє трагічне, рабське життя.

Тільки цією пильною та суворою цензурою класу можна пояснити таке протиріччя: церква люто боролась проти пережитків древньої язичеської релігії, а все-таки ці пережитки не зникли і в наші дні. А от пісні селянства про своє минуле, про спроби боротьби своєї проти рабства або зовсім зникли, або ж збереглися в мізерній кількості і явно спотвореному вигляді. Мовби селяни й ремісники не складали пісень в епоху Смутного часу про Івана Болотникова, самозваного царя, про царя Василя, шуйського торговця овчиною, пісень про Степана Разіна, Пугачова, «чумний» московський бунт 1771 року, мовби монастирські й поміщицькі холопи та робітники казенних заводів не співали про своє гірке життя. Цей варварський

процес витравлювання, спотворювання народної творчості — наскільки я знаю—не відзначений досить ясно істориками культури й нашими дослідниками «фольклору».

...З клубу поїхали на зліт піонерів Північного краю, на другий кінець широко розкиданого Мурманська. Друга година ночі, і, хоч небо щільно обкутане товстим шаром хмар,— все-таки видно, як удень. По вулицях ще бігають діти, малеча віку «жовтенят». Ці люди майбутнього сплять, певно, тільки зимою. Якийсь сивий, теж безсонний, «мурман» садить ялинки перед вікнами будинку, дві вже посадив, копає яму для третьої. Йому допомагає висока чудна жінка в зеленому светрі та в шкіряному кашкеті. Майже всюди незакінчені будинки, і по всіх вулицях вітер жене стружку. Вулиці дуже широкі, видно, в розрахунку на пожежі: місто — дерев'яне.

— Чому не будете з каменю, із залізобетону?

Дві відповіді:

— Дорого.

— Мулярів нема.

«От би італійських запросити сюди»,— подумалось мені.

Скарги на нестачу будівельних робітників я чув не один раз.

— Сезон тут короткий, працюють вони відрядно, скільки хочуть, заробіток великий,— а не заманиш їх, бурчать: далеко, холодно, «ядовитий» океан, дев'ять місяців сонця нема.

Теслярам і мулярам не закинеш, що вони не знають однієї з далеких околиць своєї країни,— її не знає і багато хто з людей, які мусять знати область, де вони працюють.

— Я недавно тут,— говорив мені один з товаришів,— недавно — і ще не прийнявся. Але вже ясно — багатющий край! Коли його по-справжньому копнути — знайдеться дещо і цінніше за хібінські апатити.

На доказ своїх слів він повідомив, що десь «поблизу» хлоп'ята знаходять слюду і «куски металу, мабуть, цинку або свинцю».

— Тут був один лісівник, так він говорив, що тут росте високоцінне дерево — тонкошарова ялина, і наче ніде нема цього дерева в такій кількості, як у нас. А поселенці на дрова рубають цю ялину.

І, посміхаючись, вів далі:

— До курйозу ми ні чортá не знаємо! Недавно в лісах, біля кордону, мідеплавильний завод знайшли, хороший завод, збудований, певно, в роки війни. На сімдесят п'ять процентів устаткування ще ціле, тільки залізо дахове та цеглу розграбовано, мабуть, поселенці розтягли. Стали ми шукати: чий завод? Ніяких знаків! Знайшли в Александровську заявки на мідну руду, одна — часів Катерини, друга — Миколи Першого, здається. Але заявки не на те місце, де поставлено завод. Чудеса...

Мені принесли зразки знахідок — кілька кусків слюди і свинцевого блиску. Я спитав: чи встановлені місця знаходження цих руд?

— Ні ще. Спеціалістів чекаємо. В Хібінах вони цілим табуном возяться з апатитами, мабуть, сюди заглянуть.

Чоловік помовчав і, зітхнувши, сердито договорив:

— Я не «спецоїд», а все-таки так само мало вірю їм, як вони нам. Поїде в ліс, понюхає і скаже: справді це руда, але—нерентабельна, промислового значення не має. Чорт його знає, так це чи ні? Вам, звичайно, відомо, що дехто з них все ще надіється, що старі хазяїни ще повернуться, а старі хазяїни, напевно, передохли давно...

Мені здалося, що тут досить багато людей, які «не прийохались» до цього краю. І, здається, це не їх провина — їх надто часто «перекидають» з місця на місце.

— А де тут замшу виробляють? — питаю я.

— Замшу? Не чув. Я тут недавно.

Другий повідомляє:

— Не замшу, а — лайку! Але це біля Кемі начебто...

— Читав я, що по мурманському березі в бік Лапландії є кілька родовищ срібно-свинцевої руди, а біля Кандалакші — нібито золоту.

— Все може бути,— говорять мені зовсім байдуже.

Край потребує працівників дуже енергійних, які швидко і всебічно вміли б здивитись, «прийохатись» до його природи, його багатств, до умов його побуту. Людина «перехожа», я, звичайно, розумію, що моє право критики обмежене тим фактом, що для глибшого вивчення дійсності у мене «невистачає» часу. Таке глибоке і всебічне вивчення — соціальний обов'язок молоді, її діло і її радість.

А все-таки в Мурманську особливо добре відчуваєш широту розмаху державного будівництва. Розмах цей,

звичайно, бачиш і розумієш всюди в центрах та обласних містах, де енергія робітничого класу, диктатора країни, зібрана в грандіозний заряд. Але тут, «на краю землі», на березі суворого, «ядовитого» океану, під небом, місяцями позбавленим сонця, тут розумна діяльність людей різко підкреслена безглуздою роботою стихійних сил природи.

Ні Кавказ, ні Альпи і, я певен, ніяке інше гірське пасмо не дає і не може дати такої картини дочасного хаосу, яку дає цей своєрідно красивий і суворий край. Тут дістаєш таке враження: «природа» хотіла щось зробити, але тільки засіяла величезні простори землі камінням. Мільйони валунів розміром від курячого яйця до кита безплідно захарастили і обтяжують землю. Цілком ясно уявляєш собі, як рухався льодовик, дроблячи і розмелюючи в пісок крихкі породи, виринаючи в породах твердіших величезні улоговини, в яких потім утворюються озера, округляючи граніт у «баранячі лоби», шліфуючи його, створюючи наноси валунів, основу легенд про «кам'яний дощ».

Уява чітко малює повільний, все руйнуючий рух льодової маси, підказує її невимірну вагу, а в залізному шумі руху поїзда чуєш тріск і скрегіт каміння, яке дробить, округляє, котить під собою широченний і глибокий потік льоду.

Неймовірна різноманітність кольорів каміння, яким захарашена тут земля: чорні й сірі граніти, руді, наче окислене залізо, тьмяно-блискучі, як олово, синюваті, кольору крижин, і особливо красиві діорити або діабазиди зеленуватих тонів. Переконаєшся, що сила, яка, граючись, спотворювала, ламала це різноколірне каміння, справді сліпа.

Біля маленької станції двоє робітників розбивають на щебінку бархатистий мутнозелений діорит. В іншому місці, перед мостом, підірвано величезний валун, в його сірому м'ясі поблискує рогова обманка, вона розташована правильними рядами й нагадує шрифти церковних книг або ті прокламації, які в старий час писались «від руки». Це— «біблейський» або «писемний» камінь. Величезні простори захарашені валунами, і часто серед мертвого каміння стоять, далеко одна від одної, тонкошарові ялини — те найбільш високоцінне «виробне» дерево, про яке говорив «мурманам» лісівник. А за цим напівмертвим полем, в усї

Боки аж до горизонту — густий ліс; товста, пишна його шуба щільно вкриває весь цей величезний край. Шалено мчать по камінню багатоводі ріки, на берегах мелькають новенькі хати поселенців. Димлять труби лісопилок, всюди заготівля лісу. Ось — Хібіни, видно горби, родовища апатитів. Тут, у Хібінах, відома дослідна сільськогосподарська станція. Ось розрізав землю бетонований канал Кондобуду.

Край оживає. Все оживає в нашій країні. Шкода тільки, що ми знаємо про неї незмірно і ганебно менше того, що нам слід знати. Але всюди бачиш, як розумна людська рука приводить у порядок землю, і віриш, що настане час, коли людина здобуде право сказати:

«Землю створила я розумом моїм і руками моїми».

ОПОВІДАННЯ

Коли чоловік дізнався, що за три дні ходу від його оселі прийшли люди зорали в степу машинами величезний пимат ніколи ще не ораної землі і машинами засіяли його, чоловік подумав, що це такі ж древні люди, як і він сам, але дурніші за нього.

У старому тілі його жила тисячолітня душа, і він знав: горе і радість усіх людей степу в тому, щоб орати землю, сіяти і збирати хліб, а все інше, що роблять люди, можна не робити. Земля народжує людину для праці на ній, а коли людина спрацює силу свою, земля поглинає тіло і кістки її.

Влітку над землею палаюче сонце пливе повільно, а за ним прилітає зі сходу гарячий вітер і, випалюючи хліб, трави, сушить людину тугою, сушить страхом голоду. Зрідка вітер зганяє в степ чорні хмари, вони напувають землю дощем, і тоді душа радіє — буде багато хліба. Взимку сонце лине в небесах, швидко, пронизливо холодний вітер шугає степом, шарудить по землі, свистить, скупко сіє хліб, а ночами співає завжди одну й ту ж пісню:

«Сходить сонце і заходить, а земля залишається вічно.

Рід приходить і рід зникає, а земля залишається вічно».

Чоловік не думав про важкий, нищівний зміст цієї пісні тому, що він надто добре знав зміст її. Думав він про свою худобу, про житло своє і про хліб, думав іноді

про жінку свою, але думав завжди лише про своє і майже ніколи про себе.

Він був впевнений, що немає машини, яка здолала б сили спеки і холоду, і не змінить машина шляху злих вітрів.

Чоловік цей був здавна звичний жити надіями на допомогу ззовні від бога, від жреця і знахаря,— жити без віри в силу розуму свого, темною надією на потаємні сили поза людиною.

Коли настала пора збирати хліб, він, напівдикий степовик, знявши свій убогий урожай, пішов подивитись, як збирають хліб машинами прийшли люди. Можливо, вдасться посміятися з них.

Широкоплечий, коротконогий, у важких чоботях, у товстому каптані кольору дорожнього пилу, він стояв серед степу, наче висічений з каменю, сіре бородате обличчя його — теж кам'яне. Поміж шапкою, збитою на брови, і бородою недовірливо, похмуро світилися темні очі — «дзеркало душі». Волосаті ніздрі його рівномірно дихали, ворущачи сірі вуси.

Він дивився, як прийшли люди метушаться навколо споруди, мало схожої на машину, а скоріш на дивовижного звіра, яких іноді бачиш уві сні. Довга шия звіра не має голови, а хвіст його, увесь з ножів, збоку величезного, незграбного тулуба. І тулуб такий неодоладний, наче вже пом'ятий, поламаний степовим вітром. Трудно зрозуміти, як працює це страховище з дерева й заліза, як керують люди силою його. Люди — звичайні, але — молоді вони. Рухаються швидко, а не схоже, що працюють похапливо. Якщо ця машина перекинеться набік, вона зможе придумати не менше п'яťох.

— Її як звати? — спитав чоловік.

— Відійди, — відповіли йому, але він не зрушив з місця.

Збоку чи попереду страховища дрижить і форкає залізний ведмідь на колесах, товсту шию його осідлав парубійко без вусів, майже хлопчина, піджак на ньому вимазаний мастилом і наче пошитий з дахового заліза. Хлопець, штовхаючи ногами свою машину, повернув колесо, широкі ободи залізних коліс теж повернулись, велика машина гойднулась, застукотіла й покотилась по сухій

землі, змітаючи хвостом колоски хліба, підхоплюючи їх десятками тонких, немов гвіздки, залізних пальців; колоски попливли над хвостом машини кудись у бік її, вона дрижала й ревла від зажерливості, поглинаючи їх, з перерубаної шиї машини полетіла солома, полова, пил.

Чоловік стояв, дивлячись услід їй, рот його відкривався й закривався, тряслась борода, здавалося, що він кричить, на голову і плечі йому сипалась солома, летіла в обличчя, в бороду, він похитувався, тикав палицею в землю, пересмикував плечима, поправляючи торбину на спині. Потім, наче його висмикнуло з землі, він важко, але швидко побіг за комбайном, помахаючи палицею, торбинка за спиною стрибала, наче підганяючи його. Біг не сам, бігли ще й інші мужики, але йому, мабуть, хотілося оббігти круг машини, він обганяв усіх, але не встигав за нею, спотикався, і все здавалося, що він кричить.

Все-таки він наздогнав комбайн, коли той пішов тихше, наздогнав і, ризкуючи потрапити під ножі косарки, важко застрибав поруч з нею. Якийсь довгий чоловік відштовхнув його.

— Диявол,— хрипко сказав він, витираючи піт з обличчя широкою чавунною лапою.

Комбайн зупинився, він підбіг до рукава, з якого в підставлений мішок сипалось товстим струменем зерно, і, підставивши пригорщі під золотий струмінь, зачерпнув ними зерна. Кілька секунд він дивився на нього, піднявши пригорщі до обличчя, зігнувши запорошену, тугу шию. Потім, показуючи зерно присутнім, сказав хрипко і задихаючись:

— Справжнє... Дияволи! Га?

Поруч з ним стояли такі ж, як сам він, але молодші за нього, вони дивилися на машину також зачаровано, але немовби якимось злякано й заздрісно. Старик кинув зерно в мішок і ту ж мить знову, підставивши руку під струмінь, схопив жменю зерна, обережно сховав його в кишеню каптана. Те саме зробили ще двоє-трое. Один сказав, зітхнувши:

— Придумано!

— Не доженеш її,— сказав другий, а третій похмуро протяг:

— Де-е там...

Було сказано ще кілька непевних слів, але в жодному з них не прозвучала радість. Гордість і радість звучали

тільки в словах тих людей, які розповідали про внутрішню будову машини, про її роботу.

— Все ж таки біля неї наші хлібороби,— задумливо сказав хтось.

— А хто ж? Земля потребує досвіду...

Втішивши один одного, люди ці відійшли геть від робітників «Гіганта», а той, старий, коротконогий,— лишився.

Він підняв з землі палицю і, наче шпагу, витер кінець її полою каптана, потім, витрушуючи пальцями соломку з бороди, повагом пішов круг машини. Він мацав її руками, поглядами, легенько постукував палицею, роздумливо зупинявся і знову йшов, трясучи бородою, поправляючи шапку. Кам'яне обличчя його стало наче ширшим,— може бути, він зціпив зуби?

Потім він стояв у натовпі, на мітингу, і слухав промови ораторів, спираючись на палицю обома руками, дивлячись у землю. Зрідка він шарив палицею біля ніг своїх, мацав землю, наче пробуючи: чи та оце земля, якою вона завжди була?

Роздавали нагороди робітникам, які найенергійніше попрацювали на новому велетенському полі. Коли нагороджені одержували подарунки, він пильно, з-під долоні, дивився на них. Одержала нагороду дівчина, яка працювала на тракторі.

— І — дівці,— сказав старик сусідові, потім, посміхаючись, додав: — Заманюють.

Незабаром він пішов геть, рівномірно, через кожні три кроки, тикаючи палицею в землю, не оглядаючись. Можливо, що глибоко схвильована була тисячолітня, покірنا силам природи душа його.

Можливо, він заздрісно думав, що нові люди здатні побороти і суховій, який на смерть випалює хліб, і мороз, який убиває зерно в землі.

РАДЯНСЬКА ЕСКАДРА В НЕАПОЛІ

«Дозвольте доповісти, товариші!»

Вранці 12 січня прийшли до мене дев'ятеро моряків, і начальник їхній сказав мені, що:

— Провадячи навчальний похід, дві бойові одиниці Балтфлоту «Паризька комуна» і «Профінтерн» прийшли в Неаполь, і команди цих суден просять вас завітати в гості до них.

Я думаю, можна не говорити про те, що коли з нового світу з'являється одна людина — це дуже хвилює і настрює святково, а коли з'являється зразу дев'ять — хвилюєшся в дев'ять разів більше: в голові й іще деś всередині розгоряється живуще, омолоджуюче тепло, почуваш себе щасливим і тому трохи дурним, багато всміхаєшся, не зразу знаходиш, про що спитати, що сказати, а взагалі — дуже хороше на «душі». Тому, товариші, хоч це і забобон, але у мене є душа, і в ній живе велика любов до молодих, кремезних хлоп'ят в костюмах матросів, червоноармійців, у прозодягу та інших костюмах. Але для виявлення цієї любові нема у мене досить яскравих слів, і мимохіть говориш про неї в жартівливому тоні.

Молоді мореплавці, посміхаючись, розповідають про те, як «тріпав» їх шторм у Біскайській затоці, — шторм, про який старі моряки, добре знайомі з бурями всіх океанів і морів, говорять як про небувалий по силі. Про цей шторм, що погубив не одну сотню людей, та про збитки, заподіяні ним, газети писали дуже багато. Підраховано,

що за час «цього шторму загинуло й викинуто на міліну до 60 суден, зазнали аварії біля 606 суден». Кількість загиблих людей, певно, забули підрахувати.

Начальник розповідав, як поводитись під час шторму в «Біскайці» дві тисячі молодих хлопців, таких самих, як ці дев'ять, як псковські, орловські, нижегородські, лєнінградські та інших місць хлопці вперше в житті встряли в безумну й безглузду гру стихії, як мало виявилось серед них хворих на морську хворобу, як мужньо вони працювали, по-товариському допомагаючи один одному поза чергою, і як мало виявилось побитих, хоча шторм грався суднами, як м'ячиками, а хлопців кидало з кутка в кут, «як пір'їнки».

— Тридцять п'ять хитань на хвилину,— уявляєте, що це таке?

— Я — уявляю: це — дуже погано!

— Були й такі, що злякались,— зауважує один з молодих моряків, другий вносить в оповідання точність:

— Десятків зо два на тисячу двісті.

Начальник говорить про поведінку молодої команди з одвертою гордістю, хлопці слухають похвальне його оповідання уважно і мовби перевіряючи: чи так усе? Посміюються, зрідка вставляють забавний або влучний штришок. Зневажливо ставлячись до прояву дурості «культурних» людей, що вже здичавили від страху перед майбутнім, розповідають про зустріч французами в Бресті:

— Показали нам якийсь захарашений сміттям пустир і кажуть: ось тут гуляйте, а в місто — не можна!

— Пустирок — величиною не більше двору для прогулянки в'язнів у царській тюрмі...

— Ми, звичайно, відмовились від цієї люб'язності...

Почуття власної гідності виявляється у цих хлопців в усій їх поведінці. Ось вони, рядові матроси флоту робітничо-селянського Союзу Рад, сидять біля стола, снідають. Хай вони не ображаються на мене, але — «все пізнається з порівняння», і я мимоволі порівняв цей сніданок з іншим на одній дачі біля Ялти весною 1905 року. Тоді за столом сиділи матроси царського флоту, троє з «Потьомкіна» і ще двоє з берегової охорони, всі — «завзяті добрі молодці»,— ті самі, про яких співається в старовинних піснях. Горілку вони пили чайними склянками, причому Беловін, чоловік велетенський і похмурий, випивши, давив склянку пальцями, дві — роздавив благо-

получно, третьою глибоко розрізав собі долоню. Незважаючи на присутність за столом старої революціонерки Софії Вітютневої, всі вони, не церемонячись, вживали «матові» словечка в три поверхи і вище. Один з них, випивши більше, ніж могла «душа» прийняти, виригав зайве тут же в кімнаті, в кадку з якоюсь рослиною. Революційність свою вони виявляли — крім «мату» — ударами кулаків по широких своїх грудях, по столу і плювками на всі боки. Взагалі поводитись вельми шумно, проте справляли враження похмуре, враження людей нездорових, настроєних істерично, а головне, зовсім не здатних, та й не бажаючих розбиратися в явищах сучасної дійсності. Істеричний героїзм цих людей найясніше виявився в словах одного з них:

«Без нас, флотських, ніякої революції не може бути. Якби дурень цей, Гапон, улаштував діло не дев'ятого січня, а шостого травня, в цареві іменини, та флотських, петербурзьких покликав, ну, тоді б діло вийшло...»

Звичайно,— в цих людей були хороші почуття, але один з матросів «Паризької комуни», між іншим, сказав мені:

— Хороші почуття — хороші для самолюбівання, а тепер треба втілювати хороші почуття в живе діло.

Еге, ось як! Раніше старики любили говорити: «Молоде — зелене», а тепер усе частіше думаєш: «Молоде, а — правильне».

У Сорренто снідали культурні, політично грамотні молоді люди,— люди, які чудово розуміють своє значення і мету свого класу. Посидівши години зо три, вони взяли з мене слово, що другого дня я буду в них гостем, і пішли в Сорренто, до пристані. Але зранку почалася злива, і товариші по телефону турботливо сказали, щоб я не приїздив. Зворушлива турбота. Дощ не перешкодив їм цілий день ходити по Неаполю, побувати в музеї, на біологічній станції, поїхати в Помпею. Наступного дня святково засяяло італійське сонце, і от я на «лінкорі», що важить 26 700 тонн, тобто більше 1600 тисяч пудів, і висота якого, як мені сказали, дорівнює чотириповерховому будинкові. Взагалі мені говорили дуже багато оглушливих цифр, показували дивовижних розмірів машини, ще дивовижніших розмірів гармати, але, як завжди і скрізь, мене пайбільше цікавили й хвилювали молоді люди, які живуть на цій сталевій штуці і управляють нею серед шалених

хвиль заввишки теж з чотириповерховий будинок. Удари цих хвиль погнули залізні сходи і завдали сталюму гігантові ще «деяких дрібних пошкоджень». Я поцікавився: «Хворі є?» — «Жодного, лазарет — порожній. Є двоє, але — на ногах, у одного болить голова, другий забив руку».

Питаю:

— Моторошно було?

Широкоплечий хлопець відповідає:

— Я на марсі гойдався, так, знаєте, разів з десяток подумав: прощай «Паризька комуна», прощайте, товариші! Як ударить гора-хвиля в борт, та в нас, та струсоне, ну, думаю, не виліземо! Та проте вилізли!..

В судновій газеті «На вахті», в 26 її номері, надруковано:

«Тридобовий штормовий іспит в океані для нас був екзаменом і бойовою перевіркою як усьому кораблю, так і зокрема кожному червонофлотцеві, командирові і політпрацівникові.

Багато червонофлотців і командирів проявляли справжні вчинки героїзму, з ризиком для життя виконували свій обов'язок і вели боротьбу з бурхливою водною стихією, зберігаючи життєздатність корабля і його механізмів».

Людям на судні тіснувато, їх — 1200, а одне з приміщень для них завантажене вугіллям, і багато з них сплять на палубі. Загальне враження — найсуворіша дисципліна при наявності справді дбайливого і товариського ставлення командирів і команди. Один з матросів прекрасно пояснив це:

— Дисципліна у нас — як належить бути, але не на мордобой, як у царські часи, а на повазі нашій до людей, які знають більше нас і хочуть, щоб ми знали стільки ж, скільки вони.

Другий додав:

— Безперечно, ми знатимемо більше, ніж вони.

Це було сказано з твердою впевненістю, без тіні хвастоців, і можливо, що за цими словами схована проста й цілком природна думка: діти повинні знати і більше і глибше від батьків.

Зазнавши шарпанини в Біскайській затоці, молоді моряки, видно, відчувають себе в силі витримати не одну таку ж. Ті два чи три десятки з них, які піддалися під

час шторму природному почуттю страху, заслужили громадського осуду від товаришів і були призначені на роботи поза чергою, але через кілька днів, коли товариші зняли з них цей «урок», вони заявили, що працюватимуть так, як працювали, доти, поки самі себе не почують вільними від докорів. Коли мені розповіли це, я знову згадав недобрий і темний «старий час». По деяких лініях далеко відійшла від нього наша молодь. Хіба ж можна було припустити, що колись флот і армія відіграватимуть таку серйозну культурно-виховну роль, яку відіграють вони в Союзі Рад!

На жаль, гостей вважають за потрібне годувати, — я говорю «на жаль» не як хазяїн, а — як гість. Мене годували чудовим житнім хлібом, дагестанськими огірками, оселедцями й рябчиками. На десять чоловік було витрачено пляшку якоїсь солодкуватої і, очевидно, безалкогольної рідини. Це говорить, безперечно, не про скупість господарів, а про те, що вони:

«На бойовому судні не п'ють».

Цим вони порушують загальноєвропейську традицію, в силу якої моряк мусить бути алкоголіком, — традицію, яка старанно підкреслюється літературою, а особливо англійською.

На їду витратили не менше години, яку я з більшою користю для себе міг би провести в розмові з молодими моряками. Після обіду на верхній палубі зібралося кілька сотень команди і був улаштований «вечір культурної самодіяльності».

Що молодь наша талановита — це природно, такою вона й повинна бути, коли перед нею відкриті всі шляхи для виявлення її здібностей. Команда «Паризької комуні» показала, що серед неї дуже багато співаків, музикантів, танцюристів і чудовий, дотепний імпровізатор — «завклубу». Виступала елегантна балерина; якщо я не помиляюсь, вона, з походження, — кочегар. Троє сільських дівчат читали, — вірніше, співали — газету, дотепні куплети «на злобу дня», дівчата, звичайно, теж виявились матросами. Тріо грало на «баянах», хтось на гавайській гітарі, двоє танцювало чечітку. Зі мною був художник Ф. С. Богородський — мій земляк, колишній циркіст, артист естради, його думка про артистів «Паризької комуні» цінніша за мою, а він щиро захоплювався їх талановитістю.

— Хоч зараз на яку завгодно естраду готові,— говорив він про них, а це, в устах «спеца»,— солідна похвала.

Надзвичайно хороше було в цей вечір на палубі бойового радянського корабля. Величезна сталйна фортеця ледве відчутно погойдувалась на темній воді порту, густій, як масло. Тисячі вогнів Неаполя дивилися в тісний порт, де поряд стояли двоє сірих велетнів з далекої країни, напівграмотними оповіданнями про яку буржуазна преса лякає миролюбного обивателя, який миролюбством своїм спотворив усе життя. Біля труби броненосця, спиною до принад обивательських гнізд, лицем до моря сидять сотні молодих людей, які вже твердо знають, для чого вони народились і з якою метою так сміливо входять у цей старий світ. Вони дружно аплодують і регочуть, любуючись забавними витівками своїх товаришів-артистів. Можливо, не зовсім доречно, але під цей здоровий, найщиріший сміх раптом згадуєш, що проти них двадцятилітніх хлоп'ят, які понад сорок днів плавають по морях, які познайомилися з стихійною силищею океану, тільки що пережили «небувалий шторм», а тепер ось співають, танцюють, грають, сміються,— проти цих міцних, витривалих хлопців увесь віковий бруд і гниль старого світу, всі негідники, шахраї, фальшивомонетчики, лорди і генерали, попи і купці, весь світ паразитів, і зрадники Беседовські, Соломони, Пальчинські, і мільйони сільських куркулів, і ще багато дечого. Але все це не лякає, не бентежить, все це згадується тільки як робота по очищенню землі від бруду,— робота, яку повинні будуть зробити і зроблять ці наші хлопці.

Старий Неаполь, який любив у минулому бунтувати, зустрів їх благодушно, майже дружньо. Прісну воду дав безплатно, знизив на дві третини ціни за відвідування Помпеї і зробив ще цілий ряд маленьких люб'язностей з боку офіційного. Але є дрібні ознаки, які дозволяють думати, що в масі неаполітанців ще жива та активна симпатія, яку вони відчували до росіян після 1905—1906 років.

Поведінка наших моряків на вулицях міста засвідчена однією з офіційних осіб Неаполя командирові ескадри: «Третій раз радянські матроси відвідують наше місто, і ми не маємо жодного скандалу, жодного поліцейського протоколу, це зовсім незвичайно!» Так, це незвичайно. Матроси якогось американського крейсера розгромили п'ять ресторанів. Англійці ходили по вузьких вулицях

цях Неаполя цепом, взявши один одного попід руки, зупинили рух, били прохожих. Подвиги такого стилю були звичайні й для російських матросів царського часу.

Шість годин на двох суднах — надто мало часу для того, щоб поговорити про все, про що хотілося. Розповім про те, що бачив і чув мій знайсмий юнак, народжений в Італії, знайомий з Союзом Рад тільки по літературі і закоханий у Союз, як у країну чудес. Коли він дізнався, що по вулицях верхнього Неаполя по Вомеро гуляють «російські матроси», він кинувся шукати їх. Перш ніж знайти їх, він зустрів десятків зо два кумедно одягнених людей в ситцевих штанах, в сорочках з величезною кількістю гудзиків, в різноманітних капелюхах і шапках з овчини. Ця група смішно наряджених викликала цікавість неаполітанців, жадібних до видовищ, особливо до смішних. Тільки тому, що день був робочий, ряджені не могли зібрати навколо себе величезного натовпу, як це було б у свято. Ряджені теж шукали зустрічей з моряками, а зустрічаючись, кланялися їм в пояс — «по-російському» — і говорили:

— Дорогі братці! Не вірте більшовикам, вони вас обманюють, вони зруйнували нашу дорогу батьківщину.

Хлопці з «Комуни» і «Профінтерну», витріщивши очі, спочатку ставились до цих людей як до жартунів, які хочуть розважити земляків, а потім, почувши справжній намір ряджених, реготали:

— Та ви, чорти, побожеволіли, чи що? Ми ж і є більшовики!..

— Братці,— не вірте...

Хлопці, переставши реготати, сердилися:

— Ну, іди геть, а то бити будемо,— говорили вони; пропагандисти відскакували геть і скоро зникли з вулиць Вомеро.

Це так безглуздо й смішно, що повірити в дійсність такої витівки — трудно б. Російських емігрантів в Неаполі чоловік із шістдесят, і багато хто з них осів тут іще до 1914 року,— у них було досить часу для того, щоб остаточно здичавіти і забути, що таке Росія. Забувають про це з легкістю разуючою і в коротший строк навіть емігранти Жовтневої революції, забувають навіть географію своєї країни. В емігрантській пресі можна зустріти дивовижні переміщення міст і навіть цілих повітів: Кандалакша переміщена за Урал, у Сибір, Малоархангельський

повіт з Орловської губернії — в Архангельську. «Ситцьові штани» ряджених трудно зрозуміти, але, може, цими штанами хотіли показати морякам, як збіднів народ Союзу Рад? Отже, спроба пропаганди неаполітансько-російських патріотів не вдалася. Вони повинні б дуже дякувати морякам за те, що хлопці тільки посміялися з них і прогнали їх.

В одному з маленьких ресторанів мій знайомий зустрів двох товаришів, один з них був добре напідпитку, другий — вельми збентежений цим. П'яний говорив неаполітанцям промову, звичайно, по-російському, і трошки покриваючи її «матом».

— Дияволи... Земля у вас — хороша, а як ви живете? Живете як?.. Чого чекаєте, га?

Тверезий умовляв його:

— Перестань! Ти ж п'яний, ти флот конфузиш! Ми повинні поводитися зразково...

— Стій, зажди! Чого вони чекають, га? Товариші італійці! Берись до діла...

Мій знайомий легко читає по-російському, але погано говорить. Він вирішив допомогти тверезому товаришеві і заговорив з ним. Той спочатку спитав:

— Ви емігрант, чи що?

— Ні.

— Правда?

— Слово честі!

— Ну, тоді, брат, допоможи мені купити помазок для бриття. Ти скажи, щоб товариша доглянули, не пускали б його на вулицю.

Пішли купувати помазок, але біля дверей магазина моряк сказав:

— Ти зажди, я сам спитаю.

І, вказавши пальцем на помазок, спитав:

— Кванто коста (скільки коштує)?

Торговець призначив п'ятнадцять лір, а моряк, піднявши два пальці, сказав:

— Дуе!..

Торговець обурився з усім запалом неаполітанця і скинув п'ять лір.

— Тре! — сказав моряк.

Тут торговець, зареговавши, спитав:

— Руссо? Марінано руссо, сі?

— От іменно, цей самий,— сказав моряк і одержав

помазок за три ліри, після чого торговець довго, дружньо плескав його по плечу. Повернулися в ресторан, там смирно сидів п'яний під дбайливим доглядом неаполітанців.

— Ну, спасибі,— сказав моряк моему знайомому і додав схвально:

— Мова у них дуже проста.

Він пішов униз, до порту, ведучи з собою ослаблого товариша.

Потім знайомий мій побачив ще одного моряка, той, стоячи перед вітриною книгарні, ворухив губами. Повторилась та сама сцена — було поставлено те саме запитання:

— Емігрант?

Але потім він пояснив:

— Емігрантів я, звичайно, не боюсь, а противно руку потиснути зрадникові інтересів трудового народу.

Цьому морякові треба було купити кашне.

— Не шовкове, а просте!

І знов торговець заправив, здається, тридцять лір, віддав за ціну, запропоновану моряком, тому що:

— Ви — російський хоробрий моряк, ваші друзі допомогли нам у Мессіні і розшукам експедиції Нобіле в льодах вашого моря. Ми це пам'ятаємо.

Ходіння моє знайомого по вулицях Вомеро закінчилось так: на одному з маленьких майданів він побачив тісну групу, кілька десятків неаполітанців і серед неї — нашого моряка. Це був чоловік, переконаний в тому, що правда, сказана по-російському, зрозуміла людям усіх інших мов. Він і говорив по-російському все, що може сказати людина, яка твердо вірить у силу і перемогу своєї правди. Слухали його мовчки і серйозно.

— Хороше місто у вас, а як живе в ньому біднота? Бруд, сморід...

Юрбу розштовхав якийсь чоловік, обняв моряка і поцілував його.

Але зразу ж інший чоловік, одягнений чистіше і з лицем ситого, сказав тому, який поцілував моряка, дуже суворо сказав:

— Ви надто люб'язні, глядіть, це може бути погано для вас.

Цією характерною сценкою я закінчу мій маленький звіт.

Французька газетка «Попюлер» надрукувала, що «італійські власті» влаштували на честь радянської ескадри «бенкети» і «святкування». Ця брехня потрібна була газеті для того, щоб сказати кілька пошлостей про «червоних моряків». Газета «Попюлер» не боїться бути смішною,— вона твердо впевнена в глибокому неуцтві своїх читачів.

ДЕНЬ У ЦЕНТРІ КУЛЬТУРИ

Величезне місто накрите бруднувато-сірою хмарою. Вона опустилась так низько, що здається плоскою і такою густою, що розірвати її може тільки сила урагану. На дахи розкішних будівель, на оголені дерева, чорні парасольки людей і асфальт мостової сітьєся мокра пилюка, змішана з гірким запахом диму і загнилих грибів. Темнокам'яні стіни будинків стали слизькими, вони ніби покриті пліснявою, чорна мостова траурно блищить. Гудуть, дзвонять автобуси, автомобілі, трамваї, тріщать мотоциклети, і цей тріск змушує подумати, що у міста розладнаний шлунок. Шум майже заглушає голоси людей, люди здаються німими, лише зрідка слух ловить сердиті окрики і печальне схлипування води в трубах водозливів. Швидко йдуть назустріч один одному пішоходи, і є щось вороже в тому, як неохоче дає дорогу один одному. Мелькають в очах жовті ноги жінок. Жінки, покриті зонтиками, схожі на ожилі гриби більше, ніж чоловіки.

За високою стіною, зшитою з гладко виструганого тесу, споруджується, ущільнюючи місто, ще один величезний будинок. Стіна, знизу до верху, яскраво розмальована рекламами, біля основи її відсиріла старуха, закутавши голову й плечі зношеною, брудною хусткою, мовчки продає газети. Одна з реклам зображає жінку в голубій піжамі, вона сидить у жовтім кріслі, перед красивим столиком, на ньому — кофейний прибор. Тонкими пальчиками рожевої ручки жінка тримає маленьку чашку. Все —

дуже красиве й спокусливе, тільки ноги жінки неприродно довгі.

До них притисся спиною чоловік у темних окулярах, на дерев'янці замість правої ноги і без кисті на правій руці, ліва висить вздовж тіла, в ній затиснутий зіжмаканий сірий капелюх. Він — нерухомий і теж здається недоречно намальованим на рекламі художником-реалістом. Але він — живий, і кожні дві-три хвилини ворухиться, підставляючи проходом шляпу. Жест цей він робить дуже дивно і складно: спочатку згинає руку в лікті, потім заносить її повільно до правого плеча і, роблячи нею скісне півколо справа наліво і зверху вниз, простягає вперед. Обличчя його морщиться, перекосивши рот, він ворухить губами. Рука його тримається витягнутою чверть хвилини, не більше, і знову безсило падає вздовж тіла. Цей складний і важкий жест — марний, — милостині чоловікові в темних окулярах не подають, протягом двох годин ніхто не кинув монету в капелюх його. Чорні скельця на місці очей роблять обличчя його мертвим, і після кожного жесту він знову нерухомий, ніби намальований на рекламі про піжами. Він, певне, один з героїв війни, «захисник вітчизни», «борець за національну культуру». Рекламу він псує, він, певно, зітре своєю спиною ноги елегантною жінки, яка так красиво тримає рожевою ручкою маленьку чашку для кофе.

Широкі вітрини магазинів показують тисячі метрів різноколірних тканин, струмують потоки шовку, і скрізь — панчохи, панчохи! Перед вітриною з панчохами стоїть група жінок, над ними — багатокупольний пухир чорних парасольок, він цілком ховає голови й обличчя. Жінки думають про ноги свої, і, певно, багато хто з них жалкує за тим, що природа створила їх тільки двоногими. На чотири ноги можна б нап'ясти дві пари чудових панчіх.

Стрімко мчить по мокрому асфальту авто «Швидкої допомоги» і круто повертає на панель, майже впираючись у двері магазину вимірювальних приладів, — дорогу йому перетяв маленький шикарний автомобільчик для двох; з нього висувається голова в блискучому циліндрі, жовте лице з моноклем у оці і кулак у рудій рукавичці, кулак гнівно погрожує шоферу «Швидкої допомоги», у другій руці чоловіка з моноклем букет квітів. Спішно підійшов поліцейський у плащі, вже зібрався невеликий натовп глядачів, — у авто «Швидкої допомоги» щось негаразд,

двері до нього відкриті, метушаться двоє санітарів, піднімаючи купу мокрої й брудної одежі, поліцейський віддає честь чоловікові в циліндрі і, підійшовши до шофера «Швидкої допомоги», виймає з-під плаща книжку, олівець.

— Винен не я,— кричить шофер.

— Не він,— підтверджують глядачі. Чоловік у циліндрі вже поїхав. Поліцейський мовчки пише.

Біля вітрини магазину готового одягу для чоловіків стоїть один якийсь у мокрому піджаку, недокурок цигарки приклеєний до його синьої нижньої губи. Комір піджака піднятий, одна рука засунута в кишеню зім'ятих штанів, друга тримає під пахвою маленький ящик, у ньому ворухиться, повискує кудлате щеня. За склом вітрини стоять чудово одягнені люди з головами з мастики, у всіх верхні частини черепів пристебнуті очами до вилиць, наче гудзиками, розфарбовані обличчя ангельськи красиві, але трохи ідіотичні. Цілком можливо, що без голів ці люди були б солідніші, але традиція вимагає, щоб людина мала голову навіть і в тому випадку, коли вона не потрібна їй. Чоловік з цуценям під пахвою і недокурком на губі дивиться на цих людей так, ніби він гірко шкодує: чому він не манекен і не стоїть за склом? Він теж уміє стояти нерухомо, і від ляльки його відрізняє лише сухий, обережний кашель. На сіру кепку його регулярно, через певне число секунд, падає крупна крапля води. Тільки одна чомусь.

Деякі магазини наповнені світлом, і здається, що люди в них плавають, наче риби в воді акваріумів. В одному різноколірно виблискують флакони духів, поряд вітрина гумових виробів — іграшки для дітей, іграшки для батьків, які не бажають мати дітей. Далі — виставка дуже яскравих картин; одна з них зображає фіолетове дерево, а можливо, стіг сіна і синювату жінку в тіні його. Жінка — гола і лежить на боці в позі неймовірно трудній — одночасно і обличчям і спиною до глядача. Сине тіло її наводить на думку, що вона не тільки лежить, але й розкладається. Напроти — магазин ювеліра, торгівля рукавичками, срібний посуд. На розі — розкішний магазин дамської білизни, і знову панчохи, панчохи! І знову групи жовтоногих жінок зачаровано зацікавлені в сирості й запахів бензину, карболової кислоти, лізолу — туман прибиває всі запахи до землі. Тут же, на розі, маленький,

затишний пісуар, залізні стінки його прикрашені заявами лікарів-венерологів про їх готовність лікувати хвороби, які супроводжують кохання.

Звідкись з'являється візок, запряжений великим кудлатим собакою, з червоними очима; дуже старий собака, очі його гнояться. На візку, поперед нього і ззаду, стирчать дві палиці, третя з'єднує їх, і на ній розвішані старі, добре випрасувані брюки. За візком іде, винувато посміхаючись, сухенький чоловічок невеликий на зріст, криві ноги його ступають по асфальту нерішуче, як по тонкому склу. З-побік крис старого котелка видно рот, розтягнутий посмішкою, і гостре, неголене підборіддя. Це — чесний торговець, він не приховує вад свого товару, — вся колекція брюк у латах, до одної пари пришиті від колін продовження з матерії іншого кольору, темніші; можна думати, що колишньому носієві цієї пари брюк одрізали ноги. Пішоходи поглядають на торговця з подивом.

Величним жестом руки поліцейський зупиняє пересувний магазин брюк; собака стомлено сідає на мокрий асфальт, але зразу ж підводиться і, оглянувшись назад, нюхає повітря. Щось не сподобалось йому, так само як і поліцейському. Він погрозово підняв товстий білий палець, потім жестом полководця з дешевої картини простяг руку в глибину тихої вулиці, прикрашеної двома рядами мокрих дерев; на кожному з них — по десятку жовтих листків, вони ніби полічені й залишені тільки для того, щоб нагадати людям про можливість весни. Власник магазину брюк, знявши котелок, оголивши лисий череп, показує поліцейському кудись за його плече, але поліцейський невблаганно нерухомий, і собака, позіхнувши, повертає візок з брюками туди, куди велить власть.

— Все, що може бути куплене, повинно бути продане; так чи не так?

Це говорить сивий, кучерявий, горбоносий чоловік, в зеленому фартусі, протираючи ганчіркою скло вітрини, забризкане гряззю.

— Так. Але — швидше, швидше, — підганяє його маленький, кругленький прикажчик, стоячи біля дверей магазину.

Похоронна процесія теж поспішає. Чорні люди в циліндрах, ведучи за собою худих чорних коней, ідуть надто швидко, їм наче ніяково від того, що в такому чудовому

місті, на такій багатій вулиці їм довелося проваджати когось, хто не міг заробити собі на похорон більш пристойний. Чорна колісниця судорожно трясє китицями й тихенько порипує, всередині неї стоїть труна, невелика, руда, вона схожа на чемодан. За колісницею їде слідом найма-ний автомобіль, поряд з шофером—чоловік без капелюха, довговолосий, з розкуйовдженою сивою борідкою, в окулярах. А позаду автомобіля сердито торохтить грузовик, наповнений бочками, вони розносять запах солоної риби, на бочках, прикривши плечі брезентом, сидить хлопець у капелюсі з клейонки; презирливо відкопиливши губи, він спостерігає, як безуспішно шофер грузовика нама-гається обігнати чорний катафалк, і, спльовуючи на мо-стову, покрикує щось шоферу.

— Зніміть капелюх. Пошана до мертвих,— суворо повчає товстий здоровий чоловік прохожого, який обігнав його. Але той, мабуть, не поважає ні мертвих, ні живих; насунувши капелюх на лоб, нахиливши голову, він стрімко мчить вперед, розштовхуючи людей ліктями рук, засуну-тих в кишені непромокаючого пальта. Він схожий на си-щика з англійського кримінального романа.

— Дурна голова,— бурмоче товстун, проваджаючи його відштовхуючим жестом, і, штовхнувши зразу двох дам,— не перепрошує їх.

У залах виставки картин молодих художників тиняю-ться десятків два юнаків і дівчат, ходить, мов чапля, чоловік з великим животом на довгих ногах і довгим об-личчям; кістки обличчя обтягнуті багровою шкірою, круглі очі хворобливо витріщені, рот напіввідкритий, зуби у нього зеленкуваті і два — золотих. Він викликає вра-ження людини дуже нещасної, можливо, що це — худож-ній критик. Нещадно яскраві картини здаються недо-мальованими, мабуть, художники робили їх надто по-спішно, нітрохи не дбаючи про анатомічну правильність ліній людського тіла і про закони перспективи. Ось — жінка, ліва нога у неї вивихнута, а втім, художник ви-правдав цей вивих тим, що надягнув на ноги жінки дере-в'яні панчохи і туфлі з каблуками різної висоти: лівий вищий за правий сантиметрів на три.

На деревах з листям сірого кольору стоїть червоний будинок, сильно понівечений ураганом, один його ріг вдавнений всередину, колоди вікон скривлені, з одного вікна дивиться чоловік без вух, з мідним маятником го-

динника замість правої щоки. Біля підніжжя сірих дерев — яскравозелені плями, здалеку вони нагадують їжаків, але, може, це просто трава, тільки не було часу намалювати її.

Сковорідка з яєчною з двох несвіжих яєць, шампін'йоном і шматочком помідора, звичайно — «натюрморт». Але дівчина в картатім пальті, подивившись на сковорідку, говорить супутникові своєму:

— Я її знаю, це — жінка його брата. Дуже схожа.

Чоловік з довгими ногами дивиться на картини дуже пильно й довго, потім відходить до вікна і механічним пером пише в товстенькій книжці. Обличчя його стає все більш нещасним і похмурим, на цій виставці найяскравіших фарб він ніби остаточно переконується у своїй бездарності.

В залах, так само як на вулиці, сильний запах бензину і плісняви. На десятках полотен вихори фарб хочуть вирватись із тьмяної дійсності, але, ще більш спотворюючи її, перебороти не можуть. Картини переконують, що мистецтво живопису, втрачаючи чарівну здатність прикрашати життя, підкоряється грубій силі нинішнього дня, але все ще трошки бунтує проти нього і, прикриваючись «наївністю», створює злі шаржі. Сумне й непохвальне для художників враження викликає цей бунт з-за рогу.

Хоч очі стомлені безладною строкатістю фарб, істеричними мазками пензлів, але після цього випробування мокрі вулиці кам'яного міста здаються ще більш похмурими, а все місто — декорацією трагедії, виконавці якої запізнюються почати гру. Група робітників, викопавши на майдані довгу яму, ховає в ній широку трубу. Друга група розбиває асфальт кирками, третя риється в глибокій канаві, подовжуючи її. Працюють мовчки, покvapно, із злістю, з-під шин авто на них бризкає рідка грязюка. Стоять два поліцейські в плащах, обидва мозби склепані з заліза. Вони наче втілюють непохитну байдужість прохожих і проїжджих обивателів міста до людей, які працюють для їхніх вигод.

Величезний, важкий будинок набитий зброєю, якою «захищав свою свободу» народ цієї країни проти народів інших країн, які «захищали свою свободу» від натиску народу цієї країни. Тут можна любоватись на всі форми знарядь убивства від простого дрюка, окутого залізом, і від самостріла до кулемета і страхітливої, довгої гар-

мати з одірваним кінцем хобота. Рицарська зброя і сучасні рушниці, мечі, кинджали і багнети, якими можна колоти, рубати, пиляти. Дуже багато речей зроблено художньо, а взагалі — величезна кількість зіпсованого металу. Минуть роки, спалахне та, остання війна, яка знищить можливість масових убивств, таких вигідних імперіалістам, на цю виставку прийдуть діти, і дуже трудно буде їм повірити, що предки їхні, живучи впроголодь, витрачали незліченну кількість засобів і сил для того, щоб винищувати один одного.

Ресторан туго сповнений обідаючими. Всі вони сидять на стільцях надзвичайно міцно, щільно і їдять так, ніби завтра їм вже не дадуть їсти. Димно, і в сизім диму плавають, наче вугрі у воді, слуги, розносячи їжу по столах. Піаніно, скрипка і саксофон намагаються заглушити брязкіт ножів, виделок, деренчання посуду, дзвін склянок і буркотливі голоси. На саксофоні грає чоловік з голодним лицем і скляним оком, мертвий погляд цього ока нерухомо втуплений в широку, голу спину жінки, — вона чистить яблуко, зрізаючи з нього дуже тонкий шар шкірочки, чистить повільно. Напевне, вона з'їла б яблуко разом із шкіркою, коли б на одному з її пальців не виблискував чималий брильянт. Жінки, у яких нема брильянтів, показують ноги.

Ресторан — скромний. Дами розкрашені помірно, чоловіки в міру товсті. Всі разом вони здаються членами величезного сімейства, яке виробило для кожної одиниці і для всіх обов'язкову манеру їсти, пити, колупати в зубах, усміхатися, одні й ті ж поклони, жести, вигуки. Цілком припустимо думати, що кожен з них зобов'язаний круговою порукою вживати певну кількість точно встановлених слів, наприклад — сто тринадцять. Особа, що вживає сто тридцять три слова, — вже незрозуміла і вважається «вільнодумцем».

Слуга ненароком плеснув пивом з кухля на коліно гостя, той підхопився із стільця і, люто розмахуючи салфеткою перед обличчям слуги, вказуючи всіма п'ятьма пальцями на коліно своє, закричав, неначе його облили сірчаною кислотою чи розтопленим свинцем. Десятки пар очей дивляться на слугу вбивчо, і всі люди, ближчі до місця драми, ховають коліна свої під столи. Один з них голосно «констатує факт»:

— Ці люди слугують все гірше.

— О, так,— погоджуються з ним.

Яка однастайність, яка солідарність почуттів і думок!

Коли б ресторан спалахнув, члени цієї секти ситих, певно, вийшли б з вогню цілі й неушкоджені. У випадках катастроф вони теж залишають жінок позад себе, а якщо жінки заважають їм рятувати свої піджаки, штани і шкуру,— чоловіки й полюбовники б'ють жінок, як це бувало завжди і було ще недавно в одному з «центрів національної культури».

На вулиці стало ясніше, ніж удень, місто багато засіяне різнобарвними вогнями, дощ падає срібним і золотим пилом, на дахах, на фасадах будинків блискотять вогняні реклами, вітрини магазинів — наче жерла печей, де горять, топляться і створюються речі всіх форм і кольорів, скрізь блищать круглі очі автомобілів. Відбиваючи цю вкрай безумну гру земних вогнів, небо ніяково почервоніло — в ньому жодної зірки. Цілком ясно, що один з центрів земної культури багатший світлом, ніж ці старенькі, прокопчені димом, забруднені хмарами небеса з їх сузір'ями і Млечним Шляхом, тьмянішим і бліднішим, ніж реклами кіно.

Пригадується надрукований у біблії анекдот про розпусного царя Валтасара. Одного разу на стіні його палацу з'явилися написані вогнем слова:

«Мані, текел, фарес!»

Зміст цих слів залишається нерозгаданим і до сьогодні, але біблія твердить, що Валтасар загинув, а царство його було зруйноване.

У наші дні вогняні слова, нікого не лякаючи, спокусливо кричать про зубну пасту, про кондитерські та про сіреньку насолоду кінофільмів. Зухвалий богоборець Прометей, викравши вогонь з небес, справді зробив серйозну послугу торговельній рекламі. І давно б час ставити на вулицях культурних центрів, на місці незграбних ліхтарів, фігури ворога богів з ліхтарем у руці. Цього не роблять, певно, тому, щоб вільнодумці не видавали Прометей за циніка Діогена, який довго й безуспішно шукав з ліхтарем у руці людину на землі.

Діоген, коли б він жив серед нас, певно, помітив би чоловіка, який зручно влаштувався на панелі між дверима в магазин годинників і магазин художніх виробів. Це — чоловік, скорочений до мінімуму, ноги в нього відрізані до колін, права рука — до плеча, ліва — до ліктя.

Голова — ціла, вкрита сріблом волосся, між ним — темні пасма такого, що не встигло посивіти, він мовби в срібному шоломі, художньо прикрашеному черню. Око — одне, друге закрите чорною пов'язкою. Обличчя — неприродно зім'яте. Між обрубками його ніг стоїть бляшана коробка з-під бісквітів; схиливши голову трохи набік, він дивиться уцілілим оком в цю коробку, чекаючи, коли її наповнять монетами. Безконечною низкою повз нього йдуть двоногі, цілі люди, одягнуті тепло й красиво, сунуть авто, похрюкуючи, як величезні безголові ситі свині.

З магазину художніх виробів виходить високий чоловік з великими вусами, в пенсне, в м'якому, сірому капелюсі, в довгім пальті, поруч з ним закутана хутром дама на тонких ніжках та високих каблуках; обережно ставлячи золотисті тувельки на кахлі панелі, вона веде за собою на ланцюжку маленького рудого кудлатого песика. Песик зупиняє її і, піднявши красиву ніжку, зрошує обрубком ноги чоловіка. І тут, помітивши каліку, вусатий кидає в бляшану коробку монету, великодушно оплачуючи непристойність песика. Потім вусатий допомагає дамі своїй і хутрам її вміститись у маленькій авто фісташкового кольору, а товстенький пішоход, дуже схожий на того, який вимагав «пошани до мертвих», каже супутникові своєму:

— Шикарна!

— Так, — погоджується супутник і додає: — Але утримувати таку — дуже дорого!

Вони входять у кіно. Там показують «блискучий бойовик», безмовно розігрується сіра тяжка драма: поліцейський, чесний старик, має сина, теж чесного поліцейського. Син арештовує злодійку, дуже красиву, багато одягнену дівчину, садовить її в автомобіль, везе в поліцію. Дівчина артистично плаче, вона буквально мие сльозами лице своє, і м'якосерда публіка зворушена, тисячі зо дві мужчин і жінок засмучено мовчать. Можливо, дехто думає:

«Так, чорт заberi! У світі нашім немало сліз і страждань, і, якщо це добре подати, — воно хвилює».

Але послужливий режисер, знаючи публіку, знає, що їй не подобається, коли довго грати на одній струні, — дівчина забавно пудрить свій заплаканий ніс, і цього цілком досить, щоб публіка захихикала. Потім злочинна дівця умовляє чесного поліцейського заїхати до неї на

квартиру, квартира виявляється багато обставленою, дуже трудно повірити, щоб у ній жила злодійка. Шикарна обстановка квартири настроює публіку ще більш гуманно, дівця знов артистично плаче, і дехто, напевне, думає:

«Ні, чорт забери. Світ влаштований не так погано, якщо й на вмінні плакати можна заробити добрі гроші!»

Чесний поліцейський ходить з кімнати в кімнату, оглядаючи розкішну квартиру, а повернувшись до тієї, де він залишив дівцю плакати, бачить, що вона лежить у широченному ліжку, під розкішною ковдрою. Дівця заявляє, що вона стомлена, схвильована, хвора, не може їхати до поліції, і при цьому виявляється, що в неї дуже красиві плечі. Дальше поглинає сіра порожнеча, потім спалахують сотні лампочок, освітлюючи не дуже задоволені обличчя публіки,— картину морального падіння охоронця порядку перервали на найцікавішому місці. Гроші беруть великі, могли б показати що-небудь... Не все, звичайно.

У дальшій картині показали, як чесного поліцейського роздирають муки совісті, як закохана в нього злодійка розглядає забутий ним службовий квиток і портрет свій, як вона посилає його неуважному поліцейському, а він, думаючи, що це хабар, не поглянувши, що в пакеті, обурено йде до неї, там усе з'ясовується, чесний хлопець знову цілує злодійку, але тут з іншого центра культури прилітає на аероплані полюбовник злодійки, який тільки що пограбував банк, мужчини, як це заведено в драмах, б'ються, поліцейський, звичайно, вбиває злодія, потім він признається в цьому батькові, і чесний старик сам веде його в поліцію. Все скінчилось цілком благополучно: злодія вбито, злодійку заарештовано, порядок торжествує, публіка аплодує двом поколінням чесних поліцейських.

Дощ перестав, будинки, залиті вогнями, ніби тільки що прийняли ванну, стіни і вікна їх здаються теплими, хоч повітря волого холодне. Людей на вулицях—більше, автомобілів — менше, голодні жінки з розкрашеними обличчями запитально зазирають в очі мужчин, можливо, що серед цих жінок мимоволі гуляє й злодійка, відбувши строк покарання. А втім, історія злодійки вигадана для розваги публіки і виховання молодих поліцейських. Останні монументально стоять скрізь, де їм наказано стояти, бензиновий дим батьківщини обкурює їх чорні постаті, шини авто бризкають на них рідкою грязюкою батьківщини.

Публіка втискується в зал кабаре, великий, як манеж для верхової їзди. Гримить і виє модна музика, одна труба в оркестрі жажливо гуде, наче болотяний птах, бугай, друга — пронизливо вищить, несамовито гугнявлять саксофони. Здається, що й музика так само не викінчена, як не домальовані картини на виставці. За столиками сотні чоловіків і жінок старанно їдять, п'ють, на естраді талановиті люди всіх націй танцюють, співають, показуючи небезпечні для цілості кісток своїх акробатичні трюки, змагаються один з одним у силі і спритності, в гнучкості мускулів і дотепності смішних вигадок. Їм допомагають розважати публіку ведмеді, папуги, кішки, собаки, мавпи. Та частина глядачів, що не їсть або вже наїлась, прихильно аплодує артистам, схвалюючи нелегкий труд, забавляючись небезпечною роботою. З цілковитою певністю можна сказати, що багато глядачів думають:

«А добре, що я не маю ніяких талантів, інакше і мені довелося б робити що-небудь подібне. Дуже добре, що я не талановитий!..»

Північ. Але місто ще не погасило всіх вогнів, і по вулицях усе ще ходять люди, шукають нових забав і насолод. Нічні ресторани відчинені, музиканти невтомні, жінок завжди більше, ніж треба.

В культурних центрах є ресторани й клуби для мужчин, які хворіють органічною огидою до жінки, і для мужчин, які почувають себе жінками, і, зрозуміло, є мужчини, здатні грати обидві ролі не «за нахилом натури», а для заробітку. Про такі досягнення культури говорять напівголосно, пошепки, з двозначними посмішками і цинізмом. Але є вже немало людей, які вважають, що міркування, викладені нещасним мізантропом — Вейнінгером, підтвержені наукою і що природа нерідко помиляється, змішуючи в одній особині клітини двох статей, наслідком чого наш світ багатий напівмужчинами, напівжінками.

І ось, для того щоб виправити ремісничі недбальства природи, природно, — а отже, і необхідно — узаконити існування ресторанів, де напівжінки і напівмужчини вільно зналися б з подібними собі. Ідучи цим шляхом, у культурних центрах, певно, прийдуть до визнання необхідності спілкування напівідіотів з ідіотами цілковитими. Спілкування цілковитих мерзотників з напівмерзотниками, як відомо, не заборонялось ніколи. Є й інше, більш спрощене

пояснення зростання гомосексуалізму: чоловічина-полубовник коштує набагато дешевше за жінку. Цією економічною причиною пояснюється і зростання лесбіанства, потім лесбіанству солідно послужило винищення мільйонів здорових чоловічин за час чотирирічної бійни і безперервно служить все більш тваринна грубість чоловічин щодо жінок.

У невеликому ресторані напівлюдей жарко, тісно, оглушливо шумно і дуже пахне духами. Скрізь—жінко-чоловік, деякі — в декольте. Блищить шліфована шкіра пещеного тіла, виблискують підфарбовані очі, посміхаються неприродно яскраві губи. Широкоплечий хлопець в бальному вбранні, з голою до пояса спиною портового вантажника, співає високим голосом жінки зворушливий романс про його любов не «до неї», а «до нього»,— тут дуже трудно розібратися в тому, хто — він, а хто — вона. Тут живуть тільки ноги, торси, стегна, руки, особливо руки, досвідчені в хватанні, як у мавп.

Руки, плечі й спину парубка вимито до блиску, його солідні ноги, зрозуміло, в шовкових панчохах і бальних туфлях. Він уміє трясти стегнами, як жінка, і посміхається, як «пропаще створіння». Дивлячись на нього і подібних до нього, мимоволі згадуєш, що папуаси Нової Гвінеї називають людину «довгою свинею».

Хлопця змінює напівголий підліток. Це ще більш випещене, дивовижно гнучке тіло, і воно не потребує голови. Маленька, гладко зачесана і ніби покрита лаком голівка зовсім зайва на тілі, яке неприродно вигинається, струмує і готове розтопитися, як масло. На переднім боці його черепа акуратно виліплене лялькове личко, тобто оченята, носик, ротик,— разом вони виражають упевненість цієї істоти в красі його безкостого і, мабуть, безкровного тіла. Цілком можливо припустити, що саме ось ця істота і є вищим досягненням культури сучасного суспільства. По один бік — залізний «робот», механічний виконавець велінь королів промисловості, банкірів, по другий — ось це безкосте тіло, зроблене й призначене виключно для насолоди ним.

Очі напівжінок і напівчоловічин спостерігають його вигини, милуються його танцем з тієї хтивістю, що така характерна для котів і кішок у березні. Особливо зачарована білобриса, товста дама в костюмі чоловічини, вона вся спухає, роздувається, як жаба, її зеленкуваті очі кричать зрозуміліше за всі слова, які не заведено вимов-

ляти вголос. Тут взагалі мало розмовляють, більше рухаються, щільно і судорожно зростаючись один з одним. Вищить і виє музика, виконуючи фокстрот, «танець живота», спрощений до меж цинізму.

Зрештою від всього цього трошки моторошно, не кажучи про те, що дуже гидко. Моторошно тому, що тут багато молоді. Пригадуються поганенькі вірші поета Рославлева того часу, коли він, ще хлопчиком, наслідував Ф. Сологуба.

Все в цім світі хворе і страшне,
Всі в нім мріють тільки про одне —
Щоб сховати свій незгасний страх
На твоїх, Венеро, на устах.

Третя година ночі. На вулицях тихо й безлюдно. Запахи міста згустились. Все так само гірко пахне димом і плісенню. В сутінках працюють люди, ремонтуючи трамвайну колію.

Коли ці міцні люди, втративши своє надто виносливе терпіння, виходять на багаті майдани «центрів культури» і кажуть, що все це гниле життя ганебне і взагалі ні к чорту не годиться,— поліція б'є їх. Іноді — розстрілює.

ОПОВІДАННЯ ПРО ГЕРОІВ

*«Всяке діло людиною ставиться,
людиною славиться».*

I

Що далі до моря, то все ширша, спокійніша Волга. Степовий лівий берег тане в місячному тумані, від глинястих круч правого на ріку лягли густі тіні, і червоні, білі вогники бакенів особливо яскраво горять на масляно-чорних полотнищах тіней. Впоперек і трошки навскіс ріки лягла, гойдається, виблискує широка стежка, наче зграя срібних риб перетяла шлях теплоходові. Чорний правий берег швидко відпливає в далечінь, інколи на хребті його помітні нечасті горбочки будинків, вони схожі на степові могили. За кормою теплохода туманніше, темніше, ніж попереду, і цим створюється фантастичне враження: ріка тече вгору. Розстеляючи по воді парчові одблиски своїх вогнів, теплохід лине майже безшумно, шумок за кормою лагідно-ласкавий і повітря теж ласкаве — гладить обличчя, мов рука дитини.

На кормі стримано розмовляють чоловіка з десять безсонних людей. Особливо виразно чути високий, наполегливий голосок:

— А я скажу: людина від страху вмирає-ає...

У слові «вмирає» він розтягнув звук «а» по-костромському. Йому відказують зневажливо, насмішкувато, задержувато:

— Смішно говорите, громадянину!

— У боях не бував.

Згадують про тиф, голод, про тяжку працю, що ско-

рочує життя людині. Вусатий, окутаний парусиною, сидючи пліч-о-пліч з товстою жінкою, сердито питає:

— А старість?

Костромич мовчить, чекаючи кінця заперечень. Це — найпомітніший пасажир. Він сів у Нижньому і їде четверту добу. Більшість пасажирів проводить на пароплаві дні своїх відпусток, це все радянські службовці; вони одягнені чистенько, і серед них він привертає до себе увагу тим, що дуже непоказний, пошарпаний, якийсь увесь пом'ятий, дуже накульгує на праву ногу і взагалі — поламаний. Йому, напевне, років з п'ятдесят, навіть більше. Середній на зріст, сухорлявий, з коричневою жилагою шиєю, з рудуватою, напівсивою борідкою на червоному обличчі, з-під стрімких брів дивляться блакитні очі, дивляться отаким допитливим поглядом і нібито докоряють. Важко здогадатися — чим він живе? Схожий на майстрового, що був колись «хазяїном». Руки в нього неспокійні, він ворушить губами, ніби пригадуючи або вираховуючи щось; дуже меткий, але — невеселий.

Години через дві після того, як з'явився він на палубі теплохода, він оббіг її, безцеремонно розглядаючи верхніх пасажирів, і спитав у матроса:

— З верхніх отих скільки беруть до Астрахані?

І через якийсь час його співучий голос виразно вимовляв на нижній палубі:

— Звичайно, — легке наверх впливає, підіймається, важче — при землі живе. Ну, тепер постановлено — правильно: за легке життя — плати вчетверо.

Не можна сказати, що цей чоловік балакучий або що він добродушний, але ясно відчувається, що він занепокоєний турботою розповідати, пояснювати людям усе, що він бачив, бачить, про що дізнався й дізнається. У нього є свої слова, як видно, вони йому не дешево коштують, і він квапиться сказати їх людям, може, на те, щоб дужче переконатися в правді своїх слів. Кульгаючи, він підходить до тих, що розмовляють, з хвилинку-дві слухає мовчки і раптом дзвінко каже щось не зовсім звичайне:

— Тепер, громадянине, так повелося: ти — для мене, я — для тебе, діло в нас — спільне, моє до твого пришите, твоє до мого. Ми з тобою — як дві штанини. Ти мені — не пан, я тобі — не слуга. Чи не так?

Громадянин трохи ошелешений несподіваним втручанням чудного чоловіка й дивиться на нього дуже

неприхильно. Літня жінка, з червоною пов'язкою на голові, каже, зітхаючи:

— Та воно так, але туго це розуміють.

— Не розуміють цього — оті, що задкують, наперед задницею живуть,— відповідає кульгавий, махнувши рукою до темного берега,— теплохід повертав кормою до нього.

— Правда,— погоджується жінка і пропонує: — Сідай до нас, товаришу!

Він залишився на ногах, і через дві-три хвилини високий голос його чітко вимовив:

— Всяке діло людьми ставиться, людьми й славиться.

Пролунало це, як приказка, але приказка, тільки що придумана ним і несподівана для нього.

Ось так він четверту добу й розпалює розмови, невтомно добиваючись чогось. І тепер, уважно вислухавши всі заперечення проти його слів про те, що «людина вмирає від страху», він каже, застережливо підійшовши руку:

— Старі, звичайно, від руйнування системи тіла мруть, а декотра частина молодих — від своєї жвавості. Так я ж бо — не про всіх людей, я про панів говорив. Пани смерті боялись, як, приміром, малі діти нічної темряви. Я панів досить добре знаю: жили вони — не весело, веселилися — нудно...

— Звідки б тобі знати це? — іронічно питає вусатий чоловік.— На лакея ти не схожий...

Молодий парубок у шинелі й шоломі різко питає:

— Дозвольте, громадянине! При чому тут образливе слово — лакей?

— Є приказка: для лакея — нема... людей.

— Приказки ваші лишіть при собі.

Приєднується ще один голос:

— Приказку вашу складено тоді, коли лакея за людину не вважали...

— Годі, громадяни!

Кульгавий терпляче жде, вибираючи з коробки цигарку, потім каже:

— Я тобі, громадянине, приказками скільки хочеш на смічу, ну — пуття між нами від того не багато буде. Це ж бо неправда, що «приказка людський вік пережива».

Червоноармієць перебиває його:

— Щодо страху — теж неправда. Це тепер буржуазія смерті боїться, а раніше...

— І раніше,— наполегливо каже кульгавий, розкуривши цигарку.— Я обставини життя зсередини знаю, в Пітері натирачем підлог був...

— Ну, коли так,— пробурчав вусатий і усміхнувся.

— От тобі й так! До тринадцяти років я, через сирітство, пастушком був, а потім хрещений батько прибув до села й викрав мене, як вовк баранця. Чотири роки я й витанцьовував з щіткою на носі по квартирах, ресторанах, по публічних домах теж. У Пітері тоді особливо розкішні бардачки були, куди потай від чоловіків справжні панії приїжджали, ну і чоловіки теж потай від них. Я всі чотири роки у дворі такого бардачка прожив, у підвалі, виходить, міг дещо бачити...

Курив кульгавий поквапливо, затягався димом глибоко, з-під його жовтих розкуйовджених вусів дим летів так, наче людина ця загорілася зсередини і от цю ж мить почне видихати вже не дим, а вогонь.

— І в боях я у всяких бував,— повернувся він до червоноармійця.— Я, браток, повоював так, як тобі, мабуть, не доведеться, та я тобі й не бажаю. Під Ляояном був, тікав звідти так, аж чоботи наскрізь потом пройшли...

Хтось засміявся, огрядна жінка спитала:

— Що ж ви — пишаєтесь цим?

— Ні, навіщо? — дзвінко відповів оповідач.— У мене, щоб пишатися, інше є, георгіївський кавалер, два хрести одержав, коли мотався на фронтах від Чернівців-міста до Риги навіть. Там поранений двічі, в своїй, за Ради — двічі, щоб пишатися — вистачить!

— За що хрести одержали? — спитав вусатий.

— Одного — за розвідку і кулемета захопив, другого — рота присудила,— швидко, але начебто неохоче відповів кульгавий; плюнувши на долоню, він погасив недокурок у слині і, шпурнувши його за борт, помовчав.

Обійнявшись, стиха наспівуючи, підійшли дві дівичі. Одна сказала:

— Дивись — човен, наче тарган...

— Вогники на березі,— задумливо сказала друга, а червоноармієць спитав щось про кулемет.

— Та так це, випадково,— знехотя сказав кульгавий воїн.— Послали нас, трьох, у розвідку, я — за старшого...

Ніч, звичайно, австріяки не дуже далеко, ворушились вони чогось.. Це ще на самому початку війни було. Повземо. Попереду, за кущами, кашлянула людина, виявилось — кулеметне гніздечко, ніби секрет. П'ятеро було там. Одного — взяли, він по-російському міг розуміти, ветеринаром, виявилось, був. Нашого одного теж там залишили, бо погоня почалась, а він — поранений, а в нас — кулемет. Проступок цей визнали за хоробрість, навіть наказ по полку читали.

— А ногу коли скалічили? — спитав червоноармієць.

— Це вже коли пана Денікіна гнали,— дуже жваво заговорив кульгавий.— Ногу я впертістю врятував, лікар вирішив відрізати її. Я його умовляю: облиш, заживе! Він, звичайно, квапиться, навколо нього сотні людей плачуть, він сам плакати ладен. Я б, на його місці, сокирою ноги, руки рубав, з жалоштів. Ну, повірив він мені, і нога— ось!

— Герой, виходить, ви,— сказала одна з дівичь.

— У громадянську війну за Ради ми всі герої були...

Вусатий чоловік нагадав:

— Ну, не всі, бувало, що й тікали, як під Ляояном, і в полон здавалися...

— Коли тікали — не бачив, а в полон сам здавався,— швидко відповів оповідач.— Здався, а потім переведеш десятків зо два, зо три на свій фронт. Переводили й більше.

— Ви — селянин? — спитала жінка.

— Всі люди — з селян, як наука доводи-ить...

Червоноармієць спитав:

— В партії?

— Нащо треба їй отаких? В партії йоржі грамотні.

А мене недостача обмежила, грамоти не знав я майже до сорока років. Читати, писати з неробства навчився, коли поранений лежав. Товариші засоромили: «Як же це ти, Заусайлов? Учися швидше, голово!» Ну, вивчили, метикую трошки. Потім жаліли: «Якби ти, голова, до революції грамоту знав, може, корисним командиром служив би». А звідки я знав, що революція буде? За тієї революції, після японської війни, я про одне думав: на село повернутися, в пастухи, а замість того потрапив у дисциплінарну роту, до Омська.

Червоноармієць засміявся, за ним засміявся ще хтось, а вусатий чоловік повчально сказав:

— В грамоті ти, брат, справді не дуже тямиш, кажеш проступок, а треба — поступок...

— Буде й так,— відмахнувся від нього солдат, знову дістаючи цигарку, а червоноармієць присунувся ближче до нього й спитав:

— За що в дисциплінарну роту?

— Чотирьох — за те, що не доглянули заарештованого, мене — за те, що не стріляв; він вискочив з вагона, тікає по коліях, а я біля паровоза на варті, ну, бачу: іде людина дуже швидко, так тоді ж бо всі швидко ходили, велика метушня була на всіх станціях. На суді підпоручик Ізмайлов доводить: «Я йому гукав — стріляй!» Суддя питає: «Гукав?» — «Так точно!» — «Чому ж ти не стріляв?» — «Не бачив — в кого треба». — «Ти, що ж — не впізнав арештанта?» — «Так точно, не впізнав». — «Як же ти, каже, їхав в одному вагоні з ним три станції за конвоїра, а не впізнав? Ти, каже, даремно прикидаєшся дурнем». Ну, потім вимагав: розстріляти. Однак нікого не розстріляли...

Він засміявся дуже дзвінким, молодим сміхом і сказав, хитаючи головою:

— Метушливий час був!

— А ти, дядьку, меткий,— похвалив червоноармієць, ляпнувши долонею його по коліну.— Що тепер поробляєш?

— Коло бджіл. На дослідній станції бджільництвом займаюсь. Діло — цікаве, знаєш. Діла цього навчив мене в Тамбові старик один, сволота був він, до речі мовити, ну, а в своїм ділі — Соломон-мудрець!

Заусайлов говорив дедалі жвавіше й веселіше, мовби похвала червоноармійця підбадьорила його.

Огрядна жінка пішла собі, вусатий сусід її сказав:

— Я зараз прийду.

Але зараз-таки підвівся й теж пішов, а на його місце, на в'язку каната, сіла дівчина, що їй човен здавався схожим на таргана.

— З бджолами він таке виробляв — у цирку не побачиш такого! — вів далі Заусайлов і прищокнув.— Сам він був комашина шкідлива і дійшов своєї законної точки — рішили його в двадцять першому за службу бандитам. Мені в тій справі вп'яте дісталось — голову пробили. Ну, цього вже я не лічу, бо — час був мирний, не війна. Та й

сам винен: цікавий, розвідку люблю; мене і в нашій армії за меткого мали до цієї справи.

— В нашій — у Червоній? — тихенько спитала дівчина.

— Атож. Іншої армії в нас нема. Хоч і в тій — теж. Там, звичайно, з вимоги, з наказу, а в нас за своєю охотою.

Він замовк, задумався. Вийшла жінка з хлопчиком, років семи-восьми; хлопчик худий, бліденький, як видно, хворий.

— Не спить? — спитала дівчина.

— Ніяк!

— Я до тебе хочу, — сердито заявив хлопчик, пригортаючись до дівчини; вона сказала:

— Сідай і слухай, — ось чоловік цікаво розповідає.

— Оцей? — спитав хлопчик, показавши на червоноармійця.

— Інший.

Хлопчик подивився на Заусайлова й розчаровано протягнув:

— Ну-у... Він старий.

Червоноармієць притягнув хлопчика до себе.

— Старий, та гожий, на все пригожий, — озвався Заусайлов, а червоноармієць, посадовивши хлопчика на коліна собі, спитав:

— Як же ти, товаришу, до бандитів потрапив?

— А я їх виявив, потім — вони мене. Суть справи така: бачу я — заходжають на пасіку якісь одноманітні люди, вовчої поведки, все невеселі такі. Я й кажу товаришам у місті: підозріло, хлопці! Ну, вони мені — завдання: доведь, що співчуваєш! Довести це — найлегша річ: народ темний, розлучений, аж дурний. Розумнішим за інших коновал був, артилерист, старший за мене років на п'ятнадцять — двадцять. Практику з кіньми йому заборонили, ну, він і образився. До того ж — п'яниця. В зграї тій він так ніби штабний був, а крім нього, ще солдат ростовського полку, гренадер, чудовий гармоніст.

Хлопчина притулювся щокою до плеча червоноармійця й задрімав, а дівчина, спершись ліктем на свої коліна, стиснувши обличчя долонями, дивилася за борт, високо звівши брови. Теплохід ішов близько до правого берега, повз лобатий горб, під горбом розкидано велике село: одна лінія його будинків замкнута, як рядок у дужки,

між двома церквами. З лівого борту — кошлата мілина, на ній — чорний чагарник, і все це швидко суне назад, наче схватись хоче.

— Банда — невелика, чоловіка з півсотні, чи що. Командував чиновник якийсь, лісничий, здається, так собі, сучий син. Однак — недовірливий. Ну от, вони троє наказують мені: дізнайся про те, дізнайся про се. Товариші кажуть мені, що я можу знати, чого — не можу. Орудували вони розкидано: десяток там, десяток — в іншому місці, людей наших б'ють, школу спалили, взагалі живуть з розбою. Завдання в мене, щоб вони зібралися в кулачок, а наші накрили б їх зразу всіх, як пташок сіткою. Зробили для них заманочку... пам'ятається, — в Борисоглібському повіті на олійні, чи що. Повірили вони мені, почали стягати сили. Чорт його знає чому, старий догадався і раптом з'явився, як нечиста сила, раніше, ніж вони встигли зібратися, однак — тридцять чотири зійшлося. Почав він баламутити, мовляв, треба перевірити, та перечекати, та подивитись. Бачу — розвалить він усе діло, кажу нашим: «Беріть, скільки є!» Вони за спиною в мене були в невеликій кількості. Тут мене ручкою револьвера — по голові. От і вся недовга історія!

— О, господи! — зітхнула жінка. — Коли все це скінчиться?

— Коли прикінчимо, тоді й скінчиться, — завзято відгукнувся оповідач. Жінка махнула на нього рукою й пішла.

— А воно ж так, ви справді — герой, — весело і схвально сказав червоноармієць. Хлопчик стрепенувся, капризно спитав:

— Чого ти кричиш?

— Пробач, не буду, — озвався червоноармієць. — Строгий який!.. Чужий вам? — спитав він дівчину.

— Племінник, — відповіла вона. — Іди-но спати, Сашо.

— Не хочу. Там — хропе якийсь.

Він знову притулився до плеча червоноармійця, а Заусайлов півголосом повторив:

— Саша...

І, зітхнувши, похитуючись, потираючи коліна долонями, заговорив тихше, повільніше.

— Ти, товаришу, кажеш — герой. Слово ніби невідходяще нашому братові, — своє захища-ем, ну, та й бандити, куркулі — своє. Правда?

Хлопчик знову стрепенувся й голосно, ніби з гордістю, сказав:

— У мене батька куркулі вбили. Я бачив — як. Ми приїхали з міста, татко виліз ворота відчиняти, а вони на нього напали п'яні, двоє, а я вже прокинувся, закричав. Вони його киями.

— От воно як,— сказав Заусайлов.

— Та-ак,— похмуро відгукнувся червоноармієць, а дівчина сказала:

— В третьому році, а він — пам'ятає.

— Я пам'ятаю,— підтвердив хлопчик, труснувши головою.

— Рости він перестав після того,— казала далі дівчина, зітхаючи,— дванадцятий рік йому.

— Виросту,— похмуро пообіцяв хлопчик. Заусайлов поляпав його по коліну й порадив:

— Так і пам'ятай!

— Ось вони, діла! — пробурмотів червоноармієць.— Учителька будете?

— Так. Ми обидві, з його матір'ю.

— Сестра ваша?

-- Дружина брата.

— Вбитого?

— Атож.

Всі замовкли. Червоноармієць, розстебнувши шинель, вкрив хлопчика й пригорнув його до себе щільніше.

— Ось воно — геройство,— знову заговорив Заусайлов.— Воно в нас — повсюди, товаришу.

Мацаючи пальцями цигарки в коробці, він, неголосно й не кваплячись, заговорив:

— Я можу хвастонутися — знав героя. У нас в загоні хлопець був, теж — Сашка. Сашок звали його, туляк він, мідна душа. Веселий був і — куди хоч увіткни, скрізь він на своєму місці. З обличчя трошечки на тебе схожий був, теж міцненький і зубатенький, мов тхір. Ти — кавалерія?

— Так.

— То ж бо шинель довга. І — акуратний.

Закуривши, він говорив далі, знову жвавішаючи.

— Був він семінарист, Сашок, з недоучок; казав, що вигнали його за жвавість. Одначе — сильно освічений. Він мене й багатьох інших безбожниками зробив, мастак був щодо леригії, дуже переконливий. Бога знав, як ба-

гатого сусіда, і так доводив, що бог жити заважає, що не хочеш, а — віриш. Н-ну, от...

— Сталося так, що заскочив зопалу наш загін далеченько. За Курськом це було, Денікіна гнали. Взагалі переплуталась обстановка, не зрозуміти: де — вони, де наші. Товариші кажуть: «Ану, Заусайлов, піди, зміркуй, хто в нас з лівого боку? І — скільки? Візьми з собою, на свій смак, одного, двох хлопців». Це, звичайно, так і треба через мою неграмотність. Взяв я Сашка та Василя Климова — показний був мужчина, немов старший двірник, — у Пітері в цареві роки бували такі двірники: він, сучий син, двірник, а осанка — як у церковного старости.

— Ну, пішли. Місця — незнайомі. Тримаємось залізничної колії, Сашок з Климовим по один бік насипу, я — по другий, попереду кроків за сто. Дорога, звичайно, розкарябана. Вечір — місячний, вітерець гуля-ає, хмари біжать, тіні сунуть, там — тінь, тут — тінь, та раптом — бом! «Стій!» — кричать. Бачу — п'ятеро. Вони, хоч і білі, а під один колір з землею та в кущах, біля насипу, непомітні. Командирчик — молодий, ще й до всів не доріс, реворверчик у руці, шабелька при боці, гвинтівочка коротенька за плечем, — озброєний, як для портрета фотографії. Націлився мені в око, допитує, покрикує; я, звичайно, ніби як злякався, теж на весь голос кричу, щоб Сашок з Климовим чули, мовляв — тікаю від червоних, боюсь — мобілізують. Він мовби вірити почав, а солдатик один і підказав йому: «Ваше благородіє, виправка в нього підозріла, напевне — солдат, їхній розвідник!» Ах ти, думаю, сучий син! Ну, побили мене трошки, вирядив він зо мною двох, повели мене куди треба. Ідемо тихенько, і дощик закрапав. Почав був я балакати з конвоєм: бачу, нічого не виходить, сердяться вони, видно, втомились. Вирішив мовчати, бо, чого доброго, приб'ють, чорти.

— Довго там, чи не довго — дійшли до села, велике село ще й постраждало: горіло в двох місцях, деякі хати артилерією побито. Біля церковної огради, під деревами, конов'язь, сімнадцятеро коней — усе казна-що. Оддалік, на дереві, двоє вже висять. «Ну, думаю, якщо не втечу, — тут і залишусь». Темнувало, світла у вікнах майже нема, час — після півночі, спить біле воїнство. Чоловіка з п'ятеро на паперті ховаються від дощу. Привели мене до школи, а проти неї — хороший будинок, два поверхи, тільки дах розбитий. Там — гомонять і світло є. Один

конвойний пішов туди, другий сів на ганочку школи, я, звичайно, стою під дощиком, тут — не втечеш.

— Вийшов другий конвойний, каже: «До ранку велено залишити». Це — мене, значить. Поміркували вони, куди мене замкнути, повели недалеко від школи, запхали в хату, в ній уже зовсім хоч в око стрель, вікна забито. Солдат сірника засвітив,— бачу я: підлогу розвернуто, куток розбито, верхні вінця завалилися всередину, в кутку — ганчір'я, схоже, що вбитий лежить. Дощик пробирається в хату. Солдат оглянув усе, вийшов у сні, дверей не зачинив. «Це — погано, що не зачинив, а вилізти звідси — дурниці»,— думаю. Сиджу. Тихо, тільки коні сопуть, попірхують, дощик шарудить, людей не чути. Солдат у снігах пошпортався та й теж засопів, потім, чую,— хропе.

— Часу я, звичайно, не лічив, годин пам'ятати не можу, сиджу, не стуляючи очей, і — мов страшний сон сниться. Душа нудьгує, та й — совісно: ось як ускочив! Засвітив обережненько сірника, подивився — колоди так висять, що знадвору влізти до хати, мабуть, можна, а от із хати навряд чи вилізеш. Підвівся, спробував — хитаються.

— І тут мене наче окропом ошпарило, чую шепіт: «Заусайлов!» Це — Сашок, це — він! «Вилазь»,— шепоче. Відказую: «Ніяк не можна, в снігах — солдат». Замовк він, потім, чую, шкрябає, колоди порипують. І тільки що, на щастя своє, відсунувся до печі,—заскреготіло, повалились колоди в хату. Ну, тепер — обидва пропали!

— Солдат, звичайно, прокинувся, кричить: «Що ти там?» Відказую: «Не моя вина, ріг обвалився!» Ну, йому, звичайно, наплювать, аби був заарештований живий до казенного строку. Пожалкував, що не задавило мене. Стало знов тихо, і чую, близько біля мене,— хтось дихає, помацав рукою — голова. «Сашок, шепочу, як це ти, навіщо?» Він пояснює: «Ми, каже, все чули, Клімова я назад послав, а сам слідом за тобою пішов... Головна, каже, сила їхня не тут, а версти за чотири»,— він уже про все докладно дізнався. «Вони, каже, думають, що в них у тилу і праворуч — наші». Розказує він, а сам зубами скрегоче й ніби задихається. «Мені, каже, бік подряпало, дуже кров іде, і ногу придушило». Помацав я — справді, ногу придушило. Став ворухити колоду, а він шепоче: «Не руш, закричу—загинеш! Тікай, каже, чи все

пам'ятаєш, що я сказав? Тікай, хутчій!» — «Ні, думаю, як же я його покину?» І знову ворушу колоду оту, а він до мене сичить: «Кинь, чорт, дурню! Закричу!» Що робити? Я ще разок спробував, може, звільню ногу... Ну, хочеш — вір, товаришу, хочеш — не вір; — чув я, хруснула кісточка, просто, знаєш... хруснула! Так. Розчавив я її, значить... А він простогнав тихенько й завмер. Обмер. «Ну, думаю, тепер — прости, прощай, Сашок!»

Заусайлов нахилив голову, мацав пальцями цигарки в коробці, мабуть, шукав, яка тугіше набита. Не підводячи голови, він говорив далі тихше й не дуже охоче:

— За ніч до нас товариші підійшли, а ввечері ми притиснули білих до яру, там і закінчилося діло. Ми з Климовим та ще з десяточок наших першими потрапили в те нещасне село. Ну, знов, пожежа там. А Сашок — висить на тому самому дереві, де перед ним інший висів, теж молодий, його зняли, кинули в калюжу, в багно. А Сашок — голий, тільки одна штанина спідніх на ньому. Побитий весь, обличчя — нема. Бік розпоротий. Руки — по швах, голова — донизу й набік. Наче винен. А винен я...

— Це — не виходить, — пробурмотів червоноармієць. — Обидва ви, товариш, виконали обов'язок, як треба.

Заусайлов розкурив цигарку і, прикривши долонею сірник, не гасив його вогника до тієї хвилини, поки він наблизився до пальців. Дмухнувши на нього, він роздушив пальцями червону жаринку й сказав:

— От герой був!

— Та-ак, — тихо озвалась учителька й спитала:

— Заснув?

— Спить, — відповів червоноармієць, заглянувши в обличчя хлопчиків, і, помовчавши, поважно заговорив:

— У нас герої не перевелися. Ось, скажімо, прикордонна охорона в Середній Азії — хлопці поводяться як найкраще! Був такий випадок: двоє бійців подалися з поста в степ, а ніч була темна. Розійшлись вони в різні боки, і один наскочив на басмачів, схопили вони його, і оборонитись не встиг. Тоді він гукає до товариша: «Стріляй на мій голос!» Той умить використав пачку, одного басмача поранив, інші — розбіглись, навіть і гвинтівку відібрану кинули. А в цей час — другого басмачі взяли, він кричить: «Роби, як я!» Він ще й гвинтівки зарядити не встиг, прикладом відбивається. Тоді — перший почав садити в голос кулю за кулею і теж поклав одного.

Повернулись на пост — розповідають, а їм не вірять. Ранком перевірили по крові — факт! А воно ж на голос стріляти — означало на товариша стріляти. Зрозуміло?

— Як же не зрозуміло,— сказав Заусайлов.— Нічого, потроху розуміємо своє завдання. З відпустки, товаришу?

— З командировки.

Учителька встала.

— Спасибі вам. Треба розбудити Саньку.

— Навіщо? Я його так занесу,— сказав червоноармієць.

Вони пішли. Заусайлов теж підвівся, підійшов до борту, жбурнув у річку цигарку.

Срібна куля місяця викотилась високо в небо, тіні правого берега стали коротші, і весь він начебто ще швидше відпливав у мутну далечінь...

II

Теплого, літнього вечора ми — я і старий приятель мій — сиділи під соснами на піщаній кручі; під кручею — невеликий луг, отруйно-зелений після дощу, на зелень лугу кицута і поволі тече руда вода маленької річки, за річкою — темні дерева, праворуч від нас, над кучугурами хмар, багрове вечірнє сонце стелить косе проміння на річку, луг, на золотий пісок кручі.

Співрозмовник мій закурив, дивлячись на річку, і почав розповідати, не кваплячись, вдумливо:

— Було це років зо два тому, в одному з міст верхів'я Ками. Я сидів у повітовому комітеті партії, розмовляючи «по щирості» з головою і секретарем.

— Була неділя, час — після полудня, на вулиці жарко, наче в лазні, і — тиша. За дахами будинків — гора, вкрита шубою лісу, звідти у відчинені вікна лине запах живиці та гіркий димок: мабуть, десь близько вугілля випалюють.

— Розмовляємо ми і вже починаємо трошки нудьгувати. Раптом з вулиці, у відчинене вікно, підводиться від гарячої землі велике, розпарене аж червоне баб'яче обличчя, на ньому неласкаво й глузливо блищать голуватато-сірі, залиті потом очі, важкий, густий голос гуде:

— «Здорові були! Чай та цукор...»

— «Знову чорт приніс», — пробурчав голова, чухаючи

під пахрою, а жінка сповнювала кімнату гомоном докторів:

— «Ну, що, товаришу Семенов, обманув ти мене? Думав: побалакаю з нею по-розумному, вона й буде сита? А я от знову шістдесят верст протупала, на ось! Приймай гостю...»

— Обличчя її зникло з вікна. Я спитав, хто це? Голова махнув рукою, сказавши: «Так, шалена баба!»

— А секретар трохи збентежено пояснив:

— «Числиться кандидаткою в партію».

— «Шалена баба» протиснулася в двері з деякими труднощами. Була вона, скромно кажучи, трохи громіздка для жінки, вагою пудів з шість, якщо не більше, широкоплеча, широкобедра, на зріст — вершків з десять поверх двох аршинів. Поставивши в кутку товсту палицю, вона порухом могутнього плеча скинула зі спини торбу, обережно поклала її в куток, випросталась і, шумно зітхнувши, підійшла до нас, стираючи піт з обличчя рукавом кофти.

— «Ще здрастуйте! Громадянин чи товариш?» — спитала вона в мене, сідаючи на стілець. Стілець зарипів під нею. Дізнавшись, що я — товариш, спитала ще: «Чи не з Москви будеш?» — І коли я відповів ствердно, вона, не звертаючи більше уваги на своє начальство, витягнувши з величезної пазухи клапоть шкіри солдатського ранця, завбільшки з рукавицю, ляпнула ним по столу, одначе не випускаючи з рук, і, навалюючись на мене плечем, діловито, наполегливо заговорила:

— «Ану-бо, ось розбери діла наші! Ось, дивися: копія паперу з губпарткому — так? Це — йому наказ, — кивнула вона на голову. — А це ось він писав туди. Значить, є в мене право говорити?»

— Хвилин з десять вона без перерви користувалася з цього права, розповідаючи про кооператорів, які «навмисне не вміють торгувати», про товариство для спільного обробітку землі, якому куркулі заважають реорганізуватися в колгосп, про таємниче й нерозслідуване поламавання сепараторів, про чоловіків, що б'ють жінок, про те, що дружина голови сільради і попівна-вчителька перешкоджають організації ясел, про втечу сількора-комсомольця, якого хотіли вбити, про цілий ряд маленьких побутових неладів і драм, які виникають у всіх глухих кутках нашої країни на ґрунті боротьби за новий побут, за новий світ.

Розказуючи, співрозмовник мій поволі захоплювався і жваво домалював постать баби, її жести; відзначив її дбайливе ставлення до носової хусточки: вона разів зо два виймала хусточку з кишені спідниці, щоб стерти піт з обличчя, але, сховавши хусточку, стирала піт рукавом кофти.

— Пóтом від неї тхнуло, як від коняки,— сказав він. Секретар налив їй склянку чаю: «Пий, Анфісо!» Але вона, жадібно сьорбнувши жовтенького окропу, забула взяти цукру, а взявши грудочку, почала стукати нею по столу, в такт своїй обуреній мові, а потім, сунувши цукор до кишені, взяла ще грудку й сконфузилась:

— «Ой, що це я роблю!» Але й другу грудку теж машинально сховала до кишені, а захололий чай випила зразу, наче квас.

— «Налий ще, товаришу Якове!»

Співрозмовник мій, квапливо, покурюючи, казав далі:

— Вона висипала на голову мені стільки тих драм і неладів побутових, що я навіть перестав розуміти «зв'язок подій» у хаосі цьому. Почуваю тільки, що шестипудова Анфіса — істота зовсім незвичайна, нова для мене, що мені треба дізнатися й зрозуміти, яким способом вона «дійшла до життя такого». Коротше кажучи, запросив я її до себе,— я зупинився в агронома, старого приятеля мого. Запросив і за чаєм якнайдокладніше, до пізнього вечора, мучив її розпитуваннями. Передати колорит її оповідання я, певна річ, не можу, але дещо в пам'ять врізалось мені майже буквально. Батько в неї був кравець-кожухар, ходив по селах, полушубки й кожухи шив. Мати померла, коли Анфісі минуло дев'ять років; батько дозволив їй закінчити церковно-приходську школу, потім віддав за «няньку» до заможного селянина, а років через три завіз її в село на Каму, де він одружився з удовою, що мала двоє дітей. В цих умовах Анфіса, звичайно, знову стала за «няньку» дітей мачушиних, паймичкою її, а мачуха була «молодичкою п'яною, розгульною», та й батько не поступався перед нею — любив і випити і посвяткувати. Частенько казав: «Квапитись нема куди,— всім мужикам кожухи не пошиєш».

Анфісі минуло шістнадцять років, коли батько помер, заразившись сибіркою, і після смерті батька хазяйство мачушине ще більшим тягарем лягло на її спину.

— «Був у нас сусід, старичок Микола Уланов, з по-

лювання жив, а раніше за штейгера працював. Його породою придушило в шахті, кульгав він, і вважали, що він не сповна розуму: хмурий такий, на слова скупий, дивився на людей неласкаво. Жив він бурлакою, ну, я йому, як коли, поперу, пошюю, то він став зо мною лагідніший».

— «Марно,— каже,— дівко, силу витрачаєш на порожнє місце, на п'яниць твоїх. На чужу силу люди ласі, розбестили їх багаті. На все погане людям від багатих вірець, від них увесь світ поганого навчається».

— «Дуже сподобались мені оці його слова-думки, бачу, що правду сказав: село — багате, а люди — жорсткі, жадібні, і всі в чварах живуть. Питаю Миколу отого: «А що мені робити?» — «Шукай, каже, чоловіка собі. Ти дівця здорова, робітниця добра, тебе в багатий дім візьмуть».

— «Ну, я й тоді не зовсім дурна була, бачу, старичок сам же туди жене, звідкіля кликав. А перші оті його слова схова́ла в душі все-таки».

— Про цю частину свого життя вона розказала не дуже охоче, з недбалою усмішкою в очах, з деякою байдужістю, наче не про себе говорила, а про стару подругу, нецікаву їй навіть неприємну їй. А потім якось враз підбралася вся, постукала кулаком по коліну, і очі її примружились, ніби дивлячись глибоко вдалину.

— «І от, приїхав до матері брат, матрос волзьких пароплавів, чоловік років під сорок — люта людина! Сестру швидко прибрав до рук, виселив її з дітьми в лазню, хату наново переставив, прибудував до неї крамницю й почав торгувати. І торгує, і купує, і гроші людям позичає, три корови завів, овець, а землю багатому куркулеві Антонову в оренду віддав. Я в нього й за куховарку, і за прачку, і коло корів — і тчи, і пряди, і всього гляди. Рвуться мої жилочки, тріщать кісточки! Ох, важко мені було! Бачите, товаришу, яке здоровило, а до непритомності доходила!»

— Вона засміялась густим таким, грудним сміхом,— дивний, не жіночий сміх. Тоді, втерши обличчя і рота хусточкою, зітхнула глибоко:

— «А ще важче стало, коли він зненацька напав на мене, та й обабив. Хоч і побилась я з ним, а не здолала, недужа була я тоді, жіночою недугою. Дуже прикро було. Я компанію водила з парубком одним, з Нестеровим,

доброго роду, небагаті люди, тихі такі, двє братів, Іван та Єгор. Жили не ділячись. Єгор, дядько парубка,— удівель, він потім партизаном був, і біляки повісили його. Парубка того вбили в перший рік імперіалістичної війни, батька його куркулі розорили, теж пропав десь. З усієї сім'ї тільки Ліза лишилась, тепер вона подруга моя, партійною стала четвертий рік. Вона в шістнадцятому році, розумна така, до Пермі на завод пішла, добре навчилась там. Ну, це вже я далеко наперед заскочила. Ну, хотіла я, значить, піти собі, коли йолоп цей згвалтував мене, та й збралась, а він каже: «Куди підеш? Пачпорта в тебе нема. І не дам, на це в мене сили вистачить. Живи зо мною, дурепо, не скривджу. Вінчатись не буду, в мене жінка в Чистополі, хоч і з іншим живе, а все-таки вінчатись мені закон не дозволяє. Помре вона, повінчаюсь, ось бог свідок!»

— «Огидний був він, та пожаліла я здуру хазяйства: занадто вже багато сили моєї вкладено було в нього. У Нестерових родина ніби як рідні були мені. Пожаліла, залишилась. Неласкава була я з ним, гидкий він був, та й недужий, чи що: живем, живем, а дітей нема. Баби кепкують з мене, а з нього ще гірше — дражнять його; він, звичайно, сердиться та образи свої на мені зганяє. Бив. Одного разу зашморгнув за шию віжками, та й поволік, мало не задушив. А то поліном по потилиці вдарив, добре, що в мене волосся багато, а все-таки довго без пам'яті лежала. Сосок на лівій груді майже відкусив, гнилий чорт, сосок той і тепер як на ниточці висить. Ну, та що це згадувати, мабуть, сам знаєш, товаришу, як у селянському побуті кажуть: «Не біда, що здохне жона, аби була коняка жива». Почалася пренещасна оця війна...»

— Сказавши ці слова, вона замовкла, махаючи хусткою на розпалене обличчя своє, подумала.

— «Пренещасна, це я за звичкою кажу, а думається мені, мовби не так: звичайно, трудящий народ постраждав, одначе і користі немало од війни! Як погнали чоловіків, оголили села, бачу я, жінки краще стали жити, дружніше. Спочатку зажурились, та незабаром бачать— самі собі хазяйки, і громадськості стало більше в них, хоч-не-хоч, а треба, щоб одна одній допомагала. Багатії наші лютують, ой, як лютували! Було їх восьмеро, коли лічити хазяїна мого; звичайно, і попи з ними, у нас — дві

церкви; урядник — зять Антонова, першого в селі багача. І чого тільки вони не робили з жінками, солдатками, як тільки не чавили сік із них! З пайками обдурюють, полонених собі на господарства розібрали. Аж нудно розповідати все це. Намагалась я жінкам, що молодші були, казати: «Жалійтесь!» Ну, вони мені не вірили. Живу я серед горшків та мисок, дійниць та цебрів, дивлюсь на грабунки, на розпусту і дедалі частіше згадую старого Уланова слова: «Багачі на все погане взірець». І — така нудьга! Пішла б куди-небудь, та не бачу, куди йти... Тут Лизавета Нестерова приїхала, ногу їй обпекло, на милиці вона. Каже мені: «Знаєш, що робітники думають?» Розповідає. Слухати — цікаво, а — не віриться. Робітників я мало бачила, а чутки про них недобрі ходили. Думаю я: «Що ж робітники? От якби мужики». Багато розповідала мені Ліза про п'ятий-шостий роки, ну, дещо в голові, мабуть, залишилось. Поїхала вона, вилікувалась. Знову я залишилась, як пень у полі, слова нема з ким сказати. Жінки мене не люблять, бувало, на річці, чи біля колодязя просто у вічі кричать: «Собака злодійського двору!» і всяке, образливе. Мовчу. Що скажеш? Правду кричать! Гірко було. Ні-ні, та й заплачеш нишком де-небудь у кутку. Стукнув сімнадцятий рік, скинули царя, влітку посунули мужики з війни, просто так, як були, ідуть, з гвинтівками, з усім спорядженням. Прийшов Микита Устюгов, син коваля нашого, а з ним ще жвавенький парубійко Гнат, не пам'ятаю прізвища, та якийсь, ніби циган, Петро звався. Вони другого ж дня збили сходку та й оголошують: «Ми — більшовики! Геть, гукають, усіх багатіїв!» Виходило це в них не дуже серйозно, багачі — посміхаються, а хто бідніший — не вірять. І моя баб'яча голівонька не вірила їм. Однак бачу: хазяїн мій з приятелем шепочуться про щось, і всі вони невеселі. Збираються в крамниці майже шовечора, і видно — недобре їм! Ну, значить, комусь добре, а кому — не видно! Раптом чую: царя до Тобольська привезли. Питаю хазяїна під лагідний час: «Навіщо це?» — «Скоротили його тепер — у Сибіру царюватиме. У Москві сяде дядько його, теж Микола». Не вірю і йому, а схоже, що правду Ліза казала. А в крамниці, чую, гарчать: «Роззявили пси голодні паші на чуже добро». Яюсь увечері пішла непомітно до Микити, питаю, що робиться. Він кричить: «Я вам, чортам дубовим, майже щодня пояснюю,

як же ви не розумієте? Ти хто? Батрачка? Злодієві служиш?»

— «Мужик він був сухий такий, чорний, кошлатий, а зуби білі-білі; говорив дзвінко, криком кричав, як до глухих. Він не те щоб лихий, а такий завзятий. Вийшла я від нього і — далєбі — себе не впізнаю, мовби нове вбрання наділа і вузьке на мене воно, поворухнутися боюсь. У голові — колеса крутяться. Почала я з того дня жити якось ні в сих, ні в тих і — ніби димом дихаю. А хазяїн до мене лагідний став. «Ти, каже, вір тільки мені, а більш нікому не вір. Я тебе не скривджу, тихше стане — повінчаємось, жінка померла. Ти, каже, ходи на Микитині сходки, прислухайся, що він затіває. Дізнавайся, звідки дезертири в нього, хто такі».

— «Гаразд, думаю! Спритний ти, та не дуже хитрий».

— «Непомітно в метушні отій і Жовтень надійшов. Організувалася рада в нас, на голову обрали старого Антонова, на секретаря Дюкова, він до війни сидів у монополці і малопомітна людина. На гітарі грав та причисувався гарно, під попа, з волоссям довгим ходив. У раді — самі багатії. Устюгов з Гнатом — бунтують. Устюгов отой сам у раду хотів, ну — не підтримали його, мало народу йшло за ним, боялися сміливості його. Петро той, приятель його, теж до багатих перекинувся, за них говорить. Минув якийсь час — Гната вбили, потім ще один дезертир згинув. І от, мию підлогу я, а двері до крамниці непричинені були, і чую — Антонов каже: «Два зуби вибили, тепер третій треба». «Он як!» — думаю, та вночі — до Микити. Він мені каже: «Це я й без тебе знаю, а коли ти надумалася з нами йти, то наглядай за ними, а до мене не бігай, коли про що дізнаєшся, переказуй через Степаниду-бурлачку. Я на час сховаюсь».

— «І от, любий ти мій товаришу, пішла я в діло. Прикинулася, ніби нічого не розумію, стала до хазяїна ласкавіша. Він у той час дуже випивати почав, а ходив гоголем; у них у всіх тоді свято було. Питаю я в мого: «Що ж це робиться?» Він, звичайно, пояснює просто: грабують, а грабіжників бити треба, як вовків. І похвастив: «Двох порішили і іншим те саме буде». — Я питаю: «Хіба Зуєва, дезертира, теж убили?» — «Може, каже, втопили». А сам вискалив зуби та й загрожує: «От іще стерву Степаниду поганий кінець чекає». Я — до неї, до Степахи, а вона нічого, посміюється: «Спасибі, каже, я вже сама

бачу, що вони мене любити перестали!» Від неї забігла я до Нестерових, кажу дядькові Єгорові: «От які діла!» Він радить мені: «Ти б у ці діла не лізла!» А я вже не можу! Була там сім'я Мокеєвих, старий та дві дочки від різних жінок, старша — солдатка, а молодша — дівчиця ще; люди бідні, старий богомольний такий, а солдатка — ткаля знаменита, на три барви ткала узори і сама пряжу фарбувала; лиха молодичка; одначе мене вона менше від інших цькувала. У неї вечірки бували, немов — баб'ячий клуб; разів зо два вона й мене кликала. Ото й пішла я до неї від нудьги сховатися. Застала там молодичь — усе бідняцькі жінки та вдови. І прорвало мене: «Молодиці, кажу, а воно ж більшовики суцїої правди хочуть! Гната за правду й убили, та й дезертира Зуєва. Невже, кажу, війна ота нічого не навчила нас і не бачите ви, хто від неї багатішим стає?»

— «І, знаєш, товаришу, не хвалюсь, не сама за себе говорю, а потім від людей чула: вдалось мені розказати жінкам усе їхнє життя так, що аж плакали. Це я й тепер завжди вмю, бо наскрізь знаю все й говорю практично. А старий Мокеєв на печі лежав, слухав, та ранком-таки всю мою мову Антонову й переказав. Увечері хазяїн крамницю замкнув, покликав мене до світлиці, а там і Антонов, і зяченько його, і ще двоє їхніх, Мокеєв теж тут. Він мене й викрив у всьому; прямо сказав: вона, мовляв, не тільки вас, а й бога гудила! Це він брехав, я тоді про бога не думала, а як усі: і до церкви ходила, і дома молилась. Набрехав, старий чорт! Почали вони мене судити, страхати, випитувати, хазяїн мій умовляє їх: «Вона — дурна, їй хоч що скажи, всьому вірять. Не займайте її, я сам повчу». Повчив. П'ять діб на підлозі валялась, не тільки підвестись не могла, а й рукою-ногою поворушити сили не було. Думала, і не встану. Та — бачиш — устала! Доби через три володар і вихователь мій поїхав до волості, і от чую я вночі, стукають у вікно. Вирішила: прийшли вбити! А це Єгор Нестеров. «Хутко, каже, збирайся!» Вийшла я на вулицю, сани парою запряжені, на санях — Степанида; питає: «Чи жива?» А я й говорити не можу з радощів, що є люди, подбали про мене!»

— Голосно шморгнувши носом, вона часто закліпала, очі в неї дивно спалахнули, я ждав — заплаче, але вона засміялась дуже басовито і якось по-дитячому.

— «Привезли вони мене до міста, стали допитувати, та лікувати, та годувати,— повік не забуду, як пестили мене, просто, як найулюбленішу! Люди все серйозні, тут і Устюгов, і Ліза, і ще робітник один, Василь Петрович, смішний такий. Ну... всього не скажеш, а просто: до рідних потрапила! Дядько Єгор дивується: «Я, каже, не вірив їй, вважав за шпигунку від них». Жила я в місті місяців з чотири, вже почалася громадянська, за Ради, пішов куркуль війною проти нас, і було це в наших місцях ніби казка: і страшно, а весело! Плутанина велика була, так, що зрозуміти трудно: хто за кого? Микита навчає мене: «Крутись обережно, товаришу Анфісо, будь на сторожі».

— «Навчив мене дечого, ясніше в голові стало, я вже по всьому повіту сновигаю: де на мітингах жінкам промови кажу, де розвідку веду. Тут уже мені трудно розповідати, багато було всього; перед очима, як річка пливе. Працювала, слава тобі, господи!»

— Хвала богові сконфузила її, почервоніти вона не могла — і без того обличчя в неї було червоне, наче цеглина, але вона сплеснула руками, засміялася, винувато вигукнувши:

— «Ху ти, батечку! От і проходила! Звичка, товаришу! Слова ці — шкаралупа! А своїх — не похвалиш, вони самі себе ділом хвалять. Ну, гаразд!.. Так, любий, працювала охоче, Єгор Нестеров зібрав загонець, десятків зо три, пішов на село, щоб покарати — там, бачиш, хазяйство їхне розорили. Івана вкокали, мабуть, пропав, Степанидину хатинку спалили, Авдотію Мокеєвну вбили, а сестрицю її, Танюшу, згвалтували — вона й по сей день як дурненька ходить. Єгор суд улаштував на майдані. Микита Устюгов промову говорив, народ одногolosно засудив Антонова, хазяїна мого, та ще двох: Зотова, мельника і попа. Застрелили їх. Дюков сховався, урядника в стрілянині вбили, а старому Мокеєву і бороду і волосся на голові зголили геть і — ходи, гуляй! Все було страшно, а як вивели Мокеєва того на вулицю голеного — не повіриш: такий смішний він став, що реготали всі, аж за животи хапались, до сліз, і весь страх пропав у сміхові! Це Микита штуку видумав. Ох, розумний був мужик! Поставили його на голову сільради, Лізу — на секретаря, я теж до діла стала, все з бабами мочорилась. Тут вони всі вже вірили мені: «З багатого

дому даремно на бідний бік не станеш»,— кажуть. «Ех, кажу, подруги! Та ви ж самі знали, що я в багатому домі за собаку служила!»— «А не служи!» Сміються. Ну, гаразд. Щось так місяців через два довелося нам тікати: білі прийшли, та й — багатенько їх! Єгор з своїми в ліс пішов, у нього десятків п'ять людей було, міг би зібрати й більше, та гвинтівок не було. Мене й Степаниду залишили в селі: наглядajte, та не показуйтесь! Степаха, одчайдушна голова, там ховалась, а я притулилася версти за три на пасіці. Живемо. Ночами Степаха приходить, одного разу гвинтівку потягла, принесла мені та й каже: «Знаєш, Дюков з білими, полюбовничок мій, і я йому хочу зухвалу штуку зробити, сволоті! Він там хабарчики збирає, страхаючи людей, і вже через його язик двоє постраждали, заарештовані!».— «Загинеш»,— кажу.— А може, минеться!»

— «Минулося ж! Теж смішний був випадок: сиджу я якось увечері на пасіці, шию щось, поглядаю крізь дерева на дорогу до села та й бачу: ніби Степанида йде, а з нею чоловік, у білому картузі, в білій сорочці, ідуть не дорогою, а боком, чагарниками, там стежка була до цілющого джерела. Не сподобалась мені ця прогулянка. Хоч і вважалась Степанида свідомою, та вже занадто запопадлива була до всякого баловства. А вона все ближче; тут уже я подумала: «А чи не втекти мені в ліс?» Раптом бачу: нахилився білий отой, а вона — верхи на спину йому, ноги свої — під пахви йому засунула, голову до землі притиснула, гукає: «Анфісо!» Жінка вона здорова, моторна була! Біжу я до неї, сама задихаюся від страху, борсається білий отой, от-от скине її з себе! Підбігла, заспокоїла його по потилиці, Степанида револьвер витягнула з кишені в нього. «Веди, каже, його до Єгора, він там здасться». А це Дюков і був! Ну, поволокли ми його на пасіку, очухався він там. Степанида каже: «Стріляти знаєш як? Револьвера з рук не випускай, так і веди. Я, каже, тут залишусь, а ти не приходи і скажи, щоб мені кого-небудь прислали, діло в мене є».

— «Гаразд, повела я Дюкова; до Єгора далеко було, щось із двадцять верст, а верст за п'ять — хутір старовірський, там теж наші сиділи. Іде Дюков поперед мене, плечі трясуться, плаче, умовляє: «Пусти!» Подарунки обіцяв. Соромно йому, звичайно, що баби в полон узяли, ну та й боїться теж! «Іди, наказую, і не писни, бо за-

стрелю!» Реготали наші з нього, та й з мене теж, а він сидить на пеньочку, труситься весь, з лица спав, маленький, миршавий, аж дивитися жалко було. Доби через дві Степанида заманула на пасіку ще білого. Привели його до нас ті двоє, яких послали до неї, та й кажуть: «Ну, ота ризиковна баба пропала, вважайте».

— «Так і вийшло: пасіку — розорили, а від Степаниди — ні кісток, ні волосу, так і невідомо, що з нею зробили. А бранець її виявився корисним: розповів нам, що через три доби білі місто братимуть і що до них велика сила підходить. Не збрехав. Рушили ми до міста. На Камі, на березі, бій був невеличкий, начебто і непотрібний, та вже надто розлютився дядько Єгор. Сімох наших убили. Місто білі взяли, звичайно: їх було, мабуть, сотні з півтори, а оборонців — чоловіка з сорок. Постріляли одні в одних здаля, і пішли наші в ліс. Так, любий товаришу, року з півтора, мабуть, і крутилися ми, як карасі у верші: куди не поткнешся — білі, а бувало, що й червоні біліли, було й так, що білі перебігали до нас. Егеж. За горами відбувається велика громадянська, Колчака б'ють, а ми — свою провадимо і кінця їй не бачимо. Як пожежа лісова: в одному місці погасне, в іншому — спалахне. Перекинулися навіть в Осинський повіт, там бідноти багато, все рогожки та мотузки сукають. Дядько Єгор нездужати став — кінь придавив його, та й поранений був у ногу. Під містом Осою захопили його білі; він, учотирьох, на кіннотників наскочив, двох убили, його ще підранили. Четвертий гімназист пермський, прибіг до міста, де Ліза зо мною була. Лизавета послала мене подивитись: чи не можна як визволити дядька? Білі коло річки стояли, версти за три, біля пристані. Прийшла я, а Єгор висить на дереві, напівголий, весь закривавлений від голови до ніг, наче з нього шкуру клаптями здерто, — страшний! І кисті на правій руці нема. Питаю якогось рогожника: «За що стратили?» — «Більшовичок, каже, справжній більшовичок; вони його тут мучили-мучили, а він їх — лає! Довели його до безпам'яті, мабуть, уже мертвого й вішали».

— «Ну, тут очманіла я трошки. Жалко товариша! Біля пристані люди були, я й кажу: «Як же вам, пси, не соромно? Вас би, кажу, вішати треба, безсердечні ви люди!»

— «Недовго покричала: одвели мене до начальства.

Якийсь сивенький, лихоманка в нього чи що, труситься весь, скомандував: «Шомполами!» Десяточків зо два дістала і з тиждень — ні сісти, ні на спину лягти. Добре, що тіло в мене таке: чим б'ють болячіше, тим воно повніше. Ніби фізкультура. Так, товаришу, биття скуштувала не менше як норовиста коняка; шкура в мене така м'ята-дерта, що й сама дивуюсь: як це всю кров мені не випустили? А нічого, живу — не охкаю!»

— «Ну, що ж далі там? Першого часу після нашої перемоги не легше стало, а ніби нудніше. Близькі товариші — деякі перебиті, деякі розбрелися по різних місцях, у справах. Ліза до Єкатеринбурга поїхала вчитися, тоді ще Свердловська не було. Залишилась я ніби як сама. Люди в нас, у сільраді, все нові, обережні, багато чого не знають у нашому житті, а що знають, — то з чуток. Про них один парубчак сухотний, — він помер років зо два тому — частівку склав:

Оце власть до нас прибула
І міркує, як десь чула:
— Ми — тутешній сільсовіт,
Тож плюємо на весь світ.

— «Влада на місцях була в той час. Потім нова екопомічна почалася. Влаштували мене при радгоспі, та не пощастило з ним, наплодилася нова куркульня, розграбувала. Була зиму за сторожиху в школі, — ну, яка з мене сторожиха? Учитель — старенький, задирака, хворий, дітей не любить. Стала поденно батракувати, та й бачу: все, начебто, назад подалося, донизу, в багно. Жінки несамовитіють, нічого знати не хочуть, крім своїх кубел. Біда моя — погано я тямлю в теорії. Соромно це мені, а вчитись часу нема! Та й людина я вже занадто практична, не знаю, як писання до справжнього життя застосувати, до нашого побуту, спритності в мене нема. Одне знаю: через оті свої кубла — всі наші чвари та свари, і дикість наша, і марність життя. Знаю, що перша річ — побут треба перебудувати і починати це знизу, з жінок, бо побут — на жіночій силі тримається, на її крові-поту. А як перебудуєш, коли кожна жінка в своє хазяйство запряжена, грамотних — мало, вчитися — нема коли? Завоювали жіноче життя горшки, миски, дівтора та білизна... Почала я умовляти жінок пральною громадську влаштувати, щоб не кожна прала, а дві, три, за чергою, на всіх.

Не вийшло нічого. Сором перешкодив: білизна-бо в усіх заношена, та й поганенька; коли сама собі пере — ні дірок, ні бруду ніхто не бачить, а в громадській пральні кожна знатиме про всіх. Вони, звичайно, не казали цього, я сама догадувалась, а вони провалили мене на питанні про мило, мовляв: а як мило лічити? В одній десять штук білизни, у другій — чотири, а мило ж як? Потім деякі призналися: мило — дурниці, а от сорому не збудешся! Будемо багатші — влаштуємо і пральню, і лазні спільні, і пекарню. Втішили: як будемо багатші! «Ех, баби, кажу, через багатство наше й гинемо...» Ну, все-таки, справи йдуть потроху, неписьменність ліквідуємо; «Крестьянку» разом читаємо; дуже помагає нам «Крестьянская газета». Ось вона — так! Вона — друг! Нам, товаришу любий, акушерський пункт потрібен, ясла потрібні, нам амбар Антонова потрібен для жіночого клубу, амбар — добрий, дерев'яний, другий рік порожній стоїть».

— Вона заходилася рахувати, чого їй треба, загинаючи пальці на руках, — пальців не вистачило. Тоді, постукуючи кулаком по столу, вона почала рахувати наново:

— «Раз, два...»

— І, нарахувавши тринадцять конче потрібних речей, розсердилась, навіть разів два штовхнула мене в бік, кажучи:

— «Малувано ви, товариші, звертаєте уваги на баб, а воно ж сказано вам: без жінки соціалізму не збудуєш. Бебеля забули? А Ленін що сказав? А Сталін що вам наказав? Не звільнивши жінку від дрібниць, державою керувати не навчиш її! А в нас і повітком і райком сидять, як ведмеді в барлозі, і хоч бий — не ворухаться! Тільки й слів у них: «Не самі ви на світі!» А діло ж бо, товаришу, якнайясніше: якщо кожна баба біля свого горшка щів крутитиметься — чого дійдемо? Ото ж бо! Треба звільнити нас від кінської роботи. Часу нам треба дати вільного. Я ось сюди втретє притупала, полічи: туди-сюди сто двадцять верст, а за три рази — триста шістдесят. Жарт! Це значить — півмісяця на прогулянку пішло. Ну, гаразд! Виговорила я вся, допуста. Спати піду. А ти мені повіткомовців отих нашмагай, а ні, то до губкому піду. Ех, скоріше б зачисляли мене в партію, вже так би я їх струшувала!»

По берегах неглибокої річки, над її каламутною лінійною водою, виграє вітер, крутиться над багаттям, ніби намагаючись погасити його, а насправді роздмухуючи дедалі яскравіше. На вогнищі доглівають чорні пеньки й корчі, здобуті з дна ріки; вони лежали там, у масній твані, багато років; дачники витягли їх на берег, сонце висушило, і ось вогонь неохоче гризе їх золотими іклами. Голубий гіркий димок стелється вниз за течією річки, сичать головешки, шовково шелестить листя старих верб. І в лад шумові вітру, роботі вогню — хрипкуватий людський голос:

— Ми — вагались; вагання йшло до нас і зовні, від законів, і було зсередини, з душі. А вони по своїй волі закони ставлять, для своєї зручності...

Це каже кремезний мужичок, у сорочці з полотна домашнього виробу та в жилетці з мідними гудзиками, у важких чоботях, — їх давно не мащено дьогтем, і вони здаються склепанними з дахового заліза. У нього велика, кругла голова, густо засіяна сірою щетиною, червонувате, товсте обличчя теж щетинясте, видно, що в недавньому минулому він мав густющу, широку бороду. Під його опуклим лобом сховані голубуваті холодні очі, і з того, як він дивиться на вогонь, на сонце, здається, що він сліпий. Говорить він не кваплячись, роздумливо, зважуючи слова:

— Бога, мовляв, нема. Нам, звичайно, в трудовому нашому житті, богом цікавитись не було коли. Є, нема — це навіть не стосується нас, а все-таки наче негаразд, коли на бога малюки кричать. Бога-то не вчора ж видумано, він — звичка древніх літ. Свята скасували, ну, то що ж? Люди горілку і в будні п'ють. А бувало, напередодні свята, до лазні підеш, попарися.

— Та воно ж і в будні можна, до лазні?

— Хто каже — не можна? Можна, та вже смак не той. У свято бо підеш до церкви, постойш...

— Ходите ж і тепер...

— Смак, кажу, не той, громадянине! Тепер і піп править боязко, і півчих нема, і свічок мало перед образами. Все прибіднилось. А бувало, піп півнем ходив, красувався, дівки, молодіці вбрані — благообразно було! Тепер дівок та хлопців до церкви кием не заженеш. Вони

он в час обідні в м'яча граються, або — в городки. І жінки, оті що молодші, розгвинтились. Жінка до чоловіка боком стає, я, каже, не коняка...

Сиплуватий голос його зазвучав палкіше, він підкинув у багаття кілька свіжих трісок і провів пальцем по лезу сокири. Він буде східці з берега до ріки; немудра робота: треба загнати в дно ріки два кілки та два кілки на березі, потім треба з'єднати їх двома дошками, а до цих дощок пришити цвяхами ще чотири. Для одного чоловіка тут усього роботи — на дві години, але він не поспішає й морочиться з нею другий день, хоч добре видно, що орудувати сокирою він уміє дуже добре й не любить людей, які марнують час.

На тому березі річки пасеться радгоспна худоба — корови й коні. З гаю вийшов парубок з недоуздрком у руках, ступив до гнідого коня, — кінь одбіг од нього й знову почав скубти траву. Балакучий старик, покинувши затісувати кілок, почав стежити, як парубок ловив коня, і, стежачи, іронічно бурчав:

— Ото незграба!.. Знову не спіймав... Ну, ну.. от бовдур який! Хапай за гриву! Гей!

Парубок теж не квапився. Коня схопила за гриву молодого комсомолка, тоді парубок загнуздав його і, навалившись черевом на спину, помчав, змахуючи ліктями майже до вух собі.

— Ось як вони працюють, — з півгодини ловив коня, — сказав старий, закурюючи. — А якби на хазяїна працював, — поспішив би, вайло!

І, не кваплячись, знову почав затісувати кілок, випускаючи слова крізь густі підстрижені вуса:

— Сперечатись я не згоден з вами про молодь, вона, звичайно, орудує... добровільно, скажемо. Ну однак нам її зрозуміти не можна. Вона, схоже на те, хоче всі справи зразу зробити. В неї, може, такий розрахунок, щоб до п'ятого десятку років усі панами жили. Може, розраховуючи так, вона й тее... казиться.

— Ну, так, звичайно, це слово — від нашої неосвіченості: не казиться, а взагалі, значить... орудує! І — вчена, це видно. Екзаменти складає на високі посади, з мужиків пнеться куди вище. Деякі — досягають: тут недалеко сільрадою крутить парубійко, то я його підпасичем знав, потім, значить, він у Червоній Армії служив, а тепер ось — будь ласка! Старі його слухатись повинні! Герой!

— Бувало, парубок походить у солдатах три-чотири роки, повернеться на село і все-таки — своя людина! Якщо й покаже міську, військову пиху, то — ненадовго, поковерзує з рік та й — знову мужик у всьому своєму вигляді. А тепер з Червоної бо через два роки приходять парубок фармазон-фармазоном і зразу починає всі обставини заперечувати. Справжнього солдата й не помітно в ньому, крім виправки, одначе — воює проти всіх громадян мужиків і нема йому ніякого вшину. У нього — ні вусів, ні бороди, а він виставляє себе за вчителя...

— Погано вчить?

Старий шпурнув недокурок у воду, шпурнув слідом за ним тріску і, зморщивши щетинясте обличчя, відповів:

— Я вам, громадянине, просто скажу: не в тому досада, що вчить, а в тому, що правильно вчить, скурвий син!

— Незрозуміло це!

— Ні, зрозуміти можна! Досада в тому, що прикро: я весь вік діло знав, а виявляється — не так знав, як дурень жив! Ось воно що! Якби він брехав, я б з нього сміявся, а так, як є, — він преться на мене, а мені й викрутитись нема куди. Він у хазяйстві й прищепитися не встиг, за віком своїм. А — чогось нанюхався... Якби з нього, як із мене, земля жили витягла, то він би про колгоспи не галасував, а галасував би: не займайте! А та-ак! Він у колгосп штовхає — чому? Тому, бачиш ти, що він на тракториста вивчився, йому вигідно на машині сидіти, коліщатко крутити.

— Адже розуміємо: звичайно, машина — полегшує. Та вона ж і зобов'язує: на малому полі вона — ні до чого! Якби вона менша була, щоб кожному хазяїнові по машині, катаяся по своїй земельці, а в теперішньому вигляді вона межі не визнає. Вона командує просто, наволоч: або спільний обробіток, або — іди з села куди хоч. А куди підеш?

— Ну, так, звичайно, я не заперечую, — начальство своє діло знає, піклується — як воно краще. Ми розуміємо, не дурні. Ми тільки про те, що легковірність велика почалась. Комсомольці, червоноармійці, трактористи всякі, — молодий народ, подумати про життя в них ще часу не було. Ну й виходить сум'яття...

Поплювавши на долоню, міцно стискаючи топориче червонуватою, наче обпеченою кистю руки, він затісує

кілок так ретельно, як шмагають дітей люди, що вірять, ніби кара виховує найкраще. І, помовчавши, заганяючи кілок обухом у вогкий, податливий пісок, він каже крізь зуби:

— Ось, для прикладу, племінник мій... Двоюрідний він, треба сказати, а все-таки рідня. Одначе він мені ніби як — ворог, еге ж!.. Він, звичайно, розуміє: кожному звірові хочеться сито жити, а людині — і поготів. На сусіді орати не дозволено, коняка потрібна, машина — це він розуміє. Говорити навчились, навіть попів заганяють на слизьке словами; піп ляпає губами, сопе: бох-бох, а його вже не тільки не чути, а й не цікаво слухати. А вони його просто у вічі питають: «Ви чого саме навчили мужиків, якої мудрості?» Піп відповідає: «Наша мудрість не від світу цього», вони — своє: «А годується ви од якого світу?» Отак... Сперечатися з ними, героями, і попові важко...

— Ви, громадянине, прибули здалеку, поживете та й знов поїдете собі, а ми тут, поки не помремо, житимемо. Я ось п'ятдесят років прожив у праці і — повинен мати спокій чи не повинен? А він мене бере за грудки, струшує, кричить, як несамовитий чи п'яний. Чого, питаєте? Ніби я в суді неправильно посвідчив, — там у нас кооператорів судили за розтрати, чи що, не зрозумів я цієї справи. Спроба підпалити крамницю справді була, це всі знають. Суд шукав причин: навіщо підпалювали? Одні кажуть, щоб крадіжку приховати, інші — просто так, з п'яних очей. Племінник — Сергієм зветься — та ще двоє товаришів його і дівка одна; вони цю справу й викрили. До його приїзду всі жили начебто гаразд, а вкотився він — то й почались собачі чвари. І те — не так, і оце — не отак, і живете ви, каже, гірше за азіатів, і взагалі... І вимагають, щоб мене теж судили: нібито я неправильно посвідчив про кооператорів...

Говорить він чимдалі невиразніше й неохоче; здається, що він дуже невдоволений з себе за те, що почав розповідати. Він змальовує племінника коротенькими фразами, створюючи образ людини задерикованої, неспокійної, владної і невтомної в досягненні своєї мети.

— Бігає цілу добу. Йому однаково, що — день, що — ніч, бігає та клопоту завдає. Пожежну команду влаштував, димарі чистити примушує, щоб сажі не було. Хлопчаків навчив кістки збирати, жінкам наговорює всячини,

а жінка, мабуть, самі знаєте, — легко вірить. До газети пише; про вчителя написав. Звідти приїхали — скинули вчителя, а він у нас дев'ятнадцять років сидів і в усіх справах — своя людина. Порадник був, мимо всякого закону стежечку вмів знайти. На його місце прислали якогось веселенького, то він зразу зажадав землі для школи під город, під сад, досліди, мовляв, треба зробити...

Почувається, що, говорячи про племінника, він, в його особі, говорить про багатьох, надає племінникові рис і дій його товаришів і непомітно для себе створює тип неспокійної, ворожої людини. Нарешті, він доходить до того, що говорить про племінника в жіночому роді:

— Зібрала молодиць, дівок...

— Це ви — про кого?

— Та все про витівки його. Варвара бо Комаришина до його приїзду тихо жила, а тепер теж верховодить. Заганяє жінок у колгоспи, ну, а жінки, звісно, переміну життя люблять. Загули, заскиглили, мовляв, у колгоспі — легше...

Він сплюнув, скривився і замовк, колупаючи нігтем іржу на лезі сокири. Корчі в центрі багаття згоріли, після них залишився бруднувато-сірий попіл, а круг нього все ще дихають димом недогарки кривого коріння: вогонь доїдає їх знехотя.

— І ми, коли були парубками, буянили на свою пайку, — задумливо каже старий. — Ну, в нас інший розгін був, інший! Ми не на все накидалися. А їх число невелике, навіть зовсім мале, одначе, життя вони перемагають. Супроти них, племінників отих, — громада, ну, а оборонитись громаді — нема чим! І потроху перекидається село на їхній бік. Це — треба визнати.

Підвівся, взяв у руки оцупок, зважив його і, знову кинувши на пісок, сказав:

— Я — розумію! Все це, значить, певно... Не викрутишся. Кулаками дурні махають. Взагалі ми, старики, можемо зрозуміти: якщо в нас майно скорочують і навіть зовсім відбирають — виходить, держава має потребу. Держава — людині захист, даремно кривдити її не буде.

І, розвівши руками, трохи піднявши плечі, він закінчив з явним подивом на щетинястому обличчі, в холодних очах:

— А добровільно майно здати в колгосп — цього ми не можемо зрозуміти. Добровільно ніхто нічого не ро-

бить, всі люди живуть по нужді, так споконвіку було. Добровільно й Христос на хрест не йшов—йому отець наказав.

Він замовк, а потім, приміряючи дошку на кілки, чхнув і промовив дуже жалібно:

— Дали б нам дожити, як ми звикли!

Він іде геть від багаття, вітер жене за ним сіру хмарку попелу. Крякнувши, він підіймає з землі дошку й бурчить:

— Жити старим залишилося дрібниці. Ми, молодими, нікому не заважали... Еге ж... Живи, як хоч, жирій, як кіт.

Чадять головешки; синій, кучерявий димок летить над рікою...

КАМО

У листопаді — грудні 1905 року, на квартирі моїй, у будинку на розі Мохової і Воздвиженки, де ще недавно містився ВЦВК, жила бойова дружина грузин, дванадцять чоловік. Організована Л. Б. Красіним і підпорядкована групі товаришів-більшовиків, Комітетові, який намагався керувати революційною роботою робітників Москви, — дружина ця несла службу зв'язку між районами й охороняла мою квартиру під час зборів. Кілька разів їй доводилось виступати активно проти «чорних сотень», і одного разу, напередодні похорону М. Е. Баумана, коли тисячна юрба чорносотенців намагалась розгромити Технічне училище, де стояла труна Миколи Ернестовича, вбитого мерзотником Михальчуком *, добре озброєна маленька дружина грузинської молоді розіграла цю юрбу.

На ніч, стомлені трудом і небезпеками дня, дружинники збирались додому і, лежачи на підлозі кімнати, розповідали один одному про пережите за минулий день. Все це були юнаки віком від вісімнадцяти до двадцяти двох років, а командував ними товариш Арабідзе **, чоловік років під тридцять, енергійний, суворо вимогливий і героїчно настроєний революціонер. Коли не помиляюсь, це

* М и х а л ь ч у к — двірник одного з будинків Німецької, тепер Бауманської вулиці. За вбивство Баумана був виправданний. В 1906 році судився за крадіжку домашніх речей і був звинувачений.

** Артист грузинської драми, т. Васо Арабідзе.

він застрелив у 1908 році генерала Азанчєєва-Азанчєвського, начальника одного з карних загонів у Грузії.

Арабідзе був перший, від кого я почув ім'я Камоб і оповідання про діяльність цього винятково сміливого працівника в галузі революційної техніки.

Оповідання були такі надзвичайні й легендарні, що навіть у ті героїчні дні насилу вірилось, щоб людина була здатна поєднувати в собі так багато майже казкової сміливості з незмінною удачею в роботі і незвичайну винахідливість з дитячою простотою душі. Мені тоді подумалось, що, коли написати про Камоб все, що я чув, ніхто не повірить у реальне існування такої людини, і читач сприйме образ Камоб як вигадку белетриста. І майже все, що розповідав Арабідзе, я пояснював собі революційним романтизмом оповідача.

Але, як частенько трапляється, виявилось, що дійсність перевищує «вигадку» своєю складністю й яскравістю.

Незабаром оповідання про Камоб підтвердив мені М. М. Флеров,— чоловік, якого я знав ще в 92 році в Тифлісі, де він працював за коректора в газеті «Кавказ». Тоді він був «народником», тільки-но повернувся з сибірського заслання, дуже стомився там, але познайомився з Марксом і вельми красномовно переконував мене і товариша мого Афанасьєва в тому, що—

«На нас працює історія».

Як багатьом стомленим, еволюція подобалась йому більше за революцію.

Але в 905 році він з'явився в Москву іншою людиною.

— У нас, батечку, починається соціальна революція, розумієте? Починається й буде, тому що почалась знизу, з ґрунту,— говорив він, сухо покашлюючи, обережним голосом людини, легені якої спалює туберкульоз. Мені було приємно бачити, що він втратив короткозорість вузького раціоналіста, радісно слухати палкі слова.

— Які чудові революціонери виходять з робітничого середовища! Ось послухайте!

Він почав розповідати про одну гідну подиву людину, а я, послухавши, запитав:

— Його звать Камоб?

— Ви знаєте? Ага, тільки з оповідань...

Він сильно потер свій високий лоб і сиві рідкі кучері на лисуватому черепі, подумав і сказав, нагадавши мені

скептика й раціоналіста, яким був він за тридцять років до цієї зустрічі:

— Коли про людину говорять багато — значить, це виняткова людина, і, можливо, та «одна ластівка», яка «не робить весни».

Але, віддавши цим застереженням данину минулому, він підтвердив мені оповідання Арабідзе і, в свою чергу, розповів:

У Баку, на вокзалі, куди Флеров прийшов зустрічати знайому, його дуже штовхнув робітник і сказав напівголосно:

— Будь ласка, лай мене!

Флеров зрозумів, що треба лаяти, і поки він лаяв, — робітник, винувато знявши шапку, бурмотів йому:

— Ти — Флеров, я тебе знаю. За мною стежать. Приїде чоловік з перев'язаною щокою, в картатім пальті, скажи йому: «Квартира провалилась, — засада». Візьми його до себе. Зрозумів?

Потім робітник, надягнувши шапку, сам грубо крикнув:

— Годі кричати! Чого ти? Я тобі ребро зламав?

Флеров засміявся:

— Добре зіграв? Після я довго міркував: чому він не збудив у мені ніяких підозрінь і я так легко піддався йому? Певно, мене вразив наказуючий вираз його обличчя; провокатор, шпигун попросив би, не здогадався наказати. Потім я зустрічав його ще разів два, три, а якось він ночував у мене, і ми довго розмовляли. Теоретично він людина не дуже озброєна, знає це й дуже соромиться, але читати, взятись до самоосвіти в нього немає часу. Та це ніби й не таке потрібне йому, він революціонер за всіма емоціями, революціонер непохитний, назавжди, революційна робота для нього фізично необхідна, як повітря й хліб.

Років через два, на острові Капрі, знову поставив передо мною фігуру Камб Леонід Красін. Ми згадували товаришів, і він, посміхаючись, запитав:

— А пам'ятаєте, в Москві вас здивувало, що я на вулиці підморгнув франтуватуму офіцеру-кавказцю? Ви, здивувавшись, запитали — хто це? Я назвав вам: князь Дадешкелані, знайомий по Тифлісу. Пам'ятаєте? Мені здалося, що ви не повірили в моє знайомство з таким півнем і ніби навіть запідозрили мене в пустахах. А це

був Камб. Він прекрасно грав роль князя! Тепер він арештований в Берліні і сидить у таких умовах, що, напевне, його пісні край. Збожеволів. Між нами — не зовсім збожеволів,— але це його навряд чи врятує. Російське посольство вимагає його видачі як карного злочинця. Якщо жандармам відома хоча б половина всього, що він зробив,— повісять Камб.

Коли я розповів усе, що чув про Камб, і запитав Країна — скільки тут правди, він, подумавши, відповів:

— Можливо, що все правда. Я теж чув усі ці оповідання про його незвичайну винахідливість і зухвалість. Звичайно, робітники, бажаючи мати свого героя, можливо, трохи прикрашають подвиги Камб, створюють революційну легенду, розуміючи її класово-виховне значення. Але все-таки він хлопець винятково своерідний. Іноді здається, що він розбещений удачами і трошки бешкетує, балаганить. Але це в нього ніби не від легковажності молодості, не від хвастощів і не від романтизму, а з якогось іншого джерела. Бешкетує він дуже серйозно, але в той же час ніби крізь сон, незважаючи на дійсність. Був такий випадок: незадовго до арешту, в Берліні, він ішов вулицею з товаришкою, російською дівчиною, вона показала йому у вікні бюргерського будиночка на підвіконнику кошени і каже: «Дивіться, який гарний!» Камб підскочив, схопив кошени й подав супутниці: «Візьми, будь ласка!»

Дівця повинна була доводити німцям, що кошени само зіскочило з вікна. Це не єдиний анекдот такого роду, і я пояснюю їх тим, що в Камб зовсім був відсутній інстинкт власності. «Візьми, будь ласка,» — це він каже часто й тоді, коли справа стосувалась його власної сорочки, його чобіт, взагалі речей, особисто необхідних йому.

— Добра людина? Ні. Але прекрасний товариш. Моє, твоє — він не розрізняв. «Наша група», «наша партія», «наша справа»...

— Іншим разом, теж у Берліні, на дуже людній вулиці, якийсь крамар викинув з дверей хлопчика. Камб кинувся в крамницю, переляканий супутник ледве втримав його, а він виривається й кричить: «Пусти, будь ласка, йому треба пику бити!» Можливо, що це він репетирував свою роль божевільного, але це мені тепер здається. А в той час пускати його на вулицю без прово-

жтого було неможливо: він, здавалося, лише для того й виходив, щоб улітти в який-небудь скандал.

— Правда, він сам розповів мені, що під час однієї експропріації, де він повинен був кидати бомбу, йому здалося, що за ним наглядають двоє сищиків. До моменту дії лишалась якась хвилина. Він підійшов до сищиків і сказав: «Забирайтесь геть, стріляти буду!»

— «Ну, що ж, пішли вони?» — спитав я.

— «Звичайно, втекли».

— «А чому ти сказав їм це?»

— «Що таке чому? Треба було сказати — сказав».

— «А все-таки чому? Жаль стало?»

Він розсердився, почервонів.

— «Нічого не жаль! Можливо, просто бідні люди. Яке їм діло? Чого тут гуляють? Я не сам кидав бомби; поранити, вбити могли».

— Його поведінка в цьому випадку доповнюється і, можливо, пояснюється іншим: десь в Дідубе він вистежив шпіона, схопив його, притис до стіни й почав переконувати: «Ти — бідний чоловік! Нащо служиш проти бідних людей? Тобі товариші багаті, так? Чому ти негідник? Хочеш — уб'ю?»

— Чоловік не побажав, щоб його вбили, він виявився робітником-росіянином з батумської групи, приїхав по літературу, але загубив адресу квартири товариша, в якій раніше зупинявся, і шукав її по пам'яті. Бачите, який оригінальний хлопець Камб?

Найчудовіший з його подвигів—геніальна симуляція, яка збила з пантелику премудрих берлінських психіатрів. Але майстерна симуляція не допомогла Камб, уряд Вільгельма II все-таки видав його жандармам царя, і, закутого в кайдани, відвезеного в Тифліс, його помістили в психіатричний відділ Михайловської лікарні. Коли я не помиляюсь, він симулював божевілля протягом трьох років. Його втеча з лікарні в Тифлісі — теж фантастичний фокус.

Особисто з Камб я познайомився в 20 році, в Москві, в квартирі Фортунатової, колишній моїй квартирі на розі Воздвиженки й Мохової.

Міцний, сильний чоловік, з типовим обличчям кавказця, з добрим, дуже уважним і строгим поглядом м'яких, темних очей, він був одягнений у форму бійця Червоної Армії.

З його обережних і невпевнених рухів відчувалося, що незвична обстановка трохи бентежить Камо́. Зразу стало зрозуміло, що розпитування про революційну роботу набридли йому і що його повністю захоплює інше. Він готувався вступити до військової академії.

— Трудно розуміти науку, — з прикрістю говорив він, ляскаючи, погладжуючи долонею якийсь підручник, наче ласкаючи сердитого пса. — Малюнків мало. Треба робити в книгах більше картинок, щоб зразу видно було, що таке дислокація. Ви знаєте, що це таке?

Я не знав, а Камо́ ніяково посміхнувся, сказав:

— От бачите...

Посмішка була безпомічна і якась дитяча. Ця безпомічність була добре знайома мені: я в юності теж часто відчував її, осягаючи словесну мудрість книг. Зрозуміло мені було й те, як, мабуть, важко переборювати опір книги сміливому практику, для якого служба революції перш за все — діло, творчість нових фактів.

Це при першій же зустрічі з Камо́ викликало в мене гарячу симпатію до нього, а чим далі, тим більше він вражав мене глибиною і точністю його революційного почуття.

Зовсім неможливо було поєднати все, що я знав про легендарну відважність Камо́, про його надлюдську волю, гідне подиву самовладання, з людиною, яка сиділа передо мною біля стола, завантаженого підручниками.

Неймовірно, що, переживши таке тривале напруження сил, він залишився таким простим, милим товаришем і зберіг душевну молодість, свіжість, силу.

Він ще не вижив у собі юнака і по-юнацькому романтично був закоханий у хорошу жінку, хоч вона й не відзначалась красою, та, здається, й була старша за нього.

Про свій роман він говорив з тим ліризмом пристрасті, який доступний лише здоровим, сильним і цнотливим юнакам:

— Вона чудова! Лікар, розумієш, і все знає, всі науки. Вона приходить з роботи і каже мені: «Що таке? Не можеш зрозуміти? Так це дуже просто». І справді! Дуже просто! Ах, яка людина!

І, розповідаючи про роман свій словами інколи смішними, він робив несподівані паузи, куйовдив руками густе кучеряве волосся на голові й дивився на мене, мовчки запитуючи про щось.

— Ну, й що ж? — заохочував я його.

— От бачиш як...— непевно сказав він, і треба було довго допитувати його, щоб почути дуже наївне запитання:

— А може, не треба женитися?

— Чому?

— Знаєш,— революція, вчитись треба, працювати треба, вороги навколо,— битися треба!

І по нахмурених бровах, по суворому блиску очей ясно було, що його дуже мучить питання: а чи не буде одруження зрадою справі революції? Було дивно, трошки комічно і якимось особливо зворушливо, що юнацька сила й свіжість його почуття мужчини не збігається з його могутньою енергією революціонера.

З такою пристрасстю, як про свою любов до жінки, він говорив про необхідність поїхати за кордон, працювати там.

— Просив Ілліча: «Відпусти, я буду за кордонсм корисною людиною!» — «Ні, сказав, учись!» Ну, що ж? Він знає. Така людина? Сміється, як дитина. Ти чув, як сміється Ілліч?

Посміхнувся ясно й знову спохмурнів, скаржачись на труднощі опанування військовою наукою.

Коли я розпитував його про минуле, він неохоче підтверджував усі незвичайні оповідання про нього, але хмурився і мало додавав нового, незнайомого мені:

— Дурниць теж багато робив,— сказав він якимось. Напоїв одного поліцейського вином, смолою башку йому намазав, бороду намазав. Знайомий був. Питає мене: «Ти вчора в кошику що носив?» — «Яйця». — «А які папери під ними?» — «Ніяких паперів!» — «Брешеш, каже, я бачив папери!» — «А чому ж не обшукав?» — «Я, каже, з лазні йшов». От дурень! Розсердився я — навіщо змушує мене брехати? Повів я його в духан, напився він там п'яний, намазав йому. Молодий я був, пустував ще,— закінчив він і зморщив обличчя, ніби покуштував кислого.

Я став умовляти його писати спогади, переконував, що вони були б дуже корисні для молоді, незнайомі з технічною роботою. Він довго не погоджувався, заперечливо стріпував кучерявою головою.

— Не можу. Не вмію. Який я письменник — некультурна людина?

Але згодився, коли визнав, що спогади його — теж

служба революції, і, напевно, як завжди в житті своєму, прийнявши рішення, він зразу ж узявся до діла.

Писав він не дуже грамотно, сухувато і явно стараючись говорити більше про товаришів, менше про себе. Коли я вказав йому на це, він розсердився.

— Що, мені молитись на себе треба? Я не піп.

— Хіба попи на себе моляться?

— Ну, хто ще? Панночки моляться?

Але після цього став писати яскравіше й не так стримано про себе.

Був він своєрідно красивий, особливою, не зразу помітною красою.

Сидить передо мною сильний, спритний чоловік в костюмі бійця Червоної Армії, а я бачу його робітником, рознощиком курячих яєць, фаєтонщиком, франтом, князем Дадешкеліані, божевільною людиною в кайданах, — божевільною, яка змусила вчених мудреців повірити в правду її божевілля.

Не пам'ятаю, з якого приводу я згадав, що в мене на Капрі жив якийсь Тріадзе, людина з трьома пальцями на лівій руці.

— Знаю його — меншовик! — сказав Кам'ю і, знизавши плечима, презирливо зморщивши обличчя, продовжував: — Меншовиків не розумію. Що таке? На Кавказі живуть, там природа така... гори лізуть у небо, ріки біжать у море, князі скрізь сидять, все багате. Люди бідні. Чому меншовики такі слабкі люди, чому революції не хочуть?

Він говорив довго, мова його звучала все палкіше, але якась його думка не знаходила слів. Він закінчив тим, що, глибоко зітхнувши, сказав:

— Багато ворогів у робочого народу. Найнебезпечніший той, який нашою мовою неправду вміє говорити.

Само собою зрозуміло, що найбільш хотілося мені зрозуміти, як ця людина, така «простодушна», знайшла в собі сили й уміння переконати психіатрів у своєму нібито божевіллі?

Але йому, видно, не подобались розпитування про це. Він знизував плечима, неохоче, непевно:

— Ну, як це сказати? Треба було! Рятував себе, вважав за корисне для революції.

І тільки коли я сказав, що він у своїх спогадах повинен буде писати про цей важкий період свого життя, що це слід добре обміркувати і, можливо, я виявився б ко-

рисним йому в цьому випадку,— він замислився, навіть заплющив очі і, міцно стиснувши пальці рук в один кулак, поволі заговорив:

— Що скажу? Вони мене мацають, по ногах б'ють, лоскочуть, ну, все таке... Хіба можна душу руками намацати? Один примусив у дзеркало дивитися; дивлюсь: у дзеркалі не моя пика, худий якийсь, волоссям заріс, очі дикі, голова лахмата — некрасивий! Страшний навіть.

— Зуби вищирив. Сам подумав: «Може, це я справді збожеволів?» Дуже страшна хвилинка! Догадався, плюнув у дзеркало. Вони обидва переглянулись, як шахраї, знаєш. Я думаю: це їм сподобалось — людина сама себе забула!

Помовчавши, він продовжував тихше:

— Дуже багато думав: витримаю чи справді збожеволю? Ось це було недобре. Сам собі не йняв віри, розумієш? Як над урвищем висів. А за що тримаюсь — не бачу.

І, ще помовчавши, він широко посміхнувся:

— Вони, звичайно, своє діло знають, науку свою. А кавказців не знають. Може, для них усякий кавказець — божевільний? А тут ще більшовик. Це я теж подумав тоді. Ну як же? Давай продовжувати: хто кого швидше з ума зведе? Нічого не вийшло. Вони залишилися при своєму, я — теж при своєму. В Тифлісі мене вже не так мучили. Видно, думали, що німці не можуть помилитися.

З усього, що він розповідав мені, це було найдовше оповідання.

І, здається, найнеприємніше для нього. Через кілька хвилин він несподівано повернувся до цієї теми, штовхнув мене тихенько плечем,— ми сиділи поряд,— і сказав півголосом, але жорстко:

— Є таке руське слово — ярость. Знаєш? Я не розумів, що це означає — «ярость». А ось тоді, перед лікарями, я був у ярості,— так думаю тепер. Ярость — дуже хороше слово! Страшенно подобається мені. Роз'ярився, ярость! Правда, що був такий руський бог — Ярило?

І почувши — так, був такий бог — уособлення творчих сил,— він засміявся.

Для мене Камб — один з тих революціонерів, для яких майбутнє — реальніше від сучасного. Це зовсім не значить, що вони мрійники, ні, це значить, що сила їх емо-

ціональної класової революційності так гармонійно й міцно організована, що живить розум, служить ґрунтом для його росту, йде ніби попереду нього

Поза революційною роботою вся дійсність, у якій живе їх клас, здається їм чимось подібним до поганого сновидіння, кошмару, а реальна дійсність, в якій вони живуть,— це соціалістичне майбутнє.

ПРО ЗАЙВИНУ Й НЕСТАТКИ

Ми прямували степовою дорогою серед полів, роздягнутих осінню, злиденно покраєних на дрібні шматочки; бешкетував неприємний вітерець, штовхаючи нас у потилиці й спину, заклопотано збирав сірі хмарини, ліпив з них сизу тучу, по рудій щетині сумної землі метушились тіні, колишучи оголені кущі, немов бажаючи сховатися в них. Коли ми були за півверсти від невеликого села, туча раптом розсипалась дрібним, але густим і холодним дощем.

— Біжім! — скомандував мій супутник Григорій Іванович, довгий, худий чоловік, з кістлявим лицем угодника божого; на його обличчі сірої шкіри, в зморшках глибоких очних ямок і під кущиками сивих брів ховались маленькі, дуже сердиті і червоні від запалення очі. Він себе називав рядовим залізничного батальйону, але значно більше був схожий на дячка, взагалі ж — «людина бувала», бита, м'ята, дуже скривджена життям і привчена сердитись з усякої нагоди. До села бігли ми щосили, але досягли його, звичайно, мокрими, як утопленики. Попросились обсушитися в одну хату, з багатших, у дві, в п'ять, але нікуди не пустили з дуже простої причини:

— Багато вас, таких, швендяє!

— А бодай ви повиздыхали,— побажав господарям хат Григорій Іванович.

А дощ розходився дедалі сильніше, ми притулились під ворітьми великої хати з двором, укритим тесом, сто-

їмо, мокнемо, і раптом з дощу з'явився невисокий, кре-
мезний чоловік, так само весь облизаний дощем, як і ми.

— Ви чого тут тулитесь — весни чекаєте? — запитав
він веселим голосом. Мені стало цікаво, а разом з тим
і прикро, що в таку негоду людина жартує. У відповідь
на похмурі слова солдата: «Нікуди не пускають!» — він
запросив:

— Гайда до мене!

Говорив він крикливо, як глухий, і весело, мов п'яний.
Веселість ця суперечила не тільки погоді, але й одягови
мужика: на ньому подертий каптан, одною полою його
він прикривав голову, під каптаном — ситцьова сорочка
невловимого кольору, з-під сорочки спускаються сині пі-
стрядні штани, ступні ніг — босі; мені здалося, що дощ
вимочив його ще безжальніше, як нас. Солдат спитав:

— А ти, хазяїне, чого ж гуляєш?

— У село ходив, до знахарки, недалеко, версти з чо-
тири,— охоче відповів він.— Дівчинка в мене чогось за-
недужала. «Хазяїн!» — усмішливо вигукнув він, ски-
нувши полу каптана з голови і відкривши рудувате
клоччя, мабуть, дуже жорсткого велосся,— навіть дощ не
міг причесати його.— Який же я хазяїн в біса? Хазяї в
чоботях ходять.

Широкоплечий, довгорокий, він, видимо, був силач, сту-
пав по в'язкій грязюці легко, швидко і все питав: хто ми,
звідки, куди?

— Ось до тебе йдемо,— відповів солдат зразу на де-
сяток запитань.

— Ходімо, милості прошу, я — гостям радий,— сказав
веселий мужичок тоном людини, якій є де прийняти,
є чим нагодувати гостей, і цей його тон примусив солдата
глузливо запитати:

— Випив трошки?

— Непитущий. Не тому, що тато-мати заборонили,
а — душа не приймає. Навіть духом горілочки невдоволе-
ний я...

— Веселий ти,— похмуро зауважив солдат.

— Сльозою горя не змиєш. Лізьте через тин, ближче
буде.

Перелізли через тин, вийшли городом на берег річки,
з сажень завширшки, сповзли по змиленій дощем глині
до хатинки на двоє вікон, без двору, з будочкою одхо-
жої серед заростів картоплиння. У пазах хати наляпано

глини, солома на даху скуйовджена вітрами, прикрита хмизом, хребет даху пригнувся, ніби під вагою цегляного димаря.

«Особнячок не з пишних,— подумав я.— Всередині, мабуть, тісно й брудно».

Переступивши поріг дверей, ми опинились у маленьких сінях, і зразу стало зрозуміло, що це — передбанник. На лавці біля вікна сиділа старуха в полотняній сорочці; широко розставивши голі ноги, кольору соснової кори, вона розчісувала рідким дерев'яним гребінцем пасма сивого волосся; при нашій появі змахнула головою, наче злякана коняка, руки її впали на коліна, і вона плаксиво, злякано заскиглила:

— Господи, царице небесна, що ж це? Знову ти, Єгоршо, привів когось...

Кинувши на підлогу мокрий каптан, Єгорша хазяїнливо й ласкаво заговорив:

— Не страждай, мамаша, не турбуй себе, чепурись краще,— женихи прибули! Ну, перехожі, ви скиньте зайве тут, а то — намочите в хаті...

— Ну куди ти їх подінеш? — нила стара.

— Знайдемо місце. Заходьте, гості. Старухи — вони тільки бурчати здатні...

— Ач, блазень! — зітхнувши й безнадійно хитаючи головою, сказала стара, а я попросив у Єгорші дозволу повісити нашу мокру одежину на горищі.

— Валяй! — погодився хазяїн.

Злізли ми на горище, там дощ січе покрівлю, вітер шелестить соломою й хмизом, посвистує, нашіптує щось сумне.

— Правильно відьма назвала його — блазень,— бурчить у темряві солдат, розвішуючи одежу.— Та й шахрай, мабуть. Жаль, чаю-сахару в нас немає, а то — самовар би...

Сходячи вниз, він передбачливо захопив з собою важку свою торбу. Внизу, в бані, було ще більш похмуро, сірі шибки вікна впускали в тісну кімнатку неприємно теплу муть важкого духу. Хазяїн хитався біля столу, заправляючи бляшану, маленьку лампу; поглянувши на гостей, він сказав:

— Один — мов щука, а другий схожий на окуня. Ну, сідайте...

З бані зробили житло дуже просто: приполок замі-

няв полаті, під полатами — нари й постіль хазяїв, на ній, у кутку, вже зовсім у темноті, хтось ворухився. Під пристосували для готування їжі, піднявши її черінь, а для життя на ній — зламали кам'янку. На припічку сиділа кішка, нелюдимо сяяли зелені очі, з полатів звішувалась і ніби танула в сутінку чиясь маленька біла голова, у передньому кутку, на лавці, під купою ганчір'я, дихало, тихенько схропуючи, теж щось маленьке. Хазяїн засвітив лампу, укріпив її на гвіздку, вбитому в стіну, вимазану крейдою, кволий вогник лампи освітив новенькі, ще не затоптані грязю жовті латки на прогнилій підлозі. При світлі все якимось химерно зсунулось, зімкнулось тісніше, утворився якийсь скорботний затишок і викликав у мене сердите запитання:

«Це — життя?»

— Ну, як будемо жити? — спитав хазяїн, наче підслухавши мої думки, і веселий голос його змусив мене подумати, що в скруті чоловік цей удає з себе бравого молодця.

— Добре б тепер чайку сьорбнути, — говорив далі він, — та самовара нема в нас.

— Чаю, сахару теж немає, — спокійно, соковитим голосом додали з-під полатів.

— Це хазяйка моя голос подає, — пояснив Єгорша. — А картоплі не даси, Палаго?

— Картоплі через дощ не встигли накопати.

— Так. Ну, — хлібця, солі дай. Хліб та вода — богатирська їда.

— Тату, — покликав з полатів тихий голосок.

— Ей, ви, жителі, — зневажливо сказав солдат.

— Не подобаємось? — спитала хазяйка, виступаючи на світло і застібаючи кофту на грудях. — Тоді, може, до інших підете?

Запитання її прозвучали не задирливо, не ображено, однак з явним почуттям своєї хазяйської гідності. Я розізлився на солдата, а він, мабуть, злякався, що виженуть нас у дощ і в ніч. Він був скупий чоловік, але тут, пом'якшуючи свій дерев'яний голос, примирливо сказав:

— Ти, хазяйко, не турбуйся, їжа в нас є.

Нахмуривши темні брови, жінка задумливо подивилась на солдата, на мене.

— Ну, от і попоїжте, — дозволила вона байдуже і, пройшовши в передній куток, нахилилась там, розбира-

ючи ганчір'я. Була вона невелика, дебелинька, на круглому, червонуватому обличчі під високим і опуклим лобом серйозно світилися овечі очі, широко розплившись, ніс і товсті губи робили її обличчя некрасивим, але було в ньому — в очах її — щось приємне, що примусило подумати: «Не дурна». І в обличчі і в її постаті помітно було щось спільне з чоловіком; Єгорша теж світлоокий, кирпатий, вилицюватий, безтурботно кучерява борідка не надавала його обличчю особливої мужності. Стоячи в кутку, біля печі, він говорив:

— Куди ж ти, Яшук, сікаєш? Ти, брат, мимо помийниці, не чуєш?

Білоголовий, худенький хлопчик кволо сказав щось, але слів його не чути було за словами батька.

— Ось, перехожі, в хлопця — очі мокнуть, ніби гниють. Чи не знаєте чого від очей? Мокнуть та й мокнуть, — ну що ти будеш робити!

— До лікарні вези, — порадив солдат.

— Возити нам — нема на чому. Ми, брат, самі возимо охочих, — говорив Єгорша, допомагаючи синові злізти на полаті. — До лікарні я його водив навіть три рази. Капали йому краплі в очі, промивання дали — не помогло! Ні, не помогло, — повторив він і вперше тяжко зітхнув, спостерігаючи, як солдат виймає з торби половину солдатської хлібини, шматки пирога. — Ні, вже я так думаю: судилось йому осліпнути. Ось і дівчинка теж — гарячка в неї четверту добу. Застудилась, хрипить... як вона там, Палаго?

Але, не дожидаючи відповіді жінки, він з радісним здивованням скрикнув:

— Це — що ж? Свинина?

— Шинка, — поправив солдат.

— Багато живете! Палаго — поглянь: шинка.

Хазяйка, усміхаючись, підійшла до столу:

— Шматтище який! Ма-атінко...

— Яких же грошей це коштує?

Солдат вирішив бути веселим.

— Не куплено, крадено, — сказав він. Єгорша не повірив.

— Невже — поцупив? Бре-ешеш!

— Справді.

Штовхнувши жінку в бік, Єгорша зареготав, захитався, і виявилось, що позад нього стоїть старуха, виягнувши

шию вперед, вирячивши очі, щелепа в неї одвисла, оголивши темну, пожадливу діру беззубого рота. Солдат великодушно запросив хазяїв попоїсти.

— За це — спасибі! — сказав Єгорша.— Ти ось що, друже, ти одріж шматок хлопчині, йому користь буде. М'ясо, брат, рідкісна страва...

Схопивши шматок шинки, він побіг до полатів, говорячи на бігу:

— Їжу красти — можна! Я, звичайно, не вірю, що ви — злодії...

— Повір,— наполягав солдат, а хазяйка спитала в мене:

— І ти крадеш?

Раніше, ніж я встиг їй відповісти, відповів солдат:

— Він — ні! Він — грамотою зіпсований, соромиться.

— Їжу можна красти! — повторив Єгорша, штовхнувши жінку й старуху, спонукаючи їх сісти до столу.—Їжу і миша і птиця крадуть. І навіть тарган. Злодійство — не лиходійство, я так рсзумію.

— А ти бреші більше на себе,— сказала жінка, насуплюючись. Єгорша погодився з нею:

— Певна річ, на себе брехати — користі немає! Ну, а все-таки приказочка дзвонить: «Хочеш їсти, та — нічого,— у хижу лізь, хліб у кого...»

— Нема приказки такої,— сердито сказала стара.

— А ти все знаєш?

— А й знаю!

Мабуть, бажаючи урвати можливу сварку, солдат сказав:

— Добре в тебе язик привішений!

— У мене — душа дзвінка, від того і язик меткий,— відповів Єгорша.

— Ану лишень, їжте,— запросив солдат.

І всі замовкли. Солдат любив їсти і їв багато, але на цей раз шматок не йшов йому в горло, так само як і мені. Моторошно було бачити, як жадібно їсть Єгорша, і особливо страшно пхала шматки м'яса старуха в чорний беззубий рот: підносячи шматок до обличчя, вона водночас усім тілом нахилялась до нього, наче боячись, що шматок вирвуть з пальців її. Вона схлипувала, схропувала, і її тьмяні очі ревниво, з-під сивих брів, стежили за швидкою рукою Єгорші. Було видно, як ходить її кадик, складаючи з шкіри на шиї безглузді, небачені

зморшки. У мене її пожадливість збуджувала нудоту, і я помітив, що молодиця разів зо два вже штовхала її ліктем у бік. Сама вона, Палага, їла не поспішаючи, акуратно, пережовувала їжу довго, і здавалось, що це мовчазне насичення гнітить її; від цього, а не від ситості червоніють її вуха, щоки. Видимо, я догадався правильно, і Палага щось помітила, соковитий голос її раптом покрив гучне плямкання чоловіка і тваринне хропіння старої.

— Він у мене мастак на казки, вигадник. Іншим разом найде на нього — цілу ніч, до ранку теревенить. І навіть буває страшно слухати. Раптом придумает, що розродяться таргани.

— Угу,— сказав Єгорша, хитнувши головою.

— Розродяться так, що ні людям, ні кому іншому живому місця на землі немає вже, самі таргани кишать, а більше — нічого!

Єгорша покинув їсти і цілком упевнено сказав:

— А то — миші! Проти таргана — засобів нема, а миша — сильніша за нього, вона таргана може їсти. Самі знаєте: все держиться на силі.

— На дурості більше,— вставив солдат.

Єгорша вже встиг набити рота шинкою і не міг відповісти, а тільки помахав рукою в повітрі. Та проковтнувши жуйку, він негайно й наполегливо знову заговорив:

— А дурість — не сила? Дурість, брат, теж сила. Подолай лишень її? У нас, у селі, вчителька проти дурості змагалась, так приїхали вночі з міста жандарми — хап її! І — будьте ласкаві — в Сибір, у безлюдне місце...

— Ти розкажи про неї,— запропонувала жінка.— Він про неї так розповідає, що навіть до сліз доводить.

Витираючи рота подолом спідниці, старуха сказала несподіваним басом:

— У бога вона не вірила, батька не поважала, от її і — каюк! Та ще й на тому світі...

Єгорша, кумедно хрестячись, сказав:

— Господи — помилуй, хвостиком по рилу! — а Палага порадила старій:

— Ну, поки ти на тому світі не п'єбувала, то про нього не розказуй.

— Вона, вчителька, була незвичайної хоробрості,— говорив Єгорша солдатіві.— А батько в неї—піп, великої сили попище! От вона розмовляє з дітьми, з дівками,

а він непомітно підкрався, та за коси її, та по щоках. Побив, а вона підвелася з землі і каже: «Розумієте, за що він, піп, батько мій, бив мене? За те, що я вам правду говорила. Не вірте, кричить, попам!» Тут він її — ще! Та ще...

— А як треба? — спитала старуха і сама ж відповіла: — Так і треба.

— Ти, мамонько, іди-но спати,— сказала дочка, не сердито, але твердо.

— Встигну,— відгукнулась старуха, вона вже наситилась, її смикала гикавка, але вона все ще вклала в рота непевною, мовби п'яною рукою, шматочки пирога, відщипуючи їх пальцями, схожими формою й кольором на коріння хрину.

— Дивись, от які старики голодні,— сказав мені Єгорша.— Їм, чорт їх побери, все одно, що робиться...

— А ти чорного проти ночі не згадував би, блазень з ярмарку.

— Перестань, мамо...

— Йому скажи, щоб перестав, еге ж, йому! — заговорила старуха басом і так глухо, наче в горлі її шматок застряв.— Бачили ви вбогого такого, люди добрі? «Хочу, каже, чесним жити», а живе з усіма зуб на зуб, нікому — ні багатому, ні розумному — не підкоряється. То йому ребра мнуть, то — в тюрму саджають. На вулицю сором вийти через нього,— ричала стара все густіше й лютіше; дочка її, змітаючи крихти зі стола, хмурилась, Єгорша, витираючи долоні об штани на колінах, посміювався, підморгував нам і цим довів тещу до того, що вона, застукавши об стіл сухими кулаками, накинулась на нього:

— Коли в святі угодники пнешся, не женися, рудий бісе, не муч бабу даремно...

— Ну, де ж даремно? — заперечив Єгорша, підморгуючи.— Вона, дивись, п'ятьох народила.

— Плюнуть тобі в пельку,— заревіла стара,— дочка взяла її під руки, легко підняла й понесла до дверей, примовляючи:

— Іди, іди, мамонько! Попоїла, ну — відпочинь...

Стара, дригаючи ногами, держалась за живіт і ричала, плювала на підлогу.

— Добре живеш із жінкою? — запитав солдат.

Єгорша відповів з запалом:

— Жінка, брат, це... це, я тобі скажу, вся нагорода життя мого! Йй-богу! Не будь її — забили б мене, як гвіздок у стінку. А її навіть вороги мої поважають — розумниця, роботяща, пісень співає краще за міську актрису...

Я запитав у Єгорші, чого він у тюрмі сидів.

— Саджають! — дуже правильно відповів він. — От в останній раз земському щось там не так сказав, він мене й упік на цілі три місяці. У нас тут дворянство навкруги, пани — строгі, тобто вимагають поваги, а в людях розуміють менше, ніж у конях або собаках. Я минулої осені конюхом був у Лодигіна, а земський зятем йому доводиться, ну й служить тестеві, як той побажає. А до цього ставок чистив у купця Баюнова, здоровенний купець, пика червона сковородою, бороду голить. Шахрай такий, що хоч в цирку показуй. І все на копійки лічить: «За кордоном, каже, всі рахунки на години та копійки і всяка робота йде по шість копійок на годину, що не роби, хоч нужник, хоч церкву». Він, сукин син, клопотався, щоб мене окружним судом судили.

Я поцікавився, за що. Єгорша, зморщивши обличчя, почухуючи шию, посміхнувся:

— Так, дрібниця. Ніби я його, бугая такого, вбити хотів, ніби — замах учинив. А я просто лопатою...

— По довбешці? — спитав солдат, поглядаючи на Єгоршу дуже приязно, з неприхованим задоволенням.

— Ні... по плечу, чи що. Адже ж це так... просто: я замахнувся, а він підвернувся, — скучнувато пояснив Єгорша.

Увійшла Палага, сіла на лавку біля дівчини і звідти сказала:

— Ти про бабусю Степаниду розкажи.

— Еге, оце випадок свіжий, — підхопив Єгорша, знову жвавішаючи. — У жнива тут самотня одна померла на стерні, підірвалась і — в землю носом! Мужики покійників шанують, а тут, самі знаєте, ховати — не час, та й нікому — самотня. Робила вона у Костюхіна — є такий діляга, глитай. Умовляють його: на твоїй ниві померла — тобі й ховати. Ну, в нього свої резони: не в мене вона силу згубила, а в усіх, хто її наймав. Зняли суперечку. Лежить баба на межі, роздуло її горою, добу лежить і другу, сморід пішов від неї, ну й чутки теж: померла, а — чому? Невідомо. Так і дивись, поліція вступиться,

і тут уже — добувай гроші з гамана! Костюхін настояв: ховати вскладчину і перший вніс карбованця шість гривень — заробіток її. Ну, зібрали сяк-так чотири з дво-гривеним, я взявся труну зробити,— я свої гроші в багатого в кишені держу! — посміхнувся він, підморгнувши солдатів. Розповідав він дуже живо, в світлих очах його грали гострі усмішечки, обвітрена шкіра вилицоватого обличчя смішливо морщилась, і безтурботна борідка немовби росла.

— Ну, гаразд! Пішли до попа, а він і каже: «Хто вас знає, з чого вона померла? Тут потрібна поліція. Та, жаліючи вас, між іншим, відправлю похорон за десятку». Туди-сюди — не спускає! А тут ще з труною помилився я — поки робив, старуху ще більше рознесло. Ну, як бути? Заплатили попу десяточку, а покійницю на цвинтар повезли так: вона — на возі вздовж, а труна в ногах у неї впоперек. А в могилу поклали спершу її, а труну поставили зверху, інакше — не виходило! Ось який похорон буває...

— Випадок цей хоч і свіжий, а — невеселий,— похмуро сказав солдат, а Палага тихенько вимовила:

— Підете далі — розкажете, як люди живуть...

— Еге, живем — сутужно. І навіть сподіватись нічого, і чекати нічого. Живеш? Ну, й звикай. Мені ось незабаром чотири десятки мине, а працювати я почав з восьми років, і до роботи — охочий, не ледар, ні! Однак, самі бачите,— зайвого — не виробив.

— Зате душа хороша,— сказала Палага.

— Душа не корова — молока не дає,— відгукнувся чоловік.— Ні-і,— своїм горбом зайвого не наживеш, конячину треба, хоч — маленьку, хоч на двох ногах, як ось я. Обов'язково, друзі, для добування зайвини потрібна худоба та наш брат — бездомний батрачок. Якби ремесло знати, та в сільському бутті якого ремесла навчишся? До того ж і майстровий живе в чужих голоблях.

— Так, сутужно живем,— сказав солдат, киваючи лисуватим черепом.

— Простору — багато, а поділись — нема куди! Я хіба не мандрував? Народився в Вологодській губернії, а — ось куди занесло. І всюди — як на ниточці висипш. В однім пощастило: жінку хорошу випадково знайшов. Якось, надвечір, іду коло Сімбірська, звільнився з заводика суконного, дивлюсь: біля дороги — віз, біля воза — баба

вие, тут же й друга на пенюк присіла. Підійшов: що сталось? Виявляється — переселенці, до Сибіру поїхали, а мужик у дорозі запив, пропив усе хатне барахло, а тепер ось випряг коня й пішов його пропивати. Від своїх другу добу відстали, наздогнати нема на чому, та й ні для чого, ну що робити? Ось так і знайшов я жінку з тещею...

Чудно й глибоко печально було слухати його: він і про своє безталанне життя говорив так само усмішливо, не відчувалося в словах його ні суму, ні озлоблення на долю, ніякої гіркоти, звучала лише звично веселенька і вже назавжди стала безнадійність; її саме, спочатку, я й зрозумів, як удаване молодечтво. Подумалось: «Весело скрипить, а під корінь надломлений».

Солдат слухав його, сидючи прямо, мов дерев'яний, мовчки прикривши сердиті очі, перебираючи пальцями рук, покладених на стіл, ніби граючи на невидимих і нечутних гусях.

— Ось прикріпились тут, — продовжував Єгорша. — Село цього літа наполовину вигоріло, ну сяка-така роботка є. А село це небезпечне, тут, вважай, майже в кожній хаті носова хвороба, сифіліс діє, гундосять усі...

— Ну, вже й — усі! — поправила його жінка. — Навіщо даремно порочиш!

— А кого я порочу? Тут, років з чотири тому, якийсь військо стояло з нагоди бунту, чи що, так солдати всіх жінок, дівчат перепсували.

— Ой, що ти! Є здорові...

— Ти лікар? А мені лікар казав, Петро Васильович. «Бережи, каже, дітей...» Нікого я не порочу. І солдатів теж. Солдати за себе не відповідають, вони на присязі, як на коні, куди кінь скаче, там люди й плачуть.

— Любиш ти приказки, — похмуро сказав солдат.

— Єдина втіха, — відповів Єгорша, — нічого не лишилось, як жарти жартувати. Нема ні землі, ні коня — ні хріна! Сама жінка, і теща, і тарган у щак.

Увійшла стара з купою ганчір'я в руках і закричала:

— Годі вже язики чесати! У сінях — тече, я тут спати ляжу. Ви, перехожі, на горище йдіть.

Кинувши лахміття на підлогу, вона казала далі:

— Ходять тут, усякі. А — чого ходять? Усе — питають.

— А ти б не бурчала, мамо, — порадила дочка.

— Вона без цього не живе, — сказав Єгорша.

Повзаючи на колінях, розстеляючи ганчір'я на підлозі, стара пригрозила:

— Ось вони прийдуть до міста, скажуть: у селі Синюхіне мужик живе язикатий, одрізать би йому язика...

Єгорша провів нас у передбанник.

— Вже ви як-небудь там улаштуйтесь... Сінця б туди, та скотини не маєм, а для себе сіна не держимо,— не навчилися сіном отим харчуватись...

— Не дурень мужик,— промурмотів солдат, улаштуючись біля димаря.— Не дурень. А — зайвий. Ех, чорт вас...

Він матірно вилаявся й замовк. По соломі даху безупинно й настирливо періщив дощ. Тихе його шарудіння вперто примушувало згадувати мову Єгорші. Велика крапля влучила мені в око. Хвилин через п'ять внизу, в передбаннику, почувся приглушений голос Палаги:

— Посидьмо тут, поки вона засне.

— Ух, в'їдлива, старушка,— тяжко зітхнув Єгорша. Помовчали. Потім знов заговорила жінка тихесенько, але виразно.

— Недобре як вийшло...

— Що?

— Зайшли до нас бідні люди, а ми їх — об'їли.

— Ну, нічого! Нас — теж об'їдають. Вони і вкрасти не побояться і милостиню попросити не посоромляться. А нам з тобою — не красти, не просити...

Та раптом рипнули двері, почувся густий і мовби торжествуючий шепіт старої.

— Ось лаєте мене, а я, поки ви їли, шматки зі столу все в пелену, все в пелену...

— Та йди ти — спи! — майже крикнула Палага, а Єгорша пробурчав:

— От справжня кара...

— Ду-урні! Дивіться скільки! Коли ти мене, дурна, потягла — злякалась я: ох, розгублю шматки...

Дуже грюкнули двері, стало тихо. І навіть дощ немовби обезсилів. Солдат знову міцно вилаявся.

— Ти чого? — спитав я.

— Капле на мене. Хата, мать вашу... Позбавили мужика... від усякого смислу, тріщить мов шпак...

Хвилину він вовтузився мовчки, переповзаючи на інше місце, потім заричав, як стара:

— Слова придумують: изба — избыток. Сволота. Лексію—чуєш? Зайвина, га? А стара? Шматки ховала... чув? Зайвина... Душити треба сукиних дітей, мать...

— Ти кого лаєш?

— Кого треба. Мужик ось — як про нас... Не дурень мужик. І добре, що не багатий. А був би багатий, теж сволотою був би. Зайвина, розтак вашу...— Бурчав він довго, ще разів зо два лазив у пилюці горища, міняючи місце, на нього, певно, всюди капало. Капало й на мене, та я вже притерпівся. Потім солдат якось раптом захропів, засвистів носом. Через деякий час, крізь дрімоту, я знову почув голос Єгорші:

— Ну, не плач! Що поробиш? Звичайно, краще б мати померла — легше було б нам...

— Ти подумай! Адже третя дитина...

— А чим би годували, були б вони живі? З торбами посылати?

— А Яша сліпне...

— Самим би не осліпнути,— сказав Єгорша.

Гомоніли вони довго, і під шелест їх голосів я заснув. Солдат розбудив мене на світанку. Доц перестав, і ми пішли тихенько, немов побоюючись розбудити хазяїв.

Давно це було. Я не пригадую, щоб мені коли-небудь хотілось написати про невеселе життя веселого Єгорші і милої жінки його. А тепер згадалося й написалось тому, що цими днями був у мене приятель, один з тих прекрасних наших партійців, котрі пильно спостерігають будівання нового життя на селі і добре вміють збуджувати в селянина усвідомлення необхідності рухати життя по широкому шляху до соціалістичної культури. Приятель мій начальствує над цілим краєм і, об'їжджаючи його по службі революції на аеросанях, зупинився в одному великому селі. День був вихідний і сонячний, веселий, година післяобідня, але на вулиці ще порожньо. Аеросани зупинились на площі, біля церкви, шофер став оглядати, чи все гаразд. Першою з воріт посипалась, як водиться, дівора, за нею повилазили старухи, діловий народ засідав у сільраді. Одна старушка, підійшовши до самих саней, дивується:

— Ма-атінко моя, що збудували! Так само собою й бігає?

Приятель мій бачить: хоч і стара, а— з бойових, оче-
нята в неї жваві, розумненькі. Сам він теж чоловік дуже
жвавий, любить пожартувати і в знайомстві з селянським
людом умілий. Пояснює бабусі:

— Та ось, бігає! Звичайно, не без нечистої сили, чорти
штовхають, хоч їх не видно, а вони — тут.

Але старушка жарт розуміє:

— Чортів, кажуть, нема.

— А були?

— Не бачила. А ти, товаришу, з нас не глузуй, ми
розуміємо — лектрика діє. Ех, на такому б покататися,
поки друге прищестя не настигло!

Приятель спитав, ніби злякавшись:

— А воно буде, друге те?

— Гомонять — буде.

— А хто прийде?

Бабуся відповідає:

— Звідки нам, темним, знати? Певно — схожий на
тебе, який-небудь отакий.

Публіка сміється, а старушка, милуючись своєю сприт-
ністю, жартує:

— Покататись би раз та розповісти на тому світі, які
у нас речі робити навчилися.

— Ну,— каже приятель,— коли в тебе таке зав-
дання — сідай, їдьмо!

— Сама? Ти б і сусідок запросив.

Напхав товариш у сани п'ять старух, повіз їх у поле,
жоне щодуху, сміються бабусі, верещать, як дівчата,—
задоволені. Повернувся в село, а на площі вже сотні з
дві народу, молодь глузує:

— Що, не знадобилось старе дрантя, назад привіз?

— Почім з голови за провіз береш?

А один хлопець, що був трохи напідпитку, ревниво і
з запалом спитав:

— На старухах колгосп будувати хочеш?

Тут приятель сказав мені:

— Дивлюсь я на людей, слухаю смішки й думаю: по-
сада моя ніби губернаторська, по старій мірці. Але ж за
старих часів з губернатором так ось і вві сні не говорили,
як зі мною говорять. Думаю, і в душі сонце світить. Агіт-
нули глибоко!

Підійшов до мене солідний бородань, питає:

— Куплена машина чи самі побудували?

— Самі.

— В Горькому, значить. Так я їй гадав, а спитав для перевірки. Ось бачите, громадяни, самі робітники будують. Це треба оцінити. А стариків покатати можеш, товаришу?

Приятель мій покатав і стариків, а коли повернулись на площу, бородань заявив, звертаючись до односельчан:

— Він, громадяни, товариш оцей, добре зробив, що ось показав нам, куди карбованчики наші йдуть. А то ми тут, у глушині, читаємо, чуємо — будують! А що будують — не бачимо. Тому я, на знак радості, приношу на позику двадцять п'ять карбованців, — хто ще бажає?

І несподівано «на знак радості» мужики зібрали сто сорок карбованців, так що шофер навіть запропонував:

— Чи не поїхати нам, товаришу Матвію, по краю народ катати? Велику допомогу Автодорові подамо.

Молодь святково галасує, сміється, а бородань усе наполегливіше виявляє свою громадську свідомість, доводячи комусь:

— За радянської влади життя стало переконливе, воно тепер і стариків переучує.

— Перевчиш вас, чортів болотяних, — кричать йому з юрби.

Розгоряється «спір двох поколінь»; якийсь акуратно одягнений дідок завзято говорить:

— Ми, старики, скоріш від молокососів учимось, бо — самі багато знаємо...

— Не стільки знаєте, як воняєте.

— Шкідливі ви...

— Не всі! Знай правду — не всі!..

— Забились у старовину, мов гвіздки в стінку...

— Без кліщів — не видереш.

— Видирають...

Але більшість громадян, оточивши аеросани, поплескують і гладять машину долонями, наче коня, і хтось повідомляє:

— Тепер і громадянин селянин в інженери пройти може.

— Ну, а як же?

— Наша влада сприяє...

Знову з'явився п'янений парняга і — хвалиться:

— А ось я, товаришу, пропиваю гроші. Заробив і — прогулюю! Я гуляти люблю...

— Бешкетувати,— підказали з натовпу.
— Правильно,— погодився хлопець.— Бешкетувати я — стараюсь.

— А працювати?

— І працювати. В мене, товаришу, такі трудовні — ух! Можу вкрай спитися...

Його умовляють:

— Не дурій. Не показуй себе дурнішим, ніж ти є.

— Я дурний? — кричить парубок, явно наміряючись розіграти скандальчик, але його стискають і відтирають геть широкі плечі «громадян селян». Чути, як він репетує:

— А може, я з нудьги дурний?

На його місце стає другий, теж високий на зріст мужик і теж трошки під чаркою. Одягнутий солідно, в міському доброму пальті, в чесаних валянках, новенька хутряна шапка зсунута на потилицю, оголюючи широкий лоб; лице — сухе, гостроносе, голубуваті очі серйозно прижмурені, підборіддя голене, рудуваті, хвацько закручені вуса надають обличчю виразу рішучого, і зразу видно, що ця людина ціну собі знає.

— Це ви, товаришу, значить культуру показуєте нам? Успіхи механіки в справі індустріалізації? Дуже добре. Наче до дикунів приїхали і бажаєте, щоб дивувались?

Приятель мій спитав його: хто він?

— Тут мене знають,— не без гордості відповів він, і зараз же з натовпу гукнули:

— Це наш!

— Потомствений тутешній батрак.

— Він у нас — повчальний.

— А хто батько мій? — запитав селянин, звертаючись до юрби, і дістав відповідь:

— Батька в нього в п'ятому році вбили...

— Теж батрачок був.

— На десятині сидів з п'ятьма ротами.

— Стійте! — сказав парняга, піднявши руку.— Убивають і по-дурному, а тут, треба прямо сказати: вбили за відданість правді революції. Так?

— Так, так!

— Ото ж бо й воно! І знову ж: хто вбив?

— Ізноскови.

— Тут у нас такі глитаї були. Ізноскови.

— Мироїди.

— Тепер — ясно, товаришу? І прошу вас завітати до мене.

З настрою парубка, із ставлення односельчан до «потомственного батрака» приятеліві моєму здалося, що його хочуть мовби трошки «розіграти» або влаштувати тривалий словесний бій з цим типом. А вже пізнувато було, догоряла вечірня заграва.

— Будь ласка,— наполягає парубок, розсовуючи на товп рукою.— Прошу і громадян, котрі бажають. Як ви керуєте культурою, товаришу, то вам буде цікаво.

— Ненадовго,— попередив товариш.

— Не затримаємо,— відповів мужик.— Дільце не велике і просте.

Пішли. Привів він до новенької на трое вікон хати, з критим ганком на різьблених колонках, оббив у сінях валянки від снігу, гостинно й мовчки відчинив двері в хату, освітлену лампою, що спускалася з стелі. Стеля і стіни поштукатурені, вибілені, підлога пофарбована, на підлозі, у передньому кутку—широкий матрац, застелений простиралом, з-під ковдри, на подушки, вистромились три голови, на одній ще блищать очі, дві інші потонули в міцному сні. На дерев'яному ліжку, доброї столярної роботи, сидить молода жінка, годує дитину, вона, видимо, не дуже рада гостям і суворо наказує:

— Зачиняйте двері, бо діти застудяться.

В передньому кутку невелика поличка книг, над нею портрети Леніна, Сталіна; біля печі, біля стіни, новенька зелена шафа з посудом, поряд з нею, на столику, блищить самовар. Слідом за хазяїном увійшло в хату чоловік з десять, вони стали біля дверей, а він пройшов уперед, до обіднього столу і, запропонувавши товаришеві стілець, сказав:

— Ось подивіться, як радянський селянин-колгоспник приміряється жити. Звичайно, можна б шпалерами обклеїтись, та, щоб уникнути тарганів, шпалери відкидаю. Так що деяку турботу про культуру маємо, в міру можливості. Теж і розуміти в суті життя починаємо дещо.— Говорив він хвастовито, але в той же час ніби запитуючи очима: чи так усе це? Худе, суворе, обличчя його полагіднішало. Приятель запитав:

— Партієць?

— Це — попереду. Поки що — радянський колгоспний громадянин. Трудоднів у мене чимало вийшло, одер-

жав по шість кіло, крім усього іншого, на лісозаготівлях приробляю. Є корова. Купив жінці пальто за тридцять п'ять червінців,— можу показати.

— Не треба,— сказала жінка, укладаючи дитину в ліжечко поруч із своїм.

— А ти б, замість пальта, корову другу купив, на твою сім'ю однієї мало,— порадив товариш.

— Ось бачиш?— зраділа жінка.— Я тобі теж говорила!

— Виходить ще корову треба купити? Так,— непевно сказав хазяїн.

— Діти у тебе на підлозі сплять, це їм нездорово.

— Ліжко потрібне? Розуміємо. А де його поставити?

— Приший до хати ще кімнату.

— Ще-е? — насмішкувато протягнув хазяїн.— який ти добрий!

І, примружившись, він запитав:

— Ти, що ж, у куркулі заганяєш мене? Тобі — яка влада дана: діло робити, чи жарти жартувати?

— Жартувати з тобою я буду після того, як ти другу корову купиш, та кімнату прибудуєш, та і взагалі почнеш жити зразково на взірць іншим. Одержиш ти за це премію, ось тоді ми з тобою й пожартуємо,— сказав йому товариш.

— Чуєте, як влада наша говорить? — звернувся хазяїн до людей. Вони слухали мовчки, коли-не-коли покашлюючи, перешіптуючись, кількість їх непомітно росла, вони, щільною масою, заповнювали вже майже половину кімнати, і від їх дихання вогонь лампи потьмянів, у хаті ставало похмуро. Пильно дивлячись на товариша, хазяїн продовжував:

— Працювати, звичайно, треба без розрахунку на премії, адже премії ми ніби самі собі видаємо. До того ж я тут не один такий, є не гірші за мене, а кращі.

Приятьель мій спитав: який вік грудної дитини? Виявилось: два тижні. Тоді приятьель поставив ще запитання:

— А ти, певно, вже спиш з жінкою?

— Ну, а як же? На те й жінка.

Навіть у сутінку видно було, що жінка густо почервоніла, а решта жінок зашепотіли чутніше, пролунали смішки, зітхання. Тут приятьель виголосив маленьку промову про необхідність берегти жінок після пологів і ще раз сказав про користь другої кімнати, де жінки в останні мі-

сяці вагітності і деякий час після пологів могли б спати окремо від чоловіків. У відповідь на цю промову пролунав схвальний гомін жіночих голосів:

— Правильно, товаришу!

— От — спасибі, що сказав!

— Вже це — так потрібно нам, бабам...

Висунулась моторна старушка, що обіцяла розповісти на тому світі про аеросани,— висунулась і урочисто заявила:

— Ось вона, тітки, наша влада — бачили? Молодий, а — які діла розуміє! А бувало, становий пристав або урядник...

Промову її перепинив густий чоловічий голос:

— Щодо другої кімнати — правильно! Від нашої тісноти дітки терплять, доводиться їм передчасно розуміти, чого не треба...

Хазяїн ствердно кивнув головою:

— Це — так! Признаюся за всіх: на одному ліжку не втримаєшся. І про дітей — правда. Ех, діла скільки!

— Радіо у вас немає,— зауважив товариш. Хазяїн насупився:

— Радіо нема! — підтвердив він.— Воно, радіо це, елементів потребує, а за елементом треба у місто їхати, майже сотню кілометрів. Радіо нам — не присягає.

І, підвищивши голос, він почав говорити суворо:

— Ти ось чув, як п'яний чоловік кричав, що він — од нудьги дурний? Це він крикнув з душі. Жити нам нуднувато, особливо тим, хто міста понюхав, у Червоній Армії служив. І грошики є, і заробляти їх приємно стало, а як відхилишся від роботи, приміром, у вихідний день, так, знаєш, і... нікуди себе ткнути. Нас тут близько трьохсот домів, а зібратись ніде.

Товариш нагадав про церкву.

— Думали про церкву,— сказав хазяїн.— Мала, стара, темна, нудьгу в ній, може, сто років накопичували. Ні, церква нам не грає. Звичайно, можна і її на користь обернути, а гадаємо, що краще б нам новенький domeк збудувати для зборів.

— Клубом зветься,— сказав хтось із натовпу.

— Клуб не клуб, а діло потрібне. Молодь у нас у школі вистави ставить за «Театром на селі», школа від цього, від метушні в ній, багато терпить, а розваги народові — малувато. І п'єски — для дурних.

— Ну, що ж? Старайтесь, це в вашій добрій волі,— сказав товариш, а хазяїн продовжував:

— Якщо все піде так, як пішло, — ми побудуємось. У нас тут свої теслярі знайдуться, вони можуть збити дім, хоч і на три поверхи. А до тієї пори ти б, товаришу, допоміг нам, дістав би невеликий, сил на двадцять, чи що, моторчик, тоді ми б усе село освітили, та й радіо завели, між іншим...

Ці слова особливо схвилювали громадян, навперебій пролунали крики:

— Гасу неvistачає нам, товаришу!

— Лампочки засвітити треба...

— Он як чуваші освітились!

— Тихше, будь ласка! — попросила хазяйка, — дітей перелякаєте.

— Авжеж, перелякаєш їх!

— Чого наші діти бояться? — ніби жалкуючи, спитав хтось.

Громадяни справді забули й про чистоту пофарбованої підлоги, і про дітей на матраці, вони гуртом рушили до стола, і бородатий мужик, «схожий на портрет письменника Короленка», переконливо говорив, заглушуючи всіх:

— Нам, товаришу, треба жити як у місті, як там налагоджується. А то — що ж буде? Одні — так, другі — сяк! Знову, значить, розріз народу надвоє? Сам бачиш, товаришу, бракує нам багато чого...

— Правда! Затримують нестатки рух нашого життя, — підтвердив потомствений батрак.

А літня висока жінка скаржилась:

— Треба, щоб такі ось, як ти, дохожі до всього, приїздили до нас частіше.

— Чув голос народу, товаришу? — запитав хазяїн, усміхаючись, і по обличчю його було видно, що він дуже задоволений розмовою.

...Я записав це оповідання про «нестатки» так, як чув його з уст «до всього дохожого» товариша.

ІЗ СПОГАДІВ ПРО І. П. ПАВЛОВА

В 1919 році я, як один із трьох членів «Комісії допомоги професорові Івану Петровичу Павлову», прийшов в Інститут експериментальної медицини, щоб дізнатися про потреби славетного вченого.

— Собак треба, собак! — палко й строго заявив він.— Становище таке, що хоч сам бігай по вулицях, лови собак!

У його гострих очах ніби промайнула весела посмішка.

— Вельми підозрюю, що деякі мої співробітники так і роблять: самі ловлять собачок.

— Сіна треба добрий віз,— продовжував він.— Треба б і вівса. Коней дайте штук троє. Хай будуть кульгаві, поранені, це — байдуже, тільки були б коні!

Він швидко пояснив, що коні потрібні для того, щоб мати сиворотку з їх крові. В кімнаті було так само холодно, як на вулиці. Іван Петрович — у товстому пальто, на ногах — повстяні ботики, на голові — шапка.

— У вас, мабуть, дров немає?

— Так, так! Дров — немає.

Він пожартував:

— Кажуть: тепер не будинки опалюються печами, а печі будинками? Але дерев'яних будинків тут близько немає. Дров давайте. Якщо можна.

— Продукти я одержую з Дому вчених. Подвоїти паюк? Ні, ні! Давайте, як усім, не більше.

Вимагаючи допомоги його науковій роботі,— від допомоги персонально йому він рішуче відмовився.

— Продукти треба витрачати ощадливо. Чути — якийсь дурень лізе на Петербург? От бачите: більшовики оце озлобили всіх...

В ті дні таке ось ощадливе ставлення до «продуктів» спостерігалось аж надто рідко. Багато було фактів іншого роду: на засідання ради Дому вчених акуратно з'являвся якийсь іменитий професор, він приносив у хустці сухі грудки просяної каші, розгортав хустку і, кладучи маленькі грудочки каші у свій учений рот, тяжко зітхаючи, похмуро похитуючи розумною головою, показував товаришам своїм, до чого довели більшовики діяча науки. Він нічого не говорив і взагалі нічим не висловлював своєї турботи про те, як і де взяти їжі для його товаришів по роботі, він тільки показував на каші:

«Страждаю».

Таких і подібних демонстрацій більшовицької жорстокості пани інтелігенти влаштовували багато. Безперечно: люди, недоїдаючи, страждали, та навряд чи варто було супроводити страждання творчістю дрібних капостей, призначених для самозамилування і для враження більшовиків. Але — супроводили.

І. П. Павлов, мені здається, сперечався з радянською владою через непорозуміння, тому що не мав часу серйозно подумати про значення її роботи і тому, що біля нього були вороги радянської влади, люди, які отруювали його брехнею, плітками, наклепами.

Років шість тому він, пам'ятаю, сказав мені:

— Я можу вірити в бога, але, розуміється, волю знати. Віра є теж щось таке, що підлягає вивченню, вона розвивається з абстрактних понять, тобто з роботи мозку. Вивчаючи його роботу, ми все-таки ще не знаємо, як він працює. І — чи дізнаємось? Це запитання. Ось ми з вами посперечались. Одна й та речовина нашого мозку сприймає враження й реагує на них по-різному і навіть непримиримо по-різному. Я шукаю причину цього в біологічній — органічній хімії, ви — в якійсь там хімії соціальної. Мені така незнайома...

І. П. Павлов був — і залишається — одним із тих винятково рідкісних, могутньо й тонко вироблених органів, безперервною функцією яких є вивчення загадок органічного життя. Він напрочуд цілісна істота, створена при-

родою мовби для пізнання самої себе. Вища для людини форма самопізнання виникає саме як пізнання природи через експеримент у лабораторії, в клініці і боротьба за владу над силами природи через соціальний експеримент.

Вільний і успішний розвиток цієї роботи, яка повинна бути метою життя кожної розумної людини, вимагає повної рівності в праві на знання,— рівності, неможливої в суспільстві класовім, при наявності влади капіталу, що вже стала безглуздою, яка створює нині такі рецидиви середньовічної дикості й звірства, як, наприклад, сучасний фашизм,— кривавий і гидотний кінець царства буржуазії.

І. П. Павлов помер, але енергія його, втілена в праці, довго буде жити.

ПРИМІТКИ

До дев'ятого тома входять твори, написані М. Горьким у 1919—1936 рр. З них до попередніх зібрань творів письменника входили такі: «Лев Толстой», «Нотатки із щоденника. Спогади», «Діло Артамонових», «В. І. Ленін» та «Леонід Красін». Всі вони, крім повісті «Діло Артамонових», повторно редагувалися письменником при підготовці зібрання творів у виданні «Книга» в 1923—1927 рр.

Решта дванадцять творів включаються до зібрання творів уперше. За небагатьма винятками, ці твори, опубліковані в радянській періодичній пресі 1925—1936 рр., М. Горький повторно не редагував.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за чотирнадцятим, п'ятнадцятим, шістнадцятим та сімнадцятим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1951—52.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Уперше в неповному вигляді надруковано в газеті «Жизнь искусства», 1919, № 241, 13 вересня; № 242, 14 вересня; № 273, 21 жовтня; № 274, 22 жовтня; № 275, 23 жовтня. Повністю вперше опубліковано в книзі М. Горького: «Спогади», видання «Книга», 1923.

Спогади «Лев Толстой» мали довгу і складну творчу історію. Як зазначив у передмові автор, матеріалом для цього твору послужили уривчасті записи, які він робив у період частих зустрічей з Л. М. Толстим, коли обидва письменники жили в Криму, в кінці 1901 — на початку 1902 року. У передмові до спогадів видання 1919 року М. Горький писав, що вважав ці нотатки загубленими, але недавно знайшов частину їх. За свідченням К. П. Пешкової, в роки перебування М. Горького за кордоном (1906—1913) його кримські нотатки про Л. М. Толстого зберігались у неї разом з іншими матеріалами. Після повернення письменника в Росію ці нотатки були передані йому К. П. Пешковою (Архів О. М. Горького).

Архів О. М. Горького має в своєму розпорядженні матеріали, які свідчать про те, що в 1917—1918 роках, у колі знайомих, М. Горький детально розповідав про зустрічі з Л. М. Толстим і повідомив про свою роботу над спогадами. Очевидно, спогади, видані в 1919 році, оформились як літературний твір у 1918—1919 роках. Готуючи спогади до друку, М. Горький додав до них листа, адресованого В. Г. Короленкові, написаного в листопаді 1910 року в зв'язку з від'їздом Л. М. Толстого із Ясної Поляни і його смертю; лист цей не був закінчений і надісланий адресатові.

В 1919 році М. Горький об'єднав перші тридцять шість нотаток про Л. Толстого з листом до В. Г. Короленка в одній книжці, під заголовком «Спогади про Льва Миколайовича Толстого», додавши передмову (видання З. І. Гржебіна, Петроград 1919). Через два роки книжка із вставками в «Нотатках» III, VI, XXI та XXXI була перевидана видавництвом І. П. Ладичникова, Берлін, 1921. У 1923 році в журналі «Беседа» (№ 1, травень—червень) М. Горький

опублікував ще вісім (XXXVII—XLIV) нових уривків під заголовком «Нотатки. Про Льва Толстого».

За свідченням автора, спогади про Толстого були прочитані В. І. Леніним після виходу їхнього першого окремого видання. М. Горький згадував про Леніна в нарисі «В. І. Ленін»:

«Якось прийшов до нього і бачу: на столі лежить том «Війни і миру».

— Так, Толстой! Захотілось прочитати сцену полювання, та ось згадав, що треба написати товаришеві. А читати — зовсім нема часу. Тільки сьогодні вночі прочитав вашу книжку про Толстого.

Посміхаючись, примруживши очі, він з насолодою витягнувся в кріслі і, стихивши голос, швидко говорив далі:

— Яка брила, га? Який материй чоловічище! Ось це, батечку, художник... І, знаєте, що ще дивовижно? До цього графа справжнього мужика в літературі не було.

Потім, дивлячись на мене примруженими очима, запитав:

— Кого в Європі можна поставити поряд з ним?

Сам собі відповів:

— Нікого.

І, потираючи руки, засміявся, задоволений».

Під заголовком «Лев Толстой» спогади, починаючи з 1923 року, включались у всі збірки творів.

Друкуються за текстом шістнадцятого тома збірки творів М. Горького, Гиз, М.—Л., 1927, видання 2-е, виправлене автором.

НОТАТКИ ІЗ ЩОДЕННИКА. СПОГАДИ

Шістнадцять творів цього циклу вперше надруковані в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, під загальним заголовком «Нотатки», і в № 2, липень — серпень, під загальним заголовком «Із щоденника». Решта творів уперше опубліковані в книзі М. Горького «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924 (набирались у листопаді — грудні 1923 року), в якій цикл був надрукований повністю.

В основному робота М. Горького над циклом припадає на кінець 1922 і на 1923 рік (до середини серпня).

Починаючи з 1923 року, весь цикл включався в збірки творів.

Друкуються за окремим виданням книги М. Горького «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924, із збереженням авторського розміщення творів всередині циклу. Текст виправлений за авторизованим машинописом, гранками і версткою (Архів О. М. Горького).

Городок. — Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Пожежі. — Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

В одному з листів І. О. Груздеву М. Горький, згадуючи оповідання «Пожежі», датує його 1922 роком (Архів О. М. Горького).

А. М. Шміт. — Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Чужі люди. — Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, у першому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». Під назвою «Чужі люди»

увійшло в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Знахарка.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Павук.— Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, разом з творами, об'єднаними під назвою «Нотатки». Під назвою «Павук» увійшло в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Могильщик.— Уперше під заголовком «Із щоденника» надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, серед творів, об'єднаних під назвою «Нотатки». Включаючи твір у книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», М. Горький дав оповіданню заголовок «Могильщик».

М. О. Бугров.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

У 1919 році М. Горький задумав написати нарис про купця Бугрова. 18 травня 1919 року письменник просив одного з своїх знайомих допомогти йому в готуванні матеріалів для цієї роботи (Архів О. М. Горького). Незабаром задум ускладнився: автор задумав співставити в одному нарисі двох різних представників російської буржуазії. Одна з чернеток має заголовок «Два купці. І. Микола Олександрович Бугров», виправлена автором червоним олівцем на: «Із спогадів. Купець Бугров». Другою частиною мав бути літературний портрет С. Т. Морозова. 20 січня 1923 року видавництво З. І. Гржебіна запитувало М. Горького: «Як ваші спогади про Бугрова і Морозова? Чи скоро дасте?» (Архів О. М. Горького).

Спочатку, в лютому 1923 року, нарис «Два купці» був набраний для книги М. Горького «Мої університети», видання «Книга», 1923, але, за вказівкою автора, був вилучений із верстки (Архів О. М. Горького). У листопаді того ж року перша частина під заголовком «М. О. Бугров» була включена автором у книгу «Нотатки із щоденника. Спогади»; друга — про С. Т. Морозова — стала самостійним твором.

У цьому виданні, на стор. 171, у прямих дужки взятий прийменник «в», введений у текст редакцією.

Кат.— Уперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, серед творів, об'єднаних під назвою «Нотатки». З назвою «Кат» увійшло в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Випробувачі.— Першу частину (про банщика Прохорова) вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, серед творів, об'єднаних під назвою «Нотатки». Друга частина (про візника Меркулова) — у книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Учитель чистописання.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Невдаха-письменник.— Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, в третьому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». Під заголовком «Невдаха-письменник» увійшло до книги «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Ветеринар.— Уперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, у четвертому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». При включенні оповідання

в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», М. Горький дав йому заголовок «Ветеринар».

Пастух.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Дора.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Люди наодинці самі з собою.— Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, у розділі «Смішне», серед творів, об'єднаних під назвою «Нотатки». Під заголовком «Люди наодинці самі з собою» було включено в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Із щоденника.— Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, у першому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». Під заголовком «Із щоденника» було включено в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Перший чорновий запис твору і начерк включеного в нього вірша «Хмар подертих череда» відноситься, очевидно, до 1914 — 1916 років (Архів О. М. Горького).

Про війну і революцію.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Садівник.— Вперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, у другому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». Під заголовком «Садівник» увійшло в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Законник.— Уперше без заголовка надруковано в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, у шостому розділі творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника». Під час включання в книгу «Нотатки із щоденника. Спогади» оповіданню було дано автором заголовок «Законник».

Монархіст.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Петербурзькі типи.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Відпрацьована пара.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Побут.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

3 листа.— Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

Митя Павлов.— Уперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924. Павлов Дмитро Олександрович (1879—1920) — сормовський робітник, більшовик, член РСДРП з 1899 року. Революційна діяльність Д. О. Павлова почалась у Нижньому-Новгороді. Там же на початку 900-х років відбулося його знайомство з М. Горьким, яке тривало близько двадцяти років. Павлов помер 1 березня 1920 року в станиці Роздільській, Донської області, на посту военкома 3-ої бригади 14-ої стрілецької дивізії.

О. О. Блок.— Перші три розділи спогадів без заголовка вперше були надруковані в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень — серпень, серед творів, об'єднаних під назвою «Із щоденника»; четвертий розділ — в журналі «Беседа», 1923, № 1, травень — червень, серед творів, об'єднаних загальною назвою «Нотатки», у розділі «Смішне».

Під назвою «О. О. Блок» твір увійшов у книгу «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

На основі запису в щоденнику О. О. Блока від 26 березня 1919 року розмова М. Горького з О. О. Блоком датується кінцем березня — початком квітня 1919 року.

Замість післямови.—Вперше надруковано в книзі «Нотатки із щоденника. Спогади», видання «Книга», 1924.

ДІЛО АРТАМОНОВИХ

Уперше надруковано окремою книжкою у виданні «Книга», 1925.

Повість написана в 1924—1925 роках, але задум її виник у письменника ще на початку 900-х років. Згадуючи про свої зустрічі з Л. М. Толстим у Гаспрі (Крим) в період між листопадом 1901 — травнем 1902 року, М. Горький писав: «Я розповів йому історію трьох поколінь знайомої мені купецької сім'ї, — історію, де закон вирождення діяв особливо безжалісно; тоді він почав збуджено смикати мене за рукав, умовляючи: — Ось це — правда! Це я знаю, в Тулі є дві такі сім'ї. І це треба написати. Коротко написати великий роман, розумієте? Неодмінно!

І очі його виблискували жадібно.

— Адже рицарі будуть, Л. М.!

— Облиште! Це дуже серйозно. Той, хто йде в монахи молитись за всю сім'ю, — це чудово! Це — справжнє: ви — грішні, а я піду відмолювати гріхи ваші. І другий — нудьгуючий, користолубець-будівник, — теж правда! І що він п'є, і звір, розпусник, і любить усіх, а — раптом — убив, — ох, це добре! Ось це треба написати...» (Див. стор. 48 цього тома.)

За свідченням І. П. Ладичникова, в 1903 році М. Горький говорив про своє бажання написати роман про буржуазну сім'ю, яка вироджується із покоління в покоління: «В 1903 році, — розповідав І. П. Ладичников, — я познайомив Олексія Максимовича з сім'єю фабриканта-промисловця Разоренова.

Разоренови володіли великими ткацькими фабриками у Вічузі, Костромської губернії, і прядильнями в Кінешмі, на Волзі.

Фактичним господарем фабрики, «дільцем» був лише старший брат, імені його я не пам'ятаю. Середній брат — Сергій — п'яниця, гуляка, ледар. Сестра була психічно хворою.

Горький був добре знайомий з молодшим братом — Олексієм Олександровичем Разореновим. Саме він якоюсь мірою послужив прототипом образу Іллі Артамонова-молодшого...

...Незабаром після знайомства з Разореновими, Олексій Максимович, маючи на увазі історію цієї сім'ї, якось сказав мені: «Щікава тема для твору про покоління буржуазії, які вироджуються. Напишу роман» (Архів О. М. Горького).

В 1904 році у М. Горького уже склалися конкретні накреслення задуму твору під назвою «Атаманови», який пізніше став називатися «Діло Артамонових».

О. М. Тихонов, говорячи про історію створення «Діла Артамонових», зокрема про зв'язок між творами «Атаманови» і повістю «Діло Артамонових», згадує: «Атаманови» — це первісний варіант назви «Діло Артамонових». У 1904 році в Сестрорецьку Олексій

Максимович, ділячись зі мною своїми творчими планами, детально виклав задум «Атаманових» — твору на тему про три покоління однієї буржуазної сім'ї. Олексій Максимович говорив про те, що він має намір зобразити в трьох поколіннях буржуазної сім'ї основні етапи розвитку російського капіталізму: «рицарів первісного нагромадження» і представників промислового капіталу. Олексій Максимович просив мене розповісти йому про банки, акціонерні товариства і зібрати деякий цифровий матеріал про кількість у Росії банків і акціонерних товариств» (Архів О. М. Горького).

На органічний зв'язок цих двох назв («Атаманови» і «Діло Артамонових») вказує і чорнова редакція повісті, в якій М. Горький ще часто називає Артамонових Атамановими.

С. Т. Морозов, згадуючи про розмови з М. Горьким, говорив: «Розповідав я якось Горькому наш родовід... Йому сподобалось. Збирається роман написати і навіть придумав назву: «Атаманови» (Олександр Серебров (О. М. Тихонов), *Время и люди. Воспоминания, «Советский писатель»*, 1949, стор. 205).

Вияткове значення у формуванні задуму повісті «Діло Артамонових» зіграли зустрічі і розмови М. Горького з В. І. Леніним.

В 1908 і 1910 роках М. Горький зустрічався з В. І. Леніним на острові Капрі (Італія).

У листі до Н. К. Крупської від 16 травня 1930 року М. Горький, згадуючи про ці зустрічі з Володимиром Іллічем Леніним, писав: «Розмовляючи зі мною на Капрі про літературу тих років, напрочуд влучно характеризуючи письменників мого покоління, нещадно і легко викриваючи їх суть, він указав і мені на деякі істотні недоліки моїх оповідань, а потім дорікнув: «Даремно дробите досвід ваш на дрібні оповідання, вам пора вкласти його в одну книгу, в який-небудь великий роман». Я сказав, що є в мене мрія написати історію одної сім'ї на протязі 100 років, з 1813 р., з моменту, коли підбудовувалась Мбсква, і до наших днів. Родоначальник сім'ї — селянин, бурмистр, відпущений на волю поміщиком за його партизанські подвиги в 12 році, із цієї сім'ї виходять: чиновники, попи, фабриканти, петрашевці, нечаєвці, семи- і восьмидесятники. Він дуже уважно слухав, випитував, потім сказав: «Прекрасна тема, звичайно — важка, потребуватиме багато часу, я гадаю, що ви б з нею справилися, але — не бачу: чим ви її закінчите. Адже кінця дійсності не дає. Ні, це треба писати після революції, а тепер щось на зразок «Матері» треба б». Кінця книги я, зрозуміло, і сам не бачив. От так завжди він був на напрочуд прямій лінії до правди, завжди все передбачав, передчував» (газета «Правда», 1936, № 167, 19 червня).

Після зустрічі з В. І. Леніним М. Горький, відсунувши термін реалізації задуму твору «про три покоління російської буржуазії», не припиняє підготовчої роботи над цією темою.

Д. М. Семеновський, згадуючи про свої зустрічі з М. Горьким, розповідає, як у 1915 році Олексій Максимович говорив йому про те, що збирається написати велику повість про три покоління купецької сім'ї (*Д. М. Семеновский, А. М. Горький. Письма и встречи, «Советский писатель»*, 1940, стор. 85).

Судячи із спогадів Л. П. Пасинкова, М. Горький уже в 1916 році накреслює ряд етюдів до повісті. «Горький, — говорить у спогадах Л. П. Пасинкова, що відносяться до 1916 року, — рівним голосом, ніби прислухаючись до себе, говорить про те, що добре б

людині, яка не володіє сюжетною, міцною майстерністю, малювать портрети.

Взяти сім'ю. Обов'язково маленьке містечко, по-своєму сіре, по-своєму мальовниче. Родоначальник сім'ї затіяв із місцевих торфів виготовляти картон і папір для загортання, чи, наприклад, будувати шкіряний завод. Жорстокістю родоначальник нагромадив грошей — жорстокістю і недоїданням сім'ї. Ось везуть папероробну машину; сам господар підставив, для прикладу робітникам, — плече, а машина і завалилась...

— І наш господар, — говорить Горький, — ...тут і дав трохи соку. Але машину все ж таки поставили. Господар підлікувався. І, коли гнітив робітників, згадували йому, як він сам лежав під машиною...

— Ви, звичайно, по-своєму, по-своєму побудуйте, — нетерпляче говорить О. М. і поглядає. — Почавши з портрета, обов'язково продовжіть портретами сім'ї. Сліпі, жадібні до життя, жалюгідні і численні смерті...

— Ворота уявіть собі, залізні, ковані, криті мідянкую. Га? І замки на воротах. Навіщо? Не один замок, — заперечує Горький, — на одному засуві два замки, — один від другого пудовіші... А на подвір'ї — украдений із сусіднього лісу вовк. Еге ж, приручений вовк. І на дочок старика зверніть увагу, жодна не вийшла заміж... Бажання є, гроші є, а...

І сміється.

Він сідає. Півість, видно, ще не склалася, але вже в достатній повноті вималювалася, як ряд наміток; ці намітки він і пропонував гостеві» («Литературная газета», 1946, № 25, 15 червня).

В 11 і 12 номерах журналу «Летопись» за 1916 рік і в перших чотирьох номерах 1917 року була вміщена така об'ява: «Протягом 1917 року в «Летописи» буде надрукована повість М. Горького «Атаманови».

Однак твір цей не з'явився ні в «Летописи», ні в якомусь іншому виданні.

Але самий факт появи зазначеної об'яви говорить про те, що в 1916 році, в зв'язку з революційним піднесенням у Росії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, М. Горький визнавав за можливе приступити до початку реалізації свого великого задуму «про основні етапи розвитку російського капіталізму».

Заключна стадія в історії формування задуму «Діла Артамонових» відноситься до періоду 1917 — 1924 років.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції дала можливість М. Горькому в самій дійсності побачити кінець своєї майбутньої книги і остаточно вирішила долю художнього задуму письменника про три покоління буржуазної сім'ї.

До написання «Діла Артамонових» М. Горький приступив у 1924 році, мабуть, не раніше травня, тому що до 5 травня 1924 року письменник працював іще над книгою «Оповідання 1922 — 1924 рр.», про що свідчать його листи до ряду кореспондентів (Архів О. М. Горького).

5 вересня 1924 року О. М. Тихонов писав М. Горькому: «Сьогодні одержав Вашого листа від 19/VIII... звичайно, ми будемо дуже раді, коли Ви пришлете нам Ваші «Нотатки». Що стосується повісті (чи не «Атаманови» це, про які Ви колись мені розповідали?), то було б добре почати нею новий рік! Коли Ви думаєте її закінчити?» (Архів О. М. Горького).

7 жовтня 1924 року в листі до М. Ф. Андреевої М. Горький сповістив її, що пише повість (Архів О. М. Горького).

15 березня 1925 року в листі до Стефана Цвейга письменник повідомляв про те, що ним написана повість «Діло Артамонових», яку він хотів би присвятити Ромену Роллану. Питання про присвяту повісті Р. Роллану було остаточно вирішене автором на початку червня. В листі від 3 червня 1925 року М. Горький писав К. Федіну: «Написав велику повість «Діло Артамонових»... Повість присвятив Ромену Роллану, із яким жваво листуюся і якого поважаю (Архів О. М. Горького).

Таким чином, судячи з листа д-р С. Цвейга від 15 березня 1925 р., можна думати, що повість «Діло Артамонових» була закінчена М. Горьким не пізніше середини березня 1925 року.

В листі до одного із своїх кореспондентів від 16 березня 1925 року М. Горький повідомляв, що незабаром вийде його повість «Діло Артамонових» (Архів О. М. Горького). Повість вийшла з друку в кінці грудня 1925 року окремим виданням.

У 1928 році у відповідь на відзив Ромен Роллана про «Діло Артамонових» М. Горький писав йому: «Дуже радує Ваша думка про старика Артамонова, мені хотілось зобразити цю людину саме так, як Ви його зрозуміли. Проти нього мною поставлений Тихон Вялов, видозмінений тип Плагона Каратаєва з «Війни і миру» (Архів О. М. Горького).

Починаючи з 1925 року, повість «Діло Артамонових» включалась у всі збірки творів.

Друкується за текстом видання «Книга», 1925, звіренням з рукописом (Архів О. М. Горького).

АНЕКДОТ

Уперше надруковано в журналі «Русский современник», 1924, книга 3. Увійшло в книгу М. Горького «Оповідання 1922—1924 рр.», видання «Книга», 1925.

Як видно із листа О. М. Тихонова до М. Горького від 22 січня 1924 року (Архів О. М. Горького), оповідання «Анекдот» написане не пізніше кінця 1923 чи початку січня 1924 року.

Починаючи з 1925 року, оповідання включалось у всі зібрання творів.

Друкується за текстом сімнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіренням з рукописом (Архів О. М. Горького) і першодруками.

В. І. ЛЕНІН

Уперше надруковано у ранній редакції навесні 1924 року.

У листі до М. Ф. Андреевої від 4 лютого 1924 року М. Горький повідомляє, що написав спогади про Леніна (Архів О. М. Горького). Гірकोю втрати «найвеличнішої людини світу» — так назвав В. І. Леніна М. Горький — пройняті листи письменника, які відносяться до цього часу. І пізніше він писав, що «ніколи не почував себе так сирітськи, таким безсилим, як у рік його смерті» (Лист до О. І. Афіногенова 1933 року. Архів О. М. Горького).

Рукопис спогадів 1924 року має назву «Людина». Він був надрукований у тому ж році з деякими скороченнями в журналі «Русский современник», № 1, під назвою «Володимир Ленін». Повністю

твір з'явився в книзі М. Горького «Спогади. Оповідання. Нотатки», видання «Книга», 1927, і в двадцятому томі зібрання творів письменника, Гиз, М.—Л. 1928. Однак спогадами цими сам М. Горький не був задоволений: «Те, що написано мною про нього незабаром після його смерті,— написано в стані пригніченому, поспіхом і погано... Спогади мої про нього написані, крім того, що погано, ще й непослідовно, з досадними пробілами. Мені слід було почати з Лондонського з'їзду...» (стор. 531 цього тома).

У 1930 році М. Горький переробив текст спогадів: значно розширив їх, повніше освітив V з'їзд партії, розповів про виступи В. І. Леніна на з'їзді, про свої зустрічі з В. І. Леніним на Капрі і в Парижі, пояснив свої помилки 1917—1918 років.

Вперше М. Горький побачив В. І. Леніна у Петербурзі в листопаді 1905 року. Значення В. І. Леніна як вождя партії М. Горький зрозумів до особистого знайомства з ним.

Старий партійний працівник Р. С. Землячка, сповіщаючи 26 грудня 1904 року В. І. Леніну і Н. К. Крупській про свої розмови з М. Горьким, писала: «Він остаточно перейшов до нас... Він сказав мені, що ставиться до нього (В. І. Леніна.—*Ред.*) як до єдиного політичного вождя» (журнал «Пролетарская революция», 1925, № 3/38, стор. 25).

Більш близьке знайомство В. І. Леніна з М. Горьким відбулося в 1907 році на V з'їзді партії, делегатом якого був М. Горький.

Н. К. Крупська писала про цю зустріч:

«Володимир Ілліч близько познайомився з Горьким у 1907 р. на Лондонському партійному з'їзді, спостерігав там його, поговорив з ним і якимось душевно зблизився з ним» (зб. «Ленін о літературе», Гослитиздат, М. 1941, стор. 261—262).

В. І. Ленін високо цінив М. Горького і писав, що він «міцно зв'язав себе своїми великими художніми творами з робітничим рухом Росії і всього світу» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 16, стор. 86) Він називав М. Горького великим авторитетом у справі пролетарського мистецтва. «Нема сумніву,— писав В. І. Ленін,— що Горький — величезний художній талант, який дав і дасть багато користі всесвітньому пролетарському рухові.» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 23, стор. 308).

У своїх листах до М. Горького Н. К. Крупська розповідала про те, з якою любов'ю ставився до нього В. І. Ленін.

Прочитавши перероблений у 1930 році нарис М. Горького «В. І. Ленін», Н. К. Крупська писала: «...Одержала Ваші спогади про Ілліча — хороші. Живий у Вас Ілліч. Про Лондонський з'їзд — дуже добре. Правда все. Кожна фраза Ваших спогадів викликає ряд аналогічних. І потім Ви любили Ілліча. Хто не любив би, той не міг би так написати. Живий весь Ілліч» (журнал «Октябрь», 1941, книга 6, червень, стор. 24).

Пам'ятаю, я був у нього з трьома членами Академії наук (стор. 554 цього тома). М. Горький і делегація об'єднаної ради наукових установ і вищих учбових закладів Петрограда, яка складалася з трьох членів Академії Наук СРСР, були прийняті В. І. Леніним у Кремлі 27 січня 1921 року.

Згадуваний на сторінці 565 винахідник — О. М. Ігнат'єв.

Виправляємо деякі неточності в нарисі М. Горького «В. І. Ленін».

М. Горький пише, що до 1907 року не зустрічався з В. І. Леніним (стор. 531 цього тома). Пізніше в листі Інституту Маркса — Енгельса — Леніна письменник вказував на допущену ним неточність і розповів про свою зустріч з В. І. Леніним у листопаді 1905 року. Він писав:

«...Я та В. О. Десницький були викликані із Москви Л. Б. Красіном і розповіли В. Іллічу, П. П. Румянцеву, Красіну про настрої московських робітників. Але я приїхав з високою температурою і тому так неясно пам'ятаю все, що відбувалося, що навіть не зважився розповісти про це у моїх спогадах про В. Ілліча» (журнал «Октябрь», 1941, книга 6, червень, стор. 22).

Після Парижа ми зустрілися на Капрі, — пише М. Горький. — Тут у мене лишилося дуже дивне враження: ніби Володимир Ілліч був на Капрі двічі... (стор. 543 цього тома).

В. І. Ленін справді був у М. Горького на Капрі двічі — вперше у квітні 1908 року і вдруге — влітку 1910 року.

Про першу подорож на о. Капрі В. І. Ленін згадує в «Листі до учнів Капрійської партійної школи»: «Я був на о. Капрі у квітні 1908 р...» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 15, стор. 420).

Про другу подорож на Капрі згадується в листі В. І. Леніна до матері від 1 серпня (19 липня) 1910 року: «Шлю великий привіт із Неаполя... Вирушаю звідси на Капрі непадовго» (В. І. Ленін, Письма к родным, Партиздат, 1934, стор. 367).

У Парижі М. Горький був навесні 1911 року і бачився там із В. І. Леніним, про що зустріч письменник розповів у 1929 році в листі до Н. К. Крупської, але помилково відніс її до 1910 року.

...в 19 році, в Петербурзі, був з'їзд «сільської бідноти» (стор. 551 цього тома). — Очевидно, мова йде про з'їзд сільської бідноти Північної області, що відбувався в листопаді 1918 року в Петрограді.

У Архіві О. М. Горького зберігається машинописний текст нариса «В. І. Ленін» з правкою автора і написаною його рукою датою: «Червень 1930 р.» Цей текст ввійшов у двадцять другий том зібрання творів 1930 року.

В кінці 1930 року М. Горький вніс у текст деякі зміни і доповнення. В цій останній редакції спогади були надруковані окремим виданням в 1931 році (ГИХЛ, М.—Л.).

У цьому виданні нарис «В. І. Ленін» друкується за текстом окремого видання 1931 року, звіренням з авторизованим машинописом та іншими текстами, правленими автором (Архів О. М. Горького).

ЛЕОНІД КРАСІН

Уперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1926, № 294, 19 грудня.

Спогади написані М. Горьким у кінці 1926 року і відіслані І. П. Ладичникову разом із листом від 5 грудня 1926 року.

Крім клички Нікітич, Л. Б. Красін мав також такі партійні клички: Вінтер, Зимін, Іогансен, Лошадь, Ніколаєв.

У листі до т. Мерта Й. В. Сталін, торкаючись питання про партійних «вождів» старого типу, «які відживають свій вік і відтісняються на задній план керівниками нового типу», писав:

«У нас в Росії процес відмирання цілого ряду старих керівників з літераторів і старих «вождів» теж мав місце. Він загострювався в періоди революційних криз, він уповільнювався в періоди нагромадження сил, але він мав місце завжди. Луначарські, Покровські, Рожкови, Гольденберги, Богданови, Красіни і т. д.,— такі є перші зразки, що спали мені на думку, колишніх вождів-більшовиків, які відійшли потім на другорядні ролі. Це неминучий процес оновлення керівних кадрів живої і ростущої партії» (Й. В. Сталін, Твори, т. 7, стор. 45).

Починаючи з 1927 року, нарис «Леонід Красін» включався у всі зібрання творів.

Друкується за текстом дев'ятнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіренім з рукописом (Архів О. М. Горького).

МИХАЙЛО ВІЛОНОВ

Уперше надруковано в газеті «Правда», 1927, № 99, 5 травня, у номері, присвяченому 15-й річниці з дня заснування «Правды».

Вілонов Микола Єфремович (1885—1910); партійні клички: Михайло, Миша, Заводський, (Михайло Заводський) — один із видатних революціонерів, член РСДРП з 1902 року, більшовик, син столяра.

Вілонов створив комітет РСДРП у Казані та ряд підпільних друкарень у містах Поволжя і Уралу. Неодноразово був арештований і засланий.

У 1905 році, після звільнення з тюрми, Вілонов організував бойові дружини в Самарі, Уфі та Єкатеринбурзі, був головою сарматської ради, робітничих депутатів. У 1906 році, після арешту і втечі з тюрми, ввійшов до складу Московського Комітету більшовиків. У 1908 році, за рішенням партії, виїхав за кордон.

Вілонов — один з ініціаторів і організаторів партійної школи на Капрі (для цього він спеціально об'їздив ряд районів Росії і набрав слухачів із числа робітників). Коли з'ясувалося, що більшість організаторів школи («одзовісти» Богданов, Луначарський та інші) стали на шлях боротьби з більшовиками, Вілонов порвав з ними і з групою товаришів поїхав у Париж, до В. І. Леніна.

16 листопада 1909 року В. І. Ленін, під враженням розмови з Вілоновим, писав М. Горькому:

«Дорогий Олексію Максимовичу! Я був весь час цілком переконаний, що Ви і тов. Михайло — найтвердіші фракціонери нової фракції, з якими було б безглуздо мені пробувати поговорити подружньому. Сьогодні побачив вперше т. Михайла, поговорив з ним щиро і про справи і про Вас і побачив, що помилявся прикро. Правий був філософ Гегель, їй-богу: життя йде вперед суперечностями, і живі суперечності в багато разів багатші, різносторонніші, змістовніші, ніж розумові людини спочатку здається. Я розглядав школу *тільки* як центр нової фракції. Виявилось, це невірно — не в тому розумінні, щоб вона не була центром нової фракції (школа була цим центром і є таким зараз), а в тому розумінні, що це неповно, що це не вся правда. Суб'єктивно деякі люди робили з школи такий центр, об'єктивно була вона ним, а крім того школа черпнула із справжнього робітничого життя справжніх робітників-передовиків. Вишло так, що, крім суперечності старої і нової фракції, на Капрі

розгорнулася суперечність між частиною с.-д. інтелігенції і робітниками-русаками, які вивезуть соціал-демократію на вірний шлях *що б то не стало* і що б не трапилось, вивезуть всупереч усім закордонним склокам і чварам, «історіям» і ін. і т. п. Такі люди, як Михайло, тому запорукою. А ще виявилось, що в школі розгорнулася суперечність між елементами капрійської с.-д. інтелігенції.

Із слів Михайла я бачу, дорогий О. М., що Вам тепер дуже тяжко. Робітничий рух і соціал-демократію довелось Вам відразу побачити з такого боку, в таких проявах, в таких формах, які не раз уже в історії Росії і Західної Європи приводили інтелігентських маловірів до відчаю в робітничому русі і в соціал-демократії. Я певен, що з Вами цього не трапиться, і після розмови з Михайлом мені хочеться міцно потиснути Вашу руку. Своім талантом художника Ви принесли робітничому рухові Росії — та й не тільки Росії — таку величезну користь, Ви принесете ще стільки користі, що ні в якому разі недоцільно для Вас віддаватися тяжким настроям, викликаним епізодами закордонної боротьби. Бувають умови, коли життя робітничого руху породжує неминуче цю закордонну боротьбу і розколи, і чвари, і бійку гуртків, — це не через те, щоб робітничий рух був внутрішньо слабкий або соціал-демократія внутрішньо помилкова, а через те, що надто різномірні і різнокаліберні ті елементи, з яких доводиться робітничому класові виконувати собі свою партію. Викує в усякому разі, викує прекрасну революційну соціал-демократію в Росії, викує швидше, ніж здається іноді з точки зору триклятого емігрантського становища, викує вірніше, ніж здається, якщо судити з деяких зовнішніх проявів і окремих епізодів. Такі люди, як Михайло, тому запорукою» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 34, стор. 350—351).

Помер М. Є. Вілонов у квітні 1910 року в Давосі (Швейцарія) від туберкульозу легенів.

Нарис «Михайло Вілонов» у збірку творів не включався.

У 1932 році, готуючи текст нарису для своєї книги «Оповідання про героїв» (ГИХЛ, М.—Л. 1932), М. Горький заново відредагував його.

Друкується за текстом, відредагованим автором для книги «Оповідання про героїв» (Архів О. М. Горького).

І. І. СКВОРЦОВ

Уперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР і ВЦИК», 1928, № 236, 10 жовтня.

Скворцов-Степанов Іван Іванович (1870—1928) — видатний більшовик, перекладач «Капітала» К. Маркса. В 1917 році був редактором «Известий Моссовета», в дні Жовтневої революції — членом Военно-революційного комітету. З травня 1925 року був відповідальним редактором газети «Известия ЦИК СССР і ВЦИК», з 1926 року — директором Інституту В. І. Леніна при ЦК ВКП(б), в 1927 році — заступник відповідального редактора газети «Правда». Член ЦВК і ВЦВК СРСР. З XIV з'їзду Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) — член її Центрального Комітету.

В опублікованій на сторінках газети «Правда» 9 жовтня 1928 року статті «Пам'яті тов. І. І. Скворцова-Степанова» Й. В. Сталін писав:

«Смерть вирвала з наших лав стійкого і твердого лєнінця, члена ЦК нашої партії, тов. Скворцова-Степанова.

Десятки років боровся тов. Скворцов-Степанов у наших лавах і зазнав усіх злигоднів життя професіонального революціонера. Багато тисяч товаришів знають його як одного з найстаріших і найпопулярніших літераторів-марксистів. Знають його і як найактивнішого учасника Жовтневих днів. Знають його, нарешті, і як найвідданішого борця за лєнінську єдність партії і за її залізну згуртованість.

Справі перемоги диктатури пролетаріату віддав тов. Скворцов-Степанов все своє яскраве трудове життя.

Хай живе в серцях робітничого класу пам'ять про тов. Скворцова-Степанова» (И. В. Сталін, Твори, т. 11, стор. 219).

Нарис «І. І. Скворцов» у збірки творів не включався.

Друкується за текстом газети «Известия», звіреним з рукописом (Архів О. М. Горького).

ПО СОЮЗУ РАД

Цикл творів, об'єднаних загальним заголовком «По Союзу Рад», включає в себе п'ять нарисів, написаних у 1928—1929 роках. У рукописах і в матеріалах редакції журналу «Наши достижения» збереглися більш ранні назви циклу: «По старих місцях», «По СРСР», «На батьківщині» (Архів О. М. Горького).

Уперше цикл «По Союзу Рад» був надрукований в журналі «Наши достижения», 1929, №№ 1—6, січень — грудень.

Матеріали редакції журналу «Наши достижения» свідчать про те, що за первісним задумом цикл повинен був складатися із більшої кількості нарисів, які малося на увазі друкувати також у перших п'яти номерах журналу за 1930 рік.

Живучи в Італії, М. Горький з гарячим інтересом і любов'ю стежив за будівництвом соціалізму в СРСР, за ростом нової, радянської людини.

В ці роки він жваво листувався з робітниками, сількорами, письменниками-початківцями, вченими, діячами мистецтва, з дітьми «Десятки, не перебільшуючи скажу, сотні людей пишуть мені листи, присилають рукописи і т. ін.»,—повідомляв М. Горький (Архів О. М. Горького).

У листах 1927 року М. Горький неодноразово писав про своє рішення здійснити подорож по рідній країні, побувати в усіх місцях, з життям яких він був добре знайомий до Жовтневої революції, про своє палке бажання побачити перетворену радянським ладом рідну землю.

«Я — людина жадібна на людей,— писав М. Горький П. М. Керженцеву 21 березня 1927 року,— і, певна річ, коли приїду на Русь, працювати не стану, а буду ходити, дивитись і говорити. І поїхав би в усі місця, які знаю: на Волгу, на Кавказ, на Україну, в Крим, на Оку, і — по всіх колишніх ямах, по вибоїнах. Кожного разу — а це кожного дня! — одержавши листа від якої-небудь молоді людини, що починає щось розуміти, відчуваєш опік, хочеться до людини цієї бігом бігти. Які інтересні люди, як усе в них кипить і горить! Славно!» (Архів О. М. Горького).

Із подорожжю М. Горького по Союзу Рад пов'язаний задум книги про нову Росію. 10 жовтня 1927 року він писав у «Госиздат»:

«Мені хочеться написати книгу про нову Росію. Я вже назбирав для неї багато дуже цікавого матеріалу. Мені необхідно побувати — невидимим — на фабриках, у клубах, у селах, у півних, на будовах, у комсомольців, вузівців, у школах, на уроках, у колоніях для соціально небезпечних дітей, у робкорів і сількорів, подивитись на жінок-делегаток, на мусульманок і т. д і т. д. Це — дуже серйозна справа. Коли я про це думаю, у мене волосся на голові ворухиться від хвилювання» (газета «Правда», 1928, № 75, 29 березня).

28 травня 1928 року М. Горький приїхав у Москву. В липні того ж року він вирушив у тривалу подорож по Союзу: побував у Курську, Харкові, в Курязькій колонії імені М. Горького, якою керував А. С. Макаренко, на Дніпробуді, в Ялті, Сімферополі, Донецькому басейні, Баку, Тбілісі, Єревані, Сталінграді, Казані, Н.-Новгороді та Ленінграді.

У 1929 році М. Горький здійснив другу подорож. На цей раз він був у Ленінграді, на Соловках, у Мурманську, на Волзі, в радгоспі «Гигант», Сталінграді, Астрахані, Ростові, Новому Афоні, Сухумі, Тбілісі, Владикавказі.

Враження від цих двох поїздок послужили матеріалом не тільки для п'яти парисів «По Союзу Рад», але й для творів, що прилягають до циклу: «Листи до друзів», «На краю землі», «Оповідання» та ін.

Згадуючи про свої подорожі по СРСР, М. Горький писав 30 січня 1935 року робітниця фабрики «Красная роза» І. Рибаківі: «Книжка * нагадала мені один із найщасливіших днів мого життя. Тоді, в 1928 р., я приїхав у Союз після шестилітнього життя за кордоном, де спостерігав, як лияють павині пера буржуазної культури, як загиває дрібна і крупна буржуазія, розтріпана війною. Бачив учених професорів, які служили кондукторами трамваїв, інтелігентів, які, стоячи на вулицях, мовчки простягали руки за милостинею, бачив, як у Німеччині голодували робітники, як багато малолітніх дочок пролетаріату стали проститутками, і бачив тисячі «дітей воєнного часу»: золотушних, паралітичних, рахітиків, напівсліпих, нервово хворих. Коли своїми очима бачиш усе це,— то особливо виразною стає злочинність і неприпустимість влади буржуазії над робітничим класом.

Про те, що робиться у нас в Союзі, я, звичайно, знав з газет, з розповідей товаришів, які приїздили з Союзом. Але ось повернувся в Москву, побачив, що зроблено за шість років пролетаріатом-диктатором у колишній царській Росії. Це, певна річ, глибоко схвилювало мене, запалило в серці невгасиму радість і гордість за силу, талановитість людей батьківщини. І коли, у Великому театрі, ми з вами цілувалися, я, товаришко Ірино, цілував не тільки вас, а тисячі героїнь труда. Потім я їздив на Дніпробуд, у сальський радгосп «Гигант», у Тифліс, Єреван, Баку, в Сталінград, Казань, Нижній, заглянув майже скрізь, де бував раніш, і навіть у Мурманськ, у Соловки, де ніколи не був,— подивився на гігантську роботу пролетаріату Союзу Рад, мудро керованого партією його, і от з тієї пори щасливо живу тією енергією, яка безперервно, день у день, збагачує Союз Соціалістичних Республік і вчить пролетаріат усіх країн, що потрібно робити, як треба перебудовувати життя» (Архів О. М. Горького).

* Книжка І. Рибаківі «Другие дни», М. 1934.— Ред.

Цикл нарисів «По Союзу Рад» у збірці творів не включався.
Нарис I. Уперше надрукований в журналі «Наши достижения», 1929, № 1, січень — лютий, під загальним заголовком «По Союзу Рад».

Нарис написаний не пізніше грудня 1928 року.

У Баку М. Горький приїхав 20 липня 1928 року. Рано-вранці, просто з вокзалу, він поїхав на промисли Азнафти, увечері оглядав місто. 21 липня письменник виступав з промовою на пленумі Бакінської радн. На другий день розмовляв з робкорами.

22 липня письменник виїхав до Тбілісі. Після зустрічі на вокзалі відбулося вішанування М. Горького у Палаці мистецтв.

24 липня М. Горький оглядав Земо-Авчальську гідростанцію імені В. І. Леніна, відвідав музей Грузії і дитячі колонії в Коджорах. Увечері того ж дня відбулася зустріч М. Горького з письменниками Грузії.

Вночі письменник виїхав у Єреван. 25-го вранці він прибув у Каракліс, звідки на автомобілі їхав далі через долину Деліжан і того ж дня приїхав у Єреван. Він відвідав музей республіки, гідростанцію, розмовляв з письменниками і поетами Вірменії, виступав на мітингу в Саду комунарів.

26 липня М. Горький повернувся в Тбілісі. 27-го виступив на пленумі Тбіліської міськради.

28 липня письменник виїхав автомобілем по Воєнно-Грузинській дорозі у Владикавказ, потім, через Тихорецьку, в Сталінград і — по Волзі — до Казані. 30 липня був проїздом у Сталінграді, 2 серпня — в Самарі, 3 серпня приїхав у Казань.

3 серпня ввечері М. Горький виступав з промовою на урочистому засіданні Казанської міської ради; 4 серпня — на зборах письменників, журналістів і робкорів; відвідав Клінічний інститут, курси батраків, Центральний музей та інші установи.

Увечері 4 серпня М. Горький виїхав у Нижній-Новгород, куди й прибув 7 серпня. Того ж дня письменник виступив на урочистому засіданні міськради.

8 серпня М. Горький відвідав завод «Красное Сормово» і виступив тут з промовою на мітингу. Цього ж дня відбувся його виступ на мітингу канавінських робітників.

9 серпня А. О. Жданов, О. С. Щербаков і М. Горький відвідали Нову Балахну. 10 серпня письменник виїхав із Нижнього-Новгорода в Москву.

Нарис друкується за машинописною копією журнального тексту, виправленою автором (Архів О. М. Горького).

Нарис II. Уперше надрукований в журналі «Наши достижения», 1929, № 2, березень — квітень, під загальним заголовком «По Союзу Рад».

У машинописній копії, підготованій для журналу «Наши достижения», нарис мав назву «На батьківщині» і підзаголовок «1. Діти».

Цифра «1» у підзаголовку дає підставу гадати, що за першим задумом цикл повинен був відкриватись цим нарисом, тим більше, що свої подорожі по Союзу М. Горький почав з відвідання Курська.

Нарис написаний в кінці 1928 чи на самому початку 1929 року.

У нарисі описана подорож М. Горького від Курська до Запоріжжя. 7 липня 1928 року М. Горький приїхав у Курськ, відвідав винахідника А. Г. Уфїмцева, розмовляв з молодими поетами. На станції відбулася двогодинна розмова письменника з робітниками.

8 липня М. Горький приїхав у Харків, де того ж дня виступив з промовою на урочистому засіданні, присвяченому Дню Конституції.

8 липня письменник відвідав колонію безпритульних імені М. Горького в Куряжі, 9 липня — колонію імені Ф. Е. Дзержинського.

У комуні «Авангард» М. Горький був 13 липня, після подорожі на Дніпробуд.

Нарис друкується за машинописною копією журнального тексту, виправленого автором (Архів О. М. Горького).

Нарис III. Уперше надрукований в журналі «Наши достижения», 1929, № 3, травень — червень, під загальним заголовком «По Союзу Рад».

У нарисі описані враження М. Горького від відвідання Дніпробуду. На Дніпробуд М. Горький виїхав із Харкова 11 липня 1928 року. 12 липня він оглядав будівництво дніпровської греблі і виступав на мітингу в Кічкасі.

Нарис друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіренім з рукописами і машинописними копіями (Архів О. М. Горького).

Нарис IV. Уперше надрукований в журналі «Наши достижения», 1929, № 4, липень — серпень, під загальним заголовком «По Союзу Рад».

У плані четвертого номера журналу нарис мав назву «Продітей», у машинопису, який послужив для журналу оригіналом набору, крім загального заголовка «По Союзу Рад», був підзаголовок «Про піонерів».

У нарисі відображені епізоди з другої подорожі М. Горького по Союзу Рад — у 1929 році.

20 червня 1929 року М. Горький приїхав із Ленінграда в Соловки, після дводенного перебування в Соловках він вирушив у Мурманськ, куди прибув 23 липня. 24 липня письменник знайомився з Мурманськом і промислами, був присутнім і виступав на засіданні міськради, зустрівся з учасниками піонерського зльоту; 25-го — розмовляв з робкорами; 27 червня повернувся в Ленінград.

Нарис друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіренім з рукописами і машинописними копіями (Архів О. М. Горького).

Нарис V. Соловки. Вперше надрукований у журналі «Наши достижения», 1929, № 5, вересень — жовтень, № 6, листопад — грудень, під загальним заголовком «По Союзу Рад» і з підзаголовком «Соловки».

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіренім з рукописами і машинописними копіями (Архів О. М. Горького).

НА КРАЮ ЗЕМЛІ

Уперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 1, січень.

Нарис безпосередньо примикає до циклу нарисів «По Союзу Рад». У ньому відображені враження від подорожі М. Горького в Мурманськ, що відбулася в 1929 році. (див. примітки до IV нарису «По Союзу Рад», стор. 826 цього тома).

Виступаючи на пленумі Мурманської міськради, М. Горький говорив: «Усе ваше будівництво, товариші, кожний будинок, споруджений вами,—це камінь, який створюєте ви для оборони вашої, проти вашого ворога, вікового ворога. І як базу для наступу на нього і для перемоги над ним. Що ви переможете, що ви подолаєте його — в цьому нема сумніву. Це тільки питання часу...

Ви тут, на краю землі, і то вже протягом кількох років зробили велику справу... Коли б перед вами розгорнути картину всього, що робиться від Мурманська до Ташкента, від Одеси до Владивостока, в усіх селах і містах, усі ці невеликі, може, але всюди розсіяні краплі нової дійсності!..

Та енергія, яку ви розвинули за ці кілька років,—це воістину щось чудесне!» (Газета «Полярная правда», 1929, № 70, 27 червня).

Згаданий у нарисі Гільфердінг збирав биліни в Олонецькому краї в 1871 році. («Онежские былины», Спб., 1873). Там же, безпосередньо від селян, почав записувати биліни і пісні більше ніж за десять років до Гільфердінга П. В. Рибников («Песни, собранные П. В. Рыбниковым», тт. I—IV, М. 1861—1867).

У зібрання творів нарис не включався.

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіреним з рукописом і машинописною копією (Архів О. М. Горького).

ОПОВІДАННЯ

Уперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1929, № 243, 20 жовтня. Того ж року, під назвою «Сказания», оповідання було надруковане в багатотиражній газеті зернорадгоспу «Гигант», 1929, № 16, 7 листопада.

В основу «Оповідання» покладені враження М. Горького від відвідання ним зернорадгоспу «Гигант» 1 вересня 1929 року, в День урожаю. Звертаючись із привітанням до робітників радгоспу, М. Горький говорив:

«Чому навчає «Гигант»?

Мені здається, що це яскраве свідчення того, що робітничий клас справді гігант, висуnutий історією для вирішення небачених завдань. Господарюючи на фабриках, люди протягом одного року показали, що вони можуть господарювати на землі. Таких починань, як ваше, уже не одно. Диктатура робітничого класу росте з неймовірною швидкістю і дедалі більше збуджує творчу енергію мас» (Газета «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1929, № 243, 20 жовтня).

У зібрання творів «Оповідання» не включалося.

Друкується за текстом газети «Известия», звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

РАДЯНСЬКА ЕСКАДРА В НЕАПОЛІ

Уперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 2, лютий.

У нарисі розповідається про враження М. Горького від зустрічей з учасниками океанського переходу, який був здійснений Практичним загonom радянських морських сил Балтійського флоту в

складі лінкора «Парижская коммуна» і крейсера «Профінтерн». Маршрут переходу: Кронштадт — Атлантичний океан — Середземне море — Севастополь. Перехід був організований як учбове плавання військових кораблів у зимових умовах. Він розпочався 22 листопада 1929 року і закінчився 18 січня 1930 року. Вранці 9 січня 1930 року Практичний загін увійшов у гавань Неаполя. 11 січня до М. Горького, який жив у Сорренто, була послана делегація від екіпажів кораблів. 13 січня письменник прийшов до радянських моряків, оглянув кораблі, був присутнім на вечорі самодіяльності, розповів команді кораблів про свою роботу. 14 січня загін, залишивши Неаполь, вирушив у Севастополь.

Нарис у зібрання творів не включався.

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіреним з рукописом (Архів О. М. Горького).

ДЕНЬ У ЦЕНТРІ КУЛЬТУРИ

Уперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 3, березень.

У зібрання творів не включалось.

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіреним з рукописами (Архів О. М. Горького)

ОПОВІДАННЯ ПРО ГЕРОЇВ

Уперше надруковано в журналі «Наши достижения»: перше оповідання — 1930, № 4, квітень; друге — 1930, № 7, липень; третє— 1931, № 10—11, жовтень — листопад.

У 1932 році М. Горький, готуючи оповідання до видання книги «Оповідання про героїв» (ГИХЛ, М.—Л. 1932), відредагував їх, зробивши деякі скорочення.

У 1936 році М. Горький знову відредагував друге оповідання і вмістив його під назвою «Баби» в журналі «Колхозник», № 3, березень, присвяченому зображенню становища жінки до і після Жовтневої революції. У тому ж номері письменник надрукував свою статтю «Про жінку».

«Оповідання про героїв» у зібрання творів не включалось.

Перше і третє оповідання циклу друкуються за текстом книги «Оповідання про героїв», друге — за текстом журналу «Колхозник».

КАМО́

Уперше надруковано в журналі «30 дней», 1932, № 8, серпень. «Камо́» — партійна кличка відомого революціонера-більшовика Семена Аршаковича Тер-Петросяна (1882—1922).

Нарис «Камо́» у збірки творів не включався.

Друкується за текстом журналу «30 дней», звіреним із рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

ПРО ЗАЙВИНУ Й НЕСТАТКИ

Уперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1934, № 1, січень. Того ж року вийшло окремою книгою у виданні «Крестьянская газета», М., 1934.

У статті «Бесіда», надрукованій у першому номері журналу «Колхозник» за 1934 рік, М. Горький, відповідаючи на листи читачів-колгоспників, писав про нарис:

«Переходжу до листів колгоспників з приводу мого оповіданнячка «Про зайвину і нестатки» — про зайвину злиднів і горя в минулому, про нестаток культури тепер...

Коли б не заважав мені вік мій, я б, зрозуміло, походив років з два пішки по колгоспах і тоді «набив би зоб» собі найдобірнішими зернами фактів колективної творчості працівників полів і фактами пережитків брудної старовини. Але я дуже багато бачу таких самих чесних, розумних будівників нового життя, яким, мабуть, є сам Белоусов (один з кореспондентів М. Горького. — *Ред.*), і гадаю, що ці зустрічі дають мені право говорити про життя на повний голос» (Архів О. М. Горького). Далі М. Горький вказує те, що перша частина нарису «Про зайвину і нестатки» написана «під враженнями, які я виніс із Орловської губернії, де в ту пору частина селянства жила ще в «курних хатах», тобто з печами без димарів, печі топилась «по-чорному», дим ішов у хату, і, щоб не задихнутись у диму, діти під час топлення печей сиділи або валялись на підлозі. Мабуть, з цієї причини в Орловській губернії було дуже багато сліпих жебраків». Дія другої частини відбувається «в Горьковському краї, село Молебне, недалеко від Великого Мурашкіна, а Мурашкіно село багате, як більшість приволзьких сіл,— особливо середньої течії Волги: від Оки до Камі. Мурашкіно майже все займалося шиттям кожухів і кожушків, роздаючи роботу й по ближчих селах. На мурашкінських кожушників працював увесь цей край, пам'ятаю, працювало на них і Молебне. Місяця ці я знаю, бував і в Молебному» (Архів О. М. Горького).

У тій же статті М. Горький відзначав типовість ряду персонажів. «Вільнодумна бабуся, — писав він, — тип, мабуть, уже не рідкісний, я досить часто зустрічаю таких, та й раніше знавав їх не мало. Не рідкість, мені здається, і «фатоваті» діти героїв-батьків, адже взагалі «героїв», які живуть за рахунок чужих заслуг перед робочим народом, у нас не мало...» (Архів О. М. Горького).

Автори згадуваних у статті листів просили М. Горького продовжити нарис, розповісти: «Як тепер живуть селяни того села, чи є в них електрика, радіо, клуб, та ще які в них недоліки після того з'явилися?» М. Горький відповів згодою, але смерть не дала йому здійснити цю обіцянку.

У зібрання творів нарис не включався.

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звірем з рукописами та авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

ІЗ СПОГАДІВ ПРО І. П. ПАВЛЮВА

Уперше надруковано в газеті «Правда», 1936, № 62, 3 березня, і того ж дня — в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК».

У зібрання творів не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда», звірем з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

З М І С Т

	Стор.
Лев Толстой. <i>Переклад О. Гончара</i>	7
Нотатки із щоденника. Спогади. <i>Переклад М. Чабанівського</i>	53
Діло Артамонових. <i>Переклад А. Головка</i>	252
Анекдот. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	502
В. І. Ленін. <i>Переклад А. Малышка</i>	530
Леонід Красін. <i>Переклад С. Скляренка</i>	569
Михайло Вілонов. <i>Переклад С. Скляренка</i>	580
І. І. Скворцов. <i>Переклад С. Скляренка</i>	590
По Союзу Рад. <i>Переклад В. Речмедіна</i>	592
На краю землі. <i>Переклад Ф. Бурлаки</i>	703
Оповідання. <i>Переклад М. Чабанівського</i>	717
Радянська ескадра в Неаполі. <i>Переклад Ф. Бурлаки</i>	721
День у центрі культури. <i>Переклад О. Кудіна</i> . . .	731
Оповідання про героїв. <i>Переклад А. Хуторяна</i> . .	744
Кам'я. <i>Переклад О. Кудіна</i>	775
Про зайвину й нестатки. <i>Переклад Є. Тарасевич</i> . .	785
Із спогадів про І. П. Павлова. <i>Переклад М. Чабанівського</i>	805
Примітки	809

Оформлення
художника *М. Ніколова*

Редактор *П. Лісовенко*
Художн. редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *Л. Казиміренко*
Коректор *В. Писенко*

*

М. ГОРЬКИЙ
Сочинення, том 9.
(На українському мові)

*

БФ 04902. Здано на виробництво
3/VIII 1953 р.
Підписано до друку 17/X 1953 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер.
арк. 13.
Друк. аркушів 42,64 + 1 вкл.
Обліково-видани. арк. 46,636.
В друк. аркуші 70.176 зн.
Ціна крб. 11. Зам. 106.
Тираж 20.000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-журналь-
ної ф-ки в 4-й поліграф. ф-ці Голооввидаву
Міністерства культури УРСР, пл. Калініна, 2.